PETRAS ŠALČIUS

RAŠTAI

LIETUVOS PREKYBOS ISTORIJA

PETRAS

ŠALČIUS

RAŠTAI

LIETUVOS PREKYBOS ISTORIJA

margi raštai
Vilnius 1998

UDK 620.2(474.5)(091)
Ša46

SUDARĖ
VINCENTAS LUKOŠEVIČIUS

KNYGOS PARENGIMĄ RĖMĖ
Lietuvos valstybinis mokslo ir studijų fondas,

IŠLEIDIMĄ RĖMĖ
Lietuvos Respublikos
švietimo ir mokslo ministerija

DAILININKAS
ALVYDAS LADYGA

ISBN 9986-09-185-3

© Sudarymas, Vincentas Lukoševičius, 1998
© Leidykla „Margi raštai", 1998

Turinys

Pratarmė 4
Įvadas 9

Baltų giminių prekyba nuo seniausių laikų iki feodalizmo pradžios 13

Priešistoriniai laikai 13
Vokiečių įsigalėjimas Baltijos jūros pakraščiuose 18

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės prekyba 21
Lietuvos prekyba iki Vokiečių ordino sutriuškinimo 21
Miestai kaip prekybos centrai 31
Lietuvos prekyba nuo XV a. vidurio iki XVII a. pabaigos 45
Kauno prekyba 49
Vilniaus prekyba 53
Lietuvos prekybos objektai 59
Vidaus prekyba 67
Prekybos politika 73
Susisiekimas ir keliai 77
Klaipėdos ir Šventosios uostai 78
Sausumos keliai 81
Vandens keliai 84

Lietuvos prekyba feodalizmo irimo ir jo krizės laikais 89
XVIII a. Lietuvos prekyba 89
Miestai 102
Žydai 107
Muitai 109
Pinigai 111
Kreditas ir kredito įstaigos 113
Susisiekimas: kanalai, Šventosios uostas, sausumos keliai, paštas 118

Lietuvos prekyba 1795–1864 metais, žlugus Lenkijos ir Lietuvos respublikai ... 124
Prekyba ... 124
Susisiekimo keliai ir transportas ... 141
Sausumos keliai ... 141
Transportas ... 143
Geležinkeliai ... 147
Gyventojai ir miestai ... 148
Žydai ... 152
Muitai ... 157
Pinigai ... 159
Kreditas ir kredito įstaigos ... 161

Pobaudžiaviniai laikai (1864–1915 m.) ... 165
Prekyba ... 165
Kooperatinė prekyba ... 180
Prekyba ir prekybos įmonės prieš Pirmąjį pasaulinį karą ... 184
Pinigai ... 187
Kreditas ir kredito įstaigos ... 189
Ekonominė politika ... 194
Prekybos ir rinkos klausimai, nagrinėti komitetuose žemės ūkio poreikiams tirti ... 197
Susisiekimas ... 211
Gyventojai ir miestai ... 215

1914–1918 m. karas ir vokiečių okupacija ... 220
Rekvizicijos ir prekyba ... 220
Kooperacija ... 223
Muitai ... 224
Susisiekimas ... 225

Lietuvos Respublikos prekyba ... 227
Prekyba ... 227
Kooperatinė prekyba ... 239
Lietuvos užsienio prekyba ... 247
Lietuvos užsienio prekybos struktūra ... 249
Importo prekyba ... 255
Kainų dinamika ... 265
Tolesnė Lietuvos prekybos politika ... 268
Susisiekimas ... 272
Miestai ir jų gyventojai ... 283

Netekus nepriklausomybės 285
Prekybos įmonių nacionalizacija 285
Hitlerinė okupacija 288
Antroji sovietinė okupacija 289
Tarybų Lietuvos prekyba 290
Transportas ir ryšiai 295

Žemės ūkio produktų pardavimo organizavimas Lietuvoje 1919–1944 metais 298
Grūdai, sėmenys ir sėklos 302
Pieno produktai 314
Kiaušiniai 325
Gyvuliai ir paukščiai 333
Linai 348
Vilna 362
Sodų, daržų ir miškų vaisiai 365
Cukriniai runkeliai 372
Medus 377
„Sodybos“ veikla 1943–1944 metais 378

Priedai 381
Lietuvos prekybos istorijos papildoma medžiaga 381
Svarbiausios Lietuvos prekybos istorijos datos 390

Pratarmė

Tarp gausaus akademiko profesoriaus Petro Šalčiaus (1893–1958 m.) rankraštinio palikimo yra rankraštis, pavadintas „Lietuvos prekybos istorija (su transporto, finansų ir kredito aprašymu)“, datuotas 1952 metais. Jis ir tapo dabar leidžiamo raštų ketvirtojo tomo pagrindu.

Rengiant rankraštį spaudai, atsisakyta kai kurių pasikartojimų, mažiau reikšmingų vietų, kartais pasitaikančios pernelyg gausios statistinės medžiagos. Praleisti ir kai kurie poskyriai, skirti finansams ir kreditui, būtent, liečiantys nepriklausomą Lietuvą. Apie finansus ir kreditą tarpukaryje finansų specialistų (prof. A. Žilėno, doc. V. Terlecko) jau paskelbta ne viena publikacija, kur šie klausimai pakankamai išsamiai išnagrinėti. Praleidžiami poskyriai ir apie mokesčius, nes tai vis dėlto labai specifinė tema. Tačiau poskyriai apie pinigus, kreditą ir kreditines įstaigas nuo XVIII a. pabaigos iki 1915 m. paliekami. Tai mažiau žinomi, glaudžiai su prekybos istorija susiję dalykai. Paliekami ir poskyriai apie transportą bei miestų gyventojus, nes jie nenuveda į šalį, bet, priešingai, vykusiai papildo prekybos raidos medžiagą.

Nors darbas baigtas rašyti 1952 m., bet tekste nukrypimų, kuriuos būtų galima laikyti konjunktūriniais, labai nedaug ir nedidelių, todėl lengvai pašalinamų. Tik paskutinioji, 8-oji dalis, pavadinta „Tarybinės Lietuvos ūkis“. Kadangi joje kalbama ne tik apie 1940–1941 m. sovietinius pertvarkymus ir apie pokario metų penkmečio planą ūkiui atstatyti, bet ir apibūdinama prekyba vokiečių okupacijos tarpsniu, tai šią dalį labiau tiktų pavadinti „Netekus nepriklausomybės“. Taip pavadinta ne paties autoriaus, o knygos parengėjo. Šią dalį, būtent, kas dėjosi prekybos srityje 1940–1941 m., vykusiai papildo priedų 2-ajame skyriuje esanti medžiaga.

Kaip pats autorius įvade sako, rašyti šį darbą jį paskatino ta aplinkybė, kad tuo metu nebuvo labai reikalingo ekonominėms studijoms veikalo, kuriame būtų nagrinėjama Lietuvos prekybos raida nuo seniausių iki naujausių laikų. Autorius puikiai supranta, kad tokį apibendrinantį veikalą lengviau būtų rašyti jau esant ne vienai siauresnei ar platesnei studijai, skirtai su prekybos istorija susijusioms problemoms tyrinėti. Tačiau ir nesant tokių studijų, manė jis, minėtas veikalas gali būti rašomas. Jo nauda – paskatinti kai kurių klausimų išsamesnį nagrinėjimą.

Nuo tada, kai P. Šalčius išdėstė motyvus, kodėl jis imasi rašyti Lietuvos prekybos istoriją, padėtis ne kažin kiek pasikeitė. Ir šiandiena stokoja išsamių, plačių prekybos istorijos studijų. Tegul išvysta dienos šviesą tai, kas profesoriaus parašyta.

Pats profesorius, kaip matyti iš įvado, savo darbo nelaikė tobulu. Tobulas turbūt ir nėra. Tačiau jame gausu duomenų iš oficialių statistinių šaltinių, daug medžiagos iš literatūros ir periodinių leidinių. Visa tai pateikia platų Lietuvos prekybos istorijos vaizdą.

Su Lietuvos prekybos istorija glaudžiai siejasi ir kitas mažesnės apimties profesoriaus darbas, baigtas rengti 1944 m. Tai „Žemės ūkio produktų pardavimo organizavimas Lietuvoje 1919–1944 m." Jį nuspręsta taip pat prijungti ir pateikti kaip 9-ąją, paskutiniąją, pagrindinio darbo dalį.

Šaltinių nuorodos ir literatūra pagal galimybes sutikrinta su originalais ir ištaisyti korektūros ar kitokie netikslumai. Tačiau kai kur šaltinis visai nenurodytas arba, pvz., nurodytas straipsnis, bet nepažymėtas leidinys. Tada palikta taip, kaip yra. Pagrindiniame darbe tokių netikslumų nedaug. Šiuo atžvilgiu prasčiau su „Žemės ūkio produktų pardavimo organizavimu..." Čia nuorodas profesorius surašė ant atskirų lapų, kurie nerasti. Pavyko nustatyti, kad vienas naudotas šaltinis yra „Žemės ūkio ministerijos metraštis. 1918–1938." Jei duomenys imti iš šio metraščio, šaltinis, rengiant knygą spaudai, nurodytas, kitais atvejais – ne. Nekyla abejonių, kad naudotasi oficialiais šaltiniais.

Tikslinant naudotų leidinių pavadinimus ir bibliografinį aprašą, nemažai talkino Lietuvos MAB Bibliografinio skyriaus darbuotojos: vedėja – Birutė Railienė ir bibliografė Aida Pranckutė. Nuoširdžiai joms dėkoju.

Vincentas Lukoševičius

Įvadas

Apie Lietuvos prekybos istoriją paskelbta nemažai dokumentinės medžiagos, bene dar daugiau nepaskelbtų archyvinių šaltinių. Šia medžiaga remiantis, parašyta nemažai monografijų įvairiomis kalbomis – lenkų, vokiečių, rusų, pagaliau paskutinį trisdešimtmetį atsirado vertingų specialių monografijų ir lietuvių kalba: profesorių Z. Ivinskio, J. Remeikos, A. Rimkos ir kitos. Nemažai yra medžiagos prekybos istorijos klausimais ir bendresnio turinio Lietuvos istorijos monografijose. Tačiau tos monografijos dažniausiai liečia laikus iki Liublino Unijos – 1569 metų. Mažiau ištirtas Lietuvos prekybos plėtojimasis vėlesniais laikais. Dar mažiau tirtas carinio viešpatavimo 1795–1915 metų tarpsnis. Tada kaip tik ir įvyksta Lietuvos ūkyje ir apskritai prekyboje didžiausi ir pagrindiniai pakitimai – panaikinama baudžiava, tobulinami susisiekimo keliai ir gerinamos transporto priemonės – nutiesiami plentai, atsiranda garlaivininkystė, geležinkeliai ir kt. Tuo laiku Lietuvoje kuriasi stambioji pramonė, auga miestai, pasirodo pramoninė darbininkija. Šie ūkio plėtojimosi revoliuciniai įvykiai, nors apie juos yra daug spausdintos ir archyvinės medžiagos, mažai paliesti Lietuvos prekybos istorijos raštuose.

Be to, visiškai nėra veikalų Lietuvos prekybos klausimais, kurie būtų apėmę Lietuvos prekybos plėtojimąsi nuo seniausių iki paskutinių laikų. Tokio veikalo ypač trūksta ekonominėms studijoms, kur neišvengiamai atsiranda būtinas reikalas nušviesti ir savo krašto ūkinę dinamiką.

Šiuo savo veikalu ir mėginu tą spragą panaikinti. Jaučiu, kad mano žygis per drąsus. Tokį veikalą lengviau ir drąsiau būtų rašyti turint daugiau monografinės medžiagos, išsamesnes atskirų problemų studijas. Tačiau ir toms studijoms pirma reikia įvado, kuris pradedantįjį supažindintų su bendromis studijų gairėmis, paskatintų tirti mažiau išnagrinėtas problemas. Šis veikalas ir paskatino mane rašyti Lietuvos prekybos istoriją, kuri apimtų nenutraukiamą mūsų tėvynės prekybos plėtojimąsi nuo seniausių laikų iki pastarųjų metų, taip pat parodytų ir svarbesnius viso ūkio posūkius. Tik toks veikalas gali duoti pajausti studijuojančiajam Lietuvos ūkį, jo dinamiką ir įvykusių bei vykstančių kitimų reikšmę.

Ūkio istorijoje svarbus yra periodizacijos klausimas – nustatytas tų pagrindinių etapų, kuriais vyko svarbiausi ūkio kitimai. Šiandieną ūkio istorijos moks-

le įsigalėjusi nuomonė, kad konkrečiai tos ar kitos šalies ūkio plėtojimosi periodų negalima įterpti į tą ar kitą schemą. Imkime marksistinę bendrąją periodizaciją: pirmykštis bendruomeninis ūkis, vergvaldinis, feodalinis, kapitalistinis ir socialistinis. Matysime, kad, taikant ją konkrečiai Lietuvos ūkio raidai, teks padaryti svarbių korektyvų. Pirmiausia Lietuvos ūkyje nerandame vergvaldinio ūkio periodo kaip antikinio pasaulio šalyse – Graikijoje, Romoje ar Azijos šalyse – Egipte, Asirijoje, Babilone ir kitur. Baltų giminėse randami vergų santykiai buvo visiškai kitokie kaip minėtose šalyse. Feodalinio ir kapitalistinio ūkio plėtojimasis, laiko ir kitais požiūriais, Lietuvoje taip pat nesutapo su analogiškais reiškiniais Rytuose ar Vakaruose.

Archeologiniai, kalbotyriniai, rašytiniai šaltiniai ir dokumentinė medžiaga rodo, kad baltų giminėse nuo seniausių laikų buvo gentinė santvarka, pagrįsta kraujo giminyste. Ilgainiui iš gentinių santykių atsiranda sritiniai teritoriniai valdovai, kaip krašto gynėjai ir visuomenės gyvenimo tvarkytojai. Iš pirminės gentinės bendrijos santvarkos pereinama į feodalizacijos periodą. Abiejų šių periodų ūkis iš dalies yra labai uždaras, sutartinis, savitenkinantis. Pačiame ūkyje gaminama viskas, ko reikia reikmėms patenkinti. Labai svarbi tiesioginė gamtos turtų gavyba – žuvų gaudymas, medžioklė ir kt. Tačiau, kaip rodo kalbotyriniai ir archeologiniai šaltiniai, šalia natūralių gėrybių gavybos, jau nuo seniausių dar prieš Kristų laikų baltų giminės užsiimdavo ir žemės ūkio gamyba – žemės dirbimu, naminių gyvulių veisimu, naminiais amatais – įvairių žaliavų apdorojimu. Mainų santykiai – prekyba turėjo nedidelės reikšmės, tarnavo tik trūkstamoms būtiniausioms gėrybėms (pvz., druskai) ir iš dalies papuošalams įsigyti.

Gentinė ir feodalinė santvarkos skyrėsi tuo, kad gentinėje santvarkoje ūkio tvarkymas buvo reguliuojamas kraujo giminyste. Čia ūkio vadovai kaip ir visų kitų santykių sprendėjai buvo giminės vyriausieji (seniausieji). Feodalinėje santvarkoje jau atsiranda teritoriniai valdovai, išaugę iš karo vadų su ginkluotais būriais – kariaunomis, kurioms išlaikyti ir apginkluoti taip pat atlyginti už nuopelnus valdovui prireikia lėšų. Tos lėšos iš pradžių surenkamos iš apylinkės gyventojų duoklių pavidalu. Ilgainiui duoklių nebepakanka – teritoriniai valdovai savo kariaunų vyresniesiems ima atlyginti valstiečių gyvenamomis žemėmis, kuriose kuriami dvarai, o laisvi apylinkių valstiečiai verčiami ne tik duokles duoti, bet ir dirbti dvarų valdovams kaip krašto gynėjams ir visuomenės santvarkos palaikytojams. Centralizuojantis valstybinei valdžiai su jos ekspansijos tendencija ir krašto gynimo reikalais – valstybės valdovams prireikia vis daugiau lėšų, kurių tų laikų sąlygomis buvo galima tik išspausti iš žemdirbių valstiečių, prievarta pririšant juos prie žemės ir susijusiomis su ja prievolėmis. Atsiranda valstiečių pavergimas, baudžiava kaip būdingas feodalinio ūkio bruožas, išsilaikęs nuo istorinių laikų pradžios – ryškesnė forma nuo XVI a. vidurio – iki XIX a. antrosios pusės pradžios (1861–1864 m.). Per šiuos keturis su viršum šimtus metų valstiečių

pavergimo ir eksploatavimo būdai kito, kito ir pats visuomeninės valdžios pobūdis – ligi svetimų valstybių okupacijos. Tačiau privalomas pririštų prie žemės valstiečių darbas buvo svarbiausias pajamų šaltinis tiek pačių įvairaus plauko feodalų, tiek reikalingų lėšų visuomeniniams reikalams – pirmiausia krašto gynybai.

Ilgainiui nelaisvas vergiškas valstiečio darbas tampa nebeproduktyvus. Prasideda valstiečių nepasitenkinimas, jų bruzdėjimai, sukilimai, vedantys į baudžiavinių feodalinių santykių panaikinimą – valstiečių išlaisvinimą. Atsiranda liberalus kapitalistinis ūkis, bet jame uždara namų gamyba dar yra svarbi. Tačiau rinkos santykiai vis labiau ima įsigalėti.

Minėti trys pagrindiniai ūkio plėtojimosi etapai – nėjo staigiomis pakaitomis, bet, taip sakant, įaugo vienas į kitą, nepašalindami senesnės ūkio sistemos elementų.

Prekybos, kaip ir viso ūkio, plėtotei didelės reikšmės turėjo tiek vidaus, tiek ir išorinės politikos santykiai. Pvz., feodaliniais laikais prekybos plėtojimui didelės įtakos darė feodalų interesai – bajorų, šlėktų įsigalėjimas. Užsienio prekybai darė įtakos santykiai su kaimyninėmis valstybėmis. Aišku, kad Vokiečių ordino agresija, trukusi beveik du šimtmečius, alino ne tik visą Lietuvos ūkį, bet trukdė ir natūraliai plėtotis prekybai. Tą patį tenka pasakyti ir apie ilgus ir alinančius karus su Maskva. Todėl, periodizuojant Lietuvos ūkio istoriją, tenka atsižvelgti ir į politinės istorijos faktus, kurie patys savaime, įnešdami didelių pakitimų į ūkio raidą, nelemia vidinių ūkio pakitimų eigos. Taip, pvz., carinė Lietuvos okupacija (1795–1915 m.), sąlygodama didelius ūkio pakitimus, apima du laikotarpius – feodalinį baudžiavinį ir liberalų kapitalistinį.

Lietuvos ūkio istorijai pavaizduoti naudojau ne tik tiesioginę medžiagą, bet taip pat ir tokius šaltinius, pvz., Vilniaus miesto gyvenimui pavaizduoti – Kraševskio aprašymą, XIX a. mugėms – Jucevičiaus mugės Šiluvoje aprašymą, Katkaus prekybos aprašymą. Nors tokia medžiaga silpnokai pagrįsta tais ar kitais dokumentiniais šaltiniais, bet ji gerai reprodukuoja anų laikų faktus, ko negalėtų duoti vien sausi faktai.

Būsimieji tyrinėtojai, laisvai prieidami prie išlikusios senesnių, naujesnių ir naujausių laikų archyvinės medžiagos, kritiškiau galės vertinti ir mano pateikiamus duomenis, nors ir imtus iš oficialių šaltinių.

Šiame darbe trūksta statistinių santraukų bei apibendrinimų, jų nė nesiėmiau daryti, nes tai ne vieno asmens darbas.

Jaučiu ir daugybę kitų šio veikalo spragų bei trūkumų, tačiau manau, kad jo paskelbimas padės tiksliau suvokti mūsų tėvynės praeitį, dabartį ir, tuo remiantis, kūrybingiau įžvelgti jos ateitį ir jai rengtis.

Petras Šalčius

Baltų giminių prekyba nuo seniausių laikų iki feodalizmo pradžios

Priešistoriniai laikai

Baltų giminių prekybos santykių klausimas seniausiais laikais yra glaudžiai susijęs su bendrąja jų priešistore. Iki mūsų eros laikų tai priešistorei apibūdinti tėra nuotrupinių duomenų tiek rašytinių, tiek archeologinių. Tačiau ir vėlesniųjų laikų duomenys nėra tokie tikslūs ir aiškūs, kad įgalintų tiksliau spręsti apie baltų giminių anų laikų prekybinius santykius. Seniausia rašytinė žinia apie baltų giminių prekybą liečia gintarą, kuris, anot Gajaus Plinijaus Sekundo (23–79 m.), buvo gabenamas iš Pavyslio prie Baltijos jūros, kur tuomet gyveno prūsai (aisčiai), į Romą Nerono (54–68 m.) rengiamoms gladiatorių rungtynėms. Gintaras iš Pabaltijo į Romą buvo gabenamas į Carnuntumo miestą (prie Dunojaus netoli dabartinės Bratislavos), o iš ten Adrijos jūros link. Šis kelias, kaip spėja archeologai, remdamiesi minėta rašytine žinia ir archeologinėmis iškasenomis, bus ėjęs iš Baltijos pajūrio Žemutine Vysla, paskum aukštyn Vysla, Prosna per Sileziją ir t. t.[1]

Archeologinių duomenų rodomas kultūros suklestėjimas Baltijos kraštuose II–III m. e. amžiais, anot archeologų, buvo susijęs ir su prekybiniais santykiais su Padunojo Romos provincijomis, iš kur buvo gaunamas žalvaris, taip pat ir su Romos Reino provincijomis. Kelias ėjęs greičiausiai iš Reino žiočių į Prūsus, o iš čia į kitus Rytų Pabaltijo kraštus[2]. Būta santykių ir su šiaurės Pajuodjūriu, į kurį kelias ėjęs bene Dnestru–Būgu–Vysla ir Dnepru–Nemunu. Čia baltų giminės susidurdavo su slavų protėviais sarmatais.

Tačiau šie prekybiniai santykiai negalėjo būti didesnio masto. Gentinė baltų giminių santvarka, kaip ir kitų tautų, ūkiniu pobūdžiu buvo autarkinė, t. y. visus gyventi reikalingus dalykus gamindavosi patys. Mainais tekdavo įsigyti tik trūkstamų gėrybių – druskos, kai kurių metalų, papuošalų, mainais duodant savo prekių perteklių, be gintaro, dar vaško, medaus, kailių.

Galimas daiktas, kad iki viduramžių baltų giminės palaikė prekybinius ryšius daugiausia su pietų ir rytų kraštais.

Viduramžiais Baltijos kraštų prekyba priklausė nuo prekybinių santykių su kaimynais. Norint geriau suvokti senųjų laikų baltų giminių prekybos gali-

[1] *Puzinas J.* Naujausių proistorinių tyrinėjimų duomenys // Senovė. T. 4. – K., 1938. – P. 234–236. Taip pat: *Rimka A.* Lietuvos prekybos santykiai ligi Unijos su lenkais. – K., 1925. – P. 31–33.

[2] *Moore H.* Die Eisenzeit in Lettland. – Bd. II. – Tartu, 1938. – S. 591–592.

mumus, pažvelkime į tą prekybinę aplinką, kurioje toms giminėms teko gyventi. Aišku, kad tų laikų prekybiniai keliai ir prekybos linkmės daugiau ar mažiau turėjo paliesti ir baltų gimines.

Pirmiausia pažvelkime į pietų ir rytų kraštus. Pietuose ir pietų rytuose VI–VII a. gyveno slavai. Kaip ir baltų giminių, tuo metu pradeda irti jų gentinė santvarka. Atsiranda kariaunos, kurios pradeda plėšiamuosius žygius į kaimyninius kraštus, ypač į Bizantiją. Šis laikotarpis yra susijęs su arabų prekybinės imperijos sudarymu ir arabų pasauline ekspansija, taip pat jų ryšiais ir su slavais. Galimas daiktas, kad šį laikotarpį prasideda ir vergų prekyba, kuri didelį vaidmenį atliko Kijevo prekyboje.

IX a. pasidarė intensyvesni ryšiai su Bizantija. Rusų kariaunos puola Bizantiją, rusų pirkliai daugiausia iš Kijevo užmezga ryšius su Vakarų valstybėmis.

Greta Kijevo, kaip žymiausio tarpininko tarp Rytų ir Vakarų pirklių, iškyla taip pat Černigovas, Smolenskas, Polockas, Naugardas ir kiti rusų miestai, kurie galėjo panaudoti keturių vandens sistemų aukštupius, būtent, Dnepro, Volgos, Volchovo–Ilmenio ir Dauguvos. Šių sistemų aukštupiuose susisiekimas ėjo tranzitu iš vienos sistemos į kitą laivų pervalkais. Galimas daiktas, kad į tą sistemą buvo įtrauktas ir Nemuno upynas. Svarbiausią arteriją, kuria ėjo prekyba, sudarė didysis kelias iš variagų į graikus, ėjęs Dnepru aukštyn iki Lovatės–Ilmenio ežerų į Volchovo upę – Ladogos ežeran, iš ten Nevos upe į Baltijos jūrą. Lovatės ir Dnepro tarpupiu lengva buvo pasiekti Dauguvą, gal rečiau ir Nemunu Baltijos jūrą.

Šios prekybos centriniai punktai pietuose buvo Konstantinopolis, viduryje – Kijevas, šiaurėje – Gotlando sala su Visbiu miestu, taip pat Birkos miestu Švedijoje.

Apie normanų (vikingų) ekspansiją į Pabaltijo šiaurę rašo savo veikale prof. B. Nermanas. Normanai, anot jo, vykę į Pabaltiją ne vien tik užgrobti ir duoklėmis apkrauti ten gyvenančias tautas, bet ir iškelti savo gyventojų perteklių, kuris negalėjo išsimaitinti savo krašte. Gutesagoje pranešama, kad apie 500 metus Gotlando salos gyventojų pertekliaus dalis buvo paskirta išsikelti. Išeiviai, nuvykę į Dago salą, apsiginti nuo vietinių gyventojų pastatę pilį[3]. Tikresnių žinių apie normanų žygius į Baltijos kraštus atsiranda nuo 600–800 m. Anot B. Nermano, šiaurės kronikininkas Snorre'as Sturlesonas praneša, kad švedų karalius Ingvaras sudaręs su danais taiką, kad galėtų išsirengti karo žygiui į Pabaltiją. Kitas švedų karalius Ivaras, iš pradžių viešpatavęs Šonijoje, pamažėl užvaldė Daniją ir visą Švediją, po to taip pat Šiaurės žemes. Karalius Ivaras mirė 709 m., tad jo žygiai galėjo apimti 675–700 metus. Hervarsaga mini, kad karalius Ivaras tapęs „Kuršo, Estijos ir kitų žemių Rytuose iki Ganderiko (Kijevo Rusioje) viešpačiu"[4].

[3] *Nerman B.* Verbindungen zwischen Skandinaven und dem Ostbalticum in der jungeren Eisenzeit. – Stockholm, 1929. – S. 8.

[4] Ten pat. – P. 9.

Bremeno-Hamburgo arkivyskupas Rimbertas, „Vita sancti Ansgarii“ aprašydamas švedų karaliaus Olafo žygį 855 m. į Kuršių žemę, mini Seeburgo ir Apuolės (Apulijos) pilis. Pastarosios vardas išliko iki šių laikų Žemaičių žemėje prie Skuodo. Pirmosios pilies, Seeburgo, ieškota įvairiose vietose: ir prie Klaipėdos, ir prie Palangos, ir prie Liepojos. Apsistota prie minties, kad Seeburgas buvo Liepojos miesto ir uosto vietoje prie Liepojos ežero.

XI a. pietų ir rytų prekybos sąlygos pakinta. Kijevo Rusios valstybės susiskaldo. Turkai seldžiukai sugriauna arabų valstybę ir kitas Azijos valstybes, atkerta Rusiją nuo rytų prekybos kelių. Tuo pat laiku poloviečiai (kumanai) sukliudė ryšius su Bizantija, stambiausiu ir svarbiausiu po Vakarų Romos imperijos žlugimo, kultūros ir ekonominio gyvenimo centru.

Tuo pat laiku italai prasiskverbia į šiaurinį Pajuodjūrį ir paveržia iš Kijevo Rytų prekybą. Pagaliau kryžių karai, nusilpninę Bizantiją, įgalino italų respublikas užmegzti tiesioginius ryšius su Rytais[5].

Rusijos prekyba pereina labiau į šiaurę – Naugardo, Smolensko, Polocko, Vladimiro prie Kliazmos link. Pirmieji miestai mezga prekybą su Vakarais, o pastarieji – su Rytais per Volgos bulgarus su Užkaukaze. XIII a. antrojoje pusėje mongolai suardo tuos kelius. Nusilpus rusų susiskaldžiusioms valstybėms, jų dideli plotai patenka Lietuvos valdžion (Baltarusija, Ukraina). Pažymėtina, kad Kijevas palaikė gyvus ryšius ir su Vakarais (Regensburgu ir kt. miestais).

Nėra abejonės, kad Dnepro ir Dauguvos prekyba nebūtų kliudžiusi po tautų kraustymosi ir baltų giminių Vakaruose. Romos imperijai žlugus, prekybą pradeda atgaivinti keliaujantieji pirkliai (*mercator curtarius*) – dažniausiai kitataučiai – arabai, sirai, fryzai, žydai, saksai, vėliau italai (iš Amalčio, Venecijos miestų).

Tačiau, kalbant apie tų laikų prekybą, reikia atsiminti, kad jos reikšmė aprūpinti natūriniu ūkiu besiverčiančius žmones buvo labai menka. Atgabenamos iš Rytų per Konstantinopolį prekės – šilkas, patiesalai, auksu siūti audiniai, kvepalai, brangakmeniai, gėrimai, alyvuogės ir kt. įgyjami už iš valstiečių surinktas duokles, ar iš karo grobių gautas gėrybes – kailius, vašką, medų, lininius audinius ir kt., atiteko feodalinei viršūnei, bažnyčių ir dvarininkų reikalams. Dauguma gyventojų kaip pirkėjai šioje prekyboje, galima sakyti, nedalyvavo, pirko tik būtiniausius dalykus (druską, metalus).

Kaip ir Europos rytų ir pietų šalys, Vakarai prekes gaudavo iš Indijos, Kinijos, kalifato per Konstantinopolį, į kurį tas prekes daugiausia atgabendavo arabai. Tais laikais arabai buvo labai daug pasiekę ir matematikos, ir medicinos, ir architektūros, ir žemės ūkio, ir pramonės, ir prekybos srityse. Jie atgabeno iš Rytų į Europą (jų valdomą Ispaniją) ryžius, cukranendres,

[5] *Рыбаков Б. А.* Торговля и торговые пути // История культуры древней Руси. Т. I. – М., 1951. – С. 315.

medvilnę, citrinmedį, šilkmedį. Jie taip pat išmokė apdirbti odas, gaminti fajansą, majoliką, metalo dirbinius, kuriais garsėjo Toledas. Arabų vaidmuo tų laikų prekyboje pasireiškė ir arabiškų terminų paplitimu, kurie plačiai prigijo kaip tarptautiniai prekybos terminai: karavanas, magazinas, sarajus, ambaras, tara, tarifas, admirolas, dogana (muitinė) ir kt. Milžiniškos reikšmės arabų prekybai turėjo maldininkų kelionės į Meką. Maldininkai, vykdydami Korano įsakymą, keliaudami Mekon, gabendavosi ir Rytų prekių. Iš ten tos prekės buvo gabenamos toliau į Konstantinopolį, kuris buvo tų laikų pasaulinės prekybos centras. Čia iš šiaurės ir pietų atvykdavo bulgarai, armėnai, rusai, arabai, italai ir iš čia prekės pasklisdavo po Europą. Norėdamas išlaikyti prekybos monopolį Konstantinopoliui, Bizantijos imperatorius neleisdavo Europos pirkliams vykti toliau ir pirkti prekes jų kilmės vietoje, o versdavo prekes pirkti Konstantinopolyje, dažnai tarpininkaujant Bizantijos iždui. Daugelį Bizantijos gaminių taip pat buvo galima įgyti tik imperatoriaus sandėliuose. Iš pastarųjų buvo parduodami grūdai, šilkas, vynas, alyvų aliejus, kurie buvo surenkami iš gyventojų mokesčių ir duoklių pavidalu, ir kurių pardavimas buvo iždo monopolija. Tai būdinga ir vėlesnių laikų Rytų Europos valdovams[6].

Iš Konstantinopolio prekės keliavo, kaip jau minėta, iš dalies Juodąja jūra į Baltijos jūrą – Kijevan ir aukštyn Dnepru ir Volgos link, paskui į Naugardo sritį. Iš dalies jos buvo vežamos Vidužemio jūros link į Marselį ir į Šampanės muges. Arba buvo gabenamos Italijon į Padujos ir Feranos muges; čia Švabijos baronai įsigydavo kailių ir purpuru apsiūtų šilko drabužių iš Venecijos pirklių, pristatinėjusių iš užjūrio kraštų visokius Rytų turtus. Pagaliau svarbus prekybos kelias iš pietų ėjo Reinu žemyn į Flandriją, o prie Reino prekybos centras buvo Maincas, vėliau didelės prekybinės reikšmės įgijo Kelnas, užmezgęs prekybinius ryšius su Anglija. Prie Dunojaus iškilo Regensburgas, kuris, kaip sakyta, palaikė gyvus ryšius su Kijevu, Lenkija, Vengrija, Čekija.

Kaip svarbus tarptautinės prekybos objektas tuo laiku pasirodo fryzų medžiagos, pasižymėjusios blizgesiu ir spalvų įvairumu.

Pamario vakarų slavų miestai klestėjo XI a., kai čia gyvenę slavai buvo laisvi ir suskilę į keletą gimininių junginių. Tačiau šios sritys vokiečių buvo užgrobtos XII a. ligi pat Oderio. Po to sekė vokiečių agresija į baltų giminių sritis, o Pamario prekybiniai miestai tapo vokiškosios prekybos centrais, vėliau susiorganizavusiais į Hanzos sąjungą.

Ankstyvaisiais viduramžiais, ligi atsiradus miestams kaip amatų centrams ir pradėjus jiems augti, prekybos apimtis buvo labai nedidelė. Būdinga to laiko pirklio figūra – keliaujantis su savo skrynia, geresniu atveju jojantis ant arklio su visomis savo prekių atsargomis. Jūros laivai, kurie plaukdavo

[6] *Кушнер. И. М.* Лекции по истории экономического быта Западной Европы. – Петроград, 1918. – С. 71–73.

dažniausiai tik pakraščiais, buvo nedideli. Nedideli buvo ir upiniai laivai, jei juos būdavo galima tam tikrais įtaisais pervilkti iš vienos vandens sistemos į kitą.

Jei palyginti menka buvo tarptautinė prekyba, tai ne didesnė buvo ir vidaus prekyba. Jos objektus sudarė kai kurie tarpsritinio geografinio darbo pasidalijimo objektai (pvz., druska). Šiaip valstiečiai apsieidavo be prekybos – laikinais pasiskolinimais, dovanomis, kraičiais ir t. t., įvairiomis talkomis ir savitarpio pagalbomis. Ankstesnieji viduramžiai buvo žymiausia dalimi natūrinio uždaro ūkio periodas. Tiek valstiečio ūkis, tiek dvaras, vienuolynas stengėsi apsirūpinti reikalingais dalykais iš žemės – vieni tiesiog ją dirbdami, kiti naudodami pirmųjų darbo vaisius. Miesto gyvenimo buvo tik užuomazga, palyginti su Romos laikais, o ir patys tų laikų miestai turėjo savo žemes, ganyklas, miškus ir patys apsirūpindavo pirmojo reikalingumo dalykais be rinkos santykių.

Štai ta ekonominė ir prekybinė aplinka, kurioje gyveno baltų giminės, užimdamos teritoriją tarp Vyslos ir Dauguvos ankstyvųjų viduramžių gale. Tuomet jos turėjo patogų susisiekimą su tolesniais kraštais – Vyslos, Priegliaus, Nemuno, Ventos, Dauguvos žiotimis.

VI–VIII a. baltų giminėse pradeda irti gentinės santvarkos, atsiranda sričių kunigaikščiai, greičiausiai ir neišvengiamai su tuo susijęs kariaunų susidarymas. Prasideda gana ilgai nusitęsęs feodalizacijos procesas. Tuo laiku turėjo atsirasti ir duoklės sričių valdovams tais laikais pageidaujamomis prekėmis – vašku, kailiais, medumi, o kariaunoms laikyti – maistu. Kariaunoms reikėjo ginklų, ginklams pasigaminti – metalų, reikėjo kunigaikščiams ir kunigaikštukams prabangos dalykų – prašmatnių drabužių, brangių metalų ir t. t. Šiuos dalykus buvo galima įsigyti už kailius, vašką, medų, odas ir kt.

Šis sudėtingesnio ir pažangesnio ūkio procesas bene gyviausiai pasireiškė prūsų gyvenamosiose srityse. Jau III–V a. šios srities materialinės kultūros iškasenos rodo čia buvus aukštą kultūrą. Taip pat vadinamasis Klaipėdos krašto kultūros periodas VI–VIII a. rodo baltų gimines turėjus santykius su užsienio kraštais[7]. Iš prūsų krašto, kaip esame matę, plito ir gintaro prekyba su tolimaisiais kraštais. Tačiau viduramžiais gintaro prekyba nustojo savo reikšmės.

Dabar prūsai prekiauja sabalų ir kiaunių kailiais, kurių ypač pageidaujama Skandinavijoje ir gal Anglijoje. Kailius prūsai pristatydavo tiesiog į Birką ar Berką prie Melareno ežero Švedijon. Čia jie susitikdavo su svetimų kraštų pirkliais ir mainais už kailius gaudavę ne tik prekių, bet ir vergų[8]. Tuo laiku Baltijos jūroje jau gerokai buvo išsivysčiusi laivininkystė, kuri turėjo savo uostus Ščecine, Bornholmo saloje, Birkoje ar Berkoje, muitinėje Vinetoje,

[7] *Спицын А.* Литовские древности // Tauta ir žodis. III knygos. – K., 1925. – P. 133–134.
[8] *Fischer E. Ch.* Geschichte des teutschen Handels. – Hanover, 1785. – Bd. I. – S. 190–192.

sambių žemėje, Rygos miesto būsimojoje vietoje. Prekybos ryšiai praturtina užsiimančias ja tautas. „Kuršiai daug aukso turėję ir geriausius arklius". Turtingi buvę ir prūsai. „Bet dėl šių turtų prūsiškuosiuose ir aistiškuosiuose vandenyse buvo pilna jūros plėšikų"[9]. Ši sritis buvo įtraukta į didžiulį prekybos ratą – Konstantinopolis, Baltijos jūra, Gibraltaras, Italija, Konstantinopolis. Ypač gyvai prekiauta Dnepru.

Šioje prekyboje ypač reikšmingos buvo upių žiotys, į kurias suplaukdavo iš tolimų ir didelių sričių vietinės prekės ir kuriomis pasiskirstydavo atvežtinės prekės. Šios vietos ypač tapo pelningos ir svarbios, kai Vakaruose ryšium su kryžiaus karais pagyvėjo ekonominis gyvenimas ir laivyba, ir pradėjo brangti žaliavos arba jų trūkti. Tai suprato vokiečių pirkliai. Jiems remiant ir palaikant, prasidėjo vokiečių „Drang nach Osten".

Vokiečių įsigalėjimas Baltijos jūros pakraščiuose

Anot Vokiečių ordino kronikų, vokiečių pirkliai iš Liubeko, Hamburgo ir Bremeno pradėjo lankyti Baltijos pakraščius jau 1158 metais[10].

Istorikų nuomone, šis vokiečių skverbimasis vyko tuo būdu, kad pirkliai iš Bremeno, kurie jau nuo seniau prekiavo su Baltijos jūtos pakraščiais, ryžosi prasiskverbti į tolimiausius kraštus, gyvenamus nekrikščionių. Jie samdydavos patyrusius vedlius, ginkluoti įsiveržd avo į netikėlių kraštą, pelningai išmainydavo savo prekes, išsiderėdavo, kad ir kitą kartą turėtų teisę vėl atvykti ne tik patys, bet ir su kitais pirkliais. Po to atsirasdavo nuolatiniai savos prekybos sandėliai, pagaliau tvirtovė su nuolatine ginkluota sargyba. Tuo pačiu laiku keliaujantis su pirkliais vienuolis tampa naujai „atverstųjų netikėlių" vyskupu. Ir štai 1198 m. vokiečiai atvykę prie Dauguvos žiočių su 23 laivais įsitaiso nuolatinį miestą ir uostą – Rygą (1204 m.), kuris „tiek popiežiaus bulėmis, tiek pirklių nuostatais paverčiamas Žemgalijos uostu, į kurį verčiami užsukti visi laivai, kurie tik naujai atrastuosiuose Šiaurės kraštuose norėtų pirkliauti". Kadangi vis dėlto atsirado tokių, kurie drįso Dauguva toliau į Žemgaliją pavažiuoti, neužsukę į uostą, tai jų vairininkas ir locmanas buvo nužudyti, o kiti priversti grįžti atgal[11].

Taip vokiečiai įsistiprino vienoje svarbiausių baltų giminėms, taip pat ir tolimoms Rusios sritims, prekybos arterijų – Dauguvos žiotyse, kur jau nuo senų laikų būta prekybos centro, nors ir nevisiškai toje pačioje vietoje. Iš čia vokiečių pirkliai pasiekdavo ir Lietuvą, su kuria jau nuo seniau turėjo

[9] *Fischer E. Ch.* Geschichte des teutschen Handels. – S. 145.
[10] Ten pat. – P. 413.
[11] *Rimka A.* Lietuvos prekybos santykiai ligi Unijos su lenkais. – P. 40–41.

prekybinių ryšių. Tai rodo Meinhardo pranešimas popiežiui Inocentui III (1198–1216 m.), iš kurio matyti, kad tais laikais vokiečiai jau gana gerai pažino Lietuvą[12].

Ne kitaip atsitiko ir su antrąja labai svarbia Lietuvos vandens kelių arterija – Nemuno upės susiliejimu su Kuršių mariomis ties Klaipėda. Čia „1252 m. vokiečių atėjūnai (teutschen Fremdlinger) Klaipėdos miestą pastatė“[13]. Iš šių vietų jie galėjo brautis tolyn į baltų, estų ir rusų giminių gyvenamąsias sritis. Tolesne ekspansija jie siekė išnaikinti labiausiai kultūriškai pakilusią baltų giminę prūsus, kurie rasi ir prekyboje buvo aktyviausiai pasireiškę. 1230 m. Vokiečių ordinas atvyksta į prūsų kraštą, skelbia jiems kryžiaus karą po visą Europą ir pagaliau, kraujuose paplūdę prūsus, pavergia juos.

„Toliau, sako A. Rimka, atsitikimai jau vystėsi taip, kaip vokiečiai norėjo. Užtikrinę savo prekėms tiesų kelią į Lietuvą be prūsų tarpininkavimo per Rygą ir Klaipėdą, ir turėdami paramą iš visų kitų Vakarų Europos prekybos, politikos ir tikybos centrų, vokiečiai prūsus visai išnaikino arba savo vergais padarė. Su pačiais lietuviais jau buvo sunkiau susidoroti, bet ir čia išėjimą rado. Pirmiausia – Klaipėdą padarė ne komercijos uostu – per daug pavojinga, o tik Nemuno žiočių kamščiu. Pačią prekybą su Lietuva pasuko į šalį – net prie Vyslos žiočių ir, suteikę Dancigui ypatingų privilegijų, padarė Lietuvos prekybą su Vakarų Europa priklausoma nuo Dancigo piratų malonės ir nemalonės (nes dabar net Ryga neturėjo teisės su Lietuva tiesioginių ir savarankiškų prekybos ryšių turėti, ir jeigu vis dėlto tų ryšių būta, tai tik dėl to, kad prekyba yra toks dalykas, kuris jokių dirbtinių barjerų ilgesnį laiką nepakenčia ir juos vienu ar kitu būdu suardo; to dėsnio, kaip toliau pamatysime, negalėjo sulaužyti net ir vokiečiai“[14].

Vokiečių įsigalėjimas Vyslos, Priegliaus, Nemuno, Dauguvos žiotyse Lietuvos, taip pat ir kitų kaimyninių kraštų, prekybą pavertė vokiečių pasipelnymo ir ekonominio spaudimo įrankiu, iš pradžių pridengtą netikėlių pavertimu krikščionimis. Šia proga primintinas Olandijos valstybės vyro J. de Witto veikale „Olandijos interesas“ Kryžiuočių ordino žygių apibūdinimas. Kryžiuočiai savo žygiais užvaldė, sako jis, „Vyslos, Priegliaus ir Dauguvos baseinų sritis su turtingais Lenkijos, Lietuvos ir Prūsų kraštais, dėl tos priežasties jų pajūrių miestai ištraukdavo iš jų daugybę prekių žaliavos ir pristatydavo Olandijai, Anglijai, Ispanijai ir Prancūzijai, taip pat imdavo ir atliekamas ar ten reikalingas prekes importo reikalui“[15]. Komercinių Vokiečių ordino žygių neneigia ir pačių vokiečių istorikai[16].

[12] *Fischer F. Ch. J.* Geschichte des teutschen Handels. – S. 417–418.
[13] Ten pat. – P. 444.
[14] *Rimka A.* Lietuvos prekybos santykiai ligi Unijos su lenkais. – P. 43.
[15] Ten pat. – P. 46.
[16] *Lohmeyer K.* Geschichte von Ost – und Westpreussen. – Bd. I. – Gotha, 1908. – S. 260.

Kolonijinius ir grobiamuosius Vokiečių ordino tikslus baltų giminių žemėse rodo ir tai, kad Ordinas užgrobęs prūsus įvedė baudžiavas valstiečiams, atėmė iš prūsų teisę verstis prekyba ir amatais. 1309 m. didysis magistras Zigfridas von Feuchtwangeris išleido įsakymą, kuriuo draudė vietos gyventojams užimti kokias nors tarnybas, dalyvauti pramonėje, būti pirkliais ar amatininkais – jie tegalėjo dirbti žemę ar auginti gyvulius, taip pat ir žemės ūkio produktai negalėjo būti laisvai parduodami, o turėjo būti tam tikromis dienomis ir tam tikromis sąlygomis pristatomi į miestus, kur viską priimdavo jau vokiečių pirkliai arba Ordino valdininkai, kurie kas atlikdavo gabendavo svetur.

Kaip vokiečių „Drang nach Osten" politikos padarinys, atsiradę centrai Dancige (Gdanske), Karaliaučiuje (Kenigsberge), Rygoje, taip pat mažesni Klaipėdoje, tampa didele dalimi ir Lietuvos prekybos išeities punktais. Ypatingas vaidmuo tenka Dancigui, kaip svarbiausiam tarptautinės prekybos centrui Baltijos jūroje. Vokiečių veržimasis į Lietuvos žemes pagreitina centralizuotos Lietuvos valstybės susidarymą valdant karaliui Mindaugui XIII a. pirmojoje pusėje. Apie šio laikotarpio prekybą jau yra išlikę daugiau žinių ir dokumentinės medžiagos.

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės prekyba

Lietuvos prekyba iki Vokiečių ordino sutriuškinimo

Pastačius vokiečiams 1252 m. tvirtovę Klaipėdoje, imta kontroliuoti Nemuno žiotis, per kurias seniau būdavo prekiaujama su užsienio pirkliais, daugiausia bene Liubeke. Tai rodo, jog popiežiai, norėdami susilpninti baltų gimines, atkakliai kovojusias su Vokiečių ir Livonijos ordinais, prievarta brukusiais lietuviams krikščionybę, stengėsi drausti krikščionims pirkliams prekiauti su lietuviais.

Liubekas norėjo gauti iš Ordino vietą sambių žemėje pastatyti miestą daug gintaro turinčioje jūros pakrantėje. Tačiau derybos nepasisekė. Užtat Liubeko pirkliai dalyvavo įkuriant Karaliaučiaus ir Klaipėdos miestus. Klaipėda gavo net Liubeko miesto teises[1].

Nemuno žiočių užgrobimą ypač skaudžiai pajuto Nemuno upynas, taip pat ir Žemaitija, kuri sudarė kylį tarp Vokiečių ir Livonijos ordinų. Dėl to žemaičiai ir skalviai, vieni kitus remdami, stengėsi priešintis, puldami vokiečių bazes. Žemaičiai, skalviams tarpininkaujant, gaudavo ginklų, aprangą, druską ir kitus dalykus.

Tarp lietuvių ir Ordino kilo arši kova su dažnais plėšikiškais kryžiuočių įsiveržimais. Skaičiuojant nuo Vokiečių ordino įsikūrimo, kova tarp kryžiuočių ir lietuvių tęsėsi beveik 200 metų ir pasibaigė Ordino politišku sutriuškinimu, nepanaikinant Vokiečių ordino prekybinių bazių. Pasieniu, tarp Ordino užgrobtų žemių ir Lietuvos, atsirado dykrų kairiojoje Užnemunėje ir taip pat pagal Žemaitijos sieną.

Ordinas galėjo susisiekti su Lietuva Nemunu arba iš Ermlando Gardino link. Nuo XIII a. pusės iki Krėvos Sutarties su lenkais 1385 m. nėra jokių žinių apie Nemuno prekybą[2].

Nutraukus prekybos ryšius su prūsais ir per Nemuno žiotis, teko lietuviams tenkintis prekybos ryšiais su Ryga, valdoma Rygos vyskupo.

Ryga buvo svarbus prekybos punktas ne tik baltų giminėms, bet taip pat ir didelėms rusiškosioms sritims, įėjusioms į Lietuvos valstybę. Kaip buvo sa-

[1] *Remeika J.* Der Handel auf der Memel von Anfang des 14. Jahrhunderts bis 1430 // Tauta ir žodis, V knygos. – K., 1928. – P. 389.
[2] Ten pat. – P. 390.

kyta, Dauguvos prekyba sudarė vieną didžiojo prekybos kelio iš Šiaurės į Pietus šakų. Iki Lietuvos krikšto (1387 m.) ir Vytauto laikų Dauguvos prekyba buvo užėmusi pirmutinę vietą. Ryga kontroliavo visą Padauguvio prekybą. Ji buvo sudariusi prekybos sutartis su Smolensku (su punktais prie Dnepro ir Padauguvio – Vitebsku, Polocku. Pastarasis jau nuo XIII a. pusės įėjo į Lietuvos valstybės ribas). Tiesioginės dokumentinės medžiagos apie lietuvių prekybą su Ryga nėra išlikę. Tačiau iš Rygos skolų knygos, vadinamosios „Das Rigische Schuldbuch" (1286–1350 m.), matome, kad tarp pirklių, kurie vieni kitiems skolino prekes arba už jas tuojau pat nesusimokėdavo, pasitaiko viena kita ir lietuviška pavardė (Johannes Rythovta, Petrus Letowinus, Studile de Kernowe, Myndowe)[3]. Aišku, kad nemažai galėjo būti tokių, kurie tuojau pat atsilygindavo už prekes ir niekur nebuvo registruojami. Tarp išvežamųjų prekių šioje knygoje jau minimas lietuviškas vaškas (cera litovica).

Nors Ryga ne visada turėjo galimybes su Lietuva prekiauti, vis dėlto prekybinių ryšių, kaip rodo šaltiniai, būta. Tai matome iš to, kad, anot *Eiliuotosios Livonijos kronikos* ir kitų dokumentų, Lietuvos karalius Mindaugas 1253 m. leidęs Rygos vokiečiams prekiauti visoje Lietuvoje[4]. Taigi, nors Livonijos ordino riteriai ir kariavo su lietuviais, tačiau Rygos pirkliams tai nekliudė palaikyti prekybinius ryšius su Lietuva. Nuo pat XIII a. pabaigos aiškiai pastebima Rygos pirklių konkurencija su Livonijos ordinu. Nepasitenkinimas virsta nuolatine karo būkle. Iš tų santykių atsiranda Vytenio, o paskui ir Gedimino karinė sąjunga su rygiečiais[5].

Iš Rygos, kaip svarbaus prekybos centro, Lietuva iš Vakarų Europos gaudavo reikalingų prekių, o ten parduodavo savo žaliavas ir gaminius.

1323 m. didysis kunigaikštis Gediminas sudarė su Livonijos ordinu sutartį, kurioje buvo numatytas laisvas ir nekliudomas abiejų kraštų žmonių bendravimas, taip pat nustatyta skriaudų atlyginimo tvarka (jei kuris Livonijos ar Estijos pavaldinys padarytų skriaudą lietuviui ar atvirkščiai, tai kiekvienas nuskriaustasis kreipiasi į savo valdovus ir šieji jau galutinai atsiteisia)[6]. Tais pačiais 1323 m. Gediminas išsiuntinėjo iš Vilniaus laiškus Baltijos miestams Liubekui, Rostokui, Stralzundui, Greifsvaldui ir Ščecinui (Štetinui), taip pat į Gotlando salą ir kai kuriems vienuolynams[7]. Laiškuose Gediminas tarp kitų kvietė vykti į Lietuvą ir pirklius, karius, amatininkus, žvejus, mechanikus, druskininkus (Salzwirker) ir kt. su šeimomis ir visu turtu, žadėdamas apsaugą ir laisvę kilotis po kraštą. Žemdirbiams žadėjo žemės ir atleidimą nuo duoklių bei prievolių kunigaikščiui per dešimt metų. Praėjus tam laikui, jie būtų privalėję mokėti dešimtinę kaip ir kituose kraštuose.

[3] *Jakštas J.* Vokiečių ordinas ir Lietuva Vytenio ir Gedimino metu // Senovė. T. 1. – K., 1935. – P. 148–149.
[4] *Fischer F. Ch. J.* Geschichte des teutchen Handels. – Bd. II. – S. 31.
[5] *Ivinskis Z.* Lietuvos prekyba su prūsais. I d.: Iki XVI amžiaus pradžios. – K., 1934. – P. 49–50.
[6] Codex Diplomaticus Lithuaniae, von Eduard Raczynski. – Breslau, 1845. – S. 39–40.
[7] Ten pat. – P. 27–32.

Atvykę iš kitur miestiečiai turėjo gauti Rygos teises, kol geresnės nebus pasiūlytos Gedimino tarėjų. Katalikams buvo pastatytos dvi bažnyčios – viena Vilniuje, antroji Naugardėlyje (Naugarduke). Pirkliams, kurie lankė Pskovo ir Naugardo respublikas, Gediminas pažadėjo laisvą be mokesčių pervažiavimą, tikėdamasis, kad iš to jo šaliai bus naudos.

Kokios įtakos turėjo tie laiškai tikrų duomenų nėra. Tačiau be reikšmės jie vargu ar paliko. Netiesiogiai tai gali rodyti faktas, kad tuo laiku pradeda plūsti amatininkai į Rygą ir Revelį (Taliną). Yra šiokių tokių duomenų, kad jau pirmi Gedimino amatininkai atvykdavo į Vilnių iš Rygos. Gedimino vertėjas, berods, taip pat buvo rygietis vienuolis pranciškonas.

Atrodo, kad šiai Gedimino sutarčiai su Livonijos ordinu Gedimino laiškai taip pat yra padarę įtakos. Kai 1324 m. ta sutartis buvo sulaužyta, Rygos miestas skundėsi Liubekui, kaip Hanzos vyriausiajam miestui, kad Livonijos ordinas trikdąs prekybą su Lietuva. Gediminas esą sudaręs sutartį su Naugardu ir ardąs taiką, kad Daugpilio, Mintaujos (Jelgavos), Rezeknės ir kitų Lietuvos pasienio vietų prekybą patrauktų į savo pusę. Didysis kunigaikštis Gediminas savo ruožtu skundėsi Ordinu, kad šis nusižengiąs sutartai prekybos laisvei ir iš Mintaujos puoląs ir apiplėšiąs pirklius, kurie sausumos keliais keliauja į Lietuvą[8].

Skundai nieko nepadėję, prasidėjo vėl karas. 1330 m. Rygą užėmė Livonijos ordinas. Rygiečių sąjunga su lietuviais žlugo ir prekybos santykiai susilpnėjo. Tačiau prekybiniai ryšiai ir po to abiem pusėms, matyt, buvo svarbūs, nes 1338 m. Lietuva su Ordinu, dalyvaujant Rygos miestui, sudarė taikos sutartį.

Naujos taikos sąlygos buvo daugiau prekybinės. Abi pusės pripažino visišką laisvę pirkliams keliauti po susitariančiųjų šalis, šalinti pirkliams prievartos kliūtis, nereikalauti užstatų. Nei Gediminas, nei krašto magistras nesiėmė atsakomybės už pirklių nuostolius vienoje ar kitoje šalyje. Ginčai tarp lietuvių ir vokiečių turėjo būti sprendžiami vietoje, o kitais atvejais pirkliai turėjo kreiptis į savo šalies teismus. Tad su Rygos miestu prekybiniai santykiai plėtojosi toliau. 1385 m. Vilniaus pirkliams buvo duota laisvė iki Mintaujos, garantuojamas jiems nuostolių atlyginimas. 1387 m. Vilniaus pirkliams buvo pažadėta prekybinė laisvė pačiame Rygos mieste ir karo metais nepavojingas susisiekimas su miestu.

Lietuvos ir Lenkijos sutarties metu tarp Jogailos diplomatų 1385 m. buvo kilęs iš Rygos vokietis Hanulas. Matyt, prekybinių reikalų atblokštas į Vilnių, jis čia įgijo daug įtakos. 1381 m. organizavo Jogailos naudai perversmą, buvo miesto komendantas.

Senais laikais pradėta Rygos prekyba su Lietuva, vargu ar kada nors buvo nutraukta, išskyrus karų ir sąmyšių metus. Jos reikšmė ypač didelė buvo slaviškosioms Lietuvos valstybės sritims, ypač iki 1553 m., kai anglų pirkliai rado kelią į Archangelską.

[8] Russische-livländische Urkunden, gesammelten von K. E. Napiersky. – Petersburg, 1868. – Nr. 67.

Iš Gedimino laikų prekybos duomenų matome, kad juose raudona gija driekiasi pastangos išplėtoti savo šalyje prekybą ir pakelti savo plačios valstybės ekonominį gyvenimą.

Ilgametės žiaurios ir atkaklios kovos dėl krašto laisvės išlaikymo su Vokiečių ordinu neigiamai veikė Lietuvos ekonominį gyvenimą. Pačioje Lietuvoje kaip ir nebuvo miestų be sustiprintų grioviais ir medžio sienomis pilių. Gediminas ėmė plėsti miestus, ir pirmiausia Vilnių, į kurį jis perkėlė sostinę. Vilniuje apsigyvenantiems svetimšaliams, kaip matėme, jis suteikia Rygos teises. Dabar Vilnius, kuriamas prie Neries, įtekančios į Nemuną, tampa svarbiu Lietuvos valstybės prekybiniu centru.

Gediminui mirus, jo įpėdiniai Algirdas (1345–1377 m.) ir Kęstutis (apie 1297–1382 m.) išplečia Lietuvos valstybines sienas nuo Možaisko rytuose iki Raigardo vakaruose ir nuo Baltijos iki Juodosios jūros. Algirdo klausė Pskovas, Naugardas, Smolenskas ir Kijevas – didieji anų laikų prekybos centrai. Vilniaus prekyba nuolatos augo – jame lankėsi Naugardo, Pskovo, Rygos ir Maskvos pirkliai, kurie Vilniuje laisvai galėjo prekiauti[9]. Pirmieji gavo Magdeburgo prekybinę privilegiją. Pirkliai visą laiką turėdavo lietuvių valdovų privilegijas prekiauti.

Tuo būdu susidaro naujas didelis prekybos ir amatų centras naujai įsteigtoje Lietuvos sostinėje Vilniuje, kur greičiausiai jau ir seniau būta prekių mainymosi vietų, esančių Neries ir Vilnelės, kurios anais laikais, be abejo, buvo daug vandeningesnės ir tinkamesnės laivybai, santakoje.

Dabar dėl Lietuvos prekybinių santykių su Vokiečių ordinu Prūsuose. Pirmiausia kyla klausimas dėl pačios Ordino prekybos. Juk viduramžių kanoninė teisė draudė krikščionims pelnytis iš palūkanų, prekybą laikė taip pat nepageidaujamu katalikui verslu, juoba vienuoliams.

Iš tikrųjų kryžiuočiams teko imtis suktų priemonių, kad apeitų tų kanonų teisės reikalavimą. Kryžiuočių prekybos pradžia prasideda falsifikatu, – sako Z. Ivinskis. „1263 m. iš Romos kurijos (popiežiaus Urbono IV) magistras buvo gavęs leidimą parduoti savo natūralijų perteklių. Bet popiežius buvo pridėjęs pastabą, kad tai negali būti daroma prekybos arba pelno sumetimais. Šita nemaloni klauzulė turėjo būti pašalinta, ir Ordinas pasigamino popiežiaus Aleksandro IV vardu „privilegiją“ iš 1257 m., kur tos pastabos jau nebebuvo“[10]. Matyt, Ordinui prekyba labai rūpėjo, kad net griebėsi tokios priemonės. Kaip apskritai anų laikų vienuolynai, Ordinas pasirodė geras šeimininkas ir verteiva. Jam greitai pavyko išplėsti prekybą, kuriai vadovavo vadinamieji „*Grosschafteriai*“ – vienas Marienburge, kitas – Dancige. Ordino magistras Vinrichas von Kniprodė suėjo į kontaktą su vokiečių prekybinių miestų sąjunga Hanza. Tuo vardu buvo vadinamos pirklių bendrijos tam tikrose vietose. Pasi-

[9] *Baliński M.* Historya miasta Wilna. T. II. – Wilno. 1836. – S. 29.
[10] *Ivinskis Z.* Lietuvos prekyba su prūsais. – P. 51.

naudodamas Hanzos ryšiais Ordinas išplėtojo savo prekybą į Skandinaviją, Angliją, Prancūziją, Nyderlandus – visur, kur Hanza turėjo savo faktorijas. Net Italijoje Pjačencoje (1339 m.) sutinkami Ordino pirkliai. Tad nenuostabu, kad, užėjus ramesniems laikams santykiuose tarp Lietuvos ir Ordino, turėjo prasidėti ir prekybiniai ryšiai. Tai rodo, kad Vytautas antrąkart pabėgęs pas kryžiuočius 1390 m. drauge su Žemaičių krašto bajorais daro su Ordinu taikos sutartį, kurioje buvo garantuota ir prekyba žemaičiams Jurbarke, Klaipėdoje ir Ragainėje, kur nuo senų laikų būta prekybinių punktų. Vėliau eita prie nustatymo dar platesnių prekybos ryšių tarp Ordino ir Lietuvos.

Kaip sakyta, Ordinas prekiaudamas rėmėsi šiaurės vokiečių prekybinių miestų Hanzos sąjunga. Su ja ir Lietuva palaikė prekybinius ryšius. Hanzos atsiradimas susijęs su antrosios viduramžių pusės prekybinių miestų reikalu jungtis į sąjungas „hanzas" bendriems tikslams. Vokiečių Hanza „der gemeine deutsche Kaufmann", „Communio mercatorum" susiformuoja į pastovesnį jungtį bene 1344 m., kai Liubekas ir kiti Baltijos pajūrio miestai sudaro sutartį su Švedijos karaliumi Magnusu dėl taikos jūroje. Nuo to laiko dokumentuose atsiranda ir pavadinimas „Deutsche Hansa". 1347 m. Briugėje, gyviausiame tų laikų šiaurės prekybos centre, buvo įkurta jos kontora. 1363 m. susirinko pirmasis „Hansetag" – Hanzos miestų atstovų susirinkimas, o paskutinis – 1669 metais.

Hanza savo veiklą išplėtojo įvairiomis kryptimis. Ji turėjo savo kontorą „Stahlhof" Londone iki 1598 m., kai, pradėjus Anglijoje proteguoti savo prekybą, karalienės Elžbietos ji buvo uždaryta. Rytuose ji siekė Naugardą, kur turėjo kontorą, žinomą Petershofo vardu. Norvegijoje Hanza savo kontorą turėjo Bergene „Deutsche Briucke" vardu. Hanza visus savo prekyba aprėptus plotus turėjo pasidalijusi į 7 sritis. Rytuose į Livonijos grupę, į kurią įėjo Rygos, Dorpato (Tartu) ir Revelio (Talino) miestai, į prūsų sritį įėjo Tornas (Torunė), Elbingas (Elbliongas) ir Dancigas. Tos sritys varžėsi tarp savęs dėl „įtakos sferų". Kartkartėmis lietuviai, galimas daiktas, jau Gedimino, Algirdo ir Kęstučio laikais, palaikydavo prekybinius ryšius su visais tais punktais, tačiau dokumentinės medžiagos apie tai nėra išlikę, neskaitant sudaromų sutarčių, kur būdavo paliečiami ir prekybos reikalai. Tačiau tie ryšiai galėjo būti palaikomi tik per Ordino valdžioje esančias sritis, todėl tekdavo tartis su Ordinu.

Platesnės reikšmės Lietuvos prekybiniams ryšiams plėtotis su prūsais turėjo Vytauto sudaryta su Ordinu 1398 m. spalio 12 d. Salyno sutartis. Šioje sutartyje buvo sužymėti punktai, kuriuose galėjo vykti prekyba tarp vokiečių pirklių ir lietuvių. Tie punktai buvo ištisai minimi ir vėlesnėse sutartyse – Racionžo (1404 m.), prie Melno ežero 1422 m., nustatant sieną su prūsais 1466 m., taip pat vasaliteto sutartyje 1525 m., pagaliau Žygimanto Senojo sutartyje, sudarytoje 1529 metais.

Salyno sutartyje jau nebebuvo Žemaitijos prekybinių pasienio punktų, nes ta sutartimi visa Žemaitija turėjo būti atiduota Ordinui. Šioje sutartyje buvo

laiduota prekybinė laisvė. Išskyrus senus muitus ir mokesčius, kurie galiojo anksčiau, pirkliai buvo laisvi nuo visokių naujų rinkliavų. Salyno sutartis neilgai galiojo. Santykiai su Ordinu dėl Žemaičių blogėjo ir juos stengtasi atitaisyti Racionžo sutartimi (1404 m.), kuria Vytautas, kaip tariamasis kryžiuočių draugas, uždraudė savo pavaldiniams Lietuvoje prekiauti su Žemaičiais ir pardavinėti jiems grūdus, druską ir geležį. Tai, matyt, kliudė Ordino prekybai. Be to, vokiečių Ordino pastatytas Žemaičiuose viršininkas draudė žemaičiams parduoti arklius, galvijus, medų ir kt. aukštaičiams. Visa tai rodo, kad jau nuo senųjų laikų Lietuvoje būta vidinių tarpsritinių rinkos santykių.

Nesant gerų santykių su Vokiečių ordinu, kurie būtų leidę plėtotis prekybai Nemunu ir Dauguva, Lietuvos valdovų mėginta ieškoti prekybai kelio, kur prieš kryžiuočių atsikraustymą, galimas dalykas, klestėjo prūsų prekyba, būtent Pamario krašte per pietines valstybės sritis, per Lenkiją Narevu ir Bugu susisiekiant su Pamario valdovais ir plečiant prekybą su Ščecinu. Tuo tikslu karalius Jogaila palaikė ryšius su Ščecino hercogu Boguslavu VI, kuris davė pirkliams prekybos laisvės privilegiją su Lenkija, Lietuva ir Lietuvai priklausančia Rusija.

Tie patys šaltiniai rodo, kad vėliau ir Vytautas palaikė senos prekybos ryšius su Pamario uostais. Jis turėjo taip pat ryšių ir su Dorpato (Tartu) vyskupu, ir su Rygos pirkliais, nepatenkintais Ordino politika[11]. Ryšiai su Naugardu ir Pskovu taip pat galėjo kompensuoti tiesioginių ryšių nutrūkimą su Prūsija, Ordino uostais ar prekybos punktais.

Esant įtemptiems su Ordinu santykiams, jie imdavosi prieš Lietuvą tam tikrų represijų – sulaikydavo pirklius, atimdavo prekes. Vytautui tekdavo griebtis panašių priemonių. Žinomas faktas, kad, Ordinui prie Ragainės atėmus iš Lietuvos pirklių prekes, Vytautas įsakė konfiskuoti Rygos pirklių prekes Polocke.

Antrojoje viduramžių pusėje ekonominis gyvenimas Vakarų Europoje atgyja. Išsiplečia amatai miestuose. Prireikia įvairių žaliavų didėjantiems prekybos laivynams, maisto ir kitų dalykų miesto gyventojams. Be to, karinių pajėgų stiprinimas Lietuvoje taip pat pareikalauja daugiau ginklų. Kunigaikščių, ponų ir bajorų rūmams bei pilims su jų įgulomis ir gausiais tarnų būriais prireikia ginklų, įvairių brangių medžiagų, retų prieskonių, gėrimų ir kt. Tai verčia didinti valdančiosios viršūnės pajamas, stengiantis daugiau išspausti įvairių duoklių iš valstiečių, tobulinti valdomų žemių administravimą ir pan. Iš to susirinkdavo didžiulės prekių atsargos, kurias tekdavo realizuoti tolimose rinkose. Tam reikėjo specialistų, pirklių, žinančių tolimas rinkas, turinčių ryšių tolimuose kraštuose. Vienų vokiečių pirklių, taip pat ir vietinių nepakako. Pirkliai ir finansininkai, kurie čia galėjo padėti, buvo žydai. Jų jau būta

[11] *Remeika I.* Der Handel auf Memel von Anfang des 14. Jahrhunderts bis 1430. – P. 401–402.

Lenkijoje. Vytautas parsikviečia juos Lietuvon. Nors galimas daiktas, kad tarp Gedimino atkviestų Lietuvon pirklių ir amatininkų jau galėjo būti ir vienas kitas žydas, kuris versdavosi vergų – karo belaisvių prekyba.

Į Lietuvą žydai atsikelia kaip atskira tauta, atskiros tikybos ir luomo, nesusilieja su čiabuviais. Seniau Vokietijoje apsigyvenę, jie perima vieną iš vokiškųjų tarmių (švabų), vartojamą ir atvykus Lietuvon. Esant nepalankioms prekybos sąlygoms su Prūsija, Vytautas, ieškodamas būdų išplėtoti prekybą pietuose per Lenkiją, pirmiausia 1388 m. suteikia privilegiją Brastos ir Trakų žydams*, 1389 m. Gardino žydams. Visos tos privilegijos buvo beveik vienodo turinio. Greičiausiai, kad žydams už gautas privilegijas teko pamokėti[12]. Privilegijų tekstai berods buvo pateikti pačių žydų ir panašios privilegijos žydų buvo seniau gautos kituose kraštuose – Čekijoje 1254 m., Lenkijoje – 1264 m. Iš privilegijų, apie kurias smulkiau kalbėsime vėliau, matyti, kad žydai iš pradžių vertėsi daugiausia pinigų skolinimu už įkaitus, valstybinių pajamų (muitų) atpirkimais, bet ilgainiui nevengė užsiimti prekyba ir amatais.

Žydai greitai paplinta po visą Lietuvą. Sakytos jų privilegijos berods praplečiamos ir kitur gyvenantiems. XV a. pradžioje žydus jau matome gyvenančius didesniuose Lietuvos miestuose – Kaune, Vilniuje, Trakuose. Guillebert'as de Lannoy, 1414 m. keliaudamas po Lietuvą, Trakuose jau randa „grand quantité" (daug) žydų[13]. Mažesniuose centruose žydai atsiranda tik vėliau – XVI–XVII amžiuje.

Kad žydai be pinigų skolinimo vertėsi prekyba, matome iš to, kad Vytautas 1417 m. rūpinasi, jog Lucko žydui pirkliui Dancige būtų sumokėta skola. Vėliau žydai vis daugiau pasireiškia jau kaip prekybininkai.

Be privilegijų žydams, norėdami pritraukti svetimšalius pirklius bei amatininkus, miestuose apsigyvenę amatininkai ir pirkliai, tarp kurių būta nemažai ir iš Vokietijos, gauna vadinamąsias Magdeburgo miesto teises. Tos teisės įgalina miestiečius saviškai tvarkytis be feodalinių organų kišimosi į jų reikalus. Vilnius Magdeburgo teises gauna iš Jogailos 1387 m. Kaip matome, krikščionybės priėmimas paskatino užsieniečių antplūdį į Lietuvą. Vytauto laikais atsirado Lietuvoje, Vilniuje, Kaune, Trakuose totoriai, kaip Vytauto belaisviai ir laisvai persikėlę į Lietuvą. Su pietų totoriais Vytauto laikais užmezgami ryšiai. Tai matyti iš chano Tachtomyšo jarlyko, duoto 1393 05 20 karaliui Jogailai ir leidusio laisvą prekybą Lietuvos pirkliams Totorių žemėje, o totorių pirkliams Lietuvoje.

Sudarius sutartį su Lenkija, Lietuvos valdovai, kaip jau buvo minėta, esant priešiškiems santykiams su vokiečių Ordinu, ieško būdų išplėsti prekybą per

* Trakų žydais buvo vadinami Trakuose įsikūrę karaimai.

[12] *Janulaitis A.* Žydai Lietuvoje: Bruožai iš Lietuvos visuomenės istorijos XIV–XIX a. – K., 1923. – P. 9.

[13] *Klimas P.* Guillebert de Lannoy. Dvi jo kelionės Lietuvon Vytauto Didžiojo laikais (1413 ir 1421 m.) // Praeitis. T. II. – K., 1933. – P. 120.

Lenkiją su Pamario (Pomeranijos) ir Hanzos miestais. Iš tikrųjų Lenkijos pirkliai dažnai tarpininkauja tarp Lietuvos ir Hanzos miestų. Žinomas yra faktas, kad Krokuva statydavo Vytautui ginklus ir aprangą kovai su Ordinu ir su totoriais (1399 m. kautynėms prie Vorkslos). Iš dokumentų matyti, kad Krokuva daugiau palaikė prekybos ryšius su rytinėmis Lietuvos sritimis negu su Nemuno sritimis. 1403 m. Jogaila vienoje privilegijoje Krokuvai leidžia laisvą praėjimą per Podoliją ir laisvą prekybą Totorių žemėse ir Valachijoje. Su Vytautu Krokuvos pirkliai nustato gerus ryšius. Tais pačiais 1403 m. Vytautas Krokuvos pirklių prašomas suteikia jiems privilegiją laisvai ir saugiai prekiauti Lietuvoje ir Rusijoje, už laisvą tranzito prekybą sumokant tik iš seno nustatytas muito rinkliavas[14].

Tačiau svarbiausia Lietuvos prekybos arterija buvo Nemunas, kur, kaip matėme, nustojus ginklams žvangėti, prasideda prekybiniai ryšniai, kad vėl nutrūktų priešiškiems veiksmams prasidėjus. Pastovūs ir normalūs prekybos ryšiai su Prūsais prasideda sutriuškinus Ordiną, po Melno taikos (1422 09 27). Ta sutartimi tarp Lietuvos ir Prūsų buvo nustatyta laisva prekyba, palikti tik „senieji" muitų mokesčiai. Vėliau tos sąlygos buvo aiškiau nustatytos Niešavos sutartyje 1424 metais.

Vytauto laikais (1392–1430 m.) Lietuvos prekyba buvo įtraukta į Hanzos prekybinę sritį ir jos prekybos sistemą. Hanzos prekyba skyrėsi nuo Italijos tų laikų prekybos tuo, kad svarbiausi jos prekybos objektai buvo ne lengvi ir brangūs prieskoniai ir panašūs dalykai, o stambios ir masinės žaliavos – miško produktai – statybinės medžiagos, medžio anglys, pelenai, derva, degutas, medus, vaškas, vilna, odos, kailiai, javai, žuvininkystės produktai – menkės, silkės ir kt. Ypač buvo išplėtota silkių prekyba, kuri pirmiausia galėjo padėti išaugti prekybai Kuršo ir Livonijos pajūryje. Vėliau silkės nusikėlė į Danijos ir Anglijos pakraščius[15].

Silkių gaudymas sudarė bendrą Hanzos pirklių reikalą. Kasmet susirinkdavo jie į Wittenlagerį ir iš čia virtinėmis plaukdavo prie Schoneno salos krantų gaudyti silkių, kurias vėliau paskleisdavo per savo prekybinius punktus. Tačiau baltų giminėms, ligi priimant krikščionybę, silkės vargu ar buvo svarbus prekybos objektas.

Supirktas Rytų srityse prekes – medžius, kailius, vašką, grūdus, Hanzos miestų pirkliai parduodavo, ypač javus, Olandijon, Škotijon, Anglijon, Prancūzijon, Skandinavijos kraštuose ir net Naugardan.

Iš Lietuvos eksportuojamų prekių, be seniausios prekės – gintaro, ilgainiui nustojusios didesnės reikšmės kaip eksporto dalyko, tenka paminėti vašką, kuris plačiai buvo vartojamas religinio kulto reikalams bažnyčiose, vienuolynuose, taip pat kaip prašmatnesnė priemonė apšviesti aukštuome-

[14] *Remeika I.* Der Handel auf Memel von Anfang des 14. Jahrhunderts bis 1430. – P. 407–408.
[15] *Rimka A.* Lietuvos prekybos santykiai ligi Unijos su lenkais. – P. 43–44.

nės rūmus, liejimo iš metalų amatams. Vaško eksportas, kaip sakyta, jau minimas 1308 m. Rygos „Schuldbuche". Kadangi vaškas buvo lengvai ir gerai realizuojama gėrybė, feodalinės baudžiavinės prievolės valstiečiams taip pat būdavo nustatomos vašku. XIV–XVI a. Lietuvos istoriniai šaltiniai mini daugybę valstiečių, užsiimančių bitininkyste ir mokančių duoklę bitininkystės produktais.

Jau XV a. plačiai buvo pradėta iš Lietuvos eksportuoti vadinamosios „būdinės" prekės, t. y. įvairi miško medžiaga – laivų statybai, statinėms ir kt. reikalams, pelenai, anglys, derva, degutas. (Apie tų prekių parengimą ir realizavimą žr. P. Šalčiaus „Lietuvos pramonės istoriją".)*

Iš senų laikų iš Lietuvos buvo eksportuojami ir brangūs kailiai – bebrų, šermuonėlių, kiaunių, lapių, šeškų, sabalų ir kt. Šios rūšies prekės buvo surenkamos dvarų kaip valstiečių duoklės, taip pat, galimas daiktas, ir superkamos tiesiog iš valstiečių. Kartais minimos tūkstantinės tų prekių partijos[16]. Kailiais buvo imami net muitai. Už brangiuosius kailius lietuviai galėdavo pirkti druskos.

Grūdų eksportas didesniu mastu prasidėjo vėliau – XVI a. antrojoje pusėje. Nors grūdų eksportas jau minimas 1424 m. Nešavos sutartyje. Atvirkščiai, dažnų badmečių laikais (1310–1315, 1362 m. ir kt.)[17] grūdus į Lietuvą tekdavo įvežti iš kitų kraštų.

Seniausia importo į Lietuvą prekė buvo druska. Nors yra pagrindo manyti, kad pačioje Lietuvoje buvo galima šiek tiek pasigaminti druskos iš sūrių šaltinių (žr. P. Šalčiaus „Pramonės istorija..."), bet jos trūko, dėl to teko gabentis iš kitur. Iš vieno sąrašo, kuriame sužymėti Vytauto kryžiuočiams padaryti nuostoliai, matyti, kad Ordinas Lietuvoje, Kaune ir Vilniuje prekiavo druska. Norėdamas paspausti Lietuvą, Ordinas trukdydavo ją įvežti.

Į Lietuvą taip pat buvo įvežama ir kita tarptautinės prekybos prekė – vilnoniai audiniai (Tuch) – gelumbės. Kad šios prekės jau Vytauto laikais buvo įgabenamos į Lietuvą, rodo tai, kad Vytautas 1428 m. skundžiasi Ordino magistrui, jog, kilus karui su Danija jūroje ir sukliudžius prekybą, Lietuvoje viskas pabrangę, ypač gelumbės. Vokiečių pirkliai gelumbes gaudavo iš fryzų. 1429 m. minima, kad vienas Karaliaučiaus pirklys Kaune, be kitų dalykų (varinių katilų), turėjęs dar apdirbtų medžiagų – kelnių, kepurių, ginklų, parako, prieskonių, vyno. Medžiagos į Lietuvą patekdavo iš įvairių kraštų. Tai rodo jų pavadinimai „sukno rastradamskoje", „angelskoje", o adamasko šilko pavadinimas šnekamojoje kalboje dar ir dabar nėra išnykęs. Tos medžiagos į Didžiąją Lietuvos Kunigaikštystę buvo atvežamos iš

[16] *Ivinskis Z.* Lietuvos prekyba su prūsais. – P. 128.

[17] *Slonimskis S.* Материалы по истории медицины в Литве // Tauta ir žodis. V knygos. – K., 1928. – P. 523–527.

* Šis ir kiti P. Šalčiaus rankraščiai yra VU MB rankr. sk. F 181 –prof. P. Šalčiaus fondas. – *Parengėjo pastaba.*

įvairių kraštų – pro Brastos, Minsko, Kauno, Naugardo, Lucko, Smolensko ir Kijevo muitines. Įgabenantieji į Lietuvą tas prekes pirkliai muitą galėjo sumokėti ir pačiomis įvežamomis prekėmis, kurios likdavo didžiojo kunigaikščio sandėliuose. Dėl to tais laikais muitinės buvo tarytum didžiojo kunigaikščio sandėliai, iš kurių susikaupusios prekės buvo išduodamos kunigaikščio įsakymu.

Be druskos ir audinių, Lietuvon buvo gabenami ir metalai, nors geležis buvo gaminama vietoje iš pelkinės rūdos, tačiau jos trūkdavo, ypač geresnės rūšies, todėl Hanzos pirkliai atgabendavo į Lietuvą tam tikrą švedų geležies rūšį – būtent „Osermundt". Įvežami buvo į Lietuvą ir ginklai, kurių reikėjo kovai su iki dantų ginkluotais riteriais. Popiežiai uždrausdavo pardavinėti lietuviams kaip pagonims ginklus dar nuo XIII amžiaus[18]. Ordinas kaltino Jogailą, kad jis aprūpinęs Lietuvą įvairiais karo įrankiais. Tačiau vokiečių pirkliai, nepaisydami draudimų, matyt, pelno sumetimais, vis dėlto gabendavo ginklus lietuviams. Didysis komtūras prikiša vienam pirkliui, kad šis karo su Ordinu metu lietuvius aprūpinęs šarvais. Iš kitų metalo dirbinių reikia paminėti varinius katilus, kurie greičiausiai buvo naudojami gėrimams daryti ar valgiui gaminti. Ordinas gavęs valdyti Žemaičius, kad įgytų jų palankumą, siunčia jiems kirvių ir dalgių. Prie Ragainės sulaikytuose Jogailos laivuose buvo rasta katilų, 2 cinko ąsočiai ir bažnytinis varpas.

Pasibaigus kovoms su kryžiuočiais ir sutriuškinus jų galybę, Lietuvos prekyba galėjo atgauti savo natūralų kelią – Nemuno upę, nors jos žiotys ir buvo valdomos svetimos jėgos.

Vytauto laikais nusistoja ilgiems laikams būdingi Lietuvos prekybai bruožai. Vokiečių pirkliai tampa tarpininkais tarp Lietuvos ir Vakarų valstybių, į kurias tos prekės patekdavo. Įsigali tikrai laisva prekyba, kuri aiškiai buvo pabrėžta Nešavos sutartyje (1424 06 07) tarp Lietuvos ir Ordino. Iš šios sutarties matyti, kad prekyba tų valstybių santykiuose buvo labai svarbi, jei joms reguliuoti reikėjo prekybinius santykius atskira sutartimi. Sutartis ta žinoma „*liter transitus*" vardu. Ji suteikė Lenkijos, Lietuvos, Žemaičių, Mozūrų ir Rusios pirkliams teisę visiškai laisvai keliauti vandens ir sausumos keliais po Prūsus, o prūsų pirkliams minimose šalyse. Jie privalėjo mokėti muitus ir sandėlių mokesčius. Jie turėjo teisę sustoti bet kurioje vietoje. Prekes galėjo pardavinėti kur tik norėjo, o įvežtas galėjo kitur išsigabenti. Vadinamieji „*lobegeld*", kuriuos Lenkijos ir Lietuvos pirkliai turėjo mokėti Dancige nuo parduotų grūdų, buvo panaikinti. Taip pat atsisakyta vadinamojo „*Pfundzalt*" – mokesčio, kurį seniau turėjo mokėti Prūsuose Lietuvos ir Lenkijos pirkliai, tačiau ligi tol, kol kitaip bus patvarkyta. Tai buvo didelis palengvinimas Lietuvos ir Lenkijos pirkliams, nes vokiečių ir ypač prūsų miestų pirkliams tas

[18] *Ivinskis Z.* Lietuvos prekyba su prūsais. – P. 64.

mokestis buvo paliktas. Tuo būdu buvo sudarytos patogios sąlygos plėstis prekybai abiejuose kraštuose[19].

Šiuo laikotarpiu svarbus vaidmuo Lietuvos prekyboje tenka Hanzai, ypač jos kontorai Kaune, ir vokiečių pirkliams. Šalia jų atsiranda žydai pirkliai, kurie ilgainiui užima Lietuvos prekyboje vyraujančią vietą. Vytauto laikais taip pat nusistato prekybos keliai ir ryšiai per Lenkiją su pietine Vokietija ir su Krokuva/Rygos prekybai taip pat susidaro patogios sąlygos, ypač iš rusiškųjų sričių. Susidaro tranzito kelias iš tolimųjų rusiškųjų sričių už Lietuvos sienų – Maskvos, Tulos, Naugardo ir Pskovo.

Vidaus prekyboje dabar svarbus vaidmuo tenka *miestams*. Čia koncentruojasi ne tik užsienio ir vietiniai pirkliai, užsiimantys eksportinėmis ir importinėmis prekėmis, bet ir vietinė (mažmeninė) prekyba, kaip stiprėjančių vietinės rinkos santykių rodiklis.

Vytautas savo politika padėjo tvirtus pagrindus ateities Lietuvos prekybai. Jis buvo jos skatintojas ir globėjas kaip ekonominio veiksnio, turinčio lemiamos reikšmės ir politiniam valstybės vaidmeniui.

Prieš pradedant toliau nagrinėti Lietuvos prekybos plėtrą, tenka kiek plačiau paliesti miestų atsiradimo ir žydų vaidmens bei teisių klausimus.

Miestai kaip prekybos centrai

Miestų atsiradimo pradžios Lietuvoje, kaip ir kitose šalyse, tenka ieškoti ten, kur nuo senų senovės rinkdavosi žmonės įvairiais reikalais: tikybinėms apeigoms, žaidimams, prekių mainams. Tokiose vietose dažnai atsirasdavo ir sustiprintos sričių valdovų pilys, kur, kilus karui, už pilies sienų slėpdavosi nuo priešų gyventojai su savo manta. Ilgainiui, didėjant pilių įguloms, prie jų atsiranda amatininkų, pirklių. Iš kiltinės (gentinės) epochos mažai yra likę žinių apie Lietuvos miestų pobūdžio gyvenvietes. Prasidėję kryžiuočių ir kalavijuočių puolimai sutrukdė miestams kilti. Didesnės reikšmės įgijo sustiprintos pilys kaip atramos bazės nuo grobikų. Jau minėtas keliautojas Guillebert'as de Lannoy savo kelionės aprašyme sako, kad, vykdamas iš Livonijos (Daugpilio) į Vilnių, per dvi dienas nesutikęs jokios gyvenamos vietos. Iš Livonijos Baltijos pajūriu Žemaičiuose jis keliauja „douze lieues de désertes, solitudes sans trouver quelques traces de humaine habitation" (dvylika mylių per tuščias dykras, nerasdamas jokių žmogaus gyvenimo pėdsakų). Lietuva jam atrodo kaip „pays desert, à la plupart plein de lacs et grands forêts" (tuščia šalis, pilna ežerų ir didelių girių). Svetimšaliui, nepažįstančiam šalies, galėjo taip atrodyti, nes, vykstant nuolatiniams riterių puolimams, gyventojai vengė ke-

[19] *Remeika J.* Der Handel auf der Memel von Anfang des 14. Jahrhunderts bis 1430. – P. 415–416.

lių artumo, kur jiems grėsė užpuolimai ir plėšimai. Tačiau iš tiesų tais laikais miestų Lietuvoje buvo nedaug.

Nuo XIV a. pabaigos Lietuvos didieji kunigaikščiai, supratę miestų reikšmę, pradeda miestams teikti savivaldą, vadinamųjų Magdeburgo teisių pavidalu. Seniau miestai priklausė didžiajam kunigaikščiui arba karaliams. Jie turėjo mokėti tam tikrą mokestį savo valdytojams. Be to, miestiečiai mokėdavo mokesčius už sodybas – padūme, pavarte ir kitais vardais vadinamus mokesčius. Taip pat turėjo mokėti verslo mokesčius už jatkas (mėsos parduotuvėles), gėralų (kapsčiną) – už smuklių laikymą, kiaurinį – už alaus darymą ir t. t.[20]

Nedidelių miestelių gyventojai, kurie dirbo žemę, be verslo mokesčių, mokėjo dar mokesčius už savo žemę, vadinamąsias „duokles" ir atlikinėjo tokias pat prievoles kaip ir valstiečiai. Miestų „laukai" sudarė taip pat istoriškai susidariusius armenų ir vandenų kompleksus, kaip ir valstiečių, labai įvairaus didumo ir sudėties. Vakarinėje Lietuvos dalyje, duodant miestams Magdeburgo teises, buvo įprasta jas matuoti uolektimis.

Miestiečiai taip pat turėjo atlikti karo prievolę ir statydavo tiek kareivių, kiek būdavo didžiojo kunigaikščio ir ponų tarybos nustatoma. Iš miestų, kurie, ir suteikiant Magdeburgo teises, jau turėjo ypatingą statutą, pažymėtini: Vilnius, Trakai, Kaunas, Lietuvos Brasta (dab. Brestas), Naugardukas, Minskas, Polockas, Vitebskas, Smolenskas. Kaip iš pavadinimų matome, didesnė jų dalis buvo už etnografinės Lietuvos ribų.

Magdeburgo teises pirmiausia gauna didžiosios kunigaikštystės sostinė Vilnius 1387 metais. XV a. tą teisę gauna ir kiti Lietuvos miestai: Trakai, Brasta, Kaunas, Luckas, Minskas, Naugardukas ir kt. XVI a. jas gauna ir daugelis kitų miestų bei miestelių.

Iš Magdeburgo teisės privilegijų įžangos matyti, kad Lietuvos didieji kunigaikščiai, suteikdami miestams tas teises, vadovaudavosi įsitikinimu, viešpatavusiu tais laikais ir kitur, kad tos teisės padedančios plėtotis miestams, augti jų gyventojų skaičiui ir jų gerovei. Tas miestų gyvenimo skatinimas rėmėsi tuo, kad miestiečiai: 1) buvo atleidžiami nuo įvairių prievolių, kurias turėdavo atlikti kartu su valsčių, į kuriuos jie įeidavo, gyventojais; 2) jiems buvo sudaromi pajamų šaltiniai jų atsigavimo reikalams; 3) jie buvo atleidžiami nuo vaivadų, seniūnų ir laikytojų „galios, valdžios ir teismo" („mocy, vlasnosti i suda"). Nuo miestų ir bajorų, apskritai nuo visų teisių, nuostatų ir papročių, kurie yra priešingi Magdeburgo teisei, ir gavo teisę organizuoti miesto valdybas – magistratus.

Miestai, gavę Magdeburgo teises, buvo atleidžiami nuo maitinimo prievolių (stacijų), pašarų davimo, sargybų ir kitų prievolių, bet, atvykus į miestą didžiajam kunigaikščiui, jie tas prievoles po senovei turėjo atlikti, reikalau-

[20] *Любавский М. К.* Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. Издание 2-ое. – М., 1915. – С. 115–116.

jant tam tikrais raštais su didžiojo kunigaikščio ženklu. Iš buvusių prievolių miestams buvo palikta karinė – reikėjo pristatyti tam tikrą kareivių skaičių, mokėjo sidabrinį ir ordos (karo reikalams ir Krymo totorių ordai) mokestį. Tačiau ne visi miestai buvo atleidžiami nuo baudžiavinių prievolių. Už atleidimą nuo jų ir apskritai už privilegiją miestiečiams reikėjo mokėti metinį mokestį, svyravusį atskiriems miestams nuo 30 iki 100 auksinių grašių ir daugiau. Mažinant ar siaurinant prievoles didžiojo kunigaikščio naudai, savaime keitėsi ir jo teisės mieste.

Miesto magistratai turėjo tam tikrų pajamų šaltinių miesto reikalams. Jiems buvo duota teisė pasistatyti rotušę, apatiniuose jos aukštuose laikyti parduotuvę (*„kramnica"*). Taip pat teisė laikyti manufaktūros, mėsos parduotuvėles (*„jatkas"*), pakirpimo įmonę vilnonėms medžiagoms apdirbti, laikyti ir prižiūrėti matus ir saikus – „seikėjamąją statinę" (*„bočku miernuju"*) biralams ir vario (*„mednios"*) – skysčiams. Miestų pajamas daugiausia sudarė pajamos iš prekybinių operacijų. Kai kurie miestai gaudavo teisę laikyti visas jatkas ir „mėsos narvus" (mėsines) ir paskum nuomoti juos miesto vardu. Tokiais atvejais privatūs asmenys negalėjo statyti nei jatkų, nei parduotuvėlių, išskyrus kartais tas, kurios jau buvo laikomos privačių asmenų prieš suteikiant miestui tą teisę. Ten, kur atvykdavo daug pirklių, miestai gaudavo teisę statyti pirklių kiemus apsistoti iš svetur atvykusiems pirkliams su prekėmis. Pajamų šaltinį paprastai sudarydavo ir teisė laikyti *„važnica"*, t. y. miesto svarstykles. Miestai turėdavo taip pat ir vaškidę, kur buvo lydomas į formas („akmenis") vaškas ir paskum antspauduojamas tam tikru ženklu, kuris turėjo patvirtinti, kad gabalas yra tikro svorio ir gryno vaško. Tai buvo tarytum prekybinis ženklas, kuris užsienyje buvo laikomas garantija, kad prekė yra tinkamos rūšies. Be to, miesto magistratas-valdyba turėjo teisę ir laikydavo pirtį bei viešąją virtuvę, smuklę, malūną. Už svaigiųjų gėrimų pardavimą reikėjo kunigaikščiui mokėti mokestį (kapščina), kurį mokėdavo visi smuklininkai. Kartais miestai imdavo atpirkinėti iš didžiojo kunigaikščio visas smukles nuomon, o paskum perleisdavo kitiems asmenims, žinoma, už didesnę sumą.

Miesto žinion pereidavo visos tuščios sodybinės žemės, kurias turėdavo tvarkyti valdžia – magistratas. Visos iš tų šaltinių pajamos turėjo eiti į miesto „skrynią" – iždą.

Iš surinktų pajamų buvo mokamas mokestis už Magdeburgo teisę sidabrinė, taip pat apmokamos visos išlaidos, kurios tekdavo miestui ryšium su pastočių ir „stacijų" („karaliaus kiemo aprūpinimo jam atvykus") prievole, miesto sienų stiprinimu, gynybos griovių kasimu ir t. t. Magistratas tvarkė visą miesto ūkį, kuris duodavo ne tik pajamas, bet ir išlaidas, pvz., plytinei laikyti miesto reikalams, gatvėms grįsti, pirklių kiemui, pirčiai, malūnui ir kt. laikyti.

Viena žymiausių teisių, kurią duodavo Magdeburgo teisės privilegija, buvo vadinamoji sankrovos teisė (*„Stappelrecht"*). Ją paprastai gaudavo stambūs

miestai. Ši teisė reikalavo, kad atvykstantys į miestą svetimi pirkliai neturėtų teisės išvežti prekių į kitus miestus, bet turėtų jas parduoti šiame mieste ir, be to, ne mažmeninėmis, bet didmeninėmis kainomis; medžiagas – ritiniais („*postavami*"), druską – svoriais („*lastom*" – apie 2 tonas), pipirus, imbierą, muskatą, gvazdikėlius, muskatinius žiedus, kalganą, citvarą – svarais; kirvius, peilius ir kitus panašius dalykus – tuzinais; geležį, alavą, varį, šviną ar panašius dalykus – centneriais; figas, razinas – krepšiais; vyną ir vokiškąjį alų – statinėmis-bosais.

Parduodami didmeninėmis kainomis visas savo prekes vietiniams pirkliams, svetimi pirkliai vietines prekes iš vietinių pirklių turėjo pirkti taip pat didmeninėmis kainomis: vašką – gabalais po pusę birkavo; brangius kailius: sabalų, kiaunių ir šeškų, šermuonėlių, lapių ir audinių – po 250 vienetų; pelenus ir dervą turėjo pirkti svoriais (lastais). Vadinasi, supirkimas ir pardavimas mažmeninėmis kainomis turėjo būti vietinių pirklių rankose. Svetimi pirkliai mažmeninėmis kainomis galėjo prekiauti tik per muges.

Be to, ypatingos privilegijos buvo duodamos kai kuriems miestiečiams, pvz., vilniečiams, kurie laisvai galėjo prekiauti ne tik Vilniuje, bet ir kitose valstybės vietose[21].

Prie teisių, kurios turėjo pagerinti miestiečių gerovę, tenka pripažinti taip pat teisę ganyti gyvulius ten, kur ir seniau ganė, imti mišką trobesiams statyti (ne parduoti) ir malkoms per tam tikrą atstumą nuo miesto, pvz., vieną mylią.

Magistrato priešakyje stovėjo vaitas iš pradžių skiriamas didžiojo kunigaikščio su teise perduoti pareigas paveldėtinai ir perleisti jas už pinigus į svetimas rankas. Vaito vieta buvo pelninga. Jis paprastai gaudavo tretįjį grašį iš baudų teismo pajamų. Keletą mėsai pardavinėti parduotuvėlių su nuoma už jas, vieną ar dvi smukles ir t. t. Už visą tą atlyginimą turėjo atlikti ne tik savo vaito pareigas, bet ir savo tarnybą su bajorais (šlėkta). Toks paveldimumas miesto savivaldai ne visados, matyt, buvo naudingas, nes ilgainiui miestai atpirkdavo paveldimas vaitystes ir tos pareigos tapdavo renkamomis. Vaitas kartu su miesto visuomene („*communitas*") rinko tarėjus („*radcy*"). Jų būdavo nuo 6 iki 12, o Vilniuje – net 24. Pastarieji iš savo tarpo rinko burmistrus – du, keturis, šešis, dvylika, pagal miesto dydį. Atsižvelgiant į tautinę religinę gyventojų sudėtį, kartais pusę katalikų, pusę – pravoslavų.

Su burmistrais ir tarėjais vaitas spręsdavo visus miesto reikalus, tiek teismo, tiek administracijos. Vaitai spręsdavo kartu su burmistrais ir tarėjais civilines bei baudžiamąsias bylas. Visose tose bylose vaitas turėjo „visą teisę teisti ir nuteisti, bausti ir nukirsti galvą ir ant baslio mauti, skandinti ir visa tai daryti, ką leidžia vokiečių Magdeburgo teisė visais skyriais ir poskyriais. Kai kurios bylos – namų užpuolimo, padegimo, plėšimo, bajoro sužeidimo ir mo-

[21] *Любавский М. К.* Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. Издание 2-ое. – М., 1915, – С. 148–153.

terų išniekinimo buvo paimtos iš magistrato žinios. Jas spręsdavo didžiojo kunigaikščio valdininkai su tarėjais. Tais atvejais, kai teisme bylinėjosi miestietis su valstiečiu, buvo sudaromas bendras didžiojo kunigaikščio vietininko ir vaito teismas didžiojo kunigaikščio dvare arba rotušėje pagal taisyklę – *„actor forum rei sequitur"*. Nepatenkinti vaito teismo sprendimu galėjo apeliuoti tiesiog į didžiojo kunigaikščio teismą, aplenkdami visas instancijas, ir didysis kunigaikštis peržiūrėdavo bylą pagal Magdeburgo teisę.

Tarybą (*„rada"*) sudarė burmistrai ir tarėjai, kurie tvarkė miesto ūkį, žiūrėjo jo tvarkos, sprendė civilines miestiečių bylas. Suolą (*lavą*) sudarė vaitas ir prisiekę suolininkai-launinkai, kurie spręsdavo įvairiausias baudžiamąsias bylas.

Šiaip taryba buvo daugiau administracinis negu jurisdikcinis organas. Vilniaus taryba rūpinosi karine miesto parengtimi, kovojo su gaisrais, rūpinosi vandeniu miestui, žiūrėjo, kad mėsininkai neskerstų nesveikų gyvulių ir neparduotų sugedusios mėsos. Taip pat prižiūrėjo svarstykles ir matus, pirkdavo grūdų gyventojams aprūpinti maistu badmečiui ištikus.

Miesto magistrate sėdėdavo pralobęs miesto patriciatas, kuris dažnai veikdavo savanaudiškai, sukeldamas miestiečių daugumos nepasitenkinimą. Šieji kreipdavosi į karalių, prašydami užtarimo, ir dažnai laimėdavo. Kovos tarp atskirų miestiečių grupių sukeldavo kivirčus ir miesto administravimo reformas, kaip matysime iš Vilniaus pavyzdžio. Tačiau toje administracijoje pirkliai visados atlikdavo svarbų vaidmenį. Miestai žymiausia dalimi rėmėsi prekyba, tik stambesniuose miestuose didelės reikšmės turėdavo ir amatai. Tačiau ir tai ne visuose.

Atskirą gyventojų grupę sudarė žydai, kurie turėjo autonomines bendruomenes – kahalus prie savo sinagogų ir kapų. Tačiau apie tai kalbėsime vėliau.

Nors miesto magistrato valdžiai pagal Magdeburgo teisę turėjo pasiduoti visi, tačiau skirtingos miesto dalys, kurios tvarkėsi pagal savo nuostatus, priklausė atskiriems dvasiniams ir pasaulietiniams valdovams. Iš čia kildavo daugybė įvairių kivirčų tarp magistrato ir kitų „jurisdikų".

Pirmieji miestai pačioje Lietuvoje, kaip ir kitur tais laikais, nebuvo dideli. Amžinos kovos su Ordinu trukdė miestams augti. Miestai pradeda augti tik sutriuškinus Ordiną, kai susidarė patogesnės sąlygos plėstis prekybai ir amatams. Iš Lietuvos miestų labiausiai suklesti valstybės sostinė Vilnius, ypač Žygimanto Augusto (1548–1572 m.) laikais. Mieste atsiranda puikūs karaliaus ir ponų rūmai. Tačiau dauguma miestų namų buvo mediniai, gatvės negrįstos ir nešvarios, kaip ir kitų tų laikų Europos miestų. Miestai buvo nešvarūs, nes miestiečiai, įprasta anų laikų mada, laikė čia pat mieste gyvulius, nešvarumus vertė tiesiog į gatvę.

1599 m. J. Kraševskis Vilniaus miestą savo apysakoje „Paskutinioji iš Sluckių giminės" taip pavaizdavo:

„Miestas jau tuomet buvo nemažas. Priemiesčiuose matėsi gana daug vargingiausių miestiečių namukų, panašių į lietuviškus „numus“. Priemiesčiai kai kur buvo atitveriami ir padalijami akmens sienomis. Per Neries upę ėjo Žaliasis tiltas; Lukiškėse ant mečetės spindėjo mėnulis. Ši mečetė buvo pastatyta dar Vytauto laikais ir priklausė Vilniaus totoriams.

Miestas dalijosi į keletą valdybų (jurisdikų). Svarbiausia – rotušės – buvo dideliame name, su bokštu, turėjusiu laikrodį, ir bokšteliais ant kampų. Šis pastatas stovėjo viduryje svarbiausios miesto rinkos, miesto centre jį supo iš keturių pusių krautuvės, kuriose buvo išdėstytos pardavimui įvairių įvairiausios prekės. Čia buvo iškabinėtos įvairiaspalvės gelumbės, brangios šilkinės medžiagos; ten pat buvo parduodama geležis, kailiai, mėsa, odos ir visa kas tik parduodama ir perkama. Aplink sėdėjo pirkliai, stovėjo amatininkų vežimėliai, batsiuviai su apavu, šaltkalviai. Kruopų, skanėstų, druskos pardavėjai ir t. t.

Iš abiejų rotušės pusių tarp krautuvių ir pirklių minios buvo du dalykai, primeną teismą ir bausmę, magistrato ir vaito valdžią: gėdos stulpas, vadinamas paprastai pilotu, ir kartuvės. Kartais po jomis vaikščiojo ryškios spalvos drabužiais budelis, arba mistras, su savo tarnais, išlaikomais miesto sąskaita.

Rinkoje, prie rotušės, pirkėjų ar pardavėjų klegesys nenutildavo, pardavėjų būdavo taip pat ankštuose, siauruose ir tamsiuose praėjimuose į krautuves, ir kupinuose vagių, kurių akys buvo nukreiptos į neatsargaus šlėktos piniginę ar tarnaitės pintinę. Prie rotušės sėdėjo padieniai su pjūklais, kirviais, geležiniais kastuvais, karais ir laukė samdomi į darbą. Netoliese iškabinėtos didelės žirklės reiškė miesto pakirpyklą. Apatiniame rotušės aukšte taip pat buvo krautuvių, miesto vyno rūsys ir prekių sandėlis, svarstyklės ir vaškinė, o viduje pasitarimų salės ir vaito teismai, kuriuose Žygimanto Augusto portretas sudarė vienintelį pagražinimą. Ten pat buvo archyvas, kur buvo laikomas miesto iždas, keliomis spynomis užrakintas, o raktai buvo slepiami po burmistro diržu. Bokšto laikrodis skelbdavo valandas, o žemiau buvo balkonas su geležinėmis grotomis, skirtas muzikai, griežusiai per didžiąsias šventes.

Turguje gyveno pirkliai. Buvo taip pat keletas pravoslavų cerkvių: iš kairės, mediniame, sename name, iš dešinės – šv. Mykolo cerkvė, apstatyta namais, nematoma iš gatvės, tik viršūnė jos buvo matyt. Dar arčiau – pasenusi, nerūpestingai laikoma evangelikų katedra. Už rotušės ėjo Vokiečių gatvė, iš kur žydija sklido po miestą ir kur daugiausia buvo matyti besivelkančių žeme spreidelių (baltų apsiaustų) ištekėjusių žydžių. Ten, už rotušės, – du maži namai, vadinami rojum ir pragaru. Toliau ėjo gatvė, prie kurios iš kairės pusės buvo šv. Dvasios cerkvė su vienuolynu. Dešinėje pusėje – didelis viešbutis rusų pirkliams, taip pat pravoslavų Trejybės vienuolynas, įsteigtas kažkada Konstantino Ostrogiškio. Už šv. Dvasios cerkvės

ėjo siaura gatvelė į priemiestį kairėn, kuris vėliau buvo užstatytas kunigų karmelitų pastatais.

Vokiečių gatvėje buvo toks pat triukšmas kaip ir prie rotušės ir drauge šimtą kartų didesnis nevalyvumas. Iš atidarytų į gatvę krautuvėlių ir mėsos eilių kyšojo pageltę žydų veidai. Ant namų sienų buvo žymu dėmės nuo liejamų į gatvę pamazgų. Sunku buvo praeiti, o dar sunkiau pravažiuoti tarp mėšlo ir sąšlavų krūvų abiem pusėm beveik iki pirmojo aukšto. Juodas, dvokiantis, niekados neišdžiūstąs purvas, kai kur išgrįstas lentomis, sumintas pravažiuojančių ir praeinančių, užėmė vidurį gatvės – visa tai kliudė prasilenkti su balomis. Namai prie Vokiečių, Mėsos ir Stiklių gatvių, kur žydai turėjo daugiausia krautuvių ir patalpų, buvo ankšti, juodi, nešvarūs, dažnai su kabančiais ant gatvių balkonais ir priemenėmis. Tiek naktį, tiek sutemus niekas nedrįsdavo čia eiti vienas, kiekvienas stengėsi vengti tamsių gatvelių.

Nuo rotušės, pilies link, buvo visiškai kitoniška miesto išvaizda: čia jau blizgėjo rūmai šalia medinių pastatų, bažnyčios, cerkvės, smuklės ir viešbučiai. Į čia plaukė sunkios karietos ir vežėčios, jojo raitieji. Čia pirmoje vietoje buvo kunigaikščių Ostrogiškių, Chodkevičių dideli rūmai, keturkampio pavidalo, kaip visi beveik ano meto rūmai, su dvejais vartais, išeinančiais į dvi lygiagrečias gatves. Čia jau netcliese, toje pat eilėje, buvo senoji Dievo Motinos cerkvė, atrodanti krisianti nuo senumo; geltonos jos sienos pajuodijusios, o įžūlios rankos suteršė jas purvu. Toliau gatvė ėjo kiek platyn, iki tos vietos, kur kairėje pusėje buvo Radvilų rūmai ir nauja jėzuitų bažnyčia. Iš čia pakeliui į pilį iš abiejų gatvės pusių stovėjo maži kapitulos jurisdikcijos namukai, netvarkingi ir purvini. Čia jau buvo jaučiama pilies kaimynystė, sprendžiant iš riksmo ir žmonių, besistumdančių pilies vartuose daugybės. Dešinėje pusėje ūžė ir trankėsi karališki malūnai, kairėje – sėdėjo pirkliai, parduodą maisto dalykus po pačiais pilies vartais, nepaisydami draudimo. Praėjus juos, buvo galima matyti aukštos Žemutinės pilies sienas. Tai buvo didelis pastatas, bet labai negražus, buvo galima pastebėti, kad ji statyta ne vienų rankų ir ne vienerius metus, iš Žygimanto Augusto akmenų ir Zigmanto III marmuro švediškų plytų. Pilis buvo padalyta į tris didelius kiemus, apsuptus iš visų pusių pastatais, prie kurių iš kairiosios pusės ėjo pilies katedros šv. Stanislovo bažnyčia su milžinišku aukštu stogu ir bokštais. Greta su jąja buvo liejykla ir maži liejikų (puškorių) nameliai. Čia buvo kalėjimai, čia buvo vaivados įstaiga.

Už Žemutinės pilies akmeninių sienų ant kalno buvo matyti pajuodavę šv. Martyno bažnyčios griuvėsiai, labai laiko sugadinti. Dar toliau matėsi trys kryžiai, baltasis Bekešo antkapio bokštas, primenąs išgintojo karstą, kuris ne vienuose kapuose nerado sau prieglaudos ir vienas su Vedašu Panoniečiu ilsisi ant aukšto kalno.

Nuo upės pusės buvo matyt bokštas, vadinamas žibintu. Čia ėjo kelias į

Antakalnio priemiestį. Negyvenama ir tuščia pilis buvo iš dalies vaivados užimta, iš dalies kalinių ir sandėlių.

Gyvumo ir judėjimo čia (pilies) miesto dalyje buvo mažiau, nes po Žygimanto Augusto laikų, kai šios sienos buvo tokios gyvos, tokios šviežios ir kupinos linksmybės, jose dabar niekas negyveno. Tuo tarpu Pilies gatvė buvo labiausiai gyvenama dėl savo artumo bažnyčiai, dažniau už kitas lankoma ir buvusi pirmoji Vilniuje, kurios juodasis bokštas, padengtas kryžiais, kyšojo virš pilies.

Gatvė, ėjusi nuo jėzuitų kolegijos Trakų vartų link, vadinta Dvasine, turėjo daug turtingų rūmų, dėl to ir buvo praminta Senatorių. Į dešinę, kiek toliau, stūksojo sode vyskupo rūmai, netoli nuo jėzuitų. Už jų buvo šv. Kryžiaus koplytėlė. Toliau buvo šv. Dvasios bažnyčia, į kurią sukant stovėjo elgetų būdos. Prieš bažnyčią buvo šv. Trejybės ligoninė ir Sapiegos rūmai, užimą bendrą plotą. Dar toliau ėjo kiti rūmai, o praėjęs Vokiečių gatvės susidūrimą su Vilniaus gatve, kur jos kerta Senatorių, randi šv. Marijos Mergelės bažnyčią su dideliu vienuolynu, už kurio buvo Trakų vartai. Vartuose sėdėjo rinkėjai, rinkę mokestį už pravažiavimą, dažnai besirieją ir neretai susikimbą su pravažiuojančiais. Visų vartų išvaizda buvo beveik vienoda: jie buvo apsupti bokštais, su kelių langelių gyvenimu viršuje, uždaromi stipriais, vinimis apmuštais, vartais, o kartais nakčiai dar buvo užtraukiami grandinėmis, panašiai kaip Žaliasis tiltas.

Artėjant į Žaliąjį tiltą kamšatis ir žmonių susigrūdimas darėsi didesnis negu pačiame mieste.

Taip atrodė miestas. Bažnyčios ir cerkvės, mečetės, susirinkimų namai ir sinagogos, lūšnos ir rūmai buvo sustatyti šalia vieni kitų. Žydai maišėsi su lietuviais, lietuviai su rusais. Šlėkta su miesčionimis, dvasininkai su kitatikiais, totoriai su kunigais, pirkliai su ponais.

Paminėsime dar Antakalnio priemiestį, ėjusį už pilies, tuo laiku dar nelabai apgyventą ir užstatytą; iš dešinės jį dengė Viršupio rūmai ir Žvėrynas su tvora, o iš kairės – keli kiti rūmai.

Tolumoje buvo matyti medinė šv. Petro bažnyčia, kuri tik kryžiumi skyrėsi nuo kitų namų ir daugiau buvo panaši į daržinę kaip į bažnyčią. Ji buvo toje pačioje vietoje, senųjų liepų apgaubta, kaip ir dabar. Už bažnyčios buvo Paco rūmai, o dar toliau – puikūs Sapiegų rūmai su sodais aplink. Šis priemiestis buvo mažiausiai judrus ir pasižymėjo ramybe. Bet užtai prie Trakų vartų ir arklių rinkos daugiausia buvo klegesio ir triukšmo, ne mažiau triukšmo buvo ir prie Rūdninkų vartų ir Žaliojo tilto. Aušros Vartuose, per kuriuos ėjo didelis kelias iš Lydos, vadintas Medininkų, buvo ramiausia. Šioje miesto dalyje daugiausia gyveno rusai, kuriuos lengva buvo atskirti iš tautinio kostiumo; čia lėtai vaikščiojo barzdoti vienuoliai, pirkliai iš Maskvos ir Tverės. Svečių kiemas tarsi stovėjo sargyboje prie dviejų svarbiausių cerkvių ir vienuolynų.

Miesto ankštuose skersgatviuose, kaip ir didžiosiose gatvėse, buvo nepaprastai nešvaru. Sunku buvo praeiti, o kartais prasigrūsti arba pravažiuoti per mėšlo ir sąšlavų krūvas, suverstas abipus vartų prie kiekvienų namų; atsargumas vertė praeivius žvalgytis į aplinkinių namų balkonus, nuo kurių bėgo pamazgos. Šiuose skersgatviuose gyveno neturtingiausia gyventojų dalis – ar senuose mūro namuose, ar nedidelėse dėžėse, neretai besiremiančiose į puikius pastatus. Čia pasitaikydavo elgetų, valkatų, šnipų, apgavikų, niekšų keistais kostiumais, baisiais veidais iš įvairių kraštų; čia bėgiojo moterys apdriskusiais drabužiais, nesidrovėdamos savo pokštų praeiviams ir leidusios save plūsti. Dažnai čia naktys buvo vagysčių ir slaptų plėšimų liudininkės. Čia slėpėsi nusikaltimas ir ištvirkimas, neturtas ir skurdas, neretai būdami ištvirkimo ir nusikaltimų priežastis.

Visose gatvėse, prie krautuvių, rūmų ir bažnyčių, buvo viešbučių ir smuklių, pažymėtų eglute. Jų buvo daug ir jie lengvai buvo pažįstami iš minios, kuri stumdėsi prie jų durų, iš išstatytų languose saikelių, paraudonintų raguolių ir pyrago. Prie padorių viešbučių vartų buvo matyti pravažiuojantys smulkūs šlėktos. Didieji ponai labai retai arba net niekados nesustodavo viešbučiuose, turėdami savo rūmus miestuose, arba visados rasdami atviras vaišingas duris savo giminaičių namuose. Smulkios smuklės, kuriose buvo girdėti riksmai ir barniai, spiegiantis smuikas ir cypianti totoriaus kobra, buvo mėgstama žemesnės klasės sueigų vieta.

Vienas geriausių viešbučių buvo Maskvos pasiuntinių viešbutis, kurių nesant, čia sustodavo ir kiti keleiviai. Kiti viešbučiai, pasižymėję įvairiomis iškabomis ir šeimininkų pravardėmis, įvairiais vainikais ir paišiniais langinėse, buvo išmėtyti po visą miestą keleivių patogumui. Paprastų kiekvienos smuklės ir viešbučio ženklu buvo žalia eglutė, pritvirtinta prie stogo arba durų. Prie viešbučių būdavo valgyklų. Jų buvo ir atskirai Skapo gatvelėje ir kitose gatvėse, tačiau jas lankė paprastai tik neturtingieji; turtingesnioji šlėkta, tais visuotinio vaišingumo laikais, nesirūpino stalu: jai kiekviename pažįstamų name buvo apstatytas stalas skanėstais. Pirtys taip pat buvo bendrų pasimatymų vieta; švariausias laikė miestas. Pirtyse buvo parduodami gėrimai; ten buvo ir cirulnikas, pas kurį langelyje blizgėjo lėkštelės iš geltonojo vario. Pas jį susirinkdavo pasikalbėti ir skustis galvas bei barzdas.

Amatininkai iškabindavo vietoj iškabų savo amato įrankius: siuvėja – žirkles, batsiuvys – batus, dailidė – mažutį karstelį ir t. t. Smuklės dažniausiai išstatydavo eglutes: beveik kas antras namas buvo eglutė. Rūsių, skirtų turtingiesiems, buvo mažiau.

Priemiesčiuose, už miesto sienų, retai pasirodydavo padorus praeivis, švariai apsirengęs miestietis; ten gyveno skurdžiai žeminėse, kuriose vieną pusę užėmė gyvuliai, kitoje rūko juodi dūmai. Iš čia išeidavo apskurusios moterys, vyrai juodais ir pilkais tukmanais, su kirviu arba pjūklu už nugaros. Iš čia pienininkės rytą nešiodavo pieno produktus. Čia gyveno neturtingos prekiau-

tojos. Gatvėse neretai ganėsi karvės ir kiaulės. Tarp lūšnų įvairiomis linkmėmis ėjo sodai ir daržai, tenkiną miesto reikmes, apdirbdami dažniausiai nedarbingų totorių iš Vilniaus ir Trakų priemiesčių."[22]

Žydai. Kaip jau minėta, Vytauto laikais žydai gauna tam tikras privilegijas savarankiškai tvarkytis naujame jiems krašte. Tomis privilegijomis žydai gavo daugiau teisių, negu turėjo čiabuviai gyventojai. Žydai buvo pripažinti laisvais. Jie priklausė tik didžiajam kunigaikščiui arba jo vietininkui kaip ir visi bajorai. Miestų vaitai neturėjo teisės jų teisti. Ta teisė priklausė tik pačiam kunigaikščiui arba jo vietininkui. Žydams buvo garantuota neliečiamybė. Nusižengimus tai teisei nagrinėjo seniūno arba vietininko teismas. Pastarasis sprendė ginčus dėl turto tarp žydo ir nežydo. Vietininkas galėjo spręsti bylas ir tarp dviejų šalių, jei jie paprašydavo. Apskritai bylas ir ginčus tarp žydų sprendė pati žydų bendruomenė, vėliau kartais vadinama kahalu, vadovaudamasi savais įstatymais. Bendruomenės teismas galėjo skirti visokias bausmes, net išmesti žydą iš savo tarpo. Teismas vykdavo pačioje sinagogoje.

Žydams buvo taikomi bylose tokie pat nuostatai kaip ir bajorams. Už žydo nužudymą, kaip ir bajoro, reikėjo nusikaltusiajam atsakyti galva, o žudiko turtas tekdavo kunigaikščio iždui. Už žaizdą, padarytą žydui, buvo nustatyta tokia pat bausmė, kaip ir bajorams. Jei nebuvo žinoma, kas užmušė žydą, tai įtariamąjį buvo leista kankinti, kol pasakys. Išprievartavusį žydę pakardavo, jei pastaroji nesutikdavo už skriaudiko ištekėti. Smarkiai buvo apsaugotas ir žydo turtas. Pavogusiam žydo turtą grėsė kartuvės. Žydų šventės turėjo būti gerbiamos, jų kapai saugomi nuo išniekinimo. Niekas neturėjo teisės versti žydą mokėti skolą arba apskritai atsakyti per šventes. Kadangi žydai laidodavo numirėlius tik tam tikruose miestuose, kur buvo jų kapai, tai privilegijose buvo numatyta ir laisvas žydų kūnų pervežimas. Buvo draudžiama, remiantis popiežių dekretais, kaltinti žydus krikščionių kraujo vartojimu.

Kadangi žydai buvo privilegijuoti tam, kad galėtų plėtoti prekybą, jiems buvo suteiktos plačios teisės atlikti kredito operacijoms. Žydai įkaitu galėjo priimti bet kurį daiktą, išskyrus bažnytinius daiktus ir sukruvintus drabužius. Įkaitus galėjo priimti bet kuriuo laiku, išskyrus arklius, kurių įkeitimas turėjo būti atliekamas būtinai dieną. Žydas nebuvo įpareigojamas rinkti žinias dėl įkeičiamo daikto savininko. Tuo atveju, jei pasirodytų, kad įkeistas daiktas pavogtas ar išplėštas, žydui pakako prisiekti, kad jis nežinojo to, taip pat priesaika nurodyti, kokia suma už įkaitą buvo išduota, ir rasto daikto savininkas turėjo įmokėti jam tą sumą ir pusę priaugusių palūkanų. Nebuvo reikalaujama laikytis kokių nors formalumų priimant įkaitą, pvz., įrašyti vertę į knygas

[22] *Виноградов А. А.* Путеводитель по городу Вильне и его окрестностям. Второе издание. – Вильна, 1908. – С. 19–23.

ar išduoti raštelį. Žydui neigiant įkaito priėmimą, byla turėjo būti sprendžiama priesaika. Pralaikytą įkaitą žydas galėjo panaudoti savo naudai, pareiškęs apie pralaikymą urėdui. Žydai gavo teisę priimti įkaitu ir nekilnojamąjį turtą su teise perimti valdymą, jei įkaitas nebūtų laiku išpirktas.

Kai dėl prekybos, tai Trakų ir Brastos žydams buvo leista laisvai prekiauti visa kuo lygiomis su krikščionimis su ta sąlyga, kad jie mokėtų rinkliavas už prekes kaip ir kiti pirkliai. Gardino žydams buvo duota teisė prekiauti krautuvėse ir gatvėse lygiomis teisėmis su kitais pirkliais, krikščionimis, taip pat užsiimti amatais, žemdirbyste, sumokant į didžiojo kunigaikščio iždą visus mokesčius, kuriuos moka kiti miestiečiai. Žydai gavo teisę gaminti svaigiuosius gėrimus – alų, midų ir degtinę su ta sąlyga, kad būtų sumokėta „kapščina" ir t. t. Visus savo vidinius dalykus žydams buvo leista spręsti patiems. Tik baudžiamosiose bylose ir ieškiniuose žydus turėjo teisti didžiojo kunigaikščio teismas[23].

Iš šios žydų privilegijos matome, kad žydams buvo sudarytos palankios sąlygos verstis kredito, finansinėmis operacijomis ir prekyba.

Vytauto Didžiojo laikais žydų būta Lietuvoje ne per daugiausia. Tuo laiku jie gyveno daugiausia rytinėse ir pietinėse Lietuvos valstybės srityse. Tik dalis žydų buvo stambūs kapitalistai, kiti daugiausia skurdžiai, kurie spietėsi apie pirmuosius, buvo jų eksploatuojami, atlikdavo juodžiausius ir nemaloniausius darbus piniguočių naudai. Žydai Lietuvoje buvo ryškiausi bepradedančio tais laikais formuotis prekybinio kapitalo atstovai. Tad netrukus pasireiškė jų interesų antagonizmas su vietiniais gyventojais, tiek su bajorais, tiek su didikais, kuriems jie skolino pinigus. Jų interesai skyrėsi kaip skolininkų ir skolintojų. Tačiau nepaisant to, žydai itin buvo naudingi didiesiems kunigaikščiams, kuriems pinigų niekados nebuvo per daug. Pasaulietinė ir dvasinė diduomenė nors ir turėjo jų, bet nedavė arba kėlė sunkias sąlygas, norėdama didžiojo kunigaikščio valią suvaržyti. Arba jei skolindavo didžiajam kunigaikščiui pinigų, tai įkaitan imdavo jų dvarus, o paskum nenorėdavo grąžinti. Žydai, kaip kreditoriai, buvo nuolaidesni ir lankstesni, jie iš anksto įmokėdavo pinigus už atpirktinai gautus rinkti muitus. Kartkartėmis duodavo didžiajam kunigaikščiui dovanų auksu, šilkais, brangiais svetimų kraštų kailiais, audeklais, arkliais. Taip pat neatsisakydavo imti iš karaliaus už skolas, vietoj pinigų, druską, medų, grūdus, dargi nekultus, arklius ir t. t. Visus tuos dalykus jie sugebėdavo realizuoti.

Žydai išpirkdavo iš didžiojo kunigaikščio teisę rinkti muitų, svaigalų, keltų, tiltų rinkliavą ir kitokius mokesčius. Už tai jie mokėdavo brangiau kaip kiti. Žydai, viešųjų rinkliavų atpirkėjai, turėdami apyvartai pinigų ir visur gerus ryšius, nepriklausydami vietos valdžiai, pamažėl paima į savo rankas prekybą ir išstumia krikščionis. Tai pradeda kelti vietinių gyventojų neapy-

[23] *Любавский М. К.* Очерк истории Литовско-Русского государства. – С. 118–119.

kantą žydams. Tuo tarpu didieji kunigaikščiai ir didžiūnai be jų negali išsiversti. Žydai jiems padeda imti augančios valstiečių eksploatacijos ir didėjančių feodalinių rentų vaisius. Didieji kunigaikščiai patys atiduoda jiems nuomon dvarus su valstiečiais, leidžia pirkti dvarus iš kitų. Ilgainiui praplečia jiems teises, pvz., 1414 m. Trakų žydams (karaimams) suteikiamos Magdeburgo teisės.

Pagaliau ir bajorai, ir pats didysis kunigaikštis pradeda šiaustis prieš savo kreditorius žydus. Didysis kunigaikštis Kazimieras mirė, palikdamas savo sūnui Aleksandrui daug skolų žydams. Matyt, paveiktas žydų persekiojimo Vakaruose (išvijimo Ispanijoje), 1495 m. Aleksandras tam tikru įsakymu liepė žydus išvaryti iš Lietuvos, o jų turtus konfiskavo, išskyrus tų, kurie apsikrikštijo.

Vietoj žydų, Aleksandras kviečia amatininkus ir pirklius iš Vokietijos ir kitų kraštų. Žydų namai ir sodybos atiduodamos atvykstantiems vokiečiams ir švedams. Dabar randame miestuose vokiečius paskirtus vaitais, švedus ir vokiečius rinkliavų atpirkėjais.

Tačiau nauji svetimšaliai greitai žydų pavaduoti nesugebėjo ir Aleksandras, užtariant žydus žydams perkrikštams (pvz., Abraomui Juozapavičiui – vėliau tapusiam didžiojo kunigaikščio Aleksandro ir Žygimanto Senojo finansų tvarkytoju), leido 1503 m. žydams grįžti atgal ir grąžino tam tikromis sąlygomis jiems turtus, bet skolų iš didžiojo kunigaikščio ir keleto magnatų jie jau nebeatgavo[24].

Po to smūgio žydai dar labiau susibūrė ir veikė kaip vienas vienetas, izoliavęsis nuo vietinių gyventojų, o tarp žydų sustiprėjo turtuolių įtaka vargingiesiems. Žydai pasižadėjo išstatyti 1000 raitelių karui, tačiau ta jų prievolė buvo pakeista leidžiant stoti į kariuomenę kartu su gyventojais tų miestų, kuriuose gyveno.

XVI a. viduryje prieš žydus kyla vėl toks pat pasipiktinimas, kaip ir tarp feodalų Vakarų Europoje prieš miestiečius – pinigų skolintojus ir kai kurių verslų monopolizuotojus. Štai vienas tų laikų rašytojas – Mykolas Lietuvis rašė: „Šiton šalin susirinko iš visų pusių pikčiausioji tauta – žydų... apgaulinga, gudri ir žalinga. Ji gadina mūsų prekes, padirba pinigus, antspaudus, visose rinkose atima iš krikščionių duonos kąsnį, nežino kito darbo, kaip tik apgaudinėti ir šmeižti". Dar šiurkščiau apie žydus atsiliepė tų laikų poetas Klenavičius poemoje „Rokotania". „Tu paklausi, ką veikia žydas tame garsiausiame mieste? Ogi veikia tai, ką vilkas patekęs avininkan. Jam palieka įkaitais ištisi miestai; jis spaudžia juos procentais ir didina vargą. Kandys suėda audeklus, rūdys sugadina geležį. Taip žydas – veltėdis suėda privatinę nuosavybę, išeikvoja visuomenės turtus." Šie atsišaukimai nebuvo tik pavieniai balsai. Nepasitenkinimą žydais bajorai reikšdavo seimuose. Taip, pvz.,

[24] *Janulaitis A.* Žydai Lietuvoje. – P. 17–18.

1551 m. seime bajorai skundėsi, kad žydai sugriebę savo rankosna didžiąją prekybą ir išnuomavę sau smukles ir muitus[25].

Pagrįstai M. Liubavskis sako, kad žydų plėtimąsi Lietuvoje tenka aiškinti tomis žydų tautos ypatybėmis, „dėl kurių jie ir šiandieną vyrauja rinkose, biržoje ir pramonėje. O tos ypatybės – tai nepaprastas vikrumas, mokėjimas išsisukti iš sunkiausios padėties, sugebėjimas rinkti ir verstis kapitalais. Vietiniai miestiečiai lietuviai ir gudai tų ypatybių neturėjo. Mes matome, kad jų didžiuma prekyba ir amatais vertėsi ne išimtinai, prekyba, amatai buvo jiems tik paspirtis žemės darbui. Negana to, specializavosi prekyboje bei pramonėje ir turtingieji Vilniaus, Kauno, Polocko, Vitebsko ir Kijevo miestiečiai, kurie įgydavo dvarų, turėdavo valstiečių ir eidavo karo tarnybą lygiai su bajorais. Būdami tai žemdirbiai, tai žemvaldžiai, stipriai prie savo gyvenamojo kampo prisirišę, lietuviai ir gudai miestiečiai neišlavino savyje to apsukrumo ir sumanumo, kuriais pasižymėjo žydai, bet atvirkščiai – turėjo visų tų ypatybių, kurios yra įgimtos žemdirbių klasei, tam tikrą lėtumą ir nerangumą. Jie ir prekiaudavo ir šiaip kuo manydavos, bet būtinai namie, neatsitraukdami nuo žemės, nuo namų darbo, ne taip kaip žydai, kurie galėjo būti visur, kur tik buvo galima tikėtis pelno. Lietuviai ir gudai miestiečiai paprastai laukdavo pirkėjo ir užsakytojo, o žydai ieškodavo ir rasdavo jų. Bet ypač skyrėsi žydai nuo vietos miestiečių savo nepaprastu mokėjimu traukti krūvon ir verstis kapitalais, teikti paskolų reikalingiems asmenims. Tuo savo mokėjimu žydai nusipelnę ir didžiojo kunigaikščio ir valdomosios diduomenės globos“[26].

Žydai versdavosi ne tik savais kapitalais, bet patys skolindavosi iš vietinių turtingų žmonių, mokėdami dideles palūkanas. Jie tenkindavosi tuo pelno likučiu, kurį pavykdavo gauti iš skirtumo tarp mokamų ir gaunamų palūkanų. Žydai sueidavo į artimus santykius su Lietuvos ponais, kurie savo kapitalus pavesdavo jiems leisti į apyvartą ir sudaryti jiems pelnus.

1566 m. žydų skaičius Lietuvoje išaugo iki 8–10 tūkstančių ir nuolatos didėjo tiek dėl gausaus natūralaus prieaugio, tiek dėl keliavimo iš kitur. Taip, pvz., išvarytus iš Čekijos žydus buvo priimta Lietuvoje. Tačiau bajorų ir žydų interesų antagonizmas neišnyksta. Bajorams nepatiko ir tai, kad žydai rėmė didįjį kunigaikštį. 1551–1563 m. seimai apkrauna žydus naujais mokesčiais.

XVI a. Lietuvos bajorai, politiškai sustiprėję, stengiasi atsipalaiduoti nuo to, kas mažino jų pajamas, būtent nuo muitų, kurie, kaip esame matę, būdavo atperkami žydų pirklių. 1588 m. bajorai gauna teisę (leido Trečiasis Lietuvos Statutas) vežti prekes per muitines, nemokėdami rinkliavos. Piktnaudžiaujant ta teise, buvo galima prekes gabenti be muitų ne tik sau, bet ir kitiems.

[25] Lietuvos istorija ligi Liublino Unijos. II d. / Iš rusų kalbos vertė J. Sandeckis – V., 1922. – P. 26.
[26] *Любавский М. К.* Очерк истории Литовско-Русского государства. – С. 119–120.

Tuo buvo suduotas smūgis ne tik žydams, kurie, imdami muitų atpirkimus, iš to pelnėsi, bet ir visai miestų prekybai.

Dėl to patvarkymo muitų rinkliavos mažėja. Žydų kapitalai traukiasi iš muitinių į druskos, degtinės atpirkimus. Ypač į pastaruosius. Svaigiųjų gėrimų atpirkimas, kaip papildoma priemonė bajorams eksploatuoti valstiečius, patenka į žydų pirklių rankas. Į tas pačias rankas patenka ir smuklių laikymas. Tai sukelia smulkių bajorų opoziciją, žydai ujami už valstiečių nualinimą. Tuo tarpu pamirštamas faktas, kad jie tebuvo bajorų įrankis eksploatuoti valstiečius. Anot vieno valstiečio pasakymo, per mano gerklę patekęs į žydo smuklininko kišenę grašis, eidavo į pono kišenę.

Nepasitenkinimo žydais atgarsis matomas ir Antrojo Lietuvos Statuto 1566 m. nuostate (XII skyr.): „Lai nedrįsta žydai vaikščioti brangiais drabužiais su aukso grandiniais, o jų žmonos puoštis auksu ir sidabru. Lai nedrįsta žydai nešioti sidabro ant kardų ir kalavijų. Drabužiai jų lai būna žymūs kiekvienam, lai jie dėvi geltonomis skrybėlėmis, o jų žmonos apsiaustais iš geltono audeklo, idant kiekvienas galėtų atskirti žydą nuo nežydo". Tai buvo taip pat ir užsienio įtaka, kur prieš žydus buvo imamasi panašių priemonių, kaip noras paniekinti žydus. Tai buvo susiję ir su priemonėmis prieš prabangą, vadinamasis *lex sumptuaria* (įstatymas apie išlaidas prabangai – *lot.*).

Žydams įsigalėti padėjo draudimas bajorams užsiimti miesto verslais. Antrajame Lietuvos Statute, kuriam jau turėjo įtakos bajorai, buvo pasakyta, kad tas tegali būti bajoras, kieno tėvai nei amatu neužsiėmė, nei smuklėse nešinkavo, nei uolektimis nematavo. Jei bajoras mestų šinkių, nedirbtų valstiečių darbo, o imtų dirbti bajorui ir riteriui pritinkamą darbą, tai tokis galėtų būti laikomas bajoru (III st. III skyr. 25 art.).

Žydų persekiojimas juos dar labiau sujungia glaudžion ir stiprion organizacijon, atsijusion nuo kitų miesto gyventojų. Būdami labai vieningi, jie sugeba nustumti į antrą vietą nežydiškus miesto gyventojų sluoksnius. Bajorai jais taip pat nepatenkinti. Savo raštuose jie kaltina žydus valstiečių nusmukdymu ir t. t. Tačiau ligi Lenkijos ir Lietuvos respublikos žlugimo, taip pat ir po to nenustoja naudojęsi jų patarnavimais.

Būdingi yra Vladimirskio-Budanovo žodžiai dėl žydų vaidmens Lietuvoje: „Kaip pirmiau didysis kunigaikštis nepajėgė padaryti tvarkos finansuose, taip dabar visagalis bajoras buvo bejėgis ir vargšas savo ekonomikos reikaluose: prekyba jis nesivertė, netgi manė, kad, versdamasis jąja, turi nustoti bajorystės, o jis norėjo gyventi plačiai ir gerai. Jo dvarai išnuomoti, o jis pats seime ar seimely, kare kariauja ar lauke medžioja. Labai nesunku suvokti, kad netrukus jis žlugs ekonominiu, o paskum ir politiniu požiūriu, o lygiai ir tas, kam klius turtingas jo palikimas vienu ar antru atveju. Bet kam? Galima laukti, kad pirm visa ko vietinių krikščionių pirklių ir pramonininkų klasei.

Bet ne jie tarnauja bajorui ekonominiuose reikaluose. Tarnauja jam žydai, kurie tik iš jo kišenės pralobo, niekuo negali grasyti, visai negalvoja apie

politinį vaidmenį, netgi ir svajoti negali kaip amžinai svetimas ir ne tautinis gaivalas.

Galų gale laikui bėgant tatai vedė prie to, kad krikščionys miestiečiai nustojo ekonominės jėgos ir dėl to nebegalėjo įgyti politinio vaidmens. O kiti gyventojų sluoksniai, būtent sodiečiai dėl to negalėjo tolesnėje ateityje ieškoti miestuose geresnės laimės, kaip tat būdavo viduramžiais Vokietijoje, kur miestas buvo baudžiavininkų prieglobstis laisvei įgyti. Gerai pavykus, buvo galima tapti miestiečiu, pramonininku, turtingu pirkliu ir gauti viršų ant buvusio savo pono, o kai miestiečių vietoje atsiranda svetima tauta, tai sodiečiui beliko nebent tapti žydu, o to neleido padaryti ne tik jo tikyba, bet ir įstatymas"[27]. Tai gana išsamus ir teisingas Lietuvos miesto gyvenimo plėtotės apibūdinimas. Tokia plėtotė buvo pagrįsta lietuvių valstiečių ekonomine ir politine priespauda bei kultūriniu nususinimu.

Lietuvos prekyba nuo XV a. vidurio iki XVII a. pabaigos

Vytauto laikais buvo padėtas tvirtas pagrindas Lietuvos prekybai plėstis įvairiomis linkmėmis, bet ypač Baltijos jūros uostais. Etnografinėje Lietuvoje ypatingas vaidmuo tenka Kauno ir valstybės sostinės Vilniaus prekybai. Abu tie miestai užmezga plačius prekybinius ryšius. Tačiau didžiausios reikšmės turi prekyba su Baltijos uostais Dancigu, Karaliaučium, Klaipėda, Ryga.

Kaip jau esame matę, su Baltijos šalimis baltų giminės palaikė prekybinius ryšius nuo seniausių laikų. Vokiečių ordino agresija į Prūsus sunaikino gyviausią Prūsų prekybos centrą Sambių pajūryje. Vėliau vokiečiai paėmė savo kontrolėn prekybą per Rygą ir Klaipėdą Nemuno žiotyse. Sutriuškinus Ordino galybę, vėl plačiai atsidaro prekybai durys į Baltijos uostus. Svarbiausias iš tų uostų buvo Dancigas, kuriame susitikdavo Baltijos jūros tolimų sričių pirkliai su Vakarų Europos pirkliais.

Dancigo miesto istorija tokia: X a. Dancigo (Gdansko) vietoje buvo vakarų slavų pajūrio miestelis. Jis palaikė ryšius su Liubeku, tarp kita ko, prekiaudamas druska ir medžiagomis. Patogi prie jūros vieta paskatino Dancigan vokiečių imigraciją. 1236 m.* jame buvo įvesta vokiečių miestų teisė. 1308 m., kilus konfliktui tarp slavų gyventojų ir vokiečių, pirmieji buvo iššudyti, ir miestą užėmė Vokiečių ordinas. Prekyba Dancige plėtojosi gana pamažu. Dar XIV a. pirmojoje pusėje Dancigo prekyba buvo mažiau išplėtota už Elbingo. Dancigo prekybą paskatino atsitiktinis gamtos reiškinys. 1367 m. Vyslos upė,

[27] Cit. iš kn.: *Janulaitis A.* Žydai Lietuvoje. – P. 28–29.

* Naujausiais duomenimis Gdansko (Dancigo) daliai, Pagrindinis miestas, 1261–1263 m. suteiktos Liubeko miesto teisės.

tekėjusi visa savo pagrindine tėkme pro Elbingą, kuris ligi tol buvo svarbiausias Ordino prekybos punktas, staiga prasiveržė savo rankove pro Marienburgą. Ir Dancigo miestelis greitai ėmė kilti, o Elbingas smukti. Todėl nuo Stralzundo taikos (1370 m.) Dancigo prekyba darėsi vis intensyvesnė. Tuo būdu Dancigas buvo įtrauktas į Vyslos upyno prekybą. Laivams plaukioti tinkančiais intakais Bugu ir Narevu buvo galima pasiekti ne tik Lenkijos, bet ir Lietuvos plotus – Drohičiną, Melniką ir Lietuvos Brastą.

XIV a. antrojoje pusėje Dancigo jūros prekyba pradeda labai plėstis dėl vis stiprėjančių ryšių su Flandrija, Anglija, Ispanija, Prancūzija, Norvegija ir Rusios šiaurinėmis žemėmis. XV a. pirmojoje pusėje Dancigas įgyja reikšmingiausią vietą tarp Prūsų miestų ir tampa svarbiausiu prekybos Baltijos jūroje uostu, perimdamas didelę dalį smunkančios Ordino prekybos. Su Lenkija Dancigas teužmezga tiesioginius prekybinius ryšius vos XIV a. pabaigoje, o su Lietuva – Vytauto laikais. Jau 1405 m. Dancigas daug medžių gabenasi iš Lietuvos miškų. Yra žinių, kad Dancigas jau XIV a. pradžioje turėjo ryšių su Kaunu. A. Rimka mini Kęstučio pastangas padaryti Dancige sukilimą ir paimti jį į savo rankas[28]. Tačiau prof. Z. Ivinskis, dirbęs Dancigo miesto archyvuose, to fakto patvirtinimo nerado.

Ypač didelį vaidmenį Dancigas pradeda vaidinti tiek Lietuvos, su kuria jis per Kauną tarp miestų turėjo monopolinę teisę prekiauti, tiek Lenkijos prekyboje, prijungus jį prie Lenkijos kaip laisvą XV a. antrosios pusės (1466 m.) uostą.

Dancigas plačiai išskleidžia savo prekybinius ryšius. Be vandens kelių jūra ir Vyslos upynu, buvo ir sausumos kelių, kuriais ypač gyvai buvo palaikomi prekybos ryšiai žiemą rogėmis. Iš Dancigo per Lenkiją ėjo kelias į Sileziją ir Vengriją, ir į Juodosios jūros pakrantes. Sausumos kelias į Dancigą ėjo iš vakarų per Kolbergą, Ščeciną, Liubeką, Hamburgą, Bremeną; į rytus iki Maskvos ėjo kelias per Lietuvą – Vilnių ir Kauną. Daugelis kelių jį jungė su Vakarų šalimis ir Šiaurės Rusia.

Flandrija, gyviausias tų laikų Šiaurės Europos ekonominis punktas, atliko Dancigo jūros prekyboje svarbiausią vaidmenį. Briugės miestas daugiau negu kuris kitas buvo lankomas Dancigo miesto pirklių.

Iš Dancigo buvo išvežamos šios prekės: kviečiai, miltai, pelenai, medis, derva, odos, kailiai, linai, audiniai, geležis, varis. Į jį buvo atgabenama: Flandrijos tekstilė, prie kurios prisidėdavo įvairūs pietų dalykai – iš Italijos, Ispanijos ir Portugalijos – gelumbės, šilkas, pietų vaisiai. Prekyba su Flandrija perdėm buvo Dancigo pirklių rankose. Flandrijos pirkliai labai retai leisdavosi į keliones iki Dancigo.

Be šių santykių su Flandrija, Dancigas jau nuo senų laikų palaikė gyvus prekybinius ryšius su Anglija, daugiausia su Londonu, nors šaltiniai nurodo ir

[28] *Rimka A.* Lietuvos prekybos santykiai ligi unijos su lenkais. – P. 50.

daug kitų uostų, pirmiausia Hullį, Jorką ir Bostoną. Nors dancigiečiai laikėsi savarankiškos politikos, tačiau Londone jie būrėsi Hanzos faktorijoje Stahlhofe. Be to, jau nuo XIV a. Londono pirkliai turėjo savo kontorą Dancige, gavusią tam tikrą privilegiją. Privilegijų interpretavimas tiek dancigiečių Londone, tiek londoniečių Dancige sukeldavo ginčų, kurie kartais trukdydavo prekybai. Į Angliją iš Dancigo būdavo daugiausia eksportuojami kviečiai ir įvairių rūšių miško medžiaga laivams statyti, laivų stiebams ir kt., dideliais kiekiais patenkanti čia ir iš Lietuvos miškų. Tarp kitų Anglijon eksportuojamų prekių reikia pažymėti linus, kailius, pelenus, odas, varį, vežamą iš Vengrijos, geležį ir audeklus. Iš Anglijos į Dancigą būdavo vežamos gelumbės, silkės, alavas, o iš čia patekdavo į Rytus, taip pat ir į Lietuvą.

Dancigo prekyba su Škotija, ypač su Glazgo ir Edinburgo miestais, buvo panašaus pobūdžio. Prekyba su Portugalija koncentravosi Lisabonoje, į kurią dancigiečiai pirkliai eksportavo medį, taip pat reikalingą portugalų kolonijinei ekspansijai. Medis čia ypač buvo vertinamas ir turėjo pastovią ir patikrintą rinką. Į Lisaboną taip pat buvo vežami miltai, džiovintos žuvys, o iš ten gaunama druska, Provanso aliejus, figos, razinos, apelsinai, granatai, kaštainiai, vynas, brangūs kailiai, pvz., leopardų. Į Lisaboną dažniausiai vykdavo patys dancigiečiai pirkliai, bet Dancige buvo galima sutikti ir portugalų pirklių.

Prekyba su Ispanijos šiauriniais uostais buvo tokio pat pobūdžio.

Piratų plėšikavimai Biskajos įlankoje kliudė Dancigo kaip ir kitų miestų prekybiniams santykiams su Ispanija ir Portugalija. Dancigo archyvai mini iš Prancūzijos vakarų uostų dažniausiai Bajė miestą. Iš čia buvo gabenama Dancigan jūros druska, Orleano ir Puatu vynai, pipirai, razinos ir kt. Iš Šiaurės Prancūzijos uostų minimas Leinas, Malo, o Senos upe dancigiečiai pasiekdavo net Ruaną, į kurį gabendavo silkes, medį, kviečius, o iš ten grįždami gabendavosi vyną. Prekyba su Vakarų Prancūzija, o dar labiau su Portugalija ir Ispanija, duodavo didelius pelnus, bet užtat buvo labai pavojinga, nes pakelyje knibždėte knibždėjo piratų. Plaukdami į Bajė dancigiečiai kartu su rygiečiais ir kitais sudarydavo ištisas ekspedicijas kartais iš kelių dešimčių laivų, vadovaujamų patyrusio admirolo, ir dažnai prisiimančių solidarią atsakomybę už galimus nuostolius.

Iš Skandinavijos kraštų Dancigo pirkliai turėjo palyginti gyvus ryšius su Švedija per Stokholmą ir su daugeliu kitų miestų. Prekyba Švedijoje buvo daugiausia Dancigo pirklių rankose, kurie eksportuodavo į Švediją kviečius, miltus, net duoną, druską, kanapes, linus, apynius, Provanso aliejų, Reino ir pietų vynus, šilką, gelumbes, prieskonius, popierių ir t. t. Iš Skandinavijos eksportuodavo džiovintas žuvis, kailius ir geležį. Tais pačiais metais Dancigas prekiavo su Norvegija ir Suomija, bet ryšiai su jomis nebuvo tokie gyvi kaip su Švedija.

Dancigo prekyba su Rusia ėjo per Didįjį Naugardą, kur Dancigas turėjo atramos punktą Petershofe – Hanzos kontoroje. Kitas kelias į Rusią ėjo per

Lietuvą, kur dancigiečiai turėjo atramos punktą Kauno kontoroje, kuri prekiavo su Lietuva[29].

Tad iš visko matome, į kokius tarptautinius ryšius pamažėl buvo įtraukiama Lietuva per Dancigo prekybą.

Dancigo prekybos išaugimas buvo atgarsis tų pakitimų, kurie vyko Vakarų Europoje nuo XV a. pabaigos, kai pradėjo įsigalėti prekybinis kapitalas su milžiniška kolonijine jo ekspansija. Pakitimai Vakarų Europoje, rinkos santykių sustiprinimas, miestų augimas, laivynų, tiek karinių, tiek prekybinių, didinimas ir kt. vertė ieškoti maisto ir žaliavų, kurios Vakaruose ėmė brangti, o Rytuose jų dar buvo galima gauti eksploatuojant valstietį ir išnaudojant gamtos turtus – pirmiausia miškus. Prekybinių santykių tarp Vakarų Europos ir Rytų Europos plėtojimąsi gali parodyti laivų judėjimo statistika per Zundo sąsiaurį, vietą, per kurią tas susisiekimas ėjo ir kur labai tiksliai būdavo registruojami laivai, nes danų karaliai už plaukimą per Zundą imdavo muitus.

Susisiekimas laivais per Zundą milžiniškai padidėjo nuo XV a. pabaigos. Jau XVI a. pirmojoje pusėje vidutinis perplaukiančių laivų skaičius per metus patrigubėjo ir amžiaus pabaigoje perplaukia juo 5263 laivai. Tų laivų kelio tikslas dažniausiai būdavo Baltijos vakarinis pakraštys nuo Liubeko iki Dancigo, iš kurio atplaukdavo 2/3 laivų. Didelė Baltijos jūros dalis dar neturėjo tiesioginių ryšių su likusia Europa. Iš pradžių Baltijos srityse ieškota vilnos, linų, kanapių, vaško, medžio ir geležies. Iš Zundo muitų sąrašų, kur sužymėti perplaukiantys sąsiaurį laivai į vakarus, matyti, kad Talino ir Rygos pirklių laivai 1497–1577 m. (iš 15 žinomų metų) perplaukė sąsiaurį 260 kartų, vidutiniškai po 17 kartų kasmet. 35 kartus laivų vadovai buvo svetimi. Vadinasi, Rygos ir Talino prekyba jūromis buvo daug menkesnė už Dancigo. Palyginę Elbingo ir Klaipėdos laivų keliones per Zundą, matysime, jog tiedu uostai atsiliko nuo 5 iki 25 kartų nuo Karaliaučiaus, o šis 10 kartų nuo Dancigo. Iš minėtų penkiolikos metų tarp 1497–1577 m. per Zundą plaukė 8 Klaipėdos laivai, 40 – Elbingo, 203 – Karaliaučiaus ir 2017 – Dancigo laivų. Tuo laiku kasmet per Zundą plaukdavo iki 134 Dancigo laivų. Net Amsterdamas, didžiausias Dancigo prekybos talkininkas, šito skaičiaus nepasiekdavo.

Labiausiai klestėjo Baltijos laivininkystė nuo 1590 iki 1620 metų. Joje viešpatavo jau nebe Hanza, bet olandai, kuriems priklausė 85 proc. plaukiančių per Zundą laivų. Po atkaklių varžybų olandams pavyko išstumti hanziečius, nes pasaulinės prekybos keliai pasikeitė olandų naudai. Hanza tarpininkavo per Italijos respublikas ėjusiai viduržemio prekybai į šiaurę ir atgal. XV a. baigiantis, atradus jūros kelią į Indiją, Antverpenas buvo užėmęs svarbiausio itališkai hanziškos prekybos centro – Briugės – vietą. Tačiau ir Antverpenui

[29] *Rutkowski J.* Histoire économique de la Pologne avant les Partages. – Paris, 1927 (vertimas iš lenkų k.). – P. 62–65.

neilgai teko ta garbė. Jo vietą XVI a. pabaigoje užėmė Amsterdamas. Olandų laivynas tuo laiku buvo laikomas geriausiu Europoje. Laivai buvo labai didelio tonažo ir tenkindavosi nedideliais nuompinigiais.

Šios raidos pagrindą sudarė kainų revoliucija. Tuo metu kai Vakarų Europoje vis labiau ir labiau įsigali piniginis ūkis ir kyla kainos dėl tauriųjų metalų antplūdžio iš Amerikos, Baltijos kraštai dar tik buvo paliesti to proceso ir juose buvo galima rasti pigesnių žaliavų. Prekybą su Baltijos kraštais XVI a. paskutiniais dešimtmečiais skatino ir tai, kad Pietų Europą ištiko baisūs nederliai, o tai labai padidino grūdų paklausą. Tad olandų pirkliai labai uoliai metėsi į šią prekybą, kuri duodavo jiems didelius pelnus – iki 600 guldenų už lastą grūdų. Per kelerius metus Amsterdamas tapo Europos grūdų rinka. Kartais Antverpeno miestas aprūpindavo grūdais ir Šiaurės Europos uostus iš tų atsargų, kurių prisipirkdavo Baltijos srityje, didelius kiekius iš Lietuvos ir Lenkijos[30].

Ši pagyvėjusi grūdų prekyba paskatino ir Žygimantą Augustą įvykdyti Valakų reformą savo dvaruose (1547–1557 m.), apkraunant valstiečius didesnėmis prievolėmis.

Kauno prekyba

Kaunas, esąs dviejų laivybai tinkančių upių santakoje ir netoliese nuo trečiosios, jau nuo senų laikų turėjo būti ta vieta, kur susitikdavo platesnių sričių gyventojai mainytis savo prekėmis, galimas daiktas, taip pat per religines šventes. Nemunas greičiausiai bus matęs ir normanų (vikingų) būrius besišvaistančius šiose srityse, taip pat prūsų pirklius. Prasidėjus kovoms su Ordinu, Kaunas išgarsėja kaip atramos punktas, per daugelį įvykių ėjęs iš rankų į rankas. Tačiau protarpiais tarp karo žygių prekiaujama būdavo per Kauną. Tai rodo žinia, kad 1295 m. riteriai užgrobė laivus aukščiau Prienų, plaukusius Nemunu į Kauną[31].

Prekybinė jo reikšmė atsigauna tik sutriuškinus kryžiuočius. 1398 m. netoli Kauno, Salyne Vytautas sudarė su Ordinu sutartį, kurioje buvo sureguliuoti ir prekybos klausimai. Vytauto Didžiojo laikais, kai Nemunu gausiai pradeda plaukti Dancigo link Lietuvos miškų produktai, taip pat šiek tiek ir grūdų, Kaunas prekybiniu požiūriu pradeda atsigauti. Kaunas, būdamas prie dviejų upių santakos, nuo kurios Nemuno upe galėjo plaukti didesni laivai, buvo ir patogi perkrovimo vieta iš mažesnių laivų, atplaukiančių iš aukštupių, į didesnius, ir atvirkščiai. Daugiausia žinių apie Kauno prekybą yra išlikusių nuo tų laikų, kai jame įsikūrė ir veikė Hanzos kontora. Aišku, kad prekybą Kaune plėtojo ne vien Hanzos pirkliai.

[30] *Nielsen A.* Danische Wirtschaftsgeschichte. – Jena, 1933. – S. 80–81.

[31] *Jaroszewicz J.* Obraz Litwy pod względem jej cywilizacji od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku. T. II. – Wilno, 1845. – S. 105.

Anot prof. Z. Ivinskio, kuris specialiai yra tyręs Kauno Hanzos veiklą iš pirmųjų šaltinių (žr. Z. Ivinskio „Lietuvos prekybą su Prūsais..."), seniausia žinia apie tą kontorą Kaune yra tik iš 1445 m., o jos veikimas pakrinka 1532 m., vadinasi, Hanzos kontora veikė Kaune nepilnus šimtą metų. Jos išnykimą tenka aiškinti tomis pačiomis priežastimis kaip ir kitose šalyse – būtent vietinės prekybos išaugimu ir vietinių pirklių veiklos sustiprėjimu.

Yra išlikęs 1470 m. Kauno Hanzos kontoros statuto tekstas. Savo turiniu jis buvo panašus į kitų miestų Hanzos kontorų statutus. Anot jo, kiekvienas svetimas pirklys, atvykęs iš vokiečių Hanzos miestų – Dancigo, Karaliaučiaus, Torunės, Elbingo ar Liubeko, turėjo įstoti į Kauno Hanzos kontorą, mokėti jai tam tikrą mokestį ir paklusti kontoros nuostatams.

Kauno Hanzos kontora vadinosi „Dütsche Kopman to Kawen". Kontoros reikalus tvarkė du Dancigo skirti aldermanai (vyresnieji). Kontora vokiečių pirkliui, atvykusiam į Lietuvą, turėjo būti centras, teikiantis paramą jo prekybinei ekspansijai, ypač į rytus, Rusion. Kaune, kaip ir kitose vietose, vietiniai pirkliai hanziečiams kliudydavo skverbtis į krašto gilumą, užmegzti tiesioginius ryšius su vietiniais gamintojais ar vartotojais.

Kaunas turėjo prekių perkrovimo, jų sustabdymo, vadinamąją sankrovos teisę („*Stapelrecht*" – „*jus depozitorii*"). Pagal tą teisę miestas reikalavo, kad visos prekės, atgabentos į Kauną, čia būtų iškraunamos. Ši teisė jau nuo didžiojo kunigaikščio Kazimiero laikų (1440–1492 m.) buvo taikoma ypač vienai prekių rūšiai – druskai. Atgabenus Kaunan druską, vokiečių pirkliai ją turėjo iškrauti Kaune, kad ja galėtų apsirūpinti vietiniai pirkliai. Kauniškiai pirkliai draudė atgabentą ir iškrautą druską pardavinėti taip pat ir svetimiems pirkliams, vadinamiems svečiams („*Gäste*"). Ta „*Gasthandel*", anot prof. Z. Ivinskio, ilgai ginčydavosi tiek su Dancigu, tiek su Karaliaučium. Atvežtosios druskos Kaunan norėdavo pirkti ir Vilniaus pirkliai, bet jie tai galėjo daryti tik kauniškiams tarpininkaujant.

Kauno sankrovos teisė, kuri jau XVI a. pradžioje Žygimanto Augusto (1548–1572 m.) laikais neteko savo reikšmės, svarbi buvo tuo, kad pažabojo vokiečių pirklius ir kliudė jiems per daug plėsti savo įtaką už Kauno ribų. Tai buvo palaikymas savo pirklių ir savos prekybos, o tai, kaip ir kitose šalyse, pagaliau sužlugdė vokiečių Hanzą.

Kontoros statutas reikalavo, kad vokiečių pirklys Kaune neliktų ilgiau kaip vienerius metus. Esant nemažam vietos vokiečių skaičiui, buvo pavojus, kad toje pačioje vietoje ilgiau pasilikęs, sueis į glaudesnius santykius su vietiniais vokiečiais Kaune. Kontorai priklausąs pirklys turėjo laikytis daugelio kontoros nuostatų. Jis neturėjo teisės svetimam pirkliui kauniškiui tarnauti. Jam buvo užginta turėti bendrų prekybos reikalų su vietiniais pirkliais. Buvo draudžiamos kreditų operacijos, pvz., parduoti kreditan prekes. Griežtai buvo žiūrima, kad vokiečiai pirkliai, priklausę Hanzai, negabentų prekių lietuvių laivais ar vežimais.

Tolesnius hanziečių prekybos ypatumus sudarė tai, kad jie vertėsi tik prekėmis, bet ne pinigų prekyba ar bankų verslu, kaip, pvz., florentiečiai. Visa prekybos apyvarta buvo griežtai reguliuojama: svoriai ir matai buvo tvirtai nustatyti. Hanzos pirkliai neturėjo imti kreditų iš svetimųjų, kad taip neįsiskverbtų į Hanzą svetimas kapitalas. Buvo draudžiamos net vedybos su nehanziečiais. Hanziečiai padarė pirmą bandymą prekybai standartizuoti pagal prekių rūšis (vaško, druskos, metalo, gelumbės). Jos vidaus politika siekė sutvirtinti pirklių aristokratijos viešpatavimą, slopinant cechus. Šiomis priemonėmis Hanzos miestai rėmė savo pirklius, prekiaujančius su svetimais kraštais[32].

Hanzos kontora sudarė glaudžią, uždarą ir savanaudišką užsieniečių pirklių organizaciją, kuri siekė vien savo pasipelnymo tikslų. Hanza su savo kontora šalia atkviestų privilegijuotų žydų, kurie taip pat sudarė glaudų tautinį ir tikybinį vienetą, mažino pirklių iš vietinių gyventojų galimybes.

Kauno Hanzos kontora, ne taip kaip kitos vietos, neturėjo mūrais atitverto nuo likusio miesto kiemo, panašiai kaip Naugarde „Petershofas", Londone „Stalhofas" ar Venecijoje „Fandaco dei Tedeschi". Jie čia gyveno išsimėtę po miestą. XV a. pabaigoje jie čia sudarė šv. Antano draugiją (St. Antonius Bruderschaft) ir vienoje Kauno bažnyčių turėjo savo altorių.

Kauno Hanzos kontora glaudžiai buvo susijusi su Dancigo miesto prekyba ir tarnavo jos interesams. Dėl to kildavo konfliktų su vietine prekyba, ypač kai hanziečiai mėgindavo net tiesiogiai pardavinėti savo prekes vietos gyventojams ir supirkinėti vietines žaliavas mažais kiekiais. Atvykę į Dancigą, Lietuvos pirkliai negalėdavo sudaryti tiesioginių ryšių su pirkliais, atkeliavusiais į Dancigą iš kitur. Jie turėjo sutikti su labai nenaudingu vietinių (Dancigo) pirklių tarpininkavimu, todėl nei lietuviai pirkliai Vakaruose nebuvo plačiai žinomi, nei lietuviškos prekės į Angliją, Olandiją, Prancūziją, Ispaniją ar Portugaliją nebuvo vežamos tikruoju savo vardu. Taip pat ir gausiai atvykstą į Dancigo muges anglų ir olandų pirkliai negalėjo nieko tiesiog iš Lietuvos pirklių pirkti, nei jiems parduoti. Tokie vienašališki lietuvių ir hanziečių pirklių santykiai buvo vietiniams Kauno ir kitų miestų pirkliams labai nenaudingi. Dėl to jau Kazimiero laikais iškilo nesutikimų tarp Kauno Hanzos kontoros ir Kauno magistrato. Kauniečiai stengėsi aprėžti „svečio" (*Gäste* = pirklio) teises savame mieste. Kauniečius taip pat pykdė ir hanziečių pirklių laikomi „kiemai", kur jie darydavo alų, nesinaudodami miesto smuklėmis ir mažindami miesto pajamas. Kauno magistratas taip pat visokiais būdais stengėsi trukdyti vokiečių prekybai ir stengėsi mažinti jų įtaką, varžydamas druskos ir vaško prekybą, padidindamas mokesčius už kiemus ir t. t.

Hanziečiai veikė organizuotai. Išplėsdami savo prekybinę ekspansiją į Lietuvą ir į Šiaurės Rusią (Naugardą, Pskovą), jie stengėsi sukliudyti įsigalėti

[32] *Weber M.* Ūkio istorija / Vertė J. Pajaujis – K., 1929. – P. 191–197.

Baltijos jūroje kitiems pirkliams. Tos jų pastangos monopolizuoti atskirų sričių prekybą tų šalių nenaudai sukėlė reakciją. 1484 m. jų kontora „Petershofas" buvo panaikinta didžiojo Maskvos kunigaikščio. 1548 m. Anglijoje buvo uždarytas jų „Stalhofas", norint palaikyti savo pirklius. Tas pats įvyko ir Skandinavijos šalyse. Danai ėmė plėtoti savo jūros laivyną, ypač nuo to laiko, „kai silkė dėl jai vienai žinomų priežasčių plaukdavo neršti ne prie Pomeranijos krantų, o prie pietinio Švedijos kranto". Danų karalius Kristijonas IV tiesiog pareiškė hanziečiams, panaikindamas jų privilegijas, kad jie daugiau nebereikalingi ir kad be jų atsiras pakankamai pirklių, kurie aprūpins valstybę reikalingomis prekėmis. XVI a. pabaigoje nutrūko ir Švedijos priklausomybė nuo hanziečių, kuri pati savarankiškai ėmėsi prekybos ir jūrų laivybos. Pagaliau Bergene hanziečius išstūmė anglai. Rusijoje, atradus anglams kelią į Rusiją per Archangelską, hanziečių įtaka visiškai sumenko. Dabar pirmavo olandai ir anglai. Be protekcinės prekybos politikos, įsigalėjusios šalyse, kur seniau hanziečiai turėjo savo stiprias prekybines bazes, čia tam tikros reikšmės turėjo ir Trisdešimties metų karas (1618–1648 m.), po kurio kai kurie Baltijos uostai (Bremenas, Ščecinas) pateko švedams[33]. Lietuvoje Hanzos kontora pakriko 1532 metais.

XIV–XVI a. Hanza padėjo išgabenti iš Lietuvos daug prekių, žinoma, gerai pelnydamasi iš lietuvių valstiečių darbo ir gamtinių Lietuvos turtų. Savanaudiška monopolizavimo prekybos savo rankose politika Hanza kliudė Lietuvos pirkliams pasiekti Vakaruose galutines savo prekių rinkas ir tų kraštų pirklius priimti savo miestuose.

Be Dancigo su jo interesų atstovais, – Hanzos kontora, su Kaunu palaikė ryšius ir kiti Prūsų uostai. Iš jų reikia pirmiausia paminėti *Karaliaučių*, kuris ilgainiui Lietuvos prekybai įgyja didelės reikšmės, ypač eksportuojant miško produktus. Tai pasiekti Karaliaučiui padėjo jo gauta, ar tradicijos ir praktikos sudaryta, teisė, vadinamoji *Brakrecht*, rūšiuoti miško produktus. Tai reiškė, kad kiekviena, ateinanti į Karaliaučių miško produktų prekė turėjo būti išrūšiuota tam tikrų prisiekusių brokerių – rūšiuotojų. Matyt, tuo Karaliaučius norėjo sudaryti gerą vardą per jį gaunamoms miško medžiagoms kitose tolimose rinkose, į kurias tos prekės pakliūdavo.

Brokeriai kontroliavo atvežamas Karaliaučiun prekes, suskirstydavo į tam tikras rūšis, o tai pasaulinėje prekyboje turėjo didelės reikšmės. Visai blogų prekių toliau vežti neleisdavo, čia pat Karaliaučiuje jas sunaikindavo. Menkesnės vertės prekių buvo numušamos kainos. Teisė rūšiuoti priklausė pačiam Karaliaučiui ir sudarė jo pajamų šaltinį. Dėl pačio rūšiavimo kildavo įvairių nesusipratimų.

Be to, Karaliaučius turėjo ir sankrovos teisę (*Stapelrecht*), kuri reikalavo, kad prekės, pasiekusios tą miestą, būtų kuriam laikui sustabdomos ir iškrau-

[33] *Кушнер И. М.* Лекции по истории экономического быта Западной Европы. – С. 154–155.

namos parduoti. Lietuvos produktams tai sudarė kliūtį tiesiog susisiekti su Dancigu ir galėjo turėti didelės įtakos jų kainoms. Be to, tokiais atvejais ir prekės gaudavo vardą ne pagal kilmės kraštą, o pagal miestą, kuris rūšiuodavo ir toliau jas siųsdavo.

Karaliaučiaus prekyba buvo kur kas mažesnė už Dancigo. Tačiau ilgainiui ji didėjo, plėtėsi ir laivininkystė. Dar XVI a. Karaliaučius, nors ir nedaug, bet turėjo jūros laivų, tačiau XVII a. olandų konkurencija Karaliaučiaus laivininkystę ir jūrų prekybą sumažina. 1675 m. Karaliaučius turėjo 2–3 laivus, kurie gabendavo druską iš Prancūzijos, o 1704 m. jau nebeturėjo nė vieno tinkamo jūros laivybai laivo. Vokiečių pirkliai dabar tampa olandų ir anglų komisionieriais, o prekes – grūdus ir mišką – gabena olandai savais laivais[34]. Karaliaučiaus prekyba su Kaunu ir apskritai su Lietuva labiausiai išsiplėtojo Prūsijos kunigaikštystės laikais (nuo 1525 m.). XVI a. Karaliaučius buvo svarbiausias miestas, su kuriuo Lietuva palaikė glaudžius ryšius, kur siuntė jaunimą įgyti aukštojo mokslo, kur atsirado ir pirmosios spausdintos lietuviškos knygos. Jo pirklių, ypač miško, daugiausia pasitaiko Lietuvoje. Karaliaučiaus pirkliai laikydavo savo agentus-faktorius Kaune, kurie čia įsigydavo nekilnojamojo turto. Keletas Kauno pirklių laikė agentus Karaliaučiuje. Savo agentus jame laikė Žygimantas Senasis (1506–1548 m.), jo žmona, karalienė Bona, kai kurie didikai.

Pažymėtina, kad be Dancigo ir Karaliaučiaus savo agentų Kaune turėjo dar ir kitų miestų pirkliai – Elbingas, Tornas ir kiti.

Tačiau neteko aptikti duomenų, kurie plačiau apibūdintų Kauno vidaus prekybą. Ji savo pobūdžiu nesiskyrė nuo Vilniaus prekybos, apie kurią toliau kalbėsime. Skirtumą tesudarė tai, kad Kaunas savo gyventojų skaičiumi XV–XVII a. buvo mažesnis už Vilnių. Tai lėmė ir mažesnę prekybos apimtį. Vietinė prekyba daugiausia turėjo reikštis turgumis ir mugėmis, į kurias iš kaimų ir dvarų buvo gabenamos prekės ir superkamos vietinių pirklių, be to, kaimiečiai ir ponai čia apsirūpindavo reikalingomis prekėmis.

Vilniaus prekyba

Vilniaus įkūrimą 1323 m. legenda priskiria didžiajam Lietuvos kunigaikščiui Gediminui. Tačiau archeologinės iškasenos rodo, kad Vilniaus vietoj jau nuo senų laikų būta stambesnės gyvenvietės. Toje vietoje jau daug seniau, negu didysis kunigaikštis Gediminas pastatė pilį, vykdavo prekyba, rinkdavosi žmonės iš tolesnių apylinkių, pasinaudodami vandens keliu Nerimi ir Vilnele.

Vilniaus prekyba istoriniais laikais pradeda augti nuo to laiko, kai Gediminas ima kviesti į jį užsieniečius pirklius, garantuodamas jiems laisvosios

[34] *Кушнер И. М.* Лекции по истории экономического быта Западной Европы. – С. 155–156.

prekybos ir gyvenimo sąlygas. Pirkliai pirmieji gauna privilegijas, kuriomis jie didžiojo kunigaikščio Algirdo ir Jogailos buvo atleisti nuo muitų mokėjimo, kaip minima 1440 m. Kazimiero privilegijoje Vilniaus pirkliams dėl bemuitės prekybos visoje Lietuvos teritorijoje[35]. Tuo laiku Vilniuje galėjo nevaržomai prekiauti tik vietiniai pirkliai, turį miesto pilietybę. Svetimi pirkliai, atvykstą į Vilnių, turėjo parduoti savo prekes Vilniaus pirkliams. Svetimų pirklių prekyba tarp savęs buvo griežtai draudžiama prekių nustojimu ir pinigine bauda. Tačiau mugių metu ir svetimi pirkliai galėjo laisvai prekiauti[36].

XVI–XVII a. istoriniai šaltiniai rodo, kad Vilnius tais laikais palaikė plačius prekybinius ryšius su Lenkija, Prūsais ir Maskva, su Livonija, Vengrija ir Levantu. Viename iš dokumentų, protestuodami prieš naujus muitus, 1621 m. Vilniaus pirkliai rašo: „Pirkliški dalykai eina pas mus net iš Indijos, Ispanijos, Prancūzijos, Austrijos ir Maskvos, kaip iš svetimų valstybių, ir iš Italijos, Persijos, Turkijos, Armėnijos“[37]. Kaip ir Kauno pirkliai – vilniečiai pirkliai vargu ar lankė nesusisiekiančius su Lietuva ar Abiejų tautų respublika kraštus. Bent dokumentinėje medžiagoje apie tai nėra išlikę žinių. Užsienio prekes Vilniaus pirkliai pirkdavo Lenkijoje ir Prūsuose arba iš „svečių“ („*Gäste*“), atvykstančių į Vilnių. Dideliais kiekiais gabendavosi audinius – gelumbes, šilką, aksomą, plonas drobes, barkasus – iš Liublino, Gnezno, Torunės, Dancigo, Karaliaučiaus, taip pat berods ir iš Rygos. Druską gaudavo iš Karaliaučiaus[38]. Patiesalus, skepetas, kailinius ir kitas „turkiškas prekes“ – iš Liublino, Lvovo ir Jaroslavlio, nors į Konstantinopolį patys Vilniaus pirkliai nevažiuodavo. Iš Karaliaučiaus ir Liublino Vilnius gaudavo tekstilės medžiagas, vengrų vyną gaudavo iš Lvovo, metalų dirbinius ir žaliavas (plieną, varį, alūną ir kt.) iš Liublino, taip pat vandens keliu iš Prūsų; kailius veždavo daugiausia iš Maskvos.

Eksportinė prekyba apėmė linus, kanapes, vašką ir lajų. Tuos produktus mini 1605 m. Vilniaus muitų nuostatai. Vilnius taip pat prekiavo apyniais, medumi ir degtine, kailiais, sūdyta mėsa, rugiais, avižomis, kruopomis, drobe. Zigmantas Vaza 1618 m. privilegija, kuria buvo suvienodinti Kauno, Vilniaus ir Karaliaučiaus svarsčiai, iš prekių mini linus, kanapes, vašką ir lajų[39]. Kanapes ir lajų mini 1621 m. instrukcija Vilniaus pasiuntiniams. Tuos pačius produktus, taip pat apynius, pelenus, kailius ir odas (greta su atvežamomis

[35] *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство Великого Княжества Литовского при Ягеллонах. Т. I. – Киев, 1901. – С. 518–519.

[36] Volumina Legum. – T. IV. – Petersburg, 1860. – Nr. 16, 29.

[37] *Prochaska A.* Protest kupców Wileńskich z r. 1621 // Kwartalnik historyczny. R. VII (1893). – S. 436–446.

[38] Акты издаваемые Виленскою археографическою комисиею для разбора древних актов. Т. XIV, Вильна, 1887. N° 93. – Toliau: AVAK.

[39] *Dubiński P.* Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu W. K. Lit. Wilnowi nadanych. – Wilna, 1788. – S. 174.

prekėmis nurodo pirklių 1629 m. *Communitatis* nuostatai. Iš kelių pirklių testamentų sužinome, kad jie jau prekiavo tomis prekėmis[40].

Produktai buvo gabenami vandens keliais ir Vilniaus pirklių buvo siunčiami į Karaliaučių, su kuriuo Vilniaus pirkliai, 1642–1645 m. turėjo sudarę sutartį dėl laisvo prekių tranzito – po trijų dienų stovėjimo Karaliaučiaus halėse, Vilniaus pirklių prekės galėjo būti gabenamos iš jūros uosto toliau. Tarp kitko, sutartis nustato kanapių svėrimo būdą, taip pat mini kaip tranzitines prekes odas, ypač kailius, kurie buvo vežami iš Maskvos į Lenkijos miestus ir į Prūsus. Vilniuje prekyba grūdais berods didesnio vaidmens nevaidino.

Kai kuri fragmentinė medžiaga šiek tiek apibūdina Vilniaus prekybą XVI a., kai Vilnius buvo pasiekęs didžiausio suklestėjimo. Brastos 1583 m. muitų knygos apima dviejų mėnesių – vasario ir kovo – duomenis. Per tą muitinę prekės buvo gabenamos iš Liublino, Lvovo ir Pakarpatės miestų. Iš 98 pirklių (neskaitant Brastos) su 411 vežimų vilniečių pirklių buvo 27 su 189 vežimais kartu su 2 „svečiais“, gabenančiais prekes į Vilnių, – vengro iš Krokuvos vienas vežimas ir armėno iš Lvovo vežimas (Manavičiaus) ant vilniškio arklio. Pažymėtina, kad daugiausia vežimų greta kelių vilniečių turėjo krokuvietis pirklys, vykstąs į Maskvą, taip pat gabeno prekes reeksportui. Gelumbės Brastos muitinėje sakytu laiku buvo apmuitinta 1665 ritiniai, iš jų Vilniaus pirklių – 538, Mogiliovo – 733; kepurių 150 080 vienetų, iš jų Vilniaus – 1620, Mogiliovo – 1360; vengriškų peilių 151 117 vnt.: Vilniui – 29 237, Mogiliovui – 38 900; dalgių – 32 150 vnt.: Vilniui – 513. Šie duomenys rodo, Vilniaus kaip valstybės sostinės importo prekybos lyginamąjį svorį. Palyginti daug buvo gabenama džiovintų vaisių ir bakalėjos, pvz., slyvų 635 akmenys – Vilniui 142. Metalo žaliava (plienas, varis, alavas ir kt.) greičiausiai buvo skiriama įvairių miestų amatininkams, plieno minimu laiku buvo apdėta muitais 701 akmuo, Vilniui – 244, vario 273 akmenys – Vilniui 125. Geležies iš Brastos Vilniui visiškai negabenta, o kitiems miestams teko 146 vežimai.

Vilniaus prekybinę reikšmę rodo ir mokesčių paskirstymas. Iš 20 000 auksinų, vadinamojo „donatyvos“ mokesčio, 1643 m. Seimo nuspręsto, Vilniui teko 2400 auksinų, Polockui – 1000, Kaunui – 800, Minskui ir Pskovui – po 450, Gardinui ir Naugardukui – po 200, o Mogiliovui daugiausia iš visų – 2 500. Mogiliovas tuo laiku buvo tapęs svarbiausiu tranzitinės prekybos punktu tarp Lenkijos ir Lietuvos respublikos ir Maskvos, atitraukdamas prekybą nuo Vilniaus. Tuo jau skundėsi Vilniaus pirkliai ir 1621 m. savo proteste dėl muitų padidinimo[41].

Kadangi XVI–XVII a. Vilnius išauga į didmiestį, kur be krašto administracijos koncentruojasi amatai ir prekyba, taip pat kultūrinės ir religinės įstaigos, jo aprūpinimas pareikalauja rinkos santykių išplėtojimo pačiam miestui ap-

[40] AVAK. T. IX, 1878. – C. 490.

[41] *Lowmiańska M.* Wilno przed najazdem moskiewskim 1655 roku. – Wilno, 1929. – S. 118–124.

rūpinti kasdienio vartojimo dalykais. Tiesa, stambieji ponai, magnatai, daug ką gaudavo iš savo dvarų, kurie patys gamindavo įvairius produktus arba surinkdavo iš valstiečių įvairių prievolių pavidalu. Tačiau miestas turėjo plačią didmeninę ir mažmeninę prekybą, daugybę produktų supirkėjų iš kaimo gyventojų, kurie gabendavo savo produktus į Vilniaus turgus. Prekybininkai turėjo savo namuose parduotuves. Be to, kelios dešimtys krautuvių buvo dviem eilėmis prie Rotušės rinkos, kur koncentravosi vietinė miesto prekyba. Druskininkai (druskos pardavėjai) turėjo 113 „krautuvėlių" ir 6 magistrato „kamaras". Mažmenininkai, perpardavėjai, taip pat amatininkai, kurie neturėjo savo namų mieste, nuomojo patalpas parduotuvėms privačiuose namuose arba iš magistrato, kuris 1647 m. buvo išnuomavęs, be druskinių, dar 720 krautuvėlių, kamarų ir kt. Smulki prekyba pasitenkindavo dažnai tik „vietomis", kur perpardavėjai vyrai ir moterys galėjo išdėstyti savo prekes. Tokių „vietų" miestas nuomojo 390, tarp jų 229 vartojamųjų dalykų. Tarpinę vietą tarp krautuvėlių ir „vietų" užėmė vežimėliai, vadinami „geležiniais", nes juose pardavinėjo geležinius daiktus – juos išnuomodavo magistratas – iš viso 41.

Iš viso susidarė apie 100 prekybinių taškų Vilniaus magistrato jurisdikoje, o juk buvo pirklių ir perpardavėjų ir kitose jurisdikose – ypač pilies ir vyskupo – atrodo, buvę nemažai, jei toms jurisdikoms iš bendros Vilniaus miesto donatyvos sumos 2400 auksinų 1643 m. teko 900 auksinų.

Prekybininkų būta ir žydų, kurie, remdamiesi karaliaus Vladislovo IV 1633 m. privilegija, laikė 12 „viešai atidarytų" kromų (krautuvių). Be jų, nežinomą skaičių ne prie gatvių, taip pat 33 smukles, kaip rodo 1643 m. magistrato atlikta revizija, krikščionių laikomų šinkų (gėralų gamybos ir prekybos vietų) galėjo būti kur kas daugiau.

Vidaus prekybos apyvartą palaikė savaitiniai turgūs – antradieniais ir penktadieniais. Tarp valstiečių, gabenusių savo produktus į miestą, ir tų produktų vartotojų dažnai įsisprausdavo tarpininkai, pakeldami kainas pirmojo reikalingumo prekėms, nors ta prekybos rūšis buvo nuo 1597 m. kontroliuojama.

„Svečiai", atseit svetimšaliai pirkliai, taip pat mėgindavo užsiimti neleistina prekyba – didmenine tarp savęs, o mažmenine tiesiog su vartotojais.

Svetimšalius pirklius sunku buvo kontroliuoti dėl jurisdikų, kurios suteikdavo prieglaudą nelegaliai prekybai, žalingai tiek miesto finansams, tiek ir vietiniams pirkliams. Pvz., jėzuitai duodavo prieglaudą olandų pirkliams, kurie nelegaliai prekiavo vynu ir „kitomis prekėmis". Taip pat Krokuvos pirklys Marikonis, Vilniaus miestiečių žalai, nenorėdamas jokių prievolių mokėti, varė prekybą. Tai vėl „svečiai, atvykę su stiklu į rinką pardavinėjo jį ilgiau kaip tris dienas". Vilniaus vietiniams pirkliams nepatiko ir žydų prekybos įsigalėjimas. Prieš juos dažnėja skundai karaliui[42].

[42] *Lowmiańska M.* Wilno przed najazdem moskiewskim 1655 roku. – Wilno, 1929. – S. 124–126.

Prekyba ir pirkliai miesto gyvenime atliko svarbų vaidmenį. Jau pradedant Gediminu (1317–1341 m.), kaip esame matę, ypač Vytauto (1392–1430 m.) laikais, jie buvo globojami. Tad nenuostabu, kad pirkliai vaidino svarbų ir vadovaujamąjį vaidmenį tarp miesto suolininkų ir miesto magistrate, vadinamuose sprendžiamuose ir vykdomuose Vilniaus miesto organuose, todėl jiems nereikėjo atskiros organizacijos. Tačiau nuo to laiko, kai Žygimanto Senojo laikais visuomenė *„pospolstwo"* įgyja įtakos miesto ūkiui, miesto magistratas pradeda mažiau remti pirklius. Nuo to laiko atsiranda reikalas pirklių interesams ginti kurti atskiras brolijas.

Iš vilniškių pirklių brolijų yra žinoma druskininkų brolija, kurios nariai vertėsi druskos prekyba. Žinios apie ją atsiranda jau XVI ir XVII a.[43] Joms vadovauti buvo metams renkamas seniūnas kaip buvo ir cechuose. Ilgainiui tokių pirklių brolijų atsiranda ir daugiau. Iš pradžių brolijos buvo daugiau religinio draugijinio pobūdžio, o tai ne visados derindavosi su verslo reikalais. Todėl 1602 m. pirklių brolijos įkuria atskirų pirklių draugiją, kurios priešakyje stovi „šešios dešimtys pirklių bendruomenės vyrų". Į tą organizaciją galėjo būti priimti tik tie, kurie buvo kilę iš tėvų pirklių, arba tie, kurie iš mažens Vilniaus mieste išsitarnavo įvairioje prekyboje – prie uolekties, saikų ir svorių: aksomais ir įvairiomis šilkinėmis medžiagomis... šaknelėmis, įvairiais cinais, variu, alavu, geležimis, odomis, vašku, lajais, apyniais, linais, pelenais, druska, silkėmis, turkiškais ir persiškais kilimais, medvilnės prekėmis, vynais, sabalais,.. kiaunėmis... ir kitomis kokio nors vardo panašiomis prekėmis. „60 vyrų" draugija turėjo ginti pirklius nuo skriaudų, daromų „piktų ir savavališkų tarnų", taip pat keliuose ir t. t. Į „60 vyrų" įėjo daugiausia miestiečių šeimos nariai, kurių giminės sėdėjo taryboje. Bataškų, Burbų, Bylinskių, Gibesų, Fiedoravičių, Zakševskių pavardes mini tiek tų laikų burmistrai ir tarėjai, tiek ir „60 vyrų". Juos jungia ne tik kraujo giminystė, bet ir prekybiniai interesai. Tai ir buvo miesto patriciatas. Nariai turėjo mokėti tam tikrus įnašus.

„60 vyrų" buvo padalyta į 5 seksiviratus „po 6 iš lietuviškosios ir rusiškosios magistrato dalies". Kasmet nuo šv. Mykolo iš eilės posėdžiavo vienas iš seksiviratų. „60 vyrų" įgyja didesnės įtakos magistrato darbuose.

Buvusios pirklių brolijos neišnyksta ir susidarius „60 vyrų" pirklių organizacijai. Tai buvo ne tik profesinė, bet ir luominė organizacija, kuri bendromis priemonėmis tvarkė ir „patvirkusius savo tarnautojus"[44].

Nuo XV a. pabaigos prasideda gyvesni prekybos santykiai Vilniaus su Maskva. Maskvos, Tverės ir kitų miestų pirkliai dažnai lankosi Vilniuje ir tampa pageidaujamais ir nuolatiniais svečiais Vilniuje. Jie čia įgydavo atvežamų iš

[43] AVAK. T. X, 1879. – C. 405.

[44] *Kowalenko W.* Geneza udzialu stołecznego miasta Wilna w sejmach Rzeczypospolitej // Ateneum Wileńskie. R. III zeszyt 10–11. – Wilno, 1926. – S. 352–356.

Vakarų prekių. Maskvos pirkliai stengėsi daugiau sugriebti Vilniuje sidabro ir išsigabenti su savim. Rusų pirkliams Vilniuje prie Dominikonų bažnyčios ir rotušės buvo pastatytas keisto pavidalo namas – siauras, kelių aukštų – magistrato lėšomis. Tas namas buvo pastatytas pagal didžiojo kunigaikščio Aleksandro (1492–1506 m.) 1503 03 10 Brastos privilegiją. Jame apsistodavo pirkliai iš Maskvos, Naugardo, Pskovo, Tverės ir kitų miestų.

Prekybos ryšiams plėstis su Maskva padėjo Hanzos prekybos smukimas. Iki XVI a. pusės Vakarų prekės į Maskvą ėjo per Lietuvą. Jų atvykdavo pirkti į Vilnių Maskvos pirkliai, arba Vilniaus pirkliai vyko su savo prekėmis į Maskvą.

Tačiau 1542 m. Maskva prieina prie Baltijos jūros ir prasideda neilgam laikui gyva Narvos prekyba. Netrukus 1553 m., kaip jau minėta, anglas Čensleris atranda prekybos kelią per Baltijos jūrą prie Archangelsko ir pradeda su rusais tiesioginius prekybinius ryšius. Nuo to laiko Vilniaus tranzitinė prekyba į Maskvą sumažėja. Rusija ieško visokeriopų būdų prasimušti į Baltijos jūrą bei susidaryti patogesnius prekybos kelius.

Iš didžiojo kunigaikščio Aleksandro susirašinėjimo 1496 m. su didžiuoju Maskvos kunigaikščiu Ivanu Vasiljevičiumi taip pat matyti, kad iš pietų į Maskvą prekyba ėjo per Lietuvos sritis, taip pat ir į Vilnių ir tai nuo senų laikų – gal XIV a. pabaigos ar XV a. pusės. Atrodo, kad „*Via tatarica*“, einąs per pietinę Rusiją į Krymo Kafą ir Azovo Taną, tarnavo ir Lietuvos pirkliams. Pajuodjūrio prekybos svarbūs punktai buvo Voluinėje Vladimiras ir Luckas, o nuo XV a. vėl atgyja Kijevo prekyba.

Lietuva prekiavo ne vien su pietų kraštais Krymu ir Kafa. Yra duomenų, rodančių, kad jau XV a. pirmojoje pusėje būta ryšių ir su Valakija (Rumunija) (1456 m. gaspadoriaus Petro privilegijoje tarp prekių minimas ir „lietuviškas audeklas“). 1558 m. Žygimantas Augustas Luckui patvirtino prekių sandėliavimo teisę.

Kad plačiai buvo prekiaujama su pietų kraštais, matyti, iš Žygimanto Augusto 1551 m. privilegijos, kurioje jis mini, kaip paprastą dalyką, kad turkai, lietuviai, armėnai, maskviečiai ir kitų kraštų pirkliai, atvykstą į Vilnių ir čia laisvai prekiauja. Pietų prekyba ėjo prabangos dalykais (prieskoniais – pipirais, imbieru, cukrum ir kt.), taip pat ir plataus vartojimo dalykais, būtent, druska (iš Pakarpačio ir Kalomijos – per Kijevą ir Lucką druska buvo gabenama į svarbiausią sandėlį – Pinską)[45].

[45] *Wysłouch S.* Dawne drogi Polesia: ze studijów nad historją gospodarczą Polesia w XVI–XVIII w. // Ateneum Wileńskie. R. XII. – Wilno, 1937. – S. 190–203.

Lietuvos prekybos objektai

Mainų objektai tarp atskirų giminių nuo seniausių laikų priklausė nuo gamtinių sąlygų, gamtos turtų, taip pat ir rinkos bei susisiekimo sąlygų. Gamtinės Lietuvos sąlygos buvo palankios įvairių žaliavų gavybai iš girių, taip pat medžioklės, žemės ūkio. Ypatingą vietą užėmė, kaip jau esame matę, baltų giminių prekyboje gintaras, kurio reikšmė ilgainiui sumažėja.

Prekybos objektai priklauso nuo bendro palaikančių tarp savęs prekybos ryšius kraštų ekonominio išsivystymo, nuo technikos pažangos. Jau esame matę, kad eksporto objektai didžiųjų kunigaikščių epochos pradžioje, feodalizmo įsigalėjimo metu buvo vaškas, medus, kailiai, vėliau atsiranda medis, linai, dar vėliau, ir tai berods nedideliais kiekiais – grūdai, iš importo dalykų pirmavo druska, geležis, ginklai, medžiagos, prabangos, maisto dalykai. XV–XVII a. tiek importo, tiek eksporto dalykų specifika kinta.

Miškai. Pirmiausia panagrinėkime, ką duodavo eksportui tuo laiku Lietuvos miškai ir laukai. Ir dabar dar tenka kalbėti apie vašką, gausų Lietuvoje tuo laiku, bartinio verslo, arba bitininkystės produktą. Bitininkystė-drevinė buvo labai paplitusi. Ja vertėsi valstiečiai. Dvarai įpareigodavo valstiečius duoti medaus duoklę. Tais laikais vaškas buvo labai pageidaujama prekė Vakaruose, kur vietinės vaško gamybos sąlygos negalėjo patenkinti paklausos. Jo teko ieškoti kitur, kur buvo galima gauti palankesnėmis sąlygomis.

Apie vaško prekybą yra išlikę daugiau žinių. Vaškas iš tiesioginių jo tiekėjų – valstiečių ir netiesioginių – dvarų per Kauno, Vilniaus, Trakų ir kitas rinkas būdavo surenkamas pirklių ir čia, prižiūrint miestų magistratams, specialiai parengiamas eksportuoti į užsienį. Tam reikalui miestas laikė specialias įmones – vaškides („*voskobojnice*“, „*topnice*“, „*kapnice*“), kur vaškas būdavo sulydomas į didelius tam tikro svorio gabalus. Tie gabalai sverdavo iki 50 „akmenų“ (akmens svoris tada buvo nepastovus – maždaug lygus 13 kg). To, matyt, reikalavo tų laikų prekybiniai papročiai. Miesto magistrato priežiūra čia buvo reikalinga ne tik pačio miesto finansiniais sumetimais, kad būtų galima gauti už tai pajamų. Miesto dedamas ant gabalo vaško ženklas turėjo garantuoti, kad į vašką nebus įlydyta pašalinių medžiagų: žvirgždų, akmenų, žirnių ir kt., nes taip kartais būdavo daroma. Tokia falsifikacija gadino prekės vardą. Toks vaškas Kauno Hanzos kontoros buvo griežtai užgintas pirkti. Falsifikuotas vaškas būdavo konfiskuojamas, bet ir tai negalėjo visiškai atgrasinti nuo įvairių priemaišų dėjimo į vašką. Kaune vokiečių pirkliams buvo draudžiama pirkti vaško gabalus, jei jis nebuvo tam tikro svorio arba priklausė ne vienam pardavėjui.

Paprastai vienas vaško vežimas priklausydavo keliems savininkams ir pirklys, nupirkęs visą vežimą, turėdavo paskui atsiskaityti su kiekvienu savininku atskirai ir tam naudoti miesto svarstykles. Iš to miestas turėjo nemažai pajamų,

nes buvo privaloma naudoti miesto svarstykles, o kiekvienas atskiras gabalas turėjo būti sveriamas atskirai ir apmokamas. Dėl to išsimokėjo sverti dideliais gabalais. Vaško gabalai turėjo pusrutulio formą ir buvo antspauduojami tam tikru ženklu[46].

Kaune ir Vilniuje vašką supirkinėdavo vokiečiai pirkliai. Jiems konkuruodavo vietiniai pirkliai. Supirktas vaškas būdavo gabenamas į Prūsus – Dancigan arba Rygon.

Apie eksportuojamo iš Lietuvos vaško kiekius yra užsilikę žinių muitų sąrašuose. Pvz., iš Normedijos muitų sąrašų galima matyti, kokie 1472–1476 m. dideli vaško kiekiai, palyginti su kitomis prekėmis, buvo eksportuojami į Prūsus. Tas pats matyti ir iš Labguvos 1552 m. muitų knygose vedamų atskirų vaško rejestrų, nors kitos prekės sąrašuose buvo rašomos kartu. Nuo 1551 m. rudens iki kitų metų to pat laiko Labguvoje vien už išvežamą iš Lietuvos vašką buvo gauta trečdalis visų muitų rinkliavų[47].

Iš Lietuvos buvo eksportuojamas ir antras bitininkystės produktas – medus. Tilžės ir Įsručio apylinkėse iš jo buvo daromas midus. Vaško pirkėjai buvo Vakarų vienuolynai, bažnyčios, feodaliniai ponai. Vašką taip pat naudojo amatininkai (liedinimui ir kt. darbams).

Kailiai ir odos buvo taip pat senas eksporto objektas iš Rytų Europos į Vakarus ir Pietų kraštus. Didžiausios reikšmės turėjo medžioklės produktai – brangūs kailiai – kiaunių, bebrų, sabalų ir kt. Šiuos produktus valstiečiai būdavo įpareigoti statyti feodaliniams ponams kaip baudžiavinę prievolę. Brangūs kailiai kaip ir monetos buvo atsiskaitymo priemonė (atliko pinigų vaidmenį). Didieji kunigaikščiai laikydavo jų dideles atsargas ir, esant reikalui, realizuodavo už pinigus arba išmainydavo į kitas prekes.

Didžiųjų kunigaikščių dvarai įpareigodavo ištisus kaimus užsiimti brangių kailių parengimu ir jų pristatymu dvarams. Ypač buvo saugomos vietos, kur veisdavosi bebrai („*bobrovyje gony*“).

Be brangių kailių, buvo išvežami ir paprasti kailiai bei kailiukai: kiškių, triušių, vilkų, meškų, šunų; odos taip pat būdavo išvežamos. Buvo išvežami ir nedirbti kailiai naminių gyvulių – avių, ožkų. Tačiau kailių eksporte į Vakarus svarbiausią vietą užėmė brangūs kailiai – šermuonėlių, ūdrų, lapių, šeškų, kiaunių, bebrų[48].

Buvo stengiamasi visokiais būdais įgyti brangių kailių. Pvz., 1445 m. didysis Lietuvos kunigaikštis skundžiasi magistrui, kad Dinaburgo komtūras nuo visų „vargšų jo pavaldinių“ (lietuvių), šiems įvažiuojant į Rygą ir grįžtant iš ten imąs po vieną kiaunę. Žinoma, kad už šermuonėlių kailiukus lietuviai pirkęsi druskos. Šitie ir dar daugelis faktų rodo, kad kailių eksportas buvo

[46] *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство Великого Княжества Литовского при Ягеллонах. – С. 391–392.

[47] *Forstreuter K.* Die Memel als Handelsstrasse Preussens nach Osten. – Königsberg, 1931. – S. 97.

[48] *Ivinskis Z.* Lietuvos prekyba su Prūsais. – P. 128.

labai padidėjęs. Daug įvairių kailių buvo eksportuojama iš Lietuvos rusiškųjų sričių, o tranzitu kailiai ėjo per Vilnių, kaip matėme, ir iš Maskvos, ir kitų rusiškųjų kunigaikštysčių.

Prasidėjus intensyviai vidaus kolonizacijai, susijusiai su miškų kirtimais ir miškavietėse atsiradimu sodžių, kailių eksportas buvo nustelbiamas kitų produktų ir pirmiausia – pačių miško medžiagų eksporto. Kadangi didžiausi Lietuvos plotai buvo apaugę miškais, tai miškų eksportas prasidėjęs bene apie XV a. pradžią, nes 1405 m. minimas medienos siuntimas Dancigan[49]. Vykstant kovoms su Ordinu, medžių plukdymas Nemunu ir jo intakais buvo kliudomas.

Gana anksti (1415 m. pirmą kartą paminėta) prasideda ir pelenų eksportas, o vėliau ir potašo. Karaliaučius buvo pelenų rūšiavimo vieta.

Tačiau pastoviausia ir svarbiausia mediena buvo atitinkamai apdirbti medžių kamienai, supjauti į grindlentes, šulus, lentas, tašus ir pan., kurie daugiausia buvo gabenami Olandijos, Anglijos, Ispanijos, Portugalijos, Prancūzijos karo ir prekybos laivams statyti. Šių medžiagų parengimas vadinamosiose *būdose* sudarė svarbiausią pramonės šaką tiek savo verte, tiek ir dirbančių joje darbininkų skaičiumi. Pigi darbo jėga ir milžiniški miškai su labai gera mediena teikė Lietuvos miško produktams pranašumą, palyginti su išsenkančiais ir brangesniu darbu parengiamais miško produktais Vakaruose. Ypač daug buvo išvežama įvairiausiais vardais (*Wagenschors*, *Klapholtz*, *Knorholtz* ir kt.) ąžuolinės medžiagos. Tokia parengta dažniausiai per žiemą medžiaga, ledui nuėjus nuo upių, vandens keliais buvo gabenama per Karaliaučių Dancigan, kuris, kaip minėta, virto medžio eksporto uostu, ir iš dalies laivų statybos vieta.

Miško medžiagų pirkliai dažniausiai būdavo stambūs Karaliaučiaus, Rygos pirkliai, kurie, gavę iš didžiojo kunigaikščio koncesijas, imdavo ruošti tam tikrus medžio produktų kiekius už sutartą sumą (apie tai plačiau žr. P. Šalčiaus „Lietuvos pramonės istorijoje“, kur miško medžiagos prekyba nagrinėjama kartu su miško apdirbimu – jos pramone). Dokumentinėje medžiagoje yra nusiskundimų grobuonišku Prūsų pirklių Lietuvos miškų naudojimu ir naikinimu.

Kadangi miško prekyba ir jos paruošos sunkiai buvo kontroliuojamos, tai Žygimanto Augusto laikais medžio medžiagų eksportą buvo stengiamasi koncentruoti vienos stambios firmos rankose, suteikiant jai šių medžiagų eksporto iš Lietuvos monopolį.

Be medienos, pelenų, potašo, taip pat buvo išgabenama derva, degutas, žievė ir kt.

Daugiausia buvo eksportuojama miško medžiagos iš miškų, buvusių prie vandens kelių. Atrodo, kad toliau nuo vandens kelių buvę miškai daugiau buvo naudojami pelenams ir potašui gaminti.

[49] *Remeika J.* Der Handel auf der Memel von Anfang des 14. Jahrhunderts bis 1430. – S. 424.

Lietuvos miškai nemažai yra pasitarnavę kolonijinių valstybių – Olandijos, Portugalijos, Ispanijos, Anglijos ir kt. laivynams statyti ir pasauliniu mastu prekybai plėtoti, o vietoj to Lietuva gaudavo kartu su masinio vartojimo prekėmis daug įvairių aukštesnių luomų vartojamų prabangos dalykų.

Lietuvos didžiojo kunigaikščio ir didikų dvaruose būdavo įvairių amatininkų – meistrų: dailidžių, stalių, račių, rogininkų ir kt., kurie medžio dalykus gamino dvarų reikalams. Tačiau plečiantis rinkos santykiams, didėjo paklausa tų dalykų ir vietos reikalams: transportui – rogių, ratų, vežimų, laivų, plokščiadugnių laivų, taip pat įvairių medinių indų – kibirų, samčių, šaukštų ir t. t. Vietos miestiečių paklausą patenkindavo miesto cechai. Vidaus turgus medžio dirbiniais gausiai aprūpindavo, atrodo, jau pradėjus plėstis rinkos santykiams, kaimų amatininkai. Tačiau medinių dirbinių dauguma pasirūpindavo patys sodiečiai, gamindami juos tuo laiku, kai nebūdavo laukų ir kitų darbų.

Be vaško ir miško medžiagų, svarbus eksportinės ir vietinės prekybos objektas buvo **grūdai**: žmonių maistui rugiai, kviečiai, miežiai, žirniai, arklių pašarui – avižos ir kt. Grūdų prekybą turėjo skatinti dažnai pasitaiką trūkumai nederlių metais. Badmečiai berods ir eksportinei grūdų prekybai turėjo nemenkos reikšmės.

Grūdus eksportuoti iš Lietuvos mėginama jau XV a. pirmojoje pusėje, nes Nešavos sutartyje su Ordinu 1424 m. jau minimas grūdų eksportas iš Lietuvos. Tačiau didesniu mastu ir masiškai grūdai eksportuojami tik XVI a. ryšium su labai išplėtota olandų grūdų prekyba. Grūdų prekybos mastą gali parodyti ir grūdų eksportas iš Dancigo. Jei XV a. pabaigoje iš Dancigo per metus buvo išvežama kasmet 240 000 kvintalų, tai XVI a. antrosios pusės pabaigoje vidutiniškai buvo išvežama 2 400 000 kvintalų. Nuo XVII a. iki XVIII a. dėl javų gamybos sumažėjimo ryšium su krašto naikinimu ir anglų žemės ūkio gamybos pažanga, dėl ko užsieninių grūdų paklausa sumažėjo, eksportas grūdų iš Dancigo 1650–1750 m. vidutiniškai per metus tesiekė apie 750 tūkst. kvintalų. Po to grūdų eksportas pakilo ligi 1 mln. kvintalų per metus[50].

Šis Dancigo grūdų eksporto svyravimas buvo susijęs ir su grūdų eksporto svyravimu Lietuvoje. Grūdų paklausos didėjimas Vakarų Europoje buvo susijęs su kapitalistinio ūkio įsigalėjimu, ypač kapitalistinės pramonės, stambių manufaktūrų bei miestų augimu ir kt.

Be to, esant patogiai rinkai Lietuvoje, buvo daromos pastangos padidinti grūdų gamybą baudžiauninkų valstiečių prievolių didinimo sąskaita. Kaip tik XVI a. antrojoje pusėje įvedama valakinė žemėtvarka su taisyklingu trilaukiu ūkiu. XVI a. antrojoje pusėje iš Lietuvos, ypač iš dvarų, vandens keliais, galimas daiktas, taip pat ir sausumos keliais žiemą, gausia srove ru-

[50] *Bujak Fr.* Wstęp do ekonomiki gospodarstwa wejskiego. – Lwów, 1929. – S. 40.

giai, kviečiai, miežiai, avižos ir kt. plaukia per Karaliaučių į Dancigą, pripildydami čia sandėlius prie Motlavos upės Dancige ir Priegliaus Karaliaučiuje.

Geriausias grūdų eksporto iš Lietuvos rodiklis – muitų sąrašai, išlikę Prūsuose. 1473 m. Normedijos muitų registruose, kuriuose buvo surašomos įvežamos iš Dancigo Lietuvon prekės, taip pat ir išvežamos, grūdų dar nėra. Čia matome tik išvežamą iš Lietuvos vašką, miško medžiagą, pelenus, lajų, siūlus, linus, odas. Tik keliais metais vėliau tuose registruose aptinkami šiokie tokie grūdų eksporto pėdsakai[51].

1482 m. Kazimieras uždraudžia javus eksportuoti. Atrodytų, kad prieš tai jie buvo eksportuojami ir to niekas nedraudė. Tiesa, tokių draudimų išgabenti grūdus iš Lietuvos būta ir seniau, pvz., 1434 m. dėl nederliaus buvo uždrausta gabenti grūdus Rusijon. Tokių draudimų išvežti grūdus būdavo ir Prūsuose. Galimas daiktas, kad tai lietė grūdus, kurie būdavo vežami tik į kaimynines ištiktas bado šalis.

Anų laikų praktikoje būdavo ir taip, kad draudimas apimdavo ne visus grūdus. Kadangi tokie draudimai buvo leidžiami, esant aukštoms grūdų kainoms, patys kunigaikščiai arba didikai, nepaisydami draudimo, gabendavo grūdus ir gerai pelnydavosi. Kažko panašaus būta ir Lietuvoje. Kaip minėta, 1482 m. karalius Kazimieras buvo uždraudęs eksportuoti iš Lietuvos grūdus. Tačiau kitais metais kažkoks Gardino pirklys trimis transportais gabena į užsienį 1000 statinių grūdų ir karalius Kazimieras prašo Dancigo parūpinti jo prekėms sandėlį (tikriausiai pirklys gabeno didžiojo kunigaikščio grūdus) ir leisti jam parduoti tuos grūdus svetimiems pirkliams. Iš tų laikų ir daugiau yra faktų, kurie rodo, kad Kazimiero valdymo laikais būta grūdų eksporto iš Lietuvos. Išlikusi medžiaga liečia karaliaus Kazimiero eksportą, kurį jo vardu varė iš Kauno ir Gardino miestų keli jo faktoriai[52].

Iš kitų žemės ūkio produktų iš Lietuvos į užsienį buvo gabenami linai, siūlai, vilna, lajus, pieno produktai („*litauische surai*"), audeklai, taip pat kai kurie amato dirbiniai ir kt.

Kas iš Lietuvos (Žemaitijos) buvo eksportuojama XVI a. paskutiniame ketvirtyje, galima matyti iš hercogo Georgo Fridricho 1579 05 29 edikto, išleisto Grobinios ir Liepojos vaitijoms, kurios tada buvo įkeistos Prūsams. Per Liepojos uostą, kurio didelę užnugario dalį sudarė Žemaičiai, buvo vežamos ir lietuviškos prekės į užsienį. Iš muitų sąrašo tame edikte matome, kad į užsienį buvo vežamos įvairios medžio medžiagos *(Klapholtz, Knorholtz)*, pelenai, degutas, derva, taip pat sūdyta mėsa, sviestas (statinėmis), medus, miežiai, rugiai, miltai, salyklas, taukinės, taukai, vaškas, lašiniai, žuvys, galvijų odos, ožkų kailiai, gyvi jaučiai, gyvos avys, kruopos, žirniai, linai, kanapės, linų sė-

[51] *Forstreuter K.* Die Memel als Handelsstrasse Preussens nach Osten. – S. 60.
[52] *Ivinskis Z.* Lietuvos prekyba su Prūsais. – P. 129–131.

menys, vilkų, bebrų, ūdrų kailiai, riešutai, sūriai ir kt. Muitų tarifų nustatymas rodo, kad per Liepoją jau tuo metu ėjo reguliari jūros prekyba.

Apie pačią prekybos techniką, geografinį susiskirstymą plačiau supažindinsime kalbėdami apie susisiekimą.

Importo dalykus į Lietuvą sudarė, viena vertus, masinio vartojimo dalykai, antra vertus, – prabangos dalykai, vartojami feodalinės diduomenės – didžiojo kunigaikščio dvaro, ponų, bajorų, vienuolynų, dvasininkų, miestų patriciato, pralobusių žydų pirklių ir pan. Svarbų dalyką sudarė ir ginklų importas. Sunku pasakyti, nesant statistikos duomenų, kas toje importinėje prekyboje dominavo – pirmoji ar antroji prekių grupė, ar ginklų importas. Tai priklausė nuo ekonominės bei politinės konjunktūros tiek šalies viduje, tiek ir užsienyje.

Šiuo laikotarpiu, kaip ir prieš tai, iš importuojamų į Lietuvą prekių **druska** atlieka svarbų vaidmenį, jei ne savo vertės požiūriu, tai būtinumu kaip kasdienio vartojimo dalyko, kaip dalyko, konservuojančio kitus produktus – mėsą, lašinius, kumpius, sūrius, sviestą ir kt. Nors ir būta mėginimų pasigaminti druskos vietoje iš sūrių šaltinių (apie tai žr. P. Šalčiaus „Lietuvos pramonės istoriją"), bet tai vargu ar galėjo turėti didesnės reikšmės, išskyrus galbūt kai kurias slaviškas sritis. Ūkiškai geriau apsimokėjo parduoti miško medžiagas ar kitus dalykus į užsienį, o už gautus pinigus pirktis druskos.

Druską jau nuo senų senovės daugiausia buvo įprasta gauti vandens keliais iš Vakarų, ypač vakarinėje valstybės dalyje, etnografinėje Lietuvoje. Patogiausias kelias gauti druskai buvo Dancigas, Karaliaučius, Klaipėda, Ryga. Negalėjimas atsivežti druskos šiuo keliu sudarydavo nemažų sunkumų Lietuvai apsirūpinti druska. Tada tekdavo ieškoti druskos pietuose ar rytuose, transporto požiūriu nepatogesnėse vietose. Tai suprato Vokiečių ordinas ir darė iš druskos importo į Lietuvą priemonę politiškai ją paspausti. Štai, pavyzdžiui, 1433 m. Livonijos magistras, kovodamas su Žygimantu Kęstutaičiu, prašo didįjį magistrą paremti jį bent sulaikant druskos importą į Lietuvą. 1492 m. Hanzos kontora Kaune taip pat siūlo nesukalbamiems ir vokiečių pirklius varžantiems kauniečiams nebeparduoti druskos. Tam spaudimui buvo pasitaikęs ir patogus momentas, nes druskos transportai iš Rusijos buvo pakeliui nuskendę[53].

Trūkstant druskos Lietuvoje dėl trukdymų gauti jos iš Baltijos uostų patogiais vandens keliais, druską, kaip minėta, tekdavo gabenti iš kitur – neįprastais keliais iš Rusijos. Tokiais atvejais pirkliai vengdavo muitinių ir rinkliavų mokėjimo. Tai rodo tas faktas, kad Žygimantas Senasis 1513 m. apgailestauja, kad druska iš Rusijos gabenama slaptais keliais. Iš Lietuvos santykių su Livonija matyti, kad druskos lietuviai gaudavo iš Rygos. Galimas daiktas, kad vienos Lietuvos sritys gaudavo ją per Prūsus, kitos – iš Rygos, trečiosios, ypač pietinės, gudiškosios – iš Rusijos ar iš Lenkijos. Atseit, kur būdavo patogesnis kelias. Tačiau daugiausia druskos Lietuva tais laikais gaudavo iš Prūsų. 1473 m.

[53] *Ivinskis Z.* Lietuvos prekyba su Prūsais. – P. 132–133.

Normedijos muito registrai rodo, kad druskos Lietuvon įvežta 18 020 svorių[54]. Kazimieras iš savo muitinių – Kaune, Brastoje, Lucke, iš kurių jis skirstė dovanomis įvairias prekes, duodavo taip pat ir druskos vežimais arba statinėmis.

Druskos importui į Lietuvą dažniausiai būdavo naudojamas eksportinių prekių grįžtamasis transportas. Iš Lietuvos laivai plaukdavo į Prūsus, Karaliaučiun arba Rygon Dauguva su eksportuojamomis prekėmis, o iš ten parsivežtdavo importinių prekių, tarp jų ir druskos. Dėl to aišku, kodėl stambūs, pvz., medžio, pirkliai prekiaudavo ir druska, kodėl dvarai, nugabenę grūdus, linus ar kitas prekes, pirkdavosi druskos ir paskui ją parduodavo savo valstiečiams arba išduodavo įvairias ordinarijas.

Tą pat darydavo ir pirkliai, atvykstą vandens keliais su savo prekėmis, tarp jų ir druska, Kaunan. Iškrovę druską, jie grįžtamais laivais paimdavo vietinių prekių.

Vasarą ir rudenį paprastai pirkliai su savo laivais atvykdavo į Lietuvą, o pavasarį, susijungę į laivyną drauge su lietuviškais žydais, grįždavo į Dancigą. Jei laivai įšaldavo, tai būdavo saugomi, kol išeis ledai arba rogėmis prekės būdavo iš laivų gabenamos į paskirties vietas[55].

Druskos prekyba, matyt, duodavo daug pelno, kuris ir sudarė prekybinio kapitalo tikslą. Valstybė taip pat pretendavo į to pelno dalį. 1451 m. Kazimieras, kaip rašo Kauno Hanzos kontora, norėdamas palenkti prūsų pirklius savo nusistatymui ir išreikalauti iš jų piniginį mokestį, grasino nebeleisti įvežti iš Prūsų druskos.

Į Lietuvą druska patekdavo iš įvairių kraštų. Ilgainiui berods daugiausia buvo atvežama lenkiškos druskos per Dancigą ir Karaliaučių Kaunan. Čia vokiečių pirkliams tekdavo susidurti su Kauno miesto sankrovos teise. Kaunas nenorėjo praleisti vokiečių druskos toliau. Net Vilniaus pirkliams nenorėta leisti pirkti druskos Kaune tiesiog iš Prūsų pirklių. Kauniečiai, norėdami suvaržyti druskos išvežimą iš Kauno, įvedė šalia to muito, kurį imdavo įvežant druską į Kauną, dar ir muito rinkliavą išvežant druską į Vilnių. Patys Vilniaus pirkliai ne kartą skundėsi Kazimierui dėl to varžymo išvežti druską. Pagaliau Kazimieras panaikino tą muitą.

Tų laikų papročiu ir privilegijomis hanziečiai pirkliai neturėjo teisės pardavinėti druską mažmenomis. Tam reikėjo nustatyti kokius minimalius kiekius gali pirkliai importininkai parduoti. Iki Torno sutarties (1466 m.) vokiečių pirkliams buvo leista parduoti 6 druskos statines 3–4 asmenims, po to buvo leista 1 asmeniui parduoti ne mažiau kaip 6 statines. Dėl to mažmenomis druska į vartotojo rankas galėjo pakliūti tik iš vietinių pirklių.

Druska buvo gabenama laivais ne vien tik Kaunan. Jos prekyba eidavo ir vežimais – arklių transportu. Beveik visur Žemaičiuose Žygimanto Augusto

[54] *Forstreuter K.* Die Memel als Handelsstrasse Preussens nach Osten. – S. 90.

[55] *Remeika J.* Der Handel auf der Memel von Anfang des 14. Jahrhunderts bis 1430. – S. 420.

laikais buvo esą galima matyti smėlingais keliais pamažu besivarančius vokiečių pirklių druskos vežimus – greičiausiai iš Klaipėdos[56].

Kartu su druska, kaip masinio vartojimo dalyku ir nuolatinio importo objektu tenka paminėti **silkes**. Silkių importas berods ėmė plėtotis tik krikščionybei įsigalėjus Lietuvoje. Jų prekyba vyko bene tais pačiais keliais kaip ir druskos. A. Rimka kėlė klausimą dėl pačios silkių prekybos Pabaltijyje proistoriniais ir istorinių laikų pradžioje. Tuomet esą, kaip rodą kai kurie raštai, Baltijos jūra buvusi vienintelė silkių gaudymo vieta. Jis cituoja škotų ekonomisto A. Andersono veikalo* nuorodą iš knygos „An account of Livonia and Courland" 1701 (London), kur pasakyta: „Daugelis autorių sutinka su tuo, kad pirmiausia didžioji silkių žvejyba buvusi Livonijos ir Kuršo pakraščiuose, ir silkės ten buvusios iki 1313 m., paskui jos nukeliavusios į Danijos pakraščius..., kur jų tiek daug būdavę, kad buvę galima gaudyti rankomis. Rodos, kad ši žuvis mėgsta mainyti vietas, nes iš čia jos nukeliavusios į Norvegijos pakraščius. Nepasitenkinusios ir šia vieta, jos keliavusios toliau ir apsigyvenusios Anglijos pakraščiuose, kur ir ligi šiol tebegyvena, palikusios miniatiūrinę atmintį ir Baltijos jūroje mažyčiu silkučių pavidalu." Baltijos jūroje silkių yra buvę iki 1417 metų. Galimas daiktas, anot A. Rimkos, kad, vokiečių brovimasis į latvių, kuršių, lietuvių ir prūsų gyvenamus Baltijos pakraščius, galėjo, be kita ko, priklausyti ir nuo noro turėti savo rankose ar bent kontroliuoti tuomet gana pelningą silkių žvejybą. W. J. Ashley „Anglijos ūkio istorijoje" tiesiog nurodąs, kad XIII a. pradžioje daugelis Baltijos miestų, tarp jų pirmiausia Liubekas, pradėjęs didesnės reikšmės įgyti dėl to, kad Baltijos jūra tais laikais buvusi vienintelė silkių gaudymo vieta[57].

Tačiau šių silkių Baltijos jūroje gaudymo ir jų prekybos klausimas reikalauja platesnio šaltiniais pagrįsto nagrinėjimo. Šiaip reikia pasakyti, kad silkių prekyba, prasidėjusi platesniu mastu gal apie XV a. pabaigą, tampa nuolatine importo preke. Jų paklausą didina krikščionių pasninkai, taip pat žydų, kuriems silkė tampa kasdienio vartojimo dalyku, skaičiaus didėjimas.

Prasidėjęs geležies, vario ir kitų metalų, taip pat ginklų importas dar iki Vokiečių ordino sutriuškinimo, vyksta ir vėlesniais laikais, tiek iš Prūsų, tiek iš Rygos, tiek iš Lenkijos, Vengrijos ir iš kitur.

Gelumbės ir kitos tekstilės prekės, daugiausia prabangos, mažiau masinio vartojimo (kepurės, kelnės) savo verte sudarė svarbius importo objektus. Tiesa, esant natūraliam apsirūpinimui, didžioji gyventojų dauguma – kaimiečiai patys apsirūpindavo lininiais audeklais drabužiams ir skalbiniams, taip pat sermėgoms ir kt.

[56] *Ivinskis Z.* Lietuvos prekyba su Prūsais. – P. 132.

[57] *Rimka A.* Lietuvos prekybos santykiai ligi Unijos su lenkais. – P. 43–44.

* *Anderson A.* An historical and chronological deduction of the origin of Commerce from the earliest accounts to the present time... – London, 1764. – Vol. 1–2 (čia cituota T. 1, p. 152).

Apie gelumbių importą buvo jau minėta. Kalbamąjį laikotarpį, kaip rodo šaltiniai, tekstilės medžiaga būdavo vežama iš įvairių kraštų, tarpininkaujant Dancigui, taip pat ir per Brastos prekybą iš Vidurio Europos kraštų. Gelumbės ir šilko prekyba vertėsi daugiausia Vilniaus pirkliai, kurie tas prekes galėjo parduoti Vilniuje gyvenančiai nuolatos arba tam tikrais tarpais suvažiuojančiai (į Seimus, Tribunolo sesijas ir pan.) diduomenei.

Taip pat didėjo ir **vyno** importas. Ilgainiui vengriški Tokajaus vynai tampa išlaidiems bajorams būtinu smaguriavimo dalyku, žinoma, ne vieninteliu. Ponai, bajorai ir didikai mėgdavo ir prancūziškus, ir vokiškus vynus, ir iš Dancigo importuodavo alų ir kt.

Importinių prekių rūšys rodo, kad buvo įvežami gatavi produktai. Net paprasta gelumbė (milas), kurios, atrodo, nesunku būtų buvę pasigaminti šalyje, ir toji buvo įvežama. Nors pastangos buvo daromos išplėsti savo gelumbės pramonę, bet toli gražu jų nepakako. Importuojamų prekių dalis ėjo iš Rytų, dalis – iš Vakarų. Iš Rusijos buvo gaunami kailiai: sabalų, meškenos, lūšių, kiškių, vilkų ir kt.; taip pat atskirai ir šunų. Iš Rusijos tai pat buvo gaunamas cinkas, geležis lapais, Sibiro ir Demidovo geležis, rūkyta žuvis, kepurės, arbata, muilas, medus, vaškas, lajus, odos, juchtai, pagaliau tabakas iš Ukrainos. Vis tai buvo daugiausia strugais gabenama į Rygą. Žiemos rogių keliais į Rygą buvo gabenamas medus ir lajus.

Iš Karaliaučiaus ir Dancigo buvo vežami prabangūs drabužiai, Niurnbergo galanterija ir bižuterija, aksomas, drobės, karoliai, sidabru ir auksu siuvinėtos šilkinės kojinės, įvairios angliškos ir prancūziškos gelumbės ir kt. Iš Rygos – įvairūs vynai, pietų vaisiai ir jūrų žuvys. Tos prekės buvo gabenamos tranzitu ir į Rusiją, o jų dalis buvo parduodama Lietuvos miestuose ir miesteliuose labiau pasiturintiems gyventojams. Jau nuo senų laikų iš Rygos būdavo vežama į rytinę Lietuvos dalį Dauguvos vandens keliu aukštyn ir druska. Rusija 1775 m. prekybos sutartimi su Lenkijos ir Lietuvos respublika druskos prekybai jokių kliūčių nedarė.

Vidaus prekyba

Iki šiol, kalbėdami apie prekybą, mes lietėme daugiau importinę ir eksportinę prekybą. Vidaus prekyba – supirkimas krašte eksportuojamų prekių, taip pat pardavimas importuotų ir vietos gamybos prekių – mažai buvo paliesta. Jos nepanagrinėjus, susidarytų didelė Lietuvos prekybos istorijos spraga.

Vidaus prekybos, kaip eksporto ir importo, plėtotę lėmė ekonominės bei politinės krašto sąlygos. Tiek didžiųjų kunigaikščių epochos, tiek ir po Liublino unijos 1569 m. ir vėliau iki pat Respublikos žlugimo 1795 m. ir carinio valdymo laikais iki baudžiavos panaikinimo, Lietuvoje daugiausia laikosi natūrinis savitenkinantis ūkis. Tai galima pasakyti apie valstiečių ūkį, tą patį

galima sakyti ir apie dvarų ūkį. Net ir miestiečiai, kaip esame matę, laikė mieste gyvulius, turėjo savo ganyklas, daržus ir daugeliu kasdienio vartojimo dalykų apsirūpindavo patys, išsiversdami be rinkos. Tačiau tai nereiškia, kad visiškai nebuvo mainų ar rinkos santykių. Jų jau būta nuo seniausių laikų, tik jų reikšmė, apsirūpinant prekėmis, buvo nedidelė. Mūsų didysis patriotas ir istorikas S. Daukantas, piešdamas senovės Lietuvos vaizdą, rašė, kad lietuviai „iš medes pargrįžę nemiegodavo, bet vieni virves suko, kiti tinklus mezgė, kiti lankus vijo, vyžas vyžo, tubus vėlė, pasakodami bočių prabočių karės žygius ir džiaugdamiesi jų kantrybe ir dorybe, linksmai vakarojo bei sav padargą į butą teikė; (...) Moterys (...) pačios sav nuometus ausdamos kraitį klojo, ir ta mergaitė pirmoji išvysdavo į tėvo kiemą jaunikį įjojant, kuri buvo vadinama didesnė verpėja bei audėja; naujų pramonių nesisavino, bet savo ūkės darbą sekė; (...) Pati diduomenė (...) steigė vis tai, ko ūkėje stokojo, (...) vynų ir kavų nesiurbė, cukrų nesulpėjo, bet šiupinį valgydami ir midų gerdami, vienok buvo nugąščiais ne vien karaliams, bet ir patiems ciesoriams“[58]. .

Nepaisant to, nuo proistorinių laikų mezgėsi mainų ir rinkos santykiai. Turėjo būti ir kas prekybininko funkcijas atliktų. Galimas daiktas, kad ir Lietuvoje kaip ir Vakaruose, viduramžiais svarbų vaidmenį atliko išnešiojamoji ir išvežiojamoji prekyba. Pastovios parduotuvės atsiranda, tik pradėjus augti miestams. Kaip esame matę, XVII a. pirmojoje pusėje Vilniuje jau būta apie 1000 įvairių prekybinių taškų. Taip pat gana anksti atsiranda svaigalų pardavimas smuklėse. Feodalai pradeda dėti pastangas monopolizuoti ne tik svaigiųjų gėrimų pardavimą dvarų smuklėse, bet taip pat ir kai kurių kitų dalykų, pvz., druskos. Tais atvejais dvarai verste versdavo valstiečius druską pirkti iš dvaro sandėlių.

Galima sakyti, kad iš vidaus prekybos objektų degtinė tampa labiausiai masiniu prekybos objektu. Berods ir jos apyvarta buvo didžiausia. Iš pradžių smuklės ir svaigiųjų gėrimų pardavimas buvo didžiojo kunigaikščio regalija. Ilgainiui ši prekyba, taip pat ir pramonės šaka, susiejama, kaip ir visur, su fisko (iždo) pajamomis ir su papildomu valstiečių išnaudojimu kaip svaigalų vartotojų (apie tai plačiau kalbama ryšium su svaigalų pramone „Lietuvos pramonės istorijoje“).

Daugelis netiesioginių mokesčių, susijusių su prekių cirkuliacija, kaip muitų rinkliavos, turgų, propinacijos mokesčiais, atsirado iš didžiojo kunigaikščio domenialinių teisių. Jei tos rinkliavos pereidavo kitiems asmenims – tai tik privilegijų pavidalu. Didysis kunigaikštis duoda leidimus laikyti smukles, steigti turgus. Valstybinė valdžia kišasi į prekybos dalykus, viena vertus, fiskaliniais sumetimais, antra vertus, – visuomeniniais sumetimais. Valstybinė

[58] *Daukantas S.* Lietuvos istorija. – Plymouth, 1893. – Kn. I; ...nuo seniausių gadynių iki Gediminui L. D. K. – P. 55–57.

valdžia vartoja savo galią tam, kad paremtų savuosius pirklius užsienio prekyboje. Ji pati rūpinasi arba miestams paveda rūpintis matais ir saikais. Tačiau visada svarbiausi yra finansiniai sumetimai.

Miestų privilegijose paprastai būdavo pažymėta ir miestų teisės prekybos srityje (laikyti „kromus" (krautuves), smuklę, jatkas (mėsos parduotuvėles) ir kt.). Taip pat privilegijose būdavo numatomas draudimas užsiimti mažmenine prekyba svetimiems pirkliams. Apskritai Lietuvoje, kaip ir kitose to meto valstybėse, nuo senų laikų buvo prigijusi nuomonė, kad svetimi pirkliai gali prekiauti tik tuose miestuose, kur yra įtaisyti sandėliai svetimšaliams pirkliams. Priežastis to – finansinis sumetimas – lengviau buvo paimti mokestį iš pirklio, kuris sustoja tik žinomose vietose. Be to, čia galėjo atlikti tam tikrą vaidmenį ir šnipų baimė. Tokie sandėliai, kaip jau rašyta, buvo įtaisyti Kaune vokiečių pirkliams, Vilniuje – Maskvos ir kitų rusiškų miestų pirkliams. Ilgainiui susidarė taisyklė, kad svetimšaliai pirkliai turi teisę prekiauti tik miestuose su Magdeburgo teise, o ne bažnytkaimiuose arba neprivilegijuotuose miestuose. Tik Vilniaus pirkliai turėjo teisę prekiauti mažmenomis ir kituose miestuose. Mažmeninės prekybos leidimas svetimšaliams pirkliams ir kitamiesčiams pirkliams buvo apskritai reta lengvata, išduodama didžiojo kunigaikščio tik ypač retais atvejais.

Dėl atskirų miestų pastangų sudaryti patogiausias prekybos sąlygas saviškiams kildavo dažnų kivirčų, ginčų, nusiskundimų didžiajam kunigaikščiui. Jau buvo minėtas Kauno ir Vilniaus pirklių ginčas dėl druskos prekybos. Į tą ginčą teko įsikišti didžiajam kunigaikščiui. Po to Kauno magistratas pradėjo spausti Trakų miestiečius ir kitus prekybininkus, drausdamas jiems prekiauti į Kauną atgabenamomis prekėmis ir pirkti čia kitas prekes. Tuo Kauno magistratas, naikindamas senąjį paprotį, padarė Trakų pirkliams nuostolių. Trakų pirkliai apsiskundė karaliui Steponui Batorui. Trakų vaivados, miestiečių, totorių ir karaimų vardu buvo įteiktas skundas dėl Kauno pirklių priespaudos ir neteisėtų žygių. Trakiečių prašymas buvo išklausytas. 1579 m. birželio mėn. Steponas Batoras parašė Kauno vaivadai, burmistrui, ratmanams ir visiems Kauno gyventojams laišką, kuriame išbarė juos už piktnaudžiavimą ir griežtai jiems įsakė jokiu pretekstu nedrausti laisvai prekiauti Trakų miestiečiams, totoriams ir kitiems gyventojams, gyvenantiems tame mieste ir nedaryti jiems mažiausių kliūčių prekiauti[59].

XVI a. pasireiškia nauja Lietuvos iždo politika dėl sodžiaus prekybos. Seniausiuose šaltiniuose nėra žinių apie kokį nors prekybos kaimuose varžymą. Atvirkščiai, kaip pažymi M. Dovnar-Zapolskis, galima nurodyti faktų, iš kurių matyti, kad įvedami šios prekybos apribojimai rodėsi nepageidaujama „nau-

[59] *Тышкевич К.* История литовской торговли преимущественно по Вилии и Неману // Сборник историко-статистических материалов по Виленской губернии. – Вильно, Тип. А. К. Киркора, 1868. – Ч. I. – С. 105–106.

jiena“, senojo papročio nesilaikymu. Pvz., Svisločės valsčiaus rašte, tvirtinančiame Vytauto laikų „senovę“, kalbama apie valstiečių teisę prekiauti kailiais ir grūdais be muito. Kai ponai pradeda varžyti valstiečių prekybą, seniūnas stengiasi tuos varžymus panaudoti iždo reikalams. Žinių apie tai daugiausia aptinkama pietinėje didžiosios kunigaikštystės dalyje. Taip Kremeneco liustracija (surašymas) mini miestiečių laisvę užsiimti įvairių produktų supirkinėjimu kaimuose. Vietiniai kaimiečiai taip pat naudojasi teise parduoti produktus savo namuose arba turguose. Vitebsko vaivadai Jonui Sapiegai pradėjus spausti miestiečius ir drausti jiems laisvai supirkinėti sodžiaus produktus, 1528 m. miestiečiai skundžiasi karaliui, laikydami tokį draudimą „naujiena“. Įdomus yra šiuo požiūriu karalienės Bonos sprendimas dėl Rogačevo valstiečių nusiskundimo savo laikytoju (1548 m.). Valstiečiai skundėsi, kad laikytojas ima iš jų įvairius maisto dalykus jo paties nustatyta kaina. Karalienė, atsakydama į skundą, uždraudė laikytojui praktikuoti tokį monopolinį supirkimą. Be to, ji nustatė naują žemės ūkio produktų supirkimo tvarką: raguočius gyvulius valstiečiai turi teisę parduoti kaimuose.

1560 m. aktuose aptinkame žinią, kad valakinės žemėtvarkos vykdytojas Petras Falčevskis mėgino įvesti privalomą pusės gaunamo medaus pardavimą iždui. Tačiau iždas tos monopolijos nepajėgė įvykdyti ir netrukus jos atsisakė.

Yra ir daugiau pavyzdžių, kurie rodo, kad didžiojo kunigaikščio mėginta įvesti kai kurias monopolijas. Pvz., 1552 m. Martynui Paleckiui buvo suteiktas stiklo gamybos ir atvežamo stiklo pardavimo monopolis. Taip pat buvo suteikta žydams Doktorovičiui ir Jezofovičiui privilegija steigti kilnojamojo turto įkaito paskolų kasą[60].

Bajorai nepalankiai žiūrėjo į didžiojo kunigaikščio visokius mėginimus įvesti monopolius, išeinančius už didžiojo kunigaikščio ūkio ribų. Todėl jie protestavo ir prieš stiklo gamybos ir prekybos monopolį. Trečiasis Lietuvos Statutas jau apribojo didžiojo kunigaikščio teisę įvesti monopolius (III, 51 art.). Jei bajorai neigiamai žiūrėjo į didžiojo kunigaikščio mėginimus įvesti monopolius, kai jie išeina už domenų ribų, tai patys bajorai išsireikalaudavo iš didžiojo kunigaikščio privilegijų dėl jų pačių įvairių prekybinių monopolijų. Žemvaldžiai gaudavo privilegijas steigti turgus, rinkti iš pravažiuojančių pirklių muitus ir įvairias rinkliavas, kurios apsunkindavo prekybą. Monopolines teises pardavinėti tam tikrus gaminius turėjo ir cechai.

Prasidėjusi vadinamoji kainų revoliucija vertė valdžią imtis reglamentuoti kainas. Pirmą kartą kainų reglamentavimo klausimas buvo iškeltas 1554 m. Vilniaus seime. Kainų reglamentavimas turėjo paliesti gelumbės ir kitų įvairių prekių kainas. 1563 m. tas klausimas vėl buvo iškeltas Vilniaus seime.

[60] *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство Великого Княжества Литовского при Ягеллонах. – С. 368–372.

Nors ir šiuo atveju bajorų prašymas liko nepatenkintas, vis dėlto bajorai išsikaulino iš didžiojo kunigaikščio sutikimą normuoti prekių kainas. Tam reikalui buvo sudarytos kiekvienoje vaivadijoje, dalyvaujant bajorų luomo atstovams, komisijos. Apie tų komisijų darbą nėra išlikusių žinių.

Visi prekybos apribojimai, muitai, rinkliavos, reguliavimai, prasidėję XVI a. pirmosios pusės pradžioje, ilgainiui pražūtingai veikė ekonominį gyvenimą.

Iš prekybinių įstaigų, kurios tarnavo vidaus prekybai, tenka pažymėti pirklių kiemus, pastatytus pačio miesto, kur sustodavo pirkliai, arba net ir šiaip atvykstą į miestą asmenys. Žinoma, anų laikų administracijai nebuvo lengva prižiūrėti tuos asmenis. Štai dėl to, kaip vienas iš motyvų statyti *(„gostinnyje dvory")*, buvo nurodoma ta aplinkybė, kad pirkliai, sustodami privačiuose namuose, galėjo pradėti prekybą be „obviestkos", „javkos" – be paskelbimo ir muito rinkliavos miesto magistratui sumokėjimo. Tarp atvykstančių pirklių galėjo būti „lazutčikų" (šnipų), kitų blogų žmonių, kaip vilniečiai aiškino karaliui savo rašte.

Vėliau tokius kiemus steigia kone kiekvienas didesnis miestas, turėjęs Magdeburgo teises. Tik jau ilgainiui jie virsta tam tikrais pastatais, dažniausiai mūro, kur įtaisomos nuomojamos krautuvininkams parduotuvės.

Kromuose būdavo visokių prekių. Iš maisto prekių: ryžių, baltojo ir pilkojo cukraus, kmynų, cinamono, pipirų, lauro lapų, imbiero, muskato riešutų, arbatos, šafrano, džiovintų slyvų, citrinų, apelsinų, razinų, migdolų, alyvų, olandiškojo sūrio, rūkytos menkės, lašišos, nėgių ir kt.

Iš auksinių ir bižuterijos daiktų: sidabro peilių, šakučių ir kt., paauksuotų sagų; iš kailių – Astrachanės kailių, kailinių, kiaunių, voverių, šermuonėlių kailių ir sabalų uodegaičių. Iš drabužių ir galanterijos – paprastų ir paauksuotų kepurių, raudonų ir paprastų pirštinių, maskvietiškų ir šilkinių kojinių, diržų, batų, batelių, olandiško audeklo, šilkinių skarelių, paprastų ir pasidabruotų bei paauksuotų sagų, adatų, įvairių galionų, apvadų, aksomų, adamasko, atlaso, prancūziškos ir angliškos gelumbės ir daugybė kitų pavadinimų prekių.

Iš gėrimų: midaus, paprastos ir prancūziškos degtinės, balzamo, arako, pikardiškojo vyno. Iš ginklų – pistoletų, kardų, parako, šratų, alavo; iš cheminių ir higienos prekių – arseniko, sieros, muilo, cinoberio, „kilėbero", grinšpano (ispaniškosios žalumos), indigo, kopervaso (vario vandens), „zybergleito"*; iš geležinių daiktų – keptuvių, katilų, įtaisų varykloms, vielos, vinių. Pagaliau druskos statinėse, vaško, popieriaus, kamanų, pagalvių, balnų, trinto ir netrinto tabako, žvakių lajaus, kelnių, skustuvų, briedžių ragų ir smuikų. Tas asortimentas buvo iš Rytų Lietuvos – Dysnos miesto. Kitose Lietuvos dalyse galėjo būti tas asortimentas kiek kitoniškesnis, bet apskritai vargu ar labai skyrėsi.

Mugės-jomarkai ir turgūs tiek vidaus prekybai, tiek užsienio prekybai turėjo didelės reikšmės. Periodinių prekių mainų tam tikrose vietose, kur susirinkda-

* Gal tai cibeto tepalas: stipraus muskusinio kvapo kosmetinė priemonė.

vo iš tolimiausių apylinkių žmonės su savo produktais ir pirkliai su savo prekėmis jau berods būta Lietuvoje, kaip ir kitose šalyse, nuo seniausių laikų.

Lietuvoje pradėjus miestams duoti Magdeburgo teises, nuo XVI a. pabaigos tarp kitų teisių miestai gauna ir teisę rengti muges. Be mugių-jomarkų, kurios dažniausiai, kaip ir kitose valstybėse, buvo pritaikomos didesnėms bažnytinėms šventėms, būdavo ir dažnesnių – savaitinių turgų, ir tai ne vieną kartą per savaitę, bet du, į kuriuos aplinkiniai valstiečiai suveždavo parduoti savo produktus, o miestų amatininkai ir pirkliai savo prekes.

Ilgesnių mugių būta Vilniuje. 1633 m. karalius patvirtino dvi muges – Trijų karalių ir Dangun ėmimo, kurių kiekviena turėjo tęstis po dvi savaites. Trakams, Gardinui ir Kaunui bei kitiems miestams patvirtino muges 1598 metais.

Gyviausia vidaus prekyba buvo valstybės sostinėje, kaip jau minėjome, kalbėdami apie Vilniaus prekybą. Čia jau gyveno daug socialiai diferencijuotų gyventojų, čia turėjo vykti gyva vidaus prekyba.

Iš pastoviosios prekybos įmonių, po didesnių miestų „jatkų" (parduotuvėlių), kurias miestų magistratai nuomodavo prekybininkams ir kuriose būdavo parduodamos maisto prekės (mėsa), ir krautuvėlių prie amatininkų dirbtuvių, pagal apyvartą ir įmonių skaičių tenka pastatyti smukles-karčemas, „gospody" su užvažiuojamaisiais kiemais ir pastatais arkliams bei vežimams pastatyti, vadinamais „stadalomis".

Smuklės, kurių būta miestuose, bet dar daugiau pakelėse prie svarbesnių vieškelių, atlikinėjo viešbučių, restoranų, užeigų namų funkcijas. Atsirado jos iš anų laikų prekybos bei susisiekimo sąlygų. Gabenant sausumos keliais prekes iš tolimų miestų, keliaujant įvairiais administracijos reikalais ir t. t., reikėjo keliaujantiems turėti kur sustoti, sušilti ir arklius pastatyti bei pernakvoti. Pvz., iš Vilniaus į visas puses ėjo keliai, tas pats ir iš Brastos, Kauno ir kitų miestų. Į juos keliaudavo su savo prekėmis pirkliai ir kiti keliautojai. Jiems būtinai reikėjo kur nors sustoti. Be to, valstiečiai taip pat buvo suinteresuoti bent užeigomis smuklėse ir svaigiaisiais gėrimais. Jų buvo ypač didelė paklausa. Tuo ir pasinaudojo kaip pelno šaltiniu bajorai. Jie prašydavo didįjį kunigaikštį leisti „prie didžiojo vieškelio" *(„na velikom gostincu")* laikyti smuklę, o svarbiausia – su teise parduoti įvairius alkoholinius gėrimus.

Iki XVI a. vidurio tokių prašymų dokumentiniuose šaltiniuose daug nepasitaiko, nes smuklės buvo didžiojo kunigaikščio valdose, o alkoholinių gėrimų pardavimas buvo jo teisė. Ilgainiui smukles steigti leidžiama ir bajorams, jei tos smuklės nekenkė didžiojo kunigaikščio turgums ir miestams, kur jo buvo laikomos smuklės.

Didysis kunigaikštis leisdavo statyti smuklėms namus „amžiniems laikams" *(„na viečnyje časy")* su teise perduoti pagal įpėdininkystę žmonoms, vaikams ir ainiams[61].

[61] *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство Великого Княжества Литовского при Ягеллонах. – С. 422–424.

Ilgainiui smuklių labai daug atsiranda. Jas pamažu ima laikyti žydai, kurie to verslo ėmėsi noriau negu kiti gyventojai. Smuklininkai pasidaro baudžiavinio pono pagalbininkai eksploatuoti ne tiek pravažiuojančiuosius, kiek valstiečius baudžiauninkus. Smuklės, kur telkdavosi taip pat įvairūs tamsūs gaivalai ir darbai, demoralizuodamos valstiečius, sulaukia didelių priekaištų. Buvo puolamos ir siaptos smuklės, iš kurių valstybės iždui netekdavo pajamų.

Smuklininkai laikydavo be gėrimų ir kitų įvairių prekių.

Be pastovios prekybos, nuo senų laikų jau būta keliaujančių prekijų – karabelnikų ir kitais vardais vadinamų, kurie dažniausiai būdavo svetimšaliai (škotai, vengrai). Ilgainiui ir tą verslą paveržė žydai.

Prekybos politika

Didieji Lietuvos kunigaikščiai, pradedant Mindaugu, Gediminu, ypač Vytautu Didžiuoju, stengėsi visokiais būdais plėsti prekybą. Tuo tikslu davė miestams savivaldą, atsikvietė žydus, vokiečių pirklius, kuriems tam tikromis privilegijomis suteikė prekybos laisvę. Rūpinosi laisva tranzitine prekyba su Maskva, Lenkija ir t. t. Tačiau tai nereiškia, kad anų laikų prekyba būtų buvusi visiškai laisva, be kliūčių, be varžymų, be muitų, be feodalinių įsikišimų ir t. t.

Didžiojo kunigaikščio valdžiai rūpėjo iš prekybos gauti kuo daugiau lėšų, to pat siekė ir miestai, ir feodalai. Tai jau tuo laiku būta ne tik Lietuvoje, bet ir feodalinėje Vakarų Europoje, taip pat ir Rusijoje. Iš prekių cirkuliacijos ir pirklių visi stengėsi ką nors išplėšti. Tuo tikslu miestai, didikai, užsienio pirkliai išprašydavo iš didžiųjų kunigaikščių privilegijų, monopolines teises laikyti sandėlius, sankrovos teisę ir kt.

Tiek didžiojo kunigaikščio valdžia, tiek ir atskiri miestai ar feodalai apkraudavo rinkliavomis prekių judėjimą. Iš tų rinkliavų svarbiausi buvo **muitai**, kuriais, kaip jau ne kartą minėta, buvo apdedamos ir įvežamos, ir išvežamos prekės. Kaip ir bendrojoje prekybos politikoje, kokių nors bendrų nuostatų nebuvo. Miesto dydis priklausė nuo valstybinių finansų. Prireikus valstybės iždui daugiau pinigų, pajamas iš muitų buvo stengiamasi didinti. Muitai buvo fiskalinio pobūdžio.

Bene seniausi žinomi muitai buvo įvesti medžio eksporto prekėms – pelenams ir dviem eksportuojamo medžio rūšims, vadinamoms „Wagenschoss" ir „Klapholtz". XVI amžiaus pirmojoje pusėje jau buvo apdėtos muitais beveik visos prekės[62].

[62] *Ivinskis Z.* Lietuvių ir prūsų prekybiniai santykiai pirmoje XVI-tojo amžiaus pusėje // Židinys, 1933, Nr. 8–9. – P. 145.

Be senųjų muitinių Kaune ir Vilniuje, 1529 m., sudarant prekybos sutartį su Prūsais, buvo įsteigtos muitinės Palangoje, Gargžduose, Kretingoje, Jurbarke, Tauragėje, Pajūryje ir vidaus muitų – Plateliuose.

Įvežant prekes į Prūsus taip pat buvo imami muitai pasienyje, krašto viduje ir pardavimo vietoje. Prie vidaus muitų priklausė muitai prie Labguvos ir prie Tepliavos šliuzų rinkliava *(„Schleusengeld")*. Prūsų pasienio muitinės buvo Klaipėdoje, Tilžėje, Ragainėje ir Lyke.

Muitų rinkliavų dydis buvo labai nepastovus. Paprastai buvo imama viena šešiasdešimtoji dalis prekės vertės (nuo vienos markės vienas šilingas). Tik anglų ir kitoms užsienio tekstilės medžiagoms Lietuvoje buvo nustatyta pastovi rinkliava, nes tų prekių kainos dažnai keitėsi ir sunkiai buvo sugaudomos.

Apie muitų rinkliavas galima spręsti iš užsilikusių poros metų XVI a. Labguvos muitinės knygų sąrašų. Iš jų galima matyti muito rinkliavų dydį, kainas, prekių, vežamų iš Lietuvos į Prūsus ir atgal specifiką. Iš viso tuose sąrašuose nurodyta devynios dešimtys su kaupu įvairių prekių. Nuo 1551 m. rugsėjo mėnesio vidurio iki kitų metų to paties laiko buvo gauta pajamų iš Labguvos muitinės 2645 markės, 76 šilingai ir 5 denarai. Kadangi muitai sudarė vieną šešiasdešimtąją dalį prekių vertės, tai, padauginę surinktąją per tą laiką muitų sumą, gausime 158 700 markių. Vien už vašką buvo sumokėta per 815 markių. Tiems laikams tai jau buvo nemaža suma. Tačiau ta nuotrupinė žinia dar neduoda pagrindo spręsti apie visą Lietuvos prekių eksportą ir importą, nes platesnių duomenų ligi šiol dar nėra aptikta.

Imant muitus, būta daug netvarkos ir dėl to nusiskundimų. Pvz., Palangoje ir Gargžduose tais pačiais metais muitai labai skyrėsi. Anot Z. Ivinskio, daugiau kaip trečdalis visos žinomos korespondencijos lietė susirašinėjimą dėl „naujų" muitų, kurie buvo laikomi neteisėti[63].

Daug nepasitenkinimo sukeldavo Lietuvoje ir hercogo Albrechto įvesti muitai prie Kaukės *(„Kucherneess")*. Jie buvo didesni už Labguvos muitinės rinkliavas. Pvz., Labguvoje už 1 pelenų lastą imdavo 5 šilingus muitų rinkliavos, o prie Kaukės – 7, už vaško vieną akmenį Labguvoje – 4, o Kaukėje – 5 šilingus ir t. t.[64]

Kadangi muitų rinkliavos didino perkamąją produktų kainą ir kartu pirklių pelną, tai pastarieji stengdavosi išvengti jo. Kadangi ištisinės sienos apsaugos tais laikais nebuvo, o muitai buvo imami tik prie tam tikrų kelių, tai pirkliai, gabendami prekes ir norėdami išvengti muito, išsukdavo į tokius kelius, kur galėjo išvengti muitinės. Taip darydavo tiek lietuvių, tiek prūsų pirkliai.

Ilgainiui bajorai išgaudavo privilegiją nemokėti muitų rinkliavų. Tai lietė pirmiausia kunigaikščius ir aukščiausio rango didikus, jei jie prekes gabenda-

[63] *Ivinskis Z.* Lietuvių ir prūsų prekybiniai santykiai pirmoje XVI-tojo amžiaus pusėje // Židinys, 1933, Nr. 8–9. – P. 146.

[64] Ten pat.

vosi saviems reikalams. Anot Z. Ivinskio, tokios privilegijos dažnai už pinigus buvo duodamos ir kitiems asmenims. Jos eidavo kaip kokie vertybės popieriai per rankas. Pvz., hercogo Albrechto maršalka buvo išgavęs leidimą įvežti Lietuvon 100 lastų druskos. Tą savo leidimą už tam tikrą pinigų sumą jis perleido vienam Karaliaučiaus pirkliui, o šis tą teisę perleido stambiam Kauno miesto pirkliui vokiečiui. Tai buvo viena iš būdingų priemonių jau tais laikais lengvai pralobti, panaudojant didikų „bepinigę".

Muitų atpirkimais daugiausia versdavosi žydai, kurie už pinigus gaudavo įvairių privilegijų. Žydai, kurie po nevykusio Aleksandro mėginimo 1495 m. išvyti žydus iš Lietuvos, XVI a. įgyja vis didesnės reikšmės prekyboje. Neretai jie būdavo stambiųjų ponų prekybos agentai – faktoriai, atlikinėdavo jų reikalus Karaliaučiuje, Rygoje. Prof. Z. Ivinskis, specialiai tyręs lietuvių ir prūsų prekybinius santykius, sako: „Iš naudotos archyvo medžiagos matyti, kiek daug nusiskundimų būta dėl žydų neteisybių, suktybių, apgavysčių, ypač pasienio muitinėse"[65].

Prūsuose žydai neturėjo tokios prekybos laisvės kaip Didžiojoje Lietuvos kunigaikštystėje. 1567 m. Lietuvos žydams, buvo visiškai uždrausta Prūsuose verstis prekyba. Žygimantas Augustas užtarinėjo žydus prieš hercogą Albrechtą, kad jiems suteiktų lygias teises. Žygimantas Augustas savo laiškuose pripažįsta žydus nelygius krikščionims, nes jie esą „žemesnės vertės asmenys", tačiau pagal tarptautinę teisę jis Lietuvos žydams reikalauja lygių teisių su visais savo valdiniais. Nepaisant to, Prūsuose su žydais elgdavosi labai nežmoniškai.

Rinkos teisė Prūsuose draudė lietuviams pirkti ar parduoti vaikščiojant po žmones sodžiuose. Visa prekyba turėjo būti atliekama rinkose. Klaipėda, Tilžė, Ragainė turėjo rinkų teisę ir lietuviai jose galėjo apsipirkti ir savo produktus parduoti. Tuose pasienio prekybos punktuose būdavo mėnesiniai ir metiniai turgūs. Įprasta anų laikų tvarka vietiniai turgūs suteikdavo prekiaujantiems Klaipėdoje ir Tilžėje tam tikrų palengvinimų. Į kai kuriuos turgus – Salduvoje – Lietuvos gyventojai galėjo atvaryti parduoti galvijų.

Nuolatinių ir pastovių ryšių su užsieniu Lietuvos pirkliai vargu ar turėjo. Išimtį tesudarė Karaliaučiaus agentai ir vienas kitas kauniškis pirklys. Iš Prūsų pasienio – Mažosios Lietuvos, atvykdavo pirkliai į Žemaičius ir Aukštaičius, kur supirkinėjo prekes. Tas prekes greičiausiai per minėtas rinkas parduodavo Karaliaučiun. Šitoks tarpininkavimas, superkant prekes iš nepatyrusių prekybos reikaluose nesiorientuojančių kaimiečių, visada būdavo pirkliams didelių pelnų šaltinis. Vienos šalies pirklių įsigalėjimas ir pelnininkavimas antroje šalyje, kaip jau esame matę iš Hanzos likimo, nepatikdavo vietiniams pirkliams.

[65] *Ivinskis Z.* Lietuvių ir prūsų prekybiniai santykiai pirmoje XVI-tojo amžiaus pusėje // Židinys, 1933, Nr. 8–9. – P. 147.

Jau rašyta, kad kauniečiai stengėsi varžyti vokiečių pirklių, vilniečių ar Trakų pirklių prekybinę veiklą. Tekdavo kreiptis į krašto valdovą užtarimo. Vieno tokio didesnio prekybos suvaržymo būta 1540 m. Žemaičiuose. Žygimantas Senasis, turbūt norėdamas paremti mažėjančią Kauno prekybą, uždraudė lankytis Žemaičiuose vokiečių pirkliams. Per keturiolika dienų jiems buvo įsakyta visur likviduoti savo prekybinius reikalus, išskyrus Kauną ir Vilnių, kur jiems buvo palikta teisė verstis prekyba. Vienintelis vedąs į Žemaičius kelias esąs tik Nemunas. Tuo pačiu potvarkiu žemaičiams buvo uždrausta lankyti Tilžės, Ragainės ir Viešvilės rinkas. Niekam nevalia buvo vesti į Prūsus parduoti savo gyvulius. Viskas turėjo būti siunčiama į Kauną arba Vilnių. Net tiesioginė prekyba druska buvo uždrausta. Žemaičiai jos galėjo gauti Kaune. 1541 m. buvo užginta vežti prekes Klaipėdos keliais. Panašaus prekybos suvaržymo būta ir 1551, ir 1553 metais. Visi kiti keliai, išskyrus tik vedančius į Kauną, buvo uždaryti. 1544 m. Žygimantas Senasis uždraudė išvežti iš Lietuvos gyvulius. Trejiems metams praėjus, tokie pat nuostatai palietė grūdų eksportą. 1554 m. muitininkai nepraleido iš Lietuvos jokių javų. Aišku, kad tai labai kliudė abiejų kraštų prekybiniams santykiams plėtotis.

Panašių prekybos apribojimų Lietuvai darė ir Prūsų vyriausybė. 1551 m. lietuviai skundėsi kelių uždarymu į Prūsus. 1563 m. Albrechtas uždraudė išvežti žuvis ir kt.[66]

Prekybos sukliudymai tiek su užsieniu, tiek ir viduje atsirasdavo ir dėl pašalinių priežasčių – bado, epidemijų, vadinamųjų maro metų, kurie, deja, Lietuvoje, kaip ir kituose anų laikų kraštuose buvo labai dažni. XVI a. maras lanko Lietuvą ir jos kaimynus daugelį metų. Norint apsisaugoti nuo epidemijų, buvo imamasi izoliacijos priemonių. Pvz., 1564 m. Labguvos amtshaupmanas gavo nurodymą nepraleisti į Lietuvą nė vieno laivo. Žygimantas Augustas taip pat uždraudė kokią nors prekybą Žemaičiuose ir Aukštaičiuose ir uždarė visus kelius. 1549 m. Žemaičių seniūnas dėl Prūsuose kilusio maro uždraudė išvežti į Karaliaučių gyvulius.

Visokių prekybos kliūčių būdavo gabenant prekes sausumos ir vandens keliais (tai matysime toliau). Tačiau daugiausia įvairių nesusipratimų kildavo prie sienos, kur tarp suinteresuotų pusių ginčai būdavo sprendžiami sauviškai. Bene svarbiausia viso to priežastis bus buvusi, anot prof. Z. Ivinskio, neturėjimas aiškiai nustatytos sienos tarp Prūsų ir Lietuvos (ypač nuo 1527–1546 ir nuo 1556 iki 1557 m.). Aišku, kad tai turėjo sukelti nuolatinius kivirčus prie pasienio, trukdžiusius prekybos santykius. Kas penkeri metai, kaip to reikalavo sutartys, sienos tarp abiejų valstybių turėjo būti reguliuojamos. Tačiau praktiškai vargu ar tai nors kartą buvo padaryta. Sprendžiant iš Žygimanto Augusto ir jo valdininkų korespondencijos su Albrechtu, matyti, kiek daug būta tokių pasienio ekscesų. Skundėsi jais lietuviai, skundėsi ir prūsai. Pa-

[66] *Ivinskis Z.* Lietuvių ir prūsų prekybiniai santykiai pirmoje XVI-tojo amžiaus pusėje // Židinys, 1933, Nr. 8–9. – P. 144.

prasčiausia kovos priemonė nukentėjusiajai pusei buvo priešingos pusės pirklių prekių areštavimas. „Tam pavaizduoti savo darbe, – sako prof. Z. Ivinskis, – daviau eilę charakteringesnių pavyzdžių iš mums prieinamos archyvų medžiagos. Čia negaliu visa išskaičiuoti ir nėra jokio reikalo, nes monotoniškai pasikartoja beveik vis tas pats“[67].

Prie vakarinės Lietuvos sienos bene daugiausia būta tokių tarptautinių nesusipratimų. Jie rodo, kad anų laikų tiek Lietuvos valstybė, tiek jos kaimynai buvo suinteresuoti prekybos plėtojimu, na ir, žinoma, kuo didesnių pajamų gavimu iš prekių cirkuliacijos.

Lietuvos užsienio prekybos padarinius gana vykusiai apibūdino anglų pasiuntinys Žoržas Karevas (George Carew) savo pranešime apie Lenkijos ir Lietuvos respubliką 1598 metais. Jis pažymėjo svarbų momentą Respublikos ekonomikai, kad bajoras netenka bajorystės, jeigu jis pradeda verstis amatu, prekyba ar kitu kokiu mechanišku *métier* (amatu). Tačiau gausūs krašto žaliavos produktai neįstengia to krašto padaryti tokiu turtingu, kaip paruošti ir pagaminti fabrikatai, išėję iš vietos amatininkų rankų. Pelenų, vilnos, kanapių (pluošto), linų, kailių eksportas neduodavęs, pvz., tiek pajamų, kiek reikia mokėti už sveriamą muilą, vilnones medžiagas, virves ir kt. iš tos pat žaliavos paruoštus fabrikatus, kurie į Lenkiją vėl grįžta brangesnėmis kainomis, palyginti su anksčiau išvežta žaliava[68].

Nėra abejonės, kad tolesnis archyvinės medžiagos tyrimas duos mums tuo klausimu daugiau medžiagos, kuri visapusiškiau pavaizduos to meto Lietuvos prekybos politiką.

Susisiekimas ir keliai

Prekybos plėtojimui tiek krašto viduje, tiek su užsienio kraštais pagrindinės reikšmės turi susisiekimo būdai – keliai ir tos transporto priemonės, kuriomis prekės gabenamos iš vienos vietos į kitą.

Kad baltų giminių jau senų senovėje naudota sausumos keliai, tenka spręsti iš kalbotyros duomenų. Ratai, rogės, keliai, anot K. Būgos, lietuvių jau žinota prieš Aleksandro Makedoniečio (356–232 m. pr. Kr.) laikus.

Patogiausias kelias susisiekti, ypač su tolesniais kraštais, buvo vandens keliai – upės ir jūra. Susisiekimas upėmis buvo praktikuojamas nuo seniausių laikų ir gerai žinomas iš vėlesnių istorinių šaltinių. Kas kita su jūros laivyba. Jau nuo XVI a. ji nustoja vaidinti Lietuvai didesnį vaidmenį. Tačiau ar tai

[67] *Ivinskis Z.* Lietuvių ir prūsų prekybiniai santykiai pirmoje XVI-tojo amžiaus pusėje // Židinys, 1933, Nr. 8–9. – P. 145.

[68] *Ivinskis Z.* Siegfried Mews. Ein englischer Gesandtschaftsbericht über den polnischen Staat zu Ende des 16. Jahrhunderts. – Leipzig, 1936 // Lietuvos praeitis. – K., 1940. – P. 332. – Recenzija.

reiškia, kad lietuviai niekados jūra neplaukiojo? J. Remeika, kruopščiai nagrinėjęs tą klausimą, mano, kad tokiai nuomonei nėra pagrindo, nes jau „*liber transitus*" 1424 m. sutartyje reikalaujama, kad Ordinas netrukdytų tranzito nei sausumos, nei jūros keliais[69].

Klaipėdos ir Šventosios uostai

Klaipėda nuo seniausių laikų buvo natūralus baltų giminių išėjimas į jūrą. Tad ne be reikalo Vokiečių ordino ji jau 1253 m. buvo užgrobta, panašiai kaip seniau Dauguvos žiotys. Tačiau išėjimas vandens keliais į jūrą buvo labai svarbus. Tiek Lietuvai, tiek pačiai Klaipėdai rūpėjo palaikyti ryšius su natūraliu savo užnugariu – Lietuva. Pirmus žingsnius šia kryptimi darė Vytautas. Po Žalgirio mūšio Vytautas pareikalavo Klaipėdos pilį, kaip esančią Žemaičių žemėje, prijungti prie Lietuvos. Vokiečių ordinas ginčijo, kad Klaipėdos pilis nėra Žemaičių žemėje. Ginčui išspręsti buvo atsiųstas vokiečių imperatoriaus arbitras, kuris išklausęs abiejų pusių argumentus 1413 m. paskelbė, kad Klaipėdos pilis yra pastatyta tikroje Žemaičių žemėje. Atrodė, kad šis klausimas ir bus išspręstas taip, kaip to reikalavo ne tik etnografinės aplinkybės, bet ir tiek Didžiosios Lietuvos, tiek Klaipėdos ekonominiai reikalai. Tačiau tos dvi galimybės, nuo kurių tada priklausė tarptautiniai santykiai buvo, būtent, tos, jog Romos popiežius ir Vokietijos imperatorius nenorėjo jau ir taip nusilpnintą Vokiečių ordiną dar daugiau besilpninti. Jų interesas buvo jį palaikyti. Vytautas, būdamas užimtas Rytuose, negalėjo šiam reikalui skirti visos energijos. Todėl 1422 m., darant prie Melno ežero sutartį, kurioje buvo nustatytos sienos tarp Didžiosios Lietuvos ir Vokiečių ordino valdų, Klaipėdos kraštas su uostu buvo paliktas Vokiečių ordinui. Lietuva gavo tik siaurą priėjimą prie jūros nuo Šventosios iki Palangos.

Vėliau sienų klausimas nebuvo keliamas. Tik 1807 m. Tilžės derybų metu, Napoleonas nugalėjęs Prūsiją, Klaipėdos klausimą siūlo išspręsti taip, kaip to reikalavo natūrali padėtis, būtent, prijungti prie Rusijos, prie kurios tada priklausė ir Klaipėdos užnugaris – Didžioji Lietuva. Tačiau dėl lengvabūdiškos tuometinės Rusijos caro Aleksandro I politikos tas išmintingas Napoleono pasiūlymas nesulaukė rimto svarstymo, ir Klaipėda iki I pasaulinio karo buvo atskirta nuo savo natūralaus užnugario, o Lietuva nuo išėjimo į jūrą.

Tokią nenormalią padėtį švelnino tik anų laikų muitų sienų lengvumas. Visą laiką matome per Klaipėdą vykstančią Lietuvos prekybą su užsieniais. Iš to turėjo naudos ir Lietuva, nes jai Nemuno kelias buvo patogiausias, o Klaipėdai ta prekyba buvo egzistencijos dalykas. Dar daugiau, Lietuvos valdžia Klaipėdos gerove rūpinosi daugiau net kaip Prūsijos valdžia, kuri valdė Klaipėdą[70].

[69] *Remeika J.* Der Handel auf der Memel von Anfang des 14. Jahrhunderts bis 1430. – S. 419.
[70] *Vileišis V.* Mažoji Lietuva ir Klaipėda istorijos eigoje // Vairas. T. XVII, 1936. – P. 511–517.

Po 1422 m. Melno sutarties Lietuvai galutinai įsitvirtinus Šventosios–Palangos ruože, Lietuvos užjūrio prekybai imama vis daugiau naudotis Šventosios žiotimis. Čia susidaro uosto užuomazga. Žinoma, šio uosto perspektyvoms natūralios sąlygos buvo kur kas nepatogesnės negu Klaipėdos, nes Klaipėda turėjo Nemuno bei jo intakų ir pagaliau Kuršių įlankos ir Danės–Akmenos vandens kelius, o tuo tarpu Šventosios uostas vidaus vandens kelių neturėjo. Tačiau politinės sąlygos šiam uostui išaugti buvo geresnės, nes jo nuo užnugario neskyrė muitų siena. Todėl čia matome išaugantį Šventuostį, kuris XVII–XVIII a. žemėlapiuose vadinamas Šventa arba Heilige, nuo vokiško Šventosios upės pavadinimo.

To uosto pradžia bene reikia laikyti 1453–1466 m. trylikos metų pilietinį karą, kuris vyko Ordino valdose. 1456 m. Klaipėdos miestas ir uostas buvo Dancigo pirklių smarkiai apiplėštas ir sunaikintas. Kadangi dar ligi pat reformacijos vidinė padėtis Ordino valdose buvo netikra, todėl tikriausiai užjūrio pirkliai savo prekybai su Lietuva ėmė vis labiau naudotis Šventosios žiotimis. XVII a. Šventosios uostas, matyt, jau buvo gerokai išaugęs, kad Klaipėdos pirkliai rado reikalą skųstis tuometiniam Lietuvos didžiajam kunigaikščiui Vladislovui IV, kuris kartu buvo ir Prūsijos kunigaikščio siuzerenas, dėl tos žalos, kurią jiems daro Šventosios uosto konkurencija. Dėl to Vladislovas IV Klaipėdos miestui 1639 m. suteikė tam tikrą privilegiją, kurioje, tarp kitko, rašoma, kad „apie Klaipėdos frachtą yra daug žmonių, kurie supirkinėdami javus ir kitokias prekes, išveža jas per žvejų kaimą, Šventuoju vadinamą, į Dancigą ir tuo skriaudžia Klaipėdos miestą. Todėl mes, pageidaudami Klaipėdos miesto, dėl Prūsų karo patekusio į didelį skurdą, pelno ir klestėjimo ir, palaikydami šį miestą, nutarėme uždrausti šią slaptą navigaciją ir griežtai neleisti supirkinėti bet kokias prekes, kas galėtų minėtam Klaipėdos miestui atnešti žalos".

Po šios privilegijos paskelbimo Klaipėdos pirklių agentų suagituoti žemaičiai sudegino Šventuosty buvusią anglų prekybos kontorą. Tačiau, matyt, tuo Šventuostis dar nebaigė savo dienų, nes 1687 ir 1690 m. Klaipėdos pirkliai skundėsi savo valdžiai dėl anglų pirklių konkurencijos per Šventuostį. 1685 m. kažkoks anglų pirklys Horstas Šventuosty atidaro savo kontorą. Tačiau, matyt, Lietuvos valdžia Šventuosčio neprotegavo ir laikėsi Vladislovo IV 1639 m. nustatytos linijos, pagal kurią Klaipėda traktuojama kaip savas uostas. Tokiomis sąlygomis Šventuostis, turėdamas proteguojamą konkurentą, kuris, be to, dar turėjo patogiausius vandens kelius, negalėjo išsilaikyti ir XVIII a. išnyksta.

Lietuva Klaipėdos reikalais tiek rūpinosi, kad net jos interesams paaukojo savo teritorijoje įsikūrusį uostą, kuris ypač XVII a. buvo ne ką mažesnis už Klaipėdą. Tik prieš pat Lenkijos ir Lietuvos respublikos žlugimą vėl imta rūpintis Šventosios uostu ir jo sujungimu kanalų sistema su Dubysa–Venta.

Vokiečių ordinas, o paskui Prūsijos karalystės bei Vokietijos imperijos valdžia, priešingai, palaikė Dancigo ir Karaliaučiaus uostus Klaipėdos sąskaita.

Ir tai visiškai suprantama, nes Rytprūsių reikalams kaip tik ir tiko Karaliaučius ir Dancigas, o Klaipėda buvo tik tranzitinis uostas – Lietuvos reikalams. Todėl vokiečių valdžios interesas buvo palaikyti Dancigą ir Karaliaučių. Tačiau Klaipėda, turėdama patogius kelius ir Lietuvos valdžios palaikoma, nenorėjo visiškai pasiduoti ir konkuravo su Dancigu. Tai nepatiko Dancigo pirkliams. Jau buvo minėta, kad 1456 m. jie apiplėšė Klaipėdą ir pagrobė daugumą laivų. Dar didesnių nuostolių Klaipėdai padarė dancigiečiai 1520 metais. Tada jie apiplėšė Klaipėdos pirklius, į uostą privertė akmenų, o patį miestą sudegino, iš viso miesto teliko 8 trobesiai.

Po 1466 m. Torno (Torunės) taikos Marienburgui atitekus Lenkijai, o Dancigui tapus laisvu miestu Lenkijos hegemonijoje, Ordino sostinė buvo perkelta į Karaliaučių. Nuo to laiko Karaliaučius, kuris anksčiau kaip prekybos vieta buvo visai nežymus, pradeda augti. Dabar Klaipėdos konkurentu vietoj Dancigo tapo Karaliaučius. Klaipėdai kovoti su Karaliaučiaus konkurencija buvo daug sunkiau negu su Dancigu. Karaliaučiaus pirkliai, turėdami geresnį priėjimą prie valdžios ir išnaudodami sostinės savimeilę, pasiekė, kad 1565 m. hercogo Albrechto privilegija Karaliaučius buvo paskelbtas vieninteliu Prūsijos užjūrio prekybos uostu. Pagal tą privilegiją Klaipėdos pirkliams buvo uždrausta turėti tiesioginių ryšių su kitais uostais ir pirmiausia su Dancigu. Klaipėdos pirkliai savo prekes turėjo pirma atvežti į Karaliaučių ir tik, jei su Karaliaučiaus laivais dėl kainos negalėtų susitarti, tik tada jie galėjo savo laivais prekes vežti į Dancigą ar į kitus uostus. 1580 m. aktu buvo nustatyta, kad Klaipėdos pirkliai negali turėti savo laivų. Turintieji juos turėjo arba parduoti Karaliaučiaus pirkliams arba persikelti Karaliaučiun.

Kad tokio nurodymo būtų laikomasi, Karaliaučiaus pirkliai atsiuntė į Klaipėdą savo agentą, kuris turėjo prižiūrėti tų nuostatų vykdymą. Tas agentas išbuvo iki 1622 m., kada dėl didelės klaipėdiečių neapykantos jis turėjo išsikelti. Išsikėlus Klaipėdos priespaudos priežiūros komisarui, valdžia išleido naują nurodymą, kad iš Klaipėdos išplaukiantys laivai negali paimti daugiau prekių, negu jų atvežė. Didžiausias smūgis Klaipėdai buvo suduotas XVII a., pagilinus Giliją ir iškasus vadinamąjį Fridricho kanalą nuo Nemuno ligi Labguvos Kuršių įlankos pakraščiu. Tuo kanalu Karaliaučius liko sujungtas patogiu vandens keliu su Nemunu per Giliją, Fridricho kanalą, Deimę ir Prieglių. To kanalo dėka Nemuno baseino uostu tapo ne natūralus to baseino uostas – Klaipėda, bet dirbtinėmis priemonėmis išugdytas uostas – Karaliaučius. Norint sielius plukdyti iš Nemuno į Klaipėdą, tekdavo juos plukdyti Kuršių įlanka, kur bangos juos išardydavo ir išmėtydavo arba nuvarydavo į Labguvą. Nuo bangų taip pat kentėdavo laivai, kurie, kaip pritaikyti plaukiojimui Nemunu, negalėjo būti dideli ir dėl to dažnai būdavo bangų užvaromi ant gausių seklumų Kuršių įlankoje arba išmetami ant kranto. Tokiomis aplinkybėmis Klaipėda iš Nemuno upyno svarbiausiojo uosto, kuriuo būti ją įgalino geografinė aplinkuma, buvo paversta Karaliaučiaus pagalbiniu uostu.

Sausumos keliai

Vandens transportas neįmanomas be transporto *sausumos keliais*. Juk parduodamos išgabenti vandens keliais prekės neatsiranda čia pat prie upės kranto, taip pat ir įgabentos negali būti čia pat prie upės kranto suvartojamos. Ir importuojamas, ir eksportuojamas prekes reikėdavo ir prigabenti prie upės kranto, ir nugabenti prekių vartotojams. Vadinasi, reikėjo ir transporto – kelių ir priemonių – sausuma.

Seniausia susisiekimo priemonė buvo žirgas. Ant žirgo nugaros gabendavosi savo prekes ankstyvųjų viduramžių keliaujantieji pirkliai. Žirgai bene buvo naudojami laivams vandeniu traukti ir įvairiems kitiems susisiekimams (pas mergelę, į karužę jot ir t. t.). Matyt, kad nuo labai senų laikų pradėta naudoti ir vežimai ant ratų. Rašytiniai šaltiniai nuo XIII a. jau mini Lietuvoje naudotus ratus. Iš *Eiliuotosios Livonijos kronikos* tenka spręsti, kad ne tik vokiečiai turėję vežimus, bet ir latviai, ir estai. Turėję jų ir lietuviai. 1205 m. žygio metu lietuvių karo vadas Žvelgaitis prie Rygos pasirodęs vežime sėdėdamas. Vokiečių riteriai, kaip rašo *Eiliuotoji Livonijos kronika*, vežimais gabenę medžius ir malkas, tą patį darę ir lietuviai. Anot Henriko Latvio, lietuviai, plėšikaudami apie Gaują, grobį krovė į vežimus (1207 m.). Maždaug tuo pačiu metu vežimais važiuoja ir pirkliai (nuo Dauguvos į Polocką). Taip pat yra žinių, kad vokiečių riterių magistras į Prūsiją pajūrio keliu dažnai keliauja vežimais (1372 m.). Kęstučio sūnus Butautas bėga nuo tėvo į Karaliaučių su 15 vežimų (1365 m.). Ilgainiui istorijos šaltiniai mini vis daugiau atsitikimų, ypač XV a. ir vėlesniais laikais, kai transportui naudojami vežimai. Vežimai tampa būtini kariuomenės judėjimui. Anot Dusburgo, prūsai XIV a. pradžioje turėjo gurguoles, keturračius vežimus. 1421 m. Livonijos magistro patikėtinis praneša savo viršininkui, kad Vytautas į Pskovą ruošiąsis, be kitokių savo dalykų, taip pat su „vežimais“. Jų Vytautas parūpindavo ir kviestiniams savo svečiams. Yra ir daugiau žinių, kad didžiųjų kunigaikščių laikais vežimai jau gana dažnai naudoti. Vadinasi, be arklių naudojimo raitam susisiekimui, o tai dar senesniais laikais, galimas daiktas, sudarė dažniausiai paplitusią susisiekimo priemonę, jau naudota ir vežimai, ir rogės, traukiami arklių. Jei taip, tai jau nuo senų senovės turėjo būti ir šiokių tokių sausumos kelių, ir ne tik magistralinių kelių kaip Kaunas–Vilnius, o ir kitokių, bet taip pat ir vietinių – per dykras, per pelkių kūlgrindas, neprieinamas važiuoti nepratusiems ir nežinantiems. Rogėms puikus kelias žiemą galėjo būti upių, ežerų ledas.

Žinoma, susisiekimas anais laikais Lietuvoje, kaip ir visur kitur Europoje, greitas nebuvo, juoba sauskeliais[71].

Jau Vytauto Didžiojo laikais pradėta rūpintis ir sausumos keliais. To reikalavo valstybės teritorijos padidėjimas. Tada jau buvo gana pakenčiamų kelių,

[71] *Matusas J.* Senovės vežimai ir rogės // Ūkininko patarėjas, 1943, Nr. 36.

ypač tarptautinio susisiekimo magistralių. Iš vieno Vytauto laiško Prūsijos riterių magistrui, rašyto 1430 m. spalio 22 d., sužinome apie Ordino viršininko kelionę į svečius pas Lietuvos valdovą – į jo karaliumi vainikavimo iškilmes. Svečias penktadienį turėjo atvykti į Jurbarką, naktį – į Veliuoną, šeštadienį pietauti Vilkijoje ir tą pačią dieną pasiekti Kauną, kur turėjo išbūti iki sekmadienio. Paskui antrą kartą pietauti Rumšiškėse ar Žiežmariuose, nakvoti Semeliškėse, vadinasi, pirmadienį, ir pagaliau pietums atvykti į Trakus. Jei tai ir neįprastas galėjo būti keliavimo būdas, vis dėlto jis rodo, kad kelio būta neblogo, jei pačio kelių pabjūrimo metu galėjo taip greitai keliauti. Taip pat galimas daiktas, kad ne visur tokių kelių būta. Yra žinių, kad Venecijos ambasadorius iš Maskvos į Trakus žiemą keliavo net 22 dienas[72].

Sausumos keliai, atseit, vežimai ar rogės, kinkytos arkliais, buvo naudojami ir prekybai. Jau Gedimino laikais, vadinasi XIV a. pradžioje sausumos keliais vyko prekyba iš Rusios į Lietuvą. Vilniaus pirkliai gabendavosi prekes be vandens kelių ir vežimais.

Kad vežimai kaip transporto priemonė vis labiau ėmė įsigalėti, rodo ir tai, kad „vežimais" kaip tam tikru saiku buvo nustatomos prievolės – pastotės. Pvz., vyskupas Kristijonas Mindaugo laikais rašo, kad jam lietuviai turi parūpinti „dvylika pastočių padvadų". Tolimoms kelionėms greičiausiai buvo naudojamas rogių kelias. *Eiliuotoje Livonijos kronikoje* yra žinia, kad „lietuviai kaip iki tol nėra niekuomet buvę važiavo" per Žemgalius užšalusia Baltijos jūra į Ezelio salą, paskui net pasiekę Estiją. Vėliau, 1270 m., puldami Ezelį, vadinasi, ir vėl jūra, kautynių metu gudriai beveik ištisai apsistatė rogėmis. Žemaičiai rogėmis gabenosi ne tik akmenis svaidomiesiems pilių ėmimo įrankiams, bet ir savo sužeistiems draugams išvežti. Vadinasi, jau minimais laikais plačiai naudotas sausumos transportas tiek prekybai, tiek karo žygiams, tiek, žinoma, ir įvairiems ūkio darbams, kaip ir visur kitur Europoje. Kelius turėjo prižiūrėti ir taisyti bajorai, kurie tą prievolę perkraudavo valstiečiams.

Sausumos keliai tuo metu Lietuvoje, kaip ir kitur, nebuvo geri. Būta keliais nusiskundimų ne kartą. Taip, 1413 m. Ordino pasiuntinys Lietuvai (belgas komtūras) iš Rumšiškių rašo, kad jis keliavęs „bjauriais keliais". Tiesa, tai būta lapkričio mėnesį. Arba XVI a. dėl neišvažiuojamų kelių Prūsų pirkliai skundžiasi tai Albrechtui, tai karaliui Žygimantui. 1557 m. sutartas Lietuvos ir Prūsų sienų sureguliavimas turėjo būti atidėtas kitų metų vasarai dėl neišvažiuojamų kelių pavasarį. Taip pat Karaliaučiaus pasiuntiniai 1542 m. atsiprašinėja už pavėlavimą Vilniun dėl „böse Wege"[73].

Kaip ir visur tais laikais, taip pat ir Lietuvoje, dėl viešųjų organų nepakankamos organizacijos tiek vandens, tiek sausumos keliai nebuvo saugūs.

[72] *Klimas P.* Ambrosio Contarini. Venecijos ambasadorius Lietuvoje (1474–1477) // Praeitis. T. II. – K., 1933. – P. 175.

[73] *Ivinskis Z.* Lietuvos prekyba su Prūsais. – P. 124.

Šaltiniai rodo, kad, pvz., kelias per Klaipėdą pajūriu (per Palangą) į Kuršą, nepaisant taikos, buvo dažnai Žemaičių puldinėjamas. 1438 m. Žygimantas Kęstutaitis praneša magistrui nepatariąs metropolitui Izidoriui keliauti per Žemaičius į bažnytinį susirinkimą (Florencijon). Per tą kraštą jis sakosi negalįs duoti saugumo rašto. „Tu pats žinai, kokie keisti žmonės tie žemaičiai."[74] Vargu ar tik vieni žemaičiai tokie buvo. Greičiausiai ne geriau būta ir kitur.

Dabar peržvelkime svarbiausius Lietuvos sausumos kelių traktus. Jie, anot Z. Ivinskio, daugiausia šakojosi apie Nemuną ir šiaurinėje Rytprūsių dalyje. Nuo Nemuno žemupio ėjo svarbus kelias į Žemaičius: vienas iš Tilžės per Katyčius, Naumiestį, Klaipėdą, Nimersatę, Palangą, Grobinią, Liepoją, tolyn į Kuršą. Tai buvo labai svarbus tranzitinis kelias ir patogus kelionėms į Kuršą. Į šį kelią įsijungė ir kelias iš Karaliaučiaus Neringos juosta iki Klaipėdos, o iš čia Klaipėdos kelias eidavo į tą patį vieškelį nuo Tilžės. Jis bus atsiradęs dar tuomet, kai Vokiečių ordinas ėmė megzti ryšius su Livonija XIV a. pradžioje. Šiuo keliu 1412 metais keliavo Livonijon ir Ghillebert'as de Lannoy (Žiliberas de Lanua). Jam teko keliauti Kuršių juosta. Kitu keliu, pro Nemuno žiotis, jis dar negalėjo vykti, nes čia tada dar būta sunkiai išbrendamų pelkėtų miškų.

Iš Klaipėdos per Kretingą ėjo kitas kelias Platelių link (žinomas XVI a.). Plateliai jungėsi su Klaipėda dar ir kitu ilgesniu keliu per Gargždus. Svarbūs kelių susikirtimo punktai prie Nemuno buvo Ragainė, Tilžė, Vievitė (vokiečių raštuose vadinama *Schwaben*). Situose punktuose prekės galėjo būti pakraunamos ir iškraunamos iš laivų ir gabenamos sausuma. Seniausias punktas buvo Ragainė. Vėliau Tilžė buvo sujungta iš vienos pusės per Labguvą su Karaliaučium, iš kitos – su Katyčiais–Klaipėda. Jau daug vėliau minimas ilgas kelias Tauragės–Šiaulių kryptimi. Pro Tilžę ėjo dar kitas labai senas sausumos kelias į Ragainę. Šis buvo sujungtas panemuniais su Kaunu ir Vilniumi. Kaunas buvo kitas punktas, kur šakojosi keliai į kitas kunigaikštystės dalis ir kur suėjo keliai iš rytų.

Kelias nuo Ragainės iki Kauno buvo pats svarbiausias sausumos kelias. Jis minimas dar nuo Vytauto laikų. 1413 m. Ordinas siūlo, kad kunigaikštystės pirkliai keliautų iki Ragainės ir Rastenburgo, o prūsų – iki Gardino ir Kauno.

Pradėjus apgyvendinti Lietuvą, vakariniame Lietuvos pakraštyje turėjo padidėti ir kelių skaičius. Tai, žinoma, sunkino prekybos kontrolę muito rinkliavos tikslais. Tat, kaip ir visur, pirkliams būdavo griežtai įsakoma keliauti tik įprastiniais keliais.

XVI a. antrojoje pusėje į Lietuvą atsiranda naujas vieškelis nuo Įsručio iki Virbalio (Nova Volės). Iš Virbalio tas kelias suko Jurbarko link, o iš čia panemune į Kauną. Z. Ivinskis spėja, kad iš Virbalio į Kauną būta ir tiesaus kelio. Jis ėjo tikriausiai maždaug ta kryptimi, kuri aprašyta Ordino pranešimuose

[74] *Ivinskis Z.* Lietuvos prekyba su Prūsais. – P. 125.

„*die litauische Wegeberichte*“. Iš kitų iš Prūsų į Lietuvą ėjusių kelių reikia dar paminėti vieną kelią per Matlaukius į Suvalkiją, antrą – per Simną, kurie kaip ir Virbalio vieškelis buvo nutiesti karalienės Bonos laikais, kai apskritai imtasi labai aktyviai raginti taisyti kelius.

Prekybai labai buvo reikalingas kelias per Gardino ir Augustavo miškus Lyko link. Ten baigėsi visi iš Lietuvos ir Mozūrų ėję prekybos keliai. Tų sričių keliai jungė Bebro ir Narevo vandens kelius su Vysla ir Dancigu[75].

Nuo Kauno keliai ėjo į Vilnių per Rumšiškes, Semeliškes, Trakus. Vilnius buvo prekybos kelių mazgas, per jį ėjo tranzitas į Maskvą, jis buvo sujungtas su Ryga per Daugpilį, su Krokuva per Brastą.

Iš Vilniaus sausumos kelias į Rygą aiškiai valdžios nustatytas buvo tik XVI a. Prie to kelio Bauskė buvo svarbiausia sandėliavimo vieta, iš kur prekės buvo vežiojamos po visą šalį. Sutartyje, sudarytoje didžiojo magistro su Ryga, tarp kitko, pasakyta, kad visi sausumos kelių transportai į Lietuvą turi eiti į Rezovą, per Mūšos upę į Ekavą iki Bauskės.

Sausumos kelių reikšmė ypač turėjo padidėti, pradėjus plačiai plėtotis vietos ir eksporto prekybai.

Vandens keliai

Svarbiausios prekių, ypač stambiųjų, judėjimo arterijos buvo upių **vandens keliai**. Pagrindinę vandens arteriją sudarė Nemunas ir didesnieji jo intakai – Neris, Nevėžis, Dubysa, Šešupė ir kt. Nemuno vandens kelias ypač reikšmingas pasidaro tik baigiantis Vytauto Didžiojo viešpatavimui, kai visiškai buvo sutriuškinta Ordino galybė.

Vandens kelias Nemunu ir jo aukštupiais ėjo per svarbiausią prekybos punktą – Kauną, Jurbarką į Prūsus. Už Tilžės laivai sukdavo į Nemuno deltos šaką Giliją, kuri pasiekdavo Kuršių marias, o iš ten, plaukiant trijų mylių atstumu nuo kranto Peldzeno įlanka, buvo galima pasukti į Deimę, kuria per Labguvą ir Vėliavą, per Karaliaučių Priegliaus upe į Aistmares. Iš čia Aistmarėmis pro Elbingą buvo galima patekti į dešiniąją Vyslos šaką – Nogatą ir pasiekti Dancigą – anų laikų pasaulinės prekybos centrą Baltijos jūroje. Tuo pat keliu Dancigo pirkliai keliaudavo į Kauną, o iš ten – į Vilnių. Šiuo vandens keliu braudavosi kryžiuočiai Lietuvos gilumon.

Kadangi Nemuno žiotys nuo Klaipėdos pilies pastatymo pakliuvo į Livonijos ordino rankas, tai prekių cirkuliacija ilgainiui pateko į Dancigo, o vėliau, kaip minėta, kiek mažesniu mastu ir į Karaliaučiaus rankas. Esant taikiems santykiams tarp Lietuvos ir Ordino, šiuo keliu galėjo būti siunčiamos prekės iš Nemuno ir Neries aukštupių per Gardiną ir Vilnių. Iki Kauno ir Nemuno aukštupių buvo galima plaukti tik mažesniais laivais. Kaune prekes tekdavo

[75] *Ivinskis Z.* Lietuvos prekyba su Prūsais. – P. 122–124.

perkrauti į didesnius laivus („vytines“, „strugus“), kurių statybos dirbtuvių būta antrapus Nemuno ties Kaunu – nuo to ir Aleksoto vardas atsiradęs. Tokiais atvejais, kaip jau sakyta, Kaunui buvo gera proga įsigyti sankrovos teisę.

Ne visas nuo Kauno iki Dancigo vandens kelias buvo vienodai patogus transportui. Deimė, ypač sausais vasarvidžiais, buvo didesniems ir dubesniems laivams per sekli. Ja plaukiant, tekdavo prekes vėl perkrauti į mažesnes specialias plokščiadugnes valtis. Tad nenuostabu, kad Ordinui anksti parūpo Prieglių sujungti tiesiog su Nemunu. Tam tikslui reikėjo sutvarkyti Deimės upę. 1395–1406 m. ji buvo pagilinta.

Tuo laiku buvo pavojinga plaukioti Kuršių mariomis tarp Gilijos ir Deimės – per audras stiprios bangos, uolos ir seklumos pridarydavo pirkliams nuostolių, išmesdavo laivus į krantą. Dėl to jau XVI a. pradžioje buvo kilęs sumanymas aplenkti Kuršių marias ir iškasti kanalą iš Deimės upės nuo Labguvos tiesiog į Nemuną, sujungiant Deimę ties Labguva su Gilija. To kanalo planas jau minimas 1408 m., tačiau tas planas buvo įvykdytas tik dviem šimtams metų praėjus, būtent 1613–1616 metais. Deimės vandeniui pakelti prie Labguvos turėjo būti įtaisyti šliuzai. 1629 m. kanalo darbams baigti pritrūko lėšų, buvo įvestas muitas. Nuo kiekvieno lasto buvo imamas vienas „geras šilingas“ muito. Vėliau, sutvarkius šliuzus, tas muitas buvo dar padidintas.

Kadangi muito rinkliava ne tik mažino iš Lietuvos vežamų prekių kainą, bet ir Dancigo pirklių pelną, dancigiečiai skųsdavosi jo didumu. Tačiau vėliau Deimė vėl tapo laivams nepatogi, teko vėl prekes perkrauti į plokščiadugnes valtis.

Jau XV a. pradžioje, Vytauto Didžiojo laikais, buvo pradėta rūpintis šio svarbiausio Lietuvai vandens kelio tvarkymu. Ypač kebli problema buvo Gilijos ruožas, nes viena Gilijos šaka, Normedija, vėliau Kaukė (Kuckerneess) prasiplėtė kitos deltos šakos, Rusnės, link, nukreipė į ten didelę Gilijos vandens dalį. Gilija taip nuseko, kad net mažos valtys nebegalėjo plaukti be pavojaus įstrigti. Todėl laivai turėjo daryti labai didelį vingį, kad prie Vindenburgo kyšulio (Ventės ragas) galėtų pasukti į Kuršių marias. Todėl ir laivams Kuršių mariose tekdavo užtrukti kelis kartus ilgiau, nes Kuršių marių tarpas nuo Vindenburgo iki Gilijos žiočių buvo tris kartus ilgesnis už tarpą nuo Gilijos iki Deimės, o plaukti Kuršių mariomis ypač mažesniems laivams buvo pavojinga dėl audrų. Dėl to 1471 m. Dancigo pirkliai sumanė Gilijos šaką Kaukę visai nusausinti ir kreipėsi tuo reikalu į didįjį kunigaikštį, Kauno miesto magistrą, Hanzos kontorą Kaune ir magistrą. Kauno pirkliai ir laivininkai Dancigo siūlymui užtvenkti Kaukę pritarė, bet sakėsi nieko negalį nutarti be savo magistrato ir kitų miestų pritarimo. Dancigo raštą jie pasiuntė tiesiog į Vilnių, „nes vilniečiai atveža ir perveža ta upe daugiau prekių už mus“. 1472 m. Ordinas, susitaręs su Kauno Hanzos kontora, turėjo uždaryti Normedijos rankovę. Tuoj buvo imtasi darbo. Hanzos kontora Kaune ir kiti pirkliai *„Kauen-*

fahrer'iai", kurie buvo suinteresuoti žiočių sutvarkymu, turėjo sumokėti magistrui 400 markių, o Ragainės komtūrui buvo pavesta imti nuo kiekvieno plaukiančio laivo tam tikrą „šliuzų mokestį" ir įtaisyti šliuzus. Maždaug nuo 1472 m. yra išlikęs 17 didelių lapų sąrašas su Lietuva prekiaujančių Dancigo pirklių, kurie Kaukei tvarkyti plaukdami yra mokėję nustatytą mokestį. Tie sąrašai yra svarbi medžiaga tų laikų Lietuvos eksportui ir importui apibūdinti. Surenkamos lėšos turėjo būti naudojamos Normedijos šliuzams statyti. Tačiau pradėtas darbas nebuvo baigtas, pinigai buvo išleisti, o tėkmė nesureguliuota[76]. Tas darbas vėl buvo pradėtas Kauno Hanzos kontoros ir Kauno miesto magistrato ir nusitęsė ligi XVI a. antrosios pusės.

Nemuno tėkmės tinkamumu laivininkystei rūpinosi ne tik Vokiečių ordinas savo užgrobtose srityse, bet ir Lietuvos didieji kunigaikščiai. Jau Jogaila tuo buvo susirūpinęs (1380 m.), vėliau Kazimieras, Žygimantas Senasis. Apie 1550 m. Žygimantas Augustas buvo pavedęs bajorui M. Tarlai* valyti Nemuną nuo akmenų[77]. Aišku, kad ir čia prekybiniai sumetimai buvo svarbūs. Iš Albrechto korespondencijos su Žygimantu Senuoju matyti, kad, 1546 m. per nepaprastą sausrą nusekus vandeniui, eksportas labai sumažėjo. Tai rodo, kad Nemuno tėkmės tinkamumas laivybai buvo svarbus prekybai.

Be Nemuno, labai svarbi prekybos arterija buvo didžiausias Nemuno intakas – *Neris*, kuri jungė Lietuvos sostinę Vilnių su Nemunu. Kad Neris turėjo didelės reikšmės prekybai, matome iš gana gausios dokumentinės medžiagos. Neries prekybos istoriją yra gana plačiai aprašęs K. Tiškevičius[78].

Prekybos pagyvėjimo laikotarpiu, Neryje būta daugelio žuvims gaudyti užtvarų („jazy"), padarytų tiek didžiojo kunigaikščio domenuose (dvaruose), tiek ir privačiose valdose, prieinančiose prie Neries. Tos užtvankos kliudė laivybai. Daugelyje anų laikų dokumentų – privilegijų minimos užtvankos ir tvarka praleisti pro jas laivus. Daug pasitaiko ir pirklių nusiskundimų dėl jų. K. Tiškevičius mini penkias privilegijas dėl laivybos Nerimi. Pirmoji – didžiojo kunigaikščio Kazimiero 1443 06 15. Joje buvo nustatytos taisyklės vietininkams, tijūnams ir bajorams, gyvenantiems abipus Neries nuo Vilniaus iki Kauno, kaip praleisti per jazus (užtvaras) karaliaus ir bajorų prekybos laivus. Tose privilegijose buvo reikalaujama taisyti vartus tuose jazuose, kad laivai galėtų laisvai plaukti. Neries krantai turėjo būti visiškai prieinami iš abiejų pusių prekybos laivams, plaukiantiems į Kauną ir atgal, matyt, tam, kad laivą traukiantis arklys ar žmonės galėtų eiti upės krantu. Kadangi upėje buvo daugybė jazų, turėjo dažnai kartotis rinkliavos už plaukimą, nepripažintos aukščiau-

[76] *Ivinskis Z.* Lietuvos prekyba su Prūsais. – P. 114–118

[77] *Kolupaila St.* Įdomus Nemuno praeities dokumentas // Soter, 1939. – P. 90–96.

[78] *Тышкевич К.* История литовской торговли преимущественно по Вилии и Неману // Сборник историко-статистических материалов по Виленской губернии. – Вильно. 1868. – Ч. I. – С. 95–115.

* Tai aprašyta *Schroeter A.* De fluvio Memela Lithuania, 1553. Vertimas B. Kazlausko, Mūsų gamta, Nr. 10, 1969.

sios valdžios. Tai matyti iš Vilniaus pirklių nusiskundimo tuo, kad Mikalojaus Radvilos vietininkas Bagdonas Kiaula (Kiewla) įvedė naują paprotį rinkti po grašį už kiekvieną sielį, plaukiantį per to jazo vartus. Karalius Aleksandras pavedė išnagrinėti tą bylą Vilniaus vaivadai M. Radvilai, kuris pranešė karaliui, kad jaze prie Vilniaus iš senų laikų, dar Vytauto laikais, pirkliai niekados nemokėjo už plaukimą per jazo vartus po grašį nuo sielio, bet tą grašį laisvu noru duodavo žmonėms, kurie padėdavo perplukdyti sielius per jazą. Karalius Aleksandras savo 1502 m. laišku pirkliams nustatė visiems laikams, kad nuo to laiko vietininkai niekados nedrįstų rinkti po grašį už sielį, plaukiantį per jazo vartus, o kad tie grašiai eitų žmonėms, kurie praleidžia sielius[79]. Tačiau, nepaisant to draudimo, panašūs skundai ir vėliau kartojosi.

Neries vandens kelias, prasidėjus miško prekybai, buvo ypač naudojamas miško medžiagoms plukdyti. Labai daug jos buvo gaminama karališkose ir privačiose giriose, kurios buvo prie Neries ir jos intakų. Kaip matyti iš Žygimanto Senojo privilegijos, be karališkojo girininko, kurio vieta buvo įsteigta Vilniuje ant Neries kranto priešais viršutinę pilį, dar buvo 9 muitinės rinkti muitams iš praplaukiančių sielių. Šios muitinės buvo Verkiuose, Nemenčinėje, Bistricoje, Živeliškėse ir Danišave prie Neries, Kaltinėnuose ir Karkoziškyje prie Žeimenos, Markove ir Kadriškiuose prie Ušos. Matyt, tose muitinėse būta didelės netvarkos ir piktnaudžiavimų elgiantis su pirkliais, nes Vilniaus vaivadai, burmistrams ir tarėjams teko skųstis karaliui Žygimantui Senajam dėl pernelyg sunkių rinkliavų, imamų Nemenčinės ir Bistricos muitinėse. Karalius, atsakydamas į tą skundą savo 1536 05 09 privilegijoje peikia tų muitinių valdybas už neteisingas muitų rinkliavas ir kartu nustato prekybos tvarką Neries upe. Iš tos privilegijos matome, kad sielių būta įvairių. Kai kurie sieliai būdavo taip surišami, kad ant jų kraudavo įvairius daiktus, pvz., statines, lentas, grūdus, šieną, avis, maistą (sviestą, kiaušinius, sūrius ir žuvis), taip pat ant jų uždėdavo ir keletą laivelių. Už visa tai, kas buvo ant sieliaus, nereikėjo mokėti muito. Kaladžių mediniame sielyje turėjo būti 60. Pagaliau, plečiantis prekybinei laivininkystei Nerimi, XVII a. (1637 m.) buvo įsakyta jazus, taip pat malūnus, šliuzus laivybinėse upėse sunaikinti ir nuo to laiko nusiskundimai jais išnyksta[80].

Nemažai kildavo kivirčų tarp Vilniaus ir Kauno pirklių. Pastarieji visokiais būdais stengėsi, nepaisant to, kad jau 1552 m. Vilniaus pirkliai buvo atleisti nuo sandėliavimo prievolės Kaune, pelnytis iš Vilniaus pirklių. 1560 m. Žygimantas Augustas, atsakydamas į vilniečių pirklių skundą, turėjo sudrausti kauniečius ir pagrasinti jiems didele pinigine bauda.

Užėmus švedams 1626 m. Elbingo, Klaipėdos ir Marburgo (Marienburgo) miestus, 1627 m. teismas uždraudė Lenkijos ir Lietuvos respublikos pirkliams

[79] *Baliński M.* Historya miasta Wilna. T. II. – S. 33.
[80] Volumina Legum. – Petersburg, 1859. T. III. – P. 681–682.

lankytis Ščecino, Karaliaučiaus, Rygos, Klaipėdos ir Kuršo uostuose ir juose pardavinėti priešams bet kuriuos daiktus[81].

Marburgo sutartis, sudaryta šešeriems metams, padarė galą prekybos sustingimui. Vėl ėmė plaukti laivai Nemunu ir Nerimi, prikrauti grūdų, vilnos ir odų, taip pat ir sieliai su įvairia miško medžiaga.

Iš visų Lietuvos upių Neris labiausiai sudomino karalių Zigmantą Vazą ir jo sūnų Vladislovą. Tuo laiku kilo mintis sujungti vandens keliais Baltijos jūrą su Juodąja jūra kanalu tarp Neries ir Berezinos. Karalius Vladislovas ėmės vykdyti šį sumanymą savo lėšomis[82]. Kanalo kasimas buvo motyvuojamas didele nauda tiek žemvaldžiams, tiek pirkliams. Lėšos sudėtos kanalui kasti turėjo būti grąžintos iš muito rinkliavų, imamų iš plaukiančių kanalu laivų.

Nors Seimas paskyrė iš savo tarpo 2 komisorius, kurie turėjo kartu su karalaičio inžinieriais nubrėžti kanalo liniją ir apskaičiuoti galimas išlaidas kanalui iškasti, tas sumanymas nebuvo įvykdytas. Kanalų ūkinė reikšmė buvo įvertinta tik vėliau ir kitaip įgyvendinta.

Be Nemuno ir Neries, taip pat ir kitų mažesnių upių, pietuose prekybinei laivybai buvo naudojamas Bebras ir Būgas. 1414 m. jau Vytautas Didysis transportui naudojo Bebrą ir Narevą. 1424–1425 m. Torno pirkliai per magistrą prašo Jogailą, kad šis leistų keliauti į Lietuvą senais prekybiniais keliais, kurie eina nuo Plocko Narevo ir Būgo upėmis aukštyn iki Lietuvos Brastos, pravažiuojant Drohičiną ir Melniką. Lietuvos Brasta pietuose buvo svarbiausias prekybos punktas palaikyti prekybos ryšius su Lenkija, Vengrija, Turkija, Pietų Vokietija, Čekija. Jame nuo seno gyveno daug žydų, kurie prekiavo su Lenkija ir kitomis šalimis.

Nuo senų laikų svarbi prekybos arterija Lietuvai, ypač jos gudiškoms sritims, buvo, kaip jau minėta, ir Dauguva su Hanzos baze Polocke, Vitebsku ir kt. Ši sritis turėjo kai kurių ryšių ir su Tartu bei Talino miestų prekyba.

[81] Volumina Legum. – Petersburg, 1859. T. III. – P. 541–542.
[82] Ten pat. – P. 684–685.

Lietuvos prekyba feodalizmo irimo ir jo krizės laikais

XVIII a. Lietuvos prekyba

Ilgai trukę karai su Maskva ir su Švedija, pradedant XVI a. antrąja puse ir baigiant Šiaurės karu (baigėsi 1721 m.), labai suardė ir sunaikino visą Lietuvos ekonominį gyvenimą. Ypač pražūtingi buvo karai su švedais ir Maskva XVII a. antrojoje pusėje, kai kraštas buvo apiplėštas ir sunaikintas, miestai ir dvarai išdeginti, gyventojai išnaikinti karų ir maro epidemijų.

Žinomas lenkų istorijas T. Korzonas taip apibūdina XVII a. Lenkijos ir Lietuvos respublikos prekybą: „XVII a. niekas Vakarų Europoje vykusių pakitimų prekybos, pramonės, finansų srityse nesuprato... Tik šviesūs ir rūpestingi valdžios vyrai galėjo atgaivinti mirtinų smūgių paliestą krašto išteklių. Buvo užėjusios Jono Kazimiero nelaimės, paskui didysis Šiaurės karas su švedais, lydimas marų (1655, 1709, 1711 m.), kurie išnaikino beveik pusę miestų gyventojų. Iš miestų (Krokuvos, Vilniaus, Varšuvos, Lvovo) liko griuvėsiai. Fabrikai, kasyklos ir amatai susmuko. Prekyba taip pat turėjo išnykti. (...) Praėjus audroms, jau nebebuvo lenkų miestuose nei škotų, nei anglų, nebuvo ir lenkų, kurie būtų užsiėmę eksportine prekyba stambesniu mastu. Beliko kromelninkai bei smulkios žydų įmonės". Tas pats autorius kartoja vieno žurnalo žodžius: „Visas miestų verslas yra: gaminti degtinę, alų ir pardavinėti, ir padėti kitiems tuštinti savas statines, o tam nereikėjo tos nuolatinės akylos kalkuliacijos, kurios reikalauja prekyba"[1].

Aišku, kad toks bendras ekonominis gyvenimas apnaikino ir prekybą. Karo metais nutrūkdavo ryšiai tarp kariaujančių šalių, užsidarydavo uostai. Imkime Rygos, per kurią ėjo, kaip jau esame matę, didelė dalis ir Lietuvos prekybos, pavyzdį. XVII a. pradžioje Ryga turėjo per 30 tūkstančių gyventojų. Kasmet į jos uostą įplaukdavo daugiau kaip 500 svetimšalių laivų. Prasidėję karai tą prekybą labai susiaurino. Dėl Šiaurės karo 1700 m. į Rygos uostą įplaukė iš viso 44 laivai, 1710 m. – vos 10 laivų, o 1725 m. jau matome Rygos prekybą smarkiai augančią. Tais metais į Rygą įplaukė 388 laivai, nors dar 1760 m. Rygos miesto gyventojų skaičius siekė vos 14 tūkstančių. Ypač smarkiai Ry-

[1] *Korzon T.* Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764–1794). T. II. – Kraków–Warszawa, 1897. – S. 12–13.

gos prekyba pradeda augti nuo XVIII a. pabaigos[2]. Aišku, ne ką geriau ėjo prekyba ir tuose uostuose, per kuriuos buvo vežamos Respublikos prekės: Klaipėdoje, Elbinge, Karaliaučiuje, Dancige. Tačiau tiek eksporto, tiek vidaus prekybos metodai ne ką pasikeičia. Prekyba keičiasi struktūriškai: vienu momentu reikšmingesnė yra vienos rūšies prekyba, kitu momentu – kitos.

Šalia miško medžiagų, dabar įgyja didelės reikšmės grūdų prekyba eksportui, ypač XVIII a. antrojoje pusėje. Jos organizatoriai buvo dvarai. Ir dabar žemvaldžiai, kurių dvarai buvo netoli kurios nors tinkamos laivams plaukioti upės, kraudavo pagamintus baudžiauninkų grūdus į baržas, strugus, vytines, škutus ir kt. ir siųsdavo į artimiausią jūros uostą. Dabar lieka svarbiausi anoje epochoje jau naudoti vandens keliai – Nemunas su Nerimi, Dauguva, Vysla. Vengdami brangaus vietinio tarpininkavimo, dvarininkai siųsdavo į uostą savo ūkvedį, kuris paprastai į paskirties vietą vykdavo arkliais, o neplaukė kartu su laivais. Pardavęs prekes, ūkvedys pirkdavo ponui reikalingų prekių, kraudavo jas į baržas ir tuojau pat keliu grįždavo namo.

Kadangi ūkvedys už tokį reikalų atlikimą nelabai dosniai ponų buvo atlyginamas, tai jis nepraleisdavo progos iš to pasipelnyti. Jis sueidavo į įvairias kombinacijas su uosto pirkliais ir tomis ar kitomis machinacijomis gerokai pasipelnydavo. Pasitaikydavo, kad ir pats ūkvedys, ypač iš jaunesniųjų tarpo, tapdavo gudrių ir nesąžiningų pirklių auka, kurie, nugirdę jaunuolį, prekes nupirkdavo pamestinai.

Bajorai žemvaldžiai, kurie toliau gyveno nuo vandens kelių, grūdus ir kitus produktus parduodavo pirkliams juos pristatydami į tos ar kitos upės prieplauką. Jau tais laikais atsirasdavo pirklių, kurie supirkinėdavo grūdus dideliais kiekiais ir savomis baržomis iš savo sandėlių juos plukdydavo upėmis.

Smulkūs žemvaldžiai ir labiau pasiturį valstiečiai, gyvenę toliau nuo uostų, grūdus parduodavo žydams, kurie važinėdavo po kaimus supirkinėdami grūdus ir kitus produktus.

Savaime suprantama, kad dėl vandens kelių patogumo ir pigumo svarbiausioji grūdų masė buvo gabenama į Baltijos uostus ir buvo pristatoma vandens keliais.

Nemenkos reikšmės turėjo ir grūdų pristatymas į uostus žiemą arklių transportu rogėmis. Užšalusių upių ledas berods sudarė patogų rogių kelią. Pvz., žiemą į Karaliaučių kasdien atvykdavo ligi 500–600 rogių su grūdais[3].

Vienas keliautojas į Rygą iš Vilniaus 1818 m. rašo apie Rygos prekybą: „Pagaliau pamatėme tą miestą, garsų nuo tiek amžių savo prekyba ir turtais. Čion suplaukia daugybė produktų iš Lietuvos ir Baltarusijos, o daugiausia iš Kuršo ir Latgalijos, sausuma ir vandeniu... Tuos produktus iš Rygos Baltijos

[2] Торговля и промышленность Европейской России по районам. Т. VI, ч. II. – 1897. – С. 82.

[3] *Воблый*. Очерки по истории польской фабричной промышленности. Т. I, 1909. – С. 22–25.

jūra savo vandenimis perduoda tolesnėms jūroms. Čia prekyba eina žiemą ir vasarą... Metas į akis begalinis vežimų antplūdis į miestą iš Lietuvos, Kuršo, važiuojančių Dauguva. Lengva bus įsivaizduoti, kas yra Rygos žieminė prekyba, jei pamatysime tūkstančius vežimų, kasdien stovinčių ir užtvindančių Dauguvą tarp Rygos miesto ir Mintaujos priemiesčio. Rytojaus dieną jų jau nematysi, bet tuojau naujus didelius vežimų skaičius pastebėsi. Produktų pardavimas greitai vyksta, o prekybinės apyvartos kaupiami turtai pasiekia tolimiausias provincijas"[4].

Sausumos keliais į uostus patekdavo ne tik grūdai, bet taip pat ir kitos prekės. Atrodo, kad XVIII a. antrojoje pusėje tarp eksportuojamų dalykų svarbią vietą užima linų pluoštas ir sėmenys. Vienas XIX a. pradžios rašytojas ekonominiais klausimais, kaip atrodo gerai pažįstas tų laikų Lietuvos ūkio reikalus, sako ryšium su prekybos stagnacija dėl kontinentinės blokados: „Tik linai ir kviečiai nuo Tilžės taikos Rygoje gerai apmokami. Ypač linai yra toks svarbus eksploatacijos artikulas iš Rygos uosto, kad be jų olandų, Pareinio, Silezijos fabrikai nieku būdu apsieiti negali ir už juos gyvą pinigą moka. Tai metais (1815?) už birkavą linų, sveriantį 500 svarų, mokėjo nuo 64 iki 70 rublių. Apskritys, net tolimesni nuo Rygos, turėtų daugiau jų sėti, nes jokis žemės margas, užsėtas kitais grūdais, tiek negali duoti naudos, kiek apskaičiavus linų margas duoda pajamų."[5]

Palyginti geros linų pluošto ir linų sėmenų kainos artimiausioms prie uostų Lietuvos sritims su tinkamomis linams sėti žemėmis, ypač miškavietėse, sudarė didelį pajamų šaltinį tiek dvarams, tiek ir valstiečiams, ypač činšininkams. Jau minėtas autorius F. Paškevičius kitame straipsnyje labai karštai perša linų sėjimą ir smulkiau aprašo jų gamybą ir parduoties sąlygas. Anot F. Paškevičiaus, Ukmergės apskritis esanti linų sėjimo ir prekybos sostinė. Nesą dvaro, nesą valstiečio, kuris atsidėjęs neaugintų linų. Taip pat ir Žemaičiai, Kauno apskr., Upytės, Breslaujos, Užnerio (Švenčionių) ir Vilniaus apskr. didele dalimi verčiasi jais. Gaminami linai esą trijų rūšių – „korona", „brak" ir „draybanda". Linus parduoda arba iš namų spekuliantams, arba veža į Rygą. Anot autoriaus, visa Lietuvos linų prekyba koncentruojasi Rygoje. Per metus esą du normalūs linų prekybos terminai – kovo mėn. per šv. Kazimierą ir birželio mėn. per šv. Joną. Esti, kad brangiau už linus moka žiemą, bet atsitinka ir atvirkščiai. Rudenį gyviausia esti linų sėmenų prekyba.

Tuo laiku Ukmergės apskrityje garsi buvo Rokiškio linų rūšis (*Rokischer Flachs*), taip pat Drujos (*Drujaner Flachs*). Trobų linai būdavo gabenami į Karaliaučių, vėliau taip pat į Rygą. Tų markių linai būdavo ne tik iš tos vietos, kurios vardą turėjo, bet ir iš tolesnės apylinkės.

[4] *Paszkiewicz F.* Dziesięciodniówa podróż do Rygi // Dziennik Wileński. – 1818. – T. I. – S. 446–461.
[5] *Paszkiewicz F.* Co bylo dotychczas i co jest na przeszkodzie dzwignieniu się rolnictwa w Xięstwie Litewskiem // Dziennik Wileński. – 1815. – T. 2. – S. 243–258.

Rygos pirkliai linus pirkdavo Rygoje birkavais (kuris buvo 10 proc. didesnis už lietuviškąjį). Pirktus iš gamintojų Rygoje atvežtus linus sverdavo miesto svarstyklėmis priesiekusieji svėrėjai. Rūšiuodavo prisiekusieji brokeriai. Svėrimo ir rūšiavimo sąrašai būdavo pateikiami rotušei. Kilus ginčui, pasinaudodavo joje esančiais duomenimis. Grynus, gerai apdirbtus ir vienodos spalvos linus skirdavo į koronos rūšį. Menkiau apdirbtus, prastesnės rūšies skirdavo į broką ir už juos mokėdavo žemesnę kainą. Jei linų pluoštas netikusiai būdavo apdirbtas – skirdavo juos į „draybandą" ir mokėdavo už juos pamestinę kainą.

XIX a. pradžioje (nuo 1806?) linų kaina Rygoje siekdavo nuo 50 iki 80 sidabro rublių už birkavą koronos.

Patogi linų pluošto ir sėmenų rinka ir aukštos kainos paskatino kai kuriuos seniūnijų dvarus, ypač Ukmergės apskr., imti iš valstiečių činšą linais, tokia kaina, kokia būdavo miestuose ir miesteliuose. Tačiau dėl to kildavo ir valstiečių didelio nepasitenkinimo ir bruzdėjimo, ir linų kainos pakildavo, o linų kiekis, pristatomas čiņšo sąskaiton, likdavo tas pats.

Linais činšas būdavo imamas iš valstiečių Rokiškio Tyzenhauzo dvaruose, Sapiegų Užpaliuose, Čartoryskių Kupiškio seniūnijose, Marikonių Salamiesčio ir Svėdasų dvaruose, Strutinskio Utenos dvare, Anykščiuose ir kitur. Tie dvarai parduodavo kasmet po keliolika šimtų birkavų linų ir gaudavo iš to labai dideles pajamas. Anot F. Paškevičiaus, linų iš Rygos į užsienį išeidavo už apie 15 mln. auksinų (zlotų)[6].

Kadangi Ryga turėjo konkurentų uostų, tai ji stengėsi patraukti linų gamintojus geresniu prekybos organizavimu, stengdavosi šalinti pardavėjų nepasitenkinimą ir suktybes per akis. Jau minėtasis F. Paškevičius tiesiog buvo sužavėtas jo matyta linų supirkimo tvarka Rygoje. „Arti rotušės yra daug svarstyklių, kur rūšiuojami ir sveriami linai. Priėjimai prie jų iš visų pusių buvo apversti linais, ir vos prisigrūdau prie tų, kurios stovi aikštės viduje. Gerai prisižiūrėjęs svėrimo, turiu pripažinti, kad kiekvieną dieną man lankantis ten... rūšiavimas buvo teisingiausias. Brokerius visų pirma atsižvelgia į pluoštą ir apdirbimą, duodamas pirmenybę baltiems linams, ir, vos palietęs peiliu, o net ir be to bandymo, paskaito geru."[7] Jei palyginsime Katkaus linų pardavimo XIX a. antrojoje pusėje aprašymą, rasime tą patį Rygos prekybos pagyrimą.

Pagaliau svarbią vietą Lietuvos eksporto prekyboje po senovei užima **medžių** prekyba. Dabar Lietuvos laivybinėmis ir plukdomomis upėmis gabenamas statybinis, laivinis medis, vežami medžio gaminiai. Eksportinis medis parengiamas senais būdais. Dažnai jis sudaro plėšikišką miško naikinimą ir duoda didelius pelnus. Apie tokį miško naudojimą žinių randame „Miškų revizijo-

[6] *Paszkiewicz F.* O przemysle lnianym w Litwie // Dziennik Wileński. – 1816. – T. 3. – S. 196–204.
[7] *Paszkiewicz F.* Dziesięciodniówa podróż do Rygi. – S. 446–461.

je“ ir „Miškų ordinacijoje“ (žr. „Lietuvos pramonės istoriją“). Arba štai pavyzdys iš Dauguvos prekybos. 1747 m. vienuoliai bogojavlenskiečiai Dysnoje skundžia Polocko jėzuitus, kad šieji, „užgrobę nemažai dykros, iškirto medžius, miškavietę paversdami dirvomis. Kasmet prekinį mišką, perdirbę į tašus ir lentas plukdė į Rygą arba darė sijas. Taip keliolika metų pelnėsi skriausdami vienuolius“. Arba štai 1752 m. Hlaskai įkeičia savo dvarą *exepto* (išskyrus) prekinį mišką, kuris palieka mums, Hlaskams... ryšium su sudarytais kontraktais su kai kuriais ponais dėl jo iškirtimo ir plukdymo į Rygą“. Arba Mykolas Vazgirdas, Holomyslo dvaro savininkas 1777 m. pareiškia, kad „mano prekinis ąžuolynas visas išnuomotas... ąžuolai, kurie yra miške mano Holomysle, turi būti mano žmonių apdirbti ir išvežti...“[8].

Miško prekyba duodavo pirkliams milžiniškus pelnus. Štai pavyzdys iš Dauguvos prekybos. Pirklys Žukas pirkdavo iš Višnievskio stiebus laivams, nenukirstus, vos po 8 talerius, parduodamas juos į Rygą Barklajui de Toliui, gaudavo po 40, 50 ir daugiau talerių. XVIII a. pabaigoje už gerą laivo stiebą mokėdavo po 600–800, o kartais net iki 1000 talerių, o nenukirsti jie kainuodavo 20–25 talerius. Tiesa, medžio prekyboje nemažai kainuodavo sielininkai, plukdytojai ir kiti upeiviai, taip pat faktoriai ir vairininkai. Ta prekyba taip pat buvo susijusi ir su didele rizika dėl nepakankamai sureguliuotų juridinių vidaus klausimų, ypač užsieninių[9].

Be medžio ir jo dirbinių, buvo eksportuojamas potašas, vartojamas drobėms balinti, dažam, muilui ir porcelianui gaminti. Ypač pelenais ir potašo gamyba verstasi tose vietose, kur dar būta daug aklo miško – Padauguvio aukštupiuose, kairiosios Užnemunės dykrose (žr. „Lietuvos pramonės istoriją“). Palyginti nedideliais kiekiais buvo eksportuojamas degutas, vaškas, pelenai, medus.

Kailiai ir odos, lašiniai, plunksnos, šeriai buvo gabenami mažesniais kiekiais.

Dar iš Lenkijos ir Lietuvos respublikos laikų yra išlikęs Lietuvos prekybinis balansas, apimantis neilgą tarpą, tačiau vis dėlto galintis parodyti bent šiokias tokias tų laikų Lietuvos eksporto tendencijas. Jis yra toks:

Balanse krinta į akis tai, kad jame nėra linų pluošto (galėjo jis būti įtrauktas į „pienka“*?). Tačiau, palyginti su XVI–XVIII a. eksporto objektais, čia jau matome žymią žemės ūkio produkcijos persvarą (I, II, III grupės). Čia jie sudaro 78 proc. iš viso Lietuvos eksporto, o miško produktai siekia tik 20,9 proc. Tai rodo, kad jau didelė dalis dykrų buvo apnaikinta ir paversta dirbamais laukais.

[8] *Hedemann O.* Dzisna i Druja: Magdeburskie miasta. – Wilno, 1934. – S. 114–115.
[9] Ten pat. – P. 118.
* Kanapių pluoštas.

Lietuvos prekybinis balansas 1792 03 01 – 1792 09 01[10]

Grupės nr.	Grupės prekių pavadinimas	Eksporto objektas	Objektų suma, auksinų (1000)	Visos grupės suma 1000 auksinų	Proc. santykis su visu eksportu
I	Techniškieji augaliniai produktai	Kanapės ir linų sėmenys	8211	8211	36%
II	Vartojamieji augaliniai produktai	Duoniniai grūdai	7743		
		Apyniai	18		
		Gėrimai	89		
		Džiovinti vaisiai	66		
		Tabakas	63	8009	35,8%
III	Gyvuliniai produktai	Galvijai	609		
		Arkliai	163		
		Lajus	183		
		Odos	100		
		Vilna	87		
		Kailiai	54		
		Pienas	44	1240	5,5%
IV	Miško produktai	Miško prekės	3 931		
		Potašas	475		
		Derva	124		
		Vaškas ir medus	120		
		Žuvis	7		
		Žvėriena	3	4660	20,9%
V	Įvairios		233	233	1,1%

Grūdų eksporto plėtojimasis galėjo prasidėti nuo XVIII a. antrosios pusės, kai duoninių grūdų kainos smarkiai pradėjo kilti. Anot T. Časkio, Dancige už lastą duoninių grūdų mokėjo auksinais:

Metai	Žemiausia kaina	Aukščiausia kaina	Metai	Žemiausia kaina	Aukščiausia kaina
1730	58	96	1770	140	280
1738	90	155	1780	120	210
1750	78	115	1790	260	370
1760	95	175	1799	270	520[11]

Grūdų trūkumas šalyje dėl nederlių, karo reikalai versdavo LDK valdžią imtis priemonių sulaikyti šalyje grūdus vietos reikalams. 1718 m. vadinamojoje Polocko instrukcijoje skaitome: „*Summa caristia* (didžiausia brangenybė) šioje valstybėje mūsų atsiranda dėl to, kad grūdus turtingesnieji išveža į užsienį, o liaudis *summam penuriam patitur* (kenčia didžiausią nepriteklių).

[10] *Hedemann O.* Dzisna i Druja: Magdeburskie miasta. – Wilno, 1934. – S. 118.

[11] *Czacki T.* O litewskich i polskich prawach, o ich duchu, źrzódłach, związku i o rzeczach zawartych w pierwszem statucie dla Litwy 1529 roku wydanem. T. I. – Warszawa, 1800. – S. 247–250.

Niekas tenedrįsta gabenti į užsienį jokių grūdų *sub confiscatione* tų grūdų muitinėse ir keliuose, kuo privalo rūpintis miestai, neišleisdami grūdų iš savo apskričių ir vaivadijų"[12]. Tų pat metų instrukcija draudė išvežti ir vilną, „idant iš mūsų valstybės jokia vilna nebūtų išvežama, bet *in usum* Respublikos vartojama"[13].

Tačiau ir taikos metu šlėktos laisvą prekybą grūdais laikė nepageidaujamu dalyku. 1744 m. instrukcijoje pasakyta: „Prekiaujantieji ponai, tiek turį savo derlius, tiek neturį, kad jokių grūdų įvairiuose miestuose ir miesteliuose nesupirkinėtų ir dėl to nekeltų kainų, kad *ab hinc* nei sausuma, nei vandeniu nedrįstų *sub confiscatione* grūdų, *excepto* (išskyrus) kanapių sėklą išvežti"[14]. Čia jau matome ne draudimą išgabenti savo derliaus perteklių, bet apriboti grūdų prekybos spekuliaciją. Galimas daiktas, kad dažnai pasitaiką tais laikais badmečiai vertė rūpintis išlaikyti krašte didesnes duoninių grūdų atsargas.

Pajamos, gaunamos iš eksporto, daugiausia buvo naudojamos importuoti įvairiems dalykams, įvairiems valstybės reikalams, apmokėti kariuomenei, ginklams pirkti. Šį laikotarpį, be masinio vartojimo dalykų – geležies, druskos, kai kurių įrankių ir kt. vežami į kraštą prabangos dalykai feodalinei aukštuomenei. Ypač jie pasipila į Lietuvą nuo XVI a. antrosios pusės.

Iš prabangių importo prekių pažymėtini: įvairios tekstilės medžiagos – gėlumbės, šilkas, drobės, muslinai, brangūs apmušalai, brangenybės papuošalams, vynai, kolonijinės prekės, prieskoniai, cukrus, brangūs baldai ir kt. Tekstilės medžiagas: gelumbes, šilką, muslinus Lenkijos ir Lietuvos respublika daugiausia gaudavo iš Olandijos, Anglijos, Prancūzijos. Lininę drobę, medvilnes, šilkines medžiagas – iš Silezijos ir Saksonijos. Kitus prabangos dalykus – daugiausia iš Anglijos, Prancūzijos. Vynus gausiais kiekiais gabendavosi iš Vengrijos ir Prancūzijos.

Druska daugiausia buvo gabenama iš Dancigo, Karaliaučiaus, Klaipėdos, Liepojos ir Rygos. XVIII a. bene stambiausiais druskos tiekėjais tampa Ryga, Karaliaučius, Klaipėda. Po pirmojo Respublikos padalijimo Veličkos druskos kasyklos tenka Austrijai. Tad Respublikai žymius druskos kiekius reikėjo jau importuoti iš užsienio. Pagal tų laikų apskaičiavimus, už druską kasmet buvo išmokama 12 mln. auksinų. Tačiau ir vėliau svarbiausią importo dalį sudarė prabangos daiktai. Vien vyno iš užsienio buvo įvežama daugiau kaip už 15 mln. auksinų.

Užsienio prekyba buvo beveik visa svetimšalių rankose. Užsienio prekybos balansas pastaraisiais Respublikos dešimtmečiais buvo pasyvus. Tai turėjo

[12] *Hedemann O.* Dzisna i Druja: Magdeburskie miasta. – Wilno, 1934. – S. 109.
[13] Ten pat. – P. 109–110.
[14] Ten pat. – P. 110.

įtakos ir šalies valiutai, ir pinigų cirkuliacijai. Visa tai turėjo savaime vesti į prabangos dalykų importo sumažinimą.

Po XVII ir XVIII a. pradžios karų, politinių suiručių, dėl kurių daug žuvo gyventojų, daug jų išbėgiojo į kitas vietas, buvo sugriauti miestai ir t. t., ūkinis atkutimas kartu su juo ir prekybos pagyvėjimas prasideda tik XVIII a. antrojoje pusėje. Pradeda vėl atkusti miestai, atgyti prekyba. Miestų augimas, prekinės gamybos įsigalėjimas skatino vietinių turgų ir mugių pagyvėjimą. Smulkieji bajorai ir valstiečiai savo nedidelius prekių išteklius gabena į miestų ir miestelių savaitinius turgus, kur juos perka vietiniai vartotojai saviems reikalams arba pirkliai sudaryti stambesnėms partijoms eksportuoti į uostus. Stambesniuose turguose-mugėse, į kurias prekes sugabendavo iš platesnių apylinkių ir suvažiuodavo pirkliai iš tolesnių vietų, būdavo jau ir didesnė apyvarta.

Būta ir prekybinių tarpininkų, smulkių supirkėjų, kurie keliaudami po kaimus su savo vežimėliu, gabendavo įvairių prekių, reikalingų sodžiui, ir išmainydavo jas į maisto produktus ar įvairias vertingas žaliavas. Tokie keliaujantys „krominin kai" dažniausiai būdavo žydai. Jie savo miesto prekes pirkdavo iš stambesnių pirklių, atsiveždavo kontrabanda iš užsienio. Taip pat ir supirktas ar už menkniekius išviliotas iš sodiečių prekes parduodavo turtingiesiems miestų ir miestelių tarpininkams. Pastarieji dažniausiai priklausė nuo užsieniečių – Dancigo, Karaliaučiaus, Klaipėdos ar Rygos stambių pirklių kapitalistų.

Miestuose ir miesteliuose būdavo „kromų", kur pardavinėdavo įvairių įvairiausias prekes. „Kromelių" būdavo daug, konkurencija tarp jų didelė, elgsena su pirkėjais, ypač sodiečiais, savavališka. Naksas sakė: „Kas nematė, kaip pas mus derasi, nuleidžia, grįžta, muša rankomis ir daro kitus pokštus ne tik turguose, bet ir krautuvėse"[15]. Toks pardavimo būdas su laukiniais derybų metodais, kėlęs to laiko žmogaus pasipiktinimą, buvo visiškai natūralus tų laikų ekonominėmis sąlygomis. Krautuvininkas arba tarpininkas stengdavosi išplėšti iš nepatyrusio pirkėjo kuo daugiau, o antrasis, žinodamas iš patyrimo pirklio suktybes, stengėsi išsiderėti žemesnę kainą. Čia ir glūdėjo tų laikų prekybininkų savotiškų pokštų priežastis. Produktų pardavimas, apsirūpinimas jais ilgesniam laikui, vykdavo didesnių centrų mugėse, į kurias atvykdavo pirklių net iš užsienio. Tokios mugės, iš senų laikų tapusios tradicija, pritaikomos vietinėms bažnytinėms šventėms – šv. Jurgio, šv. Jono, šv. Petro ir pan. Išlikęs aprašymas Želvos mugės, nedideliame Sapiegų miestelyje, rodo, kad į ją susirinkdavo tūkstančiai žydų ir krikščionių pirklių net iš Vokietijos. „Kromai" ir „būdos" būdavo užverstos įvairių įvairiausių prekių. Tokioje mugėje buvo galima visko gauti. Čia atgabendavo ir rusiškų

[15] Cit. iš kn.: *Воблый.* Очерки по истории польской фабричной промышленности. Т. I. – С. 25.

kailių. Atvykdavo teatras, buvo daromos net „redutos“ su prancūziškomis komedijomis[16].

Iš vidaus prekybos įmonių ir šiuo metu daugiausia klesti smuklės kaip papildomoji priemonė išnaudoti valstiečiams, sugirdant jiems dvarų pagamintą degtinę.

Propinacijos teisė, atseit teisė gaminti degtinę ir alų, kaip jau esame matę, priklausė didžiajam kunigaikščiui. Ilgainiui ji pradėta perleisti ir privatiems savininkams. Tų leidimų skaičius nuolatos didėjo ir XVIII a. smuklių knibždėte knibždėjo ir prie dvarų, ir prie vieškelių, ir buvo pilni užkampiai.

Kaip labai paplito smuklės, galima matyti iš Prienų parapijos išlikusių sąrašų. Viename jų 1772 m. yra surašyta 118 vietų – kaimų, dvarų ir kaimelių su vienkiemiais. Kitame 1775 m. sąraše jau randama 124 smuklių vietas, kur seniau buvo tik 23 smuklės. Be to, tuose sąrašuose dar nebuvo paminėtos Prienų miestelio smuklės. Smuklių nuomininkai po senovei buvo žydai, kurie pajėgdavo dvarams sumokėti aukščiausias už jas nuomas.

Ne kitaip buvo ir kitose kairiakrantės Užnemunės parapijose. Štai Vištyčio seniūnijoje su 8 kaimais buvo šešios smuklės, neskaitant Vištyčio dvaro ir miestelio smuklių.

Paprastai smuklės atstodavo ir mažmeninės prekybos krautuvėles. Smuklininkai teisėtais ir neteisėtais būdais supirkdavo ir žemės ūkio produktų atliekas iš valstiečių. Jie skolindavo ir pinigus arba plačiau skolindavo degtinę valstiečiams. Smuklininkai tapdavo universaliais tiek dvarininkų, tiek ir valstiečių tarpininkais.

Miestų prekybai plėtotis kliudė ir dvarų prekyba, kartais virstanti dvaro monopoliu. Be to, kaip jau buvo minėta, dvarai, turėdami nemokamą valstiečių transporto prievolę („keliones“ į Rygą, Vilnių, Karaliaučių, Gardiną ir kitus miestus), patys gabendavo sausumos produktus sausumos arba vandens keliais į stambesnius prekybos centrus, aplenkdami vietinius tarpininkus. Be to, ten pat, kur parduodavo savo produktus (Rygoje, Karaliaučiuje, Dancige ir kitur), prisipirkdavo reikalingų sau ir valstiečiams dalykų (druskos, silkių, geležies ir kt.), kuriuos valstiečiai buvo verčiami pirktis iš dvaro. „Dažnai, sako Valerijonas Strojnovskis, dvarininkas draudžia valstiečiams išvežti savo gaminius į miesto turgus, bet įsako jiems visiems ką nors turintiems parduoti iš savo gaminių, parduoti jiems patiems arba smuklių nuomininkams, ir apie tai su šiais susitaria kontraktuose.“[17]

Įsigalėjus šlėktai, ypač po Liublino Unijos, prasideda būdingas feodalinei visuomenei reiškinys – prieštaravimas tarp šlėktos ir miestų. Jei Vakaruose iš tų feodalų ir miestų varžybų nugalėtojais išėjo miestai, tai Lietuvoje ir visoje „Abiejų tautų respublikoje“ laimi feodalai, tuo sutrukdydami kraštui pakilti į

[16] Jarmark Zelwiański // Athenaeum. – 1843. – T. 4. – S. 217–235.

[17] *Strojnowski W.* Ekonomika powszechna krajowa narodów. – Warszawa, 1816. – S. 253.

aukštesnę visuomenės pakopą. Bajorai, kaip sakyta, patys pradeda gabenti į uostus savo ūkio ir miško produktus ir ten pat apsipirkti. Tai kliudė susidaryti stipresniam vietinių miestiečių luomui, taip pat neleido kauptis vietiniam prekybiniam kapitalui. Maža to, 1633 m. šlėktai buvo užginta verstis miesto verslais, grasinant jiem nustoti teisių į valdomą žemę.

Tokiomis sąlygomis prekyba turėjo patekti į svetimtaučių rankas. Savų miestų varžymas padėjo pralobti ir iškilti suvokietintam Dancigui, Karaliaučiui, Rygai ir kitiems, o tuo tarpu savieji miestai skurdo.

Didelę kliūtį miestiečių interesams sudarė ir jau minėtas šlėktos atleidimas nuo muitų mokėjimo už produktus ir prekes, parduodamas arba perkamas saviems reikalams. Tai aiškiai skatino pačių dvarininkų apsirūpinimą be vietinio prekybinio aparato pagalbos.

Palietus vadinamajai prekių kainų revoliucijai, prasidėjusiai nuo XVI a., ir Lietuvą, buvo pradėta leisti įstatymus prekių kainų faktams nustatyti. To įstatymo vykdymas buvo pavestas vaivadoms. Reguliavimo tikslas buvo apriboti bajorams reikalingų prekių kainų kėlimą. Tuo tarpu luominis interesas vertė juos padaryti išimtį duonai, kurios kaina buvo susijusi su žemvaldžių parduodamų grūdų kainomis.

Kadangi importinių dalykų kainos kilo, aišku, kad jos nepriklausė vien nuo Respublikos pirklių noro. Be to, ir pačios kainos buvo reguliuojamos visiškai neatsižvelgiant į ekonomikos dėsnius. Pvz., 1643 m. Komisija kainoms reguliuoti nustatė, kiek kurios tautybės pirkliai gali imti pelno už prekes. Tuo remiantis, buvo nustatyta, kad lenkas pirklys gali imti pelno už prekes 7 proc., svetimšalis – 5 proc., o žydas – 3 proc. Ne be reikalo vienas lenkų rašytojas karčiai ironizuoja tokį nutarimą: „Leiskime, sako jis, kad trys pirkliai įvairių tautybių išstatė tuo pat laiku vienos ir tos pačios kokybės prekes: vartotojas turėtų netekti sveiko proto, kad nuo pigesnio pardavėjo eitų pas brangesnį. Pūsdami svetimą žvakę, neapdairiai gesino savo pačių.“[18] Tas pats įstatymas reikalavo, kad pirkliai, parduodantys užsienio prekes, prisiektų pilies ar miesto seime, o žydai – vaivados teisme, kad laikysis nustatytos pelno tvarkos, ir iš gaunamos pelno kvotos išlaikys šeimą, sumokės nuomą ir muitus. Tas įstatymas, anot T. Korzono, laikytas nepaprastai išmintingu, jei 1661 m. buvo įsakyta žiūrėti visuose prekybos punktuose, kad jo būtų laikomasi. Lietuvai tokie įstatymai buvo atnaujinti 1676 metais. Aišku, kad toks prekybos tvarkymas, ypač kai XVII a. antrojoje pusėje kitur jau buvo aiškiai remiama savoji prekybos politika, negalėjo skatinti Lietuvos prekybos. Ta bajoriška politika, priešinga prekybos ir pramonės plėtojimui, iš pradžių buvo įvelkama į kanoninę doktriną, kuri smerkė pasipelnymą, o vėliau į ekonominę fiziokratų doktriną, labai mielai priimtą braškančio feodalizmo šviesesnių protų.

[18] *Korzon T.* Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764–1794). T. II. – S. 10.

Tiesa, šiokių tokių merkantilistinių idėjų būta ir Lenkijos ir Lietuvos respublikoje, tik jos netapo ekonomine dienos programa. T. Korzonas mini vieną rankraštį iš 1717 m., kur sakoma, „kad didysis paiždininkis privalo daboti, kad pinigai neitų į užsienį", bet nurodytas tam būdas stebina naivumu: „kad tie pirkliai, kurie savo prekes ar jaučius parduoda Dancige, arba kituose karūnos miestuose, būtų įpareigoti pirkti kitas prekes, kurių nėra Lenkijoje".

Pirmą kartą rimtas balsas dėl prekybos tvarkymo pasigirsta 1758 m., dar prieš išrenkant Stanislovą Augustą karaliumi. Tai yra patarimas pereiti į savosios šalies ekonomikos rėmimą. Mitzleris de Kolofas savo straipsnyje rėmėsi dėsniu, kad „pelnas prekių arba daiktų, kurie gaminami krašte, privalo viršyti užsieninių prekių, kurios iš viso įvežamos į valstybę, pelną". Jis smerkia monopolius, nenori, kad būtų draudžiamas pinigų išvežimas. Sėkmingiausias būdas esąs padidinti turtingumą – tai turėti šalyje visa tai, ką galima namie pagaminti, būtent, steigti savo šalyje manufaktūras, fabrikus, kelti iš snaudulio gyventojus auklėjimu, paskatinimu, privilegijomis, didelės pirklių kompanijos steigimu, pvz., tverti kasykloms. Valdovas privalo žinoti apie prekybos apyvartas ir dėl to pirkliai privalą pristatyti valdžiai ataskaitas apie jų operacijas. Prekės privalančios būti geros ir pigios. Tam turėtų būti priskirti revizoriai ir skiriamos dovanos už gerą produkciją. Reikia taip pat daboti, kad javų pirkliai nesukeltų brangenybės. Pageidaujamas esąs tolerancijos paskelbimas visoms tikyboms, taip pat gera kelių ir tiltų priežiūra. Kai dėl užsienio prekybos, tai siūlo įvesti protekcinius tarifus tuo būdu, kad muitas už išvežamas prekes būtų mažesnis kaip importo ir tranzito muitai. Reikia esą sudaryti prekybos sutartis su kitomis valstybėmis, reikia įkurti naują uostą Palangoje, reikia pagerinti monetas. Pagaliau autorius siūlo vyriausiai prekybos klausimų ir politikos vadovybei nustatyti „Pirklių kolegiją" (prekybos tarnybą arba ministeriją)[19].

Būta būdingų anų laikų merkantilistinių idėjų, žinomų kolberizmo vardu, kurios visų Respublikos kaimynų buvo įgyvendinamos didesniu ar mažesniu mastu. Be savosios pramonės ir prekybos protegavimo nė viena šalis ekonomiškai neiškilo. Negalėjo iškilti ir Respublika. Tačiau savosios ekonomikos, ypač pramonės ir prekybos, rėmimas buvo savotiškai suprastas.

Tiesa, jau nuo konvakacinio seimo laikų (nuo Stanislovo Augusto 1764 m. išrinkimo karaliumi), šlėkta, vadovaujama Čartoryskių, rodo aiškų susirūpinimą prekybos ir pramonės plėtojimu. Buvo padarytos kai kurios nuolaidos buvusiai tradicinei politikai. Tačiau ekonominėje politikoje buvo užsispyrusiai laikomasi senojo dėsnio – vienašališko žemės ūkio rėmimo.

Iš priemonių prekybai remti tenka pažymėti 1764 m. įstatymą, kuriuo buvo panaikinta šlėktų privilegija nemokėti muitų už įvežamas prekes. Naujoji

[19] *Korzon T.* Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764–1794).T. II. – S. 14–15.

konstitucija (seimo nutarimas) ne tik panaikino visokius muitus, muitines ir muitinėles (*prikomorki*), bet net kai kuriuose miestuose įvestas „ledo" rinkliavas už vežimus, atvykstančius su ledu. Buvo įvestas vienas generalinis muitas, kurį turėjo mokėti visi, pradedant karaliumi, ligi paskutinio piliečio ir pirklio... „tiek prie vandens, tiek sausumoje, nepaisant visokių generalinių libertacijų, servitutų ir pretenzijų... visi turėjo mokėti Respublikos iždui"[20]. Tai buvo, be abejo, svarbus dalykas prekybai sutvarkyti ir valstybės ekonomikai pastatyti ant tvirtesnio pagrindo.

Tačiau Lenkijos ir Lietuvos respublikos kaimynai rūpinosi, kad tai neįvyktų. Pradėjus Lenkijos karūnos iždo komisijai vykdyti konstituciją, paėmus už 500 kavalerijos arklių, vežamų į Prūsus, muitą, Fridrichas II įvedė muitus už iš Respublikos plukdomą Dancigan Vysla mišką 10 proc. nuo medžių vertės. Tuo buvo pradėtas savotiškas muitų karas, kuris ypač buvo žalingas Respublikos ribose likusiam Dancigui. 1766 m. karaliaus siūlymu nauja muitų reforma, vos pradėjusi veikti, buvo panaikinta. Vėl buvo grąžinta muito privilegija šlėktai. Tik 1773–1775 m. seimui pavyko įvesti generalinį muitą. Tačiau tai jau įvyko po pirmojo Respublikos padalijimo. Prūsija ėmėsi kontrapriemonių, kad sužlugdytų Respublikos ekonomiką. Fridrichas II įvedė naujus muitus: už importuojamas iš Prūsų į Respubliką ir iš Respublikos į Prūsus prekes 2 proc; 4 proc. už užsienio prekes, perkamas Prūsų miestuose, 12 proc. už užsienio prekes, einančias tranzitu per Prūsiją į Respubliką, arba iš kitų kraštų per Lenkiją į Prūsus. Muitų tarifai buvo pateikti ultimatumo forma. Prūsai tikėjosi pasipelnyti iš Respublikos prekybos ir paklupdyti Dancigą, kuris nominaliai buvo likęs Respublikos suverenitete, bet Prūsai galėjo jį laikyti užsieniu ir už vežamas iš Dancigo ir į Dancigą prekes imti 12 proc. muitą. Be to, prie Dancigo Neuforveseryje buvo įrengta nauja muitinė, kuri antrą kartą turėjo imti tranzitinį mokestį. Tai buvo baisus smūgis visai Respublikai, nes mažino išvežamų produktų kainas ir kenkė Dancigo prekybai. Muito sąlygos dar labiau sunkinamos matais ir saikais bei valiutiniu spaudimu, tiesiog monetų falsifikavimu, vadinamų efroinikų leidimu, prekių kainavimu, uždedant muitą ir t. t. 1780 m. buvo uždrausta gabenti javus iš Respublikos į Sileziją. Nusilpusią valstybę Prūsai stengėsi išnaudoti beatodairiškomis priemonėmis: brukte buvo brukamos prūsų prekės Respublikai, panaudojant monopolinius apribojimus – tik viena Prūsija galėjo gabenti cukrų į Lenkiją, o Lietuva turėjo apsirūpinti cukrumi iš Karaliaučiaus, remdamasi tam tikra privilegija. Taip pat tik Karaliaučius turėjo privilegiją tiekti Lietuvai švedų geležį. Prancūziškos medžiagos galėjo būti perkamos tik iš Berlyno parduotuvių ir tik būtinai imant tam tikrą dalį prūsiškų medžiagų, kurios Respublikoje buvo parduodamos kaip angliškos medžiagos. Pagaliau 1775 m. sutartis, jos 5 punktas skelbė, kad Prūsų karalius „leis Klaipėdos, Tilžės,

[20] Volumina Legum. T. VII.– Petersburg, – 1860. – f. 34.

Karaliaučiaus, Elbingo, Bydgoščio, Ščecino, Drezdeno, Breslau (Vroclavas) miestams laikyti šilko ir gelumbės prekes, gamintas kituose kraštuose, Respublikos pirklių reikalams su ta sąlyga, kad jie apsiims už pusę perkamų prekių vertės sumos paimti Prūsuose gamintų prekių ir sumokės 4 proc. už tų prekių įvežimą. Kitaip svetimos prekės, atseit ne Prūsuose gamintos, turės būti apmokamos tais pačiais mokesčiais, tarytum jos iš tikrųjų būtų iš kitų kraštų įgabentos", atseit 12 proc. Tad Prūsija pradėjo savo tradicinę santykiuose su Lenkijos ir Lietuvos respublika, o vėliau (nuo 1806 m.) ir su Rusija prekybinių santykių kolonijinio spaudimo ir eksploatacijos taktiką. Prūsija, atstumta nuo kolonijinės ekspansijos užjūrio kraštuose, stengėsi atsigauti Rytuose. Tam tikslui Varšuvoje įsikuria ir laiko sandėlius Prūsų jūros kompanija, įsteigta 1772 m. Fridricho II pastangomis ir turinti pusę jo kapitalų. Ta kompanija pirmiausia paėmė į savo rankas druskos prekybą, nes Respublika savo druskos kasyklų Veličkoje po padalijimo nustojo, atitekus joms Austrijai.

Ne tokios žiaurios sąlygos buvo nustatytos Respublikai su Rusija. Čia daugiausia kėlė priekaištų Repnino atmestas 1768 m. Konstitucijos punktas, kuriuo Rusijos pirkliams, vežantiems prekes iš užsienio per Respubliką, buvo nustatytas muitas nuo arklio. Tai labai mažino iždo pajamas. Rusijos pirkliai, naudodamiesi ta Konstitucija, gabeno brangiausias prekes, mokėdami menką muitą už tranzitą. Savo prekių Respublikoje jie parduoti negalėjo. Tai privalėjo žiūrėti pasienio sargybos, kurias turėjo išlaikyti Lietuvos iždo komisija, sekdamos tranzitinių prekių judėjimą nuo sienos iki sienos. Neabejotinai buvo naudingi Lietuvai 1775 m. sutarties 3, 4, 5 ir 6 punktai, kuriais buvo nustatyta laisva laivininkystė Dauguvos upe, Rygos druskos atleidimas nuo muito ir monopolių, laisvė tarp visos Rygos prekybos, kuri „nebus sunaikinama importo muitais lenkiškoms prekėms, kurias Lenkija mainais iš to miesto ims". Šie sutarties punktai ir buvo naudingi Lietuvos pasienių sričių gyventojams, tarp jų ir valstiečiams, kurie savo produktus, ypač linus, galėjo parduoti tiesiog Rygon. Ne be reikalo artimų pajūriui sričių Lietuvos valstiečių buvo daug geresnė būklė kaip kitų sričių[21].

Sunkėjant užsienio prekybos sąlygoms, Respublikai vis teko imtis priemonių prieš prabangą, leidžiant tam tikrus įstatymus (*leges sumptuariae*). 1776 m., motyvuojant įstatymą, tiesiog buvo pasakyta, kad jo tikslas yra, viena vertus, sudaryti savų manufaktūrų steigimą krašte, antra vertus, sudaryti užtvarą plūsti pinigams į užsienį. Tuo įstatymu nešlėktiškiems luomams buvo draudžiama vartoti auksą, brangenybes, mezginius, marmurą, sabalus. Visi piliečiai be išimties (*cujusque status et conditionis*) buvo įpareigoti savo tarnus rengti tik savo gamybos gelumbėmis be jokių auksinių ar sidabrinių pagražinimų. Visiems Respublikos piliečiams be išimties buvo uždrausta naudoti avalynei ir

[21] *Воблый.* Очерки по истории польской фабричной промышленности. Т. I. – С. 88–90.

kitiems reikalams užsienio odas. Pagaliau buvo užginta naudoti užsieninės gamybos karietas ir vežėčias, stalo stiklą ir porcelianą. Nusižengimas tiems nuostatams turėjo būti pagal įstatymą baudžiamas: 1000 grivinų šlėktos luomo žmonės, 500 grivinų kitų luomų atstovai[22].

Pažymėtina, kad šlėktai buvo nustatyta didesnės bausmės už nusižengimą prabangos įstatymams negu kitiems luomams. Tai rodo, kad šlėktos prie prabangos buvo labiau įpratę, jei tik jiems leido lėšos. Užtat, naudojant prabangos dalykus šlėktai įstatymas darė kai kurias išimtis.

1780 m. buvo išleistas kitas įstatymas prieš prabangą, jau apimąs visus luomus be išimties. Bauda už nusižengimą tam įstatymui buvo padidinta iki 2000 grašių. Šis įstatymas griežčiausiu būdu draudė turtingai rengti tarnus, nešioti prabangius drabužius, naudoti brangius užsieninius baldus, kuriuos buvo uždrausta įvežti. Už nusižengimą tam įstatymui turėjo būti baudžiama konfiskacija[23].

Atrodo, kad šie įstatymai, kurių Respublika nepajėgė įvesti dėl kaimynų, ypač Prūsijos pasipriešinimo, buvo savotiškas protekcinių ar draudžiamųjų muitų pakaitalas. Minėti įstatymai turėjo padėti kurtis ir savo prabangos dalykų pramonei (A. Tyzenhauzo įsteigtos ekonomijų manufaktūros Gardine ir kitur. Žr. „Lietuvos pramonės istoriją"). Tačiau, nepajėgiant valstybei tais įstatymais griežtai kontroliuoti, buvo galima pasiekti geresnių rezultatų, proteguojant ekonomiką. Tam reikėjo turėti didesnį karinį potencialą, kad būtų galima pasipriešinti grobuoniškiems kaimynų kėslams. Tačiau rūpintis to potencialo stiprinimu jau neleido kaimynai.

Baigiant kalbėti apie Lenkijos ir Lietuvos respublikos prekybą, su kuria glaudžiai buvo susietas ir Lietuvos prekybos likimas, reikia dar pažymėti pastangas steigti prekybines kompanijas, kurios tuo laiku kitose Vakarų valstybėse atliko labai didelį vaidmenį. 1784 m. Seimas buvo nutaręs kurti prekybos kompaniją „Lenkiškosios kompanijos rytų prekybai" vardu. Buvo manoma duoti tai kompanijai įvairių lengvatų, kaip tat buvo daroma ir kitose šalyse, duoti seniūnijose ir karaliaus dvaruose sandėlius, sumažinti jai muito rinkliavas ir kt.[24] Tačiau ir šis Seimo nutarimas nebuvo įvykdytas, nes į prekybą apskritai buvo žiūrima dar ir dabar nepalankiai.

Miestai

XVII a. antrosios pusės ir XVIII a. pradžios karai, marai ir politinė maišatis sunaikino pradėjusius augti Lietuvos miestus. Buvo sunaikinti Vilnius Maskvos

[22] Volumina Legum. T. VIII. – P. 552.
[23] Ten pat. – P. 589.
[24] *Korzon T.* Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764–1794). T. II. – S. 151–152.

karo metu 1655–1661 m., taip pat Trakai, Merkinė, Gardinas, Kaunas. Per karą su švedais buvo sudeginti Raseiniai, Šiauliai, Kelmė ir kiti miestai, miesteliai. Pradėjusi juose koncentruotis ir augti prekyba buvo sunaikinta. Pirkliai išbėgiojo į saugesnes vietas. Miestų gyventojų likučiai vertėsi žemės ūkiu, perėjo į natūrinio ūkio sąlygas. Miestai po senovei turėjo ariamus laukus, ganyklas, miško.

Miestams ir jų prekybai bei amatams plėtotis labai kliudė dvarų prekyba, šlėktos privilegijos dėl muitų mokėjimo įvežamoms ir išvežamoms prekėms, nepalankus traktavimas pirklių ir amatininkų kaip žemesnio luomo, draudimas šlėktai užsiimti miesto verslais. Stipriausią miestiečių dalį sudarė atsiję nuo bendros gyventojų masės privilegijuoti žydai, dažnai ujami ir persekiojami. Tai kliudė susidaryti ir aktyvesnei, kovojančiai už savo teises su feodalais miestietijai.

Šlėkta, tiek pirklius, tiek amatininkus traktavo kaip nepalankius saviems interesams. Iš čia ir neigiamas nusistatymas prieš miestus.

Pažymėtinas dalykas, kad net vadinamosios „reformų gadynės" laikais pradėta varžyti miestų teises. 1768 m. visi miestai buvo pavesti seniūnų priežiūrai. 1776 m. seimas iš visų mažesniųjų Lietuvos miestų atėmė savivaldą. Taigi miestiečiai tapo tokie pat beteisiai, kaip ir valstiečiai. Jie tik tuo tesiskyrė nuo valstiečių, kad nėjo baudžiavos, o mokėjo mokesčius.

Karališkieji miestai, atseit pastatyti ant karališkojo dvaro žemių, buvo seniūnų žinioje, o priklausą privatiems žemvaldžiams turėjo klausyti jų savininkų. Magdeburgo teisės buvo paliktos tik šiems Lietuvos miestams: sostinei Vilniui, Trakams, Kaunui, Lydai, Naugardukui, Volkoviskui, Pinskui, Minskui, Mozyriui, Brastai ir Gardinui.

Lenkijos ir Lietuvos respublikos miestų reformos ir atgaivinimo klausimas buvo iškeltas Keturmečiame seime (1788–1792 m.), kuriam buvo įteikta tam tikra peticija miestiečių luomo vardu. To žygio organizatorius buvo žymus tuo laiku žmogus, Varšuvos miesto tarybos pirmininkas Dekertas, o jo slaptas įkvėpėjas Hugas Kolontajus – idėjinis to laiko reformų vadas. Peticijoje buvo išdėstyta Respublikos miestų istorija, jų senosios teisės ir laisvės. Pagrindinė tos peticijos mintis buvo ta, kad Respublikos miestiečiai senais laikais buvęs visiškai laisvas luomas, o ilgainiui tų teisių nustojęs – tat jas reikia atstatyti.

Reikalaujamos miestų reformos didelė reikšmė tautos ūkiui ir valstybės atkūrimui, nekalbant apie politinį ir socialinį jos aspektą, gerai buvo suprasta Respublikos priešų. Vienas tokių jos laidotojų, žinomas Prūsijos pasiuntinys Lukezinis taip vertino tos reformos reikšmę: „Kol miestiečių klasė, kurios daugumą sudaro vokiečiai, yra šlėktos pavergta, niekam neateis į galvą keltis į Lenkiją ir čia kurti pramonę, o jei miestiečiai išgaus teisę dalyvauti valdyme, tai daug svetimšalių miestiečių pereis čia". Prūsų karalius Fridrichas Vilhelmas visiškai pritarė tiems samprotavimams. „Jei Lenkijos miestams, – sa-

kė jis, – pavyktų grąžinti senąsias privilegijas, tai iš mano valdų pramonininkai imtų keltis į Lenkiją“[25].

Karštai rėmė miestų teises reformos šalininkai. J. Chreptavičius, svarstant peticiją seime, taip išsitarė: „Mūsų senovės karaliai duodavo miestams privilegijas pavieniui – ir jie klestėjo. Padarykime visiems miestams kartu tai, ką tie karaliai darė, ir jūs pamatysite, kaip miestai paskleis turtus krašte.“

Vis dėlto, nepaisant konservatyviųjų bajorų smarkaus pasipriešinimo, reformos šalininkams 1791 m. pavyko priimti įstatymą dėl, nors ir gana kuklios, miestų reformos. Seimo konstitucijomis visiems karaliaus miestams buvo pripažintos savivaldos teisės. Jiems buvo suteikta teisė rinkti įgaliotinius, iš kurių buvo renkami delegatai į iždo, asesorijos ir peticijos komisijas. Miestų ir prekybos klausimais įgaliotiniai turėjo sprendžiamąjį balsą, svarstant reikalus, – patariamąjį. Po dvejų metų tarnybos savo pareigose tie delegatai turėjo gauti bajorų teises. Miestiečiams buvo pritaikytas įstatymas *neminem captivimus* (draudimas uždaryti į kalėjimą, kol bus įrodyta kaltė), buvo suteikta teisė užimti valstybines ir savivaldybines pareigas kai kuriomis išimtimis, teisė pirkti dvarus. Miestiečiui, pirkusiam dvarą, už kurį mokama dešimtojo grašio mokesnio mažiau kaip 200 auksinų, buvo pripažįstama bajoro teisė.

Pagaliau šlėktai buvo leista stoti į miestiečių luomą ir užsiimti amatais bei prekyba nepraradus šlėktos teisių[26].

Kaip matome, miestų reforma tebuvo pusiau įgyvendinta. Politinių teisių miestiečiai negavo. Miestų autonomija buvo stipriai apribota, nes jie neturėjo teisės leisti miestiečiams potvarkių ir turėjo pasiduoti centrinės valdžios kontrolei.

Privačius miestus, atseit tuos, kurie buvo pastatyti ant privačios žemvaldžių bajorų žemės ir kurių padėtis buvo itin liūdna, seimo konstitucijos tik tuo atveju galėjo liesti, jei su tuo sutikdavo jų savininkai. Buvo spėjama, kad bajorai duos laisvę miestams savo iniciatyva.

Net pažangieji bajorijos atstovai nenorėjo nustoti savo teisių ir privilegijų, kuriomis buvo pagrįsta jų materialinė padėtis. Jų reformų tikslas buvo apsisaugoti nuo revoliucinio valstiečių ir miestiečių judėjimo suliepsnojimo Prancūzų revoliucijos pavyzdžiu. Todėl ir miestiečių teisių reformą jie suprato ne kaip sulyginimą jų teisių, kaip piliečių, bet kaip suteikimą atskiriems miestiečiams bajoro teisių, kitaip sakant, išimant iš miestiečių tarpo visuomeniškai pasižymėjusius asmenis.

Be abejo, teigiamas dalykas miestų reformoje buvo tai, kad buvo suvienodinta miestų administracija, panaikintos įvairios jurisdikos Vilniuje, Kaune, Gardine, Naugarduke, Brastoje, Pinske ir Minske, buvo įsteigti apeliacijos

[25] *Воблый.* Очерки по истории фабричной промышленности. Т. I. – С. 82.
[26] Ten pat. – P. 83.

teismai. Miestiečiams buvo atidarytos durys pakliūti į šlėktos (bajorijos) eiles. Norėdami nuslėpti miestiečių teisių skirtumą, šlėktos atstovai rašėsi į miestiečius. Lietuvos sostinėje Vilniuje kartu su Mykolu Oginskiu įsirašė 50 žymiausių šlėktos atstovų į miestiečius, klykaujant iš džiaugsmo susirinkusiai miniai[27]. Tai paskatino miestiečius rūpintis tėvynės likimu, tačiau radikaliai neišsprendė miestiečių teisių sulyginimo problemos.

Tačiau išorinė miestų išvaizda Stanislovo Augusto laikais, ryšium su prekybos ir pramonės atkutimu, labai pasitaisė. Juose pradėta statyti puošnūs rūmai, apšviesti ir grįsti gatves, steigti parkus, mokyklas, ligonines, atsiranda laikraščių, žurnalų, deja, lenkų kalba, ir Lietuvoje ir t.t.

Visos tos reformos jau negalėjo būti vilkinamos dėl vykstančios Respublikos, kaip valstybės, agonijos.

Apie Lietuvos prekybą miestuose, nesant kitų duomenų, galima spręsti iš surašymų, kuriuos padarė carinės Rusijos organai, užgrobę Lietuvą. Buvo rasta iš viso gyventojų[28]:

	Krikščionių	Žydų	Iš viso
Vilniuje	14 680	10 750	25 430
Gardine	3 820	1576	5396
Šiauliuose	748	489	1237
Vydžiuose	487	667	1154
Lydoje	593	347	940
Ašmenoje	492	253	745
N. Trakuose	331	169	500
Telšiuose	219	266	485
Švenčionyse	147	176	323

Duomenys toli gražu nepilni (nėra Kauno). Per karus ir sukilimus dalis gyventojų, be abejo, turėjo išbėgioti iš miestų. Iš viso Vilniaus gub., į kurią buvo įtraukta ir būsimoji Kauno gub., miestuose rusai pagal 5 reviziją buvo radę 31 437 vyrus ir 32 259 moteris – iš viso 63 696 krikščionių gyventojus miestiečių luomo, kurie turėjo mokėti pagalvę. Vadinasi, į tą skaičių neįėjo žydai, totoriai, valstiečiai, nes žydai sudarė apie 46 proc. miestų gyventojų – tad miesto gyventojų galėjo būti dvigubai daugiau negu nurodytas skaičius.

Lentelėje pateikti duomenys rodo pirklių ir prekybos padėtį. Šie duomenys nėra pilni, o pirklių kapitalai greičiausiai buvo sumažinti[29].

Tie skaičiai, ypač dėl kapitalų dydžio, yra nepatikimi, nes kaip matome, daugelyje miestų, o kai kuriuose visi pirkliai (Breslaujoje, Ašmenoje, Upytėje)

[27] *Ogiński M.* Mémoires sur la Pologne et les Polonais depuis 1788 jusqu'à la fin de 1815. T. I. – Paris, 1826. – P. 163.

[28] *Żytkowicz L.* Rządy Repnina na Litwie w latach 1794–7. – Wilno, 1938. – S. 305.

[29] Ten pat. – P. 304.

Miestas	Krikščionių pirkliai		Žydai pirkliai		Iš viso kapitalo	Iš to %	
	skaičius	kapitalas rb	skaičius	kapitalas rb		krikščionių	žydų
Vilnius	55	289 290	26	215 165	504 455	57	43
Ukmergė	2	4010	11	40 150	44 160	9	91
Breslauja	2	4020	5	10 050	14 070	29	71
Šiauliai	17	58 100	5	10 250	68 350	85	15
Ašmena	2	4020	–	–	4020	100	–
Raseiniai	2	5000	6	71 000	76 000	7	93
Švenčionys	–	–	5	10 100	10 100	–	100
Kaunas	12	54 700	–	–	54 700	100	–
Upytė	–	–	2	4010	4010	–	100
Telšiai	1	2100	6	49 200	51 300	4	96
Trakai	–	–	3	12 300	12 300	–	100
Brasta	3	15 000	24	56 000	71 000	21	79
Iš viso	96	436 240	93	478 225	914 465	47,7	52,3

kapitalų teturi 2000 rb arba truputį daugiau, t. y. tiek, kiek reikia įsirašyti į III gildiją, o faktiškai jie galėjo turėti ir daug didesnius ar mažesnius kapitalus ir verstis kreditais. Nors kovos už Lenkijos ir Lietuvos respublikos nepriklausomybės išlaikymą pareikalavo daug aukų ir iš miestiečių, vis dėlto nurodyti kapitalai yra per maži.

Pažymėtina, jog prekyboje įsigali žydai. Jiems padėjo įsigalėti ir tai, kad šalies politiniame gyvenime žydai nedalyvavo ir mažiau nukentėdavo nuo politinių audrų. Štai kokia buvo Kauno prekyba, prieš išdraskant Respubliką. Tada Kaune buvo 10 pirklių, kurie vertėsi grūdų, kanapių, lašinių, potašo, odų ir kitų prekių prekyba. Kauno gyventojai turėjo 21 laivą. Jie du kartus per navigacijos sezoną plaukdavo Nemunu į Prūsus, 15 pirklių vertėsi mišku. Kiekvieno pirklio apyvartoje buvo iki 20 000 auksinų. Krikščionių gyventojų Kaune buvo 357 be Slabados (Vilijampolės) priemiesčio ir šoninių (dabar Naujojo miesto) gatvių, kur gyveno nemažai žydų. Pirklių, turėjusių manufaktūros ir galanterijos krautuves, buvo 4 krikščionys; vaistinių – 5, o amatininkų, be žydų, – iki 250. Antra tiek prekybininkų galėjo būti žydų[30]. Šie duomenys gerokai skiriasi nuo duomenų, pateiktų ankstesnėje lentelėje apie Kauno prekybą, jau rusams užvaldžius Kauną. Jie rodo didelį prekybos nuosmukį. Tai atsitiko dėl to, kad dėl politinių įvykių daug pirklių su savais kapitalais galėjo išsikraustyti kitur. Be to, po Respublikos padalijimo Kaunas atsidūrė be turtingiausio hinterlando, būtent Sūduvos, kur liko ir dideli Kauno miesto turtai – dvarai ir miškai, – patekę Prūsų valdžion.

[30] *Puzinas J.* Iš savivaldybių istorijos: Kaunas nuo Žalgirio kovos iki 1812 m. // Savivaldybė. 1928. Nr. 6. – P. 10–20.

Žydai

Kaip jau matėme iš miestų gyvenimo plėtojimosi Lietuvoje XVIII a., žydų tarp miestų gyventojų ir prekybininkų nuolatos daugėja. XVIII a. pabaigoje žydai sudarė beveik pusę visų miesto gyventojų. Jie, kaip ir anksčiau, tvarkosi autonomiškai. Bendriems žydų reikalams aptarti Lietuvos žydai kviečia žydų seimus. Pirmasis toks seimas (vaadas) buvo sušauktas 1623 m. Brastos mieste. Nuo 1623 m. iki 1764 m. buvo susirinkę 37 seimai. Greta Žydų seimo veikė Žydų tribunolas. 1664 m. seimas nutarė, kad būtų vienas mokesčių rinkėjas. Seimai taip pat rinko tam tikrus atstovus, kurie turėjo ginti žydų reikalus valdžios įstaigose ir seime.

Žydų seimai aptarinėjo tiek tikybinius, tiek kultūrinius bei ekonominius reikalus. Vyravo turtingieji, nuo kurių priklausė žydų skurduomenė. Žydų seimai duodavo direktyvas žydų bendruomenei dėl verslų. Vienus verslus laikė žydams leistinais, kitus neleistinais. Buvo smerkiami monetų gadintojai, neteisingų svarstyklių (svertuvų) laikytojai. Seimai kišdavosi į prekybos tvarką, nustatydavo bendrą frontą prieš vietinius konkurentus nežydus ir iš svetur atvykusius žydus. Šie žydai, kad nedidintų konkurencijos, neturėjo būti priimami į bendruomenes, o jeigu būdavo priimami, tai tik už didelius pinigus. Nevietiniams žydams buvo draudžiama imti atpirkimus. Atvykus žydui pirkliui į svetimą kraštą, jam nebuvo galima laisvai veikti. Seimai nustatydavo, su kuo jis gali turėti reikalų. 1634 m. Žydų seimas apie Vilniaus prekybą nutarė: „Svečias“ (ne vilnietis) gali pirkti Vilniuje iš nežydo, gali išvežti prekes, bet įvežti atgal prekių negali. „Svečio“ faktorium gali būti tik vilnietis. „Svečias“ moka muitus. Jis negali prekiauti su kitu „svečiu“, ir juo labiau su nežydu.

Seimai pataria vengti tyčiotis iš nežydų, nes tai didina neapykantą žydams. Jei žydas ima ką nors iš nežydo negerais norais, tai nežydą reikia įspėti, kad su juo nesusidėtų. Jei žydas nepaklausytų, reikia prievarta atimti prekes ar nuomą ir grąžinti nežydui. Tai rodo, kad žydų santykiuose su nežydais pasitaikydavo suktybių, kurios sukeldavo gyventojų neapykantą žydams.

Žydai savo verslo reikaluose turėjo laikytis taisyklės – su nežydais nekurti bendrovių: „Niekam jokiu būdu ir dėl jokios priežasties negalima perduoti nežydui skolos, pažymėtos skolinamuoju raštu ar kontraktu... be dviejų didžiųjų bendruomenių sutikimo“. Nurodomos neleistinos nežydui pelno progos. Viename nutarime pasakyta: kas eis nepramintu taku ir parodys nežydui kelią žydų verslui ar prekybai išardyti, ar išduos nežydui jo verslo paslaptį, tas bus laikomas atmestu ir atskirtu nuo visų Izraelio šventenybių ir atiduotas, paskelbus viešai, visų paniekai. Kitoje seimo nutarimų vietoje ta pati mintis išreikšta kitaip: „Tą, kuris skelbia žydų verslo paslaptį, tuo parduodamas jo turtą ir padarydamas nuostolių, reikia prakeikti“. Varžyti-

nėms tarp žydų pašalinti ir negalint to tiesiogiai padaryti, imtis nutarimų pagalbos. Tam buvo vartojamas vadinamasis *chazako* būdas, perimtas iš Vakarų. „Chazako" esmė tokia: kas iš žydų yra nuomojęs per kelerius metus kokią nors įmonę ar turtą, niekas kitas negali pridėti ponui daugiau, kad senas nuomininkas ar valdytojas pasiliktų, ir toliau iš to gyventi. Kahale toji nuoma užrašoma, gaunamas leidimas, ir kahalas turi rūpintis, kad niekas to nelaužytų. 1623 m. Žydų seimo nutarimu buvo nustatyta, kad tas, kuris išvaldęs 3 metus, įgyja chazaką, gali valdyti iki gyvos galvos, tačiau įpėdiniams jis neatitenka, išskyrus atvejį, kai nuomininkas nuskurdęs. Jei žydas nori pirkti namus, kur kitas žydas nuomininkas turi chazaką, ginčą sprendžia teismas. Jei reikia pašalinti krikščionį namų savininką iš žydų rajono, chazakas naikinamas, jei kitiems tikslams, paliekamas. Chazaką galima įsigyti, imant nuomon namus, parduotuvę, malūną, smuklę ir kt. Tokios priemonės yra panašios į viduramžių cechų nuostatus. Chazakas kai kur buvo neparankus ir žydų turtuoliams, nes trukdė jų apyvartą, vertė kreiptis į kahalą ir pan.

Žydų teismams reikėjo tvarkyti ir varžytines su naujai atvykusiais žydais, kurių skaičius nuolatos didėjo. Į Lietuvą žydai bėgo, ieškodami prieglaudos nuo persekiojimų. Tuo tarpu XVII a. Lietuvos ekonominis gyvenimas sunyksta, dėl to ir vietiniai žydai nuskursta, bet nenustoja teikti paramos savo tautiečiams. Lietuvos žydai priima tremtinius žydus iš Vokietijos, Lenkijos, Ukrainos, rūpinasi išpirkti žydus Konstantinopolyje iš turkų nelaisvės. Prisigrūdus į Lietuvą per daug pabėgėlių, seimas nutaria iš Lenkijos atbėgančių žydų nebepriimti, nes alkanų, suvargusių ir nudriskusių žmonių nebepajėgia globoti, patys būdami suvargę. Rusai, užėmę Vilnių (1655 m.), naikino ir žydus. Atsirado daugybė žydų elgetų. Norint sulaikyti žydų varguomenės plūdimą į Lietuvą, daromos įvairios kliūtys, įvedamas įsipirkimas į naują bendruomenę. Ypač nepageidaujami yra Lenkijos žydai.

Kadangi žydų visuomeninių organų nutarimai galėjo būti vykdomi tik moraline prievarta, tai tiems, kurie neklausydavo daugumos nutarimo, būdavo skelbiamas „cheirimas" (prakeikimas). „Kas paskelbus cheirimą nusižengia jo reikalavimui, ar kalbėdamasis su atskirtuoju, ar prekiaudamas, ar melsdamasis kartu, ar kokią kitą šventą pareigą atlikdamas kartu, ar nepaisydamas kitų cheirimo taisyklių, tas privalo užmokėti skolą lygiai su anuo." „Kiekvienas bendruomenės vyresnysis privalo akylai daboti, kad asmenys patekę į atmetimą, būtų vieni ir nesirodytų bendruomenėje, kad daugelis dėl to nenukentėtų."

Už pasipriešinimą kahalo nutarimams žydai išmetami iš bendruomenės. Negalima susirinkimų daryti, net draugijų steigti be savo vyresnybės žinios[31].

[31] Janulaitis A. Žydai Lietuvoje. – P. 50, 54–59.

Iš tų seimų nuostatų ir kahalo organizacijos bei vartojamų jo sankcijų matome, kad žydai sudarė stiprią socialiai ekonominę organizaciją, pagrįstą tikyba. Žydų organizacija turėjo bendrų bruožų su Italijos pirklių ir Hanzos pirklių kontorų organizacija. Toms organizacijoms vadovavo turtingesnioji viršūnė[32].

XVII ir XVIII a. pirmojoje pusėje, nusmukus Lietuvos ekonominiam gyvenimui, žydai ieško pasipelnymo ir gyvenimo šaltinių sodžiuose ir tampa uoliais šlėktiškų žemvaldžių talkininkais, eksploatuojant valstiečius. XVIII a. jau pusė Lietuvos žydų gyvena sodžiuje.

Reformų laikais, 1768 m., ryšium su miestų reforma buvo paliesti ir žydų reikalai. Kadangi buvo įsigalėjusi nuomonė, kad žydai darą miestams ir miesteliams nepakeliamą skriaudą ir atimą iš miestiečių duoną, buvo nutarta, kad žydai visuose miestuose ir miesteliuose, kur jie neturi savo konstitucijos, patvirtintos privilegija, sudarytų su miestais sutartis. Tai reiškė, kad ten, kur žydai tokių sutarčių neturėjo, jiems būtų tekę iš tų vietų išsikraustyti. Lietuvoje, anot A. Janulaičio, nėra buvę tokių atsitikimų, kad žydų bendruomenės nebūtų susitarusios su miestų magistratais, kaip būdavę Lenkijoje, kur apie penktadalis visų miestų iškraustė žydus. Lietuvoje tik Trakuose karaimai reikalavo išvaryti iš miesto rabininkus. Tačiau tas jų reikalavimas nebuvo įvykdytas[33].

Muitai

1764 m. buvo panaikinti vidaus muitai ir įvesti vadinamieji generaliniai muitai, kuriuos turėjo mokėti visi, pradedant karaliumi, pagal iždo komisijos tarifą.

Kadangi muitai sudarė vieną pagrindinių valstybės iždo pajamų šaltinių, apie jų ėmimą tenka plačiau pakalbėti.

Muitinių tvarkymas dažnai kito: muitų rinkliavos arba tiesiog buvo imamos tam tikrų valdininkų, arba muitinės būdavo išnuomojamos privatiems asmenims iš už anksto sutartą kainą. Nuomininkas sudarydavo su iždu sutartį, kurioje nustatytas nuomos objektas, bendra muito rinkliavų kvota, kurią turėjo įmokėti, nuomos terminas, įmokėjimų terminas, taip pat įsipareigojimas nespausti pirklių. Pažymėtinas dalykas, kad muitų nuomininkai galėjo būti teisiami tik paiždininkio teismo arba paties karaliaus, o ne vietinių teismų, matyt, atsižvelgiant į vietinių organų galimą šališkumą. Nuomininkai patys skyrė muitų raštininkus ir sargus, kurie apžiūrėdavo prekes, įkainodavo, ženklindavo, imdavo muitą pagal nustatytas tai vietai normas, viešai skelbiamas tam

[32] Janulaitis A. Žydai Lietuvoje. – P. 60.
[33] Ten pat. – P. 78–79.

tikrose muitų instrukcijose, pagaliau jie išduodavo kvitus, patikrinančius tolesnį laisvą vykimą iki paskirties vietos. Muitininkai laikydavo pasienio sargus, turėjo savo sekėjus (šnipus) turguose, kurie sekė kontrabandą, draudė atvykstantiems pirkliams apsistoti privačiuose namuose, darydavo užtvaras grandine per upes ir t. t. Pirkliai taip pat vartojo visokius kontrabandinius išsisukinėjimus, kad išvengtų legalių kelių ir pergabentų prekes aplinkiniais keliais, arba kaip šlėktų savo produkcijos prekes, kurios buvo laisvos nuo muitų[34].

Visa tai aiškiai matoma „Volumina Legum" (Lenkijos ir Lietuvos respublikos įstatymų rinkinyje), kur randama daugybė seimo instrukcijų, kurių tikslas buvo, viena vertus, apsaugoti iždo, o kita vertus, – prekybos interesus. Jei būtų išlikę muitinių kvitų, dabar turėtume puikios medžiagos tų laikų prekybai ir apskritai ekonominiam gyvenimui apibūdinti. Deja, tokių duomenų išliko nedaug. Jei muitinė buvo nuomojama, tai nuomininkas įmokėdavo sutartą sumą į iždą, o paskui jau stengėsi kiek galėdamas daugiau išrinkti muito normų ribose pajamų, niekam neatsiskaitydamas.

Ten, kur iždas pats laikė muitinę, atrodo, turėjo būti tvarkoma sąskaityba ar duodamos apyskaitos. Tačiau tais laikais ir Lietuvoje, ir kitose valstybėse to nebuvo. Muitinės valdininkai įplaukas veždavo paiždininkiui, šis perduodavo vyriausybės dispozicijon. Vyriausybė mokėjo algas kariuomenei, apmokėdavo einamąsias išlaidas. Jei įplaukų pritrūkdavo, karalius kreipdavosi į seimus, kurie didindavo mokesčių normas, surasdavo naujus laikinus rinkliavų šaltinius ir tuo baigdavosi bebiudžetinis valstybės išlaidų tenkinimas. Tik 1764 m. Lietuvos iždo komisija nustatė naują tvarką. Kaip jau buvo minėta, tradiciniai muitinių nuomininkai buvo daugiausia žydai. Tačiau XVII a. pabaigoje – 1699 m. buvo išleista teismo instrukcija, kuri nustatė, kad žydams nebebus nuomojamos muitinės. Tačiau atrodo, kad tas įstatymas griežtai nebuvo vykdomas. Žydai ir toliau laikėsi muitinėse kaip sargybiniai. Atrodo, kad muitinės laikymą oficialiai paimdavo šlėkta, o faktiškai ją perimdavo už tam tikrą atlyginimą žydai, kuriems tas darbas nuo senų senovės buvo įprastas[35].

Pvz., visi pirkliai su prekėmis, brangesnėmis kaip 3 000 auksinų, privalėjo vykti didžiaisiais keliais į muitines. Jei, aplenkę didžiuosius traktus, nukryptų į privačius kelius ir būtų sugauti, prekės turėjo būti konfiskuotos. Jei pirklys arba vežikas prasprukdavo pro pirmąją muitinę pasienyje, nepareiškęs savo prekių, tuomet visas krovinys su vežimu ir arkliais taip pat turėjo būti konfiskuotas.

[34] *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство Великого Княжества Литовского при Ягеллонах. – С. 543–554.
[35] Ten pat. – P. 555–558.

Buvo draudžiama muitinėms išduoti kvitus kreditan ir reikalaujama, kad tuojau pat būtų sumokami muitai, priešingu atveju prekės būdavo paleidžiamos iš varžytynių, ir t. t.[36]

Nepaisant tų taisyklių, pasitaikydavo daugybė įvairių suktybių. Daug kenkė prekybai ir mažino valstybės pajamas iš muitų rinkliavų taip pat šlėktos privilegija nemokėti muitų. T. Korzonas ta proga rašė: „...kaip galėjo prekiauti pirklys (miestietis), jei užsienio prekės jam atsieidavo aukštesne kaina už tą, kuria gaudavo svarbiausias ir turtingiausias vartotojas? Arba jei krašto prekė, išvežama į užsienį, pasirodydavo ten apmokėta muitu, o tuo tarpu konkuruojąs šlėkta galėjo gauti didesnį pelną (nes išveždavo prekes be muito. – *Aut. pastaba.*). Dėl to pirkliams tekdavo klientai tik iš žemesnių ir vis labiau skurstančių gyventojų masių, arba iždo apgavimo tikslais, susitarus su perparduodančiu šlėkta, dažniausiai menku bernu, kuris kreivai prisiekęs tarnavo pirkliui (pasakęs, kad veža savo prekes. – *Aut. pastaba.*). Pastaruoju būdu mokėjo dažnai naudotis žydai". Žydams, kaip mena Moščenskis, šlėkta duodavo savo pavardes ir jie savais arkliais ir vežimais gabendavo be muito prekes iš tolimų mugių, matyt, imdami už tai geras provizijas[37].

Tačiau ir įvedus visuotinį (generalinį) muitų tarifą, buvo daromos įvairios išimtys, taip pat nesiliovė ir įvairios suktybės.

Pinigai

Įsigalint prekiniam ūkiui, padidėjo pinigų reikšmė. Svarbu buvo, kad patys pinigai būtų pastovūs ir visaverčiai. Tokius pinigus galėjo turėti tik valstybė su pastovia ir tvirta valdžia. Tuo tarpu XVII ir XVIII a. pirmojoje pusėje Lietuva tuo pasigirti negalėjo. Nepastovi, pakrikusi valdžia turėjo vesti ir į finansų bei pinigų pakrikimą. Pagrįstai sako prof. V. Jurgutis, kad „tų laikų karaliai ir apskritai valdantieji sluoksniai liovėsi tesirūpinę krašto ūkio reikalais ir pradėjo žiūrėti vien asmeninės savo ir savo giminių naudos. Pro mūsų niekieno nebesaugomas sienas laisvai ėjo ne tik įvairūs pasaulio avantiūristai, bet plaukė ir niekam tikę įvairių šalių pinigai. Tame pinigų mišinyje niekas nebegali susigraibyti. Dar blogiau virto, kai ir mūsų pačių valdžia ėmė skirstyti savo pinigus senaisiais, arba, kaip tuomet sakyta, „*moneta bona*", gerais pinigais, ir dabartiniais, arba anų laikų terminu, „*moneta currens*", dabar einamieji pinigai. Darant sutartis, vis vien ar „senaisiais", ar „dabartiniais" pinigais, tekdavo dar žiūrėti ir monetų kalimo metų, nes ir ta pati pinigų rūšis buvo kalama įvairios vertės, įvairiais metais. Visas mažesnes sumas

[36] *Hedemann O.* Dzisna i Druja. – S. 125–126.
[37] *Korzon T.* Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764–1794). T. II. – S. 7–8.

buvo leidžiama mokėti šilingais, nors būtų buvę ir kitaip susitarta. Stambios sumos buvo dažnai apskaičiuojamos ir mokamos dukatais. Smulkūs muitų pinigai tiek buvo nebetekę savo vertės, kad jų jau nebeskaičiuota, bet tiesiog sverta. Seniau, palyginti geri šilingai, dabar jau nebeina atskiromis monetomis, bet dešimties auksinų vertės pakais. Svetimšaliai keliautojai nusiskundžia, kad pas mus, išmainius vieną aukso monetą, negaunama nė vieno sidabrinio pinigo, bet priverstinai turima imti tiek variokų, kad jiems panešti reikia samdyti nešiką"[38].

Silpnėjant valstybei, jos kaimynai, kurie tik laukė progos, visomis priemonėmis neduodami ligoniui pasveikti, pasidalyti jo palikimą, naudojo ir pinigą Respublikai silpninti. Prūsų karalius Fridrichas II 1756 m. užėmęs Saksoniją, jos mieste Leipcige rado Respublikos pinigų kalimo prietaisus. Jis pavedė trims savo agentams Efroimui, Izaokui ir Icikui padirbinėti tais rastais prietaisais Respublikos monetas. Monetos taip buvo kaldinamos, kad nebuvo galima jų pažinti. Jos buvo žymimos ta pačia data, kaip ir 1735 m. monetos. Vėliau kalykla buvo perkelta į Breslau (Wroclavas), kur Efroimas, Prūsų karaliaus pavedamas, toliau falsifikavo Respublikos monetas, mažindamas jose sidabro kiekį. Pirkliai milijonais gabendavo Efroimo nukaldintas padirbtas monetas į Lietuvą ir Lenkiją ir leisdavo jas į apyvartą. Spėjama, kad tokių monetų į apyvartą buvo paleista nuo 85 iki 400 mln. auksinų. Tos monetos žinomos „efroimkų" vardu, o vokiečiai jas vadino nekaltu „*kriegsmünzen*" (karo monetų) vardu, nes jomis buvo apmokamos Prūsų septynerių metų karo išlaidos.

Reformų gadynėje imtasi taisyti ir Respublikos pinigų reikalą. 1764 m. seimas paskyrė komisiją ir pavedė jai pagaminti (paruošti) pinigų reformos įstatymą. Komisijos siūlymu, teisė kaldinti monetas buvo grąžinta karaliui, kuris pažadėjo duoti kraštui gerus pinigus. Nauju pinigų pagrindu pasirinko olandų guldeną (floreną), kuris tais laikais buvo labai plačiai paplitęs pasaulyje kaip geriausias pinigas. Vienam guldenui prilygo 16 3/4 auksino. Nauja moneta turėjo būti pakeista visos šalyje kursuojančios monetos, patekusios į iždo kasas. Mokesčiai turėjo būti mokami naujais pinigais, taip pat atlyginamos skolos. Kadangi naujo piniginio vieneto vertė buvo nustatyta didelė, jo cirkuliacija krašte buvo apsunkinta. Nauji pinigai pradeda bėgti į užsienį. Mėginama drausti juos išvežti, bet tai, nesant tinkamos sienų apsaugos, tikrovėje neturėjo reikšmės. 1786 m. piniginio vieneto paritetą teko numušti iki 1717 m. vertės lygio. 1794 m. buvo dar kartą mėginta pakelti pinigų vertę, tačiau dėl politinių įvykių ir artėjančios valstybės katastrofos nepavyko to pasiekti.

Popierinių pinigų eksperimentai kitose šalyse paskatino mėginimus įvesti popierinius pinigus ir Respublikoje. 1775 m. A. Salkovskis pasiūlė seimui:

[38] *Jurgutis V.* Pinigai. – K., 1938. – P. 229.

„Užsienyje, kai nebegalima gauti paskolos, leidžiami popieriniai pinigai, kurie eina kaip monetos". Tačiau tas pasiūlymas anuomet seime pritarimo nerado. Tiesa, vienas seimo atstovas, turbūt ironiškai, pastebėjo, kad čia niekas nesipriešins popierinių pinigų gamybai, nes šiaip jau iždas iš niekur nebegauna jokių paskolų[39].

Buvo ir kitų pasiūlymų leisti popierinius pinigus: kun. Osovskis siūlė leisti pinigus, pagrįstus valstybei priklausančiomis žemėmis, Varšuvos bankininkas Kapostas – steigti valstybinį banką ir išleisti 40 mln. auksinų popieriniais pinigais, padengiant tuos pinigus gaunamomis iš piliečių monetomis. Tačiau, dėl jau minėtų priežasčių, ir šie pasiūlymai nebuvo įgyvendinti.

Tik 1794 m. Respublikos iždas išleidžia 4 proc. paskolos lakštus, kurių išpirkimo terminas nebuvo nustatytas. Tais pačiais metais kariuomenės vadas generolas T. Kosciuška, pasitaręs su bankininku Kapostu, įsakė išleisti popierinius pinigus, kuriais buvo išperkami valstybės paskolos lakštai. Iš pradžių buvo manyta išleisti ne daugiau kaip 60 mln. auksinų. Kiek faktiškai buvo išleista, tikrų žinių nėra. Spėjama, kad Lietuvoje buvo paleista apie 200 000 auksinų, nes čia jie buvo didelė naujiena ir labai nenoromis buvo žmonių imami. Lenkijoje iš pradžių notos ėjo gana gerai, tačiau Rusijos ir Prūsijos kariuomenėms vis labiau braunantis į šalį, jų kursas pradėjo kristi. Kursui palaikyti nustatomos griežtos priemonės, tačiau jos mažai gelbsti. Popierinių pinigų daliai išimti iš apyvartos ir taip sustabdyti jų infliaciją 1794 m. buvo parduota už 10 mln. auksinų valstybinių žemių. Tačiau ir tas nepadėjo, žlugus Respublikai, ir jos pinigų tvarkymas perėjo nugalėtojams[40].

Kreditas ir kredito įstaigos

Kredito operacijų prekyboje būta Lietuvoje jau nuo senų laikų. Rygos paskolų knygose, kaip jau esame matę, pasitaiko ir lietuviškų pavardžių jau apie XIII a. vidurį. Vadinasi, jau tuomet lietuviškieji pirkliai imdavo prekes kreditan iš kitų pirklių Rygoje. Šis kreditavimas prekėmis iš viso yra būdingas dalykas tiems laikams. Pralobę pirkliai kartu būdavo ir bankininkai, kreditų davėjai.

Vytautas Didysis, kaip esame matę, parsikviečia į Lietuvą žydus, kaip valstybinio ir privataus kredito verteivas, atpirkėjus muitų ir t. t. Vadinasi, atsiranda ir viešojo kredito reikalas. Pradėjus nuo XVI a. feodalinei viršūnei linkti vis labiau į kreditą, feodalams amžinai trūksta pinigų, kurių jie gauna iš pirklių, bet daugiausia iš žydų palūkininkų.

[39] *Jurgutis V.* Pinigai. – P. 231.
[40] Ten pat. – P. 232.

XVI a., prasidėjus gyvesniems rinkos santykiams, kredito dar labiau prireikia. Atrodo, kad dabar jau ir valstiečiai priversti skolintis, kad sumokėtų pinigines prievoles savo ponams. Taisyklėse dvarams tvarkyti jau randame aiškių nurodymų, kad valstiečiai skolinasi iš žydų smuklininkų. Viename iš tokių „ustavų" (taisyklių didžiojo kunigaikščio dvarams tvarkyti) reikalaujama, kad urėdai pradėtų reikalauti iš valdinių visų mokesnių rudenį ir baigtų iki Kalėdų. Valdiniai gali atsilyginti savo pinigines prievoles, tik sumokėję visas prievoles didžiajam kunigaikščiui. To reikalaujama dėl to, kad vėliau valstiečiai, sumokėję skolas žydams, jau gali nepajėgti mokėti skolų didžiojo kunigaikščio dvarams. Tais pačiais sumetimais valstiečiams buvo draudžiama be urėdo sutikimo skolintis pinigų iš žydų. Žydas, davęs pinigus priešingai šiam potvarkiui, neturi teisės pristatyti raštelio savo skolai išieškoti. Matyt, kad kredito operacijos tarp valstiečių gerokai paplito, jei reikėjo imtis tokių grasinimų ir pertvarkymų. Pažymėtina, kad 1529 m. ūkio taisyklėse tokių nuostatų nebuvo. Galimas daiktas, kad 1557 m. valakinė žemėtvarka pareikalavo daugiau lėšų įsikurti nauja tvarka. Be to, ir piniginis ūkis pradėjo labiau įsigalėti.

Kredito reikalo suaktyvėjimą rodo ir tai, kad Žygimantas Augustas Doktoravičiui ir Ezofovičiui davė privilegiją kurti Vilniuje kilnojamųjų turtų įkaito paskolų kasą[41]. Detalesnių žinių apie tos kasos veikimą neteko aptikti.

Miesto skurduomenės reikalams apie XVI a. Vilniuje atsiranda iš Vakarų atneštos „*montes pietatis*" – labdaringos įstaigos, kurios išdavinėja paskolas į vargą patekusiems gyventojams.

Kredito operacijų paplitimą rodo ir tai, kad jau apie jas gana plačiai kalba ir Lietuvos Statutas (1588 m. VII skyriaus 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15 straipsniai ir kt.), daugiausia apie žemės ir žemės ūkio kredito operacijas. Tai rodo didėjantį feodalinių žemvaldžių prasiskolinimą.

Tačiau didžiausių kredito sumų reikėjo prekybai. Tuo laiku iš prekybinių operacijų jau pradėjo kauptis vis didesni kapitalai ir tiems, kurie pačioje Lietuvoje prekybines operacijas atlikinėjo. Tačiau didžiausius turtus iš Lietuvos gamtos turtų ir Lietuvos darbo žmonių krovėsi Dancigo, Karaliaučiaus, Klaipėdos, Tilžės, Rygos ir kitų miestų pirkliai.

Kokius kapitalus pirkliai tvarkė? Jau minėtų Lietuvos miestų pirklių nurodytų kapitalų cariniais laikais, kaip matėme, laikyti tiksliais netenka. Tam reikia detalesnių ir tikresnių žinių. Jų galima rasti O. Hedamanno[42] veikale iš Rytų Lietuvos miestų, esančių glaudžiai susijusių su Dauguvos prekyba, pvz., Dysnos miestas. Kapitalo reikšmei nustatyti svarbu pinigų, kuriais tie kapitalai išreikšti, perkamoji galia. Autorius, pavertęs talerius auksinais, pateikia tokį kainų judėjimą XVIII a. auksinais už statinę:

[41] *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство Великого Княжества Литовского при Ягеллонах. – С. 376.

[42] *Hedemann O.* Dzisna i Druja. – S. 139 ir toliau.

	1709 m.	1789 m.	1784 m.
Rugių	12,0	18	24
Avižų	71,2	10	12
Miežių	10,0	14	20
Kviečių	20,0	18	36

(Didelį kainų skirtumą tarp 2 ir 3 skilčių – kviečiams net dvigubą, tenka aiškinti tuo, kad iždo komisijos kainos lietė „duoklinių" javų, supiltų į dvaro klėtis, kainas, o 3 skilties kainos liečia grynų grūdų kainas su pristatymu iš Pastovių į Dysną ir su kontragento provizija.) Artimiausiomis tikrenybei kainomis tenka laikyti 3-čios skilties. Lietuviškoji statinė (bočka) buvo lygi 407 litrams, jos svoris priklausė nuo grūdų rūšies ir siekė nuo 11 iki 20 pūdų, pvz., sėmenų – 18 pūdų, rugių – 18, miežių – 14, avižų – 11 pūdų ir t. t.

Dysnos pirklius liečią duomenys taip atrodo: 1701 m. J. Klypa parduoda už grynuosius pinigus 1357 pūdus pluošto už 870 talerių arba 6960 auksinų. Iš 1710 m., kai Lietuvoje siautė maras, išliko 4 testamentai Dysnos miestiečių. Iš jų L. Spirkovičius, burmistras, dalį savo pinigų 1140 auksinų palieka labdarybės reikalams. Kito Spirkovičiaus žmona, mirdama palieka grynaisiais pinigais 3000 auksinų. A. Šibaila, taip pat buvęs burmistras, iš savo turtų cerkvei ir brolijoms palieka 4600 auksinų. Pagaliau G. Kriveika, taip pat burmistras – cerkvei aukoja 7100 auksinų, brolijoms – 3000 ir porą tūkstančių mažmeninėmis sumomis įvairiems asmenims. Kiti asmenys, pvz., T. Borodulskis 1749 m. užrašo savo įpėdiniams daug namų, sklypų, krautuvių ir kitų daiktų, be to, paskirdamas dar apie 3000 auksinų įvairiems mielaširdingiems reikalams. 1765 m. Hrybas gauna iš Buchalo, išsidalijant prekybinę bendrovę, savo dalį apie 3600 auksinų. 1770 m. miręs L. Klypa paliko grynaisiais pinigais apie 20 000 auksinų, neskaitant turto, be jokių skolų. 20 000 auksinų kitas Klypa 1784 m. gauna pasogos grynaisiais pinigais, auksu, perlais ir t. t. J. Klypa perka iš Pastovių dvaro grūdų, įmokėdamas grynaisiais 34 000 auksinų. Tos sumos rodo, kad net palyginti nedidelio prekybinio punkto, koks buvo Dysna, pirkliai sudarydavo gana didelius tiems laikams kapitalus.

Be savų kapitalų, pirkliai naudojosi ir kreditais, ypač Rygos pirklių. Tikriausiai ne kitaip būta ir Nemuno ar Neries prekyboje. Dysną liečią archyviniai duomenys rodo, kad Rygos pirkliai dėdavo areštus dysniečių pirklių prekėms už skolas. Tą patį rodo ir bylinėjimasis dėl skolų.

Kreditai buvo išduodami apdraudus raštu, įkeitus nekilnojamąjį turtą, brangenybes ir drabužius, „ant žodžio" ir t. t. Kai dėl vekselių, tai tik 1775 m. Respublikos seimas pirmą kartą patvirtino vekselių nuostatus, kad pagreitintų skolų išieškojimą ir „mūsų kraštuose palaikytų prekybą ir reikalingą jam kreditą"[43].

[43] *Korzon T.* Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764–1794). T. II. – S. 147.

Nepaisant nepalankių kredito sąlygų (sunkumų išieškoti ir t. t.), kreditas prekyboje buvo labai paplitęs. Tai rodo tos pačios Dysnos pavyzdžiai. Iš vieno Dysnos miestiečio palikimo sužinome, kad jis 1709 m. mirdamas paliko skolų sąrašą, iš kurio matome, kad pranciškonų kunigas gvardijonas liko vienu abligu (*oblig*, skolos pasižadėjimas raštu) skolingas 40 talerių, kitu – 300 auksinų, be abligo 50 talerių, Tamošius abligu 50 talerių. Vasgirdui be abligo 20 talerių, su abligu 1000 auksinų, Špirkovičiui vienu abligu 50 talerių, kitu „nepamenu kiek" dviem cerkvinėms brolijoms 880 ir 500 auksinų, kunigams pranciškonams 100 kapų grašių *currenti* moneta, žydui nuomininkui 50 talerių, ir dar kitiems asmenims po 170, 150, 20 ir t. t. auksinų[44].

Iš kito dokumento matyti, kad Dysnos cerkvinės brolijos ypač mielai dėdavo savo kapitalus pas miestiečius, nes kredito įstaigų, kur būtų buvę galima laikyti pinigus, nebuvo.

Yra atsitikimų, kad Dysnos pirkliai supirkdavo apylinkėse pluoštą ir grūdus už abligus, arba tik už žodį sumokėti pavasarį ar vasarą, grįžus iš Rygos.

Tačiau abligais išduotas paskolas išieškoti per teismą buvo gana sunku, ilgai nusitęsdavo ir brangiai kainavo. Štai tokio išieškojimo pavyzdys. 1771 m. Dysnos miestas pasiskolino saviems reikalams 2400 auksinų trigubu laidu. Kadangi Dysnos magistratas skolos laiku nesumokėjo, tai Polocko pilies teismas priteisė sumokėti 13 340 auksinų, t. y., neskaitant trigubo laido, nuostoliai ir teismo išlaidos siekė per metus 6140 auksinų[45].

Taip pat ir užsienio pirkliai mielai duodavo prekes Dysnos pirkliams kreditan. Net tokios Dysnos pirkliai buvo skolingi Rygos, Dancigo, Karaliaučiaus pirkliams. Taip, pvz., žydas Zafalas imdavo paskolas Dysnoje ir vykdavo Rygon, kur Rygos pirkliai Merens, Borsztett, Gimelich duodavo jam prekių už grynuosius pinigus ir kreditan.

Kredito operacijose būta įvairių suktybių ir nesusipratimų. Štai 1786 m. Dysnos seniūno teismas sprendė bylą Rygos pirklių Christjano Ludwigo ir Karolio Lendgreno su Dysnos pirkliais daktaru Solomonu Lackmanu ir dar dviem dėl to, kad šie žydai prisiėmė gelumbės ir šilkinių prekių už 1500 muštų talerių (arba apie 12 000 auksinų), sumokėjo 200 talerių rankpinigių, o likusius turėjo sumokėti Polocke, bet prekes pardavė, o patys išvyko į Lietuvos miestą Dysną.

Dėl palūkanų dydžio jokių apribojimų nebuvo. Buvo imami 7 proc., taip pat ir 12. Kaip rodo šaltiniai, XVIII a. dažniausiai imdavo apie 7 proc.

Dėl kreditavimo operacijų santykiai tarp kontragentų kartais įgydavo privalomo ne nuo jų valios priklausomo pobūdžio. Kartą pradėjus kredituotis, ypač didesnėmis sumomis, sunku būdavo greit atsilyginti ir visus kreditus padengti. Tuomet pardavimas ar pirkimas tegalimas debitoriaus iš kreditoriaus.

[44] *Hedemann O.* Dzisna i Druja. – S. 142.
[45] Ten pat. – P. 143.

Tokios privalomos prekybos pavyzdžių randame ir Lietuvos prekybos istorijoje minimu laikotarpiu. Štai pavyzdys iš Rygos prekybos Dauguvos upe. 1707 m. Dysnos pirklys Borodulskis su sūnumi Nikiforu iškelia bylą J. Rychlickiui: „1706 m. rudenį, norėdami šį tą sau uždirbti kaip pirkliai, pragyvenimui, pradėjome supirkinėti iš įvairių žmonių... kreditan pluoštą ir krauti, kad, nugabenę Rygon, galėtume parduoti. Nežinodami, kad Rychlickis gali būti kam nors Rygoje skolingas... iš jo pirkome už savus pinigus keletą birkavų pluošto ir pridėjome prie to, ką buvome pirkę iš įvairių žmonių. O kai tais 1707 m.... N. Borodulskis ramiai, nelaukdamas iš nieko jokių kliudymų... pluoštą nugabeno Rygon... M. Dreilingas, Rygos gyventojas, už Rychlickio skolą pagal abligą 50 muštų talerių duotų 1704 m. sutrukdė N. Borodulskį ir areštavo, nurodydamas priežastį, kad tu, pone Borodulski, pirkai mano prekes už mano pinigus pirktas... iš p. Rychlickio ir aš (tave) tuojau pasodinsiu į rotušę..., jei neatiduosi skolos. Tuomet ieškovas Nikiforas... noromis nenoromis, o ypač tais neramiais laikais ir keliais, kai Rezohucija (matyt, norėta pasakyti „Revoliucija", atseit Šiaurės karas) prasidėjo, turėjo p. Dreilingui 50 talerių už Rychlickio pluoštą sumokėti ir procentus už pustrečių metų 15 talerių turėjo žodžiu patikrinti ir dėl to turėjo nemaža nuostolių ir turbacijos..."[46]. Šis atsitikimas atrodo dabar gana keistas, tų laikų požiūriu, tai buvo paprastas dalykas, susijęs su tų laikų kredito sąlygomis.

Ryga Lietuvai ir Baltarusijai buvo tokia pat kreditavimosi vieta, kaip Dancigas Lenkijai. Rygos pirkliai duodavo Lietuvos ir kitiems pirkliams trumpalaikius ir ilgalaikius kreditus pinigais arba prekėmis. Trumpalaikiai kreditai buvo grąžinami pristatomomis į Rygą prekėmis. Ilgalaikės paskolos buvo ne kas kita, kaip įšalusios trumpalaikės paskolos. Pastarųjų atsiradimo pradžia siekia XVI a., kai Ryga pateko Respublikos sudėtin. Kreditų įšalimo priežastys buvo dažni karai ir kitos nelaimės, kliudžiusios siųsti prekes Rygon gautų kreditų sąskaiton. Be to, atsirasdavo reikalas savo debitorius, norint atgauti senas skolas, sustiprinti naujais kreditais. Tuo būdu atsirasdavo privalomi kreditai, su kuriais Rygos pirkliai turėjo noromis nenoromis sutikti, kad visiškai nenustotų senų skolų. XVII a. karai tokią padėtį dar labiau pablogino, nes pasunkino kredito atgavimą. Rygos šaltiniai iš XVII a. aiškiai rodo, kad jos pirkliai stengėsi patikrinti sau pastovų prekių pristatymą iš Rytų, užmegzdami padedami kreditų „prekybinius ryšius". Tai buvo pasiekta ir teise, kuria remdamasis kiekvienas Rygos pirklys turėjo savo nuolatinius statytojus-skolininkus, su kuriais jis vienas teturėjo teisę prekiauti, kitiems pirkliams griežtai buvo uždrausta įsikišti į tą prekybą arba paveržti klientus pinigais ar vaišėmis. Atvykęs į Rygą iš Padauguvio, pirklys turėjo net sustoti pas tą Rygos pirklį, su kuriuo palaikė prekybos ryšius.

[46] *Hedemann O.* Dzisna i Druja. – S. 145.

Tačiau kreditu pirkliai dar negalėjo sudaryti tikros garantijos, kad gaus prekes. Rygos magdeburgijos aktai rodo, kad Lietuvos ir Baltarusijos pirkliai labai dažnai vartojo įvairias priemones, norėdami išsisukti iš savo kreditorių, galimas daiktas, ir kainas menkesnes skaitė, ir parduodavo prekes ne tiems, kurie jas iš anksto apmokėjo. Dažni yra skundai Rygos tarybos, kad skolininkai nesilaiko sutarties, visiškai neatveža iš anksto sutartų prekių, arba atveža menką dalį, slepia savo prekes netikromis pavardėmis, arba savo giminių ir pažįstamų pavardėmis, perduodami jas perkupčiams pusiaukelėje, aplenkdami net Rygą ir vykdami į kitus miestus. Suprantama, kad dėl to ir turėjo atsitikti prekių areštai, kurie jau buvo minėti.

Prekybos ryšiai galėjo nutrūkti, atsilyginus pusėms ir pareiškus, kad jos gali laisvai elgtis. Suprantamas dalykas, kad ne vien Lietuvos pirkliai apgaudinėjo Rygos pirklius. Atsitikdavo jų pakankamai ir iš antros pusės[47]. Ypač žiaurias priemones Rygos pirkliai vokiečiai vartojo, kad Lietuvos prekių statytojai nesueitų į tiesioginį kontaktą su anglais ir olandais pirkliais be jų tarpininkavimo ir gautų aukštesnes kainas. Tai vis būta tų tradicijų, kuriomis vadovavosi prekybinių miestų pirkliai dar viduramžiais, kad išlaikytų ir išplėstų prekybines apyvartas ir gautų didesnius pelnus vietinių pirklių viršūnė, kuri tuos reikalus, kaip miesto atstovė, tvarkė.

Prieš Respublikos žlugimą Lietuvoje, priešingai Varšuvai, berods visiškai nebūta vietinio tautinio kredito. Kredito operacijos ėjo įvairiais privačiais keliais; kaip daug kur Vakaruose, kreditas čia glaudžiai buvo susijęs su prekyba ir dar neišsiskyręs į atskirą įmonę – banką.

Susisiekimas: kanalai, Šventosios uostas, sausumos keliai, paštas

Didėjant prekinei apyvartai Lietuvoje, reikėjo tobulinti ir susisiekimo kelius. XVIII a. pagrindinė prekių judėjimo arterija buvo vandens keliai. XVIII a. antroji pusė pasižymi vandens kelių tobulinimu ir kanalų kasimu. Tiesa, tas darbas jau buvo pradėtas ir seniau, bet karų ir politinių suiručių buvo sutrukdytas.

Lietuvai ypač reikšmingas buvo sujungimas Dnepro vandens kelio su Nemunu, sujungiant kanalu Nemuno intaką Ščarą su Jaselda – Pripetės intaku, įtekančiu į Dneprą. Tas kanalas buvo iškastas privačia iniciatyva didžiojo Lietuvos etmono Mykolo Oginskio. Jo ilgis siekė 6,5 mylios ir kainavo 17 milijonų auksinų. 1784 m. juo perplaukė pirmas laivas iš Korsunio į Karaliaučių su 35 lastais krovinio. Jis buvo pradėtas kasti 1770 metais. Šis kanalas nuo jo vykdytojo pavardės gavo „Oginskio kanalo" vardą.

[47] *Hedemann O.* Dzisna i Druja. – S. 152–153.

Antras didelis darbas vandens keliams tobulinti buvo padarytas, sujungiant Dneprą su Vysla perkasu, jungiančiu Pripetės intaką Piną su Bugo intaku Muchavecu. Kanalo kasimas buvo atliktas Lietuvos iždo komisijos pastangomis ne be didelių kliūčių. 1784 m. juo buvo pradėta laivininkystė. Kanalo ilgis – 8 mylios. Jo iškasimas kainavo 1 mln. auksinų. Tačiau šis kanalas buvo galutinai sutvarkytas laivininkystei tik cariniais laikais XIX amžiuje.

Be kanalų kasimo, buvo valomi ir upių dugnai nuo slenksčių – akmenų. Profesorius jėzuitas P. Norvaiša, pavestas karaliaus Stanislovo Augusto ir gavęs iš Iždo komisijos 20 000 auksinų su iš Anglijos išrašytais narais išėmė didžiausius akmenis iš Nemuno dugno ties Rumšiškėmis. Apie 1787 m. padaryta tinkama plukdyti Šventoji – Neries intakas.

Tolesnis vandens kelių klausimas tapo labai aktualus, kai prūsai dideliais muitais stengėsi atskirti Dancigą nuo Lenkijos ir Lietuvos respublikos. Tuomet iškilo savo uosto pastatymas Šventosios upės žiotyse, arba kaip jis buvo vadinamas Palangos uosto. To sumanymo autorius buvo Žemaičių bajoras Viešvėnų seniūnijos valdytojas Pranas Pilsudskis. Bene 1767 m. jis pasiūlė karaliui Stanislovui Augustui projektą statyti uostą prie Baltijos jūros Žemaičių krašte apie 6 km į šiaurę nuo Palangos prie Šventosios upės žiočių, kur seniau būta jūros uosto. Tas uostas bene 1625 m. buvo visiškai sunaikintas švedų karo metu Rygos pirklių prašymu.

1685 m. į Šventosios uosto vietą atvyko anglų pirkliai ir išgavo iš karalienės, Palangos valdytojos, privilegiją užsiimti prekyba Šventosios upės žiotyse ir įsteigė čia gyvenvietę, pavadintą Jan Marienburgu. 1670 m. Seimas, atsižvelgdamas į LDK atstovus, nutarė, sutinkant visiems luomams, leisti „įsteigti naują miestą ir uostą Jan Marienburgą *alias* Šventąją", kad jį galėtų lankyti laivai, atleido 40 metų nuo visokių muitų ir rinkliavų tiek karaliaus, tiek Respublikos naudai. Anot A. Wildero, nepaisant patogių sąlygų, plėtojantis Šventosios uostui, iškilo svarbių sunkumų, iš dalies dėl administracijos netinkamumo ir apgaudinėjimo, iš dalies dėl karalienės turtų valdybos nesivaržymo įvairiomis priemonėmis pajamoms gauti.

1701 m. švedų karalius Karolis XII, paskatintas rygiečių, užėmė Palangą ir užblokavo Šventosios uostą. Nepaisant to, anglų pirkliai išsilaikė Šventosios uoste ir stengėsi padaryti jį naudojamu.

Po karalienės mirties Palangos seniūnija pateko kitam valdytojui, kuris neva už 15 000 talerių kyšį iš Prūsų karaliaus, kuriam nepatiko Šventosios uosto konkurencija Klaipėdos uostui, sunaikino įtaisymus ir privertė anglų pirklius apleisti kraštą.

Kai 1767 m. buvo sumanyta vėl atstatyti Šventosios uostą, jokių uosto pėdsakų jau nebuvo likę, įplaukiamas kanalas jau buvo užneštas smėliu.

Projekto autorius Pr. Pilsudskis suėjo į kontaktą su nauju seniūnu K. Mirbachu, kuris sutiko ištirti uosto likučius, rado ten polius ir *„futravones"* užnešto smėliu kanalo, buvo rasta senųjų pastatų liekanų. Pilsudskis vedęs derybas su

kažkokiu olandų verslininku, kuris buvo apsiėmęs už 96 000 auksinų atkasti tą kanalą ir padaryti jį tinkamu naudoti.

Tiriant uosto pastatymo galimumą, išmatavus jūros dugno gylį per 180 metrų nuo krašto, pasirodė, kad gylis siekia 7 metrus, o to visiškai pakako tų laikų pirklių laivams. Pilsudskis netgi teigė, kad čia sąlygos uostui statyti esančios geresnės kaip Klaipėdoje ar Liepojoje. Jo nuomone, reikėjo pradėti statyti uostą nuo minėto kanalo sutvarkymo ir pastatymo užtvaros, apsaugančios įėjimą į uostą ir kanalą iš vakarų bei neleidžiančios šiaurės vėjams užnešti smėliu. Tos užtvaros, apie 24 metrus pločio ir 400 metrų ilgio, gale turėjo būti pastatytas švyturys. Tos statybos turėjo kainuoti apie 200 000 auksinų. Po to kasmet būtų reikėję statyti tolesnes užtvaras (molus). Paskum turėjo būti pastatyti valstybės lėšomis keli sandėliai prekėms, taip pat kaip pavyzdys kitiems paskatinti. O tie kiti turėjo būti – apylinkinių dvarų seniūnai, dvarininkai ir pirkliai, pasižadėdami, įvykdžius uosto projektą, pastatyti jame sandėlius ir vežti į juos prekes.

Pilsudskis savo projekte atkreipė dėmesį į tai, kad uostui numatytos vietos apylinkėse esą daug upelių, kurių tėkmę galima panaudoti kalvėms, utoms (geležiai kalti) ir liejykloms, popieriaus gamykloms ir kitoms pramonės įstaigoms statyti. Pilsudskio nuomone, suteikus jam tam tikrus įgaliojimus, būtų buvę galima pradėti darbą ir po metų jau būtų buvę galima pradėti „navigaciją". Tučtuojau būtų reikėję gabenti darbininkus, statyti plytines, kalkines, vežti akmenis, daryti fašinas ir t. t. Vienkart prie Šventosios žiočių reikėtų pastatyti bažnytėlę ir apgyvendinti kunigą, statyti gyvenamuosius namus amatininkams, užvažiuojamąjį kiemą, keletą „šinkų", apgyvendinti žydus pirklius ir organizuoti turgus. Tam būtų reikėję 300 000 auksinų, kurie, kaip jis manė, pirmaisiais uosto veikimo metais būtų grįžę su kaupu.

Statant uostą, Pilsudskis siūlė naudoti savo konstrukcijos mašinas, kur kas produktyvesnes už tuo laiku naudotas. Pvz., jo „kulbė" (įtaisas poliams kalti), 4 žmonių aptarnaujama, galėjo įkalti nuo 4 iki 6 kartų daugiau polių negu paprastas įtaisas, aptarnaujamas nuo 18 iki 20 darbininkų. Be to, jis turėjo sukonstravęs įrankius kanalui kasti, iš jūros smėliui imti ir t. t.

Kuriamas uostas turėjo būti per kelerius metus atleistas nuo mokesčių, taip pat įvažiuojamųjų muitų.

Iš pradžių, kol organizuotųsi miesto prekybinis gyvenimas, miesto administracija pati turėtų pirkti atgabenamas į miestą prekes, jei jų nepirktų pirkliai. Paskui tas prekes, gerai progai pasitaikius, būtų buvę galima parduoti. Tuo atveju, jei prekių būtų atgabenama nedaug, reikėtų laikytis taisyklės, kad pirkliai iš tolesnių vietų turėtų pirma pirkti prekes negu vietiniai ar artimų apylinkių gyventojai.

Uoste turėtų būti kariuomenės būrys, kad apsaugotų prekes nuo plėšimų.

Suteikiant visas tas lengvatas, reikėtų uosto užnugario gyventojus priversti naudotis juo, nutraukti ryšius su Klaipėda arba Liepoja, kad išvengtų admi-

nistracinės prievartos. Turėtų būti panaudotos ekonominės priemonės, būtent, tos prekės, kurios iš Žemaitijos būtų vežamos į užsienio uostus, turėtų būti apdėtos 100 proc. didesniu muitu. Dėl to ir iždas padidintų savo pajamas. Taip pat reikėtų duoti įsakymą, kad visos prekės, tiek iš artimų karališkųjų ekonomijų, tiek iš seniūnijų būtų vežamos į naują uostą, kurį Pilsudskis siūlė pavadinti Stanislausburgu arba Poniatova.

Pilsudskis numatė, kad Prūsų karalius ir Kuršo hercogas bus nepatenkinti, kai Klaipėda ir Liepojos uostai nustos dalies užnugario. „Bet ar mūsų pareiga daryti taip kaip bitės", kurios neša medų, o kiti kopinėja? Vieną kartą bus baigta su nuolatiniais prūsų pirklių apgaudinėjimais. „Dabar Klaipėdoje, naudojančioje savo monopolinę padėtį santykiuose su Žemaičių užnugario dalimi, yra įprastas dalykas svarstyklių netikrumas, apmokėjimas... sąskaitų netikrais pinigais ir t. t. Be to, tenykščiai pirkliai laikosi mokėjimo taisyklės už pristatytas prekes 50 proc. mokėti grynaisiais, o likusiai sumai reikalauja metinio kredito. Išėjus metams, atsitinka, kad... kreditorių dalis palieka be nieko, nes priklausomų sumų negalima išgauti. Tam padeda tas faktas, kad ten suinteresuoti pirkliai atlieka „prezidentų", teisėjų ir tarėjų funkcijas."

Anot Pilsudskio, tais laikais užsienio Žemaitijos apyvarta nebuvo palyginti nedidelė. Per Klaipėdos ir Liepojaus uostus linų sėmenų buvo išsiunčiama į Prancūziją ir Angliją kasmet nuo 25 iki 30 laivų. Kasmet linų buvo išvežama 2000 tonų, pora šimtų odų, be to, labai daug grūdų, drobės, lajaus ir kt. „Aišku, kad tų visų transportų nukreipimas į savo uostą turėtų didelės fiskalinės reikšmės. Nekalbant jau apie tai, kad tai labai praturtintų visuomenę."

Visoje Žemaitijoje gyventojai žinodami, kad esą nebus apgaudinėjami, pradės kur kas intensyviau gaminti. Dėl geresnių ūkinių santykių krašto gyventojų skaičius greičiau augs.

Pilsudskis nepamiršo ir politinės savo miesto reikšmės: per karą tas uostas palengvintų susisiekti su alijantais, įgalintų gauti pagalbos kariuomene, pinigais ir amunicija.

Tačiau, nepaisant to projekto didelės reikšmės, jis nebuvo realizuotas. Priežastis ta, kad jis buvo pateiktas politiniu požiūriu labai netinkamu laiku[48].

Po pirmojo Lenkijos ir Lietuvos respublikos padalijimo Prūsai užėmė Pamarį ir atkirto visą Lenkiją nuo vienintelio jos Dancigo uosto, su kuriuo, kaip jau matėme, santykiai buvo labai apsunkinti ir žiauriai nuostolingi Respublikai. Dėl to, savaime suprantama, turėjo vėl atgyti sumanymas steigti savąjį uostą.

Tuo reikalu užsiėmė Kaliszo vaivada A. Sulkovskis, vienas iš Nuolatinės tarybos narių, ir A. Mošinskis. Tarėsi jie net su Rusijos ambasadoriumi O. M. Stakelbergu, norėdami jį suinteresuoti Šventosios uostu. Jų nuomone, reikėjo

[48] *Wilder A.* Projekt Franciszka Piłsudskiego odbudowy portu pod Palangą // Rocznik Gdański. T. IX, 1935; T. X, 1936.

padaryti tinkamomis laivybai kelias upes Lenkijoje ir Lietuvoje, sujungti jas kanalais ir su projektuojamu Palangos uostu. Jie įtikinėjo Rusijos pasiuntinį, kad, esanti Rusijos ribose, Ryga neturės jokių nuostolių, nes Palangos uostas turėsiąs tokį hinterlandą, kuris nelinksta į Rygą. Atvirkščiai, esą Rusijos pirkliai neabejotinai pasinaudosią būsimu Palangos uostu, nes galėsią jūros keliu tiesiog prekiauti su Respublika, o ne taip kaip dabar vien tik tarpininkaujant Dancigo arba Karaliaučiaus pirkliams. Todėl abu šie dignitoriai – Sulkovskis ir A. Mošinskis kėlė mintį Jekaterinos II atstovui leisti panaudoti kanalams kasti tarnaujančius Respublikos kareivius. Tačiau vargu ar Rusija buvo suinteresuota, kad Respublika atgautų ūkinį savarankiškumą. Jekaterina II greičiau galėjo išlaisvinti Respubliką iš priklausomybės Rusijos uostams tik tuo atveju, jei Respublika taptų priklausoma nuo Rusijos. Tai buvo galima pasiekti atidarant Respublikai kelius į Juodąją jūrą, kuo buvo suinteresuoti ir Targovicos konfederatai, turėję kaip tik savo valdas pietinėse srityse.

Vis dėlto nebuvo atsisakyta Palangos uosto projekto. Jau minėtas Sulkovskis 1779 m. nuvyko į Paryžių kaip privatus asmuo ir mėgino ieškoti prancūzų paramos Prūsų kėslams įveikti ir suinteresuoti prancūzus nauju uostu, per kurį Prancūzija būtų galėjusi palaikyti prekybos ryšius su Respublika. Tačiau Prancūzijos finansinė būklė tais laikais buvo taip pat sunki, tad apie finansinę paramą Respublikai uostui statyti negalėjo būti nė kalbos.

Nepaisant to, Sulkovskiui per protekcijas pavyko užmegzti ryšį su olandų verslininkais. Jis išaiškino jiems, kad maža esą pasaulyje kraštų, kur būtų galima naudingiau įdėti kapitalus kaip Respublikoje ir šiuo atveju į Palangos uostą. Olandai sutiko Respublikai duoti 400 000 dukatų paskolą, kuri būtų teisėtai patvirtinta karaliaus, seimo ir senato, ir tinkamai garantuota pajamomis iš kanalų ir uosto niokojimo.

Sulkovskis grįžęs Varšuvon karštai įtikinėjo karalių sutikti su planu ir paskola. Tačiau buvo pastebėta, kad „Rusijos ambasadorius yra šaltas tai idėjai", tai ir karalius buvo linkęs nepykinti carienės Jekaterinos II ir to projekto vykdymo, kuris, be abejo, būtų galėjęs suvaidinti didelį vaidmenį, atsisakė. Taip žlugo dar vienas svarbus projektas taisyti žlungančios valstybės ekonominį ir politinį gyvenimą.

Šį laikotarpį buvo rūpinamasi ne tik vandens keliais, bet taip pat ir sausumos keliais. Tuo laiku sausumos keliai visoje Europoje, išskyrus Prancūziją, buvo gana prasti. Pvz., paštas iš Paryžiaus į Vieną eidavo 8 dienas, iš Paryžiaus į Varšuvą – 19 dienų. Ne per geriausi sausumos keliai buvo ir Prūsijoje. Tarptautinis sausumos kelias ėjo per Gardiną – į Vilnių, Polocką, Smolenską, Maskvą. Per Gardiną ėjo kelias ir į Mintaują (Jelgavą), Rygą.

1569 metų seimo nutarimo buvo nustatytas vieškelių plotis 10 uolekčių – vežimams važiuoti ir jaučiams varyti. Kelių taisymas buvo pavestas savininkams tų žemių, per kurias ėjo vieškeliai. Jie buvo įpareigoti prižiūrėti ke-

lius, taisyti tiltus ir pylimus. Už tai jiems buvo leista imti muitą iš važiuojančiųjų. Dar 1764 m. seimo konstitucija palieka tiltų ir pylimo muitą ir nustato tik mokesčio dydį: kur yra brangesni tiltai ir pylimai ne daugiau nuo arklio ar jaučio kaip 3 skatikus, o kur ne tokie brangūs – po 2 ar 1 skatiką, kaip nustatyta Iždo komisijos. Už gyvulių ganymą ir nakvynę reikėjo dar mokėti atskirai. Tačiau toks atlyginimas rastas jau menkas ir 1768 m. konstitucija leido jį padvigubinti už tiltus ir pylimus, turinčius daugiau kaip pusantro šimto uolekčių ilgio.

Valdytojai ir savininkai žemių, per kurias ėjo vieškeliai, kaip ir reikėjo laukti, ne per daug uoliai savo pareigą atlikdavo. Tačiau kai kuriose vietose ir privačių žemių savininkai nutiesė svarbius kelius. Vieškelių gerinimu pasižymėjo A. Tyzenhauzas, būdamas Lietuvos karališkųjų ekonomijų administratorium. Kelių taisymas gulė ant valstiečių pečių. Kelius taisyti vertė ir plukdomojo miško sumažėjimas prie pat upių[49].

Pašto susisiekimas Lietuvoje siekia 1565 m., o nuolatinis paštas buvo įvestas 1657 m.; nuo to laiko turėjo atkristi pastočių prievolė pašto reikalams. XVIII a. antrojoje pusėje paštas visoje Respublikoje buvo patobulintas, pastatyti pašto rūmai Varšuvoje. Deja... per jį ėjo ir užsieninis šnipinėjimas. Šiaip, matyt, veikė gerai, kad rusai užėmę Respubliką, jį gyrė kaip gerai funkcionuojantį. Paštas duodavo karaliui nuo 80 iki 534 tūkst. auksinų pajamų, bet už tai nebuvo pigus: už laišką buvo mokama 12 skatikų už kelią ligi 20 mylių, o ilgesnį – dar 12, vadinasi, 24 skatikai, o į Kuršą 40 skatikų, į Peterburgą, Maskvą ir Rygą – auksinas ir 15 skatikų[50]. Mokestis buvo imamas ir dukatais.

[49] *Korzon T.* Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisławą Augusta (1764–1794). T. II. – S. 59–64.
[50] Ten pat. – P. 64–65.

Lietuvos prekyba 1795–1864 metais, žlugus Lenkijos ir Lietuvos respublikai

Prekyba

Visam Lietuvos ekonominiam gyvenimui, taip pat ir prekybos plėtrai, per šį laikotarpį didelės reikšmės turėjo politiniai įvykiai: kovos už Respublikos išlaikymą, vadovaujamos T. Kosciuškos, krašto karinė okupacija, Rusijos karai su Napoleonu, 1830–1831 ir 1863 m. sukilimai. Visi šie įvykiai buvo susiję su dideliais krašto niokojimais. Respubliką dalijant, Lietuva Nemuno tėkme buvo perskirta į dvi dalis. Kairioji Nemuno pusė atiteko Prūsijai, dešinioji – Rusijai. Paskui 1806 m. kairioji Nemuno pusė iki 1815 m. buvo įterpta į Varšuvos hercogystę. Nuo to padalijimo ypač nukentėjo didysis Lietuvos prekybos centras – Kauno miestas, netekęs Sūduvos užnugario. Nukentėjo taip pat ir Gardinas. Miestus vargino didelių kariuomenių perėjimai ir stovėjimai juose, kontribucijos. Keičiantis valdžioms, gresiant karo veiksmams, pirkliai ir miestiečiai išbėgiodavo. Dėl visų tų įvykių prekyba nusmuko. Tik po Napoleono sutriuškinimo, atsipalaidavimo nuo kontinentinės blokados, Lietuvos prekyba vėl pradeda atsigauti. Kaip jau matėme, 1797 m. rusai rado palyginti nedaug pirklių su nedideliais kapitalais.

Lietuvos prekybos atsigavimas XIX a. pradžioje vyko maždaug ta pačia linkme ir sudėtimi kaip ir Respublikos žlugimo išvakarėse. Kadangi bendrų statistikos duomenų visai Lietuvai nėra, o ir tai kas yra taip pat ne visada tiksliai rodo tikrovę, tenka pasinaudoti bent būdingesnėmis statistikos nuotrupomis. Patikimiausias bene tiems laikams statistikos šaltinis yra J. E. Lachnickio statistika Gardino gubernijai. Autorius mėgina pavaizduoti lietuviškosios Gardino gubernijos gyvenimą tų laikų moksliniais statistikos metodais. Ne visa Gardino gubernija tuomet apėmė etnografinę Lietuvą (tuomet į ją įėjo ir Lydos apskr.), todėl ir jos prekybos charakteristika tegali būti pritaikyta ir visai Lietuvai tik pagal analogiją. Be to, reikia atsiminti, kad pietinė Gardino sritis turėjo labiausiai išplėtotą pramonę, ypač tekstilę.

J. E. Lachnickis prekybą skirsto į vidaus ir užsienio. Politiniai sukrėtimai ir pakitimai padėjo įsigalėti prekyboje žydams. „Prieš apžvelgdami visas prekybos rūšis, sako Lachnickis, turime pasakyti, kad jos yra apniktos žydų. Visoje gubernijoje negalima rasti ir dešimties padorių pirklių krikščionių, nors prieš 20 metų Gardine būta daug turtingų krikščionių prekybos namų." Tiesa, prieš tai Gardine gyvenęs karalius su savo dvaru, o tai, be abejo, skatino ir prekybą.

Vidaus prekybą Lachnickis suskirsto į tris grupes: pirmoji užsiima pardavimu kaimuose ir miesteliuose, smuklėse ir šinkuose degtinės, alaus, midaus, druskos. Antroji, žydų prekyba užsiima supirkimu iš valstiečių grūdų ir gyvulių, vienąkart parduodant jiems druską, geležį, tabaką, degutą ir kt. Trečioji – tai prekyba miestuose, kuri be šių dalykų, dar užsiima pardavimu plonų drobių, šilko, medvilnės medžiagų, fajansinių, porceliano ir stiklo indų ir kt. Pirmoji prekybos rūšis, vykstanti visuose kaimuose, kur tik yra smuklės ir žydai, antroji – miestelių turguose ir atlaiduose, trečioji – miestuose ir miesteliuose, kur yra smuklių, taip pat didelėse mugėse[1].

1817 m. eksporto prekyba Gardino gubernijoje buvo žydų rankose. Tais metais visi laivai, kurie plaukė į Karaliaučių arba Dancigą, buvo žydų nuosavi arba jų išnuomoti iš savininkų krikščionių. Pagaliau žydai, sako Lachnickis, turi ypatingą gabumą mikliai gabenti kontrabanda visas draudžiamas prekes, neatsižvelgdami į valdžios budrumą ir įstatymo griežtumą“[2].

Prekyba vandens keliais Gardino gubernijoje ėjo dviem upėm – Nemunu ir Bugu. Jomis laivai plaukdavo ne tik iš Gardino gubernijos, bet taip pat iš Minsko, Voluinės ir tolesnių vietų į Karaliaučių ir Dancigą. Nemunu prekės buvo gabenamos vytinėmis ir pusvytinėmis. Jos buvo pailgos, iš abiejų galų apvalainos, dugnas visiškai plokščias, kraštai neaukšti. Visa jų konstrukcija buvo sunki ir griozdiška. Vytinė imdavo kelias dešimtis statinių (1 statinė = 407 litrų talpos) krovinio, pusvytinės imdavo pusę to svorio. Prekės buvo kraunamos taip pat ant plukdomų rąstų sielių. Ant jų kraudavo potašą, druską, grūdus ir kt. 1817 m. nuo kovo iki rugsėjo mėnesio ties Gardinu Nemunu praplaukė 124 vytinės, 43 pusvytinės, 443 sieliai į Karaliaučių. Buvo gabenama prekių jų savininkų laisvu kainavimu, maždaug už 140 tūkst. sidabrinių rublių. Prekes sudarė grūdai, linų sėmenys, jų išspaudos, kanapės ir jų sėklos, grikių ir miežių kruopos, tabakas, linų ir kanapių pakulos, lininiai audeklai, plaušiniai maišai, lydyti taukai (lajus), lajinės žvakės, sėmenų aliejus, degtinė, avių vilna, medus, potašas, druska, geležies dirbiniai, pušiniai rąstai ir lentos, ąžuoliniai šulai ir lentos.

Panašios prekės Bugo upe buvo gabenamos į Dancigą. 1817 m. jų vertė siekusi 1,2 mln. sidabrinių rublių.

Laivais, kurie grįžo iš Dancigo prieš žiemą, buvo pargabenta prekių maždaug už 20 000 sidabrinių rublių. Tai buvo vynai, romas, arakas, porteris, silkės, užsienio sūriai ir kt. Tokių pat prekių parsigabendavo ir grįžtantieji laivai iš Karaliaučiaus[3].

Apie Lietuvos prekybą įdomių faktų randame ir K. Tiškevičiaus jau minėtame veikale apie Nemuno ir Neries prekybą. „Šalies sąmyšiai, vidaus karai

[1] *Lachnicki J. E.* Statystyka gubernii Litewsko-Grodzieńskiej. Przez J. E. Lachnickiego. – Wilno, 1817. – S. 66–67.
[2] Ten pat. – P. 76.
[3] Ten pat. – P. 70–74.

tarp Leščinskio ir Augusto II dėl Lenkijos karūnos, sako jis, dėl jų priešų invazijos į šalį išvis nebuvo palankūs prekybai. Kauną sugriovė dažni karo žygiai, jo nelenkė priešininkų kariuomenės, kurių taip pamatuotai bijojo to krašto gyventojai (...). Kaunas, sunaikintas kelių baisių gaisrų, labai smarkiai nuskurdo. Uždarytos mieste užsienio kontoros, o pasilikusios jame nusmuko, į Prūsus išsikėlė daug žydų pirklių, ir tai skaudžiai atsiliepė visai šalies prekybai. Ir vis dėlto ano amžiaus pabaigoje, maždaug 1794 m., Kaunas, jau visiškai nusigyvenęs kaip prekybos miestas, į apyvartą dar išleido nemažus kapitalus, nes jame buvo tuo metu dar bent dešimt pirklių, prekiaujančių grūdais, sveriamomis prekėmis ir kitais šalies vaisiais. Neries ir Nemuno aukštupiu arba pavandeniui į Prūsus po du kartus per metus kasmet plaukdavo ir grįždavo atgal dvidešimt vienas laivas, vadinamas barka arba barža. O pirklių, prekiaujančių miško medžiaga, buvo mažiausiai penkiolika. Kaunui dar buvo beįsižiebianti vilties akimirka, kuri nušvito prekybai šviesios ateities gaisais. Ta viltis – naujojo monarcho žodžiai, pasakyti šitame mieste. Po paskutinio šalies padalijimo caras Povilas, važinėdamas po Lietuvą ir lankydamasis Kaune, kadangi jam patiko to miesto padėtis, pasakęs: „...Mano Kaunas turi būti toks, koks gali ir privalo būti". Tačiau pažadas liko pažadu. Kadangi trumpai šis monarchas teviešpatavo, negalėjo jis įvykdyti savo ketinimų, jei kokių ir puoselėjo dėl Kauno ir dėl prekybos dviem jį supusiomis upėmis.

Anot K. Tiškevičiaus, kontinentinė blokada labai paveikė prekybą Nerimi. Joje nustojo plaukioti barkos (strugai), užsidarė daugelis prieplaukų Neries aukštupyje. „Prieš 1808 m. iš Kostikų svirnų, kurių dabar nebeliko nė ženklo, paprastai būdavo prikraunama keletas barkų, vežiojusių produktus žemyn į Kauną, ne sykį ir toliau, o grįždavusių atgal į savo prieplauką prikrautų vyno, cukraus ir kitų kolonijinių prekių. Pargabendavo plieno, geležies produktų, kurių anuomet iš Rusijos fabrikų mes dar negaudavome tiek, kiek šiandien", sako K. Tiškevičius[4].

Nepaisant kontinentinės blokados, miško prekyba ėjo Nerimi be paliovos. „Lietuvos pirkliai, išimtinai žydai, prekiauja šia preke stambiu mastu, kirsdami miškus šios upės aukštupiuose ir plukdydami jį Nerim ir į jį įtekančiomis upėmis Dvinosa, Sližanka, Udranka, Uša ir kitomis mažesnėmis. Paprastai jie pristatydavo savo prekes tiesiog į Karaliaučių arba Klaipėdą, be Kauno tarpininkavimo, Vilniaus pirklių, prekiavusių su Prūsais mišku, po visą kraštą buvo žinomos pavardės: Lipmano, Elizbergo, Ivanickio, Chotajevickio, Želdovičiaus, Berezinskio, Rabinovičiaus, Pinskių, Rapoporto, Česnickio ir daugelio kitų." Negalėjimas plukdyti į Prūsų uostus žaliavos skati-

[4] *Тишкевич К.* История Литовской торговли преимущественно по Вилии и Неману. – С. 110–111. – Šios ir kitų citatų vertimas sulygintas su knyga: *Tiškevičius K.* Neris ir jos krantai. – V.: Mintis, 1992. – P. 64–81. – *Parengėjas.*

no ieškoti naujų prekybos kelių – dėl to Lietuvos rytinės dalies pirkliai nukrypo į Dauguvą. „Nuo to laiko, sako K. Tiškevičius, Ryga tapo prekybiniu punktu, į kur pristatomi visi žemės ūkio produktai šios turtingos ir plačios šalies." K. Tiškevičius pažymi, kad nepaisant to, jog Nerimi negalėjo plaukti strugai, vis dėlto į Kauną buvo gabenamas pluoštas (linai, kanapės) ir kitos prekės. Pats plukdymas vyko vadinamose „dėžėse" („korobki") ant sielių iš labai sausų eglinių medžių. Į tokias dėžes specialiai įtaisytas ant sielių ir buvo kraunamos prekės. „Dėžė" paprastai paimdavo nuo 4 iki 5 tūkstančių pūdų krovinio. Jai valdyti reikėjo 15 darbininkų ir gerai patyrusio locmano. Toks plukdymas, anot Tiškevičiaus, buvo praktikuojamas dar XIX a. antrojoje pusėje[5].

1812 m. miško pirkliai turėjo didelių nuostolių. Prancūzų armija, kuriai reikėjo tiltų persikelti per upes, malkų virtuvėms, medienos barakams ir kitiems gurguolės reikalams, prievarta draskydavo pirklių sielius. Dalį jų paimdavo karo reikalams, o kita dalis nuplaukdavo vandeniu. Pirkliai jokio atlyginimo negaudavo.

Apie Kauno prekybą yra išlikę žinių ir iš kito rimto šaltinio – Kauno gimnazijos mokytojo S. Lavrinovičiaus straipsnio. Aprašinėdamas Kauno apskrities žemės ūkį, autorius užsimena ir apie jo prekybą. Anot jo, Kauno apskrityje, kuri tuomet įėjo į Vilniaus lietuviškąją guberniją, nedaug būta miestelių, kur vyko turgūs. Net Kauno miesto prekymečiai nykstą dėl esančių prie Nemuno upės dviejų muito užtvarų (muitinių) ir sunkumo pristatyti produktus. Slabadoje arba Vilijampolėje, kur gyvena vien tik žydai, visa tai, kas turėtų patekti į Kauno miestą, čia tų pačių žydų superkama, ir Kaunas jau dažniausiai gauna iš jų rankų. Mokestis už tiltą taip pat atbaido gyventojus gabenti produktus į Kauną. Vilniaus Kauno vieškeliu būtų lengviau prigabenti produktų Kaunan. Bet ir čia autorius bėdą suverčia perpirkėjams žydams, kurių Kaune esą daugiau kaip krikščionių ir kurie pasitinka valstiečius, vežančius produktus dar prieš miestą ir superka iš jų, nors ir šiuo keliu nedaug ką šiandien galima atgabenti, nes šios apylinkės smarkiai nukentėjo nuo priešo. Esti taip pat grūdų mugės Jonavoje, Vandžiogaloje ir dažniausiai Kėdainiuose. Dvarai iš Kauno apskrities paprastai veža savo produktus į Vilnių ir į Rygą. O iš žymiausios savo javų dalies varo degtinę, kurią dideliais kiekiais, išlaukę geros kainos, parduoda. Taip pat smuklininkai, kurių dauguma žydai, grūdus superka iš valstiečių, varo degtinę ir daro alų ir smuklėse, paprastai sukčiaudami, parduoda[6].

Menkai buvo išsivysčiusi prekyba ir kairiojoje Užnemunėje, kurioje stambesnių miestų nebūta[7].

[5] *Тишкевич К.* История Литовской торговли преимущественно по Вилии и Неману. – С. 112–113.
[6] *Lawrynowicz S.* O rolnictwie powiatu Kowieńskiego w gubernii Wileńskiej // Dziennik Wileński. – 1819. – T. I. – S. 647–666.
[7] *Janulaitis A.* Užnemunė po Prūsais (1795–1807). – K., 1928. – P. 120.

Tačiau pamažėl prekyba ima atsigauti. Tiesa, grūdų kainų kritimas nuo 1820 m. mažino perkamąją daugumos gyventojų galią. Be to, prasidėjęs miestų augimas šalies viduje skatino rinkos santykius. Ta pačia linkme veikė ir įvairių žaliavų paklausos didėjimas Vakaruose.

1826 m. Vilniuje buvo įsteigtos mugės, kad atvykstą kitų miestų pirkliai galėtų sudarinėti kontraktus ir tuo būdu plėtoti prekybą. Tai garsieji tuo laiku „šv. Jurgio kontraktai" nuo balandžio 7 d. iki gegužės 17 ar 23 dienos. 1832 m. į ją prekių iš Rusijos buvo atvežta už 492 811 rb, parduota už 245 557 rb. 1834 m. atvežta už 1 201 320 rb, parduota už 399 320 rb. 1848 m. atvežta už 236 270 rb, parduota už 94 510 rb ir t. t. Šiems oficialiai paskelbtiems duomenims *(Pamiatnaja knižka Vilenskoj gubernii na 1852 g.)* nelabai galima tikėti. Jie buvo berods renkami per policiją ir sunku patikėti, kad anų laikų pirkliams, įpratusiems slapukauti, jie būtų tikri. Tą patį rodo ir atgabenamų į muges ir parduodamų jose prekių didelis sumos svyravimas. Taigi, tokiais duomenimis vadovaujantis, vargu ar įmanoma sudaryti bent kokias tam tikro laikotarpio statistines lenteles, kurios parodytų Lietuvos prekybos plėtrą.

Tame pačiame šaltinyje pateikta šiek tiek įdomesnė lentelė, kuri parodo pirklių skaičių ir jų sudėtį pagal religijas nuo 1806 iki 1850 metų. Štai ta lentelė:

Metai	Krikščionių	Žydų	Metai	Krikščionių	Žydų
1806	42	12	1822	14	28
1809	37	18	1823	14	24
1810	38	27	1824	15	31
1811	36	27	1825	46	117
1812	35	28	1826	39	95
1813	36	30	1827	38	118
1814	38	37	1828	35	117
1815	36	36	1829	37	150
1816	34	32	1830	41	196
1817	26	30	1831	41	152
1818	20	20	1832	32	87
1819	18	18	1833	32	93
1820	19	16	1840	37	72
1821	13	20	1850	39	62

1850 m. krikščionių pirklių pagal gildijas buvo: I–2, II–2, III–35; žydų pirklių I–3, II–2, III–58.

Lentelė rodo žydų pirklių įsigalėjimą prekyboje nuo 1822 metų.

1850 m. Vilniuje buvo 101 visų trijų gildijų pirklys. Priklausymas gildijai buvo nustatomas pagal turimus pirklių kapitalus. Be minėtų pirklių, dar buvo 293 smuklių laikytojai ir 536 vietiniai miestiečiai ir valstiečiai, prekiaujantys be gildijos.

1831 m., įvedus vadinamąją „taurelių sistemą" („čaročnaja sistema"), smuklių skaičius labai sumažėjo – tesiekė 92. Apytikriais Vilniaus pirklių skaičia-

vimais, 1850 m. Vilniuje buvo parduodama apie 4000 pūdų cukraus, 7000 svarų arbatos, užsieninių cigarų ligi 15 000 vienetų, Burgundijos vyno – 900, šampano – 4500, romo – 5000 butelių, anglų porterio – 30 statinių. Beveik visos tos prekės daugiausia buvo gaunamos iš Rygos. Tačiau paskutiniu laiku, sako minėtas oficialusis šaltinis, pradėta gabenti prekių ir iš Peterburgo. Už transportą iš Rygos į Vilnių mokama už pūdą nuo 20 ligi 50 kp, kartais daugiau, priklausomai nuo metų laiko. Už atgabenimą nuo Peterburgo į Vilnių moka nuo 70 kp iki 1 rb už pūdą, „bet vis dėlto perka, nes Peterburgo prekės, ypač vynai, buvo nepalyginti geresni už Rygos".

Prekės į Vilnių buvo gabenamos iš Maskvos, Odesos, Varšuvos, Krymo, Kerčės ir iš kitur, taip pat iš Karaliaučiaus ir Hamburgo. Iš Odesos buvo gaunamas tabakas, Provanso aliejus, iš Varšuvos – įvairūs ketaus ir sidabro daiktai, šilkas, medvilnė, kilimai, iš Kerčės – stiklas, fajansas, iš Karaliaučiaus – Lisabonos druska, iš Hamburgo – dažai ir vaistinės prekės, „nors paskutiniu laiku pastarosios gaunamos iš Peterburgo". Medžiagos ir triko buvo gaunamos iš Oskierkos fabrikų, rašomasis popierius – iš Pulavskio ir Heimano popieriaus fabrikų prie Vilniaus[8].

Be viso to, Vilniaus miško pirkliai daro dideles apyvartas. Jie plukdo miško medžiagas Nerimi į Kauną, o iš ten Nemunu į Klaipėdą, kur parduoda Prūsų pirkliams. Taip pat nemažai miško medžiagų eina vietos kurui – kareivinėms, ligoninėms, švietimo įstaigoms.

Šie duomenys rodo, kad Lietuva ne tik politiškai ir kultūriškai buvo spaudžiama, bet ir sudarė rinką Rusijos prekybiniam kapitalui. Pačių rusų pirklių, kaip ir amatininkų, kolonizacija Lietuvoje nepavyko.

Kauno miestas ir jo prekyba XVIII a. pabaigoje ir XIX a. pradžioje buvo gerokai sumenkėjusi. Tačiau ilgainiui rinkos santykiams gyvėjant, plečiasi ir prekyba. 1843 m., kai buvo įkurta Kauno gubernija, joje buvo išduota prekybininkams I gildijos 5 liudijimai, II – 5, III – 177. Vadinamų bilietų prie jų tarnautojams – 561; liudijimų prekiauti valstiečiams ir miestiečiams 2 rūšies – 1, 3 rūšies – 6; įsakytiniams (prikazčiki) liudijimų – 11, 1843 m. rinkliavų už prekybos liudijimus gauta 20 127 rb[9].

1843 m. Kauno gubernijos vandens keliais perplaukė 2018 laivų (baržų, vytinių ir kt.) ir 1097 sieliai, prie upių laivybos dirbo 5610 darbininkų, krovinių vertė siekė 4,96 mln. rb, iš tos sumos 485 950 rb teko Neries ir jos intakų prekybai. Laivybai tinkančiomis upėmis tuomet buvo laikomas tik Nemunas ir Neris, o plukdymui – Nevėžis, Dubysa, Akmena ir Šventoji. Upėmis daugiausia buvo laivais gabenami rugiai ir linų sėmenys.

1848 m. Kauno gubernatorius savo pranešime pažymėjo apgailėtiną faktą, kad visa prekyba Nemunu eina vien tik prūsų laivais. Kitais metais guberna-

[8] Памятная книжка Виленской губернии на 1852 г. Ч. 2. – Вильна: 1852 г. – С. 185–194.
[9] Ковенская губерния за время 1843–1893 г. – Ковна, 1893. – С. 199.

torius jau sakė, kad tuo reikalu tarsis su Kauno gubernijos dvarininkais ir pirkliais.

Iš viso 1843 m. gubernijoje stambesnių mugių, anot minėto pranešimo, buvo 37, į jas prekių buvo atvežta už 300 516 rb, o parduota už 107 630 rb. Į muges iš kitų miestų buvo atgabenama: gelumbės, šilko ir medvilnės prekių, stiklo, gyvulių, indų, silkių, iš gubernijos buvo išgabenami: grūdai, linai, kanapės, miško medžiagos ir malkos. Tos prekės ėjo į Liepoją, Rygą, Ventspilį, Karaliaučių ir Klaipėdą[10].

Būdingiausias to laiko prekybos bruožas buvo mugių prekyba arba tiesiog per atlaidus arba po jų. Nesuvokus, kas ta mugių prekyba, sunku būtų vaizduotis dar ir XIX a. pirmosios pusės, taip pat ir vėlesnių laikų Lietuvos prekybos pobūdį, kai didžioji gyventojų dauguma apsirūpindavo prekėmis ne miestų krautuvėse, bet mugių būdose. Taip pat ir žemės ūkio produktai ar gyvuliai būdavo parduodami ne elevatoriuose, supirkimo punktuose, pieninėse, perdirbimo įmonėse, bet taip pat mugėse ir tai tik periodiškai – dažnai tam tikrai ūkio sezono pradžiai arba jo pabaigai.

Todėl aš čia ir duosiu garsios Šiluvos mugės, kuri vykdavo per atlaidus, aprašymo ištraukas iš L. A. Jucevičiaus veikalo *(Wspomnienia Żmudzi przez X. Ludvika Adama Jucewicza.* – Wilno, 1842).

Jau savaitę prieš Šiluvos mugės pradžią, anot autoriaus, visi keliai esti užgrūsti pakeleivingų pirklių, kurie vyksta į Šiluvą su prekėmis net iš tolimų provincijų. Pačioje Šiluvoje gana didelę aikštę užima pirkliai iš Rygos, Maskvos, Kijevo, o kartais net iš Odesos. Jie čia atgabena stiklo, porceliano, kailių, konfitūrų, muilo, žvakių ir visokių kitokių prekių rūšių, kurios esančios rusų „rozvozčikų" vidaus prekybos objektai. Armėnai atvyksta su šilko medžiagomis, turkiškais chalatais ir t. t.

Iš aikštės, einant žemyn, tęsiasi ilga virtinė krautuvių, kuriose „paprastai mūsų žydeliai nešvarūs, riksmingi, o visados įkyrūs" išskleidė savo verslus. „Čia tave įrudusi, sena, susibaigusi žydė traukia už skverno ir maloniai perša savo supuvusias kriaušes bei obuolius; čia tau rodo vilnoną, perkeliukus ir kitokius audeklinius niekus, ten tave per kits kitą stumia, traukia be jokios mielaširdystės ir rėkia: cukraus, kavos, arbatos, petnešų, pirštinių, liemenių, skarelių, perkelių ir t. t. ir t. t. – visiškai kaip Vilniuje Žydų ar Stiklių gatvėje. Tarp kelių dešimčių prastų krautuvėlių it didžiuliai perlai žvilga galanterijos krautuvės – Kameneckio iš Raseinių ir Mintaujos pirklių, o labiausiai – jomarko briliantas, žemaitukių saldžių svajonių daiktas – skrybėlaičių parduotuvė.

Toliau – keliasdešimt parduotuvių vilniečių su visokiu šlamštu. Toliau – vėl žydų parduotuvės, o dar toliau... ir dar toliau žydai su prekėmis."

Kitame mugės sektoriuje – aplink bažnyčią „didžiulis šventorius, aprizgęs

[10] Ковенская губерния за время 1843–1893 г. – Ковна, 1893. – С. 329.

audeklinėmis būdomis, ten pardavinėja rožančius, škaplierius, kryželius, medalikėlius, paveiksliukus ir maldaknyges."

Tačiau vienos prekės visur pilna – visa rinka apsupta žydų būdomis su „degtine, alum, silkėm, meduoliais, riestainiais ir bandelėmis, keptomis su alūnu, kad išeitų didesnės. Rinkoj stovi vežimai su taboka, džiovinta žuvimi, o prie kiekvieno, iškabos vietoj, ant ilgos karties iškeltas kuokštas taboklapių arba dideliausia plekšnė. Vienur kitur stovi stalai, apdėti skardos dirbiniais. Žemėje prikrauta geležies, molinių puodų ir kitokių indų. Ten vėl stovi tvarkingai išrikiuoti rateliai, o ten visokie ūkio padargai: skrynios, dėžės, kubilai, stalai, staleliai, krėslai, krepšiai, kraitelės, šepečiai linams šukuoti. Galiausiai visur čia dar matyti smulkių parduotuvėlių, kur prekiaujama vaikų žaislais, siūlais, sagutėmis ir t. t. Visų žymesnių smuklių sienos marguoja lentynomis visokių spalvų ir visokių pavidalų kepurių".

J. Jucevičius apibūdina ir ryškiausius mugės tipus. „Antai tasai susiganęs šlėkta, mažiausiai koks nors ežių teisėjas, perka stiklines: žiūrėk, kaip renkasi kuo mažiausias – jis iš jų vaišins svečius arbata; o sau ir pačiai nusipirko kvortines; jo tokia taisyklė: geriausias ir mieliausias svečias namuose – tai pats šeimininkas.

Tas jaunavedys perka žmonai nublukusį maskvinį šaliką ir papjautinai derasi su pardavėju dėl auksino. Po valandėlės pamatysi jį lošimų salėje: tenai be svyravimo pastatys ant kortos šimtą dukatų ir praloš".

„Ten apie žydų parduotuves, apspitusios it musės pilkos kaimo moterys su drobiniais sijonais ir perka sau skareles. Apdriskę su lapsardokais pardavėjai rodo joms visa, ką tik turi, o jos kiekvieną skarelę supasi ant galvos ar ant pečių ir su tam tikru pasitenkinimu žiūrisi į mažą skarda aptaisytą veidrodėlį. Žydai už kits kito giria savo šiukšles.

– Oi, kaip gražu! Oi, kaip tau pritiks! Tu dabar visiškai į save nebepanaši, tu dabar išrodai kaip kokia panelė! Ne, še, imk tą skarelę, aš tokią pačią vakar pardaviau poniai maršalkienei.

– Tai aš nepirksiu, – sako sodietė, – aš su poniom lygintis nenoriu.

– Na! O kuo tu prastesnė už ponią maršalkienę? Tau ta skarelė daug geriau pritinka ne kaip jai, ji su šilkais, su perlais, su deimantais išrodo kaip kokia jos malonybė, kaip kokia grafienė. Na, kam sau gailėti, jei ponas Dievas tave tokią gražią sutvėrė. Oi, kokia tu graži! Tau tik palociuos gyventi. Še, imk tą skarelę, nesigailėsi, – atmink mano žodį, kaip tave tokią išsipusčiusią pamatys koks ponaitis – tuoj pasidabos ir apsiženys.

Mergina nuo pagyrų apkvaitusi, perka su džiaugsmu (...)."

Tai būdingas mugių prekybai begalinių derybų, įkalbinėjimų ir t. t. bruožas, kuris veda į apmulkinimą nepatyrusio pirkėjo ir išviliojimą iš jo keleriopai aukštesnės kainos. Tai yra vienas iš sankaupos šaltinių, kai gudrus pirklys, gerai pažįstąs nepatyrusio pirkėjo psichologiją, gali jam dviguba ar dar didesne kaina įbrukti prekę, arba pamestinai išvilioti iš jo vertingą daiktą.

Savo Šiluvos mugės aprašyme autorius paliečia ne tik materialinius, bet ir „kultūrinius" dalykus. Pasirodo, Šiluvos, kaip ir kitose mugėse, būdavo įvairių pokštininkų, sukčių, muzikantų ir t. t. Pardavinėdavo net iš Vilniaus atvykę pirkliai knygas, žinoma, lenkų kalba ir menkos vertės. Atvykdavo net ir teatras, ar net keli ir keliose daržinėse vaidindavo. „Tiktai niekad čia neužsuka nieko gero, o atvyksta vien klajoją prasti aktoriai, basi, nudriskę ir žaliausio supratimo neturį apie dramos meną."

Puikiai pelnosi ir įvairios „riebių ir tamsių" pramogų įstaigėlės.

Mugės dienos pabaigon darosi vėl būdingas joms vaizdas. „Minia ūžė, įsikaušę kaimiečiai ir šlėktelės vieni su narsuolio mina vaikštinėjo sau, kiti, jau perpildę ruginio nektaro saiką, stovėjo nejudėdami ir iškvėšusiomis akimis spoksojo į aplinkos daiktus. Pastebėjau, kad mažiausia žmonių buvo žydų būdose, kur pardavinėjama degtinė, o daugiausia gėrė prie vežimų. Žemaičių sodžio žmogus tik paskutinio reikalo spiriamas perka degtinę iš žydo jomarke, nes daugiausia savo iš namų atsiveža ir ja pažįstamus vaišina. O važiuodamas namo, kai atsargų nebeturi, tai mažne prie kiekvienos karčemėlės, prie kiekvienos būdelės (o tokių būdelkių, grįžtančiųjų iš jomarko patogumui, pilna būna visose pakelėse per keletą mylių) sustoja ir nors už porą skatikų degtinės su mielu kaimynu ar kūmu turi išgerti. Na, tada prasideda bičiulystės pareiškimai, glamonėjimasis ir bučiavimasis, o draug su tuo ir gausingas abipusis seilėjimasis. O šlėktos tais atvejais daugiausia rėkauja, pučiasi it kalakutai, vaidijasi, kol galų gale etiketiniu trikarčiu pasibučiavimu į abudu skruostus atsisveikina. Šlėkta jomarke, ypač į pavakarę, ima prisiminti senus laikus, senobinius seimelius, o apstotas jauno savo ponų ir brolių pulko, meluoja jiems, kad net dulkės rūksta."*

Tokių mugių didesnių ar mažesnių XIX a. pirmojoje pusėje Lietuvoje būta nemažai. Jų skaičius ir mastas vis didėjo iki geležinkelių susisiekimo išsiplėtojimo.

1858 m. Vilniaus gubernijoje būta 67 svarbesnių mugių, Kauno gubernijoje – 57, pridėję dar Augustavo gubernijos (būsimos Suvalkų) – turėsime apie 150 mugių, į kurias atvykdavo pirkliai, amatininkai – sodžiaus ir miesto – su savo prekėmis, o valstiečiai su savo įvairiais produktais.

Svarbiausia, mugių buvo senoje krašto sostinėje, tai jau minėti šv. Jurgio kontraktai Vilniuje. Kontraktais ta mugė vadinosi dėl to, kad atvykę į ją žemvaldžiai ir pirkliai sudarydavo sutartis (kontraktus) dėl paskolų, nuomų, įvairių pirkimų, pardavimų ir t. t. Atvykę į mugę taip pat apsipirkdavo įvairiomis prekėmis. Didėjant mugių skaičiui, taip pat atsiradus geležinkelių susisiekimui šv. Jurgio kontraktų reikšmė mažėjo.

Augo ir didėjo ir pastovioji prekyba tiek didesniuose, tiek ir mažesniuose miestuose ir miesteliuose. Vilniaus gubernijoje 1858 m. būta 1438 parduotu-

* Citatos sutikrintos su leid.: *L. A. Jucevičius*. Raštai. – V., 1959. – P. 371–384 – *Parengėjo pastaba.*

vių, 930 mūriniuose namuose ir 508 mediniuose. Iš to skaičiaus Vilniaus miestui teko 829 (779 mūriniuose pastatuose ir 50 mediniuose)[11].

Vilniuje gyvai ėjo ir miško prekyba. Pirkliai pirkdavo ištisus miško plotus, žiemą kirsdavo ir suveždavo prie upių, o vasarą Neries upe per Kauną plukdydavo į Klaipėdą, o malkas parduodavo Vilniuje.

Pagal A. H. Kirkoro apskaičiavimus, o tai žymiausias to meto autoritetas statistikos srityje, Vilniuje 1861 m. su laikinai atvykstančiaisiais galėjo būti apie 62 000 gyventojų (nuolatinių 60 493)[12]. Tie gyventojai suvartojo tokius maisto produktų kiekius: jaučių ir karvių 8500, veršių 1967, avių 2654, įvairios paukštienos apie 200 000 vienetų, atvežtinės mėsos 1800 pūdų, ... cukraus apie 4000 pūdų, arbatos – 8000 svarų, užsienio cigarų – 25 000 vnt., burgundiškojo vyno – 3000, šampano – 6000, romo – 5000 butelių, anglų porterio – apie 40 statinių, vietinio – apie 1600 gorčių, spirito – apie 800 gorčių, paprastos degtinės – apie 160 000 gorčių[13].

Palyginti su 1850 m., kai kurių produktų vartojimo padidėjimą tenka aiškinti ne tik galimu natūraliu gyventojų padaugėjimu, bet ir geležinkelių statyba ir susikaupimu Vilniuje inžinerinio techniškojo personalo, rangovų, darbininkų ir t. t., kurie vartojimą padidino. Taip pat reikia atsiminti, kad tas prekes vartojo ne vien Vilniaus, bet taip pat ir tolesnių apylinkių gyventojai.

Kauno gubernijos ir ypač Kauno miesto prekybai didelis įvykis, paskatinęs visą ekonominį gyvenimą, buvo Krymo karas (1853–1856 m.). Apie jo reikšmę K. Tiškevičius rašo: „Tas laikas, apie kurį pasakoju, taip smarkiai nušvito todėl, kad sąjungininkų laivynai 1853 ir 1854 metų kare su Rusija užblokavo visus Rusijos Baltijos pajūrio uostus.

Kadangi Rusijos pajūrio miestai šios priešo akcijos buvo užblokuoti, vienintelis Kauno miestas tapo didžiuoju visos Šiaurės Rusijos židiniu. Sausuma vyko ir vandens keliais iš viso krašto lenktyniaudami plaukiojo įvairiausių prekių transportai, o mainais visi grįždavo prisikrovę produktų, kokių tik užsienio prekyba davė mūsų šaliai. Ir jais, tuo vieninteliu ano meto keliu, einančiu į šalį, buvo aprūpinama ne tik Lietuva, bet ir visa Šiaurės Rusija. Todėl ir Neryje suklestėjo naujas, neįprastas prekybinis gyvenimas. Jos vandenyse buvo apsčiai laivių, kurios kone lenktyniaudamos skubėjo su prekėmis į Kauną. Jų toje upėje kasdien gausėjo. Iš Rygos atsigabenti amatininkai pakrantės gyventojams paskubomis statė jas, o jų vis labiau trūko. Neregėta pirklių konkurencija dėl laivių buvo labai pelninga šeimininkams, ir tai buvo akstinas kuo skubiausiai jas statyti. Radosi pakrantėje naujų, ligi tol visiškai nebuvusių prieplaukų – Maimygai – p. Mečislovo Tuskalos, Kosuta – p. Konstantino

[11] Материалы по географии и статистике России собранные офицерами генерального штаба: Виленская губерния / Составил А. Корева – Санктпетербург, 1861. – С. 516.

[12] Przewodnik. Wilno i koleje żelazne z Wilna do Peterburga i Rygi, oraz do granic na Kowno į Warszawę. Wydał A. H. Kirkor – Wilno, 1862. – S. 81–82.

[13] Ten pat. – P. 78–79.

Gecevičiaus, net Spase, taip aukštai, kur Neris dar tik vingiuotas ir mažas upeliukas, p. Snežka turėjo savo plokščiadugnių, kurias iš ten siuntė su javais. Dvejus metus Neries upėje buvo atkutusi prekyba. Paryžiaus sutartis, kuria pasauliui paskelbta taika su Rusija ir panaikinta Baltijos uostų blokada, Neryje viską grąžino į seną vagą. Gausybę pristatytų laivių keliaudamas mačiau liūdnai ilsinčių krante prie savo prieplaukų, o suklestėjusi prekyba, kurią buvo išgyvenę laivų šeimininkai per dvejus prabėgusius metus, liko dabar tik šviesus atminimas."[14].

Kauno gubernijoje 1857 m. būta 2097 parduotuvių, iš jų apie 1552 mediniuose pastatuose, kitos – mūriniuose; Kauno miestui teko 819, Ukmergei – 235, Šiauliams – 163, Panevėžiui – 114, Telšiams – 55, Raseiniams – 148 parduotuvės[15].

Kauno gubernijos vidaus prekyba, kaip liudija Afanasjevas, daugiausia rėmėsi savitarpio pasitikėjimu, kreditu. Rygos, Vilniaus arba Kauno pirklys prekių duoda žydui kreditan. Šis atidaro krautuvėlę, išrinktą kapitalą grąžina kreditoriui, o pats tenkinasi pelnu. Procentas dažnai esti labai aukštas – vidutiniškai siekia 20 proc.[16]

Tas pats oficialus šaltinis nurodo, kad daugiausia prekyba yra žydų rankose. Jie superka žemės ūkio produktų perteklių mugėse, turguose ir, važinėdami po dvarus ir miestelius, siunčia jį į Kauną, Rygą, Liepoją ir Prūsiją. Iš ten atgabena gubernijai reikalingų prekių, parduodami jas jiems priklausančiose krautuvėse ir krautuvėlėse miestuose ir miesteliuose. Įvairūs grūdai ir linai mieliau perkami Kauno gubernijoje, kaip atgabenami iš Podolės ir Voluinės, nes pastarieji su atgabenimu brangiau kainuoja. Vadinasi, Lietuvos grūdų gamintojai, gyvendami netoli uostų ir vartojimo centrų, galėjo gauti šiokią tokią vietovės rentą. Vėliau carinė vyriausybė panaikino ją vadinamais zoniniais geležinkelių tarifais grūdams ir miltams.

Ten pat randame žinių ir apie rusų pirklius, kurių Kaune būta labai nedaug. Esą rusų pirkliai turi savo komisionierius sostinėse prekėms pirkti patogesnėmis sąlygomis. Žydų pirkliai taip pat laiką agentus Peterburge, Maskvoje, Varšuvoje, Karaliaučiuje, Tilžėje ir Klaipėdoje, kurie tiksliai seka prekybos judėjimą, pranešdami pakitimus telegrafu; taip pat jie seka ir monetų kursus. Iš rusų pirklių Kaune Afanasjevas pamini vieną, kuris esą turįs savo skyrius Kaune, Telšiuose, Šiauliuose ir Raseiniuose. Triskart per metus jis vykstąs į Maskvą prekių pirkti, lanko Žemutinio Naugardo mugę. Prekes gabena per Peterburgą, o žiemą – per Smolenską į Daugpilį, Kauną, Šiaulius, Raseinius, Telšius. Už pristatymą moka už pūdą nuo 1 rb 20 kp iki 1 rb 50 kp sidabru.

Vidaus prekyboje eina visų pirma vietinės gamybos produktai ir dirbiniai: grūdai ir miltai, linai ir sėmenys, kanapės, degtinė ir alus, bulvės, daržovės,

[14] *Тишкевич К.* История Литовской торговли преимущественно по Вилии и Неману. – С. 114–115.
[15] Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба: Ковенская губерния / Составил Д. Афанасьев – Санктпетербург, 1861. – С. 483–484.
[16] Ten pat. – P. 475.

vaisiai, tabakas, cigarai (Kauno fabriko – Ritlerio), drobė vidutinio storumo marškiniams, kumala – trinyčiai vasariniams viršutiniams drabužiams, maišyti vilnos ir linų audiniai, kartais dažyti, milas, žvakės, tarp jų žydams šabašinės, sviestas, aguonų ir saulėgrąžų aliejus, sūris, ypač žemaitiškas padžiovintas, odos, kailiai, vilna, žuvys, ypač Zarasų apskr., plytos, moliniai ir mediniai indai, medžiai, gontai stogams dengti, kalkės, šienas ir avižos, pelningai parduodamos kavalerijos įguloms, galvijai, naminiai paukščiai, įvairi šviežiena, rogės, vežimai ir vietiniai žemės ūkio įrankiai, derva, degutas ir kt.

Iš kitų Rusijos vietų gabena į Kauno guberniją iš Peterburgo ir Maskvos – tekstilę, arbatą, cigarus ir įvairios rūšies tabaką, bakalėjos prekes, kailius, išdirbtas odas, metalo dirbinius, rašomąjį popierių, medvilnę, knygas, stearino ir vaško žvakes ir kt.

Kauno gubernija gaudavo iš Rygos, Liepojos, Mintaujos (Jelgavos) ir Daugpilio tekstilę, cigarus, tabaką, druską, arbatą, kavą, silkes, dažus, porcelianą, muilą, pipirus, stiklą, metalo dirbinius, įvairios rūšies miltus ir kruopas, geležį, žvejų laivelius, lajaus ir stearino žvakes, vyną, porterį ir kt. Iš Žemutinio Naugardo – kailius, dirbtus kailinius; iš Kuršo gubernijos – degtinę ir alų; iš Vilniaus gubernijos – rašomąjį popierių, geležį, muilą, mišką; iš Gardino – grūdus, mišką ir kreidą. Iš Lenkų karalystės – knygas, cukrų, geležį, grūdus, gyvulius; iš pietų gubernijų buvo vežami grūdai, miškas, linai, kanapės, druska, degtinė, arkliai, galvijai ir avys.

Iš užsienio prekių Kauno gubernijoje buvo parduodami: įvairių rūšių vynai, arbata, kava, cukrus, olandiškos silkės, tabakas lapais ir cigaruose, fajansiniai indai, čerpės, ketaus, geležies, cinko dirbiniai, galanterija, medvilnė, druska muilui gaminti, girnos ir pūstukai malūnams, druska, gumilastikas, pirštinės, šilko ir vilnos dirbiniai, minkšti baldai, kišeniniai ir sieniniai laikrodžiai, vilnoniai, medvilniniai ir linų siūlai ir dirbiniai ir t. t.

Be to, į Kauno guberniją iš privilegijuotų gubernijų buvo išvežama gana daug degtinės. 1857 m. net 75 841 kibiras, o dar daugiau iš Baltijos gubernijų – 1858 m. net 107 366 kibirai, o pačioje Kauno gubernijoje 1858 m. buvo parduota 875 tūkst. su viršum kibirų už 710 852 rb. (Apie degtinės pardavimo tvarką žr. P. Šalčiaus „Lietuvos pramonės istoriją".)

Kaune ilgainiui atsiranda stambių pirklių, arba vadinamųjų „kontorų", kurios daro dideles prekybines operacijas. Stambiausios iš jų buvo žydų – Jokūbo Adelsono pirklio importininko ir kapitalisto, geležinkelių rangovo 2 mln. rb apyvartos, Feinbergo – 400 tūkst. apyvartos – abu Raseinių I gildijos pirkliai, toliau Joselio Mejerovičiaus – 3200 tūkst. sidabrinių rb, Vainšteino – 200 tūkst. – abu Kauno I gildijos pirkliai. Kitų – Jakobo – Rygos I gildijos pirklio – ir kompanijos apyvarta 100 tūkst. rb, I gildijos pirklio Goltkevičiaus – 90 000 ir III gildijos Mintaujos pirklio Martinio – 15 000 rb apyvarta.

Savo prekes Jokūbo Adelsono kontora siuntė vandeniu per Klaipėdą ir Karaliaučių į Vokietiją, Angliją ir Prancūziją, o iš užsienio – vynai buvo gabena-

mi daugiausia iš Prancūzijos, o kitos kolonijinės prekės – iš Hamburgo ir Anglijos: silkių 4920 statinių, druskos 39 559 maišai, cukraus 157 statinės, medvilnės 483 kipai, akmens anglies 603 statinės, čerpių 40 000 vnt., sieros rūgšties 105 dėžės, sodos muilui gaminti 39 statinės ir kt.

Ta pati firma 1857 m. išvežė į užsienį: rugių – 8883 statines, kviečių – 12 784, avižų – 381, miežių – 1300, sėmenų – 15 090 statinių, žirnių – 952 karčius, kanapių sėklų – 3064 pūdus, linų – 111 218, antros rūšies linų, vadinamųjų klotinių, – 750, linų pakulų – 3290, kanapių – 13 066 pūdus. Kanapių pakulų 6240 pūdų, šerių – 23 statines, įvairių kailių ir kitų prekių 402 pakus, pušinių, eglinių, ąžuolinių medžių 345 sielius. Ąžuolinių lentelių – 1419, statinių – 280 vienetų. Plaušingų audinių 4650 dešimčių. Taukų 205 statines. Gotkevičiaus kontora turėjo 2 laivus – vieną būrinį, antrą – garlaivį[17].

Iš masinių prekybos dalykų, kurie buvo labai svarbūs, palyginti su visais kitais dalykais – tenka pažymėti miško medžiagas, degtinę (apie šiuos dalykus plačiau rašoma „Lietuvos pramonės istorijoje"), grūdus ir linus. Apie pastarųjų dviejų dalykų prekybą reikėtų plačiau pakalbėti.

Daugiausia grūdų – duoninių ir pašarinių – patiekdavo rinkai dvarininkai ir stambesnieji valstiečiai. Grūdų supirkėjai būdavo beveik išimtinai žydai. Grūdų prekyba vyko maždaug taip: būdavo superkami pirklių vietoje arba pakeliui prieš miestą, arba rinkoje baudžiauninkų kuliami dvarų javai, taip pat ir valstiečių. Pirklys, pirkdamas grūdus dvare, sudarydavo sutartį su dvarininku dėl tam tikro statinių skaičiaus ir duodavo rankpinigių. Sudaręs sutartį, pirklys tarpininkas gali perleisti ją aukštesne kaina kitam ir atgauti savo rankpinigius, už kuriuos jis vėl sudaro sutartį su kitu dvarininku dėl grūdų, dar esančių laukuose, ir t. t. Tai būdavo pirkliai spekuliantai, kurie iš to pelnydavosi, o kartais ir skaudžiai prakišdavo. Kai žemvaldys statydavo grūdus į rinką be sutarties, tarpininkai stengdavosi grūdus nupirkti pakeliui, dar nepasiekus rinkos, kur nors prie smuklės. Čia geros „magaryčios" kartais ir viską nulemdavo. Jei pakeliui į miestą nepavykdavo grūdų parduoti, tai atvežus į rinką, viską nulemdavo pasiūlų ir paklausų santykis bei pirklių „psichologinė ataka". Jei grūdų paklausa būdavo menka, tai iš nenorinčio grįžti su grūdais pardavėjo pavakariu pirkliai juos nupirkdavo už menką kainą. Priešingu atveju – esti „gyva prekyba" – pirkėjai stengiasi vienas per kitą paveržti pardavėją – kaina kyla. Ypač aukštos grūdų kainos būdavo esant bjauriems keliams ir per darbymetį, kai būdavo sunku juos pristatyti į rinką.

Parduodant grūdus į tolesnes vietas – Vilnių, Kauną, Rygą, Liepoją, Dysną būdavo susitariama dėl pristatymo išlaidų. Dvarininkai tokiems pristatymams naudojo baudžiavinių valstiečių dienas, užskaitydami 2 dienas kelionės už tris lažo. Grįžtantys vežimai iš Rygos, Kauno, Liepojos ar Dysnos parveždа-

[17] Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба: Ковенская губерния / Составил Д. Афанасьев. – Санктпетербург, 1861. – С.484–485.

vo druskos ar kitų prekių. Kai kurie žemvaldžiai, vengdami tarpininkų, patys vykdavo su savo prekėmis į Rygą ir ten stengdavosi parduoti gaminius patogiausiomis kainomis.

Nesant pigaus ir patogaus susisiekimo, įvairiose vietose grūdų kainos labai svyruodavo.

Didelės reikšmės tiek dvarų, tiek ir valstiečių ūkiui turėjo linų pluošto ir sėmenų auginimas, apdirbimas ir pardavimas. Beveik nėra Kauno ar Vilniaus gubernijos žemės ūkio aprašymo, kur nebūtų pažymėta, kad linų auginimas Lietuvoje, ypač tuose rajonuose, kur jie gerai dera, sudaro didelę paspirtį valstiečiams. Atrodo, kad XIX a. pirmojoje pusėje dvarams mokėjimas linais dėl linų kainų nepastovumo išnyksta. Tad valstiečiams linus tekdavo patiems parduoti Rygoje.

Patį linų pardavimą įdomiai aprašo M. Katkus. Jo ūkininkai nuo Josvainių (Kėdainių apskr.) apie 1862 m. gabeno linus Rygon. „Rygoje buvo, sako autorius, keista tvarka: įvežus į miestą linus ar sėmenis, juos turi apžiūrėti tam tikras žmogus, vadinamas brokorium: jis linus priskirdavo prie pirmos ar antros rūšies. Pirmoji rūšis vadinosi karūna, antroji – broku. Kiek mokėti už karūną, kiek už broką buvo nustatyta pirklių tarybos. Nuo brokoriaus niekas negalėjo išsisukti, o kai per broką pereita ir rūšys nustatytos, jau kelionės pasisekimas ar šiaip ar taip nulemtas: pas kokį pirklį važiuosi, tiek ir gausi.“ Vadinasi, Rygos linų pirkliai turėjo sudarę savotišką kooperaciją, kuri nepamiršdama savo pelno, stengėsi tiek įgyti pasitikėjimą gamintojų, tiek ir „Rygos linų“ markei sudaryti gerą vardą pasaulinėje rinkoje.

Pati rūšiavimo procedūra buvo taip atliekama: „Štai gatvė išsiplėtė, pasidarė aikštelė, gale aikštelės užtraukta kartis, kol kartis nepakelta, niekas neįvažiuos į miestą. Prie karties stovi vežimai su prekėmis, jas žiūrinėja reikšmingas ponas – tai brokorius. Prie jo sukinėjasi jauni, vikrūs miesto vyrukai, tai gizeliai, pirklių atstovai. Brokorius priėjo prie mūsų keliauninkų... Gizeliai ėmė draskyti vežimus: tuoj maišai ant žemės, linų pundeliai iškloti, sėmenų maišai atraišyti. Brokorius rimtai žiūrinėja prekes: jei linai tinka, gale ratų padaro balta kreida ženklą, o gizeliai balta kreida, kaip sumanydami, išbrūkšniuoja ratus, net pavalkus, net žmogaus nugarą. Jei linai rudi, supuduliuoti, trumpi ar kitu kuo netinka, brokorius žymi ratus raudona kreida. Sėmenų maišus gizeliai atraišo ir brokorius ant kiekvieno maišo padaro raudoną ar baltą brūkšnį. Kai jau dauguma vežimų sužymėta, kartis pakyla ir atsiveria laisvas įvažiavimas į miestą. Dabar mūsų keleivius užpuola kiti gizeliai. Kiekvienas pirklys, laukiąs atvežant linų, siunčia savąjį gizelį vilioti pas save žmonių: taigi tie ir apniko vežimus, kiekvienas visaip girdami savąjį šeimininką. Pirklių vardai buvo: Pirštas, Vilkas, Karvelis, Gulbė, Ąžuolas ir t. t. (čia, matyt, latviškas pavardes Katkus sulietuvina. – *Aut. pastaba*). Kuris gizelis nugirdęs žmogaus vardą, ima nuoširdžiai įkalbinėti: „Mataušai, Mataušai, niekur nevažiuok, važiuok pas Gulbį...“

„Rygos miesto pirkliai susiėję į biržą, nustatydavo prekėms kainas ir, pervažiavęs pro brokorių, žmogus jau žino, ar jam pasisekė ar ne. Sykį įvežęs prekes į Rygą, atgal jų išvežti negali, jas turi palikti Rygoje."

„Mūsų keliauninkai, sekdami vedėją (per visą kelionę vienas ir tas pats važiuoja pirma) nuvažiavo visi pas vieną, tegul bus pas Pirštą. Čia juos pasitiko kaip laukiamus svečius – nurodė, kur vežimus sustatyti, kur pastatyti arklius, kur sunešti daiktus, kur nakvoti. Čia randa daugiau žmonių, jau atidavusių prekes ir paėmusių užmokestį, iš jų sužino, po kiek moka už karūną, po kiek už broką. Ateina patsai ponas Pirštas arba jo ūkvedys, susveria prekes, užrašo karūną ir broką, atiduoda kiekvienam kortelę, pinigai bus rytoj rytą."

„Atvažiavus į pirklio gaspadą, kiekvienas jaučiasi esąs perpus namie: arkliai arklidėje, žmonės šiltame kambaryje. Vakarienei, pusryčiams yra iki sočiai karšto viralo: viralas išsiilgėtas. Nei už butą, nei už valgymą mokėti nereikia, viskas veltui, be užmokėjimo.

Rytoj rytą eina į kontorą pinigų. Padavus kortelę, pirklys pripils pilną kepurę sidabrinių ir auksinių rublių, net akys nušvinta..."[18]

Visa ta prekyba atrodo gražiai ir tvarkingai sutvarkyta ir „nei už butą, nei už viralą mokėti nereikia". Autorius viena tik pamiršo apskaičiuoti – būtent tą kainos skirtumą, kurį gauna valstietis, parduodamas pirkliui, o pirklys parduodamas eksportininkui. Aišku, kad iš to skirtumo apmokamas ne tik butas ir viralas, bet dar gerokai turi likti ir pirkliui, nes kitaip jis nesiimtų tos operacijos.

Iš aprašų matome, kad valstietis, nuvykęs toliman miestan buvo bejėgis, palyginti su gudriais pirkliais, besistengiančiais jį privilioti ir net nurodyti, kur geriausia pirkti „aitvarą". Ir vis dėlto, šis linų pardavimas tiesiog Rygos pirkliams atrodo buvo daug naudingesnis, kaip vėliau įsigalėjęs pardavimas vietiniams suktiems tarpininkams, kurie buvo tik Rygos pirklių agentai. Vietinio tarpininkavimo parazitavimas ir suktybės turėjo iškelti mintį dėl prekybos, kuri prieitų didesnių rinkų ir gintų gamintojo reikalus.

Tokia mintis buvo realizuota Lenkijos dvarininkų, kurie 1859 m. įsteigė vadinamus Komiso namus Polocke. Komiso kontora Polocko gub. žemdirbių, įsteigta 1859 m. Jos operacijas sudaro išdavimas piniginių paskolų, įkeitus grūdus, cukrų, vilną ir spiritą, išrašymas iš užsienio prekių ir produktų, privatiems asmenims užsakius, iš dalies įsteigtai kontoros Polocko mieste krautuvei, taip pat įkaito lakštų pirkimas ir vekselių diskontas, lengvinant dvarininkams grūdų pardavimą į užsienį kuo patogesnėmis kainomis ir atpalaiduojant juos nuo savanaudžių spekuliantų šutvės tarpininkavimo. Ji darė naudingą įtaką užsienio grūdų prekybai. Ši kontora turėjo savo skyrių Lomžos mieste Augustavo apskr., o tos pačios gubernijos kitos apskr. žemvaldžiams, gyvenantiems prie Nemuno, 1860 m. gale įsteigta tam tikra kontora

[18] *Katkus M.* Balanos gadynė // Mūsų tautosaka, IV. – K., 1931. – P. 69–74.

Aleksote „Br. Gavronskių, Skaržinsko ir K°“ vardu su agentūromis Kalvarijoje, Suvalkuose ir Augustave“[19]. Jų tikslas buvo parduoti grūdus ir kitus žemės ūkio produktus. Polocko pavyzdžiu 1860 m. įsisteigė tokios prekybos įstaigos ir Lietuvoje („Nadniemeński dom zleceń“) su savais sandėliais Aleksote, Kalvarijoje, Gelgaudiškyje, Augustave[20]. Jų organizatorius Augustavo gub. buvo dvarininkas Gavronskis. Oskierka apie Komiso namus rašė: „Dvarininkai Komiso namams pristatydavo parduoti savo produktus, daugiausia grūdus komiso pagrindais. Statytojas galėjo gauti avansą ir 6 proc. 3/4 pristatytų grūdų vertės. Tam tikslui komiso namai turėjo atidarytus kreditus Lenkijos banke ir privačiuose bankuose. Tos įstaigos nuopelnas buvo tas, kad ji pasistengė grūdus pardavinėti pagal rūšis, o tai vertė dvarininkus geriau valyti parduodamus grūdus. Taip pat nustatė ir lasto, kaip grūdų saiko turinį“[21].

1858 m., kaip rodo duomenys, mugės bene bus pasiekusios savo apogėjų, nes netrukus po to ryšium su geležinkelių atsiradimu, jų reikšmė ima mažėti. Pažymėsiu čia tik stambesnes Kauno gubernijos muges. Afanasjevo duomenimis, tais metais didžiausia mugė buvo Zarasuose (08 3–15). Į ją buvo atgabenta prekių net daugiau kaip už 77 tūkst. sidabrinių rb, o parduota daugiau kaip už 18 tūkst. sidabrinių rb, tik antrą vietą užėmė Kauno šv. Jono mugė (tęsėsi nuo birželio 24 d. dvi savaites) – prekių atgabenta už daugiau kaip 35 tūkst., parduota už daugiau kaip 15 tūkst. rb, toliau eina buvusi net didesnė už Kauno Šiluvos mugė (09 8–15) – prekių atgabenta už daugiau kaip 15 tūkst. rb, bet užtai labai menkai buvo parduota – vos daugiau kaip už 2,5 tūkst. rb; dar toliau eina Joniškio mugė (02 02), kur buvo atgabenta prekių už 12 tūkst. rb, o parduota – už 3 tūkst. rb, Kalvarijos – atgabenta už 20 tūkst., o parduota prekių už 7 tūkst. rb. Zarasų, Joniškio mugių didesnes apyvartas tenka aiškinti bene tuo, kad tose mugėse buvo parduodami arkliai.

Visų Kauno gub. 57 mugių apyvartos 1858 m. buvo tokios: prekių atgabenta į visas muges už per 342 tūkst. rb, o parduota už daugiau kaip 102 tūkst. rb.[22]

Šių duomenų laikyti tikrais netenka. Greičiausiai jie buvo renkami apklausimais, daromais policijos valdininkų ar kitų vietos administracijos organų, o tokiais atvejais vargu ar galima laukti tikrumo. Be to, tos pačios neparduotos prekės buvo vežamos į kitas gretimas muges ir t. t., vadinasi, apyvartoje jos kartodavosi.

[19] Centralinis valstybės archyvas Kaune (CVAK), f. 1263; 1861. Atc. 28966. – P. 673.
[20] *Šalčius P.* Žemės ūkio organizacijos Lietuvoje iki 1915 m. – K., 1937. – P. 61.
[21] *Oskierka A.* Spółki handlowe rolników // Ateneum. – Warszawa, 1883. T. 4. – S. 408. [Tai turėtų būti straipsnis, bet iš kokio leidinio paimtas, autorius tiksliai nenurodė, o nustatyti nepavyko. – *Parengėjo pastaba.*]
[22] Материалы по географии и статистике Росии, собранные офицерами генерального штаба: Ковенская губерния / Составил Д. Афанасьев – С. 479–482.

Šiaip gyventojai į didžiąsias muges vykdavo iki 40 varstų nuotoliu tiek parduoti savo produktus, tiek ir apsipirkti reikalingomis prekėmis.

Pažymėtinas mugių prekybos sezoniškumas. Taip, pvz., rudenį ir pavasarį daugiausia būdavo parduodami grūdai, gyvuliai ir arkliai. Kainos taip pat smarkiai kito pagal metų sezonus, pvz., darbo jautis ir arklys paprastai būdavo brangesnis pavasarį, kai jų reikėdavo darbui, o rudenį, kai daug kas parduodavo arklius ir raguočius, nesitikėdami jų išmaitinti žiemą dėl pašaro stokos, kainos krisdavo.

Lietuva, kaip pasienio sritis su Vokietija, buvo svarbi eksporto ir importo vieta. Vien Kauno gubernijos Jurbarko muito apygarda su būstine Tauragėje turėjo penkias muitines – Jurbarke, Tauragėje, Naumiestyje, Gargždуose, Kretingoje ir keturis pereinamuosius punktus – Sartininkuose, Degučiuose, Voveriuose ir Aisėnuose. Be to, užsienio prekyba ėjo Dauguvos upe ir sausumos keliais per Rygą ir Liepoją, Klaipėdą, Tilžę ir Karaliaučių.

Svarbiausias užsienio ir vietinės prekybos punktas buvo Kaunas, paskui Jurbarkas, Tauragė, Naujamiestis, Gargždai, Kretinga, Telšiai ir Raseiniai.

Prekybos keliai – vandens: Nemunas, Neris, Nevėžis; sausumos keliai – geležinkelis Kaunas–Virbalis, Kauno–Daugpilio ir Rygos–Tauragės plentas; didieji vieškeliai – iš Kauno į Jurbarką ir Tauragę, iš Šiaulių per Telšius, Skuodą į Liepoją, iš Telšių į Klaipėdos uostą; iš Panevėžio per Kėdainius į Kauną. Per Jurbarko muito apygardos muitines per 12 metų nuo 1846–1857 m. vidutiniškai per metus buvo įvežama prekių už 5,4 mln. sidabrinių rb. Beveik 3/4 visos tos bendros sumos ėjo per Tauragės muitinę. Per tą patį laiką kasmet vidutiniškai buvo išvežta prekių už 2,7 mln. rb. Daugiausia prekių buvo išvežta per Jurbarko muitinę (iš 33,4 mln. rb – už 24,5 mln. rb), nes daugiausia prekių ėjo vandens keliais[23]. Kalbant apie prekių įvežimą ir išvežimą, taip pat apie surinktų muitų sumas 1846–1857 m., reikia turėti galvoje Krymo karo laiką, kai išvežamoji ir įvežamoji prekyba per Kauno guberniją milžiniškai padidėjo.

Kiek iš išvežamųjų ir įvežamųjų prekių teko Kauno gubernijai, sunku pasakyti, nes nebuvo atskiros statistikos pagal gubernijas. Tačiau per Kauno guberniją ėjo visa Vilniaus, Minsko ir Gardino gubernijos, dalies Černigovo ir Voluinės su Baltijos uostais, Peterburgo ir Maskvos bei Sūduvos krašto prekyba. Per Tauragės muitinę daugiausia buvo vežami manufaktūros dirbiniai į Peterburgą ir Maskvą Tauragės–Rygos plentu. Nors muitai įvežamoms prekėms nebuvo dideli, tačiau vyko kontrabanda prekių iš Vokietijos. Kasmet (1846–1857 m.) kontrabandinių prekių būdavo sulaikoma vidutiniškai už 38,2 tūkst. rb, nesugautų greičiausiai pernešdavo dvidešimt kartų daugiau.

[23] Материалы по географии и статистике Росии, собранные офицерами генерального штаба: Ковенская губерния / Составил Д. Афанасьев. – С. 489.

Pažymėtina, kad 1851 m. buvo panaikinta muito siena su Lenkijos Karalyste, į kurią įėjo kairiakrantė Lietuva. Tai, žinoma, turėjo teigiamos reikšmės tiek visai Lietuvos prekybai, tiek Kauno miestui, kurio užnugaris labai išsiplėtė (atiteko Sūduva – Užnemunė).

Susisiekimo keliai ir transportas

Sausumos keliai

Lietuvos susisiekimo istorijos 1795–1864 m. laikotarpiui būdingi dideli pakitimai. Šalia tradicinių vandens kelių, kaip pagrindinių prekybinio susisiekimo arterijų, taip pat sausumos kelių ir vieškelių, atsiranda plentai ir geležinkeliai.

Šio laikotarpio kelių apžvalgą pradėsime nuo sausumos kelių, kurie ir atsiradus naujoviškiems keliams – plentams ir geležinkeliams, savo reikšmės nenustoja. Atvirkščiai, jų reikšmė padidėja, nes, pvz., ir prie plento, ir prie geležinkelio, ir prie upės privažiuoti reikia turėti kelią. Besiplėtoją rinkos santykiai reikalauja, kad tie keliai būtų patogūs, lengvai išvažiuojami.

Carinio valdymo laikais sausumos keliai buvo suskirstyti į tris rūšis: 1) pašto, 2) karinius-transportinius, atseit prekybiniam ir kariuomenės susisiekimui ir 3) sodžių kelius. Be to, žiemą pašalus, ežerais, upėmis ir pelkėmis atsirasdavo vadinamieji žiemos keliai – rogių keliai.

Apskritai ir oficialūs šaltiniai pripažįsta, jog sausumos keliai, išskyrus, žinoma, plentus, buvo menkai prižiūrimi. Rudenį ir anksti pavasarį jie būdavo sunkiai išvažiuojami. Dėl to susitrukdydavo miestų aprūpinimas produktais, vėluodavo paštas. Žiemą, jei būdavo mažai sniego, dėl gruodo išmaltais keliais sunku būdavo išvažiuoti, o daug prisnigus dėl sniego ir duobių. Kelių taisymas buvo užkrautas valstiečiams kaip natūrinė prievolė.

Žiemą svarbesni prekybos ir administracijos centrai susisiekdavo upėmis – Nemunu ir Nerimi, Lietuvos rytinėje dalyje – ežerais, Šiaulių apskrityje atsidarydavo kelias per Tyrulius.

Kauno gubernijoje tuo metu buvo nutiesti du plentai – Peterburgo–Varšuvos, kirtęs Kauno guberniją nuo Daugpilio iki Kauno, vadinamasis Kauno plentas, kuris nuo Kauno ėjo per Garliavą, Veiverius, Marijampolę, Kalvariją, Suvalkus Varšuvos link. Antroji magistralė – tai Rygos–Tauragės plentas.

Pirmasis plentas buvo pradėtas tiesti 1830 m. ir baigtas 1835 m., o susisiekimui atidarytas 1836 metais. Jo nutiesimas tarp Kauno ir Daugpilio kainavęs 994 tūkst. sidabrinių rublių. Anksčiau (1820–1829 m.) to plento tąsa buvo nutiesta kairiojoje Nemuno pusėje su šaka nuo Marijampolės Kybartų–Virbaliaus link. Plentas tarp Kauno ir Daugpilio neturėjo makadaminės dangos, bet buvo išpiltas žvirgždu. Tokia plento viršutinė danga neiš-

laikė 1853–1856 m. Krymo karo metu milžiniško judėjimo ir suiro. Teko plentą iš naujo perdirbti ir padengti akmens skalda. Iš pradžių už važiavimą plentu buvo imamas tam tikras mokestis, kuris nuo 1870 m. Kauno plentu buvo panaikintas. Didelę kliūtį susisiekimui Kauno plentu sudarė tilto nebuvimas per Nerį ties Jonava, taip pat ir nebuvimas pastovaus tilto per Nemuną Kaune į Aleksotą. Prie Kauno–Daugpilio plento buvo pastatyta 11 stočių, kur buvo keičiami pašto ir keleivių susisiekimo arkliai ir tvarkomas keleivių susisiekimas. Šis plento ruožas buvo 192 varstų ilgumo (Kaunas–Daugpilis).

Tauragės plentas buvo pradėtas 1836 m. Ruožas tarp Kuršo gubernijos ir Šiaulių buvo baigtas 1843 m., o iki Mintaujos – 1856 metais. Šis plentas sudarė dalį didžiulės plento magistralės, jungiančios Prūsijos sieną ties Taurage su Šiauliais, Mintauja, Ryga, Pskovu ir Peterburgu. 1853–1856 m. ir šiam plentui teko išlaikyti labai padidėjusį judėjimą, bet tokių didelių kliūčių kaip Kauno plente nebuvo[24].

1857 m. Tauragės plentu pašto arkliais pervažiavo apie 35 000 žmonių, o Kauno – apie 9 000 keleivių.

Be šių plentų magistralių, Kauno gubernijoje dar būta plento nuo Naumiesčio iki Prūsų sienos ir Rietavo–Veiviržėnų plento, nutiesto kunigaikščio Irinėjaus Oginskio kartu su aplinkinių kaimų valstiečiais. Vėliau tas plentas buvo apleistas, nes valdžia atsisakė duoti lėšų remontams.

Carinės vyriausybės pradėtas plentų tiesimas, nors ir politiniais tikslais, po 1831 m. sukilimo, kad būtų lengviau permesti kariuomenę į neramų politiškai kraštą, be abejonės, atgaivino prekybą. Pats plentų tiesimas pareikalavo daug darbo jėgos ir transporto priemonių. Dvarininkai tiems darbams siųsdavo valstiečius ir papildomai juos išnaudodavo, todėl atsirado ir valstiečių skundų dėl pasunkėjusios būklės. Žinomas, pvz., Savičiūnų valstiečių skundas vyskupui M. Valančiui dėl dvarininko Pamernecko skriaudos: „1855 m. mūsų ponui liepiant, kiekvienas ūkininkas išvežė po sieksnį su ketvirčiu akmenų į plentą. Už tą mūsų vargą ponas sumokėjo tik po puspenkto rublio už sieksnį, o pats paėmė iš vyriausybės po 18 sidabrinių rublių“[25].

Prie plentų ir svarbesnių vieškelių buvo organizuotas keleivių ir pašto išvežiojimas. Kauno gubernijoje tokių stočių buvo 35 su 1066 arkliais ir 386 vežėjais. Kauno gubernijoje kelių, kuriais buvo išvežiojamas paštas, buvo 785 varstai.

1797 m. Vilniuje caro įsakymu (1796 10 20) buvo įsteigta Pašto valdyba. Iš pradžių kiekvienas pašto siuntinys būtinai turėjo būti įteiktas pašto valdininkui, kuris imdavo grynaisiais pinigais gana didelį atlyginimą už kiekvieną

[24] Материалы по географии и статистике Росии, собранные офицерами генерального штаба: Ковенская губерния / Составил Д. Афанасьев. – С. 134–138; taip pat: Ковенская губерния за время 1843–1893 г. – С. 135–136.

[25] *Ruseckas P.* Baudžiava. – K., 1936. – P. 36.

siuntinį, laišką arba piniginį paketą. Kiekvieną tokį siuntinį pasiųsdavo prirašytą prie tam tikro lydimojo rašto. Suprantama, kad, esant tokiai tvarkai, paštas nebuvo greitas.

1834 m. Anglijoje įvedus pašto ženklus, Rusijoje jie štampuotų vokų pavidalu buvo įvesti 1848 m., o pašto ženklų pardavimas – 1857 m., atvirukų – 1872 m., banderolių ir atvirukų su apmokėtu atsakymu – nuo 1890 m. Kauno gubernijoje. 1843 m. būta vos 18 pašto įstaigų. Tas skaičius per 50 metų, t. y. 1893 m. išaugo iki 108.

Pašto reikšmę dar labiau padidino sujungimas paštų su telegrafu. Kauno gubernijoje pirmutinis telegrafas įvestas 1884 m. Zarasuose.

Nutiesus Peterburgo–Varšuvos plentą, į kurį įėjo ir Kauno–Daugpilio ir Kauno–Suvalkų ruožas, atsirado susisiekimas diližanais. Iš Kauno jie kursuodavo į Peterburgą, Varšuvą ir Tauragę kartu veždami ir paštą. Tarifas buvo nustatytas už kilometrą didelėse karietose I skyriaus 4 sidabrinės kapeikos, II skyriaus – 3 1/2 ir ant karietos viršaus – 2 1/2, mažose karietose – 3 sidabrinės kapeikos.

Be keleivių vežiojimo pašto arkliais, buvo dar vadinamasis žemietijos („zemskaja počta“) paštas, kuriuo susisiekimas buvo itin sunkus. Keleivių vežiojimo pašto keliais imdavosi ir kai kurie dvarininkai, pvz., Tiškevičius, vežiodavo tarp Vilniaus ir Kauno[26].

Transportas

1858 m. Vilniaus gubernijoje „Pašto stotys Vilniaus gub. buvo išsinuomojamos per varžytynes ir laikomos daugiausia žydų. Geresnė ar blogesnė tvarka stotyje priklauso nuo nuomininko turtingumo ir sąžiningumo. Kiek mums teko pastebėti gana dažnai važinėjant po guberniją, geriau laikomos stotys tarp Vilniaus ir Lydos miestų; „geriau laikomos“ – reiškia arklių gerumą, vežėjų drabužių švarumą, gerai laikomus pakinktus ir pašto ekipažą, t. y. vežimą, o kai dėl laikymosi nustatyto važiavimo greičio ir kaip spėriai pakinkomi arkliai, tai šiuo požiūriu paštų laikytojai nė vienoje vietoje nepatenkins reikalavimų. Nustatytas vasaros metu važiavimo greitis 10 varstų per valandą niekada neišlaikomas ir važiuojąs šiuo požiūriu visiškai priklauso nuo vežėjo, kuris nuvažiavęs 20 varstų per 2 valandas tarytum padarė keleiviui malonę. Važiavimo greičio pavasarį ir lietingą rudenį visiškai nesilaikoma, nors ir yra nustatyta važiuoti 8 varstai per valandą.

Arkliai perkinkomi lėtai, ypač naktį. Keleivis, atvykęs į stotį, turi žadinti viršininką, viršininkas seniūną, o šis vežėjus, kurie paprastai nežino savo eilės ir derasi kam važiuoti, paskum prasideda flegmatiškas parengimas vežimo ir arklių, tad, norint pakeisti porą arklių, kartais reikia apie 3/4 valandos.

[26] Материалы для географии и статистики Росии, собранные офицерами генерального штаба: Ковенская губерния / Составил Д. Афанасьев – С. 161.

Stotyse visi vežimai su dišliais, tam pritaikyti ir pakinktai, kurie nesvarbiems keleiviams, važiuojantiems pora arklių, esti labai prasti: sutrūkinėję, suraišioti virvutėmis. Važiuojant iki kitos stoties, tenka keletą kartų sustoti taisyti.

Vežėjai, kuriems apsiaustai nustatyti iš tamsiai žalios gelumbės, dažnai esti aprengti fantastiškais kostiumais, nekalbant jau apie kepurę, kuri laikoma revizijoms ir važiuojant svarbiausiems, viršininko nuomone, asmenims. Betgi Vilniaus gub. stočių pakinktai ir vežėjų drabužiai yra tvarkingesni. Kiekvienoje stotyje visados esti keletas nuvarytų, sugadintų ir šlubų arklių; šias lupenas dažniausiai kinko naktį nelaimingiems pora arklių važiuojantiems keleiviams. Į važiuojančius su valdiškais kelionlapiais kreipiama daugiau dėmesio, bet ir tai pagal rangą. Apskritai, praleidžiant didelę savo tarnybos dalį kelionėse, mums teko susipažinti su elgsenos būdais stotyse. Didesnis ar mažesnis paslaugumas ten priklauso nuo to, ar keleivis važiuoja savo ekipažu ar pašto. Pirmuoju atveju ekipažo rūšis ir imamų arklių skaičius taip pat turi reikšmės. Mažiausiai kreipiama dėmesio į važiuojančius pašto vežimu, pakinkytu pora arklių; su jais stoties viršininkas elgiasi tarytum iš globos jausmo ir ypatingu paslaugumu jiems laiko, jei jų paklausia „ar neturite atliekamo cigareto?“ Laukiant įtakingo asmens stotyje, jaučiamas sambrūzdis, norima pasirodyti; laimingas keleivis, kuriam tenka tuomet važiuoti: jį greičiau išleidžia, taisymų kelyje nesti ir vežėjo drabužiai padoresni.

Keleivių skundams įrašyti kiekvienoje stotyje yra pritvirtinta prie stalo skundų knyga, bet tie skundai dažniausiai palieka be pasekmių.

Be paštų, esamų minėtuose traktuose, kiekviename apskrities mieste žemietijos ispravniko žinioj yra žemietijos paštas, turįs nuo 3 iki 6 arklių; jo tikslas yra išvežioti valdžios pasiuntinius su vokais į apskrities atskiras vietoves.

Kelionėms valstybės reikalais ne pašto traktais gubernijos valdyba išduoda atvirą lapą, pagal kurį sodžiaus gyventojai privalo duoti arklius kelionei kaip ir pašto stotyse.

Kelionė šiuo būdu vyksta taip: keleivis pristato savo atvirą lapą miestelyje, kaime ar bažnytkaimyje esantiems oficialiems asmenims – penkiašimčiui, šimtininkui ar dešimtininkui, kurie duoda įsakymą ruošti arklius. Čia ir prasideda visi to susisiekimo nepatogumai. Valstiečiai labai nenori pastočių ir kiekvienas jų stengiasi atsikratyti įvairiais sumetimais, ypač vasarą ir pavasarį. Po ilgų ginčų, pagaliau, nustatoma, kas privalo važiuoti ir kas turi duoti arklius, kurių paprastai vasarą ir pavasarį nesti namie, dėl to arklių parvedimas ir vežimo parengimas užima daug laiko, tad arkliams pakeisti išeina 3–4 valandos ir tai dar gerai, jei arkliai gaunami iš to pat kaimo, o jei iš kito, esančio bent už 4 varstų, tai tenka laukti ir apie 7 valandas. Stoties distancijai nuvažiuoti gyventojų vežimais reikia kelių valandų; darbų nuvarginti valstiečių arkliai nepaeina ir reikalauja dažnų sustojimų: žodžiu, ko-

mandiruotas valdininkas valdiškais reikalais, kitą kartą gana skubiais, labai dažnai neįstengia net geriausiomis sąlygomis padaryti daugiau kaip 40 varstų per parą. Mes pirmiau sakėme, kad senuoju Kauno traktu dėl labai didelio judėjimo įtaisytas privatus paštas. 1850 m. žydas Veinbergas gavo leidimą įsteigti diližanų stotį susisiekimui tarp Vilniaus ir Kauno, bet ši įmonė neturėjo pasisekimo ir dabartiniu metu pakeista paštu Vilniaus gub. stotyse: Lentvario, Vievio ir Žiežmarių. Kiekvienoje iš tų stočių yra iki 12 arklių. Judėjimas šia pašto linija vyksta be kelionlapių, bet kelionpinigiai mokami beveik dvigubi, būtent, už arklį vienam varstui mokama 4 1/2 kp. Ši pašto linija veikia gana tvarkingai.

Svarbiausiais plentais, t. y. tarp Vilniaus, Kauno, Minsko, Gardino, Švenčionių, Daugpilio ir kt. nuolatos kursuoja keleivių furgonai (*fraktowa fura*), laikomi žydų vežėjų (furmanų). Furgonas turi du sieksnius ilgio ir ištisai padengtas baltu audeklu; į jį kinko, jei geras kelias 4, o rudenį ir pavasarį, žiūrint reikalo, 5 ir 6 arklius. Į tokį furgoną kartais telpa iki 15 žmonių. Kiekvienas keleivis pagal bagažo svorį ir vietą už vežimą tarp Vilniaus ir Kauno moka nuo 2 iki 3 rb; tarp Vilniaus, Gardino ir Minsko – iki 5 ir 6 rb. Važiavimas furgonuose, be abejo, labai pigus, bet, esant dideliam važiuojančių skaičiui, susijęs su dideliais nepatogumais, ypač per vasaros karščius; be to, jei važiuojant užklumpa šąbas, žydas sustoja penktadienio vakarą ir ištisą parą tenka laukti kur nors nešvarioj smuklėj. Kelionei tarp Vilniaus ir Kauno reikia vienos ar pusantros paros. Tarp Vilniaus ir Gardino ir Minsko kelionei reikia nuo 2 iki 3 parų – tai priklauso nuo kelių.

Tokios rūšies furgonai naudojami ir prekėms bei kitokiems kroviniams gabenti; tokiais atvejais susisiekimas tęsiasi ilgiau, už krovinio pūdą, žiūrint nuotolio, mokama nuo 30 iki 70 kp.

Be furgonų, esti dar ir pusiau furgonų, trumpesnių už furgonus ir dengtus tik iki pusės; šie ekipažai naudojami pervežti tik keleivius. Visi šie vežimai su dišliniais pakinktais.

Apskritai visi kelionių būdai žmonėms, neturintiems savo ekipažų ir lėšų, yra susiję su dideliais nepatogumais, pakenčiamais nedidelėms distancijoms, bet varginantiems iki nuovargio ilgoje kelionėje. Norint tai suprasti, reikia pamatyti vasaros karštyje važiuojantį furgoną, prikimštą įvairių nacijų ir papročių keleivių."[27]

Jei sausumos keliai, kartu ir plentai, sudarė platų ir visuotinį susisiekimo tinklą po visą kraštą, nors toli gražu ir netobulą, tai masinių prekių prekybai (miško medžiagų, grūdų, druskos, silkių ir kt.), kaip ir anksčiau, labai svarbus buvo vandens transportas. Didžiausia naujiena, ilgainiui labai patobulinusi vandens transportą – buvo garlaivių plaukiojimo pradžia.

[27] Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба: Виленская губерния / Составил А.Корева – С. 185–188.

Svarbiausia vandens transporto arterija buvo Nemunas, sujungtas savo intakais bei Oginskio kanalu su Dnepru, o Augustavo kanalu – su Vyslos sistema. Prekės Nemunu buvo siunčiamos įvairiais laivais, baržomis, vytinėmis ir kt. Šie laivai skyrėsi iš kitų plokščiu dugnu, taip pat laivai skyrėsi ir pakrovimo svorio dydžiu – nuo 400 ligi 20 000 pūdų. Botų (baržų) pakrovimo svoris siekė 12 000 pūdų, vadinamųjų berlinkų – iki 18 000 pūdų. Iš Kauno į Karaliaučių, esant patogiam orui, tie laivai nuplaukdavo per 3–5 dienas.

Apie garlaivių atsiradimą Nemuno ir Neries upėse K. Tiškevičius taip rašo: „Grafas Rainoldas Tyzenhauzas, trokšdamas šaliai atlikti pilietinę pareigą, 1855 m. nukreipė savo mintis į prekybą Nerimi ir Nemunu. Jam atrodė, kad Lietuvos prekyba labai sustiprėtų, jei tomis upėmis plaukiotų garlaiviai. Tam reikalui didikas savo lėšomis iš užsienių parsigabeno du garlaivius. Didesnysis pavadintas „Kęstučiu“ („Kiestut“) buvo skirtas Nemunui, o mažesnysis „Neris („Nerys“) turėjo plaukioti Nerimi. 1856 m. vasarą „Neris“ pradėjo kursuoti ta upe. Iš tiesų garlaivis nuplaukė vieną kartą aukštyn Nerimi net iki Sosenkos, vienos iš pirmųjų šios upės ištakos prieplaukų. Baigė, buvo man pasakyta garlaivystės direkcijoje, kelionę labai sunkiai, kaip vienintelį bandymą ištirti vagą toje upėje, kurios prekybą turėjo žadinti. Deja, Neries vaga beveik visur sekli ir akmeninga neatitiko nei kilnių šios verslovės steigėjo ketinimų, nei didžiųjų vilčių, kokias iki tol šalis puoselėjo. „Neries“ garlaivis pasirodė esąs nenaudingas Neriai – pirmaisiais metais jis dar vežiojo keleivius tarp Vilniaus ir Kauno arba Vilniaus visuomenę pakvėpuoti tyru oru iš Vilniaus į Verkius ir atgal šventomis dienomis. Su ta viena paslauga Lietuvos visuomenei šitaip ir užgeso naudinga mintis: „Neris“ nebegrįžo į Neries upę, tuo tarpu jos draugas ligi šiol pareigas stropiai tebeina.“[28]

Prieš pasirodant Nemuno ir Neries upėse „Kęstučiui“ ir „Neriai“ bene nuo 1854 m. Nemunu pradėjo plaukioti vokiečių garlaiviai. 1854–1856 m. Nemunu plaukiojo 11 garlaivių: „Kaunas“, „Elbingas“, „Švalkė“, „Tilzit“, „Festina“, „Kniaz Varšavski“, „Frisch“, „Welau“, „Wilno“, „Kęstutis“ ir „Neris“. Nuo 1856 m. beliko „Kęstutis“ ir „Neris“, kurie plaukiojo tarp Kauno ir Tilžės – 149 varstų kelią, du kartus per savaitę su keleiviais ir įvairiomis prekėmis, imdami už tą kelionę nuo 3 iki 5 sidabrinių rb, o už prekes – nuo 10 iki 15 kp už pūdą. Kiti laivai nustojo plaukę dėl to, kad jiems trūko keleivių ir prekių[29].

Lietuvos gyventojai naudojo ir Dauguvos laivininkystę, kuri siauru Kuršo gubernijos ruoželiu buvo atskirta nuo Kauno gubernijos. Nemunu ir Nerimi plaukiojantys laivai buvo statyti Elbinge Schichau laivų dirbtuvėse, taip pat

[28] *Тышкевич К.* История литовской торговли преимущественно по Вилии и Неману. – С. 115.

[29] Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба: Ковенская губерния / Составил Д. Афанасьев – С.180.

Rygoje – „Perkūnas“. Garlaivio kaina siekė nuo 25 iki 35 tūkstančių rublių su pakrovimo svoriu nuo 1,5 iki 3 tūkst. pūdų.

Plėtojantis Nemuno laivininkystei, rusų valdžia vokiečių pavyzdžiu ėmė reguliuoti Nemuno tėkmę, valyti vagą, stiprinti krantus ryšium su dideliu 1855 m. potvyniu, pridariusiu daug nuostolių. Nemuno vaga buvo valoma 1805 ir 1806 m., 1820–1825, taip pat 1829 m. Nemuno krantinėms stiprinti buvo panaudoti akmenys nuo nutrauktos Dubysos–Ventos kanalo statybos.

Geležinkeliai

Pirmasis geležinkelis Lietuvoje atsirado kaip Peterburgo–Varšuvos geležinkelio ruožas, ėjęs per Kauno gubernijos pakraštį ir Vilniaus gubernija iki Lentvario, nuo ten Gardino kryptimi su šaka Kauno–Virbalio link.

Ypatingų statybos darbų – būtent dviejų tunelių – pareikalavo geležinkelio ruožas tarp Vilniaus ir Kauno. Panerių tunelio darbai buvo pradėti 1859 01 15, o turėjo būti baigti 1860–1861 metais. Panerių tunelis buvo 200 sieksnių ilgumo. Jį statyti buvo ypač sunku dėl žemės grunto sudėties (byrančio smėlio). Antras, trigubai ilgesnis tunelis, prie Kauno Petrašiūnų buvo statomas 1859 m. geležinkelio projekto nustatyta linkme, taip pat norint priartinti geležinkelį prie Kauno miesto. Geležinkelio trasa turi 17 sieksnių gylio žemiau už žemės paviršių. Darbai buvo pradėti 1859 05 09 ir dirbami keliose vietose iš karto. Vandeniui pumpuoti ir žemei kasti buvo pastatytos garo mašinos, taip pat buvo mechanizuotas medžiagų padavimas iš Nemuno slėnio, į kurį jos buvo pristatomos vandeniu ir sausuma. Iš pradžių tunelio kasimo darbus atliko vietinis kapitalistas Adelsonas. Statybos darbams buvo iškviesti patyrę šachtininkai iš užsienio – prancūzai ir vokiečiai. Prie geležinkelio darbų dirbo daug valstiečių. Pirmieji darbai geležinkeliui nutiesti per Lietuvą Vilniaus apylinkėse buvo pradėti 1858 05 15.

Pirmasis traukinys iš Daugpilio į Vilnių atvažiavo 1860 m. rugsėjo 4 dieną. Panerių tunelis buvo baigtas taip pat 1860 m. rugsėjo mėnesį, o paskutinis akmuo padėtas caro Aleksandro II 1860 11 03.

Galiausiai geležinkelis buvo atidarytas iš Vilniaus į Peterburgą ir Kauną 1862 m. kovo 15 d., o iš Vilniaus į Varšuvą – 1862 m. rugsėjo 6 d.[30]

Carinė vyriausybė geležinkeliams tiesti teikė ne vien tik ekonominę, bet taip pat ir politinę reikšmę. Tikėtasi, pagerėjus susisiekimui, lengviau susekti ir slopinti politinius judėjimus periferijoje.

Tačiau netrukus paaiškėjo atvirkščioji geležinkelių pusė, būtent, atsirado galimybė tarp tarnautojų ir ypač vietinių gyventojų greičiau paskleisti „Kolokolą“ ir kitokią „kurstančią“ medžiagą.

[30] Przewodnik. Wilno i koleje żelazne z Wilna do Petersburgu i Rygi, oraz do granic na Kowno i Warszawę / Wydał A. H. Kirkor – S. 1.

Mūsų nagrinėjamame laikotarpyje geležinkelių susisiekimas buvo vos pradėtas. Jo įtakos vandens susisiekimas ir plentai dar nebuvo patyrę. Pati geležinkelių statyba turėjo didelės reikšmės kapitalų sankaupai, žemės ūkio produktų kainoms palaikyti, taip pat proletariatui formuoti Lietuvoje. Geležinkelių statybos pradžia buvo didelis paskatinimas augti miestams, o juose prekybai bei pramonei, taip pat ir emigracijai iš Lietuvos.

Gyventojai ir miestai

Patekus Lietuvai rusų carų valdžion, jos gyventojų skaičius buvo nustatomas vadinamomis revizijomis, t. y. gyventojų surašymais mokestiniais tikslais kas 15–20 metų, kartais net trumpesniais 3–5 metų laikotarpiais, kaip buvo padaryta po Napoleono ir Krymo karų.

Kadangi Lietuvos gubernijų ribos keitėsi, tai Kauno ir Vilniaus gubernijos gyventojų statistika prasideda nuo 1843 m., kai nuo Vilniaus gubernijos buvo atskirta Kauno gubernija, o prie Vilniaus gubernijos prijungta nuo Gardino gubernijos atskirta Lydos apskritis. Prie Vilniaus gubernijos taip pat buvo prijungtos Dysnos ir Vileikos apskritys, anksčiau priklausiusios Minsko gubernijai. Keitėsi ir Suvalkų gubernijos ribos. Dėl visų šių pakeitimų sunku nustatyti bendrą Lietuvos gyventojų skaičiaus kitimą. Šiaip ar taip, šiuo laikotarpiu jau yra tikresnių žinių apie gyventojų judėjimą.

Pradėsime nuo Kauno gubernijos. Kauno gubernijos gyventojų skaičiaus dinamika 1843–1863 m. atrodė penkmečiais taip:[31]

1843 m.	849 000	1858 m.	988 000
1848 m.	936 000	1863 m.	1 052 000
1853 m.	960 000		

Kauno gubernijoje 1857 m., Afanasjevo duomenimis, buvo 132 575 šeimos, vienai išeina 7,31 asmuo.

1856 m. didesnė šeimų dalis pagal luomus skirstėsi taip:

Visų trijų gildijų pirklių	185	šeimos
Miestiečių krikščionių ir žydų	20 696	„
Amatininkų	8 662	„
Darbininkų	7 393	„
Dvarininkų ir valstiečių	53 172	„

[31] Ковенская губерния за время 1843–1893. – С. 362.

Pagal tautybes, 1857 m. šeimos tikybinių bendruomenių dvasininkų suteiktomis žiniomis, skirstėsi taip[32]:

		Viso skaičiaus %
Lietuvių	96 954	73,1
Žydų	23 680	17,8
Slavų	8 483	6,3
Vokiečių	3 330	2,5
Turkų ir totorių	92	0,06
Čigonų	30	0,02
Graikų	3	
Romanų	2	
Suomių	1	
Iš viso	132 575	

Vilniaus gubernijoje buvo gyventojų: 1844 m. – 788 000; 1852 m. – 808 000; 1858 m. – 841 000. Natūralus gyventojų prieauglis nuo 1844 m. siekė apie 1%[33].

Pravoslavų cerkvės tarnų buvo 1648, tarp jų 296 popai; katalikų – 461 kunigas, 237 vienuoliai vyrai ir 166 vienuolės moterys. Valdininkų būta 1263 žmonės, iš kurių vos 1/5 dalis buvo su aukštuoju mokslu. Pirklių – 1346, iš jų žydų – 1071, krikščionių – 275. Miestiečiai sudarė 11,7% visų gubernijos gyventojų[34].

Kaip iš šių duomenų matome, abiejose dešiniakrantės Lietuvos gubernijose gyventojų skaičius gana pastoviai augo, ypač XIX a. antrajame ketvirtyje, nesant labai katastrofiškų nelaimių, nors Napoleono karai, sukilimai 1830–1831 ir 1863 m., sunkmečiai, aišku, gyventojų skaičiaus didėjimo neskatino. Kartu su gyventojų skaičiaus didėjimu ir didžiuliais darbais prie statomų plentų ir geležinkelių bei miestų augimu plėtojosi ir rinkos santykiai, taip prekybos apyvarta ne tik eksportui, bet ir vidaus rinkai.

XIX a. antrojoje pusėje visoje Lietuvoje pradeda augti ir formuotis seni ir nauji ekonominiai centrai – miestai, miesteliai. Juose koncentruojasi didesnė ar mažesnė prekyba, turgūs, mugės, gyventojų skaičius juose didėja.

Pirmieji carizmo valdymo metai nebuvo palankūs Lietuvos miestams atsiskaityti, labai juos vargino išlaidos kariuomenei. Imkime sostinę Vilnių, paverstą gubernijos miestu. 1800 m. gyventojų skaičius jame siekė 25 430, o 1796 m. jame gyveno vos 17 451 žmogus. Tenka manyti, kad dėl 1794 m. įvykių gyventojų dalis iš Vilniaus išbėgiojo, o paskui pamažėl grįžo. Atrodo,

[32] Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба: Ковенская губерния / Составил Д. Афанасьев – С. 275–280.

[33] Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба: Виленская губерния / Составил А. Корева – С. 339–340.

[34] Ten pat. – P. 333.

kad Didžiojo seimo ramiais laikais Vilniuje gyventojų skaičius siekė apie 30 000 žmonių[35].

1861 m., Kirkoro duomenimis, Vilniuje būta 60 493 gyventojai (kartu su laikinai atvykstančiais – apie 62 000). Iš jų pirklių buvo 287 vyrai, 268 moterys, 18 826 miestiečiai vyrai ir 21 900 moterų; cechų amatininkų vyrų 3802, moterų – 3873, karišių – 3355 vyrai ir 6858 moterys. Tikybomis gyventojai skirstėsi taip: pravoslavų buvo 3962 vyrai ir 1674 moterys; katalikų – 13 464 vyrai, 15 047 moterys; evangelikų ir reformatų vyrų buvo 490, 482 moterys; sentikių vyrų buvo 235 ir 233 moterys; musulmonų vyrų buvo 60, moterų – 40; žydų – 12 023 vyrai ir 12 783 moterys[36].

Ypač didelių pakitimų įvyksta *Kaune*, kuris nuo Respublikos dalijimų daugiausia buvo nukentėjęs. Didelių nuostolių jam padarė ir Napoleono kariuomenės peržygiavimas ir grįžimas. Tačiau, būdamas patogioje geografinėje vietoje, ypač prekybiniu požiūriu, prie dviejų laivybai tinkančių upių, Kaunas greitai pradėjo atsigauti. Iki 1843 m. jis buvo Lietuvos Vilniaus gubernijos apskrities miestas.

1843 m., kai Kaunas tampa gubernijos centru, jame, oficialiais duomenimis, būta 14 297 gyventojai. Iš jų, anot būdingo tiems laikams gyventojų skirstymo, buvo: 1081 bajoras, 86 dvasininkai ir bažnyčios tarnai, 1810 karišių, 1300 valdininkų ir pensininkų su šeimomis, 498 pirkliai ir krautuvininkai; iš miestiečių – 1000 krikščionių ir 4349 žydai[37].

1858 m., Kauno policmeisterio žiniomis, Kaune būta 14 072 gyventojai vyriškos lyties ir 10 560 moteriškos lyties – iš viso 24 632 (vyrų daugiau negu moterų, nes ten telkėsi nemažai kariuomenės).

Nors Kaunas, patekus kairiajai Nemuno pusei Prūsijai, neteko didelių žemės turtų, tačiau ir po to jis dar turėjo nemažus žemės plotus, – būtent, ganyklų – 131 dešimtinę, miško – 331, nenaudingos žemės – 91 dešimtinę. Tas žemes miestas nuomojo įvairiomis sąlygomis. 1858 m. turėjo išnuomojęs 4 dešimtines trumpam laikui. Be to, reikia atsiminti, kad XIX a. pradžioje Vilijampolė priklausė kunigaikštienei Hohenlohe, kunigaikščių Radvilų ir Vitgenšteinų įpėdinei, o Aleksotas buvo atskirtas net muitų siena, kaip esąs Lenkų karalystėje.

Tačiau Nemuno prekyba, taip pat plento magistralės nutiesimas Kauną atgaivino. Jame kūrėsi pramonė, prekyba. 1857 m. vien Kauno prieplaukoje buvo pakrauta prekių už 1,47 mln. rb į 1587 laivus ir 122 sielius. Iškrauta buvo 545 laivai ir 497 sieliai[38].

Kauno „karjera" cariniais laikais buvo tokia: 1796 m. jis buvo paskirtas

[35] *Żytkowicz L.* Rządy Repnina na Litwie w latach 1794–1797. Wilno, 1938. – S. 302.

[36] Przewodnik. Wilno i koleje żelazne z Wilna do Petersburga i Rygi, oraz do granic na Kowno i Warszawę / Wydal A. H. Kirkor – Wilno, 1862. – S. 81–83.

[37] Ковенская губерния за время 1843–1893. – С. 247.

[38] Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба: Ковенская губерния / Составил Д. Афанасьев – С. 657.

Vilniaus vietininkijos apskrities miestu, 1797 m. – Lietuvos gubernijos apskrities miestu, 1843 m. – Kauno gubernijos miestu – centru.

1841 m. gruodžio 24 d. įsakymu nuo 1842 m. sausio 1 d. iki 1867 m. sausio 1 d. duota lengvata 25 metams pirkliams, miestiečiams ir apskritai laisviems žmonėms krikščionių tikybos, persikeliantiems iš didžiarusių gubernijų į Vakarų guberniją, nemokėti gildijos, pagalvės mokesčių ir neiti į rekrutus[39]. Tai buvo padaryta rusifikacijos tikslais.

Kauno pramonė 1858 m. buvo menka: 1 garinis malūnas, 2 arkliniai malūnai, 1 cigarų fabrikas, gaminęs už 20 000 sidabrinių rublių, 5 odos dirbtuvės su 15 darbininkų. Visa ta „stambioji" pramonė skendo amatinės pramonės jūroje. Apie Kauno prekybą ir jų kontoras jau buvo minėta. Po Krymo karo, naujas ekonominis pagyvėjimas prasidėjo ryšium su geležinkelio statyba ir jo atidarymu. Tuo laiku pradeda kurtis ir pirmosios metalo apdirbimo įmonės.

Tipiškas to meto Lietuvos miestų bruožas – tai susikoncentravimas juose administracijos organų ir kariuomenės. Štai, pvz., 1858 m. Kaune buvo tokios administracijos įstaigos: gubernijos valdyba su gubernijos žinių redakcija ir spaustuve, prokuroro kamera, rūmai: iždo, valstybės turtų, civilinio ir baudžiamojo teismų, bajorų deputatų susirinkimas; visuomeninės globos įstaiga, liaudies maitinimo komisija, gubernijos statybos ir kelių komisija. XII susisiekimo kelių apygardos valdyba, gubernijos braižykla, gydytojų valdyba, gimnazija, gubernijos biblioteka, gubernijos pašto kontora, karo ligoninė, vaikų prieglauda, miesto policija, butų komisija, apskrities teismas, žemės teismas, miesto dūma su našlaičių ir žodiniu teismu, bajorų globa, miesto ligoninė, apskrities iždinė, matų ir saikų rūmai, telegrafo stotis, valstybinė žydų 2 lygio mokykla.

1858 m. Kaune buvo įsteigtas klubas, kur buvo galima pasiskaityti knygų ir rusiškų, ir lenkiškų, ir užsienio laikraščių.

Miesto valdybą sudarė Kauno karinis komendantas ir Kauno pilietinis gubernatorius, policininkas, 3 privatūs pristavai, 5 kvartalų prižiūrėtojai, taip pat miesto dūma[40].

Priešingai lietuviškai absoliučiai vietos gyventojų daugumai, visose tose įstaigose viešpatavo rusų arba lenkų kalba. Tai buvo daugumos gyventojų priespaudos ir išnaudojimo organai, slopinę lietuviškos gyventojų daugumos kultūrinį ir ekonominį kilimą.

Neketinu rašyti Kauno, Vilniaus ar ir visų Lietuvos miestų istorijos. Mano tikslas parodyti, kaip miestų augimas atsiliepė prekybos plėtojimuisi. Duomenys rodo, kad gyventojų susikaupimas skatino rinkos santykių plėtrą, darbo pasidalijimo tarp miesto ir kaimo didėjimą.

[39] Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба: Ковенская губерния / Составил Д. Афанасьев – С. 658.

[40] Ten pat. – P. 333.

Miestai per carinio valdymo pirmąjį 50 metų tarpsnį, galima sakyti, pasiekė tą lygį, kurį buvo pasiekę prieš Lenkijos ir Lietuvos respublikos išdraskymą. Toliau miestai jau plėtojosi XIX a. trečiajame ketvirtyje.

Žydai

Žydų klausimas Rusijoje iškilo tik po pirmojo Lenkijos ir Lietuvos respublikos padalijimo, nes iki tol Rusijoje žydų nebuvo. Tuos, kurie atsirado Rusijoje po Andrusavo (1686 m.) sutarties Jekaterina I įsakė išvyti už Rusijos ribų, o kai jie vėl pradėjo atsirasti, tą patį padarė Jelizaveta 1742–1743 metais. 1769 m., Rusijos Turkijos karo metu, Jekaterina II leido apsigyventi žydams, pabėgusiems iš Turkijos, Novorosijoje. Rygoje žydai turėjo teisę apsistoti tik laikinai. Po 1772 m. Lenkijos ir Lietuvos respublikos padalijimo Rusijai teko per šimtas tūkstančių žydų. Jekaterina II paliko jiems senąsias teises, bet stengėsi gauti iš jų kuo daugiau pajamų. Vėliau pradėta žydus varžyti – uždrausta jiems gaminti gėrimus, o tai sudavė jiems stiprų smūgį; pavedė juos miestų teismams, paliekant teisę spręsti ginčus geruoju, suvaržytos buvo kahalų teisės. Pastebima tendencija sugrūsti žydus į miestus, galimas daiktas, jog šie varžymai atsirado dėl nepalankių vietinės administracijos pranešimų apie žydus.

Tiesa, 1791 m. jiems buvo leista apsigyventi Tauridos ir Novorosijos gubernijose, o 1794 m. – ir Ukrainos gubernijose – Kijevo, Černigovo ir Naugardo-Sieversko, o likusioje valstybės teritorijoje jiems buvo draudžiama apsistoti. Žydams buvo užkrauti dvigubi mokesčiai, palyginti su krikščionimis. Žydas, norėdamas išsikraustyti už Rusijos ribų visam laikui, turėjo sumokėti mokesčius už trejus metus iš anksto. Nors 1785 m. miestų nuostatai nenumatė jokių religinių ar tautinių skirtumų, 1786 m. Rusijos senatas nustatė rinkimų teises atskirai žydams ir dėl to kahalams buvo grąžintos administracinės-teisminės funkcijos.

1793 m., prijungus prie Rusijos naujus plotus, kuriuose, oficialiais duomenimis, buvo rasta beveik 200 000 žydų. Jekaterina II įsakė visus juos, nepriklausomai nuo to ar jie gyveno miestuose ar kaimuose, surašyti į miestų gyventojų sąrašus ir stengtis perkelti į miestus, „kad nesivalkiotų visuomenės žalai, o užsiimtų prekyba, verslais ir amatais, turėtų pelno, o visuomenei duotų naudos“[41]. Žydai buvo įleisti į miestų valdybas, bet su tam tikrais apribojimais. Pradėta vėl varžyti kahalų teises, panašiai kaip ir po pirmojo padalijimo. Rekrutų prievolė buvo jiems pakeista 500 rb mokesčiu už kiekvieną rekrutą. Žydų priskyrimas miestiečiams turėjo berods fiskalinį tikslą – gauti iš jų daugiau pajamų iždui.

Rusijos administracija po Kosciuškos sukilimo nepasisekimo žydus laikė politiniu požiūriu ištikimais ir sau palankiais. Tai matyti iš Repnino laiško

[41] *Żytkowicz L.* Rządy Repnina na Litwie w latach 1794–1797. – S. 326.

1796 m. vasario 4–15 d. Minsko gubernatoriui Niepliujevui, kur jis rašo: „Visi vietiniai žydai ne tik nedalyvavo buvusiame Lenkijos maište, bet, atvirkščiai, uoliai mums patarnavo“[42]. Pažymėtina, kad porai mėnesių praėjus po to, Repninas, gavęs žinių apie rengiamą sąmokslą Vilniuje, rašo vietiniam gubernatoriui Tormasovui, kad įsakytų Vilniaus kahalui sekti per savo žmones visus sustojančius smuklėse ir šinkuose ir pranešti jam apie viską, kas pasirodys įtartina. To laiko keliautojas vokietis Fayerbendas, būdamas nepalankus, parodo, kad rusų valdžios patvarkymą jie priimdavo su entuziazmu, nes laukė savo padėties pagerinimo iš naujos valdžios. Panašią viltį žydai berods turėjo ir 1812 metais. Tačiau žydai tų malonių, kurių tikėjosi, nesulaukė. 1795 m. Vilniaus ir Gardino kahalų atstovai kreipėsi į Repniną, prašydami mokesčių lengvatų dėl turėtų nuostolių sukilimo metu, teisės pardavinėti gėrimus „be pernelyg didelių mokesčių“, pagaliau neleisti žydų bylų nagrinėti miestų teismams, kad žydų tarpusavio bylas spręstų kahalai, o žydų bylas su krikščionimis spręstų pilių ir žemės teismai, kad taip būtų išvengta neapykantos jiems lenkų gyventojų, kurie buvo priešiškai nusistatę prieš žydus. Tačiau iš Repinino nieko nepešė. Liepta jiems pranešti, kad jie, išlaikydami senąsias savo teises, negali būti atleisti nuo mokesčių, jei juos moka visi gyventojai[43].

Abiejose lietuviškosiose Vilniaus ir Gardino gubernijose žydų carinė valdžia galėjo rasti apie 100 tūkstančių. Žydai daugiausia vertėsi prekyba, faktoryste, smuklėmis, nuomavimais, amatais, šiek tiek žemės ūkiu (pagal 1805 m. reviziją Vilniaus kahalui priklausė 2888 žydai žemdirbiai). Žydai Vilniuje turėjo savo rankose 43 proc. pirkliškojo kapitalo, o buvo miestų, kur jie turėjo absoliučią persvarą: Telšiuose (96 proc.), Brastoje (79 proc.), Breslaujoje (71 proc.) ir t. t., o vien tik žydai pirkliai buvo Trakuose, Upytėje, Švenčionyse. Visiškai žydų nebuvo Ašmenoje, net Kaune (nors Slabadoje – Vilijampolėje, kuri neįėjo į Kauno miesto ribas, anot Fayerabendo gyveno 2000 žydų), Šiauliuose žydai teturėjo 15 proc. pirklių kapitalų. Tačiau tie duomenys vargu ar yra tikri, nes buvo renkami fiskaliniams tikslams.

Dėl kahalų 1796 m. Repninas išleido įsakymą, kad smulkių miestelių kahalų ir kahaliukų ekonominius reikalus tvarkytų apskričių miestų kahalai ir deleguotų į juos savo atstovus. Tačiau 1800 m. Lietuvos gubernijoje kahalų teisės buvo apribotos tik religiniais reikalais.

Žydai buvo apkrauti dideliais mokesčiais – 4 rb pagalvės, rekrutų mokesčiu, 2 proc. nuo pirklių kapitalų, 24 kp nuo galvos paštui išlaikyti ir berods dar 4 proc. nuo visų mokesčių. Kadangi caras Povilas I Lietuvos gubernijoje paliko buvusių Respublikos laikais mokesčių sistemą, tai vietiniai žydai mokėjo 2,5 auksino pagalvės mokestį, o nuo 1798 m. dvigubą pagalvę[44].

[42] *Żytkowicz L.* Rządy Repnina na Litwie w latach 1794–1797. – S. 326.
[43] Ten pat. – P. 327–328.
[44] Ten pat. – P. 329–331.

Dar Lenkijos ir Lietuvos respublikos laikais prieš žydus, kaip prieš smuklininkus ir šinkorius buvo varoma smarki propaganda. Tas pats kartojosi ir cariniais laikais. Bajorų suvažiavimai reikalavo iškraustyti žydus iš kaimo. 1799 05 20 bajorų vadai (maršalkos), paklausti generalgubernatoriaus dėl žydų ir valstiečių santykių, davė tokį labai nepalankų žydams atsakymą: „Tvirtas patyrimas kiekvieną pakankamai įtikino, kad žydai, esantys sodžių smuklėse, yra pirmiausia ir didžiausia sodiečių skurdo priežastis, jie anuos visokiais būdais prikalbinėja girtauti, jie liepia mokėti už išgertus svaigalus, paskaičiuodami dešimteriopai, jie priima ir slepia atneštus pavogtus daiktus, mokina žmones vogti; žodžiu – tai dykaduonių tauta, gyvenanti iš vieno verslo ir apgavystės, gyvenanti be darbo, iš mažens turi išmiklintą protą prie visokeriopo apgauliojimo paprastų žmonių, iš kurių darbščių ir geradaringų rankų viską turime, ir kuriems, jeigu negalima padaryti kitokių malonių, bent už jų gerus mums darbus dėkodami, privalome apginti nuo tų dėlių, siurbiančių jų kraują, neatidėliojant pašalindami iš šinkų ir arendų žydus, smuklėse gyvenančius; todėl nutarė (bajorų vadai) valdžiai tat leidžiant: kad nė vienas Lietuvos gubernijos pilietis nebelaikys žydų arendose ir šinkuose, visose slaptose smuklėse, sodžiuose ir visur prie vieškelių ne ilgiau kaip iki ateinančių 1800 m. balandžio 25 dienos Romos kalendoriaus, kad tik iki to laiko išlaikytų sutartis, paskyrę didžiausią bausmę už tą prasižengimą.“[45] 1802 11 09 buvo įsteigtas tam tikras Komitetas žydų reikalams, kuris klausdavo ir žydų nuomonės, dėl ko žydai labai apsidžiaugė ir dėkojo valdžiai, kaip ir kai kurie bajorai, kad juos išvadavo iš „lenkų jungo“.

Lietuvoje kilo sumanymas pasiūlyti caro valdžiai leisti žydams apsigyventi po visą Rusiją, tuomet jų būtų mažiau likę Lietuvoje. Tačiau iš to sumanymo nieko konkretaus neišėjo.

Tuo tarpu Komitetas žydų reikalams sukūrė įstatymo projektą žydų tvarkymo reikalams, kuris ir buvo caro patvirtintas ir paskelbtas 1804 m. gruodžio 9 d. Juo buvo leista žydams mokytis kartu su krikščionimis arba turėti savo mokyklas. Prekybinius užrašus įstatymas reikalavo rašyti rusų, lenkų arba vokiečių kalba. Jiems buvo pripažinta asmens laisvė, bet jie neturėjo teisės laikyti baudžiauninkų, ją dirbti jie privalėjo laisvai samdomais darbininkais. Gyveną ponų žemėse žydai neturėjo teisės pardavinėti degtinę. Norintys apsigyventi sodžiais, žydai gaudavo įvairių lengvatų ir pašalpą pinigais. Žydams buvo leista užsiimti visokiais amatais ir ypač pramone. Žydų organizacijoje negalėjo likti tokia netvarka, kokia iki tol buvo. Visi luomai turį duoti ką nors iždui, kiekvienas žmogus turįs būti prirašytas prie vietos, amato ir luomo, dargi skirtingi žydų drabužiai pačioje Rusijoje neleistini. Turi būti sudaryti žydų sąrašai ir duotos jiems pavardės.

Tačiau buvo atsižvelgta ir į bajorų vadų siūlymą. Įstatymo 34 paragrafas reikalavo, kad žydai „pradedant nuo 1808 m. sausio 1 d. nė viename sodžiuje

[45] *Janulaitis A.* Žydai Lietuvoje. – P. 86.

jokių nuomų, šinkų, užvažiuojamų namų nei savo, nei svetimu vardu nelaikytų ir nepardavinėtų ten nei degtinės, nei dargi gyventų kokiu nors būdu, jei bent apsistotų pravažiuodami.“ Žydams buvo uždrausta gyventi ir šinkuose, užvažiuojamuose namuose ir t. t. prie vieškelių, nepaisant kam tie šinkai priklausytų – draugijoms, bendrovėms ar pavieniams asmenims. Už nusižengimus įstatymo nuostatams buvo numatytos didelės baudos, o sudarytos sutartys skelbiamos negaliojančiomis[46].

Įstatymas žydams leido gyventi gubernijų, apskričių ir karališkuosiuose miesteliuose, taip pat ir ponų miesteliuose. Tačiau ir čia jie negalėjo pardavinėti svaigalų skolon. Skolos atsiradusios dėl svaigalų bargavimo įstatymo nebuvo pripažįstamos, o valdininkai, kurie tokių skolų ieškotų, būtų baudžiami (41 §).

Žydai turėjo būti teisiami valdžios teismo. Religiniuose reikaluose žydams buvo palikta savivalda – kahalai, kurie turėjo teisę rinkti atstovus ir rabinus. Tačiau pastarieji neturėjo teisės dėti bausmių, taip pat ir mokesčių, kurių valdžia nepaskyrė. Toks patvarkymas buvo didelis smūgis vadovaujamai žydų viršūnei ir sodžiaus smuklininkams. Stambūs bajorai buvo patenkinti ir dėkojo už tai valdžiai, nes tat jiems pažadėjo didesnes pajamas iš propinacijos panaikinus pakampių žydiškas smukles[47].

Tačiau to įstatymo vykdymas buvo sustabdytas ir atnaujintas tik 1807 metais. Praktiškai pasirodžius, kad žydų iškraustymas iš sodžių yra sunkus dalykas, 1809 m. jis buvo sustabdytas. Žydų reikalams aptarti buvo sudarytas naujas komitetas, kuris pripažino didelę žydų naudą valstybei ir atmetė reikalą kraustyti juos iš smuklių, nes nebuvo jų kur dėti. Tam galėjo turėti įtakos ir besiartinąs su Napoleonu karas (1812 m.), kurio metu svarbu buvo caro valdžiai turėti savo pusėje žydus. Tuo tarpu Lietuvos ponų dauguma buvo palanki Napoleonui, o žydai, aišku, buvo nepalankūs ponams už jų reikalavimą išguiti žydus iš kaimo. Kaip sakyta, iš tiesų žydai veikė prieš prancūzus, pranešinėdami rusams žinias apie prancūzų kariuomenės judėjimą.

Žydai taip pat kentė nuo prancūzų kariuomenės rekvizicijų ir marodierių bei kontribucijų.

Į kariuomenę žydų neėmė nei rusai, nei prancūzai. Už tai jie turėjo mokėti tam tikrą mokestį. Žinoma, tai padėjo žydams įsistiprinti prekyboje ir amatuose, nes grįžę iš karo krikščionys pirkliai arba amatininkai jau rasdavo užimtas vietas. Visa tai didino vietinių gyventojų neapykantą žydams.

Rusų valdžios organai, iš pradžių žiūrėjo palankiai į žydus, bet, praėjus Napoleono kariuomenei, jiems nebereikėjo jų patarnavimų. Tačiau kai kurių lengvatų jiems buvo suteikta. Buvo leista laikinai varyti degtinę, sulaikytas kraustymas iš sodžiaus smuklių.

[46] *Janulaitis A.* Žydai Lietuvoje. – P. 89.
[47] Ten pat. – P. 90.

Tuo tarpu inteligentiškų bajorų nusistatymas prieš žydus, kaip valstiečių išnaudotojus, nesiliauja. Nesiliauja taip pat siūlymai iškraustyti juos iš kaimų smuklių.

1818 m. buvo išleistas įstatymas, kuriuo žydams buvo uždrausta imti už skolas krikščionio turtą. 1819 m. – valstiečiams eiti dienų ir atidirbinėti žydui už skolas, 1820 m. – kad žydams negali tarnauti krikščionys, pagaliau jiems negalima nuomoti baudžiauninkų. Tais pačiais metais buvo įsakyta iškelti žydus ne savininkus nuo valstybės sienos už 50 varstų, kad jie neužsikeltų kontribucijos. Kai kurie iš tų įstatymų vėliau buvo pakeisti, kiti – praktiškai nevykdomi.

Tačiau kova dėl žydų iškraustymo iš kaimo smuklių nesiliauja. Bajorų seimeliai nesiliauja teikę tam tikrų pasiūlymų. 1827 11 07 įsaku įsakyta uždaryti degtinės varyklas ir smukles tuose dvaruose ir sodžiuose, kur nėra 10 vyriškų apmokamų sielų. Tačiau ir tas įstatymas ne visur buvo vykdomas.

Kilus 1831 m. sukilimui, žydai palaikė rusų pusę. 1835 04 13 žydų iškraustymas iš sodžių ir bažnytkaimių buvo sustabdytas. Taip pat buvo leista juos rinkti į magistratus. Tačiau 1839 m. ta teisė buvo apribota.

Prasidėjus vyskupo M. Valančiaus sukurtam Lietuvoje blaivybės judėjimui, paaštrėjo žydų santykiai su katalikų kunigais, kurie blaivybės propaganda mažina žydų pajamas[48].

Peržvelgę carinės valdžios įstatymus dėl žydų tvarkymo, pastebime didelį nepastovumą; čia įstatymus jų reikalais leidžia, čia keičia. Tuose įstatymuose matome feodalų kovą su miestiečiais, matome rasinį tyčiojimąsi, kišimąsi į buitinius reikalus (įsakymas draudžiąs žydams skusti galvas).

Kiek kitoniškai buvo kairiojoje Nemuno pusėje, kur Napoleonas įvedė savąjį kodeksą su visiems lygių teisių pripažinimu. Tačiau dėl tokio žydų traktavimo kilo kai kurių kliūčių, nes žydai mielai sutiko su lygiomis teisėmis, bet nenorėjo prisiimti vienodų pareigų, pvz., tarnauti kariuomenėje. Užuot laikęsi 1808 m. įstatymo, reikalavusio stoti kariuomenėn, žydai buvo linkę atsipirkti.

Buvo dedamos pastangos uždrausti žydams verstis smuklėmis. 1812 10 30 buvo uždrausta žydams pardavinėti degtinę ir laikyti smukles. Motyvas – apsaugoti valstiečius nuo nuskurdinimo ir nugirdymo. Tačiau Napoleonui žlugus, to įstatymo vykdymas 1814 m. buvo sustabdytas. 1816 02 05 vėl buvo nutarta žydus kraustyti iš sodžių, pradėjus nuo 1816 07 01. Sodžiuose pagal Rusijos valstybės tarybos potvarkį galėjo likti tik žydai ūkininkai, dvarų varyklose degtindariai buvo palikti šešeriems metams, o miestuose ir miesteliuose žydams buvo leista verstis degtine 2 metus. Tačiau ir tas įstatymas caro buvo apribotas – žydams buvo uždrausta pardavinėti degtinę skolon. Įstatymų vykdymo sustabdymą išrūpindavo N. Novosilcevas už didelius kyšius. Tas pats kaip su žydų kraustymu iš smuklių įvyko ir su jų kareiviavimu.

[48] *Janulaitis A.* Žydai Lietuvoje. – P. 166–167.

1817 01 07 buvo išleistas įstatymas, reikalaująs žydams stoti į kariuomenę, bet netrukus po to caras leido jiems išsipirkti.

1830–1831 m. sukilimo metu žydai taip pat padėjo rusams. 1845 m. buvo įsakyta žydams nusikirpti žandenas, barzdas, dėvėti kitais drabužiais, „bet nepasakyta kokiais, ir iš to neaiškumo buvo galima uždarbiauti rusų ir ne rusų valdininkams". 1846 m. uždrausta priiminėti žydus į valstybės tarnybą[49].

1863 m. sukilime žydai taip pat greičiau buvo palankūs rusams, nors buvo palankių ir sukilėliams. Nuo Muravjovo Koriko laikų Lietuvoje žydų šeimose vis labiau pradeda įsigalėti rusų kalba, reikalinga santykiams su naujais krašto valdovais palaikyti.

Žydai ir cariniais laikais turėjo savo reikalams mokesčius – akcizą už košerinę mėsą (vad. Korobočnyj sbor) ir rinkliavą už šabašines žvakes. Mokesčio už mėsą leidimas buvo vidaus reikalų ministerijos žinioje ir buvo leidžiamas visuomeniniams žydų reikalams. Žvakių rinkliava buvo atliekama su žydų valdžios žinia. Iki 1844 12 10 tų sumų leidimas priklausė kahalams.

Žydų tautinis išsiskyrimas iš bendros miestų gyventojų masės, jų kultūrinis ir kalbinis savitumas labai kliudė susidaryti tvirtam vietinių miestiečių sluoksniui, kuris kituose kraštuose atliko didelį politinį ir kultūrinį vaidmenį. Sodžiaus lietuviškumas, bajorų ir inteligentų sulenkėjimas, žydų tautinis ir religinis, taip pat visuomeninis atskirumas silpnino kraštą kultūriškai, skaldė politiškai ir lengvino jam tapti trečiojo auka.

Muitai

Užėmus rusams Lietuvą, tuojau pat buvo pradėta imti muitai, nors muitinėse buvo palikta senoji administracija (intendantai). To reikalavo sunki tų laikų Rusijos finansinė padėtis ir noras kuo daugiau pajamų išspausti iš naujai užimto krašto. Tačiau to laiko užimtų kraštų valdytojas N. Repninas jau 1795 m.sausio mėn. siūlo visas muitines jam pavestoje administruoti teritorijoje išnuomoti vieneriems metams. Sutikus su tuo Jekaterinai II, visos Lietuvos muitinės buvo išnuomotos nuo 1795 05 12 vieneriems metams. Nuomininkai turėjo pasilikti 25 proc. muito pajamų, o likusias įmokėti į iždą. Tarnautojai, tarifai ir muitų ėmimo tvarka buvo palikta sena. Tarnautojai, nors buvo apmokami muitinių nuomininkų, buvo laikomi Rusijos valstybės valdininkais. Muitines prižiūrėjo Iždo departamentas. Griežtai buvo uždrausta gabenti per sieną Rusijos apyvartines monetas ir asignatus, taip pat ir brangiųjų metalų gabalus. Buvo uždrausta įgabenti karines medžiagas. Jas įvežti buvo galima tik valdžios įsakymu. Muitinių nuomininkams pagelbėti buvo duota sargyba, sudaryta iš karininkų ir kazokų patrulių, kurių tikslas buvo sekti, kad nebūtų

[49] *Janulaitis A.* Žydai Lietuvoje. – P. 152.

kontrabandos. Griežčiausiai buvo užginta išgabenti įvairius maisto produktus per sieną su Prūsais. Tik gyventojai, turį valdas abiejose sienos pusėse galėjo gabentis maisto produktus saviems reikalams. Muitus reikėjo apmokėti sidabro monetomis arba ispanų piastrais.

Muitų pajamos vargu ar galėjo būti didelės, nes grūdų eksportas buvo uždraustas. Kaip matyti iš Repnino susirašinėjimo su P. Zubovu, 1795 m. į Klaipėdą ir Karaliaučių nebuvo įplaukę nė dešimtos dalies laivų, kurie paprastai atplaukdavo į tuos uostus. Prekybos nusmukimas buvęs toks didelis, kad, anot N. Repnino, jei neįvyksią pakrypimo į gerą, tai moneta visiškai išnyks krašte, dėl to jis stengėsi, kad, sudarius sutartį su Prūsais, būtų leista išvežti grūdus. Iš tiesų 1795 m. Prūsų siena grūdų eksportui buvo atidaryta. N. Repninas tikėjosi, kad jei pavyks Lietuvą aprūpinti rusiškąja druska vietoj gabenamos iš užsienio, tai eksportas viršysiąs importą[50].

Jau 1795 m. N. Repininas pagamino naują muitų projektą, pritaikytą pakitusioms politinėms sienoms, kuris ir buvo patvirtintas. Lietuvos pasienyje su Prūsais buvo numatyta įkurti muitines Gardine, Punioje, Jurbarke, Palangoje ir muitinės skyrių prie kelio į Tilžę Staiginiuose, o Kurše ir toliau turėjo likti muitinės Liepojoje ir Ventspilyje. Muitinės turėjo būti išlaikomos iš krašto pajamų. Naujoji muitinių tvarka turėjo prasidėti pasibaigus nuomos sutarčiai, t. y. nuo 1796 05 12. Nuo to laiko muitai turėjo būti imami pagal 1782 m. Rusijos tarifus. Tačiau 1782 m. palyginti liberalus muitų tarifas neilgai veikė, nes Jekaterina II 1796 m. pasirašė naują, kuris turėjo pradėti veikti nuo 1797 m. pradžios, bet Povilas I jį atšaukė ir 1797 10 22 išleido naują muitų tarifą, kuris mažai skyrėsi nuo 1782 m.[51]

Muitai turėjo būti imami iš Rusijos piliečių tik auksu arba sidabru. Taip pat matai ir saikai buvo surusinti – akmuo buvo prilygintas rusiškajam pūdui, uolektis – aršinui, statinė – dviem ketvirčiams (čtvertims), o medžio prekės turėjo būti matuojamos olandų stopais ir palmais. Dar kartą buvo patvirtintas draudimas išvežti į užsienį karines medžiagas ir arklius. Pasienio gyventojai buvo įpareigoti teikti pagalbą pasienio sargybai, kovojant su kontrabanda.

1796 04 29 ir Lietuvai buvo pritaikytas draudimas įvežti prancūzų prekes į Rusiją.

Pagal 1807 m. Tilžės taiką Rusija prisidėjo prie kontinentinės Anglijos blokados ir pasižadėjo uždrausti angliškų prekių importą į Rusiją ir nutraukti prekybinius ryšius su Anglija. Tačiau 1810 m. leido įvežti ir išvežti Anglijon prekes neutraliais laivais, o tai vedė į faktišką kontinentinės blokados panaikinimą ir santykių su Napoleonu sugadinimą. 1816 m. buvo išleistas naujas tarifas, kur buvo sumažinti muitai daugeliui prekių ir panaikintas daugelio prekių įvežimas, nors draudimas įvežti linines ir medvilnines medžiagas, išdirbtas odas ir kai kuriuos metalinius daiktus liko.

[50] *Żytkowicz L.* Rządy Repnina na Litwie w latach 1794–7. – S. 130.
[51] Ten pat. – P. 130–131.

Dar liberalesnis tarifas buvo išleistas 1819 m. ryšium su Vienos kongreso (1814–1815 m.) sprendimais dėl nustatymo palankių tarifų. Šiuo tarifu beveik visiškai buvo panaikintas draudimas įvežti prekes, buvo sumažinti tarifai žaliavoms. Šis tarifas suteikė ypatingas lengvatas Lenkijos karalystei. Muitų sumažinimas padidino užsienio prekių įvežimą į Rusiją ir vedė į daugelio fabrikų ir gamyklų, nepajėgusių konkuruoti su užsieniu, uždarymą. Dėl to 1822 m. tarifas grįžo į protekcines-prohibityvines vėžes. Šis tarifas uždraudė įvežti 3110 prekių rūšių ir labai pakėlė daugelio įvežamų prekių tarifus. 1822 m. buvo įvesti muitai su Lenkija, taip pat ir su kairiakrante Lietuva. Po to muitų tarifai dar kelis kartus buvo keliami, o 1850 m., spaudžiant žemvaldžiams, buvo įvestas naujas liberalus tarifas. Draudžiamų prekių rūšių sąrašas buvo sumažintas iki 25 (cukrui, geležiai, alkoholiniams gėrimams ir kt.). Kitoms įvežamoms prekėms muitai buvo sumažinti. Ta pati tendencija pasireiškė ir 1857 m. tarife[52].

Pinigai

Rusijos finansai Jekaterinos II viešpatavimo pabaigoje dėl nepaliaujamų karų buvo apverktini. Jau 1769 m. pradėti leisti popieriniai asignatai. Iš pradžių šie nauji mokamieji ženklai turėjo palengvinti pinigų apyvartą. Jie turėjo pakeisti varinius pinigus. Ilgainiui pradėta juos leisti valstybės išlaidoms padengti. Iki 1786 m. apyvartoje asignatų buvo nemažai. Jų kursas dar laikėsi beveik *al pari* (98–99 proc.), tačiau tolesni finansiniai valstybės sunkumai vertė padidinti jų emisiją iki 100 mln. 1788 m. jų kursas pradėjo kristi dėl didėjančių finansinių sunkumų, prasidėjus 1787 m. ciklui karų, kurie beveik be paliovos tęsėsi iki 1797 metų. Nesumažino tų sunkumų ir valstybinė 39 mln. rb paskola. Nors Asignatų banko steigiamajame manifeste 1786 m. „monarcho žodžiu" buvo nustatyta, kad asignatų suma, neviršijanti 100 mln. rb, vis dėlto 1796 m. jų suma pasiekė 157 mln. rb, o jų kursas nukrito iki 70 kp[53]. Valstybės paskolų suma pasiekė 200 mln. rb, o tuo tarpu 1769 m. valstybė jokių skolų neturėjo. Asignatų kursui kritus, prasideda metalinių pinigų plūdimas į užsienį, ir jų apyvartoje staigiai ima mažėti. Trūkstant apyvartinės monetos, teko leisti dideles sumas mažaverčių varinių monetų, kurių suma siekė apie 80 mln. rb[54].

Trūkstant metalinių pinigų užimtoje Lietuvoje, reikėjo leisti į apyvartą asignatus, kurių čia ligi tol bijotasi leisti dėl galimumo falsifikuoti. Jau 1794 m. gruodžio mėn. Jekaterina II nurodė du būdus visuomenei paskatinti juos imti: 1) leisti mokėti mokesčius asignatais pagal kursą, kurį turėjo nustatyti N. Repninas; 2) organizuoti asignatų keitimo kontoras į metalinius pinigus svarbiau-

[52] *Лященко П. И.* История народного хозяйства СССР. – М., 1939. Т. I. – С. 422–423, 462–463, 492–493.
[53] Ten pat. – P. 425.
[54] *Мигулин.* Наша банковая политика. – 1904. – С. 5–11.

siuose Lietuvos miestuose. N. Repninas ėmėsi pirmojo būdo ir paskelbė, kad mokesčiai, išskyrus muitus ir kvartą, turi būti mokami asignatais pagal kursą 100 už 66 rb, sidabrinis rublis buvo prilygintas 6 auksinams 20 skatikų. Kadangi tuo metu iždas mokėjo nominaline verte, tai sutaupydavo beveik 1/3 visų išlaidų iš visuomenės nuostolių mainant pinigus. Vienąkart buvo griežtai uždrausta gabenti per sieną asignatus ir bet kurias Rusijos monetas, kad būtų išvengta falsifikacijos. Tam tikslui šalia paprastos pasienio sargybos buvo sudaryta speciali pasienio sargyba iš kazokų[55].

Carinė valdžia ypač kreipė dėmesį ir į smulkias Lenkijos ir Lietuvos respublikos varines monetas. 1796 m. N. Repininas gavo žinią, kad Austrija jai tekusioje Lenkijos ir Lietuvos respublikos dalyje uždraudė priiminėti varines Respublikos monetas, nes faktiškoji jų vertė tesiekė 50 proc. nominalinės. Dėl to šios monetos pradėjo plaukti iš Galicijos (Vakarų Ukraina) į Varšuvą, tad prūsų administracijai teko pasekti Austrijos pavyzdžiu. Kadangi grėsė pavojus visoms toms monetoms suplaukti į Rusiją, N. Repininas, nors neuždraudė varinių monetų įvežimo, nes pasienio sargyba nepajėgė su tuo kovoti, bet sumažino jų kursą 50 proc.

Asignatų skaičius ir po Jekaterinos II mirties nenustojo didėjęs. 1800 m. jų suma pasiekė 212,7 mln. rb, o kursas nukrito iki 65 kp[56].

XIX a. pradžios karai, ypač su Napoleonu, dar labiau pakenkė Rusijos finansams. 1810 m. mėginta įvesti sidabro valiutą. Tačiau 1812 m. karas su Napoleonu pareikalauja didelių lėšų ir vėl buvo pradėta stambiomis sumomis leisti asignatus, kurie buvo jau nebekeičiami į sidabrą nominalu. Tuo būdu atsiranda dvi paralelinės valiutos – sidabro ir popierinė, taip pat atsiranda ir dvi mokėjimo sistemos popieriniais asignatais ir sidabru. Asignatų kainą nustatinėja valdžia savo įsakymais. Nepaisant visų pastangų sulaikyti asignatų vertės kritimą, 1817 m. ji siekė 25 1/6 kapeikos. Kaip esame matę, toks pinigų vertės kritimas ir nepastovumas sudarė didelių finansinių ir ekonominių sunkumų. Mėginta pakelti asignatų kursą išimant 240 mln. rb jais iš apyvartos. Bet ir tai mažai tepadėjo[57].

1839 m. buvo paskelbta piniginė reforma, kuria buvo nominaliai atstatyta sidabro valiuta, prilyginant sidabrinį rublį 3 rb 50 kp asignacijomis. Tai buvo devalvacijos būdas. 1841 m. buvo išleisti nauji „kredito rubliai“, o asignatai (asignacijos) 1843 m. buvo išimti iš apyvartos. Buvo manoma, kad kredito bilietai bus apdrausti sidabriniu fondu vienos šeštosios išleistų į apyvartą bilietų sumos ir pastarieji galės būti keičiami į sidabrą ir eiti *al pari*. Tačiau viltys nepasiteisino, nes karo išlaidos reikalavo leisti vis naujas kredito bilietų sumas. Jų vertė pradėjo kristi.

[55] *Żytkowicz L.* Rządy Repnina na Litwie w latach 1794–7. – S. 134–135.
[56] *Лященко П. И.* История народного хозяйства СССР. – Т. I. – С. 425.
[57] *Jurgutis V.* Pinigai. – P. 234.

Žemas rublio kursas buvo naudingas valdančiai bajorų ir dvarininkų klasei, nes, krintant valiutai, buvo galima daugiau išvežti žemės ūkio produktų. Pramoninei buržuazijai nepastovi valiuta buvo žalinga, nes kliudė kaupti kapitalą, įvežti fabrikinius įrengimus, pabrangindama jų vertę.

Krymo karas taip pat pareikalauja didelių išlaidų, kurios buvo dengiamos kreditinių bilietų leidimu ir vėl jų kursas pradėjo kristi. 1857–1858 m. kreditinių bilietų jau buvo išleista 700 mln. rb, o metalo fonde tebūta 160 mln. rb[58]. Kreditinio rublio nepastovumas tęsiasi iki XIX a. pabaigos. Piniginio ūkio įsigalėjimas ir ekonominė plėtra kliudė kreditiniam rubliui kristi iki jo padengimo ribų.

Pažymėtinas 1825 02 16 caro patvirtintas Lietuvos Statuto lietuviškų pinigų vertės išvertimas į rusiškuosius: kapa (60) grašių = 1 rb 20 kp sidabru; skatikų rublis = sidabro rb; grašis = skatikas = 2 kp; du pinigėliai (denežkos) = kapeikai, o 1 pinigėlis = 2 puluškoms. Tais pačiais metais buvo įvesti Lietuvoje (1825 03 30 įsaku) ir bendri visai Rusijai matai ir saikai.

Kreditas ir kredito įstaigos

Lenkijos ir Lietuvos respublikos žlugimas sutampa su kapitalistinio ūkio įsigalėjimo pradžia Lietuvoje. Tie santykiai sąlygojo vis didesnį rinkos santykių, piniginio ūkio įsigalėjimą. Dėl to pasidarė labai svarbūs ir kredito reikalai. Kredito santykiai, kaip jau esame matę, nebuvo svetimi jau nuo feodalizmo pradžios. Pirkliai skolinosi iš turtingesnių pirklių Rygoje, Karaliaučiuje, Dancige; mažesnių Lietuvos miestelių pirkliai ir tarpininkai sėdėdavo paprastai Kauno ar Vilniaus pirklių kišenėje.

Valstiečiai skolinosi iš smuklininkų, dvarų, iš turtingesnių kaimynų.

Dvarininkai vienas iš kito, iš pirklių, vienuolynų.

Tuo metu kreditas buvo daugiausia vartojamojo pobūdžio, ar bėdos kreditas. Tik pirkliai imdavo ir duodavo kreditus apyvartai – verslui.

Kredito davėjai daugiausia buvo žydai. Jie skolindavo ir valstiečiams, ir smulkiems miestiečiams, ir dvarininkams.

Stambių kreditų ėmėjai buvo bajorai, dvarininkai.

Su Lenkijos ir Lietuvos respublikos žlugimu susiję įvykiai, paskui karai su Napoleonu, gerokai patuštino kitados labai turtingų ir pralobusių Lietuvos didikų kišenes.

XIX a. pradžioje pradėjus brangti grūdams, bajorai žemvaldžiai nemažai pasidarė skolų ir didindami savo žemės valdas. Pradėjus kristi grūdų kainoms, atpigo ir žemė, o tai pasunkino kreditų grąžinimą.

[58] *Лященко П. И.* История народного хозяйства СССР. – Т. I. – С. 580.

Be to, atstumti nuo valstybinio aparato dvarininkai pradeda rūpintis savo ūkių nauja agrotechnika. Tam taip pat reikėjo kredito. Vienas to laiko agronomas ekonomistas rašė: „Žinoma, kad žemės ūkio ryšys su cirkuliuojančių pinigų, arba kapitalų, mase yra glaudžiausias, ir tiek teauga, kiek gauna paramos iš kapitalų. Didesnis ar mažesnis mokamų palūkanų dydis yra geriausias pinigų apyvartos gausumo ar trūkumo rodiklis. Visuotinis procentas, mūsų provincijose mokamas kapitalistams, yra septintas, žemesnio nėra, o atvirkščiai, prireikus kapitalo, tenka mokėti dešimt ir dvylika procentų. Tokių didelių procentų mokėjimas mūsų provincijoje yra aiškus įrodymas pinigų trūkumo". „Kaip išsiversti žemvaldžiui, rašo autorius, kaip galvoti apie įdėjimus ir pagerinimus, kai, pirkdamas žemę, iš 5 proc. turi pats mokėti 7 ar daugiau procentų savo kreditoriams?.. Tik ten kreditas yra pigus, kur viešasis pasitikėjimas nėra sugriautas. Koks čia gali būti pasitikėjimas duodančiųjų už procentus pinigus, kai kiekvieno žemvaldžio padėtis yra užmaskuota? Kai padažnėjusios eksdivizijos sugriovė kapitalistų pasitikėjimą ir privertė beveik slėpti pinigus".

Išvada iš to – steigti ipoteką, kur būtų ipotekuojami dvarai ir Prūsų pavyzdžiu vadinamieji „*landschaftai*" – savitarpio žemės kredito ipotekos įstaigos, kurios atsirado Lenkų karalystėje[59].

Tuo metu nusiskundimų dėl nepakankamo skolų apdraudimo, ypač skolinant dvarininkams, labai padaugėjo. Kai skolininkas negalėjo laiku grąžinti paimtos skolos, kreditoriaus reikalavimas galėjo būti patenkintas dvejopai: tradicija arba eksdivizija. Tradicija reiškė tai, kad kreditorius ims valdyti skolininko turtą, kol patenkins savo reikalavimą, t. y. jau grąžins pačią sumą ir palūkanas. Tradicijos terminas gali būti be galo, jei kreditorius iš turto valdymo gali susigrąžinti tik palūkanas.

Eksdivizija – tai toks kreditorių reikalavimų patenkinimas, kai kreditoriai perima visą skolininko turtą ir jį pasidalija proporcingai skoloms. Kreditoriaus gautas turtas tampa jo nuosavybe. Tačiau praktiškai eksdivizija vykdavo labai sunkiai ir kreditorių nenaudai. Byla tęsdavosi keliasdešimt metų. „Ir paėmęs valdyti turtą skolintojas negalėdavo visos skolos atsiimti. Jis galėdavo užimti tokią turto dalį, kurios pajamos atitinka metines skolos palūkanas, priderančias nuo priteistos sumos... Skolininkas kartais pradeda bylą dėl to, kad perima palūkanų... Kiekvienas skolininkas naikina savo dalį, likusios turtų dalys nyksta, žemė be žmonių guli dirvonais, trobos griūva, niekas jomis nesinaudoja. Todėl pražūva skolininkas ir visas jo turtas. Pasidaliję vieną turtą, kreditoriai eina tuo pat keliu naikinti kitą turtą. Taigi vyksta dar didesnis turto naikinimas."[60]

[59] *Paszkiewicz F.* Co było dotychczas i co jest na przeszkodzie dzwignieniu się rolnictwa w Xięstwie Litewskiem // Dziennik Wileński. – 1815. – T. 2. – S. 243–258.

[60] *Janulaitis A.* Lietuvos bajorai XIX a. – K., 1936. – P. 325.

Eksdivizijomis skundėsi bajorų seimeliai, kreipdami caro valdžios dėmesį į tą liūdną reiškinį.

Caro valdžia, gavusi tokius skundus, nelabai jais rūpindavosi. Ji kaltino bajorus, kad jie per daug prisidarę skolų ir t. t. Taip ir likdavo tas klausimas įstatymais nesureguliuotas. Pagrindinė priemonė eksdivizijų žalai pašalinti – ipotekos knygų įvedimas – taip ir liko carinio valdymo laikais Lietuvoje neįvykdyta, nors ir dažnai to buvo reikalaujama.

Eksdivizijos buvo glaudžiai susijusios su žemės kreditu. Praktika Rusijoje ir Lietuvoje prieš padalijimą skyrėsi. Lietuvoje už skolas buvo įkeičiamas turtas (žemės plotai, trobesiai ir t. t.), o tuo tarpu Rusijoje skolos dvarininkams buvo mokamos pagal valstiečių baudžiauninkų skaičių. Bankai išduodavo kredito po 150 rb kreditą už vieną vyrišką sielą, įtrauktą į revizijos sąrašus. Tokia kredito norma Lietuvoje buvo per maža, nes čia žemė buvo daug brangesnė ir intensyviau dirbama. Be to, Lietuvoje daug kur žemė buvo dirbama laisvų žmonių, o ne baudžiauninkų.

Bajorų seimeliai dažnai skųsdavosi ir per didelėmis palūkanomis[61].

Nuolatos buvo keliamas bajorų seimeliuose klausimas dėl ipotekos banko įsteigimo. Bajorai ypač mėgo nurodinėti žemės kredito draugiją, kuri veikė kairiakrantėje Lietuvoje.

Lietuvoje nebuvo privataus kredito bankų. Tiesa, Vilniuje būta Heimano paskolų kontoros, kuri vargu ar plačiau veikė. Heimanas laikė Verkių popieriaus fabriką. Heimanas su R. Tyzenhauzu organizavo laivininkystę Nemunu ir Nerimi. Daugiau apie jo veiklą neteko aptikti žinių.

Rusijoje bankai ir kredito įstaigos pradeda atsirasti Jekaterinos II laikais. 1772 m. sukuriami Paskolų ir laikymo iždai („Ssudnyje ir Sochranye kazny“) ir Visuomenės globos įstaigos (1775 m.). Šios įstaigos išdavinėja paskolas, įkeitus kilnojamąjį ir nekilnojamąjį turtą. 1786 m. bajorams žemvaldžiams kredituoti buvo įsteigtas Valstybinis paskolų bankas. Tai buvo gana nejudrios kredito įstaigos. Prie jų dar prisidėjo ir Valstybinis komercijos bankas (1817 m.). Ši bankinė sistema išliko iki 1860 metų[62].

Šių bankų kreditais naudojosi ir Lietuvos dvarininkai. 1858 m. Kauno gubernijoje jau buvo įkeistas 221 dvaras už 2,84 mln. rb sidabru skolos. Daugiausia dvarų buvo įkeista Kauno visuomenės globos įstaigoje – 149 su 881 tūkst. rb skolos, Peterburgo laikymo iždе buvo įkeista 59 dvarai su 26 203 sielomis už 1,32 mln. rusiškų sidabrinių rb. Vilniaus visuomenės globos įstaigoje buvo įkeisti 9 dvarai su 927 valstiečiais už 58,2 tūkst. rb. Didžiausia skola už 25 įkeistus dvarus teko Šiaulių apskr. – 1,16 mln., iš tos skolos berods daugiausia teko grafui Zubovui.

[61] *Janulaitis A.* Lietuvos bajorai XIX a. – K., 1936. – P. 329.

[62] *Лященко П. И.* История народного хозяйства СССР. – Т. I. – С. 426.

Aišku, kad skolinosi ir Vilniaus gubernijos dvarininkai jau minėtose įstaigose. Sūduvos dvarininkai turėjo žemės kredito draugiją, kur galėjo kredituotis gana palankiomis sąlygomis.

Šių kredito įstaigų kreditais Lietuvoje berods galėjo naudotis tik rusų, vokiečių tautybės dvarininkai ir kiti ypač pasižymėję palankumu caro valdžiai[63].

Tuo laikotarpiu pradeda atsirasti ir specialios smulkaus kredito įstaigos valstiečių reikalams. Dar „Abiejų tautų respublikos" laikais pažangesni dvarininkai norėjo atsikratyti valstiečių kreditavimo ir sudaryti jiems atskiras kasas. Lietuvoje žinomas yra faktas, kad kun. P. K. Brzostovskis savo Pavlovo (Merkinės) dvare turėjo įsteigęs tokią kasą valstiečiams[64]. Berods pagrindinis tų kasų tikslas buvo atsikratyti valstiečių kreditavimo ir pritraukti palaikyti kreditais nusmukusius valstiečius ir pačius valstiečius.

Jau cariniais laikais tokių kasų ar kartais vadinamų net bankais būta kunigaikščio Oginskio Rietavo dvare. Į tą kasą ūkininkai galėjo įmokėti ne daugiau kaip 10 rb sidabru, o bernai, samdomi tarnai, amatininkai galėjo įnešti neribotai. Už indėlius mokėjo 6 proc. Ar tas bankas išdavinėjo ir paskolas neaišku[65]. Valstiečius pervedus valstybiniuose dvaruose į činšą ir suteikus jiems šiokios tokios valstiečių savivaldos, buvo pradėtos steigti ir vadinamosios valsčių pašalpų taupomosios kasos. Oficialūs sąrašai rodo, jog tokių kasų būta: Rūkainiuose, įsteigta 1840 m., Švenčionyse – 1842 m. Valdžios žinioje būta tam tikrų kapitalų, iš kurių buvo išduodamos valstiečiams paskolos. Tų kapitalų skirstymas būdavo pavedamas valsčių administracijai. Tokių kapitalų jau būta 1858 m. Piniavos valsčiuje (Panevėžio apskrityje), Anykščių valsčiuje – 1862 m., vėliau prie Truikiškių, Degučių, Deltuvos valsčių. Panašių kapitalų būta ir Vilniaus gubernijoje prie kai kurių valsčių. Tačiau tie kapitalai nebuvo tvarkingai naudojami – dauguma paskolų buvo praleistais terminais. Vėliau iš tų kapitalų atsirado tam tikri vadinamieji „valsčiaus bankai"[66].

Apskritai iki baudžiavos panaikinimo pagrindinę kredito formą Lietuvoje sudarė vadinamasis privatus kreditas. Bankų kreditas, tikrąja šio žodžio prasme, atsiranda ir įvairiomis formomis ima plėtotis tik pobaudžiaviniais laikais.

[63] Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Ковенская губерния / Составил Д. Афанасьев – С. 456–458.
[64] *Korzon T.* Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764–1794). – T. II. – S. 383.
[65] Материалы для географии и статистики России... / Составил Д. Афанасьев – С. 697.
[66] *Šalčius P.* Žemės ūkio organizacijos Lietuvoje iki 1915 metų. – P. 7–8.

Pobaudžiaviniai laikai (1864–1915 m.)

Prekyba

Pobaudžiavinis periodas sutampa su vadinamuoju kapitalistinės gamybos įsigalėjimu. Vietoj nelaisvo baudžiavinio darbo, dabar įsigali laisvai samdomas darbas. Gamyba rinkai, rinkos santykiai, intensyviau pradėję reikštis jau XVIII a. antrojoje pusėje ir ypač XIX a. pirmojoje pusėje, tampa dar intensyvesni. Visa tai skatina tobulėjantis susisiekimas, tankėjantis geležinkelių ir plentų tinklas, vieškelių taisymas, garlaivininkystės plėtojimasis.

Perėjus natūriniams (baudžiavinio darbo) santykiams į piniginius, atsirado lupikiškas ir bankinis kreditas. Prekyba tampa pastovesnė. Atsiranda naujos jos rūšys – žemės ūkio mašinomis, trąšomis bei nauja forma – kooperatinė prekyba.

Visa tai vyksta ne staiga. Pats baudžiavos panaikinimas jau reiškė spartų nuo amžių įsigalėjusių santykių laužymą. Su baudžiavos naikinimu sutapo 1863 m. sukilimas dėl išsivadavimo iš carinės Rusijos jungo. Tas sukilimas kraštui atnešė didžiulių materialinių ir moralinių nuostolių. Po to netrukus prasidėjo sunkus 1867–1868 m. badmetis. Visa tai slėgte slėgė Lietuvos ekonominį gyvenimą.

Tačiau ūkis pamažėl atsistatinėjo ir plėtojosi. Kūrėsi naujos pramonės šakos, didėjo miestai. Visa tai skatino ir prekybos augimą.

Kadangi dėl vienodų statistikos duomenų stokos sunku pateikti bendrus prekybos plėtros skaičius, tai tenka naudotis nuotrupomis žinių, apibūdinančių atskiras gubernijas.

Pradėkime nuo Kauno gubernijos. Štai kaip 1866 m. apibūdina Kauno prekybą vienas korespondentas: „Pavasarį pagerėjus keliams, atgijo prekyba su aplinkiniais miesteliais. Išplaukus Nemuno ledui, pasirodė vokiškos vytinės ir baržos ir gyvenimas Nemuno krante užvirė nuo ryto iki vakaro. Ypač daug kraunama skudurų, kuriais prekyba čia labai svarbi. Prekybos kontorose vėl grūdasi žmonės: vokiečių buhalteriai, kasininkai, korespondentai už savo stalų sėdi ir rašo. Tačiau tai susiję tik su užsienio prekyba. Vidaus prekyba nuskurdusi. Nutiesus geležinkelį, šiuo laiku visą Vakarų krašto prekybą ir pramonę apėmusi kaip niekados stagnacija, kasmet ji vis labiau silpnėja, ir tai labai krinta į akis. Kaunas niekada taip neklestėjo kaip per Krymo karą, paskui tiesiant geležinkelio šaką nuo Vilniaus iki Prūsų sienos. 1860, 1861 ir

1862 m. geresnių parduotuvių apyvarta per dieną būdavo 300–400 rb, o dabar vargu ar jos padaro ir 50 rb. Po gaisro įtaisyti geresni gesinimo įrankiai. Vietoj sudegusių medinių bakužių statomi mūro namai ir priklauso jie ne vargšams, o turtingiems pirkliams. Per paskutinius 3–4 metus Kaunas išaugo visu ketvirčiu. Daroma rinka – ar gerus laikus atsiminus, ar prekybos gaivinimo sumetimais"[1].

Nusiskundimai prekybos stagnacija gana prieštaringi. Čia autorius teigia, kad ant Nemuno kranto gyvenimas pagyvėjęs, čia vidaus prekyboje mato stagnaciją, tarytum eksportas galėtų būti be vidaus prekybos. Matyt, skundžiamasi Kauno vartojamųjų prekių prekyba, kurią autoriaus nurodytais momentais smarkiai padidino staigus gyventojų susitelkimas. Šiaip ar taip, įvykę pakitimai susisiekimo srityje, be abejonės, padarė perversmą ir prekyboje. Tas perversmas turėjo paliesti ir kai kurių gyventojų interesus. Dėl to šie pakitimai nuolatos prisimenami. 1875 m. oficialiame leidinyje rašoma: „Dabartiniu laiku išnykus išimtinoms aplinkybėms, pagyvinusioms Kauno prekybinę reikšmę, jo prekyba labai sumažėjo. Seniau čia buvusi dviejų savaičių mugė (nuo 06 24), nutiesus Pėterburgo–Varšuvos geležinkelį, pamažėl visiškai išnyko. Apskritai nutiesus geležinkelį, Kaunas nustojo buvęs sandėliavimo punktu atgabenamų iš užsienio Šiaurės Vakarų kraštui prekių ir paliko tik sandėliu kai kurių griozdiškų prekių, pavyzdžiui, druskos, silkių, gabenamų Nemunu. Kauno reikšmingumui iš dalies pakenkė ir tai, kad Liepojos geležinkelio išeities taškas, aplenkęs Kauną, prasideda 36 varstai nuo jo Kaišiadorių (Juodkonių) stotyje, dėl to vietovės, seniau linkusios į Kauno prekybą, dabar krypsta į Liepoją.

Kai dėl eksporto, tai Kaunan po senovei suplaukia kroviniai ne tik iš Nemuno, bet ir iš Pripetės ir iš Dnepro vidurinės sistemos per Pinską, o paskui per Oginskio kanalą. Eksporto dalykus sudaro: kviečiai, rugiai, sėmenys, linai, skudurai, kaulai, miško medžiagos. Prekių pakrovimą labai palengvina puikiai įtaisyta 1853 m. krantinė 622 sieksnių ilgumo su gerais privažiavimais prie upės iš krantinės, saugančios miestą nuo potvynių."[2]

Be abejonės, geležinkelis mažino Nemuno prekybą. Pvz., 1873 m. iš Kauno geležinkelio stoties išvežta: druskos 1,22 mln. pūdų, linų – 203, miško medžiagos – 145 tūkst. pūdų, silkių – 76,7, grūdų – 74,9, skudurų – 55,7, trąšų – 60, obuolių ir kriaušių – 26,1 tūkst. pūdų ir t. t.

1873 m. į Kauno geležinkelio stotį buvo atvežta: rugių 173 tūkst. pūdų, kviečių 98,8, kitų duoninių grūdų 108,0, linų 89,9, geležies 49,3, cukraus 60, tabako 37 ir spirito 23,9 tūkst. pūdų.

Tais pačiais metais Nemunu perplaukė 2454 laivai ir 1876 sieliai, gabenantys prekių už 2,88 mln. rb. Nemunu išvežami grūdai, skudurai, kaulai,

[1] Санкт Петербургские ведомости, 1866 04 07.

[2] Памятная книжка Ковенской губернии на 1875 год. Ковно, 1874. – С. 219–220.

miškas, ąžuoliniai šulai, sėmenys. Nemunu atvežami grūdai Kaune buvo rūšiuojami ir perkraunami į didesnius laivus. Į Kauną Nemunu atveždavo druskos, silkių, akmens anglių, cemento, čerpių, mineralinių alyvų ir metalo dirbinių. Nuo 1874 m. druskos vežimas Nemunu sumažėjo, leidus 1873 m. įvežti druską ir per sausumos muitines[3].

Prekybos augimą gali parodyti prekybinių dokumentų statistika. Tačiau ir čia sunku sudaryti lentelę, nes nuolat buvo keičiamos prekybinių dokumentų kategorijos.

1863 m. buvo išimti šie dokumentai, duodą teisę prekiauti: I gildijos – 23, II gildijos – 336, smulkios prekybos liudijimai – 364; įsakytiniams I klasės liudijimų – 150, II klasės – 204, I gildijos pirklių šeimų nariams liudijimų – 15, II gildijos – 290, verslo liudijimų – 601; liudijimų išnešiojamam prekiavimui – 5, išvežiojamam – 2; I gildijos bilietų – 44, II gildijos – 554 ir smulkios prekybos – 915. Iš viso buvo išimta 3 483 liudijimai ir bilietai, už kuriuos gauta prekybinių rinkliavų 40 675 rb 50 kp.

1873 m. buvo išimta: I gildijos liudijimų 17, II gildijos – 434, smulkios prekybos – 1237, nemokamų – 55, išvežiojamai prekybai – 24, išnešiojamai – 71, miestiečių verslams – 1698, I klasės įsakytiniams – 461, II klasės – 3320; I gildijos pirklių šeimų nariams – 11, II gildijos – 522, I gildijos pirkliams bilietų – 125, II gildijos – 779 ir smulkiai prekybai – 4169, už kuriuos valstybės iždas gavo rinkliavų 115 360 rb. Palyginti su 1863 m. liudijimų ir bilietų išimta daugiau kaip tris kartus ir pajamų gauta taip pat beveik tris kartus daugiau, nors mokestis už dokumentus liko tas pats kaip ir 1863 metais. 1883 m. mokesčiai už prekybinius dokumentus buvo padidinti. Jų buvo išimta: I gildijos pirkliams – 14, II gildijos pirkliams – 530, smulkios prekybos – 2878, išvežiojamos – 13, išnešiojamos – 31; miestiečių verslams – 1811, I klasės liudijimų įsakytiniams – 223, II klasės – 1755; I gildijos pirklių šeimų nariams – 7, II gildijos – 314; I gildijos pirkliams bilietų – 45, II gildijos pirkliams – 934, smulkiai prekybai – 4794. Iš viso 1883 m. buvo išduota 13 359 prekybiniai dokumentai, už juos gauta iždan 128 764 rb.

1885 m. įsteigus mokesčių inspektorių instituciją žinios apie prekybą ir pramonę pasidaro sistemingesnės.

1891 m. rinkliavos už prekybinius dokumentus buvo padidintos. Išimtų prekybinių dokumentų skaičius pasiekė 10 933, t. y. sumažėjo, palyginti su 1883 m. beveik 30 proc., o pajamos padidėjo iki 177 149 rb 50 kp[4].

Galimas daiktas, kad, įsisteigus daugybei smulkių prekybos įmonių, jos negalėjo išsilaikyti ir dalis jų turėjo žlugti. Tiesa, tie „prekybiniai“ dokumentai apėmė ne vien prekybą, bet ir pramonę.

[3] Памятная книжка Ковенской губернии на 1875 год. Ковно, 1874. – С. – P. 230.
[4] Ковенская губерния за время 1843–1893 г. – С. 199–202.

Ne tik didėjo prekybos įmonių skaičius, bet taip pat ir prekybos objektų įvairumas. Tai galima matyti iš 1892 m. Kauno gubernijos prekybinių įmonių sąrašo:

Įmonė	Skaičius	Apyvarta 1000 rb
1. Bankai, mainymo kasos, ekspedicijos ir kt.	19	2860
2. Transportas	20	100
3. Viešbučiai, restoranai, smuklės	1627	3132
4. Tekstilės, patiesalų ir kt. prekybos įmonės	366	2688
5. Gatavų drabužių, skrybėlių, kepurių prekybos įmonės	28	78
6. Odos, pakinktų, pūkų ir kt. prekybos įmonės	86	312
7. Linų, kanapių, grūdų ir kt. prekybos įmonės	123	8 754
8. Mažmeninės prekybos, mėsos ir kt. prekybos įmonės	1628	3264
9. Didmeninės prekybos sandėliai, vyno, kolonijinų prekių ir kt.	96	1619
10. Tabako parduotuvės	92	310
11. Muilo, mineralinių alyvų, degtukų parduotuvės	19	606
12. Kosmetikos, chemijos prekių ir vaistų	112	386
13. Metalo, geležies, indų ir kt. parduotuvės	92	488
14. Mašinų, chirurginių instrumentų ir kt. parduotuvės	14	1346
15. Porceliano, fajanso, stiklų parduotuvės	31	1346
16. Baldų, tekinimo, žaislų ir kt. parduotuvės	8	33
17. Statybos, miško, anglių ir kt. parduotuvės	27	260
18. Popieriaus, kartono, apmušalų parduotuvės	8	63
19. Parangos ir statymai	66	537
20. Įvairios kitos	37	170
Iš viso	4 501	26 119

Šios prekybos įmonės, kurių apyvarta buvo daugiau kaip 26 mln. rb, pelno turėjo 1,9 mln. rb. Tenka manyti, kad nei apyvarta, nei pelnas tiksliai neparodyti, nors ir mokesčių inspektoriai reikalavo.

Be to, veikė 3255 smulkios krautuvėlės pagal bilietus, kurių apyvarta visiškai neparodyta. Galimas daiktas, kad iš jų būta nemažai tokių, kurių ir apyvarta buvo nemaža. Vadinasi, 1892 m. būta iš viso 7756 taškai.

Pačios prekybos operacijos taip atrodo: 1891 m. Kauno gubernijos vandens keliais perplaukė 3104 laivai (1459 mažiau negu 1890 m.) ir 5505 sieliai (3365 mažiau negu 1890 m.), kuriais prekių gabenta už 2,6 mln. rb arba 28 proc. mažiau negu 1890 metais. Toks sumažėjimas aiškinamas draudimu išvežti grūdus iš Rusijos ir paklausos iš Rusijos gabenamoms statybinėms medžiagoms sumažėjimu užsienyje.

Pirmąją vietą tarp gubernijoje pakrautų prekių užėmė miško medžiagos (įvairūs rąstai, malkos ir šulai), o iš grūdų – avižos, žirniai, rugiai, kviečiai, sėmenys, dirbtinės trąšos (matyt, kaulamilčiai už 24 tūkst. rb), akmenys – 17 tūkst. rb.

Į Kauno guberniją įvežta ir iškrauta kolonijinių prekių (silkių už 42 tūkst. rb), akmens anglių vandens keliais 78 laivais buvo pristatyta 214 tūkst. pūdų už 91,0 tūkst. rb[5].

[5] Памятная книжка Ковенской губернии на 1893 год. – Ковна, 1892. – С. 46–48.

Tranzitu pro Kauną užsienin ėjo įvairių rūšių grūdai, miško medžiagos (rąstai, pabėgiai, šliperiai).

Šie duomenys rodo, kad Kauno gubernijos prekyba XIX a. pabaigoje jau buvo gerokai išplėtota: padaugėjo ne tik prekybinių įmonių, bet ir padidėjo jų apyvarta.

Vilniaus gubernijos prekybą gubernatorius savo 1869 m. ataskaitoje carui apibūdina taip: „...Vidaus prekybos objektus sudaro duoniniai grūdai, gyvuliai ir fabrikiniai gaminiai, geležies dirbiniai, batai, degtinė, rašomasis popierius ir kt. Detalinė (mažmeninė) prekyba daugiausia koncentruojasi miestuose ir miesteliuose... Išorinė prekyba varoma keleto pirklių tiesiog susisiekiant su Maskva, iš dalies su Peterburgu ir kitais Rusijos vidaus miestais ir labai nežymaus skaičiaus su Prūsija, į kurią eina išimtinai žemės ūkio produktai. Į Rusijos vidaus gubernijas beveik nieko neišvežama. Manufaktūra, taukai, cukrus, tabakas pristatomi iš Maskvos, Kijevo, Niežino ir kitų miestų."[6]

Vilniaus gubernijos prekybą 1861–1869 m. gali apibūdinti tokios lentelės[7]:

	1861 m.	1865 m.	1869 m.
Perplaukė laivų	3230	2410	2446
Sielių	2441	1901	2294
Dirbo darbininkų prie laivų	18 991	23 810	23 372
Krovinių vertė (mln. rb)	4,77	1,83	2,19

Prekybos apyvarta mugėse atrodė taip:

1861 m. atgabenta prekių (tūkst. rb)	598,0	parduota	276,4
1865 m. „ „	277	„	131,3
1869 m. „ „	348,9	„	208,1

Prekybos mugėse apyvartos sumažėjimą tenka aiškinti jau pasireiškusia geležinkelių įtaka Lietuvos ekonominiam gyvenimui.

1884m. Vilniaus gubernijos prekyba atrodė taip – iš viso prekybinių dokumentų buvo išduota 9109. Iš jų I gildijos pirkliams – 25 (4 pravoslavams, vienas liuteronui ir 20 žydams); II gildijos – 531 (14 pravoslavams, 71 katalikui, 5 liuteronams, 439 žydams ir 1 karaimui)[8]. Prekyba daugiausia koncentravosi Vilniuje.

Vilniaus miesto prekybą V. Zalkinas, vienas Vilniaus žinovų, taip apibūdina. Jis teigia, kad Vilnius negali pasigirti savo prekybinėmis apyvartomis. Nors Vilnius svarbus esąs geležinkelių mazgas, bet 3/4 prekių pereina per jį tranzitu. Tačiau, esant daugybei administracijos, taip pat švietimo įstaigų, vietinės prekybos apyvarta yra gana didelė. 1884 m. iždo rūmų žiniomis, buvo išimti

[6] Отчеты губерний. Виленская губ. за 1869 г. // CIAL. Департамент общих дел.
[7] Виленская губерния за 1861, 1865, 1869 // Ten pat.
[8] Памятная книжка Виленской губернии на 1866 год. – Вильна, 1885. Отдел справочно-статистичечких сведений... – С. 12.

5144 įvairūs prekybos dokumentai, o 1885 m., tais pačiais duomenimis, jų skaičius pasiekė 5222 (1886 m. – 5785, 1887 m. – 5192).

Vilniaus prekybos objektus sudarė: tekstilė – medvilninė, vilnonė, gelumbės, kašmyrinės prekės, porceliano ir fajanso indai, taip pat aukso ir sidabro daiktai. Visa tai gabenama iš Maskvos, Peterburgo ir Varšuvos fabrikinių apygardų; užsienio gaminių yra labai mažas procentas. Maisto prekės daugiausia vietinės, taip pat avalynė, pirštinės, baldai. Iš Vilniaus gana dideliais kiekiais išgabenamas pluoštas – kanapių ir linų, taip pat išdirbtos odos. Prekyba yra žydų rankose – neseniai jų buvo 75 proc. Paskutiniu metu krautuves pradėjo atidarinėti ir katalikai, pravoslavų visame mieste gal yra 5–10 krautuvių. Anot autoriaus, skurstanti ir šv. Jurgio mugė, vadinamieji kontraktai. Seniau jų metu suvažiuodavo dvarininkai ir kapitalistai įvairioms sutartims dėl paskolų ir kt. sudaryti. Atvažiavusieji ir nupirkdavo visus reikalingus daiktus iki kitų metų kontraktų. „Dabar, sumažėjus kapitalistų ir turtingų dvarininkų skaičiui, taip pat patobulėjus susisiekimui, kuris įgalina lengvai susisiekti su fabrikų centrais, mugės reikšmė sumažėjo“, nepaisant to, kad duomenys dėl jos apyvartų tarytum rodo pažangą. Tačiau „kiekvienas savo akimis gali įsitikinti, kad parduotuvių skaičius mugėse kasmet mažėja, gyvumas taip pat; jos dalyviais vis labiau tampa vietiniai prekybininkai, parduoda joje užsigulėjusias savo miesto parduotuvėse prekes, viešbučiuose vis labiau pastebimas mažesnis atvykimas tuo laiku atvažiuojančiųjų – trumpai tariant, netolimas tas laikas, kai greičiausiai ji visiškai baigsis.“[9] Šis autoriaus pranašavimas tikrai įvyko.

Štai ir Suvalkų gubernijos 1887 m. prekybos apibūdinimas pagal oficialų šaltinį, kuris tik nedideliais skaičių pakitimais buvo kartojamas prieš tai kelerius metus ir po to. 1887 m. buvo išduota pirklių liudijimų: I gildijos pirkliams – 10, II gildijos – 10, IV klasės – 61, V klasės – 374; iš viso – 455. Be to, smulkiai prekybai IV klasės liudijimų išduota 302, o V klasės – 1496 liudijimai, išvežiojamai prekybai – 12, išnešiojamai – 9, iš viso 1819, su pirmaisiais – 2274. Už tuos liudijimus gauta 60 095 rublių.

Svarbiausi eksporto objektai iš Suvalkų gubernijos buvo grūdai ir miškas, plukdomas Augustavo kanalu ir Nemuno upe. Pagrindinė Suvalkų gubernijos derliaus pertekliaus pardavimo vieta yra Kauno miestas, į kurį grūdai siunčiami geležinkeliu arba Nemunu laivais. Be to, gana didelė žemės ūkio produktų dalis parduodama į Gardiną ir vietinėse mugėse, kurių gubernijoje yra 130. Didesnių prekybinių grūdų sandėlių gubernijoje nėra.

Miestuose ir miesteliuose turgų dienomis parduodami grūdai iš vežimų, galvijai, arkliai, žemės ūkio produktai, taip pat vietinių fabrikų, gamyklų ir smulkiosios pramonės dirbiniai. Be to, gubernijoje paplitęs žąsų ir kiaulių auginimas, kurios lengvai parduodamos į Prūsiją. Tuo tikslu kas rudenį atvyksta prūsų pirkliai.

[9] *Залкинд В.* Опыт медико-топографического описания города Вильны. 1891. – С. 128–130.

Atvežtinės prekybos objektai yra: kolonijinės prekės, medvilnės, šilko audiniai, gelumbės ir drobės, taip pat kailiai, galanterija, stiklo prekės, porceliano ir fajanso indai.

Oficialus šaltinis prisipažįsta, kad „tikrų žinių apie tiek atvežtinių, tiek išvežtinių prekių apyvartą gubernijoje nėra, bet apskritai reikia pasakyti, kad išvežtinių prekių apyvarta viršija atvežtinių prekių apyvartą. Ir Suvalkų gubernijos prekyba buvo sukoncentruota žydų rankose[10].

Žydų monopolinis įsigalėjimas prekyboje, įvairios suktybės bei gudrybės, kurias jie, kaip ir apskritai pirkliai, pasitelkdavo bendraudami su savo klientais ir dabar kelia nepasitikėjimą. Jau buvo sakyta, kad prieš 1863 m. dvarininkai Lenkijoje, taip pat ir lietuviškoje Sūduvoje mėgino atsikratyti žydiško tarpininkavimo.

Pobaudžiaviniais laikais tos pastangos tiek teoriškai, tiek praktiškai vėl atgyja. Norima atgaivinti komiso namus ar steigti bendras kompanijas dvarininkų žemės ūkio produktams parduoti. Štai vienas autorių (A. Oskierka) nagrinėja darytų pastangų (sužlugusių „komiso kontorų“) nepasisekimo priežastis ir mėgina nurodyti naujus kelius, kaip reikėtų bendrai parduoti žemės ūkio produktus.

Autorius apibūdina ir esamą žemės ūkio produktų pardavimo padėtį. Lietuvoje prekyba daugiausia užsiima žydai. Jų rankose esanti grūdų, miško, mėsos, vilnos, degtinės prekyba. Žydai viršiją krikščionis prekybiniais sugebėjimais. Prekybos srityje jie esą labai judrūs ir darbštūs, dėl to jų rankose susitelkia ir daugiau kapitalo. Jiems labiau esą prieinami ir kreditai. Dvarininkai labai dažnai priklauso nuo žydų kapitalistų. Kartais dvarininkui striuka su pinigais ir jis esti priverstas parduoti savo derlių dar ant lauko – imti iš pirklio avansus. Tuo dvarininkai įsipareigoja parduoti savo derlių pirkliui, davusiam jam avansą ir jau ne visada gali naudotis kylančia grūdų kaina. Tuo tarpu, krintant kainoms, pirklys ne kartą priverčia dvarininką daryti nuolaidas, kad palaikytų gerus santykius su savo kreditoriumi ateičiai. Dėl tautinio žydų solidarumo „dažnai atsitinka, sako autorius, kad dvarininkas, kuris nenori išduoti žydui karčemos arba savo palivarko pakto ir smulkių savo reikalų atlikinėti jiems tarpininkaujant, esti verčiamas ieškoti grūdų pirklio kur kitur, nes niekas į jį nesikreipia. Judrumas prekybiniuose reikaluose kartu su solidarumu gali kartais skatinti žydų grūdų pirklių susitarimus kainai numušti“. Tačiau autorius ginčija faktą, kad žydai turį grūdų prekybos monopolį. Jei jų susitarimai ir esti, tai tik esą vietinio pobūdžio. Šiaip žydai pirkliai, ypač grūdų kainoms kylant, konkuruoja tarp savęs. Vadinasi, žydų prekyba nėra jau tokia nesugriaunama tvirtovė, kuri kliudytų patiems dvarininkams paimti produktų pardavimą į savo rankas. Didelis tarpininkų skaičius nėra naudingas gamintojams. Išvada iš to, kad reikia, jog „vieni kitiems paduotų

[10] Обзор Сувалкской губернии за 1887 год.

rankas ir grupuotųsi bendriems interesams, kuriuos bendromis jėgomis geriau galima vesti. Jau keletas metų visi kalba apie organišką darbą, jau jį parengė tiek, kad... laikas jau padaryti šioje dirvoje keletą žingsnių priekin ir, kiek galima, pradėti bendrą darbą". Tam reikėtų kurti grūdų prekybos bendroves. Grūdų prekybai sureguliuoti daug galėtų padėti susisiekimo kelių, ypač privažiavimo kelių ir tam tikrų sandėlių didesniuose prekybos punktuose pastatymas. Tačiau tai jau ne dvarininkų bendrovių dalykas. Iš viso siūlomas projektas neduoda aiškių organizacinių pagrindų, nors tai, kas siūloma, gana panašu būtų į kooperatinio principo taikymą. Kredito reikalams autorius tiesiog siūlo steigti taupmenų skolinamąsias kasas. Siūlo pradėti nuo mažo: „Kol mūsų dvarininkai neįpras prie mažesnių apyvartų, jie neturi leistis į jokius stambesnius interesus. Individų jungimasis į būrelius, bendrus interesus turinčių būrelių jungimasis yra natūralus tikrų visuomenės santykių susidarymo kelias..."[11]

Tai jau yra skelbimas to, kuo plačiau naudojosi kitų Vakarų Europos kraštų žemvaldžiai, ypač Vokietijos, būtent, kooperatinių bendrovių. Po 15–20 metų šie dvarininkų planai gana plačiai pradėti vykdyti steigiant prie žemės ūkio draugijų tam tikrus prekybinius skyrius arba atskiras bendroves („Kauno sindikatas"), kurios gana sėkmingai pardavinėjo trąšas, žemės ūkio mašinas bei įrankius ir kt., bet anaiptol nepajėgė užsiimti grūdų prekyba. Greičiausiai tai buvo dėl to, kad dvarininkai sėdėjo žydų pirklių kišenėje ir nelabai pajėgė iš jų išsivaduoti.

Draudžiamojo laikotarpio lietuvių spaudoje taip pat pasigendama „savos, lietuviškosios, krikščioniškosios prekybos". Jau 1884 m. „Aušroje" randame Veversį, giriantį kelmiškį dvarininką Ivanavičių (Ivanaitį), „kurs pirmasis įtaisė kromus Raseiniuose, Kražiuose, Kelmėje, dabar jau ėmė garsėti tarp bajorų ir ūkininkų, kurie įsimanė steigti šinkus ir kromus mažne visuose miesteliuose mūsų nuokampio. Taigi prekyba pamažu pasigaus žemaičiuose. Potuilaik juk žydai savo neteisybėmis mus pliektinai pliekė"[12]. J. Šliūpas tų pat metų „Aušroje" siūlo steigti pramonės ir prekybos įmones bendrovėmis: „Taipogi geriausiai vyks prekystė ir pramonė, jeigu lietuviai susidėję į būrius sumestų reikalingą pluoštą pinigų ir nusamdę tam tikrus vyrus, žinovus, imtų varyti tą darbą sau patiems ir Lietuvai ant gero."[13]

Pirmieji atgimstančios Lietuvos patriotai labai pasigedo lietuviškų miestiečių, kurie būtų padėję jiems dirbti kultūrinį ir patriotinį darbą. Pažymėtina, kad prie įsteigtų miestuose lietuviškų krautuvių koncentravosi ir lietuvių pogrindžio darbas kovojant su caro valdžia už spaudą ir politines lietuvių teises.

[11] *Oskierka A.* Spółki handlowe rolników. – S. 420.
[12] „Aušra", 1884. – P. 91.
[13] Ten pat. – P. 159.

Be to, pobaudžiaviniais laikais atsirado nemaža šlėktos, kuri, neprileidžiama prie valstybinių tarnybų, buvo linkusi užsiimti prekyba. Tačiau čia teko susidurti su įsigalėjusiais žydais prekybininkais, kuriems prekyba ir tarpininkavimas buvo svarbiausias pragyvenimo šaltinis. Dėl to ir varžybos tarp žydiškos ir krikščioniškos prekybos kartais įgaudavo labai aštrias formas[14].

Jei „Aušroje" apie lietuvišką prekybą randame tik trumpas pastabas, tai „Šviesoje" jau matome ištisus straipsnius, gana plačiai nagrinėjančius šį klausimą. Tų straipsnių autorius P. Liūtas – Petras Leonas, 1887 m. „Šviesos" 1 ir 2 numeriuose randame jo straipsnį „Keli žodžiai apie prekystę (kupčystę) ir amatus". Jau straipsnio pradžioje autorius pasako savo pagrindinę mintį: „Nei viena tauta, nei viena viešpatystė (valstybė) nesurinko sau didelių turtų apdirbdama tik žemę. Tos viešpatystės, kurių gyventojai ne tik apdirbinėja lauką, bet ir užsiima prekyste ir visokiais amatais, turtingesnės už tas, kurios vien tik apdirbinėja žemę, ten gi, kur prekystė, pabrikai ir amatai išsiplatinę, žmonės tur daugiau turtų"[15]. Kodėl lietuviai nesiverčia prekyba ir amatais? Autorius taip paaiškina: „Lietuvos žmonės, per tiek laiko užsiimdami tiktai lauko darbais, įprato vien tik į tuos darbus, nuo kitų gi atprato, ir mums rodosi, kad mes nei galėtume užsiimti kokiu ten amatu, o ypač prekyste, o jais verstis reikia"[16]. Ir autorius nurodo, kaip reikia verstis ir kaip susidaro prekyboje pelnas. Prekyba ir amatais verstis lietuviams, anot autoriaus, reikia ir dėl to, kad jų daug yra bežemių ir mažažemių. „Retas iš tų neturtėlių užsiima kokiu nors amatu, jie visi beveik dirba tiktai lauko darbus... Už tatai lauko darbininkai pas mus labai mažai užsidirba. Kad lietuviai pradėtų užsiimti amatais ir prekyste, tai tie, kurie dirbtų tiktai lauko darbus, užsidirbtų, nes jų tuomet mažiau būtų, ir samdytojas turėtų daugiau mokėti." Lietuviai prekyba turėtų verstis ir dėl to, kad neskaldytų ir taip nedidelių ūkių ir „neveistų ubagų", kurie iš savo žemės sklypų negali išgyventi. Čia autorius paliečia vieną Lietuvos ūkio problemų, kuri jau „Aušroje", o ypač „Šviesoje" nuolatos buvo keliama: „Visi lietuviai užsiima tiktai lauko darbais, per tai kiekvienas ūkininko vaikas rūpinasi turėti kokį nors lauko gabalą. Turtingi ūkininkai dažniausiai palieka tėviškėje vieną sūnų, kitus vaikus išleidžia į žentus ir marčias, išmoka jiems dalį pinigais; tokių ūkininkų pas mus labai mažai. Dažniausiai šitaip destųsi: arba visi vaikai išsidalina tėviškę, ir tuokart kiekvienas gauna jau tiek lauko, kad negali iš jo išmisti; arba jei kur vienas apsilaiko tėviškę, tai kiti pinigais atsiima dalis arba didumą dovanoja, kad tik išlaikytų visą tėviškę..."[17]

P. Liūtas savo straipsnyje palietė ir labai opų klausimą – santykius su žydais prekybininkais. „Ne vienas, galbūt, užmes man: „Malonu būtų pralob-

[14] *Šalčius P.* „Aušros" ir „Šviesos" ekonomika // Teisių fakulteto darbai. T. VI. – K., 1932. – P. 426–428.
[15] *Liūtas P. [Leonas P.]* Keli žodžiai apie prekystę (kupčystę) ir amatus // Šviesa, 1887, Nr. 1. – P. 34.
[16] Ten pat. Nr. 2. – P. 49.
[17] Ten pat. – P. 52.

ti, bet mes dabar negalime užsiimti prekyste ir amatais, nes amatai, ypač gi prekystė, pas mus žydų rankose ir iš jų rankų negalima atimti, žydai iš mažens įpranta į tuos darbus, kaip mes į lauko darbą, per tai jiems ir sekasi". Į šituos žodžius aš štai ką atsakysiu: tiesa, mes negalime suvis paveržti prekystę ir amatus iš žydų; bet tai būtų ir mums nenaudinga, nes mes negalime iš sykio varyti visą prekystę, kokią varo žydai, ant galo tai būtų ir neteisus darbas; bet mums tai nė nereikia. Tegul jie sau užsiima prekyste ir amatais, bet ir mes galime"[18]. P. Liūto straipsnyje randame ir praktiškų nurodymų, kaip reikia verstis prekyba.

Pažymėtina, kad P. Liūtas – tuomet dar studentas – jau atkreipė dėmesį ir į kooperatinę prekybą: „Vesti prekystę ir išdirbinėti daugumą daiktų žmonėms geriausia sekasi, jei jie tai daro, susidėję keli iš vieno, t. y. bendrovėmis"[19]. Pastarąją mintį P. Liūtas plačiai išdėsto, nušviesdamas kooperatinių bendrovių – „Ročdaliečių pionierių" istoriją. Tuo Liūtas pirmasis atkreipė dėmesį į vartotojų bendrovių steigimą, kurios vėliau, ypač po 1905 m., pradeda labai sparčiai augti.

Kyla klausimas, ar ši propaganda turėjo kokios praktiškos reikšmės? Atrodo, kad taip. Nors nėra tuo klausimu statistikos duomenų, bet draudžiamojo laikotarpio spaudoje gana dažnokai pasitaiko korespondencijų, kur minimi „lietuviški kromai". Be abejo, turint galvoje žydų solidarumą, pagrįstą ir jų religine organizacija, tos „lietuviškosios prekybos" bendra prekybinė apyvarta buvo menka.

Plačiau kooperatinę prekybą panagrinėsime vėliau, o dabar pakalbėsime apie tolesnę prekybos raidą apskritai.

Imkime XIX a. pabaigą ir XX a. pradžios pirmąjį dešimtmetį. Štai kaip atrodo Kauno gubernijos prekyba 1899 m. oficialiais statistikos duomenimis. Iždo rūmų žiniomis, nuo 1898 m. spalio 1 d. iki 1899 m. spalio 1 d. visoje gubernijoje buvo išimta 11 746 metiniai ir 561 pusmetinis prekybos dokumentas – iš viso 12 307, be to, asmeniško verslo plėtojimui buvo išduoti 2099 nemokami dokumentai – taigi iš viso 14 406. Sumokėta už juos per 210 tūkst. rb valstybinių ir 29 430 rb vietinėms įstaigoms (savivaldybėms). 1899 m. Kauno gubernijoje būta 11 854 prekybininkai, iš jų 410 pirklių (bene tai bus gildijoms priraštytų)[20].

Užsienio prekyba daugiausia plėtojama su Prūsija. Per muitines, esančias Kauno gubernijoje, buvo įvežta prekių už 706 tūkst. rb, o išvežta už 7431 tūkst. rb, t. y. 10 kartų daugiau.

Iš užsienio daugiausia buvo atvežta silkių – iš Vokietijos ir Norvegijos – už 141,3 tūkst. rb, paskui metalų (daugiausia geležies) už 54,7 tūkst. rb, akmens

[18] *Liūtas P. [Leonas P.]* Keli žodžiai apie prekystę (kupčystę) ir amatus // Šviesa, 1887, Nr. 1. – P. 53.
[19] Ten pat. – P. 63–64.
[20] Памятная книжка Ковенской губернии на 1901 год. – Ковно, 1900. – Отд. III. С. 74.

anglių ir kokso už 36,4 tūkst. rb – pastarosios prekės bene daugiausia teko Kauno metalo apdirbimo fabrikams; mineralinių trąšų – už 43,6 tūkst. rb ir t. t. Tarp išvežamųjų prekių pirmą vietą užima miško medžiagos malkoms ir statybai, plukdomos Nemunu, daugiausia iš Minsko gubernijos – iš viso už 5,28 mln. rb, po to grūdai – už 225 tūkst. rb, linai – už 448, sėmenys – už 362, paukščiai – už 400, kiaušiniai – 68,7, arkliai – už 154, vaisiai – už 24, kiauliena – už 47, sūris ir sviestas – už 30, neišdirbtos odos – už 36,3, kaulų miltai ir medžio anglys – už 62, šeriai – už 36, vikiai – už 23, skudurai – už 13 tūkst. rb. Kauno gubernijos ribose 1899 m. būta 567 kontrabandos atsitikimai su konfiskavimu prekių už 20 tūkst. rb, iš jų už 8,3 tūkst. rb arbatos[21].

Iš viso gubernijoje būta 200 mugių. 1899 m. į tas muges buvo atgabenta prekių už 1,21 mln. ir parduota už 855 tūkst. rublių.

Štai Kauno gubernijos ir 1911 metų duomenys. Tų metų spalio 1 d. buvo išimta 16 943 prekybiniai dokumentai ir gauta už juos rinkliavų 262 851 rb. 1912 m. pradžioje I gildijos pirklių būta 54, iš jų – 3 krikščionys ir 51 žydas, II gildijos pirklių iš viso būta 260, iš jų 8 krikščionys ir 252 žydai, o iš viso gildijos pirklių būta 11 krikščionių ir 303 žydai – vadinasi, krikščionys pirkliai – suprantama stambesni – nesudarė nė 4 proc. 1911 m. iš viso gubernijoje buvo 12 888 asmenys, užsiėmę paprasta prekyba – tarp jų miestiečių būta 9969, valstiečių – 1794, bajorų – 585, pirklių – 344, piliečių – 10, įvairiakilmių – 155 ir svetimšalių – 31. Į Prūsiją ar per Prūsiją į Kauno guberniją buvo atgabenta prekių už 1,19 mln. rb, o jų išgabenta per Kauno gubernijoje esančias muitines už 8,6 mln. rb. Nereikia pamiršti, kad per tas muitines pereina tik dalis Kauno gubernijos prekių. Virbalio ir Liepojos muitinės čia atliko nemenką vaidmenį.

1911 m. Kauno gubernijoje buvo pakrauti 4906 laivai (baržos ir kt.) ir 2872 sieliai prekių, kurių vertė siekė 5,48 mln. rb. Į Kauno guberniją atplaukė 3 425 laivai ir 1235 sieliai ir buvo iškrauta prekių už 4,09 mln. rb. Geležinkelių krovinius daugiausia sudarė miško medžiagos ir grūdai.

Apie muges oficialiame šaltinyje pasakyta: „Mugės gubernijoje turi tik vietinę reikšmę, o iš kitų gubernijų čia prekių beveik nepristatoma, išskyrus arklius. Svarbiausi parduoties objektai yra vietinės veislės arkliai ir kiti gyvuliai, pieno produktai, įvairūs žemės ūkio gaminiai – daugiausia grūdai, indai, pakinktai, audeklai, pusvilnonės medžiagos. 1911 m. buvo 354 mugės, į kurias buvo atgabenta prekių už 2,03 mln. rb, o parduota už 1,3 mln. rb“[22].

Norint apibūdinti Kauno gubernijos prekybą prieš Pirmąjį pasaulinį karą, reikia susipažinti su Šiaulių prekyba. Duomenys apie ją paimti iš oficialaus šaltinio[23]. Šiaulių miestas ir jo ekonominis gyvenimas ėmė sparčiau plėtotis

[21] Памятная книжка Ковенской губернии на 1901 год. – Ковно, 1900. – Отд. III. С. 34–35.
[22] Памятная книжка Ковенской губернии на 1913 год. – Ковна, 1913. – Отд. III. С. 10–11.
[23] Памятная книжка Ковенской губернии на 1903 год. – Ковна, 1902. – Отд. IV. С. 27–34.

pradėjus tiesti 1830 m. Šiaulių–Mintaujos plentą ir 1871 10 04 baigus magistralinę Kaišiadorių–Liepojos geležinkelio liniją.

1902 m. Šiauliuose per savaitę būdavo trys turgūs – pirmadieniais, trečiadieniais ir penktadieniais. Dažniausiai būdavo arklių turgūs, o kitomis dienomis suveždavo parduoti apylinkių valstiečių įvairius žemės ūkio produktus ir maisto prekes. Ypač daug būdavo suvežama į turgus įvairių žemės ūkio produktų prieš krikščionių ir žydų šventes. Tuomet būdavo pilna žmonių ir vežimų ne tik talpi turgaus aikštė, bet ir šalutinės gatvės. Priveždavo sūrių, varškės, grietinės, lašinių, kumpių, daržovių, vaisių, šerių, linų, grūdų, ančių, vištų, kalakutų; iš naminių gyvulių: karvių, avių, ožkų ir daug kiaulių. Iš naminių valstiečių dirbinių – milo, drobės, siūlų, įvairių medinių ir molinių indų – rėčkų, kibirų, statinių, puodynių, ąsočių ir kt. Visa tai labai greitai išpirkdavo vietiniai gyventojai, taip pat ir atvykstantys iš Rygos ir Liepojos supirkinėtojai, kurie dideliais kiekiais viską supirkdavo, pakeldami labai reikalingų prekių kainas. „Tokia anomalija, sako oficialaus šaltinio autorius, žalinga darbininkams ir vidutinio žmogaus kišenei“. Šiauliuose būdavo 5 mugės: Trijų Karalių, Verbų, šv. Tomo, Sekminių ir Petrinių. Į kiekvieną mugę suvažiuodavo iki 8000 žmonių su apie 1500 vežimų. Kadangi šios mugės sutampa su atlaidais, jos sutraukdavo ypač daug žmonių. „Daugelis pasirėdžiusių žemaičių vyrų ir moterų suvažiuoja be ypatingo reikalo, tik, kaip čia sako, kad Dievą atlankytų, degtinės paragautų ir naujienų sužinotų.“

Turgaus dienomis ypač gyva būdavo turgaus alinėse, kurių čia buvo apie 15. Kiekvienos alinės apyvarta svyravo nuo 30 iki 50 rb, alaus išgeriama nuo 30 iki 50 kibirų kiekvienoje. Įvedus naują degtinės monopolinę sistemą, alaus gėrimas ypač padidėjo.

Mokesčių inspektoriaus turimomis žiniomis, 1901 m. Šiauliuose prekybos ir pramonės įmonių su įvairių rūšių liudijimais buvo 416 (visose tose įmonėse buvo 160 įsakytinių vyrų ir moterų). Tarp jų odos gamyklos – 3, likerių – 1, muilo – 2, alaus – 3, varvelio – 1, ratams tepalo – 2, šokolado ir saldainių – 1, tabako – 1, garo malūnas – 1, mineralinių vandenų – 3, spaustuvė – 1, pirčių – 3, alaus sandėlių ir alinių – 23, skudurų – 1, žemės ūkio ir kitų mašinų – 1, banko kontoros – 3, mainymo kasa – 1, sandėlis su kokliais – 1, užvažiuojamųjų namų ir viešbučių – 12, restoranų – 5, vaistinės – 3, vaistinės parduotuvės – 3, fotografijos įmonės – 2, miltų prekybos įmonių – 14, odos prekių – 18, laikrodžių, aukso ir sidabro gaminių – 4, silkių ir druskos – 2, indų, lempų ir baldų – 6, galanterijos prekių – 12, vaisių – 6, dviračių ir siuvamųjų mašinų – 4, dažų ir apmušalų – 2, geležies – 7, karstų ir bagetų – 1, žibalo – 3, cukraus – 3, grūdų ir linų – 12, kepurių – 2, gatavų drabužių – 4, vyno sandėlių (Reino ir rusiškųjų vynų) – 3, specialių tabako parduotuvių – 2, mėsos – 23, manufaktūros prekių – 25, madų – 5, miško medžiagų – 5, specialiai linų ir sėmenų – 1, kolonijinių prekių – 9, bulvių ir

konditerinių gaminių – 10, rašomųjų dalykų ir knygų – 4, raštinės dalykų – 1, bakalėjos – 130, pieno ir užkandžių – 16, rangovų įmonių – 2, avalynės ir jos reikmenų – 2, skalbinių – 1, sagų – 1.

Metinė visų šių įstaigų apyvarta, mokesčių inspektoriaus apskaičiavimais, 1901 m. sudarė 9 275 225 rb. Grynasis pelnas savininkų nurodymais siekė 445 832 rb.

Patį Šiaulių prekybos pobūdį jau minėtas oficialus šaltinis apibūdina taip: „Žiauri konkurencija tarp prekybininkų duoda labai menką pelną prekybos įmonėms. Ne kartą tenka pastebėti, kad ta ar kita prekyba pradedama platesniais pagrindais negali atsilaikyti dėl smukdančios konkurencijos ir turi sužlugti pirmaisiais veikimo metais. Dėl mažmenų prekybos reikia pasakyti, kad ji nedidelėmis išimtimis yra žydų krautuvininkų rankose, bet skurdus tas išmitimo šaltinis, skurdūs ir patys jąja užsiimantys žmonės. Pažvelkite į apskurusius skudurininkus, vaisių ir vaikiškų skanėstų susigrūdusius pardavėjus prie turgaus aikštės arba gyvesnės gatvės kertės su savo staliukais ir dėžėmis, su 5 citrinomis, svaru karamelių, saulėgrąžų ir medauninkų – ir galėsite suprasti, koks jų apyvartos kapitalas. Išrenka čia kapeikas ir prekyba eina daugiau su vaikais. Aišku, tokiomis sąlygomis sunku bent kiek žmoniškai pragyventi, jei ne būdingas žydų varguomenės dalykas, ypatingas mokėjimas aprėžti savo reikmes ir suvesti savo išlaidas iki neįtikėtino minimumo".

Stambesnės ir svarbesnės prekybos šakos – prekyba grūdais, linais, druska, silkėmis, mišku, degtukais, avalyne, gyvais paukščiais, žąsimis ir kt. sukoncentruota 2 ar 3 dešimtyse stambesnių prekybos įmonių. Daugelis jų perka prekes iš pirmųjų rankų dideliais kiekiais su monopoline teise parduoti tam tikrame rajone, dėl to ir yra už konkurencijos ribų.

Grūdų prekyba seniau buvo 2–3 stambių pirklių rankose. Dabar grūdų supirkėjų skaičius padidėjo. Supirkę grūdus dideliais kiekiais, jie siunčia juos į Liepoją, o iš ten jūra į Angliją ir Vokietiją. Pravers čia pažymėti, kad, atsiradus smulkiems supirkėjams, atsirado ir stipri konkurencija, kuri nenaudinga pirkliui, bet už tai naudinga valstiečiams. Kasmet iš Šiaulių išsiunčiama nuo 300 iki 350 tūkst. pūdų įvairių grūdų. Paskutiniu metu (1902 m. spalio mėn.) rugių kaina už pūdą buvo 70 kp, kviečių – 85, avižų – 56, miežių – 67 kp.

Linų ir sėmenų prekyba palyginti menka. Superkami sėmenys vežami į Karaliaučių, taip pat per Rygą ir Liepoją į Angliją. Iš linų daugiausia parduodami klotiniai, bet ir tie neaukštos rūšies ir už birkavą kaina svyruoja nuo 20 iki 28 rb, o linų sėmenų pūdas kainuoja 1 rb 80 kp – 1 rb 90 kp. Iš viso linų išsiųsdavo iš Šiaulių iki 30 000, sėmenų – apie 60 000 pūdų.

Silkių ir druskos prekyba turėjo tendenciją mažėti įtaisius druskos sandėlius aplinkiniuose miesteliuose prie geležinkelio stočių. Stambi ir smulki druska į Šiaulius buvo pristatoma apie 200 vagonų – 150 000 pūdų iš Krymo, Char-

kovo, Liepojos, Jekaterinoslavo. Silkės gaunamos iš Liepojos ir Karaliaučiaus statinėmis, skaičiuojant po 62 statines vagone. Iš viso 35 tūkst. pūdų. Silkės buvo parduodamos didmeninėje prekyboje statinėmis nuo 16 iki 20 rb už statinę. Silkių ir druskos prekyba yra dviejų pirklių rankose. Baltos druskos pūdas kainavo 40, o stambios – 25 kapeikas.

Rafinuoto cukraus ir smulkaus cukraus prekybos apyvarta gana didelė. Vien rafinuoto cukraus iš Kijevo gaunama per 50 tūkst. pūdų, tiek pat gaunama ir smulkaus cukraus, kuris berods daugiausia buvo vartojamas saldainiams gaminti. Rafinuoto cukraus pūdas kainavo 6, o smulkaus – 5 rb. Šiauliai aprūpindavo cukrumi ir Gruzdžius, Joniškį, Kelmę, Žagarę, Raseinius, Telšius ir kt. vietoves.

Žibalo prekyba Šiauliuose buvo 3 pirklių rankose, kurie prie Šiaulių stoties turėjo savo cisternas ir tarp savęs konkuravo. Žibalas buvo gaunamas iš Caricyno ir Rybinsko iš „Nobelio ir K°“, iš viso 70 pūdų per metus. Žibalo (kerosino) pūdas kainavo 1 rb 40 kp.

Miško prekyba Šiauliuose buvo gana gyva ir koncentravosi kelių pirklių rankose. Daugiausia būdavo parduodamos eglės, pušys, uosiai, kuriuos Šiauliuose apdirbdavo ir veždavo į užsienį per Liepoją arba per Rygą. Iš viso iš Šiaulių išveždavo įvairių lentų, plautų, šliperių, tašų ir pabėgių apie 1500 vagonų už 1/2 mln. rb kasmet. „Nelaimei labai plati ir net plėšruoniška miškų eksploatacija baisiai sumažino jų plotus, drauge su tuo ir labai pakėlė miško medžiagai ir kurui kainas. 1858 m. miesto rotušės žiniomis 1 siek.^{3} beržinių malkų kainavo nuo 5 iki 7 rb, pušinių – 4–5 rb, o dabar, sako oficialus šaltinis, beržinių malkų sieksnis kainuoja 15, pušinių – 13 rb.“ Miško medžiagas aplinkiniuose miškuose parengdavo atvykę iš Kuršo latviai ir sentikiai. Daug buvo gaminama aplinkiniuose Šiauliams miškuose šachtoms atraminės medžiagos. Iš epušės gamindavo tarą ir ją veždavo į užsienį degtukams gaminti. Iš miško kirtimo ir išvežimo apylinkių valstiečiai gerai uždirbdavo. 1901 m. miško prekyba sumažėjo dėl anglų-būrų karo.

Sodo vaisiai būdavo vežami Rygon, Liepojon po 50–70 kp. Geresnes vaisių rūšis veždavo į Peterburgą ir Maskvą po 1–1,30 rb už pūdą. Sodai būdavo išnuomojami tarpininkams.

Prekyba **žąsimis** ėjo į Prūsus geležinkeliu ir Tauragės plentu. Jos apyvarta siekė 150 tūkst. rb. Žąsis kainavo 1,25 kp. Į vagoną tilpdavo 1000–1100 žąsų. Būdavo prekiaujama nuo rugpjūčio iki spalio mėnesio.

Pažymėtina ir arklių prekyba. Į didesnes muges suvesdavo po 1000–1500 įvairių arklių. Dalis jų eidavo Tauragės plentu į Vokietiją, dalis – per Liepoją Anglijon. Arklių kainos svyruodavo tarp 30 ir 150 rb, darbinių arklių – tarp 20 ir 60 rb.

Tokia buvo didžiausios Kauno gubernijos apskrities centro ir pirmojo pagal dydį po Kauno miesto prekyba. Matome, jog ji labai išaugo tiek kiekybiniu, tiek ir struktūriniu požiūriu.

Pati prekybos organizacija ir kitų Lietuvos miestų buvo panaši į Šiaulių. Kai kuriose srityse – Panevėžio ir Zarasų apskrityse ir Suvalkų gubernijoje – labai reikšminga buvo linų prekyba. Jos prekybinė apyvarta, oficialiomis žiniomis[24], siekė 7,64 mln. rb. Prekybos liudijimų buvo išduota I gildijos pirkliams – 8, II gildijos pirkliams – 54; I rūšies prekybos liudijimų – 26 ir 3 nemokami; II rūšies 3 klasės – 58, 4 klasės – 244, sandėliams – 1. Nemokamų bilietų sandėliams buvo išduota 187, III rūšies 3 klasės – 262, 4 klasės – 1603, sandėliams – 9, iš viso 2454 metiniai ir 144 pusmetiniai prekybiniai dokumentai. Tame šaltinyje, kaip ir kituose, plačiau prekyba neaprašyta, tik pažymėta, kad gana išplėtota žemės ūkio produktų, taip pat arklių, galvijų ir paukščių prekyba. Prekybai turi nemažos reikšmės Suvalkų gubernijos kaimynystė su Prūsija. 1911 m., atrodo, prekybinių dokumentų išduota jau daug daugiau, bet jų klasifikacija daug smulkesnė, todėl ir jų skaičius sunkiai palyginamas. Prekybos įmonių apyvarta pasiekė 10,78 mln. rb[25] – vadinasi, 3 mln. rb (beveik 40 proc.) buvo didesnė.

Pasitenkinsime Vilniaus gubernijos (5 apskritys) 1914 m. prekybos apibūdinimu. Tais metais ypač išaugo Vilniaus, kaip didmiesčio, prekyba, bet jos pobūdis tik kiekybiškai labai pasikeitė, palyginti su 1886 m. pabaigos prekyba. Tiesa, atsirado naujų prekių (žemės ūkio mašinos, trąšos, žemės ūkio įrankiai ir kt.), kurios seniau nebuvo miestuose pardavinėjamos. Kitų prekių – kolonijinių, manufaktūrinių – apyvarta padidėjo.

Kooperatinės prekybos atsiradimas buvo visiškai naujas reiškinys Lietuvos prekyboje. Kooperatinio prado taikymą Lietuvoje skatino nepasitenkinimas žydiškos prekybos suktybėmis ir tarpininkavimu, pastangos sukurti lietuvišką krikščioniškąją prekybą (jeigu ne atskirų žmonių, tai bendrovių), pagaliau noras apsirūpinti reikalingomis prekėmis patiems pirkėjams vartotojams – atseit, organizuoti teisingą prekybą ir atsikratyti privatinės prekybos sukčiavimo ir vartotojų išnaudojimo.

Kooperatinės prekybos principus suformulavo ir 1844 m. Anglijoje sėkmingai praktiškai pritaikė Ročdelio (teisingieji) pionieriai. Vartotojų bendrovių ir apskritai prekybinių kooperatyvų buvo tokie principai: lėšas sudaro pačių narių įnašai, bendrovės vadovybė renkama visuotiniuose susirinkimuose, kur visi nariai turi lygias teises, nepaisant turimų įnašų skaičiaus, prekės parduodamos vidutinėmis rinkos kainomis už grynuosius pinigus (skolinimosi vengimas), gautas pelnas skirstomas ne pagal narių įnašus (už įnašus mokamas rinkos palūkanų dydis), o pagal pirkimą. Dėl to kooperatyve niekas negali pelnytis. Užsiimant prekybine veikla, laikomasi neutraliteto principo (nariai gali būti įvairių politinių ir religinių įsitikinimų).

[24] Обзор Сувалкской губернии за 1899 год.
[25] Обзор Сувалкской губернии за 1911 год.

Kooperatinės prekybos būtinas organizacinis principas buvo smulkių kooperatyvų jungimasis į sąjungas didmeniniams pirkimams bei pardavimams ir organizaciniam vadovavimui. Su kooperatinio prado taikymu ekonominiame gyvenime buvo siejamas socialinio *teisingumo siekimas*. Aišku, kad ideologinius kooperatyvų tikslus įvairiai suprato skirtingos visuomenės grupės: vieniems pakako tiesioginės naudos – patogiau ir pigiau pirkti ar parduoti savo gaminius, o kiti siekė teisingesnės socialinės tvarkos.

Kooperatinė prekyba

Kai kurios lenkų spaudos po 1863 m. raginimas imtis „organizuoto darbo", taip pat lietuviškos spaudos propaganda paskatino ir Lietuvoje imtis kooperatinės prekybos – kurti bendroves. Tačiau gauti leidimą steigti kooperatyvą tąsyk buvo labai sunku net pačioje Rusijoje dėl Aleksandro III represijų, o ką jau bekalbėti apie engiamą ir persekiojamą Lietuvą. Tat teko kurti komanditines bendroves, kurioms leidimo nereikėjo, arba net draugišku būdu surinkti pinigus iš kelių draugų ir pradėti kurio nors vardu prekybą, atseit, atidaryti „lietuvišką kromą".

Vienas reikšmingesnių bandymų steigti „lietuvišką krikščionišką kromą" buvo kelmiškio dvarininko iš Pagojaus J. Ivanavičiaus apie 1881 m. pradžią pradėti kurti „krikščioniškieji kromai". Juridiškai J. Ivanavičiaus „kromai" nebuvo kooperatinės bendrovės. Tai buvo komanditinės bendrovės, kurios nariai buvo dvarininkai. Jis atidarė krautuves Kelmėje, Raseiniuose, Kražiuose. Tačiau dėl nepakankamos organizacijos ir žydų prekybininkų konkurencijos jos neilgai laikėsi. Panašių į kelmiškį „krikščioniškųjų kromų" būta ir kitur – pvz., Kupiškyje, Suvalkijoje – Marijampolėje, Naumiestyje, Pilviškiuose.

Praktiškai pirmąją stambią kooperatinę prekybos įmonę pavyko įsteigti 1892 m. dvarininkams Kauno gubernijoje, padedant P. Stolypinui. Tada buvo įkurta „Kauno bendrovė žemės ūkio dalykams pirkti ir parduoti". Iš pradžių tos bendrovės būstinė buvo Kėdainiuose, o vėliau ji buvo perkelta į Kauną ir buvo žinoma „Kauno sindikato" vardu. Jos tikslas buvo įsigyti ir parduoti žemės ūkio produkciją, steigti pramonės įmones, perdirbti vietos žemės ūkio žaliavas, duoti paskolas įkeičiant prekes, pavestas parduoti komiso pagrindais.

Iki 1905 05 04 įstatų pakeitimo nariai galėjo būti tik fiziniai asmenys – abiejų lyčių žemės savininkai, nuomininkai, o vėliau vartotojų bendrovės, žemės ūkio draugijos ir bendrovės. Mat, įsisteigus daugiau vartotojų bendrovių, Kauno sindikatas panoro tapti jų centru. Nors sudarytas remiantis kooperatiniais dėsniais, bet faktiškai jis buvo skirtas dvarininkams, nes buvo nustatytas net 100 rb įnašas. Tiesa, smulkesni žemvaldžiai jį galėjo įmokėti per

ilgesnį laiką. Tačiau tam tikrų nukrypimų nuo kooperatinio principo pastebima, pažvelgus į balsavimo teises, kuriose labai trūko demokratiškumo – sprendžiamąjį balsą turėjo tik tie, kurie įnešdavo 3 įnašus ir už kiekvienus 3 įnašus gaudavo dar vieną balsą, bet iš viso ne daugiau kaip 5 balsus. Taip pat nelaisvas buvo ir valdomųjų organų rinkimas. Bendrovės pirmininkas turėjo būti *ex officio* Kauno gubernijos bajorų vadas. Dauguma pelno buvo skirstoma pagal prekių įpirkimą. Tačiau 1913 m. ir pelno paskirstymo būdas buvo pakeistas: pelnas turėjo eiti dividendams ir dividendų kapitalui sudaryti. Tad nuo kooperatinių principų buvo dar labiau nukrypta. Tai daryti skatino noras pritraukti daugiau kapitalo.

Kauno sindikato parduotuvės (Kėdainiuose, Kaune, Panevėžyje, Rokiškyje) ir agentūros (Jonavoje, Rozalime, Panemunėlyje, Ignalinoje, Ukmergėje ir net vienu tarpu Marijampolėje) pardavinėjo trąšas, žemės ūkio mašinas bei įrankius ir kitas prekes. Jo apyvarta nuo 48,5 tūkst. rb 1893 m. išaugo 1913 m. iki 1,245 tūkst. rublių. Jis turėjo 390 narių. Kauno sindikatas plačiai prekiavo ir su nenariais – daugiausia valstiečiais, kurie, neturėdami jokių sprendžiamų teisių, prisidėjo prie dvarininkiškos organizacijos stiprinimo. Tai buvo stipriausia prekybinė organizacija platesnio visuomeninio masto, nors finansiškai nestipriai laikėsi, nes dideles sumas turėjo išdavusi kreditan[26].

Kauno gubernijoje būta dar ir kitų prekybinių dvarininkų įstaigų – tai Kauno gubernijos sviesto gamintojų „Birutos" bendrovė, kuri eksportavo daugiausia raseiniškių dvarininkų pagamintą sviestą į užsienį ir pardavinėjo pieninėms reikalingus dalykus. Iš pradžių „Biruta" veikė ne pagal įstatus, o 1901 m. buvo patvirtinti jos įstatai veikti kooperatiniais pagrindais[27].

Kai kurios dvarininkiškos žemės ūkio draugijos turėjo įsisteigusios prekybos skyrius. Kauno gubernijoje tokį skyrių turėjo Raseinių žemės ūkio ir gyvulininkystės draugija, įsteigta 1899 m. Ji daugiausia vertėsi trąšomis, žemės dirbimo įrankiais ir mašinomis, sėklomis, geležies dirbiniais ir kt.

Gana stambias prekybines operacijas (1911 m. – 481,5 tūkst. rb) darė Vilniaus žemės ūkio draugijos prekybos skyrius. Suvalkų dvarininkiškoji žemės ūkio draugija turėjo vadinamąjį „Komiso biurą" (tradicinis vardas, siekiąs dar 1859 m.). Turėjo prekių sandėlius Suvalkuose ir Vilkaviškyje – prekybinės jo operacijos siekė apie 100 tūkst. rublių. Ir vilniškio, ir suvalkiškio prekybos skyrių operacijos buvo panašios į Kauno sindikato. Nuo žydiškos konkurencijos juos saugojo tai, kad jie prekiavo tokiomis prekėmis, kurios reikalavo ypatingo pasitikėjimo, kaip antai, trąšomis, sėklomis, žemės ūkio mašinomis ir kt., kur iš dalies buvo reikalingas ir agrotechninis instruktavimas.

[26] *Šalčius P.* Žemės ūkio organizacijos Lietuvoje iki 1915 metų. – K., 1937. – P. 64–70.
[27] Plačiau apie tai žr.: Ten pat. – P. 192–211.

Visoms šioms organizacijoms vadovavo lenkai ar sulenkėję dvarininkai, priešiškai nusiteikę prieš lietuvių tautinį judėjimą. Tad lietuviai stengėsi kurti savo organizacijas. Tačiau nei pirmosioms, nei antrosioms prekybinėms organizacijoms nepavyko užsiimti tuo, apie ką buvo daug kalbėta, kuo jau mėgino užsiimti 1860 m. „komiso kontora" – žemės ūkio produktų, ypač grūdų, realizavimu. Nors jau minėtas J. Ivanavičius teigė: „Stipriai organizuota supirkinėtojų falanga, į kurios kišenę patenka visas ūkininko pelnas, sudaro ne tik smulkių ūkių opą. Norint pakelti kultūrą, padidinti mūsų ūkio pelningumą, prieš ją reikia pastatyti tokią pat stiprią žemės ūkio pardavimo organizaciją kooperatiniais pagrindais"[28]. Nepaisant pastangų, toms organizacijoms ne tik nepavyko organizuoti, pvz., grūdų, eksporto į užsienį, bet ir prasiveržti per privačius rangovus į kariuomenės intendantūros paruošas. Tiesa, čia kenkė per didelis lietuviškųjų grūdų drėgnumas. Tik „Birutos" veikla skyrėsi nuo tų organizacijų veiklos.

Plačiausią kooperatinių prekybos bendrovių tinklą sudarė *vartotojų* bendrovės, kurios formaliai pradeda atsirasti jau net nuo 1869 m. (Vilniaus teismo tarnautojų), bet su gyventojų masėmis jos pradeda palaikyti ryšius tik XIX a. pabaigoje. Pirmiausia ir daugiausia vartotojų bendrovių atsiranda Kauno gubernijoje apie XIX a. pabaigą. Masiškai vartotojų bendroves pradedama steigti tik po 1905 m. revoliucijos. Iki 1915 m. vartotojų bendrovių buvo įsisteigę apie 180, tačiau gana daug jų neišsilaikė.

Vartotojų bendrovių steigimą skatino nusistatymas prieš žydų prekybą. Apie tai rašoma „Šaltinyje": „Vartotojų draugijų steigimas pas mus ypač yra svarbu, nes visa prekyba yra svetimos ir priešingos mums tautybės rankose. Ar mūsų tauta būtų taip suvargus, taip bėdina, kuomet reikia duoti skatikas viešiems reikalams, jeigu miestelėnai pirkliai būtų lietuviai? Pastatykime tik gerai vartotojų draugijas, pirkime jose, palaikykime jas, tuoj žydų sankrovos pranyks ir pereis josios į mūsų žmonių rankas. Jei lobs mūsų pirkliai, tai nors žinosime, kad mūsiškiai lobsta, ne svetima mums tauta, skiriantis nuo mūsų kalba, tikėjimu, pažiūromis. Tauta, kuri nori iščiulpti mūsų tėvynę, o nieko mums neduoti. Nereikia mums kovos su žydais, tik reikia mums vartotojų draugijų, josios išriš iš dalies ir žydų klausimą"[29], – taip baigia savo samprotavimą autorius. Tačiau kairiojoje spaudoje ilgainiui atsiranda nuomonė, kad kooperacijos judėjimo svarbiausia priežastis yra socialinė, o ne tautinė. Savieji prekybininkai esą taip pat trauktų pelnus kaip ir svetimieji[30].

Lietuvoje cariniais laikais (1897 m.) vartotojų bendrovės veikė remdamosi bendraisiais įstatais. Jų tikslas buvo aprūpinti savo narius kuo pigesne kaina

[28] *Šalčius P.* Žemės ūkio organizacijos Lietuvoje iki 1915 metų. – K., 1937. – P. 63.
[29] *Grajauskas J., Daubaras J.* Vartotojų draugijos: kas tai yra vartotojų draugijos ir ar jos naudingos? // Šaltinis, 1909, Nr. 15.
[30] Korespondencija iš Žagarės // Vilniaus žinios. 1907. Nr. 1897.

arba nuosaikiomis rinkos kainomis įvairiais vartojimo ir namų apyvokos daiktais ir suteikti savo nariams galimumo sutaupyti iš bendrovės operacijų pelno. Prekės galėjo būti parduodamos už grynuosius pinigus ir kreditan, o nariams – tik už grynuosius pinigus. Jų kapitalą sudarė įnašų (3–10 rb) kapitalas, atsargos kapitalas, sudaromas iš metinių atskaitymų iš pelno ir kitų smulkių pajamų bei laikomo valstybės vertybiniuose popieriuose. Nariai galėjo būti abiejų lyčių piliečiai. Narių skaičius nenustatytas. Visuotiniuose susirinkimuose nariai turėjo tik po vieną balsą. Bendrovės reikalus tvarkė renkama valdyba. Grynasis pelnas turėjo būti skirstomas taip: 10 proc. skiriama atsargos kapitalui ir iki 10 proc. dividendams už įnašus. Likusi pelno dalis turėjo būti skirstoma nariams proporcingai jų pirkimams bendrovėje. Bendrovę likvidavus, likusioji pelno dalis turėjo būti skirta visuomenės reikalams visuotinio susirinkimo nuožiūra. Sąskaityba ir reikalai turėjo būti tvarkomi rusų kalba.

Tad bendrovės buvo visiškai skirtingos nuo privatinės prekybos įmonių. Jų tikslas buvo ne pelnas už įdėtą kapitalą, bet patarnavimas bendrovės nariams, pašalinant visokias suktybes; prekių falsifikavimą, netikrą svorį ir kt.

Vartotojų bendrovės buvo uoliai propaguojamos lietuviškoje spaudoje. Vilniuje iš inteligentų susidarė būrelis kooperacijai remti. Leido kooperacijai skirtą laikraštį „Bendrija“. Ilgainiui daugelyje vietų vartotojų bendrovėms ėmė vadovauti kunigai, kurie, padėdavo kooperatyvams konkuruoti, duodavo veltui transporto priemones ir kt. Tačiau tai sukėlė partijų ginčus.

Prieš Pirmąjį pasaulinį karą Lietuvoje veikė daugiau kaip 100 bendrovių, kurios jungė apie 15 000 narių ir jų apyvarta sudarė apie 2 mln. rublių.

Iš pradžių vartotojų bendrovėms labai priešinosi privatūs pirkliai žydai. Joms labai trūko patyrusių tarnautojų, narių, kurie iš karto laukė didelės naudos, supratimo. Tačiau labiausiai kliudė vartotojų bendrovėms caro valdžios draudimas sukurti vartotojų bendrovių sąjungą, kuri būtų laikiusi didmenų kooperatinį sandėlį ir vadovavusi visam smulkių vartotojų bendrovių darbui. Sukurti tokią sąjungą buvo pradėta rūpintis jau 1905 m., bet leidimas buvo gautas ir tai ne toks, kokio reikia tik 1915 m., kai dėl karo įvykių jos veikla negalėjo būti pradėta. „Kauno sindikatas“ taip pat pareiškė savo pretenzijas tapti vartotojų bendrovių centru ir net atitinkamai pakeitė savo įstatus, bet lietuviškos valstietiškos vartotojų bendrovės nepanoro dėtis su lenkiškuoju dvarininkiškuoju sindikatu. Vartotojų bendrovės, būdamos daugiausia kolonijinės prekybos įmonės (tik stambesnės galėjo pardavinėti valstiečiams reikalingas trąšas, žemės ūkio mašinas ir kt.), nepatenkino valstiečių reikalų. Lietuviams valstiečiams reikėjo tokios organizacijos, kaip „Kauno sindikatas“, kuri būtų turėjusi didesnę materialinę bazę ir būtų pajėgusi pirkti žemės ūkio mašinas bei įrankius, trąšas, sėklas ir kitus valstiečiams reikalingus dalykus. Taip pat buvo svarbu užmegzti ryšius su carinės valdžios įstaigomis, kurios rūpinosi žemės ūkio reikalais (Vyriausiąja žemėtvarkos ir žemdirbystės valdyba) ir skirdavo vietinėms organizacijoms lėšų. Taip atsirado „Lietuvių krikščionių

žemės ūkio bendrovė žemės ūkio dalykams įsigyti ir parduoti" – „Žagrė". Be prekybinių operacijų, ji užsiėmė ir agrotechnikos klausimais. Kaip prekybinė organizacija „Žagrė" virto stambiausia lietuvių valstiečių prekybine organizacija. Jos parduotų prekių kiekis nuo 70 tūkst. rb 1908 m. išaugo iki 301 tūkst. rb 1913 m. Prekybinius taškus ji turėjo 7 vietose: Marijampolėje, Vilkaviškyje, Pilviškiuose, Šakiuose, Kalvarijoje, Seirijuose ir Naumiestyje. 1914 m. jos narių buvo apie 1095 žmonės. Be to, žemės ūkio reikalams ji turėjo įvairiose Suvalkijos vietose 27 skyrius. Tačiau „Žagrė", kaip ir „Kauno sindikatas", taip pat ir vartotojų bendrovės turėjo vieną trūkumą – duodavo prekes kreditan. Dėl to susidarydavo finansinių sunkumų ir privalomas pirkimas iš tų didmenininkų, kurie duodavo kreditan, dažnai blogindavo pačias pirkimo sąlygas[31].

Prekybinėmis operacijomis vertėsi taip pat ir vadinamieji žemės ūkio būreliai. Be to, Marijampolėje be „Žagrės" buvo dar „Marijampolės ūkininkų draugovė", kuri turėjo savo vadinamąjį tarpininkavimo biurą[32].

Kadangi prieš pat Pirmąjį pasaulinį karą jau buvo gana daug įvairių prekybinių bei agrotechninių organizacijų, atliekančių prekybines funkcijas, o caro valdžia joms neleido sudaryti sąjungos, tai 1913 m. buvo įsteigta Vilniuje „Lietuvių ūkininkų draugija", kuri veikė Vilniaus ir gretimose gubernijose. Ji turėjo teisę priimti ir juridinius asmenis. Ta draugija turėjo tikslą surengti visų lietuviškų organizacijų veiklą. 1915 m. vasarą prasidėjęs karas jos veikimo pradžią sustabdė.

Tos organizacijos kartu buvo ir „lietuviškos" prekybos mokyklos. Kadangi žydai prekybininkai lietuvių į savo prekybines organizacijas, išskyrus juodadarbius, nepriimdavo, tai prekybos lietuviai mokėsi tose organizacijose. Tai buvo daugiausia kolonijinė prekyba, trąšų, žemės ūkio mašinų, daržovių, sėklų, kartais metalinės galanterijos, retai tekstilės prekyba. Prekiauti žemės ūkio produktais kooperatinėms organizacijoms taip ir nepavyko pradėti prieš 1914 m. Ši prekyba buvo vien tik žydų pirklių rankose.

Prekyba ir prekybos įmonės prieš Pirmąjį pasaulinį karą

Lietuvoje plėtojantis prekinei žemės ūkio gamybai ir pramonei, tobulėjant susisiekimo priemonėms, rinkos santykiai, o su jais kartu ir prekyba plėtėsi. Tačiau prekyba daugiausia buvo smulki, nediferencijuota. Oficialiais duomenimis[33], prekyba trijose Lietuvos gubernijose atrodė taip:

[31] Plačiau apie „Žagrę" žr.: *Šalčius P.* Žemės ūkio organizacijos Lietuvoje iki 1915 metų. – P. 103–120.
[32] Ten pat. – P. 160–168.
[33] *Rimka A.* Lietuvos ūkis prieš Didįjį karą: Statistikos tyrinėjimai. – V., 1918. – P. 67.

Prekybos įmonių skaičius

Gubernijos	Žemės ūkio produktų žvėrių	Naminių gyvulių ir medžiojamųjų dirbinių	Miško medžiagos ir medžio	Mineralų ir metalų	Manufaktūros ir galanterijos	Gėryklų	Įvairios prekybos įmonių	Iš viso
Kauno	330	308	141	296	922	916	3194	6107
Vilniaus (5 apskritys)	255	222	144	212	893	906	2253	4885
Suvalkų (6 apskritys)	155	98	25	91	229	428	875	1902
Iš viso	740	628	310	599	2044	2250	6322	12 894

Prekybos įmonių metinė apyvarta (tūkst. rb)

Gubernijos	Iš viso	Žemės ūkio produktų	Naminių gyvulių ir medžiojamųjų žvėrių	Miško medžiagos ir medžio dirbinių	Mineralų ir metalų	Manufaktūros ir galanterijos	Gėryklų	Įvairios prekybos įmonių
Kauno	38 107	5403	2307	2163	2781	7030	5754	12 669
Vilniaus (5 apskritys)	49 680	4563	4658	3295	5009	10 559	7065	14 531
Suvalkų (6 apskritys)	8315	1517	485	295	411	1495	2332	1780
Iš viso	96 102	11 483	7450	5753	8201	19 084	15 151	28 980

Kaip matyti iš lentelės, beveik pusę visų prekybos įmonių sudarė „maišytos" prekybos įmonės – jų apyvarta sudarė 28,9 mln. rb. Pagal prekybos įmonių skaičių pirmavo Kauno gubernija, kurioje buvo beveik pusė visų prekybos įmonių. Tačiau didžiausią prekybos įmonių apyvartą turėjo Vilniaus gubernija – daugiau kaip 50 proc. visos apyvartos. Aišku, kad čia tą apyvartą nulėmė Vilnius. Prekybos įmonių apyvarta pagal prekių rūšis pasiskirstė taip[34]:

Prekybos įmonių rūšys	Įmonių skaičius	Metinė apyvarta, tūkst. rb	Procentas
I Žemės ūkio augalų produkcija	857	13 111	12,6
II Gyvulių, žuvų ūkio, medžioklės ir kt. produktai	708	8113	7,7
III Miško medžiagos ir medžio dirbiniai	356	6488	6,2
IV Mineralų ir metalų dirbiniai	643	8820	8,5
V Manufaktūra ir galanterija	2246	20 408	19,4
VI Gėryklos, traktieriai ir kt.	2476	16 517	15,7
VII Įvairios prekybos įmonės	6955	31 459	29,9
Iš viso	14 241	104 916	100

[34] *Rimka A.* Lietuvos ūkis prieš Didįjį karą: Statistikos tyrinėjimai. – V., 1918. – P. 68.

Iš pateiktų duomenų matome, kad beveik 30 proc. visos metų apyvartos Lietuvoje sudarė smulkiosios „maišytosios" prekybos įmonės ir beveik penktadalį (19,4 proc.) manufaktūros ir galanterijos parduotuvės. 16,5 mln. rublių, arba 15,7 proc., visos prekių apyvartos teko svaigiesiems gėralams – gėrykloms ir traktieriams, toliau ėjo žemės ūkio augalai (12,6 proc.), dar toliau – mineralų ir metalų dirbiniai (8,5 proc.); priešpaskutinėje vietoje buvo gyvulių ūkio ir panašių dalykų prekyba, sudariusi 7,7 proc., ir paskutinėje vietoje (6,2 proc.) miško medžiagų ir medžio dirbinių prekyba. Tačiau, reikia žinoti, kad visų minėtų prekių rūšių tam tikri kiekiai įėjo į „maišytąją" prekybą, kuri priklausė miestų ir miestelių žydeliams su ištisu „kombinatu" – čia buvo ir parduotuvė smulkių dalykų: trąšų, druskos, silkių, čia ir alinė ar traktierius, čia ir sandėlis grūdams ar linams, čia ir „užvažiuojamieji namai". Turgaus ar mugių metu toks „kombinatas" pirkdavo ir gyvulius, ir žąsis ir kt.

Pateikti XX a. pradžios duomenys rodo palyginamąjį prekybos rūšių reikšmingumą ir jų geografinį pasiskirstymą. Šie duomenys neapėmė smulkiausių prekybos įmonių, kurios nebuvo apdedamos tam tikru prekybos mokesčiu. Prieš pat 1914 m. karą prekybos įmonių skaičius buvo gerokai padidėjęs. 1912 m. Kauno gubernijoje iš viso buvo 11 942 prekybos įmonės, iš jų tik 7109 buvo apdėtos prekybos mokesčiais. Metinė jų apyvarta galėjo siekti 55–60 mln. rb, o grynasis pelnas – 4,5–5 mln. rublių.

1906 m. Suvalkų gubernijoje prekybos įstaigų apyvarta siekė 10 971 tūkst. rb, o grynasis pelnas – 944 tūkst. rb. Vilniaus gubernijos prekybos (anot A. Rimkos) prieš 1914 m. metinė apyvarta galėjo siekti apie 70 mln. rb ir turėti apie 7 mln. grynojo pelno. Be to, mugių atviroji prekyba visoje Lietuvoje siekė apie 5–10 mln. rublių.

Visos Lietuvos prekyba galėjo siekti apie 140–150 mln. rb apyvartos per metus[35].

Ar Lietuva cariniais laikais galėjo ką nors iš savo gaminių eksportuoti? Kad į tą klausimą tenka atsakyti teigiamai, rodo visos Lietuvos prekybos plėtojimasis ne tik senaisiais, bet ir naujaisiais laikais. Kito eksportuojamų prekių sudėtis, kito ir rinkos.

Prieš 1914 m. karą A. Rimka, ištyręs tų laikų Lietuvos „importo ir eksporto" galimumus, tai labai nelengva tiksliai padaryti, nes Lietuva anuomet savo sienų neturėjo, priėjo tokią išvadą:

1. Lietuva kasmet turėjo pertekliaus apie 5–6 mln. pūdų grūdų, kartais ir 7–10 mln. pūdų, apie 1 mln. pūdų bulvių, apie 1/2 mln. pūdų sėmenų, išspaudų ir kt. Vertinant grūdų pūdą 90 kp, bulvių ir kitų šakniavaisių – 25 kp, sėlenų ir kt. po 1 rb, turėjo susidaryti perteklius:

[35] *Rimka A.* Lietuvos ūkis prieš Didįjį karą: Statistikos tyrinėjimai. – V., 1918. – P. 69.

Javų grūdų	už	4500	tūkst. rb
Šakniavaisių	už	250	„
Žolių ir kt.	už	500	„
Iš viso	už	5 250	tūkst. rb

2. Gyvuliai ir gyvulių produktai. Apskaičiuota, kad iš Lietuvos buvo išvežama apie 25–30 tūkst. galvijų, apie 10–15 tūkst. arklių, 40–50 tūkst. kiaulių ir t. t. Neskaičiuojant išvežamos mėsos, taip pat paukščių, žuvų, sviesto, kiaušinių, sūrių ir kt. (ir dar be Suvalkų gubernijos) susidaro perteklius apie 8 mln. rublių.

3. Trečias ir didžiausias eksporto objektas buvo miško medžiagos – jų vertė siekė apie 25 750 tūkst. rublių.

Viską krūvon sudėję, gausime: už grūdus – apie 5 250 tūkst. rb, gyvulius – 8 mln. rb, miškus – 25 750 tūkst. rb, iš viso – 39 mln. rublių.

Lietuva carinei Rusijai taip pat buvo kolonija parduoti druskai, žibalui, cukrui, manufaktūrai, chemijos produktams ir kitkam. Tekdavo pirktis prekių ir iš užsienio – pvz., silkių, geležies dirbinių, trąšų ir kt. A. Rimkos vertinimu, už tas prekes reikėjo mokėti 20–25 mln. rublių. Vadinasi, iš to tenka daryti išvadą, kad Lietuvos prekybos balansas buvo aktyvus ir kasmet sudarė 15–20 mln. rb. Žinoma, imant keliolikos metų vidurkį[36].

Pinigai

Carinė Rusija, kaip jau esame matę, į poreforminius laikus perėjo turėdama nepastovią valiutą, kuri kliudė pritraukti užsienio kapitalą ir apskritai plėtotis pramonei. Tuo tarpu kapitalizmui plėtotis reikėjo pastovios, pagrįstos metalu valiutos. Ilgam laikui užsienio kapitalistai vengė dėti savo lėšas į šalį, turinčią nepastovią valiutą. Jiems reikėjo pastovaus, pagrįsto auksu, pinigo. Pastovios aukso valiutos reikėjo pramonininkams ir stambiems žemvaldžiams. Kai krito grūdų kainos buvo patogi nepastovi valiuta, nes ji padėjo konkuruoti tarptautinėse rinkose, o apie 1900 m., pradėjus kainoms kilti, grūdų eksportas jau galėjo plėtotis ir esant pastoviai valiutai.

Norint įvesti aukso valiutą, reikėjo sukaupti dideles aukso atsargas. Tai galėjo būti padaryta tik esant aktyvaus prekybos balanso pertekliui, importo mažinimu, paskolomis ir mokesčių naštos didinimu. Protekciniai muitai nuo devintojo dešimtmečio pabaigos labai sumažino užsieninių prekių įvežimą. Tuo pat laiku buvo forsuojamas žemės ūkio produktų eksportas, ypač grūdų, anot I. Vyšnegradskio (Rusijos finansų ministro), „neprival-

[36] *Rimka A.* Lietuvos ūkis: Statistikos tyrinėjimai. Antrasis leid. – K.– V., 1922. – P. 82–83.

gysim, bet išvešime". Rusija grūdus užsieniui parduodavo labai žemomis kainomis, trukdančiomis plėtotis žemės ūkiui. Toks eksportas gulė sunkia našta ant kaimiečių. Tačiau tikslas buvo pasiektas. Prekybos balanso aktyvas siekęs 1881–1885 m. iš viso 55,6 mln. rb per metus, 1886–1890 m. pasiekė 238,6 mln. rb per metus.

Antrą auksui kaupti šaltinį sudarė biudžetinių lėšų perteklius ir tuo remiantis daromos valstybinių paskolų konversijos ir kitos finansinės kreditinės valstybės operacijos. Visa tai buvo pasiekta užkrovus gyventojams didelę mokesčių naštą ir nugirdant liaudies mases, įvedus degtinės monopolį. Finansų ministras I. Vyšnegradskis ir S. Vittė sukaupė banke aukso atsargas būsimajai aukso valiutai padengti. 1890 m. aukso atsargos siekė 475 mln. rb, esant apyvartoje 928 mln. kreditinių bilietų. 1897 m. aukso fondas pasiekė 1095 mln. rb, esant apyvartoje 1067 mln. rb kreditinių bilietų. Toks aukso atsargų ir kredito bilietų santykis įgalino valiutos reformą su popierinių rublių keitimu į auksinius. Nors formaliai Rusijos piniginiu vienetu iki pinigų reformos buvo sidabrinis rublis, t. y. sidabrinis monometalizmas, vis dėlto carinė vyriausybė dėl anksčiau minėtų sumetimų pasiryžo pereiti į auksinį monometalizmą, nors tai ir buvo brangiausia monetinė sistema[37].

Santykis tarp kreditinio ir auksinio rublio buvo paimtas tas, kuris faktiškai tuo laiku buvo rinkoje, t. y. kreditinis bilietas buvo prilygintas 66 kp auksu arba senasis 16 rublių vertės aukso imperialas buvo prilygintas 15 rb auksu. Kitais žodžiais tariant, buvo įvykdyta reforma devalvacijos pavidalu, t. y. sumažinant rublio vertę iki nusistovėjusio rinkos kurso. 1895 m. jau buvo leisti sandoriai auksu pagal kursą, paskui buvo leista imti mokesčius iždui auksu. 1897 m. buvo patvirtintas įstatymas, kuris leido kalti naujas penkių rublių aukso monetas, kaip 1/3 buvusio imperialo, taip pat buvo nustatytos kreditinių bilietų padengimo sąlygos. Tuo pat laiku Valstybės bankas buvo reformuotas ir paverstas emisiniu banku. Jo emisijos teisė buvo apribota: kredito bilietai apyvartoje iki 600 mln. rb turėjo būti padengti auksu pusiau, o daugiau kaip 600 rb – turėjo būti visiškai padengta. Kitaip sakant, daugiau negu turimos aukso atsargos Valstybės bankas galėjo išleisti 300 mln. rublių. Pirmaisiais metais ši emisijos padengimo tvarka net viršydavo nustatytas normas, nes aukso atsarga dažnai viršydavo išleistų į apyvartą kreditinių bilietų sumą (1899 m. – 1007 mln. ir 661 mln. kreditinių bilietų apyvartoje, t. y. 646 mln. rb mažiau negu leido emisijos teisė). Tokia politika įgalino carinę Rusiją plačiai kredituotis užsienyje, plėtoti geležinkelių statybą, pramonę ir t. t..[38]

Prasidėjus 1914 m. karui, kreditinių bilietų keitimas į auksą Rusijoje buvo sustabdytas. Popierinio rublio vertė, kaip ir kitų kariaujančių valstybių popierinių pinigų vertė, pradėjo smukti.

[37] *Лященко П. И.* История народного хозяйства СССР. – Т. II. – М., 1947. – С. 203–204.
[38] Ten pat. – P. 204–205.

Kreditas ir kredito įstaigos

Pobaudžiaviniais laikais kreditas pasidaro labai svarbus. Daugiau kredito reikia valstiečiams – mokesčiams mokėti, nes juos slėgė sunkiai išperkamų mokesčių našta, miško medžiagoms pirkti ir t. t. Dar labiau padidina kredito svarbą perėjimas į aukštesnę agrotechniką: trąšų, žemės ūkio mašinų bei įrankių ir kt. naudojimas. Dabar nemažai lėšų pareikalauja ir didėjąs dalių išmokėjimas.

Dar svarbesnis kreditas pasidaro dvarininkams, kurie naudojosi nemokamu baudžiauninkų darbu. Jiems reikia samdytis darbininkus, statyti jiems gyvenamuosius trobesius, įsigyti gyvąjį ir negyvąjį inventorių. Dvarininkų kišenes gerokai patuštino 1863 m. sukilimas ir su juo susijusios išlaidos carinės malšintojų kariuomenės uždėtos kontribucijos, konfiskacijos ir t. t.

Besiplėtojanti prekyba ir pramonė taip pat pareikalauja vietoj brangaus ir nepakankamo privataus kredito organizuotų kredito-banko įstaigų.

Kaip jau buvo minėta, iki baudžiavos Lietuvoje kaip ir nebuvo bankų kredito. Privilegijuotiems dvarininkams pavykdavo gauti kreditus iš valdiškų įstaigų. Kadangi valstiečius apkrovus sunkiais mokesčiais, pradėjus mokėti dalis, didėjant nepriemokoms ir t. t., pradedama smarkiai lupikauti, carinė vyriausybė, ypač Finansų ministerija daro žygių organizuoti pirmiausia smulkųjį kreditą. Todėl Lietuvoje atsiranda kairiojoje Nemuno pusėje valsčių taupomosios-skolinamosios kasos (vadinamosios gminų kasos). Suvalkų gubernijoje pirmoji tokia kasa buvo atidaryta 1869 m. Pradžiai lėšų jos gaudavo iš specialaus valdiško fondo, o vėliau versdavosi iš indėlių. Paskolai gauti reikėjo įkeisti žemę, o tai buvo susiję su nemažomis išlaidomis. Kadangi kasos veikė prie valsčių valdybų, tai jų administracijos išlaidos buvo nedidelės, o pačios operacijos iki minimumo supaprastintos, tad tos kasos gana neblogai galėjo patarnauti valstiečiams[39].

Tokios kasos buvo įsteigtos prie visų valsčių ir viena kita vadinamosiose „posadose" (miesteliuose). Kaip vėliau pamatysime, jos buvo sutelkusios nemažai lėšų. Suvalkijoje stambūs ūkiai kreditus gaudavo iš „Žemaičių kredito bendrovės", ipotekuodami savo žemę, palyginti gana patogiomis sąlygomis.

Dešinėje Nemuno pusėje smulkaus kredito įstaigos – *taupomųjų skolinamųjų bendrovių* pavidalu kooperatiniais pagrindais pradeda atsirasti nuo 1873 m., kai Finansų ministerija, mokestinių nepriemokų verčiama, buvo priversta sutikti ir net skatinti tokių smulkaus kredito įstaigų valstiečiams kūrimą. Pirmiausia ir daugiausia jų atsiranda Kauno gubernijoje.

Kadangi vadinamiesiems „lenkų kilmės asmenims" Kauno, Vilniaus ir Gardino gubernijose kreditavimasis privilegijuotose kredito įstaigose buvo negalimas, dvarininkams, ypač Kauno gubernijos, teko aktyviai imtis organizuoti ir

[39] *Šalčius P.* Žemės ūkio organizacijos Lietuvoje iki 1915 metų. – P. 8–14.

dalyvauti naujai kuriamose taupomosiose skolinamosiose bendrovėse. Tai davė progos ir patiems dvarininkams naudotis jų kreditais įvairiais būdais apeinant įstatus ir padaryti priklausomus nuo savęs valstiečius.

Taupomosios skolinamosios bendrovės buvo steigiamos, remiantis Finansų ministerijos pavyzdiniais įstatais, kurių pavyzdžių buvo išleista keletas. Jos buvo steigiamos G. Šulce–Deličo liaudies banko principais. Be bendrų kooperatinių principų – vadinamosios kooperatinės demokratijos: lygių narių teisių, visuotinumu, valdybos, revizijos komisijos rinkimu ir t. t., nariai turėjo įmokėti įnašą bendrovės kapitalui sudaryti. Turėjo teisę priiminėti įvairiausius indėlius, kurių maksimali suma turėjo sudaryti tam tikrą santykį su įnašų ir atsargos kapitalais. Paskolos galėjo būti duodamos tik nariams. Nariai turėjo prisiimti tam tikrą atsakomybę už bendrovės pasižadėjimus.

1872 m. Valstybės bankui buvo leista atidaryti taupomosios skolinamosios bendrovės kreditus. Bendrovės buvo atleistos nuo apmokėjimo paskolos raštelių žyminiais ženklais. Paskolų išieškojimas joms taip pat buvo supaprastintas. Laiku neapmokėtų paskolų jos galėjo ieškoti administracine tvarka, t. y. per policiją arba vietos valstiečių administraciją. XX a. pradžioje Kauno gubernijoje jau būta apie 30 taupomųjų skolinamųjų bendrovių, kuriose buvo apie 15 tūkst. narių. Jos buvo išdavusios apie 2,5 mln. paskolų ir turėjo 1,14 mln. indėlių, skolų turėjo paėmusios 715 tūkst. rublių.

Jose šeimininkavo beveik išimtinai dvarininkai, daug kur jos ir vadinosi – „tokio ar kitokio pono banku“. Ponai, remiami vietinių plikbajorių, panašiai kaip seimeliuose anais laikais, nepaisydami valstiečių pastangų kitaip pakreipti bendrovės reikalus, išlaikydavo jos vadovybę savo rankose. Tik po 1905 m. tose bendrovėse pradėjo įsigalėti visuomeniškesnė dvasia[40].

Kadangi taupomosios skolinamosios bendrovės imdavo gana didelius įnašus, tai valstiečių daugumai jos buvo neprieinamos. Tad 1895 m. buvo nustatytas vadinamasis smulkiojo kredito bendrovės tipas, kur visiškai nebuvo reikalaujama iš narių įnašų. Pagrindinis jų kapitalas buvo sudaromas iš Valstybinio banko paskolų ir indėlių. Nariai turėjo atsakyti solidariai už bendrovės pasižadėjimus. Paskolos buvo duodamos iki 5 ir net iki 12 metų, garantavus nekilnojamojo turto įkaitu. Šių bendrovių įstatuose buvo numatytos ir vadinamosios tarpininkavimo operacijos, atseit parūpinimas valstiečiams reikalingų dalykų – trąšų, žemės ūkio mašinų ir įrankių, taip pat jų produktų pardavimas. Tačiau Lietuvos kredito bendrovės tomis operacijomis beveik nesivertė. Kredito kooperatyvų priežiūra buvo pavesta Finansų ministerijai. Kredito bendrovės savo įstatais buvo artimos F.-V. Raiffeizeno kredito kooperatyvams. Jų daugiausia atsirado Vilniaus gubernijoje.

Žydai miestuose ir miesteliuose kūrė atskiras taupomąsias skolinamąsias bendroves.

[40] *Šalčius P.* Žemės ūkio organizacijos Lietuvoje iki 1915 metų. – P. 14–24.

Smulkiojo kredito kooperatyvai negalėjo tinkamai plėtoti savo veiklos nesusivieniję į centralizuotas organizacijas tiek finansiniams, tiek ir organizaciniams tikslams. Tačiau carinė rusų vyriausybė vengė duoti leidimus steigti tokias sąjungas, bijodama jose „kramolos". Dėl to palyginti daug smulkiojo kredito įstaigų prieš Pirmąjį pasaulinį karą Lietuvos Respublikos teritorijoje (apie 260 bendrovių), neskaičiuojant valsčių kasų, neturėjo to visuomeniško gyvumo, kurio reikalavo iškeltos užduotys.

Nėra abejonės, kad šios kredito organizacijos mažino lupikavimą, kuris buvo gerokai paplitęs.

Artimos kooperatinėms smulkiojo kredito įstaigoms buvo *savitarpio kredito draugijos*. Jų tikslas buvo padėti savo nariams patogiomis sąlygomis apsirūpinti kreditu. Kiekvienas tokios draugijos narys, stodamas į ją, pareiškia, kokia kredito suma jis nori naudotis. Nariai atsako už draugijos pasižadėjimus proporcingai paskirstyto kredito sumai. Taip pat jie įmoka draugijai 10 proc. jiems skirto kredito. Jos išduoda trumpalaikius kreditus, pagrįstus vekseliais arba vertybiniais popieriais. Draugijos be savo sudėtinio kapitalo, lėšoms sudaryti naudoja indėlių operacijas. Trūkstant lėšų, savitarpio kredito draugijos turimą vekselių portfelį galėdavo perdiskontuoti kito kredito įstaigose. Pelnas, likęs apmokėjus draugijos išlaidas ir paskyrus tam tikras sumas atsargos kapitalui, buvo dalijamas nariams, proporcingai jų įnašams. Draugijos reikalus tvarko valdyba, o prižiūrimasis organas yra taryba.

Iki 1914 m. Lietuvoje buvo tiek įsisteigusių savitarpio kredito draugijų: Kauno gubernijoje – 17, Vilniaus – 12, Suvalkų – 3. Pirmoji įsisteigė Vilniuje 1872 metais. Šiai žlugus dėl išeikvojimo, 1874 m. Vilniuje buvo įsteigta antroji draugija, o Kaune – pirmoji. Daugiausia jų įsisteigė 1911–1913 metais. Savitarpio kredito draugijos retai būdavo mišrios tautinės narių sudėties. Dažniausiai jos buvo kuriamos kurios nors vienos tautybės. Daugiausia savitarpio kredito draugijų turėjo žydai, lietuviai jų turėjo dvi.

1914 01 01 28 Lietuvos (Kauno, Vilniaus, Suvalkų gubernijų) savitarpio kredito draugijose iš viso buvo 8099 nariai. Iš jų žemvaldžių – 1243, pirklių-pramonininkų – 3978, namų savininkų – 1001, tarnautojų – 575, laisvųjų profesijų žmonių – 612, kiti – įvairūs. Pirmosios dvi grupės draugijose berods daugiausia naudojosi kreditais, o pastarosios jose laikė savo santaupas. 1914 01 01 buvo sukaupta apie 9 mln. rb indėlių, paskolų ir vekselių diskantas siekė daugiau kaip 10 mln. rublių.

Šios kredito įstaigos vertėsi išimtinai vietiniais kapitalais ir daugiausia tarnavo miestų smulkiajai ir vidutiniajai buržuazijai[41].

Stambiems žemvaldžiams kredituoti pobaudžiaviniais laikais carinė valdžia įkuria „Bajorų žemės banką", kuris 1872 m. Kaune įsteigė savo skyrių. 1884 m. pradėjo veikti ilgalaikio kredito „Valstiečių bankas", kuris įgydavo dvarus pra-

[41] *Prūsas A.* Bankai ir kreditas Lietuvoje iki 1915 metų. – K., 1926. – P. 33–45.

siskolinusių dvarininkų ir juos parduodavo daugiausia iš Rusijos gabenamiems naujakuriams („poselencams“). Nors dvarininkams, atleidus valstiečius ir atliekant išpirkimo operaciją, buvo atskaitytos visos skolos valdiškoms kredito įstaigoms, bet jiems kreditai buvo labai reikalingi. Kredituoti dvarininkams rusams, kurie turėjo teisę pirkti Lietuvoje valstybinius ir konfiskuotus dvarus, buvo sudaryta speciali kredito įstaiga („Tovariščestvo priobretatelej imenij v Zapadnom kraje“), kurios kapitalas ėjo rusiškos kolonizacijos reikalams. Tačiau ta bendrovė pasisekimo neturėjo ir teko steigti Ipotekinio kredito savitarpio draugiją, kuri teikė paskolas tik rusams. Tačiau 1890 m. ši draugija buvo likviduota ir paversta „Bajorų žemės banko“ ypatinguoju skyrium.

Valstiečių ir bajorų žemės bankuose vietinės kilmės dvarininkai paskolų negaudavo. Jiems teko kredituotis sunkesnėmis sąlygomis „S. Peterburgo–Tulos žemės banke“ ir 1872 m. įsteigtame privačiame „Vilniaus banke“. Tai įgalino dvarus skolintis ilgam laikui. Pvz., „Vilniaus žemės bankas“ per 30 metų 1874–1902 m. surinko atsargos ir rezervinio kapitalo 4,3 mln. rb daugiausia iš žemvaldžiams išduotų kreditų, nes nuostoliai dažniausiai tekdavo miesto operacijoms[42].

Berods didelė tų paskolų dalis, kaip ir pajamų, gaunamų likviduojant miškus, buvo prašvilpiama be naudos ūkiui. Tačiau tam tikra dalis, be abejo, teko ir dvarų ūkiui gerinti, geresniam gyvam ir negyvam inventoriui įgyti ir t. t.

Žemės bankai paskolas išduodavo paskolų lakštais, įkeitus dvarus nuo 10 iki 66 metų ir 2 mėnesių. Paėmus paskolą 10 metų paskolų lakštais, už kuriuos buvo galima gauti 8 000 rb, per dešimt metų tekdavo sumokėti 13 000 rb, o per 66 metus ir 2 mėnesius – 34 000 rublių.

Miestuose ilgalaikius kreditus išduodavo miestų kredito draugijos. Jos išdavinėjo paskolas įkeitus miesto nekilnojamąjį turtą.

Trumpalaikį kreditą teikė komercijos bankai. 1872 m. Vilniuje buvo įsteigtas „Vilniaus komercijos privatinis bankas“ su 2 mln. akciniu kapitalu.

Be to, veikė didžiųjų Rusijos komercijos bankų skyriai. „Peterburgo tarptautinis“ ir „Rusų–Azijos“ bankai turėjo savo skyrius Vilniuje: „Jungtinis bankas“ (Sojedinennyj) turėjo skyrius Vilniuje, Kaune; „Azovo–Dono“ – Vilniuje ir Kybartuose. „Vilniaus privatinis komercijos bankas“ turėjo skyrius Šiauliuose, Suvalkuose, „Rusų–prancūzų bankas“ – Gardine. Per kai kuriuos tų bankų („Rusijos–Azijos“) skyrius reiškėsi ir užsienio kapitalų įtaka.

Be šių stambiųjų bankų ir jų skyrių Lietuvoje, veikė dar daugybė smulkių bankinių įstaigų, vadinamųjų „bankinių namų ir kontorų“. Kauno gubernijoje jų būta 11, Vilniaus – 10, Suvalkų – 4, mainymo sankrovų – visose trijose gubernijose – 4. Bankiniai namai ir kontoros buvo žydų rankose. Indėlių jose buvo susikaupę apie 6 1/2 mln. rublių[43].

[42] Журнал годичного общего собрания Ковенского общества сельского хозяйства. – /Ковно/; 1909.II.26 и 27. – №10. – Приложение VIII.

[43] *Prūsas A.* Min. veik. – P. 52.

Svarbiausiomis kredito įstaigomis, susijusiomis su pinigų apyvartos reguliavimu buvo *Valstybės banko skyriai*. Iždas turėjo savo įstaigas – valstybės pajamoms surinkti ir joms leisti – **iždines**.

Vilniuje buvo atidarytas I laipsnio Valstybės banko skyrius 1865 m.; Kaune – 1883 m. II laipsnio, Gardine – 1885 m. II laipsnio skyrius. Gardino skyrius berods aptarnaudavo ir Suvalkiją. Iždinės Kauno gubernijoje buvo: Kaune, Ukmergėje, Kėdainiuose, Zarasuose, Panevėžyje, Raseiniuose, Telšiuose, Šiauliuose. Vilniaus gubernijoje: Vilniuje, Lydoje, Ašmenoje, Švenčionyse, Smurgainyse, Trakuose; Suvalkų gubernijoje: Suvalkuose, Augustave, Naumiestyje, Vilkaviškyje, Kalvarijoje, Marijampolėje, Seinuose.

Gyventojų taupumui paskatinti ir sutrauktoms jų lėšoms panaudoti valstybės reikalams tarnavo *taupomosios kasos*. Taupomųjų kasų tinklą sudarė pašto taupomosios kasos, taip pat buvusios prie kai kurių iždinių ir prie Valstybės banko skyrių.

Lietuvoje (Kauno, Vilniaus ir Suvalkų gubernijose) prieš pat 1914 m. karą veikė apie 800 įvairių kredito įstaigų, kurių kapitalai siekė beveik 300 mln. rublių. A. Prūso apskaičiavimais, 1912 m. Lietuvos kredito įstaigų buvo:

	Žemės arba ipotekos bankų	Komercijos bankų	Smulkiojo kredito	Iš viso
Valstybės	2	2	285	289
Privačių ir visuomeninių įstaigų	4	74	424	502
Iš viso	6	76	709	791

Matome, kad daugiau kaip 1/3 (37 proc.) visų kredito įstaigų, kuriose buvo sutraukta apie 1/3 kapitalo, priklausė valstybei.

Kokia buvo kredito įstaigų padėtis prieš Pirmąjį pasaulinį (1914 m.) karą, galima pamatyti iš pateiktos santraukos:

Lietuvos kredito įstaigų apyvarta (mln. rb)

	Valstybės	Visuomeninių ir privačių	Iš viso
Kapitalai		13	13
Indėliai	47	63	110
Paskolos	–	5	5
Įkaito lakštai	20	90	110
Finansinės sąskaitos	5	36	41
Paskolinta	23	120	143
Balansas	43	183	263
Iš viso	169	510	685

Ekonominė politika

Pobaudžiaviniais laikais kai kurios carinės politikos priemonės ypač skaudžiai palietė Lietuvos ekonominį gyvenimą. Iš jų reikėtų pažymėti muitų politiką, prekybos sutartį su Vokietija, geležinkelių tarifų politiką.

Pobaudžiaviniais laikais Rusijoje veikė paveldėtas iš baudžiavinių laikų 1857 m. muitų tarifas. Rusijos pramonė tuomet dar buvo labai silpna ir negalėjo patenkinti krašto poreikių, ypač geležinkelių statybos. Tokie muitų tarifai laikėsi iki 1868 m., kai buvo įvestas dar liberalesnis tarifas, kuriuo buvo sumažintos muito rinkliavos atvežtinei žaliavai ir pusgaminiams, ypač metalams – ketui (iš dalies be muitų), plienui, mašinoms ir kitkam. Tai paskatino užsienio pramonės firmas steigtis pasienio zonose.

Pirmasis žingsnis įvesti protekcinius muitus buvo padarytas 1877 m., įvedus muitų ėmimą pagal 1868 m. tarifą auksu. Tai muitus gerokai padidino. Griežta protekcionistinė užsienio prekybos politika buvo pradėta 1891 metais. Įvežamieji muitai pramonės dalykams buvo padidinti 3–4 kartus, ypač metalurgijos prekėms, mašinoms, iš dalies medvilnei.

Toks muitų padidinimas sukėlė didelį Vokietijos nepasitenkinimą ir privertė ją imtis kontrpriemonių. 1892–1894 m. kilo muitų karas tarp Rusijos ir Vokietijos, kuris itin skaudžiai palietė pasienio sritis, tarp jų ir Lietuvą. Vokietija, kaip kontrpriemonę prieš didelius muitus vežamiems iš Vokietijos pramonės dalykams, įvedė didelius muitus įvežamiems iš Rusijos grūdams, o tai numušė Rusijos grūdų kainą. Rusijos žemės ūkio produktų eksportui labai pakenkė tai, kad Vokietija sudarė prekybos sutartis su JAV, Rumunija ir kitomis šalimis, kurių produktai buvo apkrauti mažesnėmis konvencinėmis rinkliavomis, pvz., rugiai 3,5 markės vietoj 5 markių, kurias turėjo mokėti importininkai iš Rusijos. Dėl to Rusijos dalis Vokietijos importe 1891–1893 m. sumažėjo nuo 54,5 iki 13,9 proc. Atsakydama į tokias Vokietijos priemones, Rusija padidino muito mokesčius įvežamoms iš Vokietijos pramoninėms prekėms. Vokietija savo ruožtu padidino autonominio tarifo normas 50 proc., tada Rusija tiek pat padidino tarifus įvežamoms iš Vokietijos prekėms. Prekybiniai santykiai tarp Rusijos ir Vokietijos visiškai nutrūko. Kilęs muitų karas buvo žalingas abiem pusėms. Tačiau Vokietijos žemdirbiai tuo buvo nepatenkinti ir 1902 m. privertė imperijos vyriausybę padidinti muito tarifus įvežamiems žemės ūkio produktams, ypač duoniniams produktams, gyvuliams, mėsai ir kt. Pvz., 1902 m. maksimalus tarifas kviečiams buvo nustatytas 7,5 markės, minimalus – 5,5 markės, vietoj 3,5 markės konvencinio tarifo 1894 m. už 100 kg. Be to, gyvulių importą į Vokietiją varžė įvairios veterinarinės taisyklės, kuriomis vadovaujantis buvo galima bet kuriuo momentu sustabdyti gyvulių importą į Vokietiją, o tai ypač skaudžiai paliesdavo ir Lietuvą, iš kurios daug žąsų, kiaulių, arklių ir kitų gyvulių buvo vežama į Vokietiją[44].

[44] *Лященко П. И.* История народного хозяйства СССР. – Т. I. – М., 1939. – С. 200.

Savaime suprantama, kad tokia padėtis sukėlė Lietuvos dvarininkų susirūpinimą. Dvarininkiškoji „Kauno žemės ūkio draugija“, tuomet vadovaujama P. Stolypino, jau iš anksto ėmė rengti savo pageidavimus, kaip reikėtų su Vokietija sudaryti naują prekybos sutartį. 1901 m. šios Draugijos susirinkimuose tas klausimas buvo nagrinėjamas net du kartus. Vadovaujamą vaidmenį tose diskusijose atliko Stolypinas, padarydamas tuo klausimu net du pranešimus (1901 03 31 ir 1901 10 08–09)[45]. Abiejuose pranešimuose jis siūlė, sudarant naują prekybos sutartį su Vokietija, atsižvelgti į Kauno gubernijos dvarininkų interesus, ypač dėl gyvų gyvulių, mėsos ir gyvulių produktų eksportavimo. Jis pabrėžė, kad Kauno gubernijos žemvaldžiams itin svarbu, kad, sudarant naują sutartį su Vokietija, būtų panaikintas raguočių ir mėsos eksporto draudimas iš Kauno gubernijos. Taip pat turėjo būti panaikintas varžymas vežti į Vokietiją kiaules ir jų mėsą bei Vokietijos administracijos nuožiūra veterinarinėms sankcijoms taikyti.

P. Stolypinas, būdamas stambus Kauno gubernijos dvarininkas (jis buvo Kalnaberžės dvaro savininkas), stengėsi, kad vietoj pigių iš Rusijos stepių atvaromų gyvulių kariuomenės intendantūrai, taip pat ir grūdų, gabenamų iš Rusijos, būtų naudojami vietiniai, o tai labai pagerintų vietinio žemės ūkio reikalus.

Sudarant naują prekybos sutartį su Vokietija, anot Stolypino, turėjo būti atsižvelgta į kiaušinių ir žąsų eksportą iš Kauno gubernijos, nes jų eksportas sudaręs nemenką paspirtį valstiečių ūkiui.

Be to, Lietuvos dvarininkams, didelių miškų plotų savininkams, labai rūpėjo miško prekyba su Vokietija, ypač plukdomo miško vandens keliais – Nemunu. Čia svarbu buvo ne tiek muito rinkliavos dydis, kiek jos dydis įvairioms rūšims. Mat Vokietija pjautai miško medžiagai buvo nustačiusi keturis kartus didesnius muitus negu nepjautai. Už rąstus reikėjo mokėti 1 markę 20 pfenigų, o už pjautą medžiagą – 4 markes 80 pfenigų. Vokiečiai tai padarė, norėdami, kad panemuniais – Tilžėje, Klaipėdoje – plėtotųsi miško medžiagos apdirbamoji pramonė – atsirastų daugiau lentpjūvių. Dėl to Rusijoje lentpjūvės negalėjo plėtotis ir konkuruoti su Vokietijos lentpjūvėmis. Pagal Rusijos ir Vokietijos prekybos sutarties 10 §, kuris atleidžia nuo tranzitinių rinkliavų prekes, nepriklausomai nuo to, ar jos tiesiog gabenamos į paskyrimo šalį, ar iškraunamos sandėliuose. Vokiečių lentpjūvės gaunamus iš Rusijos rąstus pjaudavo pagal anglų pavyzdžius, o toliau veždamos gaudavo atgal sumokėtą už rąstus muito rinkliavą. Tai buvo tikrai kolonijinė Rusijos priklausomybė nuo Vokietijos. Dėl to Lietuvos dvarininkai ir reikalavo sumažinti įvežamus į Vokietiją muitus už pjautas miško medžiagas. Vėliau, jau 1904 m., Vilniaus suvažiavime eksporto klausimais tam pritarė ir lentpjūvių savininkai.

[45] Журнал годичного общего собрания Ковенского общества сельского хозяйства. – Ковно, 1901. №2. – Приложение V и VIII.

Negana to, Lietuvos dvarininkams rūpėjo turėti pigaus pašaro gyvuliams, todėl jie siūlė imti muito mokesčius už išvežamas iš Rusijos į Vokietiją sėlenas, šiaudus, šieną, pelus arba net visiškai uždrausti juos vežti.

Kadangi pobaudžiaviniais laikais Lietuvos žemės ūkis, ypač dvarininkų, darėsi vis labiau kapitalistinis, tai buvo svarbu turėti pigių žemės ūkio mašinų, trąšų bei įrankių. Tam reikėjo sumažinti įvežimo muitus (plačiau apie tai: P. Šalčius, Lietuvos žemės ūkio istorija. – Mašinraštis).

Tačiau visi tie pageidavimai nuėjo niekais, nes 1904 m. kilęs karas su Japonija privertė Rusiją sutikti pratęsti naują prekybos sutartį su Vokietija iki 1917 metų. Tuo metu buvo dideliais muitais apdėti iš Rusijos į Vokietiją eksportuojami grūdai, be to, dideli muitai buvo mokami už į Rusiją iš Vokietijos įvežamus pramonės gaminius.

Jau 1914 m. Rusijoje imta rengtis peržiūrėti būsimąją naują prekybos sutartį su Vokietija. Vilniuje tuo reikalu buvo sukviestas tam tikras suvažiavimas, kurio dalyviai pateikė daug įvairių pasiūlymų, į kuriuos būtų reikėję atsižvelgti, sudarant naują prekybos sutartį su Vokietija. Tačiau visi tie siūlymai nuėjo perniek, kilus 1914 m. karui.

Grūdų kainas ir malūnų pramonę Lietuvoje neigiamai veikė susijusi su dideliais nuostoliais Lietuvos žemės ūkiui carinės valdžios geležinkelių tarifų politika. Tos politikos tikslas buvo paremti Liepojos naujai pastatytą uostą ir leisti pelnytis geležinkeliams. Iš to turėjo pelnytis rytinių Rusijos gubernijų žemvaldžiai vakarinių sričių, tarp jų ir Lietuvos, žemės ūkio sąskaita. Tai buvo padaryta juostiniais diferenciniais geležinkelių tarifais, proteguojančiais Liepojos uostą. Pirmųjų 180 varstų siuntos tarifas buvo 1/24 kp už pūdą, nuo 180 iki 980 varstų – jau tik 1/68 kp ir tolesniems 980 varstų – 1/122 kp už pūdą. Remiantis tokiais tarifais, už pūdo nuvežimą varstą reikėjo mokėti:

100 varstų	–	4	kp,	1200 varstų	–	20,98	kp,
180 „	–	7,5	„,	1300 „	–	21,80	„,
300 „	–	9	„,	1400 „	–	22,62	„,
500 „	–	12	„,	1500 „	–	23,44	„,
700 „	–	15	„,	2000 „	–	27,54	„,
1000 „	–	19,34	„,	3000 „	–	35,74	„.

Kadangi pūdo grūdų frachto kaina nuo Liepojos iki Londono buvo 4,82 kp, nuo Rygos – 5,02, Odesos – 8,80 kp, tai Rusijos gamintojams labiau apsimokėjo savo grūdus vežti į Liepoją, nors iš tolimiausių sričių, ir čia kainas padidinant pasiūlą sumažinti tiek, kad dar būtų galima apmokėti mažesnes gamybos išlaidas tose tolimose srityse, dažnai dar neseniai pradėtuose dirbti juodžemiuose. Tai skaudžiai palietė Lietuvos grūdų rinką, nes toks tarifas buvo taikomas tik eksportuojamiems grūdams, o ne visiems, kurie galėjo būti siunčiami. Vadinasi, siunčiant iš Lietuvos grūdus į Rusiją jau teko mokėti

aukštesnius tarifus. Tai buvo eksportinė premija toliau gyvenantiems nuo pasaulinės rinkos gamintojams arčiau jos gyvenančių gamintojų sąskaita[46].

Be to, dėl blogos geležinkelių tvarkos, sunku būdavo gauti pageidaujamu laiku vagonus, tekdavo jų laukti ištisomis savaitėmis. Dėl to reikėdavo naudotis vietinių tarpininkų patarnavimais, kurie greičiau rasdavo bendrą kalbą su geležinkelių stočių administracija. Žinoma, taip pat gamintojų sąskaita.

Zoninių diferencijuotų tarifų politika buvo taikoma ne tik grūdams, bet ir miltams. Tai įgalino Lietuvą užversti atvežtiniais miltais, nes vietiniai malūnai, naudodami vietinius grūdus, negalėjo konkuruoti su atvežtiniais miltais. Tokia politika palietė ir vietinių rusų dvarininkų kišenes.

Ar turėjo šie pareiškimai praktiškos reikšmės? Vargu, ir prieš pat 1914 m. karą Lietuvos miesteliai buvo užversti atvežtiniais miltais, taip pat ir vietinei Rusijos kariuomenės intendantūrai grūdai nebuvo perkami vietoje, tariamai dėl per didelio jų drėgnumo, o gabenami iš Rusijos sričių. Tai kėlė rūpesčių 1902–1903 m. vadinamajam Vietiniam komitetui, taip pat ir 1914 m. Vilniaus suvažiavimui.

Prekybos ir rinkos klausimai, nagrinėti komitetuose žemės ūkio poreikiams tirti

Kainų žemės ūkio produktams, ypač grūdams, kritimas, Vokietijos priemonės (dideli muitai, muitų karas) žemės ūkio produktų eksportui iš Rusijos apsunkinti, carinės Rusijos tarifinė politika, žalinga lietuviškoms gubernijoms labai skaudžiai palietė Lietuvos žemės ūkį. Visa tai turėjo rasti atgarsį komitetuose žemės ūkio poreikiams tirti. Kai kuriuose dvarininkų pranešimuose (iš Kauno gubernijos komiteto K. Koscialkovskio, grafo N. Broel-Pliaterio, Čarkovskio, Zako ir kt.) smarkiai buvo dėl to skundžiamasi. Tuose nusiskundimuose sakoma, kad esą tarptautinė konkurencija javų prekyboje tampa vis sunkesnė Rusijos žemės ūkiui. Kauno gubernija, kuri nėra ypač apdovanota gamtos, gyvena iš darbo ir kapitalo įdėjimų, todėl gamybos sąnaudos yra labai didelės, o kainos daugeliu atvejų esančios tokios, kad jos nepadengia visų sąnaudų. Tai yra dėl to, kad į Kauno guberniją, kuriai pačiai pakanka savo grūdų, atvežama labai daug duoninių grūdų iš tolimų gubernijų, kur gamybos sąnaudos dėl labai derlingų dirvų yra labai mažos. Dėl to numušamos vietinių grūdų kainos. Būtų galima pereiti į gyvulininkystę, bet čia reikalai klostosi ne geriau. Ir šioje srityje Lietuvos gyvuliams konkuruoja stepių gubernijų (europinės Rusijos pietų) gyvuliai. Tuo tarpu eksportas į užsienį uždarytas (kalbama apie 1903 m.). Dėl to esą smunka ne tik dvarai, bet ir

[46] *Römer E.* Beiträge zu Litauens Wirtschaftsgeschichte. – München, 1897. – S. 171.

valstiečių ūkiai. Tai rodo labai paplitusi valstiečių emigracija. Valstybė turėtų pagelbėti vietos žemės ūkiui varžytis tarptautinėje rinkoje ir apsaugoti kainas, kuriomis Rusijos javai parduodami tarptautinėje rinkoje. Tos priemonės, apsaugančios nuo pasaulinės prekybos konkurencijos, pritaikytos Rusijos pramonei. Panašios priemonės esą turėtų būti taikomos ir žemės ūkiui apsaugoti. Kadangi Rusija esanti grūdų eksporto šalis, tai įvežimo muitai čia nieko negalį padėti, reikėtų imtis kitų priemonių – nustatyti tikrus geležinkelių tarifus grūdams. Turėtų būti nustatyti dvejopi tarifai – eksporto ir vidaus prekybos. Pirmieji turėtų padėti Rusijos žemės ūkiui išvežti duoninių grūdų perteklių į užsienį ir palengvinti jiems varžytis tarptautinėje rinkoje, todėl jie turi būti kuo labiau nupiginti. Visai kas kita vietiniai tarifai: nuo tų tarifų dydžio labai priklauso kaina vidaus rinkoje, vadinasi, tarifų sumažinimas galėtų tik mušti kainas, o kartu tuo ir alinti vietinį ūkį. Tuo tarpu nustatytieji grūdų tarifai, diferencijuoti pagal nuotolį, laikantis geografinio lygiateisiškumo, suardė esą natūrinius ir komercinius įvairių rajonų santykius ir pakirto grūdų prekybą. Ši sistema išstūmė iš grūdų rinkos daugelį amžių egzistavusias rimtas prekybos firmas, turinčias pakankamus kapitalus. Grūdų prekyba pateko į smulkių supirkėjų ir komisionierių rankas. Grūdai (užsiguli geležinkelio stotyse, dėl to genda) eksportuojami paskubomis dirbtinai numuštomis kainomis dažniausiai nepatogiausiais periodais Rusijos grūdų prekybai tarptautinėje rinkoje.

Apskritai geležinkelių vidaus ir eksporto tarifai, anot komiteto pranešimų, pasižymi geografiniu lygiateisiškumu – jie yra pernelyg dideli trumpiems atstumams, ir, atvirkščiai, ilgiems, tolimiems atstumams yra labai maži, be to, į juos įeina ir iškrovimas į sandėlius. Negana to, įvairios papildomos stočių rinkliavos vienodai apsunkina tiek trumpų, tiek tolimų atstumų važtas pagal svorį. Be to, vidaus tarifas iki 540 varstų yra mažesnis už eksporto tarifą, o pradedant nuo 540 varstų – tarifai tiek vidaus, tiek eksportinėms grūdų važtoms vienodi. Dėl to rytinių gubernijų grūdai žemina centrinių, o kartu ir vakarinių rajonų kainas. Vakariniai rajonai dėl gyventojų tirštumo neturi grūdų pertekliaus eksportui, bet dėl dirbtinai sudarytos konkurencijos jie turi brangiai pagamintus grūdus dideliais geležinkelio tarifais išgabenti į užsienį. Dėl to vakarų rajonuose dirbtinai numušamos grūdų kainos. Norint, kad taip nebūtų, reikia pertvarkyti iš esmės geležinkelių grūdų tarifus taip, kad juose matytųsi ne tik geografinis lygiateisiškumas, bet būtų atsižvelgiama ir į skirtingas sąlygas (dirvos, klimato, gamybos sąnaudų ir kt.).

Tačiau to maža. Malūnų pramonei plėtoti nustatyti vienodi grūdų ir malimo produktų tarifai. Kadangi miltai yra daug brangesni negu duoniniai grūdai, tai dabartinis tarifas malūnininkams yra labai naudingas. Tuo pačiu grūdų tarifu jie paprastai veža aukščiausias miltų rūšis („krupčatką“ ir „pernačią“), vietoje parduodami prastas rūšis. Kadangi brangių miltų rūšių išeina iš grūdų 40–50 proc., tai tolimiems malūnams susidaro 60 proc. ir kiekvienu atveju ne

mažiau kaip 50 proc. premijos. Be to, tiems malūnams yra labai geras dalykas privilegijuoti tarifai malūnų prekėms. Todėl Rusijos pietuose ir pietryčiuose labai išsiplėtojo malūnų pramonė stambių pramoninių įmonių forma. Šios naujos malūnų pramonės iš toli gabenami produktai žlugdo centrinių, vakarinių, Lenkijos ir Baltijos gubernijų senąsias malūnų įmones. Milžiniškos malūnų įmonės sužlugdė vidutinius ir smulkius malūnus ir tapo didelei žemės ūkio interesų nenaudai monopoliniais vietinių kainų tvarkytojais. Negana to, stambieji malūnai išveža į tolimas rinkas tik savo gamybos perteklių, todėl vietoje gali pardavinėti savo miltus pernelyg žemomis kainomis. Yra žinoma faktų, kad savitarpio konkurencijos veikiamos firmos pardavinėjo Kauno gubernijoje miltus pigiau negu vietiniai malūnai. Miltų tarifas dar ir tuo esąs žalingas, kad padaro kapitalistinę gamybą pranašesnę už agrarinę. Vadinasi, čia susikerta stambaus pramoninio kapitalo interesai su tradiciniais agrariniais interesais, kurių atstovai buvo bajorai, turėję ir stambių malūnų dar iš baudžiavinių laikų.

Taip pat buvo nurodoma, kad geležinkelių tarifas nepasiekė tikslo, t. y. nepadėjo plėtotis malūnų pramonei, o tik pakeitė gamybos vietas. Malūnų pramonės plėtojimas būtų naudingas valstybei tik tada, jei ji vienodai plėtotųsi visuose žemės ūkio rajonuose. Kiekvienas malūnas turįs tarnauti savo rajonui: viena vertus – jis gali būti grūdų prekybos rinka, o kita vertus – tiekti pigų, gerą, koncentruotą pašarą kultūringų ūkių gyvuliams. Tuo požiūriu malūnas yra ūkininkui naudingas ir pageidaujamas. Malūnai, nesusiję su vietiniu žemės ūkiu, yra greičiau žalingi net tada, jei ūkiai gali gauti grūdų diferencinio tarifo dėka iš tolimų sričių, o malūnai kaip monopolistinės įmonės gali spausti vietines žemvaldžių įmones. Todėl geležinkelių tarifų padidinimas miltams tik atstatytų pažeistą teisingumą.

Galimas daiktas, kad padidinimas tarifų miltams, palyginti su grūdais, 25–30 proc. įgalintų geležinkelius sumažinti tarifą sėlenoms, padidinant nuolaidas nuo 10 iki 25 proc. ir jas darant visiems atstumams, taip pat ir pirmajai juostai nuo 1 iki 1056 varstų, nesinaudojančiai nuolaida. Sumažinimas tarifų tokiam svarbiam koncentruotam pašarui kaip sėlenos būtų labai pageidaujamas gyvulininkystei. Dabar sėlenos yra labai brangios dėl kaimyninės Prūsijos, kur sėlenos įvežamos be muitų, konkurencijos ir netgi nustatyta premija, leidžianti be muito įvežti 5 proc. miltų nuo įvežto sėlenų kiekio.

Pietuose ir pietryčiuose pradėjus kurtis stambioms pramoninėms malūnų įmonėms, miltų išvežimas į užsienį visiškai nepadidėjo, nors šios stambios įmonės, turinčios naujausius įrengimus, galėjo patenkinti užsienio rinkų reikalavimus, o to nebuvo galima tikėtis iš mažų malūnų. Miltų eksportas užsienin būtų labai svarbus – palaikytų slegiamą kainų kritimo vidaus rinką. Tiesa, tikrai vežamiems į užsienį miltams daroma 20 proc. geležinkelių tarifų nuolaida, palyginti su grūdais. Tą nuolaidą reikėtų padidinti. Tuo tarpu sėlenoms tarifus reikėtų padidinti. Išspaudoms tarifus reikėtų sumažinti, pa-

didinant 20 proc. nuolaidą ir ją suteikiant ir pirmajai juostai nuo 1 iki 1056 varstų, kuri dabar nesinaudoja jokia nuolaida. Tai paskatintų gyvulininkystės plėtojimą.

Atvirkščiai, eksportinį tarifą išspaudoms reikėtų padidinti. Taip pat reikėtų sumažinti tarifus vietinės gamybos trąšoms, tomamilčiams, gipsui ir kalkėms, vartojamiems tręšimui[47].

Iš šio pranešimo matome, kad Lietuvos žemės ūkio produktų realizacijoje pradeda reikštis dempingas tarp rajonų. Tai skaudžiai palietė Lietuvos ūkį, jau nekalbant apie kolonijinį Vokietijos spaudimą, norint apsirūpinti pigiais pašarais ir žemės ūkio žaliavomis. Dėl to skundžiasi ir kiti komitetai.

Pieno ūkiui plėtoti ir, norint lengviau prekiauti jo gaminiais, buvo siūloma steigti prie žemesniųjų žemės ūkio mokyklų pieno ūkio kursus, kur būtų priimami visi „be jokio tautybės, tikėjimo ir amžiaus aprėžimo“. Tų kursų priežiūra turėtų būti pavesta žemės ūkio draugijoms.

Be to, įmonės, perdirbančios pieną į sviestą, turėtų būti atleistos ilgesniam laikui nuo visų mokesčių, nes jos yra ne fabrikai, o tik įmonės, perdirbančios žemės ūkio produktus, o „žemės ūkis už žemę moka nustatytus mokesčius“. Reikėtų daryti visus įmanomus palengvinimus, kad galėtų plėstis draugijos ir bendrovės pienui perdirbti. Turėtų būti įsteigtos prie žemės ūkio draugijų cheminės ir bakteriologinės stotys, kad lengvai ir pigiai būtų galima gauti chemines analizes ir grynas bakterijų kultūras, reikalingas pieno produktams perdirbti. Taip pat reikėtų periodiškai rengti parodas su piniginėmis dovanomis, kad gyventojai sužinotų apie naujus pieno perdirbimo būdus; be to, tai juos paskatintų toliau plėtoti tą ūkio šaką. Būtina padėti kurtis eksporto bendrovėms pieno produktams į užsienį, daugiausia į Angliją, eksportuoti.

Vidaus ir eksporto prekybai žemės ūkio produktais daugiausia galėtų padėti prekybos bendrovės, žemės ūkio sindikatai, veikią žemės ūkio draugijų prižiūrimi, „kadangi žemdirbys negali būti vienkart ir pirklys, ir gamintojas“.

Tas pats pranešėjas neigiamai pasisako dėl grūdų elevatorių statybos. Elevatoriai statytini tik uostų miestuose, prie svarbiausių ir mazginių geležinkelių stočių, kur už supiltus grūdus išduoda paskolas, „o mūsų gubernijose, eksportuojančiose dideliais kiekiais grūdus, šis klausimas negali turėti reikšmės“.

Pranešėjas pasisako dėl geležinkelių tarifų sureguliavimo ir apskritai dėl geležinkelių transporto patobulinimo, specialių vagonų įtaisymo ir kt. Žemės ūkio produktų realizacijai patobulinti žemės ūkio draugijos, sindikatai, prekybos bendrovės turėtų rinkti žinias apie derlius įvairiose vietose ir, jeigu reikia, vadovautų vietiniam eksportui ir įvežtų trūkstamus produktus, nustatytų tikslų grūdų rūšiavimą – grūdų „sortimentą“. Tai esą labai palengvintų ir sutvarkytų grūdų prekybą, nes dabartiniu metu rinkose esą konkurencijos tiks-

[47] Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – С. Петербург, 1903 г. – Вып. 16; Ковенская губерния. С. 18–24.

lais tyčia į grūdus dedama priemaišų, kad parduodantysis galėtų sumažinti kainą, ir taip gadina Rusijos grūdų markę užsienio rinkose.

Komisijos pranešimai dėl žemės ūkio produktų prekybos labai daug dėmesio skyrė tiesioginio žemės ūkio produktų pristatymo organizavimui valdžios įstaigoms, ypač kariuomenės intendantūroms. Tarpininkauti galėtų sindikatai ir žemės ūkio draugijos, nes ūkininkas negali būti vienu kartu gamintojas, pirklys ir rangovas. Iždo įstaigos turėtų daugiau pasitikėti žemės ūkio draugijomis ir sindikatais negu paprastais rangovais. Turėtų būti supaprastinta paruošų sutarčių procedūra ir sumažinta piniginė garantija, kad sutartis bus įvykdyta, o jei galima, jos visiškai nereikalauti. Turėtų būti palengvintas ir supaprastintas priklausančių rangovui pinigų išmokėjimas. „Atsisakius veikiančios rutinos, valdžios įstaigos galėtų turėti geresnius produktus ir pigesne kaina, o gamintojas gauti aukštesnes kainas, nes taip būtų galima atsikratyti tarpininkų, eksploatuojančių tiek vieną, tiek antrą pusę, kad gautų pernelyg didelį atlyginimą už savo triūsą“[48].

Nagrinėdamas žemės ūkio gamintojų tiesioginius santykius su valdžios įstaigomis, Ukmergės apskrities komitetas iškėlė paruošų kondicijų klausimą. Buvo reikalaujama, kad pristatomi kariuomenės intendantūroms grūdai būtų ne mažesnio kaip 15 proc. drėgnumo. Tokios normos lietuviškos gubernijos dėl drėgno klimato negali pasiekti. Todėl pageidaujama, kad intendantūra priimtų grūdus iki 17 proc. drėgnumo greitam vartojimui, nors 17 proc. drėgnumo grūdai sausuose iždo sandėliuose negreitai genda. Be to, intendantūra galėtų įtaisyti džiovyklas grūdams ir tuomet pirkti ir drėgnesnius grūdus, bet pigesne kaina. Labai būtų pageidaujama, kad intendantūra vieną kartą per mėnesį arba rečiau didesnėse geležinkelių stotyse išstatytų savo kainas grūdams su tam tikra jų gradacija pagal grūdų drėgnumą ir priemaišų kiekį. Tada nereikėtų konkuruoti su rangovu dėl 1/2 kp priedo už pūdą, o dvarininkas gautų tą pačią žemą kainą, kurią siūlo tarpininkas perkąs grūdus iždo paruošai namie[49].

Panevėžio komitetas, palaikydamas tiesioginius santykius su intendantūra, tarp kita ko, pasiūlė, kad iš Kauno gubernijos būtų priimama iki 500 000 pūdų nuo 16 iki 17 proc. drėgnumo grūdų. Tam intendantūra turėtų įsitaisyti sandėlius su ventiliacija ir paskelbti savo kainas tam tikram laikui. Toks kainų nustatymas visiškai galimas, nes ministerija nustato intendantūros kainas iš anksto, rudenį, kiekvienai gubernijai[50].

Raseinių komitetas nusiskundė nereikalingu tarpininkavimu. Valstiečių, smulkių ir vidutinių žemvaldžių produktai pirma negu patenka stambiam pirkėjui pereina per godžių tarpininkų rankas, kuriems neužkirstas kelias dideliems

[48] Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – С. Петербург, 1903 г. – Вып. 16; Ковенская губерния. С. 29–30.

[49] Ten pat. – P. 40.

[50] Ten pat. – P. 125.

piktnaudžiavimams ir falsifikacijoms. Visiškai pašalinti tarpininkus, prekiaujant žemės ūkio produktais, vargu esą ar galima, bet jų sumažinti būtų labai pageidaujama. Tai būtų galima pasiekti steigiant žemės ūkio draugijas, turinčias tikslą padėti patiems ūkininkams parduoti ir laikyti grūdus, neišmesti jų į užsienio rinką tada, kai jie yra pigiausi, ir turėti galimumą išlaukti geresnių kainų. Būtų pageidaujama steigti ne stambias bendroves, reikalaujančias didelių kapitalų dideliems grūdų sandėliams pastatyti ir jų administracijai išlaikyti, o mažesnes, kuriomis be jokių kliūčių galėtų naudotis ir smulkūs ūkiai, ir valstiečiai. Finansų ministerija rasi duotų tokioms įstaigoms kreditą, be kurio tokios bendrovės negalėtų egzistuoti. Be jau minėto kituose pranešimuose geležinkelių tarifų sureguliavimo, negalima pamiršti vienintelio tinkamo laivybai Nemuno (Raseinių apskr.), kurio tėkmę reikia radikaliai sureguliuoti.

Apskritai kiekvienas transporto patobulinimas būtų naudingas žemės ūkiui. Vokietijoje vidutiniškai vieno centnerio pergabenimas 10 kilometrų kelio sodžiaus keliais kainuoja 25 pfenigus, plentu – 12,5 pfenigo, geležinkeliais – 2 pfenigus, o vandens keliais dar pigiau. Ypač čia padėtų Ventos kanalo, kuris sujungtų Nemuno baseiną su Ventspilio uostu, iškasimas. Taip pat būtų pageidaujama Peterburgo–Varšuvos geležinkelio Šeštokų stotį sujungti su vienu iš Romnų–Liepojos geležinkelio stočių, kad būtų galima aplenkti Prūsų geležinkelius.

Ventos kanalas priartintų labai patogų prekybos požiūriu Ventspilio jūros uostą ir atpigintų visas važtas, siunčiamas Augustavo ir Oginskio vandens sistemomis[51].

Naujų siūlymų prekybos žemės ūkio produktais sutvarkymo klausimu pateikė Šiaulių komitetas. Jis taip pat toli gražu nebuvo patenkintas žemės ūkio produktų prekybos organizavimu. Tiek miestuose, tiek ypač mažuose miesteliuose, prekyba tais produktais yra rankose kelių, kartais net vieno vietinio pirklio. Oficialūs pranešimai dėl kainų ir rinkų gaunami labai vėlai ir ne visur. Keliai rudenį, kai daugiausia parduodama produktų, pernelyg blogi ir t. t. Visos šios blogos sąlygos neigiamai veikia žemdirbių pajamas. Norint geriau sutvarkyti, reikėtų:

1. Įrengti grūdų sandėlius prie atskirų valstiečių sodžiaus bankų su paskolų išdavimu įkeičiant žemės ūkio produktus.

2. Tą patį padaryti per žemės ūkio draugijas ir sąjungas prie geležinkelio stočių.

3. Išsiuntinėti (į ekonomijas, valsčių valdybas, geležinkelių stotis) produktų kainų biuletenius su žiniomis apie rinkas.

4. Padidinti pašto ir telegrafo stočių tinklą apskrityje ir papiginti pašto ir telegrafo tarifus.

[51] Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – С. Петербург, 1903 г. – Вып. 16; Ковенская губерния. С. 139–142.

5. Rūpintis nuovadų ir lauko kelių pagerinimu, paskirti įgaliotinius iš vietinių žemvaldžių, kurių pareiga būtų prižiūrėti kelius ir remonto darbus.

6. Įrengti privažiuojamus prie stočių kelius geležinkelio lėšomis.

7. Įtaisyti viešąsias svarstykles visuose turguose, miestuose ir miesteliuose.

8. Pirkti produktus valdžios įstaigoms per vietines draugijas ir sąjungas tuojau pat sumokant už gautus produktus.

9. Gyventojus iš anksto supažindinti su vyriausybės ketinimais sudarant prekybines su kitomis valstybėmis sutartis.

Šiaulių komitetas atkreipė dėmesį ir į žemės ūkio statistikos sutvarkymą, kuris neabejotinai galėtų turėti rimtos įtakos ir žemės ūkio produktų prekybai. Ji esą dabartiniu laiku nebūtų pripažinta dėl finansinių sumetimų. Žemės ūkio statistiką pavesti tam tikriems asmenims, įgijusiems specialų mokslą. Būtų galima sukoncentruoti žemės ūkio statistikos duomenų rinkimą apskrities komisijoje, susidarančioje tiek iš vietinės administracijos, tiek ir iš vietinių žemvaldžių.

Plačių „užsimojimų“ ir naujų samprotavimų pareiškė ir Suvalkų gubernijos komitetas tiek vietinės, tiek ir užsienio prekybos sutvarkymo reikalais, tiek dėl susisiekimo atpiginimo ir patobulinimo.

Pirmiausia jis buvo prieš tarifų politiką grūdams, žalingą vietos žemvaldžiams. „Važtapinigių padidinimas nedideliems atstumams apsunkino javų pardavimą artimiausiuose vartojimo centruose. O sulyginimas javų ir miltų važtapinigių visiškai sunaikino vietinius malūnus“. „Jei net tarus, skaitome toliau pranešime, kad tarifas, pvz., Čeliabinskas–Suvalkai arba Čeliabinskas–Kaunas–Aleksotas apie 31 kp pūdui nors šiek tiek apsaugo Suvalkų žemdirbį, tai jau koncentruotas duonos (javų) miltų pavidalu vežimas pabrangs 15 1/2 kp ir sudarys niekuo nepaaiškinamą rytų pakraščių malūnų palaikymą vakarinių gubernijų nenaudai“. Ta pačia linkme veikia ir pernelyg sunkus apkrovimas žemės mokesčiais. (Iš 21,36 mln. rb tos rūšies mokesčių, surenkamų visoje Rusijoje, 1896 m. Pavyslio kraštui teko 5,7 mln. rb, o Suvalkų gubernijai 600 tūkst. rb.) Tad paskutiniais metais dėl žemės ūkio produktų prekybos sustingimo, daugelis dvarų neduoda jokio pelno; apskrityse su gera dirva ir žinomose savo derlingumu, pvz., Naumiesčio, valstiečių sodybos, priklausančios mažažemiams išnuomojamos už valstybinius ir valsčiaus mokesčius. Dėl to, komiteto nuomone, pirmon galvon turi būti reformuoti geležinkelių tarifai javams taip, kad galėtų veikti vietiniai malūnai, o tai sureguliuotų vietos grūdų pasiūlą ir paklausą, duotų didesnius kiekius sėlenų, reikalingų gyvulininkystei plėsti. Tarifų sumažinimas turėtų paliesti šakniavaisius ir bulves, nes šie pigūs produktai nepakelia ilgesnių vežimų aukštesniais tarifais. Tai paskatintų spirito pramonės, kuri, reikia priminti, sudarė Lietuvoje savotišką tradicinį dvarininkų monopolį („propinacijos teisę“), plėtojimą.

Nusmukusiai ir demoralizuotai grūdų prekybai Suvalkų gubernijoje atitaisyti, anot komiteto, tėra vienas kelias – paskatinti žemės ūkio bendrovių, kurių

veiklos objektas būtų parduoti komiso pagrindais javus ir žemės ūkio produktus, aprūpinti sėklomis, taip pat reikalingais žemei dirbti įrankiais, ir įvairiopai tarpininkauti perkant ir parduodant įvairius žemės ūkio produktus.

Transporto sąlygoms pagerinti reikėtų padaryti patogesnius privažiavimo kelius prie Nemuno. Dėl jų stokos žemės ūkio produktai, užuot patekę į upių prieplaukas, o iš ten pigiu vandens frachtu į vidaus prekyvietes per Kauną arba į užsienį per jūros uostus, vežami į Vilkaviškio stotį. Frachtas iš Šakių, pvz., į Vilkaviškio stotį sudaro 8 kp už pūdą. Iš Vilkaviškio į Kauną, esant nepatogiam tarifui trumpoms distancijoms – 4 kp už pūdą. Iš Vilkaviškio į Karaliaučių – 9 kp už pūdą. Tuo būdu transporto išlaidos už produktus, parduodamus iš Naumiesčio apskrities, sudaro: į Kauną – 12 kp, į Karaliaučių – 17 kp už pūdą. Tuo tarpu nutiesus plentą iš Šakių iki Nemuno prieplaukos per 15 varstų vežimo mokestis būtų: iš Šakių iki prieplaukos – 2 kp, o iki Karaliaučiaus – 4 kp už pūdą. Vadinasi, nuo kiekvieno parduodamo pūdo Naumiesčio gyventojas dabartinėmis transporto sąlygomis vidaus rinkai nustoja 8 kp, o į užsienį – 11 kp. Anot pranešimo, sureguliavus Nemuno vandens tėkmę, vandens frachto išlaidos gerokai sumažėtų, nes „dabartiniu laiku laivininkystė mūsų gubernijoje yra apgailėtina, palyginti su laivininkyste ta pačia upe Vokietijoje".

Komitetas, kaip ir kiti jau minėti komitetai, pripažino reikalingu sumažinti grūdų tarifą trumpesniems nuotoliams nuo 1/15 iki 1/50 pūdo varstui, padidinti miltų tarifus 50 proc., palyginti su grūdų tarifais, vieną kartą sumažinant mokestį už sėlenų vežimą vidaus rinkai. Kadangi išvežti pigiais eksporto tarifais Vokietijon grūdai grįžta iš ten sausumos kėliais, tai komitetas siūlo apdėti tuos grūdus tokiais pat muitais, kokius ima pati Vokietija, kad nebūtų grįžtamojo rusiškų grūdų iš Vokietijos įvežimo, kuris praktikuojamas pasienio apskrityse su skriauda vietiniams žemdirbiams. Taip pat reikėtų įvesti muitus už įvežamus iš Prūsų vidutinio produktingumo gyvulius, tikslu paremti vietinę gyvulininkystę ir įtaisyti privažiuojamus kelius į Nemuno upės prieplaukas, sureguliuojant jo tėkmę nuo Gardino iki sienos[52].

Be feodaliniai kapitalistinių tendencijų, Suvalkų gubernijos komiteto pranešimuose matome ir biurokratinių tendencijų. Vienas pranešėjas klausia, „kuriuo būdu pas mus žemdirbystė galėtų gintis nuo prekybinio tarpininkavimo ir tarptautinio kapitalo eksploatacijos?" Į tai jis taip atsako: „Panaši savisauga galėtų susidaryti laisvos konkurencijos ir vartotojų asociacijos pagrindais. Gaila, kad apyvartos lėšų stoka yra kaip tik skaudi mūsų žemdirbystės vieta. Jei išsigelbėjimas iš viso galimas, tai jis ateis iš viršaus, per valstybinį įsikišimą ir valstybinį kolektyvizmą." Taip iš esmės siūlydamas, kaip geriau sutvarkyti žemės ūkio produktų vidaus prekybą ir eksportą, pranešėjas siūlo tokias konkre-

[52] Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. LI: Привислинский край. – С. Петербург, 1903. – С. 1045–1048.

čias priemones: 1. Nemuno upę sujungti su Liepojos uostu Ventos kanalu ir Varšuvą su Liepoja taip, kad tas kelias pereitų per Suvalkų miestą. Taip būtų galima tiesiogiai susisiekti su jūra be Tilžės ir Suvalkams priartėtų tokie dideli ir svarbūs centrai kaip Varšuva ir Lodzė. 2. Reikia rūpintis Susisiekimo ministerijoje, kad leistų ištirti Augustavo kanalo vandens jėgos naudojimo problemą. Šis kanalas turįs milžiniškos reikšmės, jungdamas Vyslą su Nemunu, o tuo tarpu menkas jo plotis kliudo juo naudotis laivininkystės reikalams. 3. Gubernijos miestą Suvalkus pageidaujama sujungti su Karaliaučium tiesia linija per Margrataną, Angerburgą ir Levanhageną. 4. Šeštokų stotį Užnemunio linijos sujungti su Kazlų Rūda. 5. S. Peterburgo–Varšuvos geležinkelio Varėnos stotį sujungti tiesia linija su Liepojos–Romnų geležinkeliu Minske. 6. Vilkaviškio stotį Baranovičių–Baltstogės linijoje sujungti su Gardino stotimi.

Po tokių „galvą svaiginančių" sumanymų pranešėjas priduria: „Norint sudaryti iš viso patogias mūsų pramonei ir ypač žemės ūkiui sąlygas, reikia stengtis padidinti žemės rentą, – juo daugiau geležinkelių, juo brangesnė bus žemė, vadinasi, ir renta."

Gyvulių prekybai sutvarkyti pranešėjas siūlo plėsti miestų valdybų skerdyklas, taip pat statyti mėsą kariuomenės intendantūrai. Grūdų prekybai sureguliuoti esą reikia pašalinti komisionierius ir tinkamai išvalyti javus nuo priemaišų, įtaisant svarbesnėse geležinkelio stotyse javams sandėlius (elevatorius), kurie savo talpa atitiktų vietinę paklausą.

Pranešėjas, iškilęs savo siūlymais kaip sakalas, nutupia lietuviškon realybėn kaip vabalas, siūlydamas „kovai su mūsų šalies ekonominės konkurencijos su kitomis šalimis nepasisekimu..." sumažinti per gausių mugių, įgyjančių „liaudies švenčių pobūdį, kurių metu gyventojai išmėto daug pinigų, skaičių"[53].

Grūdų tarifais gyvai domėjosi ir kitų vakarinių gubernijų žemės ūkio poreikiams tirti komitetai. Pvz., tai buvo nagrinėjama 1902 11 26–29 Gardino apskrities komitete. Čia pateiksiu būdingas tuo klausimu nuomones. Glindzičas savo pareiškime išdėstė nuomonę, kad tarifai turi didelės reikšmės Gardino gubernijai, esančiai imperijos pakraštyje. Jai tenka nešti sunkią diferencijuotųjų tarifų naštą ir, nepaisant grūdų perprodukcijos, vietinės rinkos yra užgrūstos daugiausia atvežtiniais iš vidaus gubernijų javais, o vietiniai, kaip nereikalingi, pigiomis kainomis parduodami į užsienį. Dėl to būtų pageidaujama sureguliuoti diferencijuotąjį tarifą gabenant eksportinius grūdus ir padidinant miltų vidaus tarifą. Konkurencija su juodžemio juosta dėl menko vietinės dirvos derlingumo negalima, o numatomos nuo 1904 01 01 Vokietijos rinkliavos gresia tikru krachu ir tai gali nuskurdinti ne tik stambius žemvaldžius, bet ir valstiečius, tad negalima nekreipti rimto dėmesio į jo pašalinimą.

[53] Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. LI: Привислинский край. – С. Петербург, 1903. – С. 1043–1045.

Tame pačiame komitete kunigaikštis Sviatopolkas Četvertinskis pareiškė: grūdų pūdas rytuose kainuoja 50 kp ir mažiau, t. y. jie yra pigesni už vietinius, bet gaminti juos apsimoka, nors darbo rankos brangios, nes gamyba duoda pelną, o žemės apdirbimas – pajamas, kurios apmoka darbą ir išlaidas. Atvirkščiai esant, žemių dirbimas, žinoma, rytuose būtų nutrauktas. Mūsų kraštuose pastebimas priešingas reiškinys. Normaliomis sąlygomis vidutinio derliaus metais, o pas mus visados vidutiniai derliai, teisingiau blogi derliai, vieno javų pūdo pagaminimas atsieina 54 kp, o tokiais metais kaip šįmet, javų pūdo gamyba atsiėjo 58 kp.

Žinoma, įdomus P. Stolypino, būsimo ministro pirmininko, ėjusio tuomet Gardino gubernatoriaus pareigas, pasisakymas. Konstatavęs, kad gubernijos komiteto nuomonės nevienodos, jis samprotavo dėl diferencinių javų ir kitų javų produktų tarifų. Jo nuomone, oficialios žinios dėl darbo rankų kainų vargu yra teisingos. „Aš, – pareiškė Stolypinas, – turiu dvarus Kauno, Kazanės ir Penzos gubernijose ir ūkininkauju aš pats. Kauno gubernijoje (Kalnaberžės dvare. – *Aut. pastaba.*), turėdamas 500 dešimtinių armenų, aš esu verčiamas laikyti specialiai žemei apdirbti 19 metinių bernų, o iš viso dvare darbininkų ir tarnautojų 30. Kazanės gubernijoje metinių tarnautojų ir bernų, turėdamas apie 1000 dešimtinių armenų, aš laikau 4, o Penzos gubernijoje – 3, nors armenų tame dvare 600 dešimtinių, iš kurių iki pusės apdirbu dvaro jėgomis". Stolypinas tai aiškina tuo, kad vidurinėse gubernijose visados galima gauti vasarinių, vadinamųjų terminuotų darbininkų, o Šiaurės vakarų krašte tenka kiaurus metus laikyti tiek darbininkų, kiek jų reikia vasaros darbams, nes čia negalima vien tik vasaros mėnesiams samdyti darbininkų. Didžiarusiškose gubernijose bernas yra vienišas, o Šiaurės vakarų krašte jis gyvena su šeima ir jam, be algos, pagal įsigalėjusį paprotį, tenka duoti ordinariją, teisę laikyti karvę ir kiaulę, sodinti pakankamai bulvių ir sėti linų. Be to, visai šeimai reikia duoti butą, kurą ir šviesą. „Suskaičiuokite, – sako jis, – kiek kainuos šiame krašte išlaikyti metinį darbininką, kiek pinigų kainuoja pastatyti ir remontuoti namus bernams ir jų šeimoms, kokiais skaičiais bus išreiškiama jų gaunama piliava ir jų naminių gyvulių šėrimas ir jūs gausite sumą nė kiek ne mažesnę, ir net didesnę už tą, kurią moka metiniam darbininkui Kalugos gubernijoje. Palyginkite darbininkų skaičių, kurį tenka laikyti čia ūkio darbams, su darbininkų skaičiumi, kurį laiko centrinėse ir rytinėse gubernijose, ir jūs pamatysite, kad, bendrai paėmus, darbo išlaidos Vakaruose yra didesnės negu Rytuose ir Rusijos centre, o apskaičiavus javų gamybos vertę su darbininkų užmokesčiu, vietinė gamyba pasirodys brangesnė. Manau, jog klausimą dėl tarifų įtakos pakankamai išaiškinau ir dėl to prašau p. p. gubernijos komitetų narius pareikšti nuomonę, pageidaujama ar nepageidaujama prašyti dėl dabar veikiančių tarifų eksportinėms ir vietinėms važtoms pakeitimo ir prašyti pakeisti grūdų ir miltinių produktų pervežimo taisykles, kaip pažymėta S. Puzino rašte, kurį buvo pavedęs surašyti gubernijos pasitarimas žemės ūkio porei-

kiams tirti. Anot S. Puzino rašto, kurį tenka laikyti labiausiai pagrįstu, grūdų diferenciniai muitai žalingi vakarinėms imperijos gubernijoms, todėl čia verta apie juos plačiau pakalbėti. Anot S. Puzino, diferenciniai muitai grūdams padarė visišką perversmą tiek rajoninėse kainose, tiek ir javų prekyboje ir malūnų įmonėse. Aukšti tarifai trumpiems nuotoliams (seniau iki 320 varstų, dabar iki 200 varstų), laipsniškai mažėjant tarifams tolimiems nuotoliams (seniau staigiai nuo 320 iki 980 varstų, dabar vienodžiau, nors ir smarkiai, nuo 200 iki 1120 varstų) ir labai sumažinant nuotolius (seniau didesniems kaip 980 varstų be apribojimų) nuo 1120 iki 2779 varstų, tiek sumažino javų transporto išlaidas, vidutiniams ir tolimiems nuotoliams, palyginti su trumpais, ir tai įgalino derlingesnius vidurinės Rusijos juostos rytinius rajonus su nedidelėmis gamybos išlaidomis sėkmingai konkuruoti vakarinėse, taip pat šiaurinėse rinkose. Ši konkurencija padarė įtakos ne tik artimiausiems rajonams, kurie savo brangiau pagamintus grūdus galėjo gabenti į kaimynines vartojimo rinkas tik labai aukštais nedideliems nuotoliams tarifais, bet padarė įtakos ir tarifams vietinių javų, kurie vietinio apdirbimo sąlygomis yra labai brangūs. Pradėjus daug vežti pigių grūdų į Šiaurės, ir ypač į Vakarų rinkas, staiga smarkiai krito kainos vietinėse rinkose, o tai savo ruožtu tiesiogiai paveikė ir Rusijos vidurinės juostos rinkas, nes javų kaina nebepriklausė nuo derliaus ir paklausos vartojimo rinkose, bet nuo rytinių rajonų, kur buvo pigiausia grūdų gamyba, rinkos kainų ir nuo transporto išlaidų, kurios susidarydavo, vežant grūdus iš tų rajonų į didelio vartojimo Šiaurės ir Vakarų rinkas. Be to, rytiniuose ir pietiniuose pakraščiuose gaminamiems grūdams buvo teikiamos tam tikros eksporto lengvatos, pastačius centriniuose vartojimo rajonuose vadinamuosius užvežimo sandėlius, kuriems buvo nustatytos specialios užvežamosios tarifų lengvatos: siunčiami iš tolimų pigios gamybos rajonų pigiais tarifais pigūs grūdai galėjo būti iškraunami užvežamuosiuose sandėliuose ir devynis mėnesius laukti paklausos iš artimiausių vartojimo punktų. Antrą kartą pakrauti, jie galėjo būti vežami į bet kurį galutinio paskyrimo punktą be pertraukos užvežamajame sandėlio punkte. Vadinasi, būti vežami iš užvežamojo sandėlio į galutinio paskyrimo punktą tarifais beveik 4 kartus pigesniais už tuos, kuriais galėjo būti pasiųsti į vartojimo vietą brangiai pagaminti vietiniai grūdai."

Užvežamieji sandėliai visados būdavo prigrūsti pigių grūdų, kurie be paliovos veikė kainų mažinimą šiuose rajonuose juo labiau, nes brangių vietinės gamybos grūdų nebuvo galima kitaip parduoti, kaip tik į užsienio rinkas, atskirtas importinėmis rinkliavomis, ir į kurias, kaip arti esančias, eksportas buvo galimas tik labai aukštais trumpų nuotolių tarifais (1/25 kp kainavo nuvežti varstą vieną pūdą). Tiesioginis ir labai neigiamas to padarinys buvo: 1. Visiškas rimtų vietinių javų prekybos firmų išnykimas. Jos pamažėl subankrutavo, negalėdamos konkuruoti su rytiniais pigiais, iš toli pigiais tarifais atgabenamais grūdais, įgijusiais kartais kažką panašaus į monopolijas

rinkose. 2. Nuolatinis grūdų mėtymas iš vienų rinkų į kitas ir visuotinis jų kainų kritimas.

Žalą, kurią vakarinės ir šiaurinės rinkos turėjo dėl pigių grūdų pristatymo iš pigios Rusijos vidurinės juostos rajonų, šie rajonai savo ruožtu turėjo dėl pigesnės gamybos grūdų, atgabenamų iš rajonų dar labiau į rytus, kur iki šiol buvo paplitusi avininkystė ir gyvulininkystė. Dėl pernelyg pigaus javų gabenimo tolimais atstumais avių ir gyvulių ūkis galėjo pradėti greitai nykti, nes buvo pradėtos arti labai derlingos stepės ir milžiniškais kiekiais gaminti labai pigūs grūdai, su kuriais negalėjo ir negali konkuruoti Rusijos vidurinės juostos grūdai. Pagaliau grūdų gabenimas įgijo tokį mastą, kad dabar nėra nė vienos gubernijos, išskyrus nebent Šiaurės rytines, į kurias nebūtų kasmet atvežama ir iš kurių nebūtų išgabenama dešimtys milijonų pūdų javų. Tokiomis sąlygomis grūdų kainų svyravimas, nors ir yra, bet greičiau mažėja negu didėja...

Visas miestų fabrikų proletariatas, kasdien pirkdamas iškeptą duoną, priverstas yra mokėti už ją brangiai, nors grūdai būtų pigūs, nes grūdų kaina savaime turi įtakos keptos duonos kainos kilimui ar kritimui tik 1/30 dalimi, t. y. labai menkai ir nepastebimai pirkėjui vartotojui.

Apskritai tarifų rezultatas yra gamybinės pramonės smukimas dėl pirkėjų stokos saviems gaminiams, žemės ūkio verslo kritimas dėl žemės ūkio darbo neapsimokėjimo ir dėl darbo rankų stokos, nes darbininkai išvykdavo ieškoti geresnės dalios ir jos nerasdavo nei miestuose, nei pramoniniuose gamyklų centruose.

Dar didesnę žalą ir nuostolį visos Rusijos žemės ūkiui, ypač jos Vakarų ir Šiaurės vakarų juostai, padarė maltos produkcijos diferenciniai tarifai.

Anais laikais malūnų produkcija nebuvo skirta išvežimui ir, nors gyvavo ir savarankiškai plėtojosi, bet ji tenkino vietinį vartojimą ir perdirbdavo daugiausia vietinę žaliavą. Kai dėl javų diferencinių tarifų, jų gamyba rytuose ir pietryčiuose greitai augo ir sukėlė visuotinį visose gubernijose javų važtų gabenimą, visuotinį grūdų kainų kritimą ir patogių jiems parduoti rinkų stoką, tada didžiausios grūdų gamybos centruose vyriausybė nusprendė, jog tikslinga plėtoti malūninkystę eksporto reikalui. Kartu buvo manoma sudaryti artimiausiai grūdų gamybai patogią rinką ir palengvinti perdirbtų grūdų išvežimą iš dalies į kai kurias vidaus rinkas, iš dalies į užsienį...

Išklausęs pranešimus, Gardino gubernijos komitetas didele balsų dauguma, – keturi nariai laikėsi savo nuomonės, nutarė: 1. Prašyti, kad tarifų lūžis Čeliabinske liktų ateičiai ir taip būtų apsaugota Europos Rusijos duoninių grūdų rinka nuo pigių Sibiro grūdų antplūdžio. 2. Rūpintis, kad būtų imtasi priemonių, jog išvežamieji grūdų ir maltų produktų tarifai negalėtų būti taikomi duoniniams grūdams ir miltams, neišvežamiems iš krašto ribų, t. y. užsienio eksporto dingstimi grūdai nebūtų gabenami šalies viduje, naudojantis maltinių ir eksportinių tarifų lengvatomis. 3. Rūpintis, kad stočių išlaidos būtų imamos

pagal važtos nugabentą nuotolį, nuo pūdo varsto, o ne nuo vagono ir nepriklausomai nuo vagono nuvažiuoto nuotolio. 4. Prašyti nustatyti įvežamuosius muitus užsienio duonai ir duoninių augalų grūdams. 5. Rūpintis, kad būtų pakeisti tiek vidaus ir eksportinių grūdų, taip pat sėklų, išspaudų ir sėlenų transportavimo tarifai, tiek ir veikiančios taisyklės malimo produktams gabenti[54].

Ne mažiau atsidėjęs nagrinėjo geležinkelių grūdų tarifų klausimą ir Vilniaus gubernijos komitetas žemės ūkio poreikiams tirti. Štai, pvz., Vilniaus žemės ūkio draugija įteikė savo siūlymus dėl grūdų tarifų, juos plačiau motyvuodama. Grūdų tarifų klausimas Vilniaus gubernijos žemdirbiams esąs labai svarbus daugiausia vidaus rinkos požiūriu, nes Vilniaus gubernija yra beveik išimtinai žemdirbiška, nors ir nepakankamai gamina grūdų vietiniam vartojimui aprūpinti. Į Vilnių kasmet atgabenama iš Vilniaus gubernijos apie 200 tūkstančių pūdų duoninių grūdų, tuo tarpu iš kitų gubernijų čion pristatoma daugiau kaip 1 milijonas pūdų. Šis vietinės rinkos užtvindymas atvežtiniais javais yra bendras reiškinys visam Šiaurės vakarų kraštui. Priežastis to esąs javų gamybos išplėtimas ryšium su geležinkelio tinklo išplėtojimu rytinėse ir pietų rytinėse gubernijose, kur javų gamybos išlaidos yra labai nedidelės. Tuo tarpu Vilniaus gubernijoje žemė yra palyginti prastesnė, o kultūriniu požiūriu, žemės ūkis reikalauja kur kas daugiau išlaidų.

Žemdirbystės ir žemės ūkio pramonės departamento žiniomis, 1890 m. vieno pūdo gamyba Voronežo gubernijoje kainavo 29,2 kp, Oriolo gubernijoje – 28,9, Kursko gubernijoje – 27,8, Tulos gubernijos juodžemio rajonuose tik 25,1 kp. Tuo tarpu iš tų gubernijų į Šiaurės vakarų kraštą vežama daugiausia grūdų važtų. Finansų ministerijos statistikos duomenimis (priedas prie „Viestnik finansov" Nr. 25, 1902 m.), į Šiaurės vakarų kraštą kartu su Smolensko, Pskovo ir Naugardo gubernijomis 1895 m. į geležinkelio stotis atgabenta duoninių grūdų 36 214 000 pūdų, iš jų – iš vietinių gubernijų 3 908 000 pūdų, iš Pavolgio gubernijos – 2 840 000, o iš minėtų šiaurinių juodžemio gubernijų – 12 065 000 pūdų, o kiti apie 18 mln. pūdų buvo atgabenta iš kitų gubernijų partijomis nuo 283 iki 5 857 000 tūkst. pūdų. Vadinasi, per 1/3 visų atgabentų į šį kraštą grūdų buvo atvežta iš šiaurinių juodžemio gubernijų. Vieno pūdo javų atgabenimas vidaus susisiekimo keliais kainuoja nuo 1650 iki 1750 varstų 24,92 kp, vadinasi, rugiai iš Tulos gubernijos Vilniuje kainuos 25,10 + 24,92 = 50,02 kp. Tuo tarpu vietiniams žemvaldžiams vieno pūdo gamyba atsieina 54,1 kp, atgabenimas geležinkeliu vieno pūdo iki 50 varstų atstumu kainuos 1,47 kp, o nuo 50 iki 150 varstų – 4,41 kp, o tai kartu su gamybos kaina pirmuoju atveju kainuos 54,10 + 1,47 = 55,57 kp, antruoju atveju – 54,10 + 4,41 = 58,51 kp pūdas. Aišku, tokiomis sąlygomis vietiniai žemvaldžiai ne-

[54] Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – С. Петербург, 1903. – Выпуск 11: Гродненская губерния. – С. 130–144, 206–212.

gali konkuruoti, jeigu vidutiniškai rugių pūdo kaina mūsų krašte neviršys 60 kp. Akivaizdu, kad tokia tarifinė politika kliudė plėtotis vietiniam žemės ūkiui, kuris dabartinėmis sąlygomis yra pasmerktas sunykti. „Žinoma, ši reforma negali būti nukreipta į tai, kad dideliu tarifų pakėlimu būtų sumažintas grūdų atgabenimas į mūsų guberniją ir taip pakelta kaina“. Su tuo vyriausybė esą nesutinka. Bent komitetas peržiūrėti tarifams buvo tos nuomonės ir tarifų pakėlimą atmetė. Tačiau ir be esminio veikiančių tarifų pakeitimo galima pasiekti tikslaus ir teisingo tarifinių normų reguliavimo, nepakenkiant tolimų rajonų žemvaldžių interesams, būtent: 1. Reikia panaikinti dabartiniu metu imamas papildomas rinkliavas grūdų važtams gabenti, o geležinkelių pajamoms kompensuoti įvesti papildomą rinkliavą už priskaitomą važtos mokestį proporcingai vagono nuvažiuotam keliui. 2. Reikia nustatyti dvigubą tarifų sistemą grūdų važtoms: kuo žemesnius eksportinius diferencinius ir vidaus padidintus, palyginti su eksportiniais. Žinoma, būtų pageidaujama įvesti vienodą vidaus tarifą pūdui nugabenti vieną varstą. Kadangi dabartiniu metu tai sunkiai įmanomas dalykas, reikėtų rūpintis tik tarifų padidinimu tolimiems atstumams ir sumažinimu mažiems atstumams, kad taip tam tikru laipsniu būtų sumažintas aiškus pranašumas, teikiamas tolimiems rajonams ir darantis žalą artimiems rajonams. Tarifų sumažinimas palengvintų Rusijos grūdų pardavimą užsienio rinkose.

Pranešime pažymėtas svarbus faktas, kad diferenciniai tarifai vienodi vidaus prekybai ir eksportui skirtiems gabenimams neteikia jokios naudos tolimiems rajonams, nes kainos grūdams svarbiausioje mūsų rinkoje Vilniaus mieste nusistato visados remiantis eksportinėmis prekėmis Liepojoje, atmetus grūdų važtos kainą tolimiausiam atstumui nuo Vilniaus iki Liepojos, t. y. 476 varstams po 6,5 kp nuo vagono varsto, arba 3,4 kp pūdui. Pranešime taip pat nurodoma kenksmingumas vietinei malūninkystei vienodo grūdų ir maltinių produktų tarifo. Komitetas reiškė pageidavimą sumažinti ir tarifus išspaudoms, nes tai būtų naudinga vietinei gyvulininkystei plėtoti[55].

Tą patį sakė dėl geležinkelių tarifų sureguliavimo ir kiti Vilniaus gubernijos komitetai, be to, dar pridurdami, kad būtų pageidaujama sumažinti tarifus mineralinėms trąšoms ir pieno ūkio produktams, taip pat nustatyti geležinkelių atsakomybę už nelaiku pristatytus grūdų ir kitų žemės ūkio produktų važtas[56].

Tai, kad visų lietuviškųjų gubernijų komitetai daug ir argumentuotai kalbėjo apie grūdų geležinkelių tarifus, kaip apie pagrindinę Lietuvos žemės ūkio nusmukimo priežastį, rodo, jog ši carinės kolonijinės politikos priemonė buvo labai skaudi ūkiui, gaminančiam grūdus rinkai.

[55] Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – С. Петербург, 1903. – Вып. 4: Виленская губерния. – С. 31–34.

[56] Ten pat. – P. 164–166.

Susisiekimas

Prekybos augimą pobaudžiaviniais laikais lėmė tolesnis susisiekimo kelių tobulinimas. Dar baudžiavos laikais pradėta plentų ir geležinkelių statyba. Be Peterburgo–Varšuvos kelio su šaka nuo Lentvario per Kauną iki Prūsų sienos, nutiesto dar prieš 1863 m., atsiranda naujos šakos. Carinės Rusijos geležinkelio statybos tikslas lieka tas pats: 1. Politiškai glaudžiau prijungti Lietuvą prie Rusijos. 2. Ekonomiškai atpalaiduoti Vakarų sritis, iš jų ir Lietuvą, nuo priklausomybės Prūsijai. Padaryti sau išėjimą į Europą, be jūros, taip pat ir sausumos keliais. Seniau nutiestų per Lietuvą dviejų plentų magistralių nuo Mintaujos (Jelgavos) iki Tauragės ir Dinaburgo (Daugpilio) – Kauno, Varšuvos link, jau nebepakako. Vadinasi, statant geležinkelius Lietuvoje, vadovautasi ne Lietuvos ekonominiais interesais, bet Rusų imperijos politiniais ir ekonominiais reikalais. Nemenkos reikšmės čia turėjo ir strateginiai sumetimai. Dėl to, pvz., daug pinigų sukišta į nebūtinai reikalingus du tunelius. Tais pačiais sumetimais buvo nustatytas ir geležinkelių plotis 1524 mm vietoj Vakarų Europoje įsigalėjusio 1435 mm pločio. Dėl to prie sienos vagonus tekdavo perkrauti, o tai pabrangindavo prekių vežimą. Galimas daiktas, kad čia galėjo turėti tam tikros reikšmės ir noras, padidinus pasienio stotyse perkrovimo išlaidas, paskatinti savų uostų ir prekybos laivyno augimą. Iš dalies žiūrėta ir didesnio vagonų erdvumo ir keleiviams patogumo dideliuose Rusijos plotuose ir toliuose. Tačiau bene daugiausia čia turėjo reikšmės strateginiai sumetimai – noras apsidrausti nuo priešo invazijos gerais geležinkeliais. Napoleono nepavykęs žygis Rusijon, tarp kitko, ir dėl blogų kelių, rusų strategams atrodė įspėjimas iki tam tikro laipsnio vengti gerų kelių, ar bent juos padaryti sunkiai prieinamus priešams. Be gerų kelių, Rusijos beribiai plotai turėjo atstoti silpną gynybą ir krašto vidaus organizuotumą. Galvota taip: jeigu jau be geležinkelio nebegalima apsieiti, tai bent juos reikia statyti platesnius už Vakarų Europos, kad įsiveržęs priešas negalėtų savo riedmenų naudoti okupuotuose kraštuose. Tačiau tai buvo perdėtas galvojimas. 1914 m. karas parodė, kad tai nesudarė didelės kliūties priešui pertvarkyti geležinkelius ir paleisti jais savo riedmenis. Vadinasi, jei kitokiu kaip Vakarų Europos geležinkelių pločiu tikslo nepasiekta, tai juo labai buvo pakenkta tarptautinio prekių ir keleivių judėjimo patogumui[57].

Kokios įtakos strateginiai sumetimai turėjo tų laikų carinės geležinkelių statybos politikai, rodo tai, jog 1853 m. Liepojos pirkliai prašė rusų valdžios duoti jiems koncesiją nutiesti geležinkelio liniją Liepoja–Jurbarkas–Kaunas. Tačiau rusų valdžia sutiko leisti nutiesti geležinkelį Jurbarkas–Liepoja, bet neleido tiesti geležinkelio nuo Jurbarko į Kauną. Geležinkelio Jurbarkas–Liepoja tikslas buvo tas, kad, neleidžiant plukdyti Nemunu iki Jurbarko toliau

[57] *Jankevičius J.* Lietuvos geležinkeliai istorijos šviesoje // Technika ir ūkis, 1936, Nr. 2. – P. 37–39.

krovinių į Prūsus, tie kroviniai galėjo būti pakreipti geležinkeliu į Liepoją. Tačiau šios perspektyvos be geležinkelio tąsos nuo Jurbarko iki Kauno buvo miglotos ir iniciatoriai, negavę valdžios sutikimo visam projektui, atsisakė nuo jo dalies vykdymo. Be abejo, geležinkelio linija iš Kauno į Vakarus Panemuniais iki Jurbarko ir toliau per Žemaitiją, o kita šaka per Klaipėdos kraštą, sujungdama Kauną su Klaipėdos uostu, būtų buvusi Lietuvai labai naudinga.

Labai svarbus Lietuvai buvo Liepojos–Romnų geležinkelio ruožas Liepoja–Radviliškis–Jodkonys (Etkany – dabartiniai Kaišiadorys). Koncesija šiam geležinkeliui statyti buvo duota 1869 07 03. Kelio statyba buvo baigta ir atidaryta susisiekimui 1871 09 16. Tuo keliu norėta prekių krovinius iš Lietuvos ir Baltarusijos pakreipti į Liepojos uostą, atsisakant Karaliaučiaus uosto ir taip išvengiant Vokietijos tranzitinių muitų. Tačiau tas tikslas nevisiškai buvo pasiektas. Daug krovinių vis tiek buvo vežama į Karaliaučių, nepaisant Liepojos–Kaišiadorių šakos. Tam priežasčių buvo kelios: 1. Liepojos uostas nebuvo sutvarkytas ir per seklus. 2. Skirtumas geležinkelio ilgumo: Vilniaus–Karaliaučiaus buvo 345, o Vilniaus–Liepojos – 383 km. Carinė rusų valdžia labai susirūpino ir ėmėsi ypatingų priemonių Liepojos uostan kroviniams pakreipti: ėmė gilinti uostą ir statyti krantines, įvedė specialius per Virbalį išvežamiems kroviniams mokesčius ir leido Liepojos geležinkelio bendrovei pastatyti geležinkelį Radviliškis–Kalkūnai (Daugpilis), kuriuo turėjo būti vežami kroviniai iš Baltarusijos šiaurės ir Lietuvos rytų į Liepoją. Geležinkelis Radviliškis–Panevėžys–Obeliai–Kalkūnai–Daugpilis buvo pastatytas ir atiduotas eksploatuoti 1873 11 21. Tai buvo trečioji labai svarbi Lietuvos ekonominiam gyvenimui susisiekimo šaka. Pažymėtina, kad Peterburgo–Varšuvos geležinkelyje vietoj vienų bėgių kelio 1890–1893 m. buvo pastatytas ir antras kelias. Tai buvo padaryta ne dėl to, kad prekių ir keleivių judėjimui būtų per maža vieno kelio, bet dėl to, kad to reikėjo strateginiais sumetimais. Šis geležinkelis iš „Vyriausiosios Rusijos geležinkelių bendrovės“ valstybės buvo išpirktas 1894 01 01.

1876 05 12 carinės valdžios aktu buvo sujungta „Liepojos–Kaišiadorių ir Kalkūnų–Radviliškio geležinkelio bendrovė“ su „Lentvario–Vilniaus–Romnų geležinkelio (pastatyto 1873 m.) bendrove“ į vieną „Liepojos–Romnų geležinkelio bendrovę“. Be to, šioji bendrovė susitarė su „Vyriausiąja Rusijos geležinkelių bendrove“, kuriai priklausė geležinkelio Peterburgas–Varšuva ir Vilnius–Virbalis geležinkelis, kad tarp Vilnios ir Kaišiadorių (72 varstai) bus nutiesti antrieji bėgiai, kuriais turėjo važiuoti Liepojos–Romnų geležinkelio traukiniai tranzitu. Už teisę leisti važiuoti šiuo keliu iki 16 traukinių per parą „Liepojos–Romnų bendrovė“ turėjo mokėti „Vyriausiajai Rusijos geležinkelių bendrovei“ 144 tūkst. rb per metus. Nepaisant visų pastangų padidinti prekių ir krovinių judėjimą, Liepojos–Romnų geležinkelis blogai dirbo, todėl carinė valdžia nutarė šį geležinkelį iš bendrovės išpirkti ir jis 1894 01 13 perėjo valstybės žinion.

Be plačiųjų geležinkelių, carinio viešpatavimo Lietuvoje laikais buvo pastatyta Lietuvoje ir siaurųjų geležinkelių. 1895 10 23 – Švenčionėliai–Pastovys. Jį pastatė „Pirmoji Rusijos privažiuojamųjų geležinkelių bendrovė". 1897 m. tai pačiai bendrovei buvo duota koncesija nutiesti siaurąjį geležinkelį Švenčionėliai–Panevėžys su šaka į Ukmergę. Panevėžio–Švenčionėlių šaka buvo nutiesta ir susisiekimui atidaryta 1899 05 28.

Klaipėdos krašte geležinkelius tiesė Prūsų valdžia, naudodama anglų kapitalą. 1872 03 25 buvo išleistas įsakas tiesti Tilžės–Pagėgių–Klaipėdos geležinkelį, o 1889 04 08 – tiesti geležinkelį Klaipėda–Bajorai. Remiantis 1900 05 25 įsaku, buvo leista statyti geležinkelį Pagėgiai–Lauksargiai.

Prūsų valdžia rūpinosi geležinkelių statyba ne tik savo valdomoje teritorijoje, bet ji po laimėto karo 1871 m. su Prancūzija nebeslėpė, kad turi savo planų ir Rytuose.

„Rygos–Mintaujos geležinkelių bendrovė", pastačiusi 1868 m. Rygos–Mintaujos (Jelgavos) geležinkelį ir 1873 m. jo tąsą Mintaujos–Mažeikių geležinkelį, prijungtą prie Liepojos–Romnų, ir kliudžiusį Lietuvos žemę, matyt, inspiruota Prūsų valdžios 1877 m. paprašė koncesijos savo geležinkelį iš Mažeikių sujungti su Naumiesčiu (Žemaitijoje) prie Prūsų sienos. Carinė valdžia šiam geležinkeliui leidimo nedavė. Tačiau tuo dar viskas nesibaigė. 1894 08 21 Vokietijos pasiuntinys Peterburge oficialiai pareiškė savo valdžios pageidavimą, kad ką tik pastatytas geležinkelis Klaipėda–Bajorai Rusijos valdžios būtų pratęstas į šiaurę Kretingos–Skuodo–Priekulės ruožu, kad būtų nutiestas geležinkelis nuo Tilžės–Pagėgių į Tauragę–Šiaulius–Mintaują–Rygą ir Rusija pastatytų geležinkelį iš Naumiesčio į Mažeikius. Caro vyriausybė atsisakė tą pageidavimą patenkinti. Negana to, ji 1895 02 06 davė įsakymą ką tik baigtą strateginį geležinkelį Varėna–Alytus prailginti, pastatant tiltą per Nemuną Alytuje, lanku Alytus–Suvalkai–Augustavas–Gardinas (vadinamąjį „Užnemunio" geležinkelį). Geležinkelis buvo baigtas 1898–1899 metais

Tokios vyko varžybos tarp Rusijos ir Vokietijos. Rusai iki 1914 m. Lietuvoje pastatė 640 km plačiųjų geležinkelių ir 126 km siaurųjų – iš viso 766 km, neskaičiuojant lenkų okupuoto Vilniaus krašto, kur liko daugiau kaip pusė geležinkelių[58].

Vandens keliai. Šalies ūkiui plėtotis labai daug padeda vandens keliai. Tačiau carinė rusų valdžia net ir buvusių natūralių kelių deramai nenaudojo, nekalbant apie dirbtinius arba perkasus.

Natūralią Lietuvos vandens kelių sistemą sudaro Nemuno upynas, kuris su savo intakais apima beveik visą Lietuvą ir jungia jos visus kraštus. Nemuno upyno ilgumas siekia 7513 varstų. Iš jų 4494 varstais galima vien sieliai leisti, 1138 varstais plaukioja laivai laiveliai ir 99 varstais kursuoja laivai su prekė-

[58] *Jankevičius J.* Lietuvos geležinkeliai istorijos šviesoje // Technika ir ūkis, 1936, Nr. 2. – P. 39–40.

mis. Iš viso plaukiojamojo kelio yra 5731 varstas, iš jų 560 varstais plaukioja garlaiviai.

Navigacijos ilgumas, 1902–1911 m. duomenimis, vidutiniškai skaičiuojant, toks:

ledus išneša tarp kovo 28 d. ir balandžio 21 d.;

užšąla tarp lapkričio 1 ir 16 d.;

pati navigacija trunka 228–261 dieną;

kai kurioms Lietuvos gubernijoms vandens kelių tenka (varstų).

Vandens kelių ilgumas (varstais)[59]

	Kauno gub.	Vilniaus gub.	Suvalkų gub.	Iš viso
Sieliams varyti	290,0	1201,0	14,0	1505,0
Laivams plaukioti	81,0	141,0	74,0	296,0
Iš viso	371,0	1342,0	88,0	1801,0
1000 kubinių varstų vandens kelių	10,6	36,3	8,0	18,3

Kaip matome daugiausia vandens kelių būta Vilniaus gubernijoje, mažiausiai – Suvalkų gubernijoje.

Plentai. Plentų Lietuvoje truputį daugiau buvo Suvalkų gubernijoje, kur visi apskričių miestai buvo sujungti plentais. Iš viso Suvalkų gubernijoje prieš karą plentų buvo 776 varstai.

Kauno gubernijoje tuo metu buvo senieji plentai nuo Mintaujos iki Tauragės (pro Milvydžius ir Šiaulius) ir antrasis – nuo Daugpilio pro Uteną iki Kauno, o iš Kauno per Marijampolę, Kalvariją, Suvalkus, Augustavą... Varšuvos link. Iš viso Kauno gubernija turėjo 344 varstus plentų.

Vilniaus gubernijoje vienas plentas ėjo nuo Panemunės pro Kruonį, Alytų, Merkinę, Druskininkus iki Ratnyčios ir nuo ten šakojosi į šiaurės rytus. Ši šaka buvo prijungta iki geležinkelio, kuris vedė iš Varėnos į Gardiną. Be to, plentas dar ėjo nuo Valkininkų iki Varėnos ir iš Varėnos – viena šaka pro Daugus į Alytų, kita – pro Perlojų į Merkinę. Iš viso plentų Vilniaus gubernijoje buvo 343 varstai.

Paprastieji keliai. Jų Kauno gubernijoje buvo 6402 varstai, Vilniaus – 24 521 ir Suvalkų 7391 varstas. Bendras kelių vaizdas matomas iš šios lentelės:

[59] *Rimka A.* Lietuvos ūkis: Statistikos tyrinėjimai. Antrasis leid. – K.–V., 1922. – P. 101.

Lietuvos kelių ilgis (varstais)[60]:

Gubernija	Plentų	Akmenimis grįstų kelių	Paprastų kelių	Geležinkelių	Vandens kelių	Iš viso
Kauno gub.	343,8	28,3	6402,5	6774,6	545	371
Vilniaus	342,7	13,0	24 521,7	24 877,4	1059	1342
Suvalkų	776,3	13,7	7391,0	8181,0	221	88
Iš viso	1462,8	55,0	38 315,2	39 833,0	1825	1801

Gubernija	1000 kvad. varstų teko		10 tūkst. gyventojų teko
	vandens kelių	geležinkelių	geležinkelių
Kauno gub.	10,6	15,4	3,06
Vilniaus	36,3	28,8	5,49
Suvalkų	8,0	20,5	3,30
Iš viso (vidutin.)	18,3	21,5	3,95

Iš lentelių matyti, kad geležinkelių ir vandens kelių daugiausia turėjo Vilniaus gubernija.

Nė viename Lietuvos miestų, net Kaune ir Vilniuje, nebuvo *elektrinių tramvajų*, o tik primityvūs „arklių tempiami tramvajai" – Kaune nuo 1792 m. buvo „konkė", važinėjusi nuo Rotušės aikštės iki geležinkelio stoties.

Automobilių susisiekimas. Lietuvoje automobilių susisiekimas iki 1914 m. buvo beveik nežinomas. Tiesa, keleiviniai autobusai pradėjo važinėti tarp Suvalkų–Kauno ir berods Kybartų apie 1911 m., bet reguliaraus transporto neišliko.

Susisiekimo keliams tobulinti, geležinkeliams statyti, plentams tiesti, upių vagoms valyti reikėjo daug darbo jėgos. Sustojus tiems darbams, suproletarėję sodžiaus gyventojai ieškojo kitur uždarbių. Prasidėjo emigracija į Ameriką ir į Rusijos didmiesčius, o tai palengvino ir pats susisiekimo tobulėjimas.

Be to, daugėjant proletariato, turėjo intensyvėti ir prekyba, nes didėjo miestai, daugėjo žmonių, gyvenančių iš pinigų.

Lietuvos sąskaita augo tie miestai, kurių buvo patogesnė geografinė padėtis už Lietuvos ribų – Liepoja, Ryga, Karaliaučius.

Gyventojai ir miestai

Gyventojų skaičius Lietuvoje nuo 1864 m. smarkiai padidėja. Tikrąjį Lietuvos gyventojų skaičių nustatė 1897 m. visuotinis gyventojų surašymas. Gyventojų skaičius kito taip:

[60] *Rimka A.* Lietuvos ūkis: Statistikos tyrinėjimai. Antrasis leid. – K.–V., 1922. – P. 104.

Gubernija	1858 m.	1870 m.	1897 m.	1914 m.
Kauno gub.	988 287	1 115 600	1 544 564	1 857 100
Vilniaus	841 095	1 002 110	1 591 207	2 075 900
Suvalkų	–	541 000*	582 913	718 000

* 1872 m. duomenys.

Kauno gubernijoje, 1897 m. surašymo duomenimis, 1 km² teko 38, 1912 m. jau 45 žmonės, miestuose gyveno 5 proc. visų gyventojų. Vilniaus gubernijoje (be Dysnos ir Vileikos apskr.) 1897 m. 1 km² teko 39,6 gyventojo, o 1912 m. – 49,2, miestų gyventojams – 17,3 proc. Suvalkų gubernijoje 1897 m. 1 km² teko 50,6 gyventojo, o 1912 m. – 57 gyventojai, miestams teko 13,4 proc. Iš viso visose trijose gubernijose buvo apie 3 mln. gyventojų.

Tokį spartų gyventojų augimą sąlygojo pramonės plėtojimasis, dideli darbai prie geležinkelių, plentų, miestuose tvirtovių statymas. Aišku, kad didėjąs gyventojų skaičius lėmė ir prekybos, atseit rinkos santykių plėtojimąsi.

Carinė politinė priespauda, ekonominis atsilikimas, kultūriniai varžymai verčia daugumą Lietuvos gyventojų emigruoti į užsienį. 1905–1906 m. revoliucija šiek tiek sumažina politinę ir kultūrinę priespaudą, bet po to užėjusi reakcija panaikina didelę gautų laisvių dalį.

Pasiskirstant gyventojams, svarbus vaidmuo tenka miestų ir miestelių gyventojų, miestų proletariato skaičiaus didėjimui. Būdingą Lietuvos bruožą sudaro ir tautybių pasiskirstymas pagal profesijas. Valstiečiai, kaimo darbininkija, amatininkai – lietuviai, dvarininkai žemvaldžiai – lenkai ar sulenkėję bajorai. Daug miestiečių pirklių, tarpininkų, amatininkų, juodadarbių – žydai, valdininkai – rusai, vokiečiai – dvarininkai, amatininkai. Ypač nepastovi miestų gyventojų padėtis – suvarius žydus iš kaimų į miestus, ima smarkiai augti jų skaičius miestuose. Tai skatina ir nustatymas žydams ribos, už kurios jiems buvo draudžiama gyventi. Todėl žydų varguomenė susigrūda į Lietuvos ir Baltarusijos miestus, o tai neigiamai veikia ir darbo rinką.

Pradėjus atsirasti stambesnei pramonei Kaune, Vilniuje, Šiauliuose, į miestus pradeda telktis ir sodžiaus proletariatas, užimdamas fabrikuose paprastų darbininkų vietas. Tuo tarpu meistrai dažniausiai būdavo ne vietiniai, o dažnai vokiečiai. Tačiau 1905 m. jų daugiau atsiranda ir lietuviškos visuomenės miestuose.

Patobulėjus susisiekimui, Lietuvos miestai pradeda gana smarkiai augti. Juose plėtojasi pramonė ir prekyba, didėja administracijos aparatas, laikoma daugiau kariuomenės. Didesnių Lietuvos miestų gyventojų skaičiaus augimas matomas iš šios lentelės (1000 gyv.).

Miestai	1912 m.	1909 m.	1904 m.	1897 m.	1885 m.	1870 m.	1860–1863 m.
Vilnius	204 (1)	205	168	155	105	64	60
Kaunas	84	–	75	71	50	33	24
Gardinas	59	–	43	47	40	41	20
Suvalkai	24	24	21	22	17 (2)	20 (3)	11
Šiauliai	23	–	17	16	21	13	7

(1) – 1914, (2) – 1890, (3) – 1872.

1914 m. Kauno gyventojų skaičius padidėja iki 90,9 tūkst. – 51,9 tūkst. vyrų ir 39,1 tūkst. moterų. Ukmergės – iki 16,9 tūkst., Šiaulių – iki 31,3, Naumiesčio – iki 9,4, Vilkaviškio – iki 11,5, Kalvarijos – iki 13,7, Marijampolės – iki 10,7, Seinų – iki 6 tūkst., Vilniuje gyvena 214,6 tūkst., iš jų – vyrų 115,5, moterų – 99,1. Didelis vyrų perteklius Kaune ir Vilniuje rodo buvus tuose miestuose daug kariuomenės.

Kad miestai augo ne iš savo natūralaus prieauglio, rodo ir Vilniaus gyventojų susiskirstymas pagal gimimo vietą 1875 m. (procentais): Vilniuje gimusių buvo 49,0, Vilniaus gubernijoje – 25,1, Šiaurės vakarų krašte – 12,2, kitose imperijos vietose – 11,0, svetimšalių 1,3 proc.[61]

Žydai. Žydų padėtis pobaudžiaviniais laikais, pastačius geležinkelį, taip pat dėl jų kraustymosi iš kaimo smuklių gerokai kinta. Atrodo, kad tas kitimas vyksta iki to laiko, kai žydai plačia srove pradeda veržtis iš Lietuvos į užsienius. Tų laikų pačių žydų autorių straipsniuose randame daug nusiskundimų žydų gyvenimo sąlygomis Lietuvoje. Štai vienas autorius rašo: „Ši masė (žydų), neturinti atitinkamos fizinės ir moralinės erdvės plėtotis, labai smarkiai dauginasi tarsi užtvara. Kartu su tuo aiškiai kasmet didėja pauperizmas ir jis veikia tautos formavimąsi, kuriam materialiniai trūkumai visados yra nenugalimi stabdžiai. „Negalime kilniai galvoti ten, kur tenka galvoti tik apie duonos kąsnį“, yra pasakęs Monteskjė, o tuo mažiau galime reikalauti iš žydų, nuolatos spaudžiamų kasdienių nepriteklių, kad jie nors retkarčiais pagalvotų apie švietimo reikalingumą – švietimą, kuris rusiškajam žydui atrodo kažkas fantastiška, menkai pritaikoma gyvenime ir neduodančio jokios apčiuopiamos naudos“. Juk, įvedus akcizą, žydai buvo nušalinti nuo gėrimų gamybos, jiems pasidarė neprieinamos valstybinės tarnybos. Geležinkeliai, anot to paties autoriaus, aplenkdami daugelį miestų ir miestelių, gyvenamų daugiausia žydų, atėmė iš pastarųjų bent iš pradžių, gyvenimo lėšas. Daug vežėjų, fraktininkų, smuklių užvažiuojamųjų kiemų laikytojų nustojo savo gyvenimo šaltinio. Žydams buvo siūloma užsiimti žemės darbu, bet planas buvo sudarytas nevykusiai – be įtakingų žydų įsikūrimo komitetų, be žemės ūkio mokymo fermų su išsilavinusiais ekonomais

[61] *Залкинд В.* Опыт медико-топографического описания города Вильны. 1891. – С. 103–104.

ir prižiūrėtojais ir t. t. Svarbiausias esąs dalykas – leisti žydams laisvai apsigyventi[62].

Kitas autorius taip pavaizduoja žydų gyvenimo pakitimus XIX amžiuje. Prieš baudžiavos panaikinimą esą žydai gyvenę daugiausia kaimuose ir miesteliuose. Didesnė jų dalis vertėsi smulkia prekyba ir tarpininkavimu, supirkinėjo iš dvarininkų ir valstiečių žemės ūkio produktus, perparduodavo stambesniems pirkliams, aprūpindavo juos įvairiais amato dirbiniais. Stambieji pirkliai (jų buvo nedaug) prekiavo su užsieniu, siųsdavo grūdus ir miško medžiagas į Dancigą, Karaliaučių, važiuodavo į muges Leipcige. Kita žydų gyventojų dalis imdavosi valdinių parangų, atpirkimų, laikė užvažiuojamus kiemus, paštą, nuomavo iš dvarininkų smukles. Žydų amatininkų buvo nedaug, nes užsiėmimas amatu buvo laikomas prasčiokų darbu. Bendruomeniniame žydų gyvenime buržuazija, turėjusi savo rankose kahalinę valdžią, apribodavo amatininkų teises, apkraudavo juos specialiais arba padidintais, palyginti su kitais, mokesčiais. Tais laikais, anot autoriaus, tarp žydų gyventojų didelės įtakos turėjo dvasininkai: rabinai, šoichetai (skerdikai), magidai (pamokslininkai) ir kt.[63]

Iki baudžiavos panaikinimo dauguma žydų gyveno skurdžiai. Po baudžiavos panaikinimo, prasidėjus pramoniniam kapitalizmui, buvo smarkiai sukrėsta senoji žydų buitis. Kaip ir pirmasis autorius, šis taip pat pripažįsta, kad geležinkeliai išmušė žydus iš paprastos vagos. Seniau turėti jų verslai pasirodė mažai reikalingi. Dvarininkui, prie kurio seniau maitinosi miestelių gyventojai žydai, aptarnaudami jį kaip tarpininkai, dabar jau buvo nebereikalingi. Dvarininkai patys parduodavo savo grūdus. Iš miestelių ir kaimų žydai gyventojai suplūdo į miestus, kur metėsi į įvairius amatus, pamiršę senąjį prietarą, atsirado taip pat ir žydiškas proletariatas, kuris pirmas Lietuvoje pradeda organizuotą veiklą, kovodamas už savo interesus.

1860 m. stambus žydų kapitalas metėsi į geležinkelių statybą, bankų ir akcinių bendrovių organizavimą. Carinė valdžia tai palaikė, nes jai reikėjo kapitalo, ji suteikdavo jiems įvairių lengvatų ir privilegijų. Tačiau po Karakozovo šūvio (pasikėsinimo 1866 m. į caro Aleksandro II gyvybę) prasideda nepalanki žydams politika, ypač nuo 1886 m. imta žydus varžyti. Išaugę iš dvarininkų ir miestiečių kapitalistai jaučia, jog žydai yra jiems rimti konkurentai, prasideda šauksmai apie „žydų įsigalėjimą“ ir t. t. Todėl 1882 05 03 išleidžiamos „laikinosios taisyklės“, kurios draudžia jiems gyventi kaimuose, įgyti žemės, nuomoti ūkius arba administruoti dvarus. 1881 m. įvyksta daugybė pogromų. 1891 m. žydai buvo išguiti iš Maskvos.

[62] *Штейнберг О.* По вопросу об обращении евреев к земледелию // Сборник историко-статистических материалов по Виленской губернии. – Вильно: Тип. А. К. Киркора, 1868. – Ч. I. – С. 146–147.

[63] *Бухбиндер А. А.* История еврейского рабочего движения в России. – Ленинград, 1925.

XIX a. pabaigoje, 1897 m. gyventojų surašymo duomenimis, žydų gyventojų susiskirstymas profesijomis buvo toks: prekyboje jų buvo 38,65 proc., pramonėje – 35,43, patarnavime ir padieniame darbe ir tarnautojų – 6,61, laisvosios profesijos, valstybinėje ir visuomeninėje tarnyboje – 5,22, neproduktyvios ir neaiškios profesijos – 5,49, kariuomenėje – 1,07, žemės ūkyje – 3,55 procento. Žemdirbyste vertėsi labai nedaug žydų, nes pagal 1882 m. „taisykles" žydams buvo uždrausta apsigyventi sodžiuje, įgyti žemės, nuomoti ūkius arba valdyti dvarus. Dėl to ir žydų žemdirbių skaičius nustojo didėti. Žydai metėsi į amatus. Berods religiniais sumetimais žydai šalinosi fabrikinių įmonių darbo, o buvo linkę dirbti smulkiose žydiškose įmonėse, kur darbininkai kartais būdavo eksploatuojami daug labiau negu stambiose pramonės įmonėse. Pvz., nurodoma, kad Šiauliuose prekybos tarnautojai (įsakytinai) dirbo po 18–20 valandų[64]. Labai blogos buvo žydų darbininkų ir buitinės sąlygos.

Kartu vis daugiau atsirado žydų kapitalistų – pramonininkų, stambių pirklių, kurie mokėjo įsiteikti rusų biurokratams geriau negu kitų tautų verslininkai. Kauno gubernatorius 1870 m. apyskaitoje apie prekybinę depresiją sako: „Pakeisti visas šias sąlygas galima tik pritraukus kitų luomų kapitalistus, o tai dar ilgai kliudys ne tik beveik nenugalima žydų konkurencija, bet ir jų slaptų kahalų, labai galingų administracijos ir aukštesnių bei žemesnių teismo įstaigų kanceliarijose pinklės ir suktybės"[65]. Nebuvo berods neprieinami tam ir patys ponai gubernatoriai.

Praretėjus žydų miestuose ir miesteliuose dėl emigracijos, Lietuvos prekyba ir pramonė vis dėlto ilgainiui pateko į jų rankas ir stipriai buvo laikoma iki pat 1914 m. karo, nors žydų teisės daug kur buvo varžomos. Miestų buržuazijos viršūnė ir vadinamasis vidutinis luomas Lietuvos miestuose buvo žydiškas su akivaizdžiu polinkiu į rusišką kultūrą. Tai nulėmė ir savotišką krašto kultūrinį plėtojimąsi, kuris skyrėsi nuo daugumos gyventojų tautiškumo.

[64] *Бухбиндер А. А.* История еврейского рабочего движения в России. – Ленинград, 1925. – С. 12.

[65] Ковенская губерния за время 1843–1893. Puslapis autoriaus nenurodytas. – *Parengėjo pastaba.*

1914–1918 m. karas ir vokiečių okupacija

Rekvizicijos ir prekyba

Po Krymo karo, kuris atšaldė Rusijos santykius su Anglija ir Prancūzija, labai ima didėti Rusijos priklausomybė nuo Vokietijos. Tam padeda ir geografinis artumas ir nuo amžių palaikomi prekybiniai ryšiai. Prancūzų kapitalai dar mažai domino Rusiją, o Rusijos rytų politika ir rusų–turkų (1877–1878 m.) karas uždarė Rusijai Anglijos piniginę rinką. Tuo tarpu smarkiai pradėjusi industrializuotis Vokietija stengėsi tvirtai užimti savo kapitalui pozicijas.

Pirmaisiais 10–15 metų po baudžiavos panaikinimo Vokietija daugiausia įvežė į Rusiją pramoninių prekių (geležies, geležies ir ketaus dirbinių, bėgių, garvežių, instrumentų, mašinų ir kt.), reikalingų geležinkeliams statyti, fabrikams įrengti. Iki XIX a. paskutinio dešimtmečio Vokietija įveždavo iki 60–65 proc. ketaus liejinių, iki 50 proc. geležies, 50 proc. instrumentų, iki 70 proc. žemės ūkio mašinų ir t. t. Vokietija taip pat aprūpindavo kapitalu ir rusų geležinkelių bei pramonės statybą, realizuodama savo biržose rusų geležinkelių obligacijas, akcinių bendrovių akcijas, organizuodama Rusijoje akcines bendroves, naudodama vokiškus kapitalus ir kt. 1885–1898 m. 6 stambiausios Rusijos geležinkelių bendrovės realizavo obligacijų už 842 mln. markių. Pirmieji Rusijos akciniai komercijos bankai daugiausia buvo įkurti, palaikant vokiečių bankams, pvz., pirmasis Rusijoje – „Privatus komercinis bankas“ 1864 m., „Tarptautinis“, „Rygos“ ir daugelis kitų. Pramonėje vokiečiai daugiausia įsigalėjo elektrotechnikoje ir elektros apšvietimo bendrovėse, chemijos, mašinų įmonėse. Ypač imti į savo rankas vokiečiai pradėjo Lenkijos pramonę, kuri ėmė virsti tiesiog vokiečių firmų filialais. Vokiečiai ne tik eksportuodavo kapitalus ir prekes į Rusiją, bet ir asmeniškai aktyviai dalyvavo kuriant įmones, bankus, tiesiant geležinkelį.

Vokietija Rusiją traktavo kaip artimiausią, patogiausią ir didžiausią puskoloniją. Čia ji pigiai gaudavo žaliavos, maisto, parduodavo savo pramonės gaminius. Iš Rusijos ji kasmet gaudavo 300 tūkstančių sezoninių darbininkų žemės ūkio darbams. Septintajame–devintajame dešimtmetyje Rusija mielai priiminėjo vokiškus kolonistus. Sustiprėjusi Vokietija, sutriuškinusi Daniją (1864 m.) ir Austriją, paskui Prancūziją (1870 m.), sudarė 1879 m. karinę sąjungą su Austrija, o 1881 m. – ir su Italija, nukreiptą tiesiog prieš Rusiją. O. fon Bismarkas išbraukė Rusijos paskolų lakštų kotiravimą Berlyno biržo-

je ir sukurstė jau minėtą muitų karą su Rusija. Tai paskatino prancūzų kapitalo antplūdį į Rusiją ir pagaliau sąjungą Rusijos su Prancūzija, kuri 1904 m. virto anglų–prancūzų–rusų sąjunga (Antante).

1914 m. liepos 19 d. prasidėjo Pirmasis pasaulinis karas tarp dviejų imperialistinių frontų – tarp jų Rusijos ir Vokietijos. Pirmieji to karo šūviai pasigirdo Lietuvoje. Lietuva virto dviejų milžiniškų armijų karo fronto vieta. Prasidėjo milžiniškas Lietuvos ūkio per kartų kartas kauptų gėrybių naikinimas iš abiejų pusių. Rusų kariuomenė rekvizavo žemės ūkio produktus, degino trobesius strateginiais sumetimais, išvarinėjo gyventojus iš jų gyvenamųjų vietų.

1915 m. vasarą beveik visa Lietuva pateko vokiečių kariuomenės valdžion. 1915–1918 m. prasidėjo be galo sunkūs ir žiaurūs vokiečių okupacijos laikai. Kadangi rusų kariuomenė priešui nieko nenorėjo palikti, kas stiprintų jo potencialą, tai vokiečių kariuomenė užėmė gerokai aptuštintą kraštą. Daugelis gyventojų buvo apleidę savo vietas ir išvykę Rusijon kaip karo pabėgėliai.

Vokiečiai, kurie pradėdami karą disponavo ribotais žaliavų ir maisto produktų kiekiais, stengėsi iš okupuoto krašto kuo daugiau gauti žaliavų, maisto produktų ir išsiurbti visokiais įmanomais būdais daugiau lėšų karo reikalams. Tam reikėjo ypatingo ūkinio ir administracinio režimo. 1914 m. karo metais Vokietijoje buvo taikoma privalomo karinio ūkio sistema, centralizuojant visą ekonominį gyvenimą tam tikrose privalomose karinės valdžios kontroliuojamose įstaigose. Tas pats principas buvo taikomas ir okupuotuose kraštuose. Čia taip pat įvestas karinis centralizuotas privalomas ūkis. Krašto gėrybių paėmimas vyko ne laisva prekyba, bet rekvizicijomis. Lietuva buvo įterpta į tam tikrą karinės administracijos vienetą, kuris įėjo į vadinamąjį Oberostą. Įvežimas ir išvežimas buvo monopolizuotas ir pavestas Rytų fronto karo vadui. Buvo sudarytos tam tikros karo valdiškos įstaigos, kurių žinioje ir buvo atskiros prekių grupės. Lietuvos produktų ir prekių ėmėjai galėjo būti tik Vokietija ir jos kariuomenė. Prekiauti Lietuvos gyventojai galėjo tik per tarpininkaujančias karo administracijos įstaigas. Kainos buvo nustatomos karinės valdžios.

Visas rastas Lietuvoje prekes vokiečių kariniai organai paėmė savo žinion kariuomenės reikalams. Iš pradžių vokiečiai įveždavo į Lietuvą šiek tiek kolonijinių prekių (skanėstų, cukraus, druskos, sacharino). Nuo 1916 m. pabaigos buvo įvežamas tik sacharinas ir druska. Tiesa, ir vėliau šį tą įveždavo vokiečiai, bet tam, kad išspaustų iš gyventojų auksą. Taip 1917 m. pradžioje buvo įvežtas cukrus, tačiau jis kaip ir druska, ir sacharinas buvo parduodamas gyventojams už auksą arba kitokius brangiuosius metalus. Buvo šiek tiek įvežama ir namų apyvokos daiktų, kurie iš dalies buvo išduodami gyventojams vietoj paimamų varinių indų.

Iš Lietuvos vokiečiai išgabendavo viską, kas tik galėjo tikti Vokietijai, ypač karo reikalams: javus, bulves, odas, metalus, chemikalus, medį, įvairias atliekas. Net reikalaudavo tokių dalykų, kaip dilgėlių pluoštas, varnų kiaušiniai, skardinės nuo konservų, žarnos, pūslės, tulžys ir kt.

Vokiečiai iš Lietuvos 5 kartus daugiau išveždavo kaip įveždavo. Tik miško medžiagas – medžius, popiermalkes buvo leista laisvai vežti į Vokietiją pirkliams, sudarant sutartis su okupacine miškų administracija.

Kadangi pradėjo plėtotis nelegali prekyba – „šmugelis", tai buvo leista nedideliais kiekiais išvežti iš Lietuvos kai kurių produktų – kiaušinių, pieno, sviesto, šviežios mėsos, dešrų, kumpių, lašinių (iki 10 svarų), vėžių, grybų ir kt., taip pat vištų, žąsų. Taip pat buvo leista išvežti ir tabako dirbinių, kurie buvo legaliai pagaminti. Buvo uždrausta išvežti arklius ir galvijus. Tai buvo vadinamoji pasienio prekyba.

Prekių vidaus prekybai buvo galima gauti tik iš valdiškų įstaigų, kurių centras buvo Kaune. Buvo uždraustas tarpapskritinis prekių judėjimas be apskrities viršininko leidimo. Vidaus prekyba galėjo vykti tik mažmenomis prekes skirstant, būtent, degtinę, papirosus, papirosų gilzes, smulkųjį tabaką, neapdirbtą tabaką, degtukus – rečiau sachariną ir druską. Buvo galima taip pat prekiauti reikalingiausiais gyvenimui daiktais: žvakėmis, muilu, soda ir kt.

Prekyba arkliais, galvijais ir žemės ūkio produktais buvo uždrausta.

Norint prekiauti valgomais dalykais, reikėjo gauti apskrities viršininko leidimą. Čia įeidavo: pienas, sviestas, sūris, taukai, kiaušiniai, žuvis, mėsa, duona, pyragai ir kt. Aukščiausias prekių kainas nustatydavo Oberosto vadovybės.

Pirkliams buvo uždrausta keliauti po kraštą ir supirkinėti maisto produktus. Jų buvo galima pirkti tik turguose.

Krautuvėms atidaryti reikėjo turėti leidimą. Buvo reikalaujama, kad stalai ir indai, kur gaminami ir ruošiami valgiai ir kur jie laikomi, būtų švarūs, patys pardavėjai ir jų drabužiai švarūs. Visose krautuvėse matomoje vietoje turėjo kabėti kainoraštis.

Turgūs buvo leisti. Juose gyventojai galėjo pirkti ir parduoti savo gaminius. Varžė tarpininkų supirkimus. Važiuojantieji į turgų valstiečiai turėjo turėti specialius leidimus, kurie okupacijos metais buvo įvairiai modifikuojami.

Visame Oberosto plote buvo uždrausta prekiauti auksiniais pinigais, išskyrus vokiečių bankus, kurie turėjo tam tikrus leidimus.

Prekybą varžė ir dideli susisiekimo suvaržymai. Keliauti iš apskrities į apskritį be leidimo buvo uždrausta, telefonu susisiekimas taip pat buvo uždraustas. Susirašinėti buvo galima tik vokiečių kalba.

Okupacinę prekybą patys vokiečiai taip apibūdino: „Lietuvos prekyba, rašė jie, tarnauja vien valgomųjų produktų apykaitai. Kukliai prekiaujama savaitės turguje ir mugėse, vykstančiose miestelių turgavietėse. Prekyba yra nusmukusi, nes siena su Vokietija uždaryta ir tik tarpininkaujant administracijai įvežami iš Vokietijos būtiniausieji valgomieji produktai ir gyvenimo reikmenys. Prekybos negali būti ir todėl, kad svarbiausieji krašto prekybos produktai, kaip žemės ūkio ir miško gaminiai, yra surekvizuoti[1].

[1] *Urbšienė M.* Vokiečių okupacijos ūkis Lietuvoje // Karo archyvas. T. X. – K., 1938. – P. 46.

Kooperacija

Okupacinė valdžia ne kartą kėlė vartotojų draugijos klausimą, bet kiekvieną kartą jis būdavo išsprendžiamas draugijų nenaudai. Okupacinė valdžia bijojo, kad vartotojų draugijos neatimtų uždarbio iš pavienių krašto pirklių. Lietuvos apskričiai, tvirtino vokiečiai, būtų užtekę 6 vartotojų draugijų, bet, toms draugijoms įsisteigus, bent 200 pirklių liktų apskrityje be uždarbio. Pagaliau kooperatyvų steigimas, esant tokiai padėčiai, nebuvo racionalus, nes okupacijos metu vartotojų draugija nebūtų galėjusi siekti savo uždavinio – būti tarpininku tarp prekės laikytojo ir vartotojo, vadinasi, tarp administracijos ir gyventojo, nes nebūtų galėjusi parūpinti jam prekių pigiau negu atskiras pirklys. Atvirkščiai, vartotojų draugijų prekės būtų brangesnės, nes draugijai būtų sunkiau pirkti, apmokėti transporto, krautuvės išlaikymo išlaidas, kaip tai pavykdavo padaryti pavieniam pirkliui, visą padarančiam be niekieno pagalbos, vien tik savo žirgu ir vežimu.

Nebūtų apsimokėję, vokiečių manymu, nė žemės ūkio kooperatyvai. Derliaus nuėmimu rūpinosi administracijos įstaigos ir valdininkai, o apskrities viršininkas pristatydavo jį į valdžios priimamuosius punktus. Pagaliau vokiečiai tvirtino lietuvius nesant pribrendusius ir pakankamai kultūringus šūkiui „vienas už visus, visi už vieną“.

Esant tokiam valdžios nusistatymui, anaiptol neskatinančiam vartotojų draugijų ir nusiteikusiam atiduoti smulkiąją prekybą žydui, kuris administracijai buvo geriausias tarpininkas su vietos gyventojais, daug kooperatyvų per karą užsidarė, kiti – vos vos gyvavo[2].

Vokiečių okupacinė valdžia Lietuvos administracijos plote konstatavo šias draugijas: 4 pienines, kurios dėl pieno stokos užsidarė, 11 žemės ūkio vartotojų bendrovių, 26 miesto ūkio vartotojų bendroves, 16 kredito draugijų (visos nustojo veikusios). Pagal administracijos 1916 01 13 pranešimą iš Lietuvos administracijos srities veikė 54 vartotojų bendrovės, iš kurių 18 vadovavo kunigai, 8 – ūkininkai ir miestiečiai, 4 – dvarininkai, 2 – rusų valdininkai, 8 – žydai, 8 – vokiečių valdininkai arba jų patikimiausieji žmonės. Pastarąsias buvo įsteigę vokiečių kolonijinėms prekėms gyventojams paskirstyti.

Plg. taip pat Vėžaičių apskrities viršininko J. Spielbergo pranešimą, padarytą apskričių viršininkų suvažiavime 1916 m. birželio 24 d. „Laikas kurti kooperatyvus dar nėra atėjęs Lietuvai“, tokia buvo majoro Spielbergo išvada. Lietuvius jis laikė mažu besitenkinančiais žmonėmis, mažo judrumo, konservatoriais ir siūlė valdžiai naudotis žydų patarnavimais[3].

Ilgainiui noras išvilioti iš valstiečių kuo daugiau pinigų ir produktų bei žaliavų vertė vokiečių okupacijos organus vis dėlto pamėginti steigti vartotojų bendroves. Ryškų pavyzdį pateikia P. Žadeikis savo „Atsiminimuose“.

[2] *Urbšienė M.* Vokiečių okupacijos ūkis Lietuvoje // Karo archyvas. T. X. – K., 1938. – P. 46–47.
[3] Ten pat.

Jis rašo apie Skuodo vartotojų bendrovės įsteigimą.

„Vokiečiai neužmiršo ir vartotojų bendrovėmis pasirūpinti, kai kur vėliau, kai kur anksčiau jie suskato raginti žmones prie tų bendrovių prisidėti. Skuode vėl seniūnai suvarydavo žmones pas viršaitį ir jis beveik priverstinai juos įrašydavo nariais.

Vokiečiai aiškiai matė, jog lietuviai jais nepasitiki, neduoda jiems savo skatikų nei pauostyti, nededa į jų taupomąsias kasas, neperka paskolų ir t. t. Jie sumanė tad įsteigti vartotojų bendrovę, kurios visa apyvarta turėtų būti jų rankose, nes be jų nebus galima gauti prekių.

Pačioje pradžioje gegužės mėnesio liko sušauktas pirmasis susirinkimas. Atvyko apskrities viršininkas p. Mossneris, jis pats skaitė vokiškai įstatus, bet kam verčiant lietuviškai.

Pajai liko nustatyti gana dideli, net po 300 markių, nes vokiečiai buvo įsitikinę, jog lietuviai turi pinigų glėbiais.

Žmonės sudėjo tą dieną 25 tūkstančius markių, kurios ir liks Liepojos „Deutsche Bank" skyriuje. Už labai nedidelę sumą buvo nupirkta: kibirų, retežių, tepalų, vinių, degtukų; šiaip kitokių prekių nelabai matėsi. Už visus įrašomuosius pinigus nupirkta aštuntoji vokiečių paskola, nes tuo, pasak viršininko nuomonės, esą reikalinga pasigerinti vyriausybei, kad jinai būtų bendrovei maloni.

Į bendrovės vedėjus išrinktas 1. Skuodo viršaitis Ruckwartt, 2. Hugo Ehlert, malūnininkas ir 3. Jonas Mackevičius. Krautuvės vedėju pasamdytas Kazimieras Jazbutis, ir krautuvė pradėjo veikti ir iki šios dienos tebeveikia. Kretingoje vokiečiai irgi mėgino tokią bendrovę įsteigti. Kretingos apskrities viršininkas sukvietė kai kuriuos kunigus pasitarti, pavaišino juos, bet kanauninkas P. Urbonavičius atvirai pasakė, jog mes vokiečiais nepasitikime, todėl ir prie to darbo neprisidėsime"[4].

Muitai

Vokiečių okupacijos metu Lietuvoje muitų siena buvo tik iš vienos pusės – iš Vokietijos. Iš pietų – muitai nebuvo imami, nes vežamos iš Lenkijos prekės jau buvo apdėtos muitais pereinant Vokietijos sieną į Lenkiją. Muitų tvarka buvo įvesta 1915 07 31. Muitinės rinkliavų sąraše buvo 98 punktai. Muitai buvo imami nuo svorio. Muitų tarifai kelis kartus buvo keičiami. Visos muitinės kartu duodavo apie 1 mln. markių kas ketvirtis metų[5].

Monopoliai buvo įvesti degtinei, tabakui, degtukams, sacharinui. Pastarasis Lietuvoje nebuvo gaminamas, bet į okupuotą kraštą sachariną galėjo įvežti

[4] *Žadeikis P.* Didžiojo karo užrašai. II dalis, 1917–1918–1919 m. – Klaipėda, 1925. – P. 164–165.

[5] *Urbšienė M.* Vokiečių okupacijos ūkis Lietuvoje. – P. 37.

tik administracijos šefas ir ūkio komitetas. Smulki sacharino prekyba buvo apskričių viršininko žinioje.

Pažymėtinas faktas – tai Lietuvos žydų likimas. Vyriausiojo Rusijos kariuomenės vado jie buvo ištremti kaip nepatikimi piliečiai. Kaune ir kitose vietose jie turėjo palikti neapsaugotą savo turtą. Dėl to jie turėjo didelių nuostolių. Tačiau vokiečių laikais ne vienas jų gerokai atsigriebė. Vokiečių okupacinių organų padėjėjai daugiausia buvo žydai, iš dalies dėl to, kad jiems buvo lengva susikalbėti.

Susisiekimas

Vokiečiai rūpinosi taisyti susisiekimo kelius, kurie buvo reikalingi kariuomenei ir kariniams važtams judėti ir žaliavoms bei produktams gabenti iš Lietuvos. Svarbiausia susisiekimo priemonė buvo geležinkeliai, kuriuos teko susiaurinti iki Vidurio Europos pločio, ir tai labai greitai buvo padaryta. Tačiau esamų geležinkelių nepakako. Reicho vyriausybė, kaip jau buvo minėta, siūlė Rusijai prieš Pirmąjį pasaulinį karą nutiesti kai kurias geležinkelio linijas per Lietuvą. Kadangi tie geležinkeliai nebuvo nutiesti, tai vokiečiai, okupavę Lietuvą, 1915 m. tuojau pat ėmė patys juos statyti.

Vokiečių karo valdžia nutiesė šias geležinkelių linijas Lietuvoje: 1. Bajorų–Skuodo–Priekulės, 2. Lauksargių–Radviliškio–Šiaulių–Mintaujos ir 3. Pradėjo tiesti, bet nebaigė dėl karo pabaigos Žemaičių Naumiesčio–Telšių–Mažeikių linijos. Tų geležinkelių statymo tikslas buvo: 1. Strateginis – aptarnauti savo kairįjį frontą prieš rusus; 2. Siekti hegemonijos Pabaltijyje ir 3. Ekonominis – įsistiprinti visu savo ekonominiu pajėgumu Lietuvoje ir Pabaltijyje. Šie tikslai vertė geležinkelius statyti labai greitai. Bajorų–Priekulės geležinkelį statyti įsakymas buvo duotas 1915 m. liepos 1 dieną. Darbai buvo pradėti 1915 m. liepos 30 d., o eksploatuoti geležinkelis buvo atiduotas 1915 m. spalio 1 d. Vadinasi, pastatytas 74 km (Lietuvos teritorijoje 54 km) ilgio geležinkelis, įskaičiuojant ir paruošiamuosius darbus, buvo per 3 mėnesius. Iš viso prie geležinkelio dirbo 5170 žmonių: vokiečių karių, rusų belaisvių ir vietos gyventojų. Darbai ėjo dieną ir naktį su pertrauka šventadieniams nuo 4 val. ryto iki 7 val. vakaro.

Linija Lauksargiai–Radviliškis buvo pradėta statyti 1915 m. rugsėjo 14 d. nuo Lauksargių ir rugsėjo 18 d. nuo Radviliškio. Darbai visame ruože buvo baigti ir atiduoti eksploatuoti 1916 m. birželio 20 d. Geležinkelio ilgis nuo Lauksargių iki Radviliškio siekė 124,4 km.

Šio geležinkelio įžymybė buvo tiltas per Dubysą ties Lydavėnais. Vokiečiai, radę čia puikaus statybinio miško, vietoj geležinkelio, nesigailėdami okupuoto krašto miško, pastatė medinį tiltą, kuriam sudėjo 7000 m^3 miško

medžiagos. Tokios konstrukcijos tiltas – 670 m ilgio ir 42 m aukščio buvo tikrai nepaprastas.

Geležinkelis buvo statomas ir žiemą. Kad darbai vyktų greičiau ir jiems kuo mažiau trukdytų žiemos šalčiai, buvo vengiama didesnių žemės darbų. Visos žemesnės vietos buvo pereinamos medinėmis estakadomis.

1916 m. pavasarį prie geležinkelio statybos dirbo 19 763 žmonės, iš jų daugiausia vietos civiliai gyventojai. Darbai pareikalavo 2 648 040 darbo dienų.

Vietoj laikino medinio tilto per Dubysą 1916 m. rudenį buvo pradėtas statyti geležinis tiltas ant betono atramų. Tiltas buvo baigtas ir juo pradėta važiuoti 1918 05 17. Kadangi šis geležinkelis turėjo didelės reikšmės kariniams reikalams, tai „Chef des Feldeisenbahnwessens“ (karinių geležinkelių viršininkas) 1916 12 29 įsakė geležinkelį pertrasuoti, pritaikant jį dvikeliui ir magistralinėms sąlygoms. Atlikti žemės darbus ir statyti masyvius tiltus buvo leista vokiečių rangovams. Darbai buvo atliekami normaliomis geležinkelių statybos sąlygomis. Iki 1918 m. rudens buvo atlikta dalis žemės darbų ir pastatyta daugybė masyvių tiltų. Karui pasibaigus, 1918 m. geležinkelio darbai buvo sustabdyti. Darbai buvo atnaujinti 1922 m. jau Lietuvos valdžios ir baigti 1925 m. pereinant visame ruože į pastovią trasą, tačiau paliekant vienkelį geležinkelį.

Lauksargių–Radviliškio geležinkelio tąsa toliau į šiaurę buvo geležinkelis Šiauliai–Joniškis–Jelgava. Įsakymas šį geležinkelį statyti buvo išleistas 1916 m. gegužės 7 d. Darbai pradėti 05 16 d. Kelio ilgis – 92 km (Lietuvos teritorijoje – 60 km). Darbai baigti ir geležinkelis pradėtas eksploatuoti 1916 m. lapkričio mėnesį. Keliai taip pat buvo laikinoje trasoje su mediniais laikinais tiltais. Prieš pat karo pabaigą ir šį kelią pradėta perdirbinėti į dvikelį.

Pagaliau vokiečių projektuotas geležinkelis Kugeliai–Naumiestis–Telšiai–Mažeikiai buvo įsakytas vokiečių karo valdžios statyti 1916 06 30. Žemės darbai buvo pradėti pavėluotai pietinėje dalyje iki Kvedarnos 1917 m. pradžioje. Kelias buvo statomas normaliomis techninėmis sąlygomis ir iškart dvikelis. Karo pabaiga vokiečiams sutrukdė baigti statyti tą geležinkelį.

1916 m. vokiečiai pastatė 25 km ilgio geležinkelį Palemonas–Gaižiūnai.

Be normalaus pločio geležinkelių statybos, vokiečiai daugiausia statė kariniais sumetimais ir 600 mm pločio geležinkelius – siaurakelius, būtent: Gubernija–Pasvalys, Jonava–Ukmergė, Kazlų Rūda–Pavilkys, Skapiškis–Suvainiškis ir kai kuriuos kitus, mažiau reikšmingus, kurie po karo buvo likviduoti.

Taigi 1915–1918 m. vokiečių valdžia pastatė: normalaus pločio geležinkelių (1435 mm) 265 km. Siaurakelių (600 mm) – 193 km. Iš viso 458 km[6].

[6] *Jankevičius J.* Lietuvos geležinkeliai istorijos šviesoje // Technika ir ūkis, 1936, Nr. 2. P. 40–42.

Lietuvos Respublikos prekyba

Prekyba

Lietuvos Respublikos prekybos plėtojimas buvo glaudžiai susijęs su politinėmis ir ekonominėmis krašto sąlygomis. Krašto prekybai reikėjo sienų apsaugos, reikėjo organizuoti valstybines įstaigas, kurios vienaip ar kitaip būtų tvarkiusios vidaus ir užsienio prekybą. Visa tai buvo padaryta ne iš karto.

Laikinoji Lietuvos konstitucija numatė, kad kol bus išleisti nauji įstatymai, teks naudotis senaisiais Rusijos įstatymais.

Valstybės sienų apsauga atsirado tik nuo 1919 m. liepos mėn., kada po pusketvirtų metų šeimininkavimo vokiečiai iš Lietuvos išsidangino. Tačiau ir po to dar Lietuva kariavo su Sovietų Rusija, bermontininkais ir lenkais.

1920 m. liepos 12 d. Lietuvos vyriausybė pasirašė taikos sutartį su Sovietų Rusija.

Aišku, kad tuometinė Lietuva pradėjo normaliau gyventi tik nuo 1920 metų.

Atrodo, kad valstybės iždo reikalai (fiskaliniai) iš pradžių lėmė Lietuvos prekybą.

Viena vertus, pačiose valdančiose sferose viešpatavo noras, išeinąs iš socialistinių ir socialistuojančių partijų programų, aktyviai kištis į prekybos tvarkymą visuomeniniais sumetimais, antra vertus, taip pat įtakingose sferose, ypač žydų pirklių, reiškėsi priešinga tendencija – reikalavimas laisvosios prekybos. Pastaroji tendencija buvo susijusi ir būdinga tiems laikams, kai siautė nežabota spekuliacija kuo tik pakliuvo ir kaip pakliuvo.

Prekybos ir pramonės tvarkymas nuo 1919 m. M. Sleževičiaus kabinete buvo pavestas prof. J. Šimkui, kuris ryžosi tvarkyti Lietuvos prekybą ir pramonę visuomeniniais pagrindais, nepakankamai atsižvelgdamas į realias finansines jaunos respublikos galimybes, su nualintu ūkiu ir neišryškėjusiais poreikiais.

Prekybos ir pramonės ministerija planavo Lietuvos ūkį tvarkant ir atstatant remtis visuomeniniais principais, kurie po 1917 m. spalio įvykių Rusijoje buvo itin aktualūs. Prie Prekybos ir pramonės ministerijos buvo sudarytas Kooperacijos departamentas, kuris turėjo parengti organizacinius pagrindus kooperatyvams steigti. Jais taip pat savo veiklą buvo numatęs grįsti Prekybos ir pramonės ministras J. Šimkus. 1919 02 07 pranešime jis pareiškė: „Prekybos ir pramonės ministerija, imdamasi atstatyti Lietuvos sugriautą pramonę, prekybą ir iš dalies

žemės ūkį, stengsis, kuo labiau palaikyti ir padėti plėstis kooperatinėms ūkio įstaigoms. To reikalauja ir dabartinės Lietuvos ūkio sąlygos ir apskritai Lietuvos ūkis. Karas sutrukdė pasaulinius prekių mainus, privertė privatinę pramonę tarnauti beveik savo reikalams, dėl to Lietuvoje, kaip ir kitose šalyse, jaučiama didelė prekių stoka. Tuo naudodamiesi įvairūs spekuliantai nežmoniškai pakelia prekių kainas. Kova su tokia spekuliacija tegalima per kooperacijos įstaigas... Pirmiausia eina vartotojų bendrovės...", kurios turėjo būti sujungtos į rajonų sąjungas, o šios į centrinę visos Lietuvos sąjungą. Kooperatinį kaip ūkio atstatymo ir organizavimo principą buvo į savo programas įsirašiusios beveik visos politinės partijos. Tad prekybos ir pramonės ministras J. Šimkus savo pareiškime pabrėžė savaime suprantamą ir nuo seno lietuvių tautinio atgimimo puoselėtą principą ir ėmė jį įgyvendinti.

Maža to, ministerija pasižadėjo, kad „pirmiausia, stengsis visuomenei pristatyti prekių iš užsienio per vartotojų bendroves". Ši taip pat pasižadėjo organizuoti žemės ūkio gamybinę kooperaciją, steigti kredito kooperatyvus ir kt.

Kooperacijos departamentas laikė instruktorius, kurie padėjo organizuotis kooperatyvams.

Centralizuoti ministerijos pirkimai 1919 m. pradžioje nebuvo visiškai vykę (kostiumai, cigarai), o į juos per nesąžiningus agentus buvo sukišta nemažai lėšų. Tik cukrus buvo pirktas iš kooperatyvų surinktų avansų. Tokia Prekybos ir pramonės ministerijos politika sukėlė, ypač dėl finansinių sunkumų, nepasitenkinimą. Tam buvo priešingi ir laisvosios prekybos šalininkai iš ūkio ir prekybos bei pramonės banko įtakingų sferų.

Kadangi 1919 m., trūkstant prekių, buvo ir kitur praktikuojama leidimų sistema prekėms įvežti ir išvežti, tai ir žemės ūkio produktams, už kuriuos buvo imamas išvežamasis muitas, išvežti buvo nustatyta leidimų sistema. Tai mažino žemės ūkio produktų kainas vietoje ir mažino valstiečių pajamas. Tačiau tai buvo daroma fiskaliniais sumetimais. Aišku, kad tokia sistema, kaip ir visur, ir mūsų krašte, galėjo virsti nesąžininga „leidimų" prekyba. Tokia sistema buvo itin kritikuojama kaip kenksminga kraštui.

Fiskaliniais sumetimais buvo įvestas ir linų monopolis, kurį ilgainiui, ypač įsipainiojus į neaiškius santykius su anglų firma „Tilden Smitho", reikėjo su nemenkomis iždui aukomis likviduoti.

Kooperacijos judėjimui plėtoti negalėjo būti palankūs ir privatūs pirkliai žydai, kurių atstovas Rachmilevičius buvo prekybos ir pramonės viceministras.

Priešingą kooperatyvams politiką, inspiruotą laisvosios prekybos šalininkų, vykdė tapęs finansų ministru E. Galvanauskas. Prekybos ir pramonės ministerija buvo sujungta su finansų ministerija 1919 m. vasarą, valstybinės įmonės buvo išdalytos įvairiais būdais verslininkams, o Kooperacijos departamentas likviduotas. Nuo to laiko prasidėjo kooperatyvų steigimo anarchija ir akcinių bendrovių „bachanalija" su svetimu turtu, naudojant krintančią vokiečių valiutą.

Susirinkus Steigiamajam 1920 05 15 seimui, buvo kalbama apie prekybos nenormalumus. Į vieno atstovo finansų, prekybos ir pramonės ministrui E. Galvanauskui paklausimą dėl kooperatyvų prekybos varžymo, Galvanauskas atsakydamas papasakojo apie santykius Lietuvos nepriklausomybės pradžioje. Jis teigė: „Pradžia mūsų prekybos santykių su vokiečiais buvo savotiška. Keli komisionieriai 1919 m. pradžioje gavo pinigų pirkti kiek ir kokių norėjo prekių Vokietijoje, tai ir negalėjo būti jokios kalbos apie kompensacijas".

Toliau Galvanauskas atskleidžia kai kurias prekybos paslaptis, kurios visuomenei taip ir liko neaiškios: „Buvo sudaryta keletas draugijų (ne mano laiku), kurioms pavesta pirkti prekių, o už tai jos gavo komisą. Draugijos tos buvo kontroliuojamos ir apyskaitų dar nėra ligi šiol davę, dar iki šio laiko su jomis bylinėjamasi". Kas ir kaip čia buvo daroma taip ir liko viešai nepasakyta (kalbėta apie „Vilnies", „Bangos" bendroves). E. Galvanauskas taip vaizduoja Lietuvos Respublikos prekybos pradžią: „Toliau valdžia, Prekybos ir pramonės ministerija pradėjo pati supirkinėti svarbesnes prekes, ir tais laikais jokių kompensacijų vokiečiai nereikalavo, reikėjo turėti tik markių, prekių buvo pakankamai. Tos prekės buvo perkamos, kol Finansų ministerijoje buvo pinigų. Kooperatyvai imdavo iš Prekybos ir pramonės ministerijos bargan prekes be jokios garantijos. Ministerija ėmė tik 10 procentų administracijos išlaidų. Už viską atsakė Prekybos ir pramonės ministerija. Tokiomis sąlygomis kooperatyvai gerai vertėsi". Čia E. Galvanauskas paskelbė netikrus faktus, nes kooperatyvai ėmė prekes ne tik iš ministerijos, bet ir patys užsakinėjo. Iš ministerijos gavo tokių prekių, kurios kooperatyvams nebuvo pageidaujamos (pvz., kostiumai), o kitoms prekėms patys kooperatyvai mokėdavo avansus (pvz., cukrui).

Tačiau E. Galvanauskas nesuprato, ar jam, kaip linkusiam į privatų verslą, nepatiko, kad Prekybos ir pramonės ministerija padėjo steigtis kooperatyvams. Tarytum kooperatyvai turėjo patys savaime išdygti. Jis sakė: „Be to, Prekybos ir pramonės ministerijoje buvo daugybė instruktorių, kurie važinėjo, nurodydami kaip reikia tvarkyti kooperacijų atskaitomybę. Daug prekių buvo kooperatyvams išdalinta ir iki šiol neatsiskaityta. Dar apie milijoną markių už paimtas prekes kooperatyvų sąjunga skolinga. Kai iždinėje nebeliko pinigų, baigėsi aukso amžius kooperatyvams. Dėl ekonomijos Prekybos ir pramonės ministerijai reikėjo susijungti su Finansų ministerija ir atsakyti duoti kreditą prekių, nes Finansų, prekybos ir pramonės ministerija nėra bankas, kuris duotų pirkliams kreditą. Tai pirmas žingsnis, kuris nebuvo malonus kooperatyvams.

Taip pat buvo sumažinta važinėjančių valdininkų, kurie brangiai atsieidavo ir kurių darbo vaisiai buvo labai problemiški, nes reikėjo daugiau juos pačius kontroliuoti negu kooperatyvus. Jiems buvo pasiūlyta, kad, užuot važinėjus po provinciją, jie patys tvarkytų kooperatyvus, o tai būtų ir ministerijai pi-

giau, ir sveikiau patiems kooperatyvams“. Tai buvo Lietuvos demokratinės respublikos ministro kalba, kupina šmeižto ir nepagrįstų teigimų prieš kooperatyvus, apie kuriuos buvo kalbėta kaip apie išvaduotojus iš privačių pirklių eksploatacijos.

Netiesa, kad kooperatyvų instruktoriai daug pinigų kainavę, jei E. Galvanauskas būtų arčiau pasiteiravęs, tai būtų įsitikinęs, kad Kooperacijos departamentas turėjo nemažas pajamas iš pajamų registracijos, buhalterijos knygų pardavinėjimo ir kitų pajamų. Kreditai iš ministerijos buvo duodami ne tik kooperatyvams ir ne dėl jų vienų kooperatyvai gyveno „aukso laikus“. Pagaliau iš Steigiamojo seimo tribūnos E. Galvanauskas vos pradedančius kooperatyvus taip apibūdino: „Kooperatyvai niekuomet neturėdavo pinigų ir rimtos organizacijos, blogai susiorganizavę kooperatyvai nori didelio kredito, bet valstybė negali jo duoti. Mūsų nuomone, kooperatyvai yra silpni, ypač supirkinėjimui. Jie neturi pakankamai kapitalo ir gana suprantančių tarptautinę rinką žmonių“[1].

Kitos kooperatyvų charakteristikos ir negalėjo duoti Kauno Senamiesčio spekuliantas. Juk ne kieno kito pareiga buvo ugdyti kooperacijos judėjimą, o tik pačios vyriausybės, tai iš pradžių ir buvo daroma.

Tuo tarpu jo išardytas kooperacijos judėjimas, tiesa, jau gerokai išaugęs, netekęs valstybės reguliavimo ir priežiūros krašte žlugo, susiskaldė ir susilpnėjo. Taip pat buvo suvėlintas kredito kooperatyvų ir gamybinių kooperatyvų steigimas.

Finansų ministro E. Galvanausko susierzinimas aiškinamas tuo, kad Finansų ministerija, ypač prekybos departamentas, tapo, visuomenės nuomone, spekuliantų lizdu.

Iš E. Galvanausko sužinome ir kai kurių tų laikų užsienio prekybos smulkmenų. Vokietijoje, anot jo, tuo laiku buvo galima gauti visokių prekių, nes vežti į Angliją ir kitur jų nebuvo galima. Tada vokiečiai turėjo daug prekių, bet pasirašius taiką sąlygos visiškai pasikeitė, nes kiti kraštai taip pat negalėjo pirktis prekių Vokietijoje. Vokiečių markės kursas buvo labai žemas – vadinasi, Vokietijoje buvo galima pigiai pirkti vokiškų prekių. „Anglai sugriebė labai daug prekių ir, pakeitę etiketes, pardavinėjo jas prancūzams ir kitiems. Taip darė ir amerikiečiai: keitė dolerius į markes ir per trumpą laiką visos prekės buvo pervežtos į Ameriką. Taip pat prasidėjo supirkinėjimas visokių akcijų ir net Krupo dirbtuvių akcijos pateko į amerikiečių ir anglų rankas“. Toks Vokietijos išsipardavimas vyko labai greitai, vokiečiai susigriebė, tik netekę daugumos prekių. Tada jie pradėjo galvoti apie muitus eksportuojamoms prekėms. Iš pradžių reikėjo mokėti 25 proc., vėliau iki 100 proc. prekių vertės. Prekių Vokietijoje smarkiai sumažėjo, ypač tų, kurioms gaminti reikėjo akmens anglių,

[1] Atsakymai į paklausimus: 1920 m. gegužės mėn. 28 d. 1 sesijos posėdis // Steigiamojo seimo darbai. – 1920. – Sąs. 2. – P. 59–61.

kurios turėjo būti vežamos į nugalėtojų šalis. 1920 m. pavasarį gauti prekių iš Vokietijos buvo ypač sunku.

E. Galvanauskas teisinosi dėl daromų jam priekaištų, kad prekes iš Lietuvos į Vokietiją išleidžiąs be kompensacijų. Žąsys esą buvo vežamos tada, kai apie kompensaciją ir kalbos nebuvo. „Tuo metu, – sako E. Galvanauskas, – iždе nebuvo pinigų ir reikėjo leisti tą išvežimą tuo labiau, kad žąsys ne taip jau mums reikalingos. Buvo išleista 100 000 žąsų, gaunant 19 markių nuo kiekvienos žąsies. Mes gerai numanėme maisto išvežimo riziką, bet, gelbėdami valstybės aparatą, turėjome tatai padaryti. Negaliu aš už pernai išvežtas žąsis dabar reikalauti kompensacijos, tad ir kooperatyvų užmetimai be pagrindo... Sėmenų klausimu štai kas buvo padaryta. Nustatytas muitas 80 markių už pūdą. Buvo pasiūlyta ir kooperatyvams, ir visiems, kas norėjo, tik iš kalno sumokant muitą. Kooperatyvai norėjo išvežti, bet, neturėdami pinigų, to negalėjo padaryti, o duoti kredito valdžia negalėjo, nes turėjo žiūrėti, kad iždinėje tikrai būtų pinigų. Buvo toks atsitikimas, kad lietuviai pirkliai prašė duoti palengvintomis sąlygomis prekių, atsižiūrint į jų ypatingą patriotizmą. Valdžia nori duoti savo pirkliams palengvintomis sąlygomis, bet negali duoti monopolio. Tokio monopolio pareikalavo ir kooperatyvai, prašydami leisti išvežti kiaušinius. Nuo tokio monopolio reikėjo atsisakyti ir reikalauti garantijos, kad tuoj būtų apmokėtas muitas. Todėl kooperatyvai negalėjo pasinaudoti išvežimu. Smerkia valdžią, kad kooperatyvams neleidžiama išvežti, o vien tik žydams, olandams ir kitiems. Užmetame, kad sėmenys buvo duodamos išvežti be kompensacijos: sausio mėn. nebuvo kalbos apie kompensaciją, paskui, kai valdžia negalėjo gauti įvežti prekių be kompensacijos, taip pat ir ji leido išvežti sėmenų tik toms firmoms, kurios pristatydavo kitų daiktų. Tuo būdu buvo gauta armijai cukraus ir stiklo. Kooperatyvai negalėjo pasinaudoti sėmenų išvežimu, pasinaudojo tik didžiosios užsienio firmos; vėl eina visa patriotizmo triada.

Miškų klausimu ta pati istorija. Pernai miškų pirkti niekas nenorėjo, iš tų, kurie apsiėmė išvežti nebuvo galima reikalauti kompensacijos, nes ir iš mūsų nebuvo reikalaujama; buvo imamas tik tam tikras muitas. Kad paskui miško pradėjo reikalauti užsienis, tai prasidėjo derybos su anglais ir prancūzais, tada sujudo ir vietiniai pirkliai. Tada buvo net momentų, kad už 15–20 milijonų norėjo užpirkti visus Lietuvos miškus. Miškų klausimas pasidarė aktyvus tik tada, kai pasileido upės nuo ledų. Bet tada, kai pamatėme, kad dėl anglių vokiečiai nenori nusileisti, buvo sulaikytas ir miško išvežimas. Tuo būdu pirmiau buvo nereikalinga kompensacija, o dabar miškų išvežimas sulaikytas...“

Paklausime matome, – tęsė E. Galvanauskas, – tam tikras tendencijas, paaiškėjus Seimo sudėčiai, ir kuriuo norima įrodyti buvusios valdžios nesugebėjimą. Bet vis tiek kooperatyvai gaus ir gauna išvežti prekes pigiau, tik jie patys tuo nesinaudoja.

Kooperatyvams buvo leista vasario mėn. išvežti be muito 3000 pūdų sėmenų su ta sąlyga, kad įvežtų žemės ūkio mašinų iš Švedijos. Iki šiol jie dar nepasinaudojo tuo leidimu. Iš viso matyti, kad kooperatyvų aparatas per silpnas ir negali atlikti dedamų jiems reikalavimų[2], – baigė savo atsakymą finansų, prekybos ir pramonės ministras E. Galvanauskas.

Specialiai čia pateikiau ilgesnę ištrauką iš Steigiamojo seimo stenogramų, norėdamas parodyti, kokios nuotaikos tuo metu viešpatavo valdančiose sferose ir kokiais sunkiais keliais ėjo ekonominio gyvenimo tvarkymas. Trūko patyrimo, trūko žmonių. Prof. J. Šimkus, kaip nutolęs nuo Lietuvos ekonominio gyvenimo konkrečių reikalų, pasidavęs karinių laikų Rusijos nuotaikai ir kraštui, darė klaidų, nesuderinamų, per daug lengvai pasitikėjo žmonėmis. Bet negalima neigti, jog jis turėjo gerų, visuomeniškų norų ir pačioje pradžioje padėjo tvarkyti perimtus iš okupacinės valdžios ekonominius reikalus. Inž. E. Galvanauskui, gyvenusiam emigracijoje, taip pat nutolusiam nuo konkrečių Lietuvos ekonominių ir net visuomeninių sąlygų, kaip prancūziško bankų konsorciumo darbuotojui, atrodė, kad *laissez faire laisssez passer* yra geriausias principas. Tuo tarpu pokarinėmis sąlygomis jis tegalėjo ugdyti nežabotą spekuliaciją, kenkti ir dar labiau dezorganizuoti sunkiomis politinėmis sąlygomis atstatančios valstybės ekonominį gyvenimą. Tokios pat taktikos laikėsi ir ilgametis ministras ir viceministras J. Dobkevičius. Tiesa, abu jie mokėjo svetimas kalbas, galėjo priiminėti diplomatus, bet, deja, nuo kasdienių Lietuvos gyventojų konkrečių reikalų jie buvo gerokai atitrūkę. Už tai ir kooperatyvų darbas jiems atrodė savotiškas ir net keistas. Baigę savo ministeriavimus, abu jie tapo privataus sektoriaus „šabes gojais", „faktoriais" – vienas Klaipėdoje, antras – Prekybos ir pramonės rūmuose.

Steigiamasis seimas, susirinkęs 1920 05 15, turėjo pradėti labiau visuomeniškai tvarkyti ekonominį gyvenimą. Ministras pirmininkas K. Grinius savo deklaracijoje 1920 06 23 pareiškė: „Ekonominis krašto atstatymas ir jo produkcijos pakėlimas bus vienas svarbiausių vyriausybės uždavinių, nes ekonominiu atžvilgiu atsistoti ant savo kojų yra ir mūsų politinės nepriklausomybės pagrindas".

Pirmojo pasaulinio karo metu mūsų krašto turtai ir jo ūkis daug nukentėjo. Daug gyvojo ir negyvojo inventoriaus buvo išvežta. Prekyba ir piniginis ūkis dezorganizuoti. Šiuo krašto ekonominio atstatymo periodu prekybos srityje vyriausybė žiūrės, kad valstybės ir privatūs kreditai užsieniuose būtų sunaudojami kuo geriausiai ir pelningiausiai. Kraštan bus leidžiama įvežti reikalingus daiktus ir draudžiama įvežti pertekliaus (turbūt prabangos. – *Aut. pastaba*) prekių. Iš krašto bus išleidžiamos tos prekės, be kurių galima apsieiti".

[2] Atsakymai į paklausimus: 1920 m. gegužės mėn. 28 d. 1 sesijos posėdis // Steigiamojo seimo darbai. – 1920. – Sąs. 2. – P. 59–61.

„Vyriausybei teks vykdyti rūpestingai parengtą eksporto ir importo programą. Tai bus pirmi žingsniai, sudarant prekybos sutartis su kitomis valstybėmis kooperatiniais pagrindais".

Toliau deklaracijoje nurodyta, ką vyriausybė darys kai kuriose visuomenės ūkio šakose. „Pramonės srityje vyriausybė leis kuo plačiausiai reikštis tiek kooperatinei, tiek privačiai iniciatyvai, ją reguliuodama ir padrąsindama tam tikrais įstatymais. Įstatymas apie akcinių bendrovių valdymą ir įsikūrimą bus vienas pirmučiausių.

Valstybės finansų srityje bus laikomasi dėsnio, kad biudžetas arba įstatymas, kuriuo numatytos ir leistos metinės valstybės išlaidos ir pajamos, būtų vienas ir visuotinis. Be to, vyriausybė artimiausiu laiku duos Steigiamajam seimui svarstyti valstybinio nuo ugnies draudimo įstatymo projektą.

Bus kreipiamas dėmesys į tiesioginių mokesčių tobulesnį išdėstymą ir netiesioginių mokesčių bei monopolių sutvarkymą. Vienas sunkiausių karo palikimų yra likusieji vokiečių banknotai. Jų emisija okupacijos metu, žinoma, nebuvo laiduojama jokiomis garantijomis, kurios atitiktų mūsų krašto reikalus. Mes dabar priklausome nuo emitavusios šalies ne tik prekybos srityje. Kiekvienas politinis sugriovimas Vokietijoje tuojau atsiliepia ir Lietuvos finansinei padėčiai. Emisijos problema sudaro labai ūmų uždavinį ne tik vidaus rinkai išvaduoti nuo neprocentinės paskolos, bet ir finansinei ekonomikos ir prekybos nepriklausomybei"[3].

Iš šios dr. K. Griniaus deklaracijos matome, kad Steigiamojo seimo vyriausybė gerai suprato aktualiąsias Lietuvos ūkio problemas. Tačiau buvo neįmanoma ką nors greitai pakeisti. Finansų, prekybos ir pramonės ministerijai vadovauti buvo pavesta tam pačiam E. Galvanauskui, kuris jau prieš tai ir vėliau po to jai vadovavo.

Kai 1922 02 08 E. Galvanauskas kaip ministras pirmininkas deklaracijoje vėl ėmė kartoti apie laisvą iniciatyvą ir laisvą prekybą, tai socialdemokratų atstovas K. Bielinis teisingai jam atkirto: „Kalbama apie ūkio sritį, pramonės ir prekybos sritį, kad bus kreipiama domės į tai, jog reikėtų išvystyti krašto gamybą, apie laisvą kapitalo iniciatyvą ir jo patraukimą, bet apie tas visuomenės iniciatyvas, apie tuos visuomenės kapitalus, kurie užmesti Lietuvoje, nė pusės žodžio nesakoma, o tokių kapitalų yra. Tai reiškia, kad ta iniciatyva, kurią jis brangins, tai bus ta, kuri jau dabar sukinėjasi apie Ministrų kabinetą ir apie vyriausybę. Dvejus metus mes girdime apie tą iniciatyvą, apie laisvą iniciatyvą, apie kapitalų pritraukimą, dvejus metus mes girdime apie tai, kad reikia gamybą pakelti, bet iki šiol mes turėjome nevykusią iniciatyvą ir iki šiol negalėjome ir nemokėjome likviduoti linų monopolio, linų operacijos... Dvejus metus mes kalbame apie tai, o tuo tarpu laisva iniciatyva iki šios die-

[3] Ministerio pirmininko dr. K. Griniaus deklaracija: 1920 m. birželio mėn. 23 d. 1 sesijos 18 posėdis // Steigiamojo seimo darbai. – 1920. – Sąs. 4. – P. 147–148.

nos yra Prekybos ir pramonės departamente, kurios niekas nekontroliuoja: kaip ji dedasi, taip ir eina..."[4].

Štai tos ekonominės sąlygos, kuriomis plėtojosi Lietuvos prekyba 1919–1922 m., kol pradėta naudoti savo valiuta.

Pradėsime nuo **vidaus prekybos įmonių**. Jų statistika buvo atsilikusi. Pirmajame statistikos metraštyje 1924–1926 m. net nenurodytas prekybos įmonių skaičius pagal išpirktus patentus. 1923–1924 m. turime tik surašymo duomenis, kiek Lietuvoje buvo prekybinių įmonių šeimininkų, o Klaipėdos krašte – įmonių. Iš viso pagal tą surašymą rasta 18 163 įmonės, iš to skaičiaus Kauno miestui teko 2607 įmonių šeimininkai, Šiaulių miestui – 1774, Panevėžio miestui – 1392, Klaipėdos miestui – 754[5].

Prekybos įmonių su patentais 1924 m. buvo tiek:

I	rūšies	218	įmonių
II	„	5417	„
III	„	10 482	„
IV	„	2304	„
Iš viso		18 421	

Pirmos rūšies – tai buvo tokios prekybinės įmonės, kurios pardavinėjo prekes daugiausia didmeninėmis kainomis kitiems prekybininkams ir pramoninin-kams (arba darė stambias operacijas). Jos turėjo išsiimti patentą, kainavusį 2500 Lt ir už sandėlį mokėti dar 150 Lt.

Pagal prekybos objektus tos įmonės buvo susiskirsčiusios taip:

Manufaktūros	42	įmonės	Maisto ir gėrimų (restoranų)	7	įmonės
Kolonijinių prekių	23	„	Odų	6	„
Geležies ir metalo	13	„	Linų pluošto	6	„
Smulkmenų (?)	18	„	Knygų ir rašomųjų dalykų	5	„
Lentų	16	„	Žuvų	3	„
Vaistų	15	„	Batų, stiklo dirbinių (po 2), plytų	6	„
Galanterijos	11	„	Vyno, alaus, gyvulių ašutų ir brangenybių (po 1)	4	„
Manufaktūros ir galanterijos	11	„			
Pieno produktų ir kiaušinių	11	„			
Malkų	10	„			
Grūdų ir sėklų	8	„	Iš viso	218	„

[4] Ministerio pirmininko dr. K. Griniaus deklaracija: 1920 m. birželio mėn. 23 d. 1 sesijos 18 posėdis // Steigiamojo seimo darbai. – 1920. – Sąs. 4. – P. 39.

[5] Lietuvos statistikos metraštis, 1939. – P. 239.

II rūšies prekybos įmonės pagal objektus buvo skirstomos taip:

Manufaktūros	1124	Galanterijos	289
Smulkmenų	615	Gyvulių	115
Geležies ir metalo	412	Vaistų	196
Kolonijinių prekių	354	Iš jų vaistinių	101
Vyno ir alaus	347	Mėsos	81
Odų	322	Lentų	78
Galanterijos ir manufaktūros	302	Linų pluošto ir virvių	64
Maisto ir gėrimų (valgyklos, Restoranai, kavinės ir kt.)	302	Pieno produktų ir kiaušinių	64
		Batų	63

Kitos, turinčios antros rūšies patentus prekybos įmonės pažymėtinos tokios: knygų ir rašomųjų dalykų – 49, laikrodžių ir aukso bei sidabro gaminių – 49, stiklo dirbinių – 45, malkų – 27, baldų – 13 įmonių. Antros rūšies prekybos įmonės turėjo mokėti už patentą Kaune 500 Lt, Panevėžyje, Šiauliuose ir Kauno apsk. – 375, visuose Lietuvos miestuose – 250 Lt.

Prekybos įmonių, turinčių III ir IV rūšies patentus, buvo:

	III	IV
Smulkmenų	4693	1347
Kolonijinių prekių	1610	29
Mėsos	734	129
Maisto ir gėrimų (valgyklos, kavinės ir restoranai)	601	65
Grūdų ir sėklų	423	20
Galanterijos	365	103
Vyno ir alaus	324	36
Pieno produktų ir kiaušinių	191	49
Vaistinių	154	3
Vaistų, vaistų prekių	42	3
Knygų ir rašomųjų dalykų	120	9
Manufaktūros ir galanterijos	118	–
Geležies ir metalo	102	38
Manufaktūros	96	18
Batų	71	32
Linų ir virvių	63	–
Žuvų	59	106
Gyvulių	55	10
Laikrodžių, aukso ir sidabro	46	56
Plytų ir kitų min. dirbinių	45	74
Stiklo dirbinių	34	7
Ašutų	33	0
Lentų	32	13
Baldų	21	7

Kitų šakų po vieną kitą įmonę.

Trečiosios ir ketvirtosios rūšies prekybos įstaigos mokėjo už metinius patentus:

	Kaune	Panevėžyje, Šiauliuose ir Kauno apskrityje	Visose kitose vietose
III rūšies	100 Lt	75 Lt	50 Lt
IV rūšies	40 Lt	30 Lt	20 Lt

Prie trečios rūšies prekybos įmonių buvo priskiriamos tokios įmonės, kurios turėjo ne daugiau kaip vieną suaugusį pardavėją. Ketvirtos rūšies prekybos įmonėse prekiauti galėjo tik įmonės šeimininkas.

Kaip matome iš duomenų[6], didžiausia Lietuvos prekybos įmonių grupė buvo trečioji grupė – beveik pusė visų prekybos įmonių.

1924 m. duomenys rodo, kad Lietuvos prekyba buvo smulki, mažai specializuota. Tai patvirtina faktas, kad iš bendro prekybos įmonių skaičiaus 18 421 (be Klaipėdos krašto), smulkmenų prekybos įmonėms teko 7625 – daugiau kaip 40 proc. Jos prekiaudavo viskuo, kas tik galėjo būti reikalinga vartotojui.

Be prekių pardavimo, prekybos įmonės užsiima ir įvairiomis kitomis operacijomis, vadinamomis pagalbinėmis – kredito ir draudimo, ekspedicijos ir transporto ir kt. Tokių prekybos įmonių 1924 m. buvo:

	I rūšies	II rūšies	III rūšies	IV rūšies	Iš viso
Kredito ir draudimo	54	63	41	25	183
Komiso kontorų	95	35	24	5	159
Ekspedicijos ir transporto kontorų	32	47	16	11	106
Iš viso	181	145	81	41	448

Be šių prekybos įmonių, Kaune veikė birža, kuri atlikdavo tik valiutines operacijas.

1924 m. Lietuvoje jau buvo atstatytas platus prekybos įmonių tinklas – iš viso Lietuvoje buvo 18 421 prekybos įmonė. Į šį skaičių neįeina kooperatinės prekybos įmonės, apie kurias kalbėta atskirai. Šios įmonės aprūpindavo tiek vietinius vartotojus reikalingomis prekėmis, tiek ir supirkinėdavo vietines žaliavas ir produktus eksporto reikalams. Per okupaciją ištuštintos užkaltais langais parduotuvės, taip pat žole apaugusios turgavietės (taip pat ir Kauno turgavietė) vėl atgijo, parduotuvės prisipildė prekių. Tai buvo padaryta per trejus metus, praėjusius po vokiečių okupacijos. Lietuvos prekybininkai gerai sugebėjo panaudoti žmonių turėtas pinigines santaupas ir iš užsienio gautą valiutą paversti prekėmis.

Kaip ir cariniais laikais prekyba buvo 85–90 proc. privačiose rankose. Dabar skirtumas buvo tik tas, kad gana plačiai išsiplėtojo kooperatinė prekyba su savo centrinėmis organizacijomis.

[6] *Jakobas A.* Lietuvos prekybos įstaigos // Lietuvos ūkis, 1924, Nr. 25. – P. 16–17.

Pažiūrėkime, kaip toliau plėtojosi prekybos įmonės Lietuvoje. Anot statistikos duomenų[7], 1923–1925 m. Lietuvoje buvo 18 164 prekybos įmonės, kuriose dirbo 37 487 žmonės. Iš to skaičiaus Klaipėdos kraštui teko 1581 įmonė su 5087 žmonėmis.

Prekybos įmonių pagal patentus buvo tiek:

Metai	Bendras skaičius	I rūšies	II rūšies	III rūšies	IV rūšies	V rūšies	I–III rūšies
1927	20 959	124	3584	12 433	3837	981	16 141
1928	22 581	130	3703	13 242	4641	865	17 075
1929	22 429	125	3679	13 312	4767	546	17 116
1930	22 652	145	3589	13 583	4727	608	17 317
1931	22 767	170	3615	13 602	4654	727	17 387
1932	21 505	149	3248	13 096	4441	571	16 493
1933	20 973	127	2894	12 482	4828	462	15 503
1934	20 177	115	2629	12 106	4851	476	14 830
1935	21 981	110	2567	11 478	5745	2081	14 145
1936	23 313	105	2537	11 770	6497	2404	14 412
1937	24 380	120	2552	12 445	6793	2470	15 117
1938	25 514	122	2563	13 268	7036	2525	15 953
1939	25 527	125	2680	13 675	6756	2291	16 480

Pirmosios skilties duomenys (be Klaipėdos krašto) rodo, kad prekybos įmonių daugiausia buvo 1939 m. Tačiau tai, kad nuo 1935 iki 1939 m. bendras įmonių skaičius padidėjo pusketvirto tūkstančio, galima paaiškinti tuo, kad 1935 m. buvo nustatytas pramonės ir prekybos patentų mokestis didesniam įmonių skaičiui. Dėl to daugelis smulkių prekybos įmonių, iš kurių iki tol nebuvo reikalaujama patentų, 1935 m. turėjo IV arba V rūšies prekybos patentą. Tai ir padidino 1935 m. IV ir V rūšies prekybos įmonių skaičių, o kartu ir bendrą prekybos įmonių skaičių. Palyginimui tenka imti I–III rūšies prekybos įmonių skaičiaus kitimą, o šie skaičiai rodo, kad bendras prekybos įmonių skaičius be paliovos didėjo iki 1931 m., po to pradėjo 15–20 proc. mažėti, tačiau jų skaičius vėl pradėjo didėti nuo 1937 metų.

Minėtas prekybos įmonių patentų skaičius apima vidaus patentus, įskaičiuojant ir viešbučių, svetainių, kredito ir draudimo bendrovių ir kt. patentus.

Prekybos įmonių struktūra pagal jų atliekamas funkcijas buvo tokia:

Prekybos įmonės	1929 m.	1932 m.	1935 m.	1937 m.	1939 m.
Bendras prekybos patentų skaičius	22 429	21 505	21 981	24 380	25 527
I. Prekybos įmonių siaurąja prasme	18 018	16 937	17 058	18 108	19 068
II. Išvežiojamoji ir išnešiojamoji prekyba	719	710	1640	2135	2088

[7] Lietuvos ūkio paskutinis dešimtmetis. – K., 1938. – P. 93–98.

Prekybos įmonės	1929 m.	1932 m.	1935 m.	1937 m.	1939 m.
III. Pagalbiniai verslai (tarpininkai ir kt.)	496	601	559	907	–
IV. Viešbučiai ir svetainės	2556	2604	1970	2301	2487
V. Kreditas ir draudimas	102	91	74	149	138
VI. Kitos komercinės įmonės	538	562	682	780	?

Prekybos įmonių siaurąja prasme skaičius buvo gana pastovus. Jam turėjo įtakos jau minėtas patentų išėmimo tvarkos pakeitimas, kuris labiausiai palietė išnešiojamąją ir išvežiojamąją prekybą. Prekybos įmones suskirsčius rūšimis, jų dinamika atrodo taip:

Metai	Bendras įmonių skaičius	Stambių įmonių (I ir II rūšies)	Vidutinių įmonių (III rūšies)	Smulkiųjų įmonių (IV ir V rūšies)
1929	18 018	3297	10 958	3763
1930	18 132	3179	11 045	3908
1931	17 945	3208	10 933	3804
1932	16 937	2830	10 760	3347
1933	17 069	2481	10 500	4088
1934	16 132	2284	10 288	3740
1935	17 056	2182	9852	5022
1936	17 336	2220	9834	5282
1937	18 108	2273	10 172	5663
1938	18 480	2256	10 532	5693
1939	19 068	2418	11 105	5545

Iš lentelės matome, kad stambių ir vidutinių prekybos įmonių skaičius pradėjo mažėti, prasidėjus nuo 1931 m. krizei. Tada ypač sumažėjo stambių įmonių – beveik 30 proc., vidutinių – 7 proc. Tačiau nuo 1934 m. pastarųjų skaičius net pradėjo didėti. Duomenys rodo, kad įmonių skaičius mažėjo ne dėl to, kad ėmė vykti vidutinės ir smulkios įmonės, sudarydamos stambias įmones, kaip esti koncentruojantis pramonei. Tą reiškinį parodo ši lentelė:

	1929 m.	1931 m.	1933 m.	1935 m.	1937 m.
Stambiosios pramonės įmonės (I–V rūšis)	241	271	246	272	406
%	100	112	102	113	168
Stambiosios pramonės įmonės (I–II rūšis)	3297	3208	2481	2182	2273
%	100	97	75	66	69

Prekybos įmonių dinamika nebuvo vienoda visose prekybos šakose. Tai galima matyti iš šios lentelės:

	1929 m.	1931 m.	1933 m.	1935 m.	1937 m.
1. Maisto produktų	11 635	11 851	11 489	11 590	11 909
2. Žemės ūkio produktų	2574	2177	1750	1641	1824
3. Kuro	488	370	309	314	383
4. Mašinų ir susisiekimo priemonių	234	257	156	122	157
5. Metalo dirbinių	580	532	556	570	768
6. Tekstilės ir drabužių	1586	1664	1723	1641	1813
7. Galanterijos	416	571	595	651	686
8. Kitų šakų	505	523	491	514	568

Duomenys rodo, kad prekybos įmonių skaičius kito ne visose prekybos šakose vienodai. Labai sumažėjo žemės ūkio produktų prekybos (javų, linų, pieno gaminių, kiaušinių, galvijų, paukščių), kuro ir mašinų bei susisiekimo priemonių įmonių skaičius. Tai yra tų šakų, kurios pradėjo pereiti į kooperatines prekybos rankas arba į palyginti stambesnes „Maisto" parduotuves. Vadinasi, šiose šakose prekybos koncentracija vyko už privačios prekybos ribų.

Pažymėtina, jog, geografiniu požiūriu, stambesnioji prekyba turėjo tendenciją augti Kaune (1929 m. – 2418 įmonių, 1937 m. – 2690) ir kituose miestuose, net tokiuose kaip Šiauliai (atitinkamai 1864 ir 1662 įmonės) ir Panevėžys (1124–1018). Kaunui 1929 m. teko 14,1 proc., o 1937 m. jau 17,8 proc. viso prekybos įmonių skaičiaus. Čia turėjo didelės įtakos muitų mokesčio 1931–1932 m. pakeitimas. Tai paskatino importo firmas perkelti savo būstines į Kauną. Tikriausiai prisidėjo ir susisiekimo, ypač autobusų važinėjimo po visą kraštą išplėtimas. Klaipėdoje prekybos įmonių skaičius padidėjo 15 proc., nes padidėjo uosto apyvarta, išsiplėtojo pramonė, taip pat padaugėjo gyventojų.

Kooperatinė prekyba

Prekybinius kooperatyvus, kurių buvo jau gana daug prieš 1914–1918 m. karą, vokiečių okupacija šluote nušlavė. Liko tik viena kita vartotojų bendrovė, kuri labai menkai laikėsi skurdžiomis okupacinės prekybos sąlygomis.

Atsikūrus Lietuvos valstybei, esant dideliam prekių trūkumui, buvo labai aktualu atgaivinti kooperatines vartotojų krautuves, patiems vartotojams pirkėjams jas steigti ir tvarkyti, vadovaujantis savo interesais. Kaip ir prieš karą vartotojų bendrovės buvo kuriamos, vadovaujantis ročdeliečių, vadinamaisiais kooperatinės demokratijos principais – visų narių lygios teisės, pelnas skirstomas proporcingai įpirkimui, prekyba be apgaudinėjimų ir suktybių ir t. t. Tokiais principais vartotojų bendrovės turėjo būti organizuojamos ir tvarkomos. Tų principų laikymasis ir įgyvendinimas priklausė nuo žmonių visuomeniško ir moralinio išauklėjimo, o tai nelengvai ir negreitai pasiekiama.

Iš pradžių vartotojų bendroves norėta panaudoti kovai su įsigalėjusia spekuliacija. Jos turėjo valstybės padedamos aprūpinti gyventojus trūkstamomis prekėmis.

Kooperatyvams steigti, jų veiklai prižiūrėti 1919–1920 m. prie Prekybos ir pramonės ministerijos, paskui prie sujungtos Finansų, prekybos ir pramonės ministerijos veikė Kooperacijos departamentas, kuris padėjo steigtis kooperatyvams, kaip ir daugelyje kitų šalių, kur kooperacija buvo svarbi visuomenės reikalams ginti.

Visuomenė tam darbui labai pritarė ir prasidėjo masinis vartotojų bendrovių steigimas. Vien tik 1919 m. vartotojų bendrovių buvo įsteigta 254, 1920 m. – 58, 1921 m. – 29, 1922 m. – 39, 1923 m. – 45, 1924 m. – 51, 1925 m. – 83, 1926 m. – 59. Toks greitas daugybės vartotojų bendrovių steigimas nerodė, kad visuomenė teisingai būtų supratusi kooperatinės prekybos organizacijos dėsnius, kurie reikalauja, kad vienoje vietovėje būtų vienas stiprus, gerai tvarkomas kooperatyvas. Tuo tarpu mūsų krašte buvo steigiami kooperatyvai, ypač po to, kai buvo likviduotas Kooperacijos departamentas, ne ten, kur būtinai reikėjo, bet ten, kur kam šovė į galvą, kartais visiškai ne kooperatiniais visuomeniniais sumetimais, o tautiniais, siaurais grupiniais, o kartais tiesiog grupelės žmonių pasipelnymo tikslais.

Aišku, kad tokiam dideliam vartotojų bendrovių skaičiui trūko ir nusimanančių darbuotojų, nors įvairiuose kursuose buvo stengiamasi jų kuo daugiau parengti. Dėl nepastovių ekonominių sąlygų, nepatyrimo vartotojų bendrovės turėjo likviduotis. Daugelio vartotojų bendrovių žlugimą lėmė ir vadinamasis paralelizmas, mažose gyvenvietėse steigimas kelių vartotojų bendrovių, kur viena tik gana skurdžiai būtų galėjusi laikytis.

Be vartotojų draugijų, parduotuves pradėjo atidarinėti ir žemės ūkio draugijos, o tai kooperatinę prekybą vedė į chaosą ir neišvengiamą pražūtį. 1931 m. imtasi sanuoti prekybinius kooperatyvus, steigiant vietoj vartotojų bendrovių ir žemės ūkio draugijų – jungtinius žemės ūkio kooperatyvus. Stiprios vartotojų bendrovės liko veikti po senovei.

Vartotojų bendrovės pradėjo steigtis pagal pavyzdinius įstatus, išleistus 1919 m. pradžioje Kooperacijos departamento. Jų funkcijos buvo tokios: 1. Tiekti savo nariams įvairių vartojamųjų ir amatui ar ūkiui reikalingų daiktų bei medžiagų; 2. Padėti nariams taupyti ir 3. Pagelbėti kitais būdais dvasinei ir materialinei savo narių gerovei – taip pat „pagelbėti nariams organizuoti jų darbo gaminių pardavimą“. Taigi pokarinės vartotojų bendrovės turėjo narius aprūpinti prekėmis, supirkti įvairius jų gaminamus produktus kaip paprastai būdavo žemės ūkio valstietiškuose kooperatyvuose. Tokie kooperatyvai, kurių narių dauguma buvo valstiečiai žemdirbiai, aprūpindavo savo narius trąšomis, sėklomis, koncentruotais pašarais, žemės ūkio mašinomis bei įrankiais.

Be to, jie supirkdavo iš jų ir žemės ūkio produktus. Tik atliekant tokias įvairias operacijas, buvo galima steigti stambesnes prekybos įmones, turin-

čias pajėgesnių aparatų. Nors tokios, organiškai susijusios su kooperatyvų narių reikalais, operacijos buvo numatytos nuo pat 1919 m. pradžios, bet praktiškai jos buvo įgyvendintos tik nuo 1931 m., kai kooperatyvams kaip žemės ūkio organizacijoms, buvo pripažinta tam tikra parama, susijusi su jų kultūriniais darbais žemės ūkio srityje.

Prekybos kooperatyvų dinamika matoma iš pateikiamos lentelės:

Metai	Bendrovių skaičius*	Narių skaičius	Parduota prekių (mln. Lt)
1919	62	14 834	2,32
1920	140	29 542	5,22
1921	186	41 577	4,69
1922	231	55 033	6,71
1923	255	59 358	9,31
1924	222	44 400	13,32
1925	247	43 378	14,62
1926	208	36 714	19,08
1927	268	41 599	20,63
1928	290	41 180	23,52
1929	259	38 891	52,25
1930	254	33 841	44,99
1931	213	33 993	46,00
1932	185	28 747	37,31
1933	184	26 087	37,53
1934	165	21 332	32,21
1935	171	20 906	46,42
1936	186	20 230	53,40
1937	182	21 525	65,04
1938	197	23 480	95,27
1939	204	29 284	128,90

* Pateikusių ataskaitas.

1938–1939 m. prekybos kooperatyvų veikla labai suaktyvėjo ir padaugėjo bendrovių, taip pat ir jose narių. Parduotuvių padaugėjo 1928 m. nuo 288 iki 363 m. (1940 m. pradžios). 1928 m. tarnautojų buvo 596, 1940 m. pradžioje jų padaugėjo iki 1987, savi kapitalai padidėjo nuo 3,25 mln. 1928 m. iki 9,8 mln. Lt 1940 m. pradžioje. 1939 01 01 balanso suma padidėjo nuo 12,99 mln. Lt iki 28,84 mln. Lt. Ji padidėjo dėl to, kad žemės ūkio kooperatyvai su savo centrine sąjunga „Lietūkiu" gavo išimtines teises supirkinėti ir pardavinėti kai kurias prekes.

Iš stambiausių prekybinių kooperatyvų tenka paminėti Kauno „Paramą", „Karių ekonominę bendrovę", „Spaudos fondą", kuris leido knygas ir prekiavo knygomis bei rašomaisiais dalykais. Visi stambūs kooperatyvai turėjo ištisą savo parduotuvių bei įmonių tinklą. Kauno „Parama" pastatė ir eksploatavo moderniškai įrengtą didelio produktyvumo duonos kepyklą. Šios kooperatinės įmonės daug prisidėjo prie prekybos įmonių sukultūrinimo. „Karių ekonominė bendrovė" turėjo įsisteigusi vienintelę Kaune universalinę parduotuvę.

Prekybos kooperacijai plėtotis padėjo vartotojų bendrovių koncentracija – susijungimas į sąjungas – didmeninėms operacijoms atlikti ir organizaciniams reikalams tvarkyti. Plėtojant kooperatinę prekybą, kooperatyvų sąjungų vaidmuo buvo ypač didelis. Jei cariniais laikais vartotojų bendrovės veikė visiškai atskirai, tai dabar dažniausiai jas kuria sąjungos, kurios jas kredituoja, revizuoja bei instruktuoja. Dėl to atsiranda kooperatyvų ir tokiose vietose, kur juos per anksti būdavo steigti dėl vietinės iniciatyvos ir visuomeninių jėgų stokos.

Jau nuo 1919 m. gegužės mėn. pradeda steigtis įvairiose srityse vartotojų bendrovių sąjungos. Jų tikslas aprūpinti savo narius, kuriais galėjo būti tik kooperatyvai – vartotojų bendrovės, prekėmis, atlikti per savo narius kai kurias žemės ūkio produktų operacijas.

Nuo 1923 m. pradeda atsirasti žemės ūkio draugijų sąjungų, kurių nariai turėjo būti naujai steigiamos žemės ūkio draugijos kaip žemės ūkio kultūros kėlimo organai. Šios naujos sąjungos pradeda steigti prekių sandėlius – trąšų, žemės ūkio mašinų, įrankių, sėklų ir t. t. – atseit tų pačių prekių, kuriomis jau seniai prekiavo vartotojų bendrovės ir jų sąjungos. Kartu veikė ir Ūkininkų sąjungos skyriai su savo centru. Tuo būdu kooperatinis darbas suskyla ir išsiblaško. Tokiai daugybei organizacijų trūko patyrusių vedėjų ir tarnautojų.

1919 m., kai dar Lietuvos teritorija buvo išblaškyta jos priešų ir nebuvo tarp atskirų sričių reguliarus susisiekimo, vartotojų bendrovių sąjungos įsisteigė atskirose srityse (Kaune, Kėdainiuose, Vilkaviškyje, Šiauliuose, Žemaitijos šiaurvakariuose, Panevėžyje). Atsirado net 6 vartotojų bendrovių sąjungos.

Ta pati istorija pasikartojo ir su naujai steigiamomis ir Žemės ūkio ministerijos subsidijuojamomis organizacijomis – žemės ūkio draugijų sąjungomis. Čia yra ar 7 sąjungos, iš kurių stipriausios buvo Šiauliuose ir Kaune. Aišku, kad tos organizacijos viena kitai kliudė, – todėl būtinai reikėjo jas centralizuoti ir tai buvo padaryta 1930 metais. Vartotojų bendrovių sąjungos, tiesa, jau anksčiau (1920 m.) susijungė į vieną centrinę organizaciją – Lietuvos kooperacijos bendrovių sąjungą (LKBS). Tik Šiauliuose sąjunga buvo palikta veikti savarankiškai, nors ji ir buvo LKBS narė.

Centralizacija neapsiėjo be aukų. Ji palietė ne tik centrines organizacijas, bet ir vietines. Tad išnyko konkurencija tarp kooperatyvų (jiems pakako privačios konkurencijos) ir susidarė stambios, turinčios pajėgesnį aparatą, kooperatinės organizacijos. Tokia organizacija galėjo sėkmingai atlikti jai pavedamus valstybės uždavinius, keliant žemės ūkio kultūrą: platinti pagerintas sėklas, trąšas, racionalizuoti grūdų ir linų supirkimą ir kt.

1926 m., kai veikė visos 6 kooperatyvų sąjungos (be LKBS, veikė dar Lietūkis, Gamintojas, Šiaulių srities vartotojų bendrovių sąjunga, Kooperatyvų centras, Žemaitūkis, t. y. kitos, o ne tos, kur įėjo į LKBS) jų apyvarta siekė vos 21,47 mln. Lt. Tačiau, kai jų veikla 1939 m. tapo centralizuota, ji išaugo 6 kartus, palyginti su 1926 metais. Sąjungas sudarė daug kooperatyvų: 1925 m. – 523, 1926 m. – 533, 1927 m. – 530, 1928 m. – 368, neskaičiuojant

Ūkininkų sąjungos kooperatyvų. Mat tos pačios bendrovės priklausė ne vienai sąjungai. 1939 m. centralizuotai kooperatyvų sąjungai „Lietūkiui" priklausė 204 bendrovės su 363 parduotuvėmis, bet tos parduotuvės jau buvo palyginti stambios įmonės, o vidutinė 1 prekybos kooperatyvo apyvarta išaugo nuo 200 tūkst. Lt 1929 m. iki 600 tūkst. Lt 1939 metais. Išaugo taip pat ir savi kapitalai nuo 3,62 mln. Lt iki 9,8 mln. Lt 1939 metais[8].

Iš visų kooperatyvų sąjungų daugiausia nuveikė, organizuodama kooperatinį darbą, LKBS, įsteigta 1919 05 15 pradžioje kaip Pakaunės KBS, bet nuo pat pradžių dirbusi kaip centrinė sąjunga. Su ja palaikė ryšius visos Lietuvos vartotojų bendrovės. 1920 m. į ją įsiliejo kitos sričių vartotojų bendrovių sąjungos, vietoj kurių buvo įkurti LKBS skyriai. Ji supirkdavo produktus ir Lietuvos kariuomenės reikalams. Įkūrė mėsos gaminių įmonę (skerdyklą) Panevėžyje, kuri bene pirmoji pradėjo eksportuoti mėsos gaminius. Ji įstojo į Tarptautinę kooperatyvų sąjungą Londone, plačiai palaikė ryšius su kitų kraštų kooperatyvų sąjungomis. LKBS rengė kursus kooperatyvų tarnautojams, leido kooperacijos reikalams skirtą laikraštį „Talka".

Lietuvos žemės ūkio kooperatyvų sąjungos „Lietūkio" (vėliau susijungusio su LKBS ir toliau oficialiai vadintu „Lietūkiu") įstatai buvo įregistruoti 1923 04 27. Jos tikslas buvo: a) derinti atskirų žemės ūkio kooperatyvų ir draugijų veiklą; b) palaikyti tarp jų ir kitų kooperatyvų nuolatinius ryšius; c) įvairiais būdais kelti ir tobulinti krašto ūkio kultūrą ir žemės ūkio pramonę; d) organizuoti žemės ūkio gaminių perdirbimą ir tiesioginį pardavimą krašte ir užsienyje. Pirmaisiais savo veikimo metais ši sąjunga daugiausia rūpinosi žemės ūkio kultūros kėlimu. Tam tikslui ji gaudavo pašalpų iš Žemės ūkio ministerijos, ypač daug dėmesio buvo kreipiama į pieno perdirbimo organizavimą, gyvulių veislių – kiaulių, arklių, raguočių, vištų veislių gerinimą, linų perdirbimą ir jų pardavimo organizavimą. „Lietūkiui" pirmajam teko atgaivinti po karo Lietuvos sviesto eksportą ir tuo užsiimti iki 1927 m., kai „Lietūkio" pieninkystės skyrius išaugo į savarankišką kooperatinių pieno perdirbimo bendrovių sąjungą „Pienocentrą". 1927 m. buvo perimta didelė dalis „Maisto" bendrovės akcijų, prisidėta prie elevatorių pastatymo, žemės ūkio parodų rengimo. 1926 m. žemės ūkio kultūros kėlimo darbą perėmė Žemės ūkio rūmai ir „Lietūkio" veikla daugiausia pakrypo į prekybą. Be pieno produktų eksporto (iki 1927 m.), kuris nuo 520 kg 1923 m. išauga iki 385,2 tūkst. kg 1926 m., „Lietūkis" plačiai užsiima linų, javų, sėmenų, dobilų sėklų supirkimu ir eksportu, trąšų, pašarų, žemės ūkio mašinų pardavimu.

1930 11 25 „Lietūkio" įstatai, susijungus šioms sąjungoms, buvo pakeisti. Dabar jų tikslas buvo: padėti atlikti savo uždavinius įeinančioms į jo sudėtį kooperacijos organizacijoms bei jų sąjungoms, kelti žemės ūkį, derinti varto-

[8] *Šalčius P.* Kooperatinis mūsų ūkio sektorius // Ekonomika. 1937. Nr. 2. – P. 183. *To paties.* Lietuvos kooperacijos judėjimas 1938–1939 metais // Talka. 1940. Nr. 18–19. – P. 323–325.

tojų ir gamintojų interesus, organizuoti žemės ūkio reikalingų daiktų ir žemės ūkio produktų prekybą, gamybą ir perdirbimą. Jo nariai galėjo būti juridiniai asmenys – žemės ūkio kooperatyvai, panašių tikslų siekiančios kitos kooperacijos bendrovės bei sąjungos. Stojamasis mokestis buvo nustatytas 100 Lt, įnašų – 500 Lt nuo kiekvienų pilnų ar nepilnų 10 000 litų savų kapitalų; atsakomybė už „Lietūkio" pasižadėjimus – penkeriopa privalomų įnašų suma, bet ne didesnė kaip 5000 Lt. Įgaliotinių susirinkime, kuris buvo vyriausias „Lietūkio" sprendžiamasis organas, jo nariai siunčia įgaliotinių po 1 atstovą; jei narys su „Lietūkiu" padarydavo pirkimo–pardavimo operacijų per 250 tūkst. Lt, tai jis gaudavo teisę nuo kiekvienų tolesnių pilnų ar nepilnų 250 tūkst. litų apyvartos siųsti dar vieną atstovą. „Lietūkio" valdomuosius organus rinkdavo įgaliotinių susirinkimas.

„Lietūkis" buvo tipiška kooperatinė II laipsnio organizacija, kurioje galėjo dalyvauti tik juridiniai asmenys. Jie turėjo tarnauti ne atskirų asmenų grupei, bet visuomenei. Artimas jo uždavinių susiejimas su žemės ūkiu ir agrotechninių priemonių teikimu ūkininkams neišvengiamai turėjo sąlygoti ir tam tikras valstybės lengvatas. „Lietūkio" veiklą ir jo atliktas operacijas galima matyti iš 1938 ir 1939 m. jo veiklos duomenų:

	1938 m.	1939 m.
Narių skaičius 12 31	131,00	145,00
Parduota prekių (mln. Lt)	113,40	138,91
Iš jų eksportuota (mln. Lt)	30,25	31,02
Parduota trąšų (mln. Lt)	15,35	16,20
Statybinių medžiagų (mln. Lt)	9,67	8,43
Mašinų (mln. Lt)	6,54	7,64
Naftos gaminių (mln. Lt)	7,43	11,85
Kolonijinių prekių (mln. Lt)	38,18	53,75
Tarnautojų skaičius	503,00	869,00
Savi kapitalai (be amor.) (mln. Lt)	4,72	8,25
iš jų:		
įnašų (mln. Lt)	0,71	0,92
atsargų (mln. Lt)	0,57	0,81
kitų (mln. Lt)	3,44	6,52
Kreditorių (mln. Lt)	9,90	5,71
Kilnojamasis ir nekilnojamasis turtas (mln. Lt)	6,47	8,96
Debitoriai (mln. Lt)	5191,00	10,06
Prekių (mln. Lt)	13,47	20,17
Pelnas (mln. Lt)	0,96	1,15
Balanso suma (mln. Lt)	43,61	58,53

„Lietūkio" prekybos operacijas atlikinėjo 10 skyrių (Klaipėdos krašte „Lietūkis" neteko 3 skyrių ir 4 parduotuvių). Jis turėjo 4 elevatorius, 2 malūnus, 2 garažus, 1 linų apdirbimo fabriką Šiauliuose – Gubernijoje (nuo 1940 01 01 perduotą specialiai įsteigtai kooperatyvų sąjungai „Linas").

„Lietūkio" eksporto operacijos ryšium su javų ir dobilų bei sėmenų ir ankštinių javų supirkimu buvo atliekamos dideliais kiekiais. Supirkta (tonomis):

	1938 m.	1939 m.
Kviečių	21 864	37 365
Rugių	81 153	45 923
Miežių	21 559	22 062
Avižų	24 322	44 202
Iš viso	148 898	199 552

1938 m. iš to kiekio išvežta 129 308 t, o 1939 m. dėl prasidėjusio karo – tik 74 330 t.

Įvairių ankštinių grūdų, linų sėmenų ir kitų sėklų 1939 m. buvo eksportuota per 13 000 t, o 1938 m. – tik 4000 tonų. Vyriausybė grūdų eksportą pavedė „Lietūkiui" ir jam teko visas 100 proc. eksporto. Ankštinių grūdų, dobilų sėklų ir sėmenų eksporto „Lietūkiui" teko 50 proc.

1939 m. linų eksportas per „Lietūkį" siekė 7754 tonas už 12,23 mln. Lt. Linų apdirbimas, rūšiavimas ir prekyba buvo parduota kooperatyvų sąjungai „Linas", organizuotai „Lietūkio" pastangomis.

Dideli importinių prekių kiekiai teko „Lietūkio" apyvartai: trąšų 100 proc. (1938 m. – 144 768 , 1939 m. – 124 155 t), cemento – 45 proc. (1938 m. – 56 000, 1939 m. – 52 000 t), geležies – 24, druskos – 85, žemės ūkio mašinų – 85 proc. „Lietūkis" turėjo rengti kursus tarnautojams, iš dalies revizavo ir instruktavo kooperatyvus.

Iš kitų kooperatinių organizacijų tenka pažymėti centrinę Lietuvos pieno perdirbimo bendrovių sąjungą „Pienocentras". Pagrindinis jo veiklos tikslas buvo įrengti pramonines pienines kooperatiniais pagrindais, todėl apie jį reikėtų daugiau kalbėti pramonės, o ne prekybos istorijoje. Tačiau „Pienocentras" veikė ir kaip viena stambiausių Lietuvos prekybos kooperatinių įmonių. Jo organizacija buvo panaši į „Lietūkio", tai buvo kooperatinių pieninių sąjunga. Pagrindinis jo darbas buvo organizuoti kooperatinių bendrovių pagamintą sviestą ir kitų pagamintų ar supirktų produktų (kiaušinių) pardavimą.

Jo prekybinė veikla buvo:

	1938 m.	1939 m.
Parduota iš viso prekių už mln. Lt	76,900	67,700
Iš jų eksportuota:		
sviesto (tonų)	17 239,000	13 680,800
jo vertė mln. Lt	55,100	43,700
Kiaušinių (1000 vnt.)	86,459	99,263
Vaisių (tonų)	940,000	–
jų vertė 1000 Lt	588,500	–
Parduota pieno produktų ir kiaušinių vidaus rinkoje (mln. Lt)	9,200	10,100
Pieninėms mašinų ir k. d. (mln. Lt)	4,600	4,800

„Pienocentras“ turėjo ir mažmeninę prekybą aprūpinti pieno produktais, ypač didesniųjų miestų gyventojus. 1939 m. Kaune turėjo 10 parduotuvių, po 1 parduotuvę Pilviškiuose, Kėdainiuose ir Palangoje, 4 Vilniuje, kelias parduotuves Klaipėdoje.

Pieno produktų mažmeninis pardavimas buvo organizuotas higieniškai įrengtose įvairiose parduotuvėse. Klaipėdoje „Pienocentras“ turėjo eksporto prekių šaldytuvus.

Kooperatiniam ūkio sektoriui tenka priskirti ir kooperatyvų įkurtas akcines bendroves, kurių akcijos priklausė kooperatyvams tam tikriems specifiniams ūkio uždaviniams, kur reikalingi didesni kapitalai, atlikti, o patys kooperatyvo patarnavimų vartotojai sunkiai gali jį sukaupti.

Iš tokių organizacijų, kur akciniai kapitalai priklausė kooperatyvų sąjungoms, pažymėtinos akcinė bendrovė „Valgis“. Jai buvo parduotos „Pienocentro“ užkandinės, akcinė bendrovė „Sodyba“, turėjusi tikslą perdirbti sodų, miškų vaisius, daržoves, bitininkystės produktus. „Sodybai“ „Pienocentras“ perdavė vaisių perdirbimo įmonę Kaune. Akcinės bendrovės „Valgis“ apyvarta 1939 m. siekė 1,6 mln. Lt. Tais metais ji pavalgydino apie 1,5 mln. žmonių. Jos įmonės dirbo nuo 242 iki 400 (vasarą) žmonių[9].

„Lietūkiui“ ir „Pienocentrui“ valstybė pavedė supirkinėti nustatytomis kainomis žemės ūkio produktus. Tos kainos kartais būdavo daug didesnės už gaunamas užsienyje. Skirtumą sumokėdavo valstybė. Tai, žinoma, iš dalies pašalino riziką, susijusią su produktų realizavimu pasaulinėse rinkose. Tiek „Lietūkis“, tiek „Pienocentras“ atliko didelį darbą, standartizuodami iš Lietuvos eksportuojamas prekes, nustatydami tam tikras markes, rūšis ir kt. Panašų darbą atliko gyvulių produktų srityje akcinė bendrovė „Maistas“.

Kooperatyvų centrams, kaip stambioms prekybinėms įmonėms, pavyko prieiti prie pirmųjų pirkimo ir pardavimo šaltinių, aplenkiant vietinius eksportininkus, taip pat ir tradicinius Lietuvą aptarnaujančius kaimyninių valstybių centrus.

Be to, tai buvo aukščiausia lietuviškosios prekybos pasiekta pakopa, paskatinusi susidarymą išmanančių prekybos techniką kadrų.

Prekybos įmonių apyvartos nebuvo oficialiai registruojamos, taip pat nebuvo atliekami surašymai. Užėjus krizei ir ėmus kristi kainoms, krito ir prekybos įmonių apyvartos piniginės vertės požiūriu. Tačiau tai nereiškė lygiagrečio kiekybės kritimo. Prekybos ir pramonės rūmų kiekybės indeksai buvo tokie[10]:

1929 m.	1930 m.	1931 m.	1932 m.	1933 m.	1934 m.	1935 m.	1936 m.	1937 m.
100	122	132	109	105	117	139	174	174

[9] *Šalčius P.* Lietuvos kooperacijos judėjimas 1938–1939 metais // Talka. 1940. Nr. 18–19. – P. 325–326.
[10] Lietuvos ūkio paskutinis dešimtmetis. – P. 102.

Indeksų eilutė rodo, kad vidaus vartojimas ne mažėjo, o didėjo. Prekybos ir pramonės rūmų vertinimu, bendroji prekybos apyvarta 1937 m. siekė, be Klaipėdos krašto, 900 mln. Lt. Kooperatyvų prekybos apyvarta tais metais siekė 203,6 mln. Lt. Vadinasi, kooperatyvams teko apie 22 proc. visos prekybos apyvartos. Tačiau lyginamasis jos svoris kiekybės požiūriu berods buvo didesnis.

Lietuvos užsienio prekyba

Kadangi Lietuva neturi svarbių žaliavų ir iškasenų (druskos, metalų, minerалų), tai jos santykiai su kitais kraštais mezgėsi nuo senų senovės. Ypač tie santykiai išsiplėtė ir sutvirtėjo pobaudžiaviniais laikais, įsigalėjus piniginiam ūkiui.

Po 1914–1918 m. karo ir okupacijų nuniokotai Lietuvai ypač trūko prekių, žaliavų, įrengimų ir kt. Visa tai teko pirkti užsienyje. Be to, Lietuvos valstiečiai, nors ir po sunkios okupacijos, nespėjus vokiečiams pagrobti 1918 m. derliaus, turėjo ir šį tą eksportui, ypač labai brangių tuo metu žaliavų – linų pluošto, linų, sėmenų. Pažvelkime į bendruosius eksporto ir importo duomenis (mln. Lt)[11]:

Metai	Apyvarta	Eksportas	Importas	Saldas
1920	132,5	55,2	77,3	–22,1
1921	152,9	57,6	95,3	–37,7
1922	151,8	76,9	74,9	+0,2,0
1923	303,4	146,8	156,6	+09,8
1924	473,1	266,6	206,5	+60,1
1925	495,4	242,7	252,7	–10,0
1926	520,1	253,3	240,8	+12,5
1927	511,6	245,9	265,7	–19,8
1928	548,0	256,9	291,1	–34,2
1929	636,2	329,8	306,4	+23,4
1930	646,2	333,7	312,4	+21,3
1931	551,0	273,1	277,9	–4,8
1932	356,0	189,1	166,9	+22,2
1933	302,4	160,2	142,2	+18,0
1934	285,9	142,2	138,7	+8,5
1935	280,9	152,3	128,6	+23,7
1936	346,5	190,5	156,0	+34,5
1937	420,9	208,3	212,6	–4,3
1938	441,5	233,2	208,3	+24,9

[11] Duomenys nuo 1920 iki 1924 m. imti iš *A. Rimkos* „Economy and Cooperation of Lithuania". – B. m. (1924?); nuo 1924 iki 1928 m. – iš „Lietuva skaitmenimis 1918–1928"; nuo 1928 iki 1937 m. – iš „Lietuvos ūkio paskutinio dešimtmečio"; 1938 m. – iš „Lietuvos statistikos metraščio", 1939.

Iš pateiktų duomenų matome, kad Lietuvos eksportas ir importas aukščiausio lygio pasiekė 1930 metais. Vėlesniais metais prasideda kritimas. Eksporto mažėjimas tęsiasi iki 1934 m., o importo – iki 1935 metų. Nuo 1935 m. bendra užsienio prekybos apimtis pradeda didėti. Nuo 1936 m. vėl eksportas ir importas darosi intensyvesnis, tačiau 1930 m. lygio toli gražu nepasiekė.

Užsienio prekybos pasyviam saldui daugiausia turėjo reikšmės blogi derliai, pasaulinė krizė su labai dideliu kainų kritimu žemės ūkio produktams, taip pat nerami tarptautinė politinė padėtis, artėjant karo šmėklai. Užsienio prekybai turėjo įtakos ir politiniai santykiai su Vokietija, kuri, panašiai, kaip santykiuose su Rusija, politiniam spaudimui, naudodavo ekonomines sankcijas. Tačiau didžiausios įtakos užsienio prekybos apimčiai kristi turėjo 1929 m. prasidėjusi pasaulinė krizė. Tautų Sąjungos statistikos skyriaus apskaičiuoti aukso prekybos kainų indeksai buvo tokie (1929 m. = 100)[12]:

1930 m.	1931 m.	1932 m.	1933 m.	1934 m.	1935 m.	1936 m.	1937 m.
87,0	67,5	52,5	46,5	42,5	42,5	43,5	47,5

Iš pasaulinių kainų kitimo matome, kad nedidelis kainų pakilimas prasidėjo tik nuo 1936 metų. Žalingus kainų kritimo, ypač žemės ūkio produktų, padarinius kitose šalyse buvo mėginama šalinti, nuvertinant valiutas. Lietuva, viena iš labai nedaugelio šalių, neatsisakė aukso valiutos, o tai ypač skaudžiai palietė ūkininkiją ir Suvalkijoje sukėlė skaudžius padarinius.

Lietuvos, kaip nedidelės šalies, dalyvavimas pasaulinėje prekyboje buvo taip pat nedidelis, bet turėjo tendenciją didėti. Tai galima matyti iš šios lentelės (proc. pasaulinėje prekyboje)[13]:

	1928 m.	1929 m.	1930 m.	1931 m.	1932 m.	1933 m.	1934 m.	1935 m.	1936 m.	1937 m.
a	0,08	0,09	0,12	0,14	0,14	0,13	0,12	0,12	0,14	0,14
b	0,08	0,10	0,13	0,15	0,15	0,14	0,13	0,14	0,16	0,14
c	0,08	0,09	0,11	0,13	0,12	0,11	0,12	0,10	0,12	0,14

a – pasaulinės prekybos apyvarta
b – pasaulinis eksportas
c – pasaulinis importas

Tačiau kai kurių prekių eksportas yra kur kas didesnis už bendrą proc. pasaulinėje prekyboje. Tai rodo ši lentelė[14]:

[12] Lietuvos ūkio paskutinis dešimtmetis. – P. 70.
[13] Ten pat. – P. 72.
[14] Ten pat.

	1929 m.	1930 m.	1931 m.	1932 m.	1933 m.	1934 m.	1935 m.	1936 m.
Linai	2,84	3,23	2,91	3,30	2,61	3,64	3,42	5,69
Gyvos kiaulės	3,35	5,23	4,07	1,82	1,41	3,28	6,24	5,53
Bekonas	0,07	0,86	3,18	4,35	4,48	3,22	2,40	2,93
Sviestas	0,79	1,38	1,52	1,82	1,67	1,62	1,98	2,35

Šie duomenys rodo nuolatinį kai kurių produktų procento didėjimą bendroje pasaulinėje tų produktų prekyboje.

Lietuvos užsienio prekybos struktūra

Lietuvos muitų siena bei muitų tarifas buvo nustatytas 1919 m. gegužės mėnesį.

Užsienio prekybos statistika taip pat buvo registruojama nuo 1919 m. gegužės mėnesio. Tačiau iki 1924 m. užsienio prekybos statistikos organizacija turėjo atsitiktinį pobūdį, todėl tuos duomenis reikėtų laikyti tik apytikriais. Taip pat kito ir užsienio prekybos statistinės apskaitos metodai.

1918–1928 m. Lietuvos eksportą galima suskirstyti į 6 grupes: 1. Gyvuliai. 2. Sviestas. 3. Kiaušiniai. 4. Linų sėmenys. 5. Linai. 6. Miško medžiagos.

Šių stambiausių eksporto prekių grupių, procentais sudarančių daugiau kaip 75 procentus viso eksporto, bendrame eksporte procentas buvo toks:

	1920 m.	1921 m.	1922 m.	1923 m.	1924 m.	1925 m.	1926 m.	1927 m.	1928 m.
Gyvuliai	1,5	2,3	2,0	11,1	14,0	12,6	16,2	14,3	13,0
Sviestas	–	0,4	–	–	1,4	3,0	5,0	5,5	8,0
Kiaušiniai	3,7	23,5	20,2	10,3	9,7	6,1	5,3	4,4	5,6
Sėmenys	12,2	24,2	17,9	9,9	6,1	6,1	7,1	7,5	2,8
Linai	34,3	5,1	6,8	9,7	19,9	20,0	22,1	25,1	18,1
Miško medžiaga	40,0	30,0	25,6	30,0	32,0	20,9	21,0	18,0	27,9
Iš viso	91,7	85,5	72,5	71,0	83,1	68,7	76,7	74,8	76,0

Atskirų prekių grupių eksportas buvo toks.

Gyvuliai. Iš gyvulių daugiausia buvo eksportuojama arklių, galvijų, kiaulių, o iš paukščių – žąsų. Nuo 1923 iki 1928 m. gyvulių eksportas, kiekybės požiūriu, buvo toks:

	1923 m.	1924 m.	1925 m.	1926 m.	1927 m.	1928 m.
Arkliai (1000 vnt.)	6,6	23,2	22,5	10,3	27,2	21,2
Galvijai (1000 vnt.)	10,0	14,6	9,8	14,2	9,5	8,6
Kiaulės (1000 vnt.)	35,2	55,4	56,6	83,9	65,1	44,5
Žąsys (1000 vnt.)	34,8	269,2	188,7	325,2	312,0	317,4

Jų vertė milijonais litų buvo:

	1923 m.	1924 m.	1925 m.	1926 m.	1927 m.	1928 m.
Arkliai	4,7	16,2	14,5	5,3	11,0	9,8
Galvijai	3,0	4,3	5,0	6,7	4,3	4,8
Kiaulės	7,7	11,7	14,1	20,8	12,8	11,5
Žąsys	0,5	3,7	2,6	3,7	3,1	4,5

Arkliai buvo eksportuojami į Latviją, Vokietiją, Belgiją, Daniją, Didžiąją Britaniją, Olandiją. Iki 1926 m. daugiausia jų buvo vežama į Latviją, 1927–1928 m. – į Belgiją, Olandiją, Latviją ir kitur.

Arklių prekyba nebuvo koncentruota. Jų eksportu rūpinosi kelios arklių auginimo draugijos, įsteigtos prie Žemės ūkio rūmų.

Kiaulės, galvijai, žąsys beveik vien tik buvo vežamos į Vokietiją ir nedaug į Latviją. Gyvuliais daugiausia buvo prekiavo „Maistas" ir „Lietuvos eksportas" – akcinės bendrovės vėliau įsiliejo į „Maistą" Klaipėdoje.

Veršių, avių, ožkų, paršų, kalakutų, ančių ir kt. buvo nedaug eksportuojama.

Sviesto eksportas iki 1924 m. buvo atsitiktinio pobūdžio ir tik 1924 m. jis pradėjo smarkiai plėtotis:

	1000 kg	mln. Lt
1924 m.	524	4,0
1925 m.	932	7,1
1926 m.	1747	12,7
1927 m.	2051	13,6
1928 m.	2643	20,3

Duomenys rodo, kad per ketverius metus sviesto eksportas kiekio požiūriu padidėjo 5 kartus, o vertės – 4 kartus.

Apie 80 proc. viso sviesto buvo eksportuojama Vokietijon, apie 15 proc. – Anglijon ir apie 5 proc. Latvijon (pasienio prekyba). Sviesto eksportas daugiausia buvo sukoncentruotas kooperatyvų rankose, ilgainiui „Pienocentro". Sviesto kokybei gerinti buvo įvesta eksportuojamo sviesto kontrolė (1927 m.). Tik kontroliuojamas sviestas buvo leidžiamas išvežti be muito rinkliavos, o nekontroliuojamas su muito rinkliava.

1927 m. kontroliuojamo sviesto eksportas siekė 30 proc. viso sviesto eksporto, 1928 m. – jau 50 proc. 1927–1928 m. daugiausia buvo išvežta II rūšies sviesto, būtent – apie 70 proc., I – 15, III – 15 procentų.

Kiaušinių eksportas atrodė taip:

Metai	Mln. vnt.	Mln. Lt	Metai	Mln. vnt.	Mln. Lt
1923	86,0	15,1	1926	69,4	13,6
1924	84,7	19,9	1927	64,2	10,9
1925	65,0	14,9	1928	64,7	14,4

Kiaušinių daugiausia buvo eksportuojama į Didžiąją Britaniją ir į Vokietiją – po 45 proc. į kiekvieną, apie 10 proc. buvo vežama į Latviją. Kiaušinių eksportas pradėjo mažėti, nes ilgainiui iš Lietuvos išvežami kiaušiniai pasirodė menkai paruošti ir menkos rūšies.

1927 m. buvo nustatytas standartas eksportuojamiems kiaušiniams, įvesta jų kontrolė. Nekontroliuojami kiaušiniai buvo apdedami muito rinkliava.

Sėmenų eksportas pirmaisiais Lietuvos Respublikos gyvavimo metais bendrame eksporte užėmė svarbią vietą. 1921 m. jų vertė eksporte pasiekė net 24 proc. Vėliau tas procentas mažėjo, tačiau absoliučiai didėjo.

Metai	1000 t	Mln. Lt	Metai	1000 t	Mln. Lt
1925	18,9	13,0	1926	25,7	18,0
1926	18,6	16,3	1927	25,0	18,5
1925	20,5	17,4	1928	6,9	6,2

Sėmenys buvo eksportuojami daugiausia į Didžiąją Britaniją, Vokietiją ir Latviją.

1925 m. buvo įvesta linų sėmenų eksporto kontrolė. Nevalyti sėmenys buvo apdedami muitu (Valstybės žinios, 1925 11 26, Nr. 208/1382).

1928 m. sėmenų eksportas staiga beveik 5 kartus sumažėjo į Angliją ir Vokietiją.

Linų eksportas, imant pakulas ir nuobrukas, 1923–1928 m. buvo toks:

Metai	1000 t	Mln. Lt	Metai	1000 t	Mln. Lt
1923	7,7	13,0	1926	19,7	56,9
1924	14,0	52,7	1927	24,1	66,6
1925	13,1	48,2	1928	13,1	46,6

1919 m. buvo įvestas linų sėmenų supirkimo ir eksporto monopolis. Tačiau teigiamų rezultatų jis nedavė ir ilgainiui buvo panaikintas, padaręs Lietuvos vyriausybei nemažai nemalonumų, kol likvidavo su linų monopoliu susijusias operacijas Londone. Sunkiai vyko eksportas ir „Lietūkiui". Jis turėjo nemenkų nuostolių.

Linų pluošto eksportas tiek kiekybės, tiek kokybės požiūriu didėjo iki 1927 m., kai buvo eksportuojama apie 70 proc. bendrosios krašto produkcijos. Pakulų eksportas sudarė vidutiniškai apie 20 proc. kiekybės ir apie 12 proc. bendro linų eksporto vertės. Nuobrukų eksportas nesudarė nė 1 proc. linų eksporto.

Beveik pusė linų buvo eksportuojama į Didžiąją Britaniją. 1/3 – į Vokietiją, o likusi dalis Belgijon, Čekoslovakijon, Prancūzijon, Švedijon ir kitur. Nuo 1926 m. buvo įvesta linų eksporto kontrolė tokiais pat pagrindais kaip ir kitų kontroliuojamų prekių. Po to kontrolės nuostatai buvo keičiami kelis kartus.

Miško medžiagų eksportą sudarė dvi pagrindinės grupės – neapdirbta ir apdirbta miško medžiaga. Į pirmąją grupę įėjo rąstai ir balkiai, popiermedis, kartys, šliperiai, žagarai, malkos ir kt. Į antrąją – lentos, pabėgiai, fanera, celiuliozė ir kt.

Metai	Neapdirbta miško medžiaga, proc.	Apdirbta miško medžiaga, proc.	Metai	Neapdirbta miško medžiaga, proc.	Apdirbta miško medžiaga, proc.
1920	69,1	30,9	1925	20,0	80,0
1921	49,4	50,0	1926	26,0	74,0
1922	20,9	79,1	1927	15,0	85,0
1923	16,9	83,1	1928	20,3	79,7
1924	26,1	73,9			

Iš lentelės matome, kad pirmaisiais metais daugiau buvo eksportuojama neapdirbtos miško medžiagos, o vėliau – apdirbtos, kur svarbiausias vaidmuo teko celiuliozei (1925 m. – 21,0, 1928 – 27,0 proc.).

Iš neapdirbtos miško medžiagos daugiausia buvo išvežama popiermalkių: 1925 m. – už 6,2, 1926 m. – už 11,4, 1927 m. – už 2,9, 1928 m. – už 9,2 mln. Lt.

Neapdirbta miško medžiaga beveik vien tik buvo gabenama į Vokietiją, o apdirbta – į Didžiąją Britaniją ir kitus kraštus.

Iš kitų eksportuojamų prekių tenka paminėti mėsą, grūdus, kailius, odas, popierių ir kt.

Mėsos eksportas tuo metu svyravo nuo 2,5 iki 5 mln. kg arba nuo 6 iki 12 mln. Lt.

Iš mėsos gaminių daugiausia buvo eksportuojama jautienos ir kiaulienos.

Metai	Kiauliena (t)	Jautiena (t)
1924	1063	3215
1925	385	1642
1926	1992	483
1927	1715	454
1928	1309	210

Duomenys rodo, kad 1924–1925 m. daugiausia buvo eksportuojama jautiena, o nuo 1926 m. didėja kiaulienos eksportas. Daugiausia mėsos eksportavo „Maistas“, o importavo – Vokietija, vėliau pradėta mėsą vežti ir į Čekoslovakiją, Švediją, Prancūziją, o bekonus – į Angliją.

Grūdų eksportas tuo metu svyravo nuo 2000 iki 30 000 t arba nuo 1 iki 10 mln. Lt vertės. Tai priklausė nuo javų derlių. Pašariniai grūdai – miežiai ir vikiai – daugiausia buvo vežami į Vokietiją. 1921 m. grūdų eksportas siekė 9,3 tūkst. tonų, 1922 m. – 14,6, 1923 m. – 30,8 (už 10,3 mln. Lt), 1924 m. – 25,6 (už 10,2 mln. Lt), 1925 m. – 9,6 (už 4,6 mln. Lt), 1926 m. – 16,6 tonų (už 4,9 mln. Lt).

Kailių ir odų buvo eksportuojama už apie 10 mln. Lt, iš jų daugiausia buvo eksportuojama avių kailių, o iš odų – galvijų, veršių ir kt. 1924–1925 m. buvo gana daug išdirbtos odos padams eksportuojama į Tarybų Sąjungą, būtent, daugiau kaip už 6 mln. Lt. Tačiau vėliau šis eksportas sumažėjo. Beveik pusė kailių ir odos buvo eksportuojama Vokietijon, didelė dalis – Latvijon ir Olandijon ir apie 10 proc. į JAV.

Dobilų sėklų buvo eksportuojama už 2–3 mln. Lt. Daugiausia buvo vežama dobilų sėklos, maža dalis – motiejukų. Daugiausia jų buvo išvežama Vokietijon, Latvijon, Švedijon.

1925 m. **skudurų** eksportas siekė 3,5 mln. Lt, 1926 m. – 2,6 mln. Lt, 1927 m. – 2,6 mln. Lt, 1928 m. – 2,7 mln. Lt. Daugiausia jų buvo vežama į Vokietiją, paskui į Prancūziją, Didžiąją Britaniją, Latviją.

Popieriaus ir kartono dirbinių buvo eksportuojama už 2–2,5 mln. Lt į Didžiąją Britaniją, Olandiją ir Vokietiją.

Geležies dirbiniai – daugiausia sraigtai, varžtai ir kt., taip pat Šmidto fabrikų metalų galanterija gana nereguliariai buvo vežama į Tarybų Sąjungą. Buvo išvežama nuo 1/2 iki 1 mln. Lt per metus.

Pirmąjį Lietuvos Respublikos dešimtmetį daug buvo eksportuojama miško medžiagų, linų, sėmenų, kiaušinių. Dešimtmečio pabaigoje sėmenų, kiaušinių mažiau išvežama. Svarbiausios lieka miško medžiagos, linai ir gyvuliai, kurių eksportas sudarė beveik 60 proc. viso eksporto vertės.

Iš naujų eksporto dalykų gana sparčiai pradeda didėti sviesto eksportas.

1925–1926 m. pagal vertę Lietuva eksportuoja savo prekes į šias šalis (mln. Lt)[15].

Šalys	1925 m.	1926 m.	1927 m.	1928 m.
Belgija	2,5	7,2	4,9	4,3
Čekoslovakija	2,4	10,1	3,8	0,8
Danija	4,3	0,9	0,8	1,9
Didžioji Britanija	58,6	63,1	61,1	52,3
Estija	0,2	0,2	0,1	0,1
Italija	2,6	0,2	0,1	0,1
Latvija	20,7	26,5	21,9	17,4
Olandija	5,6	2,4	4,3	5,4
Prancūzija	3,3	3,9	2,7	4,2
TSRS	6,5	2,1	1,1	3,7
Suomija	0,1	0,4	0,5	0,0
Švedija	0,3	0,2	0,0	0,0
JAV	3,6	2,1	4,4	2,4
Vokietija	123,1	118,6	126,8	148,3
Kiti kraštai	7,0	9,9	9,6	12,8

[15] Lietuva skaitmenimis 1918–1928 m. – P. 91–92, 101–104, 113, 126.

Su kitomis šalimis prekyba buvo menka, išskyrus Lenkiją, iš kurios buvo gaunama akmens anglių.

Palyginus eksporto ir importo duomenis, pasirodo, jog aktyvų balansą (1925–1928 m.) Lietuva turėjo su Belgija, Didžiąja Britanija, Latvija ir kai kuriais metais su Prancūzija bei Vokietija, o su kitomis šalimis – pasyvų balansą.

Antrajame dešimtmetyje eksporto struktūra gana radikaliai pakinta. Tai matyti iš pateiktos lentelės.

Metai	Gyvi gyvuliai		Maisto produktai		Žali ir pusiau pagaminti produktai		Gatavi dirbiniai	
	mln. Lt	proc.	mln. Lt	proc.	mln. Lt	proc.	mln. Lt	proc.
1928	35,0	13,6	56,2	21,9	146,0	56,6	19,5	7,6
1929	62,1	18,8	74,9	22,7	170,0	51,5	22,6	6,9
1930	20,1	21,0	131,5	39,4	119,5	35,8	12,6	3,8
1931	35,8	13,1	156,7	57,4	67,0	24,6	13,4	4,9
1932	12,6	6,7	113,8	60,2	53,5	28,3	9,2	4,9
1933	13,4	8,4	86,8	54,2	50,4	31,5	9,5	5,9
1934	12,4	8,5	63,0	42,8	59,9	40,7	11,8	8,0
1935	10,6	7,0	75,4	49,5	56,3	37,0	9,8	6,5
1936	20,9	11,0	90,2	47,4	72,6	38,0	6,7	3,5
1937	25,0	12,0	83,7	50,2	91,9	44,1	7,6	3,7
1938	31,4		122,0		73,4		6,2	

Matome, kad nuo 1931 m. Lietuvos eksporte svarbiausią vietą užima maisto produktai, o iš jų – mėsos produktai (bekonas), sviestas, paukštininkystės produktai. 1937 m. iš viso 55,4 proc. eksporto kiaulininkystei teko 21,6 proc., pieninininkystei – 20,2, paukštininkystei – 4,7 proc. Iš šių prekių svarbiausi buvo fabrikuose apdirbti produktai – bekonas, konservai, taukai, sviestas, kurie turėtų būti priskirti prie gatavų dirbinių, nes sudėtingai fabrikiniu būdu apdoroti jie gali būti pateikti vartotojui tiesiogiai vartoti. Dėl to jų nepriskyrimas prie „gatavų dirbinių" sudaro netikrą Lietuvos ūkio vaizdą, nes didelė gatavų produktų dalis įtraukta į kitą kategoriją, kur tik iš dalies yra žemės ūkio produktai be fabrikinio apdorojimo.

Krizės metais žaliavų eksportas gerokai sumažėjo, palyginti su maisto produktų eksportu: sumažėjus santykinei jo daliai nuo 56,8 proc. 1928 m. iki 24,6 proc. 1938 metais. Tuo tarpu santykinė maisto produktų dalis padidėjo beveik tris kartus (1932 m.), vėliau 2 kartus.

Pasauliniam ūkiui pradėjus atkusti žaliavų eksportas vėl pradeda didėti – nuo 24,6 proc. 1931 m. pakyla iki 44,1 proc. 1937 metais.

Eksportuojamų prekių struktūra keitėsi. Pvz., nuo 1934 m. galvijų eksportas labai sumažėjo. Sviesto eksportas, atvirkščiai, labai padidėjo. 1932–1934 m. gyvų kiaulių eksportas buvo labai sumažėjęs, bet nuo 1934 m. vėl padidėjo. Taip pat svyravo ir bekono eksportas. 1928–1932 m. jis smarkiai padidėjo, bet po to ėmė mažėti. Daug gyvų paukščių buvo išvežama iki 1933–1935 m. stagnacijos vėl pradėta daugiau eksportuoti negu 1928 m.

Labai nepastovus buvo grūdų eksportas – gero derliaus metais jis siekė per 100 tūkst. t, o blogam derliui esant, visai sustodavo, arba net visiškai būdavo uždraudžiamas.

Miško medžiagų, kaip konjunktūrinės prekės, eksportas taip pat svyruoja: 1931, 1932, 1935 m. buvo smarkiai nukritęs, paskui vėl pasitaisė. Smarkiai nukentėjo dėl pasaulinės krizės ir linų eksportas – 1928–1933 m. jis sumažėjo per pusę. 1934 m. vėl padidėjo beveik dvigubai ir palyginti su 1928 m. padidėjo apie 50 proc., bet 1937 m., pradėjus kristi kainoms, vėl ėmė mažėti.

Gyvos kiaulės daugiausia buvo eksportuojamos į TSRS ir Vokietiją. Daugiau jų pradėta eksportuoti į TSRS nuo 1934 metų. Eksportas į Vokietiją buvo staigiai nutrauktas nuo 1933 m. ir vėl pradėjo didėti tik 1936 metais. 1928–1932 m. Vokietijai teko devynios dešimtosios gyvų kiaulių eksporto. 1930 m. siekė beveik 100 000 vienetų. Į Didžiąją Britaniją vežamas visas bekonas, į ten pat gabenama du trečdaliai sviesto. Vokietijai tenkanti dalis 1928–1935 m. iš 90 proc. buvo nukritusi iki nulio, bet nuo 1936 m. vėl pradėjo kilti.

Didžiajai Britanijai teko apie 1/2 linų eksporto. Kitos svarbesnės linų pirkėjos buvo Čekoslovakija, Švedija ir Prancūzija.

Sėmenys buvo vežamos Belgijon, Čekoslovakijon, Olandijon ir Prancūzijon.

Celiuliozę gabenta į Didžiąją Britaniją, Jungtines Amerikos Valstijas ir Prancūziją.

Lentų ir blankų 60 proc. buvo vežama į Angliją – didesni kiekiai taip pat į Olandiją. Čia Vokietijos dalis sumažėjo iš 90 proc. 1928 m. iki 6 proc. 1937 m. Fanera daugiausia ėjo į Angliją[16].

Lietuvos eksporto dinamika rodo, kad šioje srityje buvo pasiekta labai didelių laimėjimų. Lietuvos valstiečiai sugebėjo pritaikyti savo ūkį prie pasaulinės rinkos reikalavimų. Organizacijų vedėjai ir valstybės organai atliko didelius darbus. Tiesa, tie darbai nemažai kainavo, daug kas buvo daroma nevisiškai kaip reikėjo, pasitaikydavo ir nesąžiningumo. Tačiau sukurtas aparatas, kuris sugebėjo milžiniškai išplėsti beveik nežinomas žemės ūkio produktų perdirbimo pramonės šakas, atlygino už tas aukas, kurias teko sudėti jas steigiant.

Pagaliau, kada ir kurioje šalyje stambioji pramonė susikūrė be aukų – vartotojų arba tiesiog visos valstybės piliečių – apmokestinimo pavidalu.

Importo prekyba

Kadangi vokiečių okupacija kraštą nusiaubė, trūko paprasčiausių prekių, tad, atsiradus galimybei, prasidėjo intensyvus prekių importas. Ypač daug buvo importuojama vartojamųjų prekių. Dėl užsienio prekybos statistikos trūkumų

[16] Lietuvos ūkio paskutinis dešimtmetis. – P. 73–79.

iki 1924 m. nėra tikresnių žinių dėl importo į Lietuvą 1919–1923 metais. Anot prof. A. Rimkos[17], 1923 m. buvo įvežta:

	Tonų	Tūkst. Lt
Tekstilės 13,39 mln. m	3111,1	44 323,9
Galanterijos ir kt.	171,1	3974,6
Maisto dalykų	46 229,2	31 115,6
Gyvulių	–	489,8
Gėrimų	697,8	886,6
Gyvulių produktų	1817,7	10 643,9
Sėklų	159,3	261,6
Tabako ir jo dirbinių	–	1792,9
Chemijos produktų	28 227,4	9844,9
Metalo prekių	28 813,4	22 532,0
Elektros aparatūros	220,5	1202,5
Mineralinių prekių	112 835,1	12 616,8
Žibalo	6 624,5	1982,9
Naftos ir benzino	1442,0	826,1
Tepalų	3091,6	1663,5
Spaudinių	5154,3	3673,3
Medžio dirbinių	6070,7	4699,7
Kitų dalykų	2298,2	4094,6
Iš viso		156 627,2

Pagal kraštus, iš kurių prekės buvo importuojamos, importas procentais buvo skirstomas taip: iš Vokietijos – 80,89, Anglijos – 5,27, Amerikos – 2,27, Čekoslovakijos – 3,35, Latvijos – 3,27, likusioji suma iš kitų kraštų.

Lietuvos importo nomenklatūrą sudaro apie 700 pozicijų. Norint apžvelgti importuojamas prekes, teks pasitenkinti tik pagrindinėmis grupėmis (proc. viso importo vertės):

	1924 m.	1925 m.	1926 m.	1927 m.	1928 m.
Gyvi gyvuliai	0,51	0,47	0,04	0,05	0,03
Maisto produktai	18,20	22,93	18,61	18,43	17,43
Žaliavos ir pusgaminiai	20,20	23,37	26,86	26,97	26,86
Gatavi produktai	61,09	53,29	53,28	54,52	55,59
Auksas ir sidabras	0,00	0,95	1,19	0,03	0,09

Iš gyvulių buvo importuojami veisliniai gyvuliai. 1925–1926 m. jie buvo vežami iš Švedijos ir Anglijos. Šiaip – tai nereikšminga importo pozicija. Maisto produktų importas (tonomis ir mln. Lt) taip atrodo:

[17] *Rimka A.* Economy and Cooperation of Lithuania. – P. 23.

	1924 m.		1925 m.		1926 m.		1927 m.		1928 m.	
	mln. Lt	t	mln. Lt	t	mln. Lt	t	mln. Lt	t	mln. Lt	t
Sūdytos silkės	10 073	5,7	15 944	9,6	14 245	8,3	15 548	9,1	14 596	8,7
Ryžiai	1883	1,5	2386	1,9	1669	1,4	2132	1,8	2878	2,2
Pietų vaisiai	1166	2,2	1191	1,9	1336	1,9	1428	2,1	1337	1,9
Žalia kava	186	0,6	261	1,1	250	1,2	217	1,0	179	0,9
Cukrus	14 452	14,4	19 803	18,8	21 762	17,8	23 171	20,5	24 948	19,7
Druska	26 575	2,2	24 449	2,3	33 374	3,2	29 856	2,8	26 346	2,4

Iš pateiktų duomenų matoma, jog iš maisto svarbiausios importuojamos prekės buvo druska, cukrus, silkės, santykiniai jų kiekiai buvo palyginti pastovūs. 75 proc. silkių buvo atvežama iš Didžiosios Britanijos, o likusioji dalis – iš Norvegijos ir Vokietijos. Ryžiai buvo gabenami iš Indijos ir Japonijos, dažniausiai tarpininkaujant Vokietijai. Pietų vaisiai buvo gaunami tiesiogiai, o žalia kava – iš Brazilijos. Cukraus buvo importuojama iš Čekoslovakijos, Vokietijos, Lenkijos ir TSRS, o druskos – iš Vokietijos ir TSRS. Iš kitų maisto produktų dar buvo importuojamas margarinas, rūkyta ir sūdyta žuvis, saldainiai, vynai, nederlingais metais – grūdai ir kai kurios kitos prekės.

Žaliavos ir pusgaminiai. Jų importas skirstomas (tūkst. t ir mln. Lt) taip:

	1924 m.		1925 m.		1926 m.		1927 m.		1928 m.	
	mln. Lt	t	mln. Lt	t	mln. Lt	t	mln. Lt	t	mln. Lt	t
Trąšos	52,3	6,0	67,2	8,8	71,0	10,9	81,3	12,2	96,8	13,2
Tabakas lapais	0,7	1,5	0,9	1 9	1,0	3,0	1,0	3,3	1,1	3,2
Metalai	11,0	5,1	18,7	8,2	18,4	8,2	19,5	8,2	24,4	10,7
Naftos produktai	15,5	4,4	21,4	6,0	25,1	7,3	28,8	9,2	31,3	9,6
Akmens anglys	158,8	9,5	157,2	9,8	197,6	13,3	222,4	13,9	196,7	11,3
Cementas	25,5	1,9	28,6	2,6	30,6	2,9	44,5	4,4	46,9	4,7

Plėtojantis ir atsikuriant pramonei, šių prekių importas didėjo tiek įvežamais kiekiais, tiek ir jų verte. Trąšų, metalo, cemento, akmens anglių įvežamo kiekio didėjimas reiškė apskritai gamybos augimą.

Iš trąšų daugiausia buvo įvežama superfosfato – 75 proc. ir apie 25 proc. įvairių kitų rūšių.

Tabakas lapais buvo gabenamas iš Olandijos, Jungtinių Amerikos Valstijų, Turkijos ir kitur.

Iš metalų daugiau kaip 60 proc. sudarė geležis strypais ir lapais, o likusiąją dalį – skarda, ypač cinkuota stogams dengti. Pusė geležies buvo atvežama iš Vokietijos, o likusioji – iš Belgijos, Prancūzijos, Didžiosios Britanijos ir Latvijos.

Iš naftos produktų pusę sudarė žibalas. Kitą pusę – žalia nafta, tepalai ir benzinas. Daugiausia importuojama iš TSRS, paskui iš JAV, Lenkijos, Britanijos. Tuo metu akmens anglys (iš jų 12 proc. kokso ir briketų) buvo vežamos iš Lenkijos, Vokietijos ir Didžiosios Britanijos.

Cemento importas kasmet didėjo, nes buvo daugiau statoma. Daugiausia buvo importuojama iš Vokietijos, Švedijos ir Estijos.

Gatavi dirbiniai, nesant išplėtotai savo pramonei, importe užėmė svarbiausią vietą. 1924–1928 m. šių prekių importo vertė svyravo nuo 125 iki 160 mln. Lt. Ši prekių grupė susidaro iš daugybės įvairių prekių, kurios skirstomos į šias rūšis. Jų importas kito taip:

	1924 m.		1925 m.		1926 m.		1927 m.		1928 m.	
	kiekis, t	mln. Lt	kiekis, t	mln. Lt	kiekis, t	mln. Lt	kiekis, t	mln. Lt	kiekis, t	mln. Lt
Chemikalai	827	3,2	711	3,8	650	3,8	993	4,5	774	4,9
Kailiai ir odos	397	8,3	259	7,7	173	5,6	171	6,2	160	5,9
Manufaktūra ir galanterija	672	60,8	4203	67,3	3967	64,1	4 785	71,3	3405	57,7
Gumos dirbiniai	297	2,0	249	2,1	327	3,1	418	4,5	503	6,1
Popierius, knygos	4201	5,2	5302	6,7	4241	6,6	4767	6,9	5 183	7,8
Stiklo dirbiniai	5094	10,2	5431	7,9	4486	8,2	6664	10,5	9 858	12,8
Mašinos	4094	8,0	3724	9,6	2674	9,5	3128	8,9	4978	13,4
Automobiliai, motociklai ir dviračiai	276	2,2	374	3,8	323	3,0	679	5,7	811	7,9
Aparatai	299	2,0	188	2,3	175	2,7	200	4,0	235	4,3

Chemikalai ir farmacijos dirbiniai daugiausia buvo gabenami iš Vokietijos, o kosmetika – iš Prancūzijos.

Kailiai ir odos dirbiniai taip pat daugiausia buvo vežami iš Vokietijos, paskui – iš Čekoslovakijos.

Didžiausią importo dalį sudarė manufaktūra ir galanterija (40–50 proc. visų gatavų dirbinių). Ji buvo įvežama iš įvairių kraštų: Vokietijos, Didžiosios Britanijos, Čekoslovakijos, Prancūzijos, Estijos, Lenkijos, Latvijos, Švedijos ir kitur.

Gumos dirbiniai buvo importuojami iš Vokietijos ir Latvijos. Popierius ir jo dirbiniai, taip pat knygos buvo vežamos iš Vokietijos, Latvijos, Estijos. Iš stiklo dirbinių apie 35 proc. sudarė langų stiklai, 5 proc. – veidrodiniai stiklai, o likusią dalį – įvairūs stiklo dirbiniai, kurių daugiausia buvo atvežama iš Vokietijos, Čekoslovakijos ir Belgijos.

Iš metalo dirbinių apie 15 proc. sudarė ketaus dirbiniai ir apie 25 proc. geležies, daugiau kaip 27 proc. skardos dirbiniai. Daugiausia dirbinių buvo vežama iš Vokietijos ir tik nedidelė dalis iš Latvijos.

Iš 40 proc. **mašinų** importo teko žemės ūkio ir pramonės mašinoms, o apie 20 proc. siuvamosioms mašinoms. Žemės ūkio mašinos daugiausia buvo vežamos iš JAV, Švedijos ir Latvijos, o pramonės mašinos – iš Vokietijos.

Automobilių, motociklų ir dviračių importas (25 proc. automobilių, 45 proc. motociklų ir dviračių): automobiliai daugiausia buvo importuojami iš JAV, motociklai – iš Didžiosios Britanijos ir iš Vokietijos, o dviračiai – iš Vokietijos.

1924–1928 m. Lietuva palaikė prekybinius ryšius su apie 50 valstybių. Tačiau apie 90 proc. visos prekybos sudarė prekyba su 15 valstybių. 1925–1928 m. iš tų valstybių buvo importuojama (mln. Lt):

	1925 m.	1926 m.	1927 m.	1928 m.
Belgija	2,5	2,6	3,2	3,7
Čekoslovakija	13,9	15,1	13,9	13,1
Danija	1,1	1,4	2,9	3,1
Didžioji Britanija	20,9	19,1	17,9	19,3
Estija	1,7	3,5	3,1	4,0
Italija	1,2	1,5	2,0	4,9
Latvija	13,8	7,5	10,1	10,4
Olandija	4,8	8,3	9,1	9,2
Prancūzija	2,9	3,7	3,3	9,1
TSRS	4,1	3,2	6,5	9,1
Suomija	1,1	0,6	1,2	0,7
Švedija	8,9	7,3	5,1	5,5
Šveicarija	1,6	1,4	2,4	2,6
JAV	18,3	10,7	14,5	20,5
Vokietija	143,0	129,5	141,2	146,8
Kiti kraštai	12,9	25,3	29,3	33,6

Palyginus šiuos duomenis su atitinkamų metų eksporto duomenimis, paaiškės, kad Lietuva turėjo aktyvų prekybos balansą su Belgija, Didžiąja Britanija, Latvija, kai kuriais metais su Prancūzija ir Vokietija. Su kitomis šalimis prekybos balansas buvo pasyvus[18].

Antrojo dešimtmečio ir paskutiniais metais prieš pasaulinį karą (1928–1939 m.) ir Lietuvos importe įvyko didelių struktūrinių pakitimų. Lietuvos importo dinamika pagal valstybes matoma iš žemiau patei kiamos lentelės[19].

Prekių importo pasiskirstymas 1937 ir 1938 m. atrodė taip:

	1937 m.		1938 m.	
	tūkst. Lt	%	tūkst. Lt	%
Bendras importas	212 669,9	100,00	223 685,0	100,00
Iš jo				
Didžiosios Britanijos ir kolonijų	64 713,4	30,43	73 682,2	32,94
Vokietijos	46 380,9	21,81	54 709,2	24,46

[18] Lietuva skaitmenimis 1918–1928 m. – P. 114–116, 125–126.

[19] Lietuvos ūkio paskutinis dešimtmetis. – P. 88.

	1937 m.		1938 m.	
	tūkst. Lt	%	tūkst. Lt	%
Olandijos ir kolonijų	13 723,1	6,45	15 230,0	6,80
TSRS	17 896,1	8,41	14 954,4	6,69
Belgijos	16 749,6	7,88	8630,4	3,86
Čekoslovakijos	6936,7	3,26	8474,8	3,79
JAV	7383,0	3,47	8234,4	3,68
Prancūzijos ir kolonijų	6750,6	3,17	7928,3	3,54
Švedijos	6986,1	3,28	5340,4	2,39
Danijos	6930,1	3,26	3161,6	1,41
Iš viso	194 449,6	91,42	200 343,7	89,56

Šie duomenys rodo, kad iš nurodytų 10 valstybių 1937 m. buvo įvežama 91,42 proc. viso Lietuvos importo, o 1938 m. – 89,56 proc. Didžiajai Britanijai ir Vokietijai 1937 m. priklausė 52,2 proc. viso importo, o 1938 m. – 57,4 proc. Daugiausia iš Didžiosios Britanijos buvo įvežama tekstilės žaliavos, verpalų ir audinių. Jų buvo įvežama už 27,5 mln. Lt, t. y. jie sudarė 40 proc. viso Lietuvos importo iš Didžiosios Britanijos ir 64 proc. viso šių prekių importo į Lietuvą. Antrojoje vietoje buvo anglys, jų importas iš Didžiosios Britanijos sudarė 84 proc. viso importo į Lietuvą. Iš kitų svarbesnių prekių reikia dar pažymėti cementą (75 proc. viso importo Lietuvon) ir silkes (1938 m. cemento importuota 66 proc., o silkių – 100 proc.). 1938 m. padidėjo cemento, geležies, dyzelinių motorų ir silkių importas.

Iš Vokietijos importuojami metalų dirbiniai, mašinos ir automobiliai; 1938 m. jų importas siekė 25,8 mln. Lt, t. y. 47 proc. viso importo iš Vokietijos ir 40 proc. viso šių prekių importo. 1938 m. jų importas padidėjo 36 proc., tuo tarpu iš kitų kraštų tik 19 proc.

Svarbūs buvo ir iš Vokietijos Lietuvon importuojami chemijos pramonės produktai: dažai, chemikalai, vaistai, kalio druska. 1938 m. jų importas padidėjo 50 proc. Vokietijos šių prekių santykinė dalis Lietuvos importe sudarė 37 procentus.

Trečią vietą Lietuvos importe užėmė Olandija, 1938 m. pralenkusi TSRS ir Belgiją ir nustūmusi jas į ketvirtą ir penktą vietas. Importas iš Olandijos padidėjo dėl fosforo trąšų ir medvilnės verpalų padidėjusio įvežimo, tuo tarpu įvežimas iš TSRS sumažėjo, nes nebuvo vežama ketaus ir cemento ir mažiau gabenama medžio bei geležies. Be to, iš Olandijos buvo įvežami radijo imtuvai.

Svarbiausią importo iš TSRS Lietuvon poziciją sudarė druska, fosforo trąšos, miško medžiagos, nafta, akmens anglys, medvilnės audiniai, žemės ūkio mašinos ir automobiliai. TSRS santykinė dalis naftos importe sudarė 51 proc. 1938 m. iš Belgijos geležies ir verpalų importas sumažėjo, suvaržius licencijas importui iš Belgijos ir padidėjus importui iš Didžiosios Britanijos, nors

pastarojoje geležies kainos buvo aukštesnės (1936 m. Anglijoje 1 tona = 343 Lt, Belgijoje – 193, 1937 m. atitinkamai 400 ir 280, 1938 m. – 389 ir 301 Lt).

Iš JAV buvo vežami automobiliai ir tepalai, iš Švedijos – žemės ūkio mašinos, automobiliai ir skudurai, o iš Danijos – cementas ir medžio dirbiniai (buko šulai ir dugnai sviesto statinaitėms).

Apskritai importas nebuvo toks centralizuotas kaip eksportas. Jis pasiskirstė tarp didesnio valstybių skaičiaus. Atskirų valstybių importo ir eksporto santykiai su Lietuva nesutapo, nors buvo stengiamasi išlyginti prekybos balansus.

1928–1937 m. bendrojo Lietuvos užsienio prekybos balanso raida buvo teigiama. Tik 1937 m. bendras balansas buvo pasyvus, bet 1938 m. jis vėl atsitaisė ir davė 10 mln. Lt aktyvo.

Mažiau palankūs buvo atskiri prekybos balansai, ypač 1932 m. krizės metais, kai iš 16 svarbiausių prekybos valstybių dviem aktyviems balansams teko 14 pasyvių saldų. Licencijų sistemos įvedimas padarė geros įtakos, nes jau antraisiais metais aktyvių saldų skaičius padidėjo iki 5, o 1934 m. – iki 7 ir 1935 m. – iki 11[20].

Lietuvos importo prekių pasiskirstymas rūšimis kaip ir anksčiau liko labai diferencijuotas. Dideli buvo ir konjunktūriniai pakitimai. 1931–1934 m. matome agrarinę krizę, sukėlusią trąšų importo sumažėjimą nuo 115 tūkst. t 1930 m. iki 55 tūkst. t 1934 m., o 1937 m. matome jau pakilimą – buvo įvežta net 95 tūkst. tonų[21].

Būdinga yra pramonės žaliavų ir pusgaminių importo dinamika. Plėtojantis pramonei, net pasaulinės krizės metu visai arba tik vos pastebimai jų kiekiai sumažėjo, o paskutiniais metais – nepaprastai didėjo. Didėjo akmens anglių ir naftos importas, t. y. energetinių medžiagų, taip pat geležies, plieno ir labiausiai vilnos, medvilnės bei verpalų, kurių importas nuo 1928 iki 1937 m. padidėjo beveik keturis kartus.

Prasidėjus statyboms, gana tvirtai laikėsi ir didėjo cemento importas. Paskutiniais metais mašinų ir automobilių importas labai padidėjo. Mašinų importas padidėjo du kartus dėl pramonės plėtros, o automobilių – dėl muitų sumažinimo.

Labai pakito ir importinių prekių struktūra. Sukūrus cukraus, gumos, tekstilės, popieriaus pramonę, turėjo sumažėti atitinkamų prekių importas[22].

Cukraus importas sumažėjo, kai buvo pastatyti du fabrikai – Marijampolėje (1931 m.) ir Pavenčiuose (1935 m.). Gumos fabrikas „Inkaras" ir popieriaus fabrikas Petrašiūnuose buvo įsteigti 1933 metais. Tiesa, ryšium su pramonės, kuri nespėjo apdoroti vietinės žaliavos, plėtra, turėjo didėti pramoninių žaliavų importas.

[20] Lietuvos ūkio paskutinis dešimtmetis. – P. 91.
[21] Ten pat. – P. 82.
[22] Ten pat. – P. 83.

Lietuvos eksporto ir importo struktūros kitimas glaudžiai susijęs su vadinamųjų *visuomeninių organizacijų* – „Lietūkio", „Pienocentro" ir „Maisto" – veikla. Pirmosios dvi buvo kooperatyvų sąjungos, o trečioji – „Maistas" – akcinė bendrovė, kurioje atskiri asmenys jokio vaidmens nevaidino ir pelnas iš dividendų jiems nėjo. Jei dividendų ir būdavo, tai jie tekdavo valstybei arba kooperatyvų sąjungoms, kurios buvo jo akcininkai. Faktiškai jame šeimininkavo Finansų ministerija. Visos tos trys organizacijos savo veikla buvo glaudžiai susijusios. Per jas buvo palaikomos ir žemės ūkio produktų kainos, vadinamaisiais primokėjimais, taikomi eksportuojamų prekių standartai. Dėl to jos buvo vadinamos visuomeninėmis organizacijomis. Daugiausia iš jų eksportavo „Pienocentras":

	1937 m.		1938 m.	
	Tonų	Tūkst. Lt	Tonų	Tūkst. Lt
Sviestas	14 964,4	47 065,4	1723,9	55 130,8
Kiaušiniai (mln. vnt.)	74,1	7374,6	86,5	7937,1
Sūriai, kazeinas ir kt.	–	30,5	–	204
Obuoliai	426	153,4	706	398
Vyšnios	–	–	230	179
Iš viso	54 623,9		63 665,5	

Sviestą ir kiaušinius eksportavo tik „Pienocentras". „Pienocentro" obuolių eksportas sudarė 37 proc., o vyšnių eksportas – 84 proc. Šių prekių eksportas buvo perduotas akcinei bendrovei „Sodyba".

Viso „Pienocentro" eksporto santykinė dalis bendrame Lietuvos eksporte sudariusi 1937 m. 26,2 proc., 1938 m. pakilo iki 27,3 proc.

Akcinės bendrovės maisto eksporto struktūra matoma iš šios lentelės:

	1937 m.		1938 m.	
	Tonų	Tūkst. Lt	Tonų	Tūkst. Lt
Gyvos kiaulės	15 872,1	16 265,9	19 586,1	21 087,0
Raguočių	2112,9	1916,5	3329,1	2791,1
Arkliai, vnt.	68,0	29,5	107,0	29,7
Gyvi paukščiai (1000 vnt.)	129,1	839,6	238,1	1614,6
Bekonas	9942,5	20 787,8	9787,2	21 666,4
Skerdienos	1131,7	1455,1	1968,7	2745,6
Paukštiena ir žvėriena	649,7	1157,3	969,6	1685,3
Taukai	668,8	984,0	1415,5	1821,2
Konservai	470,7	974,1	829,8	1999,1
Kiti gaminiai		2445,7		2304,6
Iš viso		46 855,1		57 854,6

Gyvas kiaules, raguočius, bekoną, taukus, konservus eksportavo tik viena akcinė bendrovė „Maistas", gyvi ir pjauti paukščiai sudarė 64 proc., šviežia mėsa – 45 proc., o arklių „Maistas" eksportavo visai nedaug.

1938 m. bendra „Maisto“ eksporto suma padidėjo 23,5 proc. Dėl to ir „Maisto“ procentas bendrame eksporte padidėjo nuo 22,5 proc. 1937 m., iki 24,8 proc. 1938 metais.

Vienam „Lietūkiui“ buvo vyriausybės pavesta eksportuoti grūdus. Ankštinių augalų (žirnių, vikių), dobilų, bulvių ir linų „Lietūkio“ procentas bendrame eksporte 1938 m. padidėjo iki 43 proc., o 1937 m. jis sudarė 24 procentus.

Visos trys įmonės eksportavo (mln. Lt):

	Lietuvos bendras eksportas	„Pienocentras“	„Maistas“	„Lietūkis“	Jų procentas bendrame eksporte
1936 m.	190,5	48,2	42,7	21,9	59,2
1937 m.	208,3	54,6	46,8	8,6	52,8
1938 m.	233,2	63,6	57,8	23,7	62,3

Duomenys rodo, kad daugiau kaip pusė viso Lietuvos eksporto priklausė šioms trims stambioms įmonėms. Supirkimas valstybės nustatytomis kainomis ir taip pat supirktų produktų realizavimas su valstybinių įstaigų žinia mažino prekybinę riziką ir leido tas operacijas sėkmingai atlikti. Nustatytų vyriausybės kainų, išmokamų gamintojams, ir realizuotų kainų pasaulinėje rinkoje skirtumas 1938 m. „Pienocentro“ sudarė 11,7, o „Lietūkio“ – 5,8 mln. Lt. Tas sumas teko primokėti iš valstybės iždo. Jeigu nebūtų primokėta, gamintojai valstiečiai vargu ar būtų galėję ir norėję gaminti. Pagaliau tie primokėjimai turėjo didelės reikšmės ir užsienio valiutai pritraukti į kraštą. Be primokėjimų tam tikrų produktų eksporto arba būtų visiškai nebuvę, arba gamintojams ūkininkams būtų labai mažai mokama.

Daugiausia importavo privačios prekybos įmonės. Tačiau „Lietūkio“ vaidmuo, įvežant kai kurias prekes, buvo gana didelis. 1937–1938 m. „Lietūkis“ sudaro bendro Lietuvos importo tokį procentą:

	1937 m.	1938 m.		1937 m.	1938 m.
Trąšų	100	100	Naftos	34,5	45,7
Druskos	93,0	91,7	Silkių	10,0	26,0
Žemės ūkio mašinų	80,0	85,0	Geležies	4,9	8,8
Cemento	41,9	47,4	Mineralinio kuro	9,9	7,2

Bendras „Lietūkio“ importas 1938 m., Prekybos, pramonės ir amatų rūmų vertinimu, siekė apie 28 mln. Lt, t. y. sudarė 12 proc. viso Lietuvos importo[23].

1939 m. vokiškojo hitlerinio imperializmo auka tampa Klaipėdos kraštas, jau glaudžiai suaugęs su visos Lietuvos ūkiu. Kokios įtakos Klaipėdos krašto netekimas turėjo Lietuvos užsienio prekybai tiksliais duomenimis sunku išreikšti, nes Klaipėdos kraštas atskiros muitų sienos neturėjo. Šiokį tokį vaizdą

[23] Lietuvos ūkio apžvalga 1938 m. – K. 1939. Šapirografas.

gali duoti apyvarta su Vokietija, nes kompensacinėje sutartyje su Vokietija Klaipėdos kraštui buvo paskirti kitokie negu Lietuvoje kontingentai. Be to, ir Vokietijos užsienio prekybos statistika 1937 ir 1938 m. atskyrė savo apyvartą su Klaipėdos kraštu nuo apyvartos su Lietuva. Pagal vokiečių statistiką, Klaipėdos krašto santykinė Vokietijos importo dalis iš visos Lietuvos 1937 m. sudarė 23,3, o 1938 m. – 20,4 proc., eksporto į Lietuvą 1937 m. – 21,1 ir 1938 m. – 18,4 procento.

Prekybos, pramonės ir amatų rūmų vertinimais, Klaipėdos krašto dalyvavimas 1938 m. Lietuvos užsienio prekyboje taip atrodė (tūkst. Lt):

Eksportas (tūkst. Lt)	Bendras	Klaipėdos krašto	%
Celiuliozė	12 737,3	12 737,2	100
Fanera	3053,3	3053,0	100
Degtukų šiaudeliai	543,0	543,0	100
Apdirbta miško medžiaga	16 812,6	15 131,3	90
Kiaulės	21 257,3	3500,0	16
Raguočiai	2836,9	1500,0	53
Arkliai	4993,0	424	9
Sviestas	48 458,7	1320,8	3
Sūris	1665,4	1649,7	99
Kiaušiniai	7832,6	300,0	4
Trąšos	195,4	195,4	100
Kitos prekės	112 812,5	6768,7	6
Iš viso	233 197,7	47 123,5	20
Importas (tūkst. Lt)	**Bendras**	**Klaipėdos krašto,**	**%**
Neapdirbtas miškas	2279,2	2279,2	100
Akmens anglys	10 193,0	3567,6	35
Varikliai ir pramonės mašinos	17 776,4	6221,7	35
Geležis ir plienas	15 073,6	1507,4	10
Trąšos	10 978,6	1317,4	12
Tabakas	1653,3	578,3	35
Vilnos ir verpalai	11 094,5	5547,2	50
Medvilnė	3757,6	3381,8	90
Medvilniniai verpalai	7760,6	4656,4	60
Fosforitai	1064,1	1064,1	100
Kitos prekės	142 055,8	11 364	8
Iš viso	223 685,7	41 485,6	18

Šie duomenys išvesti įvertinus eksportą, remiantis pramonės duomenimis ir eksporto kontingentais pagal kompensacinę sutartį su Vokietija, o importas – įvertinimais pramonės suvartotos žaliavos. Atskirai neišvardytos prekės apskaičiuotos pagal gyventojų skaičiaus santykinę dalį, padidintą importui dėl didesnio 33 proc. Klaipėdos krašto vartojimo (vartojimo skirtumas įvertintas pagal nekvalifikuotų darbininkų algas, atsižvelgiant į gyvenimo skirtingas išlaidas).

Palyginus eksporto ir importo sumas, matoma, kad Klaipėdos krašto apyvarta su užsieniu davė Lietuvai 1938 m. 5,6 mln. litų aktyvo. 1937 m. tas aktyvas

galėjo būti dar didesnis ir siekti iki 10 mln. litų (CSB „Statistikos biuletenyje", 1939, Nr. 3, 99 p. paskelbti kitokie duomenys su visiškai kitokiu bendru rezultatu – būtent, 1937 m. Klaipėdos krašto užsienio prekybos apyvarta pateikta su 25,8 mln. litų pasyvu. Tokia išvada atsirado dėl to, kad eksporte neparodytas pjautos miško medžiagos eksportas, nors neapdirbtas miškas įeina į importą, o atskirai neišvardytų prekių importas įvertintas 31 mln. Lt, apskaičiuotas nežinomu metodu sudarė 23 proc. viso Lietuvos importo, o tai negalėjo atitikti tikrovę).

Kainų dinamika

Prekybos apyvartų judėjimo tiek krašto viduje, tiek ir santykiuose su užsieniu neįmanoma suvokti, neatsižvelgiant į kainų dinamiką. Kainų dinamika ne visoms prekėms ar jų grupėms vienoda. Socialiniu požiūriu, didžiausios reikšmės turi santykis tarp žemės ūkio produktų ir pramonės gaminių kainų. Nevienodai kintant tų prekių grupių kainoms, susidaro vadinamosios kainų žirklės. Pasaulinei krizei, prasidėjusiai 1929 m., buvo būdingos vadinamosios žirklės tarp žemės ūkio produktų ir pramonės prekių kainų žemės ūkio nenaudai. Lietuvos ūkio struktūrai bendroje gamyboje lemiamas buvo žemės ūkio produktų lyginamasis svoris ir palyginti nedidelis pramonės išsivystymas. Todėl Lietuvai, kaip žemės ūkio kraštui, kuriam teko daugumą reikalingų pramonės gaminių įsivežti iš užsienio mainais už savo žemės ūkio produktus, kainų žirklės buvo labai svarbios. Kainų kritimas mažiau palietė apsaugotą muitais Lietuvos pramonę ir palyginti tik iš dalies patenkinančią vidaus paklausą. Krizės pradžia Lietuvoje prasidėjo 1931 m.: kainų žirklės ypač padidėjo 1932–1935 metais. Nors pagal kiekį gamyba nemažėjo, bet pusiausvyra tarp žemės ūkio produktų kainų ir pramonės kainų buvo suardyta. Valstiečiams teko už tą patį pramonės prekių arba paskolintų pinigų kiekį atiduoti daug daugiau savo produktų. Dėl to valstiečių mokamoji galia sumažėjo – jie mažiau galėjo pirkti, sunkiau pajėgė išsimokėti skolas.

Kainų dinamiką Lietuvoje rodo šios iš Lietuvos banko biuletenio paimtos indeksų eilutės (1926–1929 = 100):

Metai	Bendras kainų indeksas	Žemės ūkio produktų kainų indeksas	Pramonės žaliavų ir gaminių kainų indeksas	Žirklės
1927	100	100	101	–1
1928	102	105	99	+6
1929	97	99	95	+4
1930	84	81	89	–8
1931	72	64	80	–16
1932	59	46	70	–24

Metai	Bendras kainų indeksas	Žemės ūkio produktų kainų indeksas	Pramonės žaliavų ir gaminių kainų indeksas	Žirklės
1933	52	42	58	–16
1934	50	40	55	–15
1935	45	35	51	–16
1936	45	39	49	–10
1937	51	47	54	–7
1938	51	46	54	–8
1939	54	48	57	–9
1940 (IV)	76	66	77	–11

Šie duomenys rodo, kad geros konjunktūros metu žirklės į vieną ar kitą pusę buvo nedaug išsiskėtusios. Krizės metais (1931–1935 m.) jos išsiskečia nuo 16 iki 24 punktų ir 1937 m. pasiekia 7 punktus, po to vėl prasideda, nors ir nežymus, žirklių išsiskėtimas, kuris 1940 m. IV mėn. pasiekia 11 punktų.

Pasaulinės rinkos kainų indeksai (Vokietijos statistikos įstaigos paimti iš Prekybos, pramonės ir amatų rūmų ir perskaičiuoti), remiantis 1927 m. Lietuvos duomenimis, atrodė taip:

Metai	Žemės ūkio gaminių kainų indeksas	Pramonės gaminių kainų indeksas	Žirklės
1927	100	100	–
1928	98	97	+1
1929	91	103	–12
1930	68	87	–19
1931	49	65	–16
1932	38	53	–15
1933	35	50	–15
1934	34	47	–13
1935	34	48	–14
1936	38	49	–11

Palyginę Lietuvos kainų indeksų eilutę su pasaulinės rinkos kainų indeksų eilute, matome, kad kitimo tendencija yra maždaug vienoda. Kainų indeksų skirtumas paaiškina ir tai, kodėl 1929 m. krizė prasidėjo Lietuvoje dviem metais vėliau negu pasauliniu mastu: pasauliniu mastu kainų žirklių išsiskėtimas pasiekė 12 punktų jau 1929 m., o Lietuvoje 16 punktų pasiekė tik 1931 metais. Didžiausias žirklių išsiskėtimas Lietuvoje pasiekė 24 punktus, o tuo tarpu pasauliniu mastu buvo pasiekta tik 19 punktų. Tai paaiškinama Lietuvos ūkio agrariniu pobūdžiu ir eksporto sunkumais[24].

Neigiamai žirklių įtakai valstiečių pajamoms sumažinti 1931 m. buvo nustatytos kai kuriems produktams – grūdams, sviestui, kiaušiniams ir gyvoms

[24] Lietuvos ūkio paskutinis dešimtmetis. – P. 113–114.

kiaulėms – tvirtos kainos. Tada, kaip jau minėta, skirtumas tarp pasaulinės rinkos kainų ir nustatytų tvirtų vidaus rinkos kainų buvo padengiamas iš valstybės iždo. Šitokiam rėmimui iki 1939 m. pradžios buvo išleista 151,3 mln. Lt.

Kiaulių kainoms padidėjus pasaulinėje rinkoje, nuo 1935 m. nebereikėjo primokėti.

Vidaus kainų kilimui prilaikyti buvo įsteigta Kainų tvarkytojo įstaiga, kuri ėmėsi tikrinti pramonės gaminių kainas, standartizuoti pačius jų gaminius ir nustatinėti kainas. Tai buvo padaryta ir dėl to, kad susidarė sindikatai dirbtinai kainoms palaikyti.

CSB duomenimis, svarbiausių prekių mažmeninės kainos nuo 1929 m. kito taip:

Žemės ūkio produktų kainos (litais)[25]:

Metai	Rugiai 50 kg	Sėmenys 1 kg	Linai 1 kg	Gyvų penėtų kiaulių 50 kg	Bekono 1 kg	Nesūdyto sviesto 1 kg
1929	22,80	0,79	2,10	115,0	3,20	6,85
1930	11,30	0,68	1,50	96,0	3,05	6,0
1931	12,60	0,40	0,95	66,0	2,15	5,05
1932	12,30	0,26	0,84	50,0	1,45	4,10
1933	9,10	0,30	1,0	47,0	1,30	3,30
1934	9,0	0,32	0,95	44,0	1,25	3,10
1935	6,20	0,27	1,28	29,0	0,85	2,74
1936	7,20	0,24	1,12	35,0	1,05	2,80
1937	9,80	0,28	1,27	46,0	1,40	3,05
1938	8,51	0,29	1,32	44,9	–	3,27
1939	8,05	0,27	1,35	44,1	–	3,13
1940	9,33	0,46	1,77	48,8	–	3,59

Pramonės gaminių kainos (litais)[26]:

Metai	Smulkus cukrus	Padų oda 1 kg	Perkelis 1 m	Pušinės lentos 1 m^3	Akmens anglys 100 kg	Ratlankių geležis
1929	1,15	15,90	2,65	119,40	12,80	0,50
1930	1,10	14,50	2,55	124,0	12,0	0,49
1931	1,10	13,10	2,25	115,0	11,20	0,42
1932	1,25	11,20	1,95	97,0	10,40	0,32
1933	1,30	9,50	1,50	71,0	9,0	0,28
1934	1,30	8,80	1,50	67,0	8,40	0,27
1935	1,0	7,40	1,32	58,0	7,60	0,28
1936	1,0	7,70	1,37	75,0	9,10	0,39

[25] Duomenys nuo 1929 iki 1937 m. imti iš „Lietuvos ūkio paskutinio dešimtmečio", p. 114; nuo 1938 iki 1940 m. sausio 1 d. – iš „Lietuvos banko biuletenio" 1940 m. birželio 10 d. (Nr. 47).

[26] Lietuvos ūkio paskutinis dešimtmetis. – P. 115.

Pramoninių prekių kainos 1938 ir 1939 m. iki gruodžio mėn. nepakito. Nuo 1939 m. gruodžio mėn. kainos gerokai pradėjo kilti – ypač pramonės žaliavų ir dirbinių. Tai buvo padarinys jau prasidedančio Antrojo pasaulinio karo, kuris netrukus iš pagrindų pakeitė Lietuvos ūkį.

Tolesnė Lietuvos prekybos politika

Pradėdami nagrinėti Lietuvos Respublikos prekybos plėtrą, matėme, kad iš pradžių padarytas posūkis į etatizmą ir kooperavimą greitai buvo pakeistas liberalizmu – laisvąja konkurencija. Prekybos varžymai (leidimų sistema žemės ūkio produktams eksportuoti) buvo panaikinti. Vokiečių markės infliacija, jos kurso kritimas, iš kurio staiga pralobo ne vienas verslininkas, baigėsi, įvedus lito valiutą. Iškilo svarbi problema, kaip reikėtų išlaikyti lito kursą. Dėl to ypač reikšminga pasidaro užsienio prekybos ir jos balanso problema. Dabar jau paaiškėjo, kad reikia didinti eksportą, o tuo tarpu jį tegali sudaryti žemės ūkio produktai ir savo pramonės plėtimas. Jau II seimas priėmė mėsos kontrolės įstatymą, leidžiantį išvežti į užsienį mėsą tų gyvulių, kurie papjauti skerdyklose pagal Skerdyklų ir mėsos priežiūros įstatymo reikalavimus. Taip pat buvo pradėti svarstyti ir sviesto bei kiaušinių eksporto įstatymai, imtasi pertvarkyti visą muitų sistemą, pereinant nuo muitų rinkliavų *ad valorem* (nuo vertės) į muitų nustatymą pagal svorį. Buvo pradėta rengti daug žemės ūkio specialistų, steigiant įvairias mokyklas ir Žemės ūkio akademiją. Tad, įvedus valiutą, jau teko rūpintis pakreipti ekonominį gyvenimą kita linkme. Šio pereinamojo laikotarpio ekonominį gyvenimą, susijusį su prekyba ir pramone, apibūdino prof. A. Rimka, tapęs 1926 m. finansų ministru. Savo kalboje dėl 1927 m. biudžeto, pateikto svarstyti Seimui, jis pareiškė: „Lietuvos pramonės padėtis negali būti lengva ne vien dėl to, kad ji sunki yra visame pasaulyje dėl daugelio gaminių sumažėjusio pareikalavimo, gyventojų skaičiaus sumažėjimo ir jų nuskurdimo karo metu, bet ir dėl atsiradimo naujų pramonės šakų ir įmonių, kurios neigiamai veikia senąsias pramonės įmones su jų senais technikos įrengimais".

Po šios aliuzijos į apsenusią Lietuvos pramonės techniką, jis tęsė: „Lietuvos pramonė, būdama nesusijusi tiesiog su Lietuvos žemės ūkiu ir kitomis gamtos teigiamomis galimybėmis, visuomet turės sunkų gyvenimą, ypač lig to laiko, kai supras, kad pasaulio rinkoj geresnėms sąlygoms esant, tik kai kurios iš jų gali konkuruoti, o Lietuvos rinkai jų gaminių bus per daug. Iš sunkių gyvenimo aplinkybių neišves jų net ir kredito sąlygų palengvėjimas, iš kurio mūsų pramonininkai tiek daug laukia".

„Tokiomis aplinkybėmis ne visi Lietuvos pramonininkai gali tikėtis aktyvios vyriausybės paramos tokia forma, kokia jie jos pageidautų (t. y. muitų padidinimo ir panašiai), nes, imant dirbtinėmis priemonėmis kelti pramonę

net ir tuomet, kai ji pakilusi aukščiau negu Lietuvos rinkai tai reikalinga, šitoks rėmimas būtų galimas tik kitų gyventojų sluoksnių lėšomis, o pirmiausia žemės ūkio ir darbininkų, nes ūkininkai būtų priversti mokėti daugiau, negu reikėtų už jiems reikiamus pramonės dirbinius, ir tuo būdu, norėdami gyventi, turėtų brangiau reikalauti už savo ūkio produktus, o miestų darbininkas, taip pat valdžios, savivaldybių įstaigų tarnautojai, turėtų brangiau už maistą mokėti ir didesnio atlyginimo reikalauti. O visa tai paėmus drauge vestų dar prie didesnės ir griežtesnės kovos dėl darbo sąlygų, be to, dar pasunkintų žemės ūkio būklę ir ūkininkų gyvenimo sąlygas, o tai jau negalėtų būti naudinga visuomenės ūkiui".

Finansų ministras dėl to įspėjo pramonės šakas, kad tik tos sulauks aktyvios paramos, kurios prisitaikys prie Lietuvos rinkos, nes „prieš aukštus muitus šiandieną reiškiamas aiškus nusistatymas daugelio Europos valstybių."

Toliau paliesdamas užsienio prekybos balansą ir pažymėjęs, kad jis priklauso nuo derliaus, tęsė: „Tačiau pastaraisiais laikais ir galima pastebėti kai kurių atmainų, kurios, jei ta pačia kryptimi ir toliau eis, ateityje mūsų užsienių prekybos balansą galės padaryti ne tiek priklausomą nuo klimato sąlygų. Čia ypač pažymėtinas kiaulių, jų produktų ir pieno produktų eksporto padidėjimas. Šitas padidėjimas eina paraleliai su pieninių ir „Maisto" skerdyklų veikimo išsiplėtimu... Bendrai imant, visas eksportas eina iš žemės ūkio, ir tik labai maža dalelė iš pramonės...

Lietuvos užsienio prekyba daug kenčia nuo vidaus nesusiorganizavimo ir pasaulio rinkos aplinkybių. Prieš karą beveik visos Lietuvos prekės eidavo arba į Vokietiją arba į Latvijos uostus, iš kur jau, kaip tenykštė medžiaga, pasiekdavo kitus kraštus. Tokia brangi ir visur pageidaujama prekė, kaip linai, dar ir ligi šiol pasaulio rinkoje eina svetimais vardais (latviškais arba kuršiškais) ir mūsų linų eksporteriai, pristatydami tuos pačius linus negali tos pačios (brangesnės) kainos gauti tiktai dėl to, kad eina ne kaip Liepojos eksporto firmų prekės..."[27].

Šios prekybos politikos gairės, pradėtos nuo 1923–1924 m., nuolatos buvo pabrėžiamos, bet buvo pradėtos vykdyti tik antrajame Lietuvos Respublikos gyvavimo dešimtmetyje. Tada muitai jau saugojo ir stambias ne žemės ūkio pramonės šakas, būtent tekstilės, gumos, trikotažo, batų gamybą.

Ypač reikalinga pramonei kurti buvo Lietuvos Respublikos muitų politika. 1919 m. įvesti muitų tarifai *ad valorem* 1924 06 19 įstatymo nuostatais (Valstybės žinios, 164/1 Nr. 1152) 1925 04 03 muitų tarifu (Valstybės žinios, Nr. 187/1269) buvo pakeisti muitais nuo svorio. Tiek muitų nuostatai, tiek muitų tarifai daug kartų buvo papildomi ir keičiami.

1934 m. Baltijos valstybių užsienio reikalų ministrai nutarė suvienodinti muitų nomenklatūras pagal Tautų Sąjungos parengtą ir rekomenduotą priimti muitų tarifų projektą.

[27] Lietuvos ūkis, 1926, Nr. 10 (49). – P. 315.

Lietuvos muitų tarifai buvo nustatyti pagal prekių svorį. Išimtį iš tos taisyklės sudarė tik odiniai batai ir apdirbti kailiai. Šioms prekėms buvo numatytos sąlyginės minimalios muitų normos nuo vertės. Paprastieji muitų tarifai buvo taikomi tiems kraštams, su kuriais buvo sudarytos prekybos sutartys, kitaip buvo taikomos nepaprastos tarifų normos, būtent, 200 proc. padidintos.

Muitų rinkliavomis buvo neapdėta geležis, rąstai, neapdirbta vilna ir medvilnė, dirbtinės trąšos, žemės ūkio mašinos. Visos kitos įvežamos į Lietuvą prekės buvo apdėtos muitais.

Muitai didele dalimi turėjo fiskalinį pobūdį. Valstybės pajamose pajamos iš muitų sudarydavo 18–19 proc. Tuo tarpu visi tiesioginiai mokesčiai, kuriuos sumokėdavo prekybos įmonės, t. y. patentinis ir pelno mokestis valstybės pajamų sąmatose siekė truputį daugiau kaip 2 procentus.

Kadangi muitai buvo imami nuo svorio, tai 1931–1934 m. krizės metais daugelis muitų pakėlimų turėjo tikslą kompensuoti dėl importo mažėjimo atsirandančius muitų pajamų trūkumus. Todėl muitų pajamos, sudariusios 1928 m. 20 proc. viso importo vertės – vėlesniais metais dėl kainų kritimo ir dėl muitų normų pakėlimo pasiekė apie 32 procentus.

Nuo 1928 m. protekciniais sumetimais buvo padaryti tokie svarbesni muitų pakeitimai:

1. Odos batams, medvilniniai audiniai ir mezginiai buvo apdėti dvigubais muitais – 1931 10 14.
2. Vilnoniai ir medvilnės audiniai – 1932 05 11.
3. Guminė avalynė ir popierius – 1933 05 29.
4. Popierius ir mezginiai – 1934 08 14.

Šių pakeitimų tikslas buvo apsaugoti nuo užsienio konkurencijos naujai kuriamas pramonės šakas – tekstilės, popieriaus ir gumos dirbinių. Tai skatino tam tikrų pramonės šakų plėtrą ir kai kurių prekių importo mažėjimą, nes daugiau buvo importuojama žaliavų, kurių nebuvo ar trūko.

Tačiau muitų tarifai kai kurioms prekėms ne tik buvo keliami, bet ir mažinami. Skatinant motorizaciją, buvo sumažinti muitų tarifai automobiliams, jų dalims, padangoms, kameroms bei ratlankiams ir leista be muito įvežti automobilių važiuokles. 1938 m. buvo sumažintas muitų tarifas benzinui ir kitiems naftos produktams.

Taip pat buvo sumažinti sezoniniai muitai pietų vaisiams nuo sausio mėn. 1 d. iki birželio 1 dienos.

Norint pakelti išvežamųjų iš Lietuvos prekių kokybę, buvo įvesti išvežamieji muitai toms prekėms, kurios neatitiko valstybinės išvežamųjų prekių kontrolės taisyklių; buvo įpakuotos ne pagal taisykles, neatitiko kokybės normų. Eksporto kontrolei priklausė: sviestas, kiaušiniai, mėsa, sėklos, bulvės, obuoliai, linai, linų sėmenys, žarnos, šeriai ir vėžiai.

Prasidėjus pasaulinei krizei, daugelis valstybių pradėjo tuo ar kitu būdu reguliuoti užsienio prekybos santykius su kitomis valstybėmis. Tai paskatino

ir Lietuvą imtis įvežimo suvaržymų. 1932 12 22 įstatymu buvo įvesta importo licencijų sistema, iš pradžių tik vienuolikai prekių įvežti, būtent: cukrui, druskai, fosfatams, geležiai, plienui, skardai, akmens anglims, cementui, medvilniniams verpalams ir siūlams, popieriui ir kartonui bei vilnoniams audiniams. Šis vadinamųjų licencijuojamų prekių sąrašas vėliau buvo gerokai praplėstas, ypač 1934 08 04 įstatymu, kuriuo prekių skaičius jau buvo padidintas iki 46 (dar buvo įtraukti mezginiai ir medvilniniai audiniai). Iš 216 muitų tarifo straipsnių, 134, o tai sudarė 85 proc. viso faktiško importo, buvo licencijuojami.

Licencijų sistema buvo įvesta išlyginti užsienio prekybos balansui su kitomis šalimis, kurios pačios mieliau įveždavo savo prekes į Lietuvą, o tuo tarpu Lietuvos eksportas į tuos kraštus buvo menkas. Iki 1929 m. pasaulinės krizės, kai jokių importo ir devizų varžymų nebebuvo, prekybos balansas su kai kuriais kraštais galėjo savaime išsilyginti. Įvedus daugeliui šalių kompensacijų ir atsiskaitymo principą, tokiam balanso išlyginimui jau nebeliko vietos. 1932 m. prieš licencijų įvedimą, Lietuva, prekiaudama su šešiolika užsienio valstybių, kurioms teko apie 85 proc. visos mūsų užsienio prekybos apyvartos, turėjo tik su dviem valstybėmis aktyvius balansus ir keturiolika pasyvių prekybos balansų. Įvedus licencijų sistemą, 1937 m. jau su aštuoniomis valstybėmis prekybos užsienio balanso saldai buvo aktyvūs. Tai rodo, kad licencijų sistema sėkmingai pasiekė tikslą.

1935 m. pabaigoje, daug vėliau negu daugumoje kaimyninių valstybių, Lietuvoje buvo įvestas devizų reguliavimas ir nustatyta užsienio valiutos operacijų tvarka.

Ryšium su devizų reguliavimu Lietuva sudarė specialias „clearingo" sutartis su kai kuriomis valstybėmis, kuriose devizų operacijos taip pat buvo kontroliuojamos. Lietuvos bankas naudojo „clearinginio" atsiskaitymo sąskaitas su Vokietija, Suomija, Graikija, Italija, Latvija ir Vengrija[28].

Prekybos santykiai su užsienio valstybėmis buvo reguliuojami prekybos sutartimis. Jų sudarymą paskatino 1928 09 24 nustatyti nepaprasti dvigubi muitų tarifai tų kraštų prekėms, kurios prekybos sutarčių su Lietuva neturėjo. 1931 12 22 įsakymu nepaprastas tarifas buvo padidintas iki 300 proc. paprasto tarifo. Tad apdedant muitais prekes įgyja didelės reikšmės kilmės liudijimai, kuriais įrodoma, kad prekės kilusios iš to krašto, kuriam netaikomi pakeltieji muitai. Kilmės liudijimai buvo pripažįstami formaliai tikrais, jei jie buvo išduoti užsienyje esančių diplomatinių ir konsulinių atstovybių arba kilmės krašto Prekybos ir žemės ūkio rūmų ir muitinių. Su Estija, Italija, Latvija, Švedija ir TSRS šiuo reikalu yra sudarytos specialios sutartys, kuriomis tinkamais pripažįstami ir kitų viešųjų įstaigų išduoti liudijimai (faktūros, konosamentai ir kt.), kurie turėjo būti užsienyje esančios atstovybės vizuoti.

[28] Lietuvos ūkio paskutinis dešimtmetis. – P. 59–62.

Su daugeliu valstybių – Belgija, Danija, Vokietija, Didžiąja Britanija, Olandija, Šveicarija, TSRS, Turkija, Graikija, Vengrija – Lietuva turėjo sudariusi specialias kompensacines sutartis dėl prekybos apyvartų. Kasmet tie susitarimai turėjo būti atnaujinami. Prekių apyvartą su Vokietija turėjo aptarti tam tikra mišri komisija periodiškai vykusiuose posėdžiuose.

Kaip matome, Lietuvos prekybiniai ryšiai su užsienio valstybėmis buvo gana platūs ir turėjo tendenciją vis labiau plėtotis.

Susisiekimas

Susisiekimo srityje, palyginti su 1915 m., Lietuvoje įvyko nemažai naujovių. Be to, kas buvo padaryta cariniais laikais, vokiečių okupacijos metais buvo iškastas Kauno uostas ir nutiestos svarbios geležinkelių linijos strateginiais tikslais. Tačiau nei rusų, nei vokiečių, kurie varžėsi dėl hegemonijos Lietuvoje ir Pabaltijyje, nelabai domino pačios Lietuvos interesai. Dėl to ir nutiestų geležinkelių nepakako gyvybiškai svarbiems Lietuvos ekonomikos reikalams.

Jau nuo 1921 m. Lietuvos vyriausybė pradėjo rūpintis naujų geležinkelių tiesimu. 1921 m. buvo pratęstas ir sutvarkytas siaurasis geležinkelis Pasvalys–Biržai. 1922 m. buvo pradėtas tiesti geležinkelis Kazlų Rūda–Marijampolė–Šeštokai. Šio geležinkelio tikslas buvo: 1) sujungti Šeštokų–Alytaus geležinkelio šaką, atskirtą dėl lenkų Vilniaus krašto okupacijos su neokupuotos Lietuvos geležinkelių tinklu; 2) intensyviau išnaudoti derlingus Marijampolės ir Kalvarijos žemės plotus, gamybines jėgas ir 3) paimti Šeštokų–Alytaus ruože esančius kelis garvežius ir kelis šimtus prekinių vagonų, ten likusių lenkams okupavus Vilniaus kraštą, bet kurie buvo labai reikalingi Lietuvos geležinkeliams, turėjusiems pirmaisiais savo gyvavimo metais didelių sunkumų dėl riedmenų stokos. 58 km ilgio Kazlų Rūdos geležinkelis buvo pastatytas ir atiduotas eksploatuoti 1923 m. sausio 18 d.[29] Darbams Kazlų Rūdos–Marijampolės ruože daugiausia vadovavo geležinkelių batalionas, o kaip darbo jėga padėjo pėstininkai. Antrajai distancijai Marijampolė–Šeštokai vadovavo geležinkelių valdybos pareigūnai, bet taip pat padėjo tiesti geležinkelį kariuomenė.

Taip pat neatidėliotinai reikėjo nutiesti geležinkelį per Žemaitiją į Klaipėdą. Buvo būtinas trumpiausias kelias į Klaipėdą – vienintelį Lietuvos uostą, reikėjo aprūpinti neturtingą Žemaitiją gerais keliais, geležinkeliu. Buvo svarstomi du variantai: vienas Kėdainiai–Lydavėnai–Rietavas–Klaipėda, antras – Šiauliai–Telšiai–Kretinga. Antras variantas laimėjo, nes šiuo ruožu geležinkelis buvo trumpesnis ir pigesnis. 55 km ilgio Kužių–Telšių ruožas buvo pradėtas

[29] *Jankevičius J.* Lietuvos geležinkeliai istorijos šviesoje // Technika ir ūkis. 1936. Nr. 2. – P. 42.

statyti 1924 metais. Šis ruožas buvo pastatytas ir perduotas eksploatuoti dalimis: tarp Kužių ir Tryškių 1925 12 23 ir tarp Tryškių ir Telšių 1926 05 07. Telšių–Kretingos geležinkelis, 72 km ilgio, kertąs kalvotomis vietomis Žemaitiją, buvo pradėtas statyti 1930 m. pavasarį; buvo baigtas ir perduotas eksploatuoti 1932 m. spalio mėn. 29 d. Tuo laikotarpiu (1921–1932 m.) buvo pastatyta 185 km normalaus pločio geležinkelių (1435 mm).

Be naujų geležinkelių statybos, buvo toliau tvarkomi jau esami geležinkeliai. 1922–1925 m. buvo nutiesta nauja trasa vokiečių karo valdžios statyto geležinkelio Lauksargiai–Lydavėnai–Šilėnai. Šis kelias buvo pritaikytas normaliai vienkelio magistralei su nuolatiniais tiltais ir normaliais trobesiais, nes vokiečiai buvo palikę barakus. Šis kelias sutrumpėjo nuo 124,4 km iki 117 kilometrų.

Buvo pertvarkomi ir siaurieji geležinkeliai. 1935 m. rudenį Šiaulių–Biržų geležinkelis iš 600 mm pločio buvo pertvarkytas į 750 mm kelio plotį. Taip pagerintos eksploatacijos sąlygos ir papiginta pati eksploatacija.

1938 m. plačiųjų geležinkelių buvo 1471 km, o 1939 m. netekus Klaipėdos krašto, bet prisidėjus Vilniaus sričiai, jų keliai pailgėjo iki 2219 km. Iš jų 1938 m. buvo naudojama 974 km, o 1939 m. – 1409 kilometrai.

Be to, siaurųjų geležinkelių ilgis 1938 m. siekė 518, 1939 m. – 544 km, iš jų 1938 m. buvo naudojama 465, o 1939 m. – 482 km. Iš viso geležinkelių ilgis 1939 m. buvo 2673 kilometrai.

Plačiųjų geležinkelių personalą 1939 m. sudarė 7643 (1938 m. jų buvo 6841), o siaurųjų 1939 m. – 712, 1938 m. – 555 asmenys.

1938 m. pradžiai Lietuvos geležinkeliai turėjo 4351 prekinį vagoną. 1567 vagonuose buvo įtaisyti modernūs ventiliatoriai, vėliau buvo pastatyta 20 naujų prekinių pusvagonių, 20 vagonų gyvuliams transportuoti, įsigyta 22 nauji vagonai ledainės ir 67 prekiniai vagonai perdirbti į vagonus ledaines.

1939 m. buvo 172, o 1938 m. – 153 garvežiai, 7 lokomotyvai, 13 automatricų, 219 keleivinių vagonų.

Prekių transporto geležinkeliais raidą rodo šie palyginamieji duomenys (1000 tonų per metus)[30]:

1929 – 2079	1932 – 1599	1935 – 2003	1938 – 2763
1930 – 1993	1933 – 1722	1936 – 2193	1939 – 2422
1931 – 2164	1934 – 1853	1937 – 2352	

Šie duomenys rodo, kad prekėms vežti geležinkeliu daug įtakos turėjo konjunktūriniai ciklai. Po 1931 m. pasiektų 2164 tūkst. tonų 1932 m. įvyko staigus krizės sukeltas kritimas, po to iki 1935 m. didėjimas, kuris 1937 m. pralenkė 1931 m. ir ypač padidėja 1938 ir 1939 metais.

Įvairių prekių (tūkst. t) vežimas geležinkeliais pasiskirstė taip[31]:

[30] Lietuvos ūkio paskutinis dešimtmetis. – P. 119.

[31] Ten pat. – P. 120.

	1929 m.	1931 m.	1935 m.	1937 m.	1939 m.
Miško medžiaga	609,7	620,5	447,1	639,2	445,5
Javai	198,4	139,2	295,2	81,5	188,5
Gyvuliai ir paukščiai	29,9	42,2	147,2	185,5	227,3
Cukriniai runkeliai	–	57,9	110,1	123,9	113,5
Trąšos	139,9	113,7	100,3	130,5	143,5
Akmens anglys	115,0	116,2	108,8	153,1	119,0
Plytos, keramika ir stiklo dirbiniai	57,3	160,6	75,2	102,3	114,1
Cementas	50,0	71,8	48,4	76,4	76,3
Cukraus liekanos	–	–	24,6	55,2	44,3
Naftos produktai	42,1	47,5	41,8	45,5	70,1

Krovinių judėjimas svarbesnėse stotyse pateiktas šioje lentelėje (tūkst. Lt)[32]:

	1929 m.	1931 m.	1935 m.	1936 m.	1937 m.	1939 m.
Klaipėda	473,1	611,5	795,3	831,6	823,3	225,2
Kaunas	419,2	492,3	401,8	452,3	512,8	526,4
Obeliai	425,4	611,8	260,8	224,9	213,8	111,9
Joniškis	149,7	116,6	152,5	139,9	213,0	186,6
Pagėgiai	594,5	435,4	119,8	119,4	218,3	45,8
Virbalis	274,5	212,6	45,4	69,5	88,7	185,1

Šie duomenys rodo Lietuvos užsienio prekybos sąlygų kitimus. Prekybos santykių pablogėjimas su Vokietija gerai matomas iš prekių judėjimo sumažėjimo Pagėgių ir Virbalio stotyse 1935 ir 1936 m. 1939 m. prekių judėjimo sumažėjimas per Klaipėdos uostą yra padarinys jo atplėšimo nuo Lietuvos. Klaipėdos prekių judėjimo pagyvėjimas nuo 1931 m. rodo Klaipėdos uosto vis didesnį reikšmingumą ir jo sujungimą nuo 1932 m. su geležinkeliu Telšiai–Kretinga. Taip pat čia prisidėjo ir tarifų lengvatos, suteiktos prekėms vežti iš Klaipėdos uosto ir į Klaipėdos uostą.

Prekių per Lietuvos–Latvijos pasienio stotį, per kurią anksčiau ėjo prekių tranzitas tarp Vokietijos ir TSRS, mažėjimas priklausė nuo tranzito sumažėjimo tarp Vokietijos ir TSRS per Lietuvą.

Geležinkelių ūkio finansinė padėtis buvo tokia: platieji geležinkeliai sudurdavo galą su galu, o siaurieji geležinkeliai visą laiką buvo nuostolingi.

Plentai. Iš sausumos kelių reikšmingi, be geležinkelių, plentai. Neokupuotai Lietuvos daliai atiteko senų rusų ir vokiečių statytų plentų iš viso 1196 km. Iš naujų plentų reikia pažymėti naujai nutiestą Palangoje 7 km ilgumo plentą. Be to, apie Kauną dar buvo 5 km buvusios Kauno tvirtovės plentų, priklausiusių krašto apsaugos ministerijai. Plentų administracija buvo suskirstyta į 5 kelių rajonus: Šiaulių (191,2 km), Ukmergės (189 km), Panemunės (230 km), Marijampolės (236,3 km), Alytaus (349,93 km).

Klaipėdos kraštas iš viso turėjo 493 km, iš kurių dalis buvo krašto valdžios žinioje (tarp didesnių centrų), o dalis priklausė atskiroms apskritims.

[32] Lietuvos ūkio paskutinis dešimtmetis. – P. 121.

Kaip jau esame matę, dalis esančių plentų Lietuvoje, jos pietinėje dalyje, carų valdžios buvo pastatyta strateginiais sumetimais – tai pietų Lietuvos plentai. Tuo tarpu derlingiausios Lietuvos vietos plentų neturėjo. Sudarant naujų plentų planą, reikėjo atsižvelgti į krašto gynybinius-ekonominius reikalus. Tačiau pirmon galvon teko rūpintis remontuoti ir taisyti karo metu sugadintus plentus. Pirmąjį dešimtmetį plentai (km) buvo remontuojami taip:

	1918–1922 m.	1923 m.	1924 m.	1925 m.	1926 m.	1927 m.
Rekonstruota	–	12,8	7,4	13,86	88,85	47,44
Ištisai nuberta	13,95	48,05	33,09	26,00	34,44	20,10
Ištaisytas profilis	–	–	1,35	17,76	20,95	63,12
Grįsta ir pergrįsta m^2	–	12 408	20 787	17 252	32 204	26 519
Dervuota km	–	–	–	–	2,40	3,80

Iš viso iki 1928 m. rekonstruota 47,44 km, ištisai nuberta – 175,63 km, ištaisytas profilis – 126,39, grįsta ir pergrįsta m^2 – 109 162, dervuota – 6,20 km. Visiems tiems darbams 1922–1927 m. išleista 18,3 mln. Lt. Klaipėdos krašte kasmet buvo išleidžiama apie 1,4 mln. Lt plentams remontuoti. Pirmąjį dešimtmetį (1925 m.) iš viso pastatyta 7 km plento. Tam buvo išleista 308,2 tūkst. litų[33]. 1928 m. jau buvo 1701 km plentų, o 1937 m. pabaigoje – 1956 km, iš jų 1265 priklausė kelių valdybai, o kiti savivaldybėms. Bendras plentų ilgis per 20 metų padidėjo 766 km, kuriuos iš dalies sudarė pataisyti, iš dalies seni ir iš dalies pastatyti nauji plentai.

Tuo pačiu metu buvo pataisyta 1247 km ir naujai nutiesta 213,5 km plento, pastatyti 937 tiltai. Šiems darbams buvo išleista 60 mln. Lt, iš jų – 40 mln. Lt plentų darbams, o 20 mln. Lt – tiltams statyti. Svarbiausias darbas buvo Žemaičių plento tiesimas. Jo buvo nutiesta 200 km. Plentas buvo pradėtas tiesti 1934 m., o atidarytas naudoti 1939 07 09. Tai buvo didelės svarbos kelias, jungiąs Žemaičius su Kaunu, o Kauną su pajūriu. Žemaičių plento tiesimas kainavo 13,5 mln. Lt. Didelės reikšmės turėjo ir pastatymas per Nemuną dviejų tiltų ties Prienais ir Alytumi.

Atgavus Vilnių, buvo pradėta statyti autostradą Kaunas–Vilnius. Autostrada buvo suprojektuota pagal vokiečių autostradų projektavimo taisykles su dviem važiavimo kryptim 18 m pločio ir žalia trijų metrų pločio juosta viduryje.

1940 m. buvo tiesiamas plentas Rietavas–Kartena–Šventoji, kurio 40 km darbai buvo pradėti. Taip pat buvo pradėta tiesti plentą Kėdainiai–Radviliškis–Šiauliai, kur darbai vyko 38 km ilgiu. Šio plento 18 km (Šiauliai–Radviliškis ruože) buvo baigti prieš karą. Plente Kėdainiai–Krakės buvo atlikti žemės darbai.

Be to, buvo pradėtas tiesti plentas Ukmergė–Širvintos, kuriuo norėta sujungti Aukštaičius su Rytų Lietuva.

[33] Lietuvos plentai 1918–1928 m. // Lietuvos ūkis. 1928. Nr. 12. – P. 415–416.

Iki 1940 m. pradžios iš viso plentų Lietuvoje buvo 1625,9 km, 1938 m. naujų plentų buvo nutiesta 150,7 km, o 1939 m. – 81,8 km; kapitaliai suremontuota 1938 m. – 126, 1939 m. – 137 kilometrai.

Buvo tobulinami ir **vieškeliai**. Tą darbą teko savivaldybėms tvarkyti, panaudojant tradicines valstiečių „šarvarko" prievoles. Vieškeliai buvo suskirstyti į tris rūšis: 1939 m. I rūšies buvo 4,2 tūkst. km, antrosios – 9,2, III rūšies – 17,9 tūkst. km – iš viso 31 285 km. Palyginti su laikais po Pirmojo pasaulinio karo vieškelių tinklas labai patobulėjo. To reikalavo suintensyvėjęs ekonominis gyvenimas – pieno, gyvulių ir kitokio ūkio plėtojimas.

Plentų statybos ir remonto plėtojimas, vieškelių taisymas ir priežiūra leido išplėtoti tiek keleivinį, tiek prekinį autotransportą. 1939 m. pabaigoje kursavo 231, o 1938 m. – 202 autobusai, turintys 5961–5030 vietų. Iš viso buvo 136 linijos 8,9 tūkst. km ilgio (nepasikartojančių 5,2 tūkst.).

1939 m. autobusai nuvažiavo 7,0 mln. km, 1938 m. – 6,7 mln. km, 1939 m. pervežė 3 , 1938 m. – 2,5 mln. keleivių. Autobusų pajamos sudarė 6,7 mln. Lt. Autobusų susisiekimas gana gerai susiejo tolimiausias Lietuvos vietas su jos ekonominiais ir administraciniais centrais.

Plėtojant susisiekimą autobusais, reikėjo pastatyti ir autobusų stočių. Palangoje buvo pastatyta reprezentacinė autobusų stotis, buvo pradėtos Kėdainiuose ir Vilniuje.

Kelių patobulinimas skatino ir autosusiekimą privačiais automobiliais. Buvo įregistruota:

	1939 m.	1938 m.	1937 m.
Automobilių	2026	2301	1793
Autobusų	305	333	319
Autosunkvežimių	730	742	564
Motociklų	1733	1589	1382

Autobusų susisiekimą skatino ir jau minėtas muitų sumažinimas automobiliams ir jų dalims.

Autobusų susisiekimo plėtojimas skatino tam tikrą konkurenciją geležinkelininkams. Susisiekimui autobusais reguliuoti buvo sudaryta mišri „Auto" bendrovė.

Vandens keliai. Nepriklausomos Lietuvos valstybės laikais nuo 1923 m. Lietuvai grįžta prieš beveik septynis šimtus metų atplėšta nuo lietuviškų žemių Klaipėda, kaip vartai susisiekti jūra su plačiuoju pasauliu.

Klaipėda, kaip uostas, buvo nustelbta Rygos ir Karaliaučiaus, o kaip ekonominis centras, – nutiesus Rygos–Šiaulių–Tauragės–Tilžės plentą. Klaipėda, būdama prie Nemuno baseino ištakos į jūrą, buvo svarbi tik miško apdirbimui ir prekybai. Tam padėjo ir Vokietijos muitų politika. 1913 m. per Klaipėdą buvo išvežta 277 800 t miško medžiagos, per Dancigą – 259 000, o per Karaliaučių – 2 370 000 tonų. Miško eksportui ir pats Klaipėdos uostas buvo labiausiai pritaikytas.

Lietuvos valdymo laikais Klaipėdos uosto reikšmė nuolatos didėjo ir jau 1937 m. per Klaipėdą buvo vežama 75 proc. viso Lietuvos eksporto ir 68,2 proc. viso importo. Tačiau uostui patobulinti reikėjo didelių investicijų. Per 15 metų iki 1937 m. Lietuvos vyriausybė uosto statybos darbams ir jam paremti išleido 39 mln. Lt, o pajamų iš jo tegavo 9,5 mln. Lt. Be to, daug pinigų buvo išleista prekių sandėliams statyti, naftos rezervuarams, šaldytuvams, elevatoriams ir kitiems įrengimams.

Kad gilesnės grimzlės laivai galėtų įplaukti į Klaipėdos uostą, reikėjo uosto baseiną pagilinti vidutiniškai 2 metrais. Atlikus tuos darbus, kai kuriose vietose uostas jau buvo 8–9 metrų, o žiemos uosto baseinas – 7–7,5 m gilumo. Buvo numatytas ir tolesnis gilinimas iki 10 m gilumo.

Žiemos uostas užėmė 96 000 m² plotą, į jį galėjo įplaukti didieji 10 000–15 000 tonažo laivai. Buvo sustiprintos krantinės gelžbetoniu ir geležies konstrukcijomis, įrengtas jachtų uostas, pailginta uosto geležinkelių linija 4300 m, įtaisyti trys moderniški kranai ir pastatyta 73 000 m³ sandėlių ir t. t. Visa tai leido didesniems laivams ir didesniam jų skaičiui įplaukti į Klaipėdos uostą.

Nuo 1900 iki 1939 m. į Klaipėdos uostą įplaukė ir išplaukė tiek laivų:

Metai	Įplaukė		Išplaukė	
	laivų skaičius	1000 bruto t	laivų skaičius	1000 bruto t
1900	758	231,4	736	225,0*
1914	539	211,0	535	209,5
1924–1928**	762	367,8	764	367,3
1929	807	502,8	802	501,5
1930	960	499,8	960	500,1
1931	981	445,5	982	448,0
1932	1113	519,7	1117	516,9
1933	1069	600,6	1088	605,3
1934	1030	622,8	1039	625,6
1935	1225	691,3	1249	692,0
1936	1371	788,5	1395	790,1
1937	1414	844,7	1433	847,1
1938	1544	910,8	1563	913,5

* 1900 m. įplaukė į Klaipėdos uostą 242 garlaiviai ir 516 burinių, o 1914 m. – 425 garlaiviai ir 114 burinių laivų.

** Tų metų vidurkiai.

Iš lentelės matome, kad Klaipėdos uoste laivų judėjimas ypač padidėjo nuo 1932 m. ir nuo to laiko be paliovos didėjo, kol Hitleris jį atplėšė nuo Lietuvos.

Į Klaipėdos uostą įplaukė tokių valstybių laivai:

	1924–1928 m.	1935 m.	1936 m.	1937 m.	1938 m.
Lietuva	15	48	96	107	154
Vokietija	408	480	544	527	536
Švedija	125	221	247	231	237

	1924–1928 m.	1935 m.	1936 m.	1937 m.	1938 m.
Didžioji Britanija	58	95	114	131	181
Danija	51	116	128	117	115
Olandija	6	74	80	83	136
Norvegija	25	53	55	65	73
Estija	9	35	35	29	28
Latvija	51	27	20	19	16

Tai, kad į Klaipėdos uostą nuo 1936 m. įplaukė daugiau laivų, galima paaiškinti tuo, kad tais metais padidėjo Lietuvos prekybos laivynas. Iki tų metų su Lietuvos vėliava plaukiojo tik trys Klaipėdos firmai A. H. Schwederski priklausę laivai: „Friesland", „Holland" ir „Gotland", kurie iš viso buvo 3 000 bruto registrinių tonų talpos. 1936 m. pradžioje pirmiausia akcinė bendrovė „Maistas", kad būtų patogiau eksportuoti mėsą į Angliją, įsigijo tris laivus su šaldytuvais, 1723 bruto registrinių tonų talpos. 1936 m. pabaigoje buvo įkurta akcinė bendrovė „Lietuvos Baltijos Lloidas". Bendrovės akcinis kapitalas iš pradžių sudarė 2 mln. Lt, o vėliau – 3,5 mln. Lt. „Lietuvos Baltijos Lloidas" perėmė tris „Maisto" laivus ir vėliau Danijoje nupirko dar du 1880 ir vieną Norvegijoje 1566 bruto tonų laivus.

Trečioji firma „Sandėlis", kuri taip pat ryžosi užsiimti laivininkyste, 1936 m. įsigijo vieną laivą 990 ir 1938 m. pradžioje antrą – 1128 bruto tonų. Taigi 1938 m. pradžioje Lietuvos prekybos laivyną sudarė 11 laivų, turėjusių 10 299 bruto registrinių tonų: „Utena" – 542, „Kretinga" – 642, „Maistas" – 641, „Šiauliai" – 939, „Marijampolė" – 941, „Gotland" – 900, „Nida" – 990, „Holland" – 991, „Friesland" – 1029, „Neringa" – 1128, „Kaunas" – 1566 bruto registrinių tonų.

1939 m. pradžiai akcinė bendrovė „Lietuvos Baltijos Lloidas" turėjo 6 jūros laivus (6137 bruto registrinių tonų ir 9350 tonų pakrovimo tonažo). Laivų vertė buvo 3 milijonai litų. Vidaus vandenų tarnyboje „Lietuvos Baltijos Lloidas" turėjo 9 tūkstančius tonų talpos 17 nuosavų baržų, 3 motorlaivius ir 1 vilkiką. 1939 m. „Lietuvos Baltijos Lloidas" neteko 2 jūros laivų, kurių bruto tonažas buvo 3128 brt., t. y. beveik 51 proc. savo tonažo. Karui prasidėjus, „Lietuvos Baltijos Lloidas" bendrovės veikla sutriko. 1939 m. bendrovės balansas siekė 6,3 mln. Lt, o apyvarta – 61,1 mln. Lt. Jos jūros laivuose ir kontoroje dirbo 1939 m. per 210 žmonių.

Importas ir eksportas kartu su prekybos (tūkst. tonų) tranzitu per Klaipėdos uostą 1931–1937 m. buvo toks:

	1931 m.	1932 m.	1933 m.	1934 m.	1935 m.	1936 m.	1937 m.
Importas	426,0	611,3	696,7	738,6	666,0	810,7	969,9
Eksportas	194,9	222,1	258,4	275,8	441,1	462,3	370,1

Šie duomenys rodo, kad nuo 1931 m. Klaipėdos importas ir eksportas padidėjo beveik du kartus. Tam turėjo įtakos uosto patobulinimai, tarifų politika, savo prekybos laivyno sukūrimas. 1937 m. eksportas sumažėjo dėl menko derliaus, dėl to atkrito javų eksportas. Eksportuojamu (tūkst. t) per Klaipėdos kraštą buvo:

	1924–1928* m.	1935 m.	1936 m.	1937 m.
Miško medžiaga	43,2	154,0	178,7	193,1
Celiuliozė	68,1	48,4	56,7	73,1
Sieros išdagos	17,2	15,4	13,3	21,1
Sėmenys	3,3	9,9	21,4	17,9
Sviestas	0	10,2	15,2	15,8
Mėsa	0	13,1	13,5	12,6
Linai	3,5	2,1	7,5	7,0
Fanera	4,7	5,5	6,2	5,7
Kiaušiniai	1,1	1,7	5,1	5,5
Javai	–	163,4	126,4	5,2

* Tų metų vidurkis

Mažai džiuginantis dalykas buvo javų eksporto didėjimas. Pigiomis kainomis su primokėjimais tekdavo išmesti daug javų, užuot juos sušėrus gyvuliams. Javų derliams didinti tekdavo atsivežti daug trąšų, o paskui buvo labai nuostolinga savo laivais išvežti į užsienį daug vertingų medžiagų, kurias, sušėrus gyvuliams, buvo galima gauti daug vertingo mėšlo laukams. Jei įvairios importo kvotos varžė bekono ir sviesto eksportą, tai kiaušinių eksportas berods buvo mažiau varžomas. Tad ir javų, padidinus tam tikrų kultūrų kiekį, būtų buvę galima daugiau sulesinti vištoms.

Per Klaipėdą buvo importuojama (tūkst. t) tokios prekės:

	1924–1928 m.	1935 m.	1936 m.	1937 m.
Miško medžiaga	11,3	152,9	247,5	262,3
Akmens anglys	146,4	214,3	216,3	229,6
Cementas	32,8	55,4	72,9	89,7
Metalas ir metalo dirbiniai	10,3	34,1	42,8	70,2
Trąšos	71,2	42,3	45,2	60,6
Sieros masė	31,9	15,4	23,7	49,4
Nafta	9,3	22,0	29,2	44,4
Kalkakmenis ir kalkės	32,9	43,0	30,5	44,2
Druska	9,2	28,1	25,8	23,5
Silkės	1,3	6,2	9,8	11,2

1924–1928 m. per Klaipėdos uostą prekės buvo eksportuojamos: į Vokietiją (51 proc.), Didžiąją Britaniją (15,5 proc.), Latviją, Švediją, Belgiją, Olandiją ir Daniją; 1937 m. prekių paskirties vietos pasikeitė: į Didžiąją Britaniją (46,6 proc.), Olandiją (10,6 proc.), Vokietiją (8,2 proc.), Belgiją, Jungtines Amerikos Valstijas, Daniją ir Švediją. Duomenys aiškiai rodė, jog Lietuvos eksporto pasiskirstymas pagal valstybes pakito.

Vidaus vandens keliais daugiausia buvo gabenamos miško medžiagos – plukdomi sieliais rąstai. Svarbiausias garlaivių ir baržų judėjimo kelias buvo Kauno–Klaipėdos ruožu.

Prekių gabenimas vidaus vandenimis gali parodyti prekių apyvartą trijuose svarbiausiuose Lietuvos upių uostuose (tūkst. t):

Metai	Klaipėda	Smalininkai	Kaunas
1931	133,1	109,8	62,7
1932	278,9	91,3	54,7
1933	269,5	148,2	58,7
1934	341,6	162,1	41,4
1935	340,4	91,8	34,4
1936	420,2	140,9	70,7
1937	400,5	154,6	77,6

Transportą vidaus vandenimis tikriausiai apibūdina Smalininkų uosto prekių apyvarta, nes į Klaipėdos uosto apyvartą įeina ir tranzitinis transportas į Vokietiją (per Tilžę–Ragainę). Vidaus vandenimis pasroviui daugiausia plukdomi sieliai, prieš srovę buvo gabenama baržomis akmens anglys ir geležis.

Miško medžiaga buvo plukdoma ne tik Nemunu, bet šiek tiek mažiau taip pat Nerimi, Jūra, Minija ir Nemunėliu. Vandens keliais buvo pargabenta rąstų, popiermedžių ir malkų 1000 ktm:

1931 m.	1932 m.	1933 m.	1934 m.	1935 m.	1936 m.	1937 m.
206,7	413,0	360,0	473,7	441,4	266,3	469,0

Nemuno srovė aukštyn nuo Kauno garlaivininkystei buvo labai menkai naudojama. Hidroelektros ūkio plėtojimas, panaudojant Nemuno tėkmę, būtų turėjęs teigiamai veikti ir Nemuno garlaivininkystės plėtojimą[34].

Prekių (tūkst. t) tranzitas nuo 1928–1937 m. buvo toks:

Metai	Iš viso	Geležinkeliais	Vandens keliais	Į Vokietiją	Iš Vokietijos
1928	280,8	–	–	–	199,4
1929	431,3	–	–	235,7	208,7
1930	431,3	362,1	69,2	257,6	176,3
1931	345,2	344,1	1,2	226,1	118,9
1932	195,5	14,0	181,5	177,5	18,0
1933	191,6	56,7	134,9	185,0	6,0
1934	263,3	70,5	192,8	231,0	2,7
1935	185,7	50,2	135,5	183,8	2,0
1936	295,5	55,4	240,1	292,0	2,7
1937	308,2	129,2	179,0	305,8	2,2

[34] Duomenys imti iš „Lietuvos ūkio paskutinio dešimtmečio“ (p. 121–126) ir iš „Lietuvos statistikos metraščio“.

Lentelė rodo, kad tranzitu per Lietuvą prekės buvo gabenamos iš Vokietijos į Latviją, TSRS ir kitas Rytų valstybes, ir atvirkščiai – Latvijos, TSRS ir kitų kraštų prekės tranzitu buvo gabenamos į Vokietiją. Nuo 1933 m. nustota gabenti tranzitu prekes iš Vokietijos, o tuo tarpu į Vokietiją 1936 ir 1937 m. jų net daugiau imta gabenti.

Iki 1931 m. Lietuvos tranzito susisiekimas daugiausia ėjo geležinkeliais, o vandens susisiekimas nebuvo dažnas. Po 1932 m. buvo atvirkščiai ir tik 1937 m. vėl daugiau prekių imta gabenti geležinkeliu.

Kilmės kraštais tranzitas (tūkst. t) susiskirstė taip:

	1933 m.	1934 m.	1935 m.	1936 m.	1937 m.
Iš Latvijos	38	63,01	45,6	51,1	126,7
iš jų geležinkeliais	38	63,01	45,6	51,1	126,7
TSRS	116,1	170,9	105,5	216,6	37,7
iš jų vandens keliais	103,6	166,4	103,4	216,1	37,6
Kitų kraštų	37,5	29,3	34,6	28,0	143,7
iš jų vandens keliais	31,3	26,4	32,2	24,0	141,3

Duomenys rodo, kad 1936 ir 1937 m. daugiau prekių tranzitu imta gabenti geležinkeliais iš Latvijos.

Tranzitas vandens keliais svarbiausia ėjo Tilžės–Ragainės ruožu. Iki 1936 m. čia didesnę dalį turėjo TSRS, o iš nepaminėtų valstybių didžiausia dalis teko Švedijai. 1937 m., sumažėjus TSRS popiermedžio tranzitui į Vokietiją, pirmą vietą užėmė Suomija.

Svarbiausią vietą tranzite užėmė popiermalkės (80 proc.), geležinkelių tranzite – trąšos, vandens tranzite – kalkakmeniai iš Švedijos[35].

Lietuviškoji laisvoji uosto zona Klaipėdoje buvo įsteigta Hitleriui atplėšus nuo Lietuvos Klaipėdos kraštą. Lietuvos–Vokietijos 1939 03 22 sutarties priedu buvo numatyta, kad vokiečių uosto valdyba Klaipėdoje perleidžia Klaipėdos uosto bendrovei išnuomotinai 99 metams naudojimą Klaipėdos uosto įrenginių ir vandens bei žemės plotų, kurie turėjo būti vėliau sutartinai nustatyti. Tai buvo padaryta 1939 05 20 Vokietijos–Lietuvos laisvo uosto sutartimi. Ja Vokietijos reichas paskelbė laisvo uosto zoną 99 metams išnuomotą Klaipėdos uosto bendrovei, kuri buvo įsteigta 1939 07 19.

Bendrovės valdybą sudarė 6 nariai, iš jų 3 paskirti Lietuvos Respublikos ir 3 Prūsijos atstovai. Jos pagrindinis kapitalas buvo 100 000 Rm. Ji turėjo valdyti esančius laisvojoje zonoje uosto įrengimus, perkrovimus, sandėlių įrengimus ir t. t.

Lietuviškų laisvųjų zonų buvo dvi. Viena šiaurėje prie pietų balasto krantinės (apėmė II ir III sandėlį, locmanų bokštą, locmanų gyvenamąjį namą).

[35] Lietuvos ūkio paskutinis dešimtmetis. – P. 127–129.

Antroji pietinė zona buvo naujame žiemos uosto baseine ir apėmė „Lietūkio" sandėlius su elevatoriumi ir Lietuvos banko sandėlį su tarp tų sandėlių esančiu neapstatytu plotu ir aikšte, besidriekiančia už „Lietūkio" sandėlio iki Malkų gatvės[36].

Klaipėdos atėmimas iš Lietuvos buvo skaudi skriauda Lietuvai, kuri tiek padėjo pastangų, norėdama išplėtoti Klaipėdos pramonę ir jos uostą.

Lietuvos banko valdytojas 1940 02 29 savo pranešime akcininkų visuotiniame susirinkime pažymėjo: „Klaipėdos krašto atskyrimas sužalojo Lietuvos ūkinį organizmą ir sutrikdė normalias mūsų ekonominio plėtojimosi sąlygas. Ekonominis mūsų pajėgumas susiaurėjo ir susiaurėjo daugiau negu proporcingai tektų dvidešimtajai Lietuvos teritorijos, ar šešioliktajai jos gyventojų skaičiaus daliai. Klaipėda buvo vienintelis Lietuvos uostas. Netekę jo, mes iš karto pajutome tik brangstant mūsų importines prekes, menkėjant mūsų eksporto pajamas, bet gal dar ir šiandien viso šio nuostolio sunkumo neįvertiname"[37].

Paštas, telegrafas ir telefonas. Carinių laikų įsteigtas paštas, telegrafas ir telefonas sunyko 1915 m. okupavus Lietuvą vokiečiams. Okupantai šios rūšies susisiekimo priemones naudojo beveik išimtinai tik savo reikalams. Net laiškus versdavo rašyti vokiečių kalba.

Lietuvos Respublikos organai iš naujo paštą ima organizuoti 1918 m. lapkričio mėn. Vilniuje. Reikėjo perimti iš okupantų paštą, telegrafą ir telefoną. Tai nelengvai sekėsi. Vis dėlto pavyko iš okupantų nupirkti medžiagų sandėlius ir užimti pašto rūmus Vilniuje. Reikėjo organizuoti ir naujus kadrus. 1918 metų pabaigoje jau pradėjo veikti Lietuvos pašto įstaigos Vilniuje, Kaune, Gardine, Vilkaviškyje, Naumiestyje, Šakiuose, Kėdainiuose, Kretingoje, Alytuje ir Kuršėnuose. Taip pat buvo sutvarkytas pašto gabenimas geležinkeliais. 1919 01 01 okupantai atidavė ir centrinę telefono bei telegrafo stotį Vilniuje.

1919 m. pradžioje pašto, telegrafo ir telefono centriniai organai persikėlė į Kauną ir sistemingai plėtė pašto, telegrafo ir telefono tinklą po visą išsivaduojantį iš okupantų kraštą. 1922 m. Lietuvoje jau buvo 130 pašto įstaigų, daugiau kaip toje pačioje teritorijoje prieš 1914 m. karą. 1927 m. Lietuvoje jau buvo 185 pašto įstaigos. Be to, dar buvo 178 agentūros ir 21 pašto punktas. Vadinasi, iš viso būta 384 pašto įstaigos. Tais pačiais metais Klaipėdos krašte buvo 15 įstaigų ir 41 agentūra.

Paštų įstaigų skaičius iki 1940 m. gerokai išaugo: 1939 m. iš viso buvo 437 įstaigos, 1938 m. – 383, pašto punktų 1939 m. – 326, 1938 m. – 285. Tarnautojų buvo 3 135, iš jų 1266 valdininkai. 1939 m. pašto vežiojimo kelio ilgis padidėjo iki 10 593 km. Iš jų pailgėjo 24 km – garlaiviais, 6507 km – arkliais, 1875 km – autobusais, 2187 km – geležinkeliais. Vidaus siuntų skai-

[36] Lietuviškoji laisvoji uosto zona Klaipėdoje // Tautos ūkis. 1940 m. vasario 17 d. (Nr. 6). – P. 111–115.
[37] Lietuvos ūkio raida 1939 m.: Lietuvos banko valdytojo kalba, pasakyta banko akcininkų susirinkime 1940 m. vasario 29 d. // Tautos ūkis. 1940 m. kovo 9 d. (Nr. 9). – P. 179.

čius 1939 m. pasiekė 70 mln. – 225,6 mln. Lt vertės[38]. 1939 m. telegrafo vielų ilgis buvo 4130 km, telefono – 68 147 km (1938m. – 55 tūkst. km, 1937 m. – 62,7 tūkst. km). 1939 m. radijo telegramų priimta 33 526, 1938 m. – 21 118, 1937 m. – 13 192.

Radijo abonentų ypač padaugėjo 1939 m. pabaigoje. Lempinių aparatų buvo 60 488, detektorinių – 17 074. Iš viso – 77 562. 1000 gyventojų jų teko 26,5 (1938 m. iš viso jų buvo 48 686; 1000 gyventojų teko tik 20,1 aparato). Tai rodo, kad neramūs tarptautinės politikos įvykiai labai padidino radijo abonentų skaičių. 1939 m. iš jų buvo 23,4 proc. valstiečių.

Pašto susisiekimui taip pat buvo naudojami ir lėktuvai: 1939 m. atvežta siuntinių ir bagažo 17 839 kg, vežta tranzitu – 73 053, išvežta – 121 130 kg, iš jų pašto atvežta 5117 kg, vežta tranzitu – 1789, išvežta – 3931 kg. Tuo tarpu 1936 m. atvežta 2844 kg, vežta tranzitu – 29 059, išvežta – 592 kg. 1939 m. labai padažnėjo pašto vežiojimas lėktuvais. 1939 m. iš viso Kauno aerodrome nutūpė 896 lėktuvai, kurie atvežė 1036, tranzitu pervežė 3725, išvežė 1124 keleivius.

Miestai ir jų gyventojai

1915–1918 m. vokiečių okupacijos laikais Lietuvos miestai buvo ištuštėję. Kaune buvo likę tik apie 6 tūkstančius gyventojų, neskaitant kariškių. 1918 m. antrojoje pusėje prasidėjo gaivalingas grįžimas iš Rusijos, taip pat belaisvių grįžimas. Miestai gana greitai pradėjo prisipildyti. Miestų gyventojų skaičius (1000 gyv.) didėjo taip:

	1914m.	1923 m.	1931 m.	1939 m.
Vilnius	214,6	–	–	209,4
Kaunas	90,9	92,4	95,5	154,1
Šiauliai	31,3	21,4	23,2	31,6
Ukmergė	16,9	10,6	11,4	12,4
Marijampolė	10,7	9,5	10,0	15,3
Panevėžys		19,2	19,2	26,6
Vilkaviškis		7,8	7,2	8,7
Alytus		6,2	7,1	9,2
Klaipėda		35,8	37,1	47,2 (1938 12 31)

Kaip matome iš lentelės, miestai gana sparčiai augo. Jų augimui ypatingos reikšmės turėjo pramonės plėtra. Pvz., Marijampolėje – cukraus fabriko, Panevėžyje – „Maisto“, cukraus fabriko, taip pat Klaipėdoje – tekstilės pramonės, maisto pramonės, uosto veiklos išplėtimas.

[38] Lietuvos statistikos metraštis, 1939. – P. 371.

Miesto gyventojų keičiasi ne tik socialinė padėtis, bet taip pat ir tautinė sudėtis. Jei prieš 1914 m. karą miestuose vyravo žydiškoji ir sulenkėjusi gyventojų dauguma, dabar miestai tampa vis labiau ir labiau lietuviški.

Žydai. Demokratinėje Lietuvos Respublikoje žydai nebevaržomi kaip cariniais laikais. Tačiau žydams, kaip ne žemdirbiams, suvaržomas žemės įsigijimas, kad nebūtų žemės spekuliacijos.

Tačiau žydai ir dabar išlaiko savo tautinį uždarumą, turi atskiras mokyklas – pradžios ir vidurines, visaip stengiasi išlaikyti prekybos monopolį, sudaro savo tautinio solidarumo pagrindu sindikatus, turi savo kooperatyvus („Žydų liaudies bankas"). Respublikos gyvavimo pradžioje net turėjo savo ministeriją (iki 1924 m.).

Atsiradus daugiau lietuvių prekybininkų ir verslininkų, susidarė savotiški du frontai: žydų prekybininkų bei pramonininkų ir lietuvių, kurie gana aštriai susikirsdavo vieni su kitais.

Netekus nepriklausomybės

Prekybos įmonių nacionalizacija

Lietuvos TSR Aukščiausioji Taryba jau 1940 09 27 išleido įsaką „nacionalizuoti visas privatines prekybos įmones, kurių metinė apyvarta siekia 150 000 litų ar daugiau"; „nacionalizuoti visus įmonių aktyvus kartu su trobesiais, kuriuose įmonė veikė, jei tie trobesiai buvo nacionalizuojamos įmonės savininko ar jo šeimos nario nuosavybė, taip pat savininko arba jo šeimos asmenines bankines sąskaitas, jei nustatome, kad visa tai įgyta iš įmonės pelno ar kapitalo". Nacionalizavimą įsakyta atlikti 1940 m. rugsėjo mėn. 27–29 dienomis.

LTSR Liaudies komisarų tarybai buvo pavesta nustatyti prekybos įmonių nacionalizavimo tvarką. Pastaroji nustatė tokią tvarką: pavedė prekybos įmonių nacionalizavimą atlikti prekybos liaudies komisarui nesutrukdant prekybos, t. y. nepakenkiant vartotojų interesams. Nacionalizuoti prekybos įmones daugiausia buvo pavesta kooperatyvams (Kaune „Paramai", Vilniuje vartotojų bendrovei „Rūtai" ir kt.), nors pagal nustatytą tvarką galėjo būti pavesta ir buvusiems įmonių savininkams. Nacionalizuotos įmonės turėjo tvarkingai atsiskaityti už savo pasižadėjimus, o „nacionalizuotos įmonės pasižadėjimai privatiems asmenims ir nenacionalizuotoms įmonėms nukreipiami į buvusio savininko nenacionalizuotą turtą". Buvo nustatyta ir nacionalizuotų prekybos įmonių valdymo tvarka[1].

Tos pačios dienos potvarkiu (Nr. 173) buvo nusavintos knygų prekybos ir leidimo įmonės, taip pat ir kooperatinė bendrovė „Spaudos fondas". Tos įmonės buvo perleistos Valstybinei leidyklai (direktorius – K. Korsakas, pavaduotojai – K. Žygelis ir A. Kniūkšta).

Tolesnis nacionalizuotos ir kooperatinės prekybos patvarkymas buvo padarytas LTSR LKT nutarimu 1940 m. spalio 25 dieną. Juo prekybos įmonių komisaras buvo įpareigotas organizuoti Vilniuje, Kaune, Šiauliuose, Panevėžyje, Marijampolėje ir Ukmergėje „Valstybines prekybas" ir respublikinį Valgyklų trestą vardu „Valgio trestas". „Valgiui" buvo suteikta teisė visoje LTSR teritorijoje steigti valgyklas, restoranus, užkandines, kavines, cukraines ir kt. Dėl prekybinių kooperatyvų prekybos buvo nutarta visus juos sujungti į vieną

[1] Lietuvos TSR vyriausybės nutarimų ir potvarkių rinkinys. – K.–V., 1940–1947. – Potv. Nr. 172.

vartotojų kooperacijos sistemą, organizuojant vartotojų kooperacijos respublikinę sąjungą „Lietūkio“ bazėje.

„Lietūkis“ buvo įpareigotas organizuoti miesteliuose, kaimuose ir kitose gyvenamosiose vietose vartotojų bendroves (kaimo bendroves, miesto bendroves), jungiant jas į apskričių vartotojų kooperacijos sąjungas pagal pavyzdinius įstatus, patvirtintus TSRS Liaudies komisarų tarybos ir VKP(b) CK 1939 m. sausio 25 d. nutarimu Nr. 137 „Dėl vartotojų kooperacijos darbo“, sumažinus pajaus įnašo minimumą 50 proc. ir išdėstant jo sumokėjimą iki 3 metų.

Toliau buvo parašyta TSRS LKT: a) įpareigoti TSRS prekybos ir maisto pramonės liaudies komisariatus organizuoti specializuotas parduotuves Lietuvos TSR stambesniuose miestuose (tai nurodyta nepaskelbtame priede Nr. 1); b) įpareigoti TSRS maisto pramonės liaudies komisariatą organizuoti Lietuvos TSR geležinkelių keleiviams aptarnauti geležinkelio stočių bufetų ir vyriausiojo geležinkelių bufetų centro vagonų-restoranų kontorą su buveine Vilniuje; c) įpareigoti TSRS tekstilės pramonės, lengvosios pramonės, elektros pramonės ir prekybos liaudies komisariatus organizuoti Lietuvos TSR didmeninėms prekėms parduoti bazes, kaip nurodyta priedėlyje Nr. 2 (priedėlis nepaskelbtas); d) įpareigoti TSRS finansų liaudies komisariatą aprūpinti Lietuvos TSR valstybinę ir kooperatinę prekybą apyvartos lėšomis.

Visas tas naujai steigiamas įmones turėjo aprūpinti patalpomis vietos savivaldybių organai.

1940 10 10 (Nr. 264) buvo nacionalizuotos vaistinės, vaistų sandėliai ir cheminės farmacijos pramonės įmonės.

Taip buvo priartėta prie bendros sąjunginės sistemos. Tačiau smulkioji prekyba ne iš karto išnyko, bet pamažu, negaudama prekių ir apkraunama dideliais mokesčiai turėjo savaime išnykti.

Taip pat ir kooperatinė prekyba organizaciniai perėjo į tarybines vėžes tik 1940 m. pabaigoje ir 1941 m. pradžioje. Materialiai kooperatinė prekyba jau iki vokiečių antpuolio smarkiai išsiplėtė, nes nacionalizuotos stambesnės prekybinės įmonės buvo jai perduotos. Ypač daug jų teko su prekėmis ir tarnautojais „Lietūkiui“. „Lietūkiui“ ir kitiems kooperatyvams teko išieškoti skolas iš nacionalizuotų įmonių.

Iš „Lietūkio“ valdomųjų organų paliko tik vienas kitas valdybos narys. Į valdybą buvo paskirti iš privačios prekybos (Epšteinas), o faktiškai vadovavo atvykęs iš Maskvos „Centrosojuz“ įgaliotinis (Popovas).

Perėmus nacionalizuotas prekybos įmones, „Lietūkio“ ir kooperatyvų vietose prekyba paįvairėjo. Buvo įsteigta tokių skyrių, kurių ir „Lietūkis“, ir vietiniai kooperatyvai seniau neturėjo arba retas kuris turėjo, būtent: tekstilės, galanterijos, avalynės, indų ir kt.

Žemės ūkio kooperatyvų sąjunga „Lietūkis“ buvo pavadinta „LTSR vartotojų bendrovių sąjunga“, sutrumpintai Lietkoopsąjunga, kuriai priklausė ap-

skričių sąjungos – apkoopsąjungos, atlikinėjusios didmeninių sandėlių funkcijas ir tvarkiusios vietinius kooperatyvus.

Lietkoopsąjungai ir kooperatyvams buvo pavesta tiekti visas prekes kaimo ir miestelių gyventojams, išskyrus Vilniaus, Kauno, Šiaulių, Panevėžio, Marijampolės, Ukmergės miestų, kur buvo organizuota valstybinė prekyba gyventojams. Tačiau šiuose miestuose buvo paliktos veikti buvusios kooperatinės prekybos įmonės. „Lietūkio" ir prekybinių kooperatyvų apyvarta vien 1940 m. pasiekė 308,5 mln. rb (1 rublis – 1,11 lito).

Lietkoopsąjunga savo atskiro statuto neturėjo. Ji veikė, remdamasi TSRS LKT ir VKP(b) CK bei LTSR LKT ir LKP(b) CK nutarimais bei direktyvomis.

Vartotojų bendrovės įstatai buvo sudaryti pagal pavyzdinius („Selpo") įstatus, kur buvo nustatyti rinkimai valdomųjų organų ir revizijos komisijos. Skyrėsi nuo buvusių kooperatinių įmonių tuo, kad *narių įpirkimas nebuvo apskaitomas ir pelnas nebuvo dalijamas proporcingai įpirkimams* (išskirta parengėjo).

Kadangi vartotojų bendrovės kaimo gyventojams beliko vienintelis apsirūpinimo šaltinis, tai narių skaičius nominaliai padidėjo iki 300 000, nors labai nedaug buvo sumokėjusių įnašus.

1941 m. pirmojoje pusėje LKP(b) V suvažiavimo rezoliucija taip apibūdino prekybos padėtį: „Respublikinės prekių apyvartos srityje, nacionalizavus prekybos įmones ir išplėtus tam tikrą kooperatinės prekybos tinklą, valstybinis-kooperatinis sektorius tapo lemiantis, suvienydamas visą urmo ir apie 70 proc. visos mažmenų prekybos". Kartu su tuo suvažiavimas pažymi neleistiną Prekybos liaudies komisariato ir vartotojų kooperacijos orgbiuro nepaslankumą pertvarkant ir gerinant prekybos tinklo darbą, geresniam vartotojų aptarnavimui, ypač kaime. Kaimo vartotojų kooperacija dar netapo masine organizacija ir dažnai yra rankose buožių, sąmoningai ardančių darbo žmonių aptarnavimą. Atskirų Prekybos liaudies komisariato aparato grandžių neatsakingumas ir nerangumas daugeliu atvejų sutrikdo gyventojų aprūpinimą plataus vartojimo prekėmis.

Suvažiavimas reikalauja sustiprinti LKP(b) CK ir LTSR LKT vadovavimą Prekybos liaudies komisariatui ir vartotojų kooperacijai ir laiko vienu iš pirmiausių uždavinių prekybos srityje – pagrindinį kaimo vartotojų kooperacijos tvarkymą naujųjų įstatų pagrindu, masiškai traukiant į ją biedniokus ir vidutiniokus, apvalant kooperatyvų valdybas nuo buožių, žymiai išplečiant prekybos tinklą kaime ir miestų pakraščiuose, organizuojant platų kursų tinklą prekybos kadrams paruošti, stiprinant auklėjamąjį darbą tarp prekybos darbuotojų, stiprinant Prekybos liaudies komisariatą ir vartotojų kooperaciją patikimais kadrais"[2].

[2] Liaudies ūkis. 1941. Nr. 1. – P. 48.

Hitlerinė okupacija

Hitleriniai okupantai, užgrobę Lietuvą, kaip ir 1914 m. karo kaizeriniai imperialistai, Lietuvos ūkį stengėsi panaudoti savo kariniam pajėgumui stiprinti. Tiek nacionalizuotą prekybą, tiek kooperatinį tinklą jie naudojo šiam pagrindiniam tikslui. Nacionalizuotai privačiai prekybai – miestų prekybai vokiečiai sudarė tam tikrą organizaciją (Li-mi-pa) = Lietuvos miestų prekyba. Sodžiui aprūpinti veikė kooperatyvai. Vokiečiai pradėjo atgaivinti ir privačią prekybą.

„Lietūkis" pradėjo veikti kaip prekybinių kooperatyvų centras. Kooperatyvų sąjunga „Linas" organizavo linų priėmimą. Iš pradžių „Lietūkiui" buvo paskirta valdyba. Ji veikė remdamasi senaisiais įstatais. Tačiau okupacinė valdžia neleido sušaukti visuotinio narių susirinkimo. Patikėtiniu „ZHO" (Zentralhandelsgeselschaft Ostland – Centrinė prekybos bendrovė Rytams) buvo paskirtas kažkoks Liebė iš Berlyno privačių pirklių didmeninės bendrovės (FDK), vėliau jį pakeitė Krauzė iš žemės ūkio kooperatyvų Vakarų Vokietijoje. Patikėtinis prižiūrėjo visą veiklą ir duodavo tam tikras direktyvas.

1943 m. veikė 279 prekybiniai kooperatyvai, kurie turėjo 980 krautuvių. „Lietūkis" turėjo didmeninės prekybos sandėlius kiekvienoje apskrityje (jis perėmė apkoopsąjungos sandėlius). „Lietūkiui" buvo pavesta surinkti iš gyventojų natūrines prievoles. Pagal vokiškųjų okupantų nustatytas normas „Lietūkis" iš ūkininkų turėjo surinkti grūdus, sėklas, pašarus, vilnas ir kt.

Iš viso prekybiniuose kooperatyvuose dirbo apie 7000 tarnautojų ir darbininkų. „Lietūkyje" dirbo apie 1320 žmonių.

„Lietūkiui" priklausė 235 nariai-kooperatyvai su 97 474 individualiais nariais.

Buvo tokių vokiškųjų okupantų ir jų patarėjų, kurie iš viso norėjo likviduoti kooperatyvus, jų turtą perduoti iš dalies okupantų pastatytiems verslininkams, iš dalies vietiniams verslininkams. Atrodo, kad tik nenoras ardyti gerai veikiantį aparatą laikinai juos sulaikė nuo to žygio.

Lietuvos kooperatyvų veiklai vadovauti ir prižiūrėti buvo pavesta „ZHO". Ji turėjo organizuoti maitinimą Rytų krašte, taip pat jai priklausė ūkio produktų supirkimas, apdirbimas ir perdirbimas. Tai buvo monopolinė bendrovė. Jos būstinė buvo Berlyne, o vyriausioji kontora Rygoje su kontoromis Taline, Kaune, Minske, Baranovičiuose, Pskove ir Vileikoje su visa virtine skyrių, skyrelių. Įsteigta ji buvo reichsmaršalo Geringo įsakymu 1941 07 27. Ji buvo tas siurblys, kuris vokiečių okupacijos metu organizavo maisto dalykų ir žaliavų išsiurbimą užimtuose Rytų kraštuose, tarp jų ir Lietuvoje[3].

[3] „ZHO": Treuhänderin des Reiches im Ostland // Kaunaer Zeitung. 1942 08 05 (Nr. 181).

Antroji sovietinė okupacija

Išvalius Lietuvos TSR teritoriją nuo vokiečių okupantų, laikinai buvo palikta vokiečių atstatyta privati mažmeninė prekyba, taip pat ir vartotojų bendrovės Vilniuje „Rūta", Kaune „Parama". Tačiau smulki privati prekyba kaip kapitalistinė finansinėmis priemonėmis buvo visiškai išstumta.

Taip pat ir kooperatinė prekyba Kaune ir Vilniuje perėjo vietinių organų prekybos skyrių žinion. Pradėjo steigtis bendrų sąjunginių organizacijų skyriai – universalinės parduotuvės, gastronomai, parduotuvės prie geležinkelių ir prieplaukų. 1940 m. Lietuvos TSR iš viso buvo 3 510 prekybinių taškų (1939 m. prekybos įmonės išpirko 25 514 patentų, iš jų tikrąja prasme prekybinių – 16 068).

Ilgainiui Lietuvos TSR prekybai teko tvarkytis pagal bendrą TSRS vidaus prekybos organizaciją ir sistemą. 1947 m. TSRS mažmeninė prekyba užsiėmė daugiau kaip šimtas įvairių valstybinių ir kooperatinių prekybinių organizacijų, iš kurių svarbiausios buvo TSRS prekybos ministerijos vyriausiosios valdybos (glavgastronom, glavkurorttorg, glavvojentorg, glavvojenflot, glavspectorg, glavrečtrans, glavunivermag, mechtorg, juvelirtorg), sąjunginių prekybos ministerijų vietinės prekybos, „Centrosojuzo" (centrinės vartotojų bendrovių sąjungos prekyba), „Sojuztranstorgpit" (geležinkelių bufetai), „Sojuzlesprodtorg" (miškų darbininkų maitinimas), Maisto ir prieskonių ministerijos vyriausiosios valdybos (glavčaj, glavchleb, glavlikervodka, glavtabak, glavvyno ir kt.). Mėsos ir pieno ministerijos vyriausiosios valdybos (glavmiaso, glavmolprom) ir kt.

Be valstybinių ir kooperatinių prekybos organizacijų (kur be „Centrosojuzo" įėjo ir pramoninės kooperacijos prekybos įmonės ir invalidų kooperacijos), mažmenine prekyba vertėsi ir kolūkiai, kolūkiečiai ir pavieninninkai, gabenę savo produktus į kolūkių turgus parduoti gyventojams (savo pagamintus arba gautus už darbadienius).

Svarbiausios visuomeninio maitinimo organizacijos buvo „Glavrestoran" ir „Glavdarbufet" – TSRS pietų ir rytų prekybos ministerijos, vietiniai valgyklų, restoranų ir kavinių trestai, priklausę sąjunginių respublikų vietinėms prekybos ministerijoms, „Centrosojuzo" įstaigos, „Sojuztransportpit", pramoninės kooperacijos ir invalidų kooperacijos.

Ūkiniu ir administraciniu požiūriu, prekiaujančios organizacijos, trestai ir visuomeninio maitinimo įmonės priklausė tam tikroms ministerijoms ir organizacijoms.

Vidaus prekybai vadovavo TSRS prekybos ministerija, kuri buvo ne tik ūkinė ministerija, turinti savo prekybos tinklą, bet ir atliko reguliavimo funkcijas: nustatinėjo prekiavimo tvarką, žiūrėjo, kad prekiaujančios organizacijos laikytųsi nustatytų prekybos taisyklių ir mažmeninių kainų, nustatinėjo, vyriau-

sybei pavedus, mažmenines kainas daugeliui plataus vartojimo prekių, tikrino, kaip vykdomas prekiaujančių organizacijų planas ir pramonės ministerijų prekių pasiuntimo planai ir t. t.[4]

Tarybų Lietuvos prekyba

1946–1950 m. penkmečio planas Lietuvos TSR liaudies ūkiui atkurti ir išplėtoti numatė didelius prekių apyvartos ir vartojimo uždavinius. Pagal planą valstybinės ir kooperatinės prekybos įmonės savo apyvartą iki 1950 m. turėjo padidinti iki 2850 mln. rb (turint galvoje 1945 m. kainų sumažinimą), o tai palyginamomis kainomis turėjo viršyti 1945 m. prekių apyvartos apimtį 3,3 karto.

Norint pereiti nuo normuoto gyventojų aprūpinimo pagal korteles, kuris, išvarius vokiečių okupantus, buvo taikomas kaip ir visoje TSRS, prie didelio masto tarybinės prekybos, reikėjo paruošti ir praplėsti prekybos tinklą, aprūpinti prekybos organizacijas transportu, įrengimais ir inventoriumi, taip pat kvalifikuotais kadrais.

Tam tikri organai buvo įpareigoti išplėsti valstybinės ir kooperatinės prekybos mažmeninį prekybinį tinklą – padidinti prekybos taškų skaičių iki 4725 vienetų, palyginti su 3510 vienetų 1940 m., atkurti ir atidaryti daugiau turgaviečių miestuose bei stambiose gyvenamosiose vietovėse, pagerinti jų įrengimą, organizuoti turgavietėse valstiečių paklausių pramoninių prekių pardavimą.

Nepamirštamas plane buvo ir kokybės klausimas. Atitinkami organai buvo įpareigoti „praplėsti pardavimą gyventojams aukštos kokybės maisto produktų: duonos ir pyrago gaminių, mėsos ir žuvies prekių, riebalų, cukraus ir konditerijos gaminių, taip pat pramoninių prekių: audinių, drabužių ir avalynės“[5].

Plane buvo numatyta organizuoti mažmeninę miško medžiagų, geležies, vinių, plytų, langams stiklo ir kitų statybos bei remonto medžiagų prekybą.

Kaime turėjo būti išplėsta vartotojų kooperacijos prekyba žemės ūkio paskirties prekėmis: gurguolės padargais, arkliams kaustyti inventoriumi, kirviais, šakėmis, dalgiais, kastuvais, ūkiškomis virvėmis, šikšniniais dirbiniais (pakinktais), ratams tepalu, degutu ir kitomis. Turėjo būti praplėstas buities aptarnavimo dirbtuvių ir plataus vartojimo prekėms gaminti pramoninių įmonių tinklas prie valstybinių bei kooperatinių prekiaujančių organizacijų, padidinus 1950 m. tų įmonių bruto produkciją penkis kartus, palyginti su 1945 metais. Taip pat reikėjo atkurti ir daugiau atidaryti vartotojų kooperacijos duo-

[4] Большая советская энциклопедия. – Москва: Огиз, 1947. – Союз советских социалистических республик. – Народное хозяйство. – С. 745–1074.

[5] 1946–1950 metų penkmečio plano Lietuvos TSR liaudies ūkiui atkurti ir išvystyti įstatymas. – V.: „Tiesos“ leidykla, 1946. – P. 46–47.

nos kepyklų ir į 1946 m. pabaigą išplėsti duonos kepimą vartotojų kooperacijos duonos kepyklose iki 300 tonų per parą.

Visam tam reikėjo patobulinti visą prekybinį aparatą. Planas reikalavo „laikyti vienu svarbiausiųjų vietinių tarybų uždavinių – pagerinti prekiaujančių organizacijų darbą tarybinei kultūringai prekybai plėtoti ir gyventojų pramoninių bei maisto prekių paklausai visapusiškiau patenkinti"[6].

Vykdant planą, tarybinėje prekyboje mėginta plačiau panaudoti kooperatinę prekybą kaip tarpininką tarp miesto ir sodžiaus. 1946 11 30 net buvo išleistas LTSR Ministrų Tarybos nutarimas (Nr. 723) "Dėl kooperatyvinės prekybos maisto produktais ir pramoninėmis prekėmis išplėtojimo miestuose ir gyvenvietėse ir dėl maisto produktų bei plačiojo vartojimo prekių gamybos padidinimo Lietuvos TSR kooperatyvinėse įmonėse". Vėl buvo leista (1935 m. buvo panaikinti miestų vartotojų kooperatyvai) vartotojų kooperacijai ir invalidų kooperacijai organizuoti miestuose ir darbininkų gyvenvietėse, geležinkelių stotyse ir prieplaukose prekybą žemės ūkio produktais bei dirbiniais – duona, kruopomis, mėsa, žuvimi, riebalais, kiaušiniais, pienu, pieno produktais, bulvėmis, daržovėmis, vaisiais, uogomis, grybais, vaisvyniais, medumi ir kitais maisto produktais, taip pat pramoninėmis prekėmis – rinkoje susidarančiomis kainomis, bet ne aukštesnėmis kaip nustatytosios valstybinėje komercinėje prekyboje.

Invalidų kooperacijai ir vartotojų kooperacijai buvo leista: a) visur supirkinėti mėsą ir mėsos produktus, paukščius, riebalus, kiaušinius, pieną, pieno produktus, bulves, daržoves ir vaisius iš valstiečių, nustatytais terminais įvykdžiusių savo valstybinių pristatymų prievoles: grūdus, miltus, kruopas, ankštinius iš valstiečių, respublikai įvykdžius valstybinį grūdų paruošų ir supirkimų planą; žuvį, medžiojamuosius paukščius bei žvėrelius, uogas, grybus, medų, vaisvynius ir kitus maisto produktus iš valstiečių be jokių apribojimų; b) samdyti žemės ūkio produktams pervežti transportą, apmokant pagal šalių susitarimą; c) atsiskaityti su valstiečiais už supirktus žemės ūkio produktus grynaisiais arba ne grynaisiais pinigais.

Taip pat buvo leista supirkinėti žemės ūkio produktus nurodytomis sąlygomis, turint tikslą juos perdirbti savo įmonėse ir parduoti pagamintų fabrikatų pavidalu, kainomis ne aukštesnėmis negu valstybinės komercinės prekybos kainos. Ta teise galėjo naudotis žemės ūkio kooperacija ir verslinės kooperacijos maisto-prieskonių artelės. Vartotojų kooperacijai, verslinei kooperacijai ir invalidų kooperacijai buvo leista supirkinėti tabaką ir machorką iš valstiečių, nustatytais terminais įvykdžiusių valstybinių pristatymų prievoles. Kooperatyvams ir apskrities pramonės įmonėms buvo leista supirkinėti iš valstiečių ašutus, šerius, pūkus, plunksnas, ragus, kanopas ir kaulus, odos žaliavas, trumpąjį

[6] 1946–1950 metų penkmečio plano Lietuvos TSR liaudies ūkiui atkurti ir išvystyti įstatymas. – V.: „Tiesos" leidykla, 1946. – P. 48.

linų pluoštą, kanapių pluoštą ir šiurkščiąsias vilnas, valstiečių ūkiams įvykdžius šioje apskrityje nurodytosios žaliavos paruošų ir supirkimų valstybinį planą. Superka atitinkamos kooperacijos rūšies apskričių sąjungos per savo narius kooperatyvus, o apskrities pramonė per apskričių promkombinatus. Turėjo būti superkama vietos rinkoje susidarančiomis kainomis[7].

Tačiau šis būdas kooperatinei prekybai plėtoti teigiamų rezultatų nedavė ir jį teko bene 1948 m. panaikinti.

Didelės reikšmės liaudies ūkiui plėtoti turėjo pinigų reforma ir kortelių maisto bei pramonės prekėms panaikinimas 1947 12 14 nutarimu.

Kortelių sistema maisto bei pramonės prekėms buvo panaikinta tokiais pagrindais:

1. Nustatyta maisto ir pramonės prekes pardavinėti atviros rinkos būdu, be kortelių.

2. Buvo įvestos vieningos valstybinės mažmeninės kainos vietoj esančių komercinių ir davininių kainų.

3. Vieningos kainos duonai ir kruopoms, palyginti su buvusiomis komercinėmis kainomis, buvo sumažintos daugiau kaip pustrečio karto.

4. Vieningos kainos kitoms maisto prekėms iš esmės buvo paliktos tokios, kokios buvo.

5. Vieningos kainos pramonės prekėms, palyginti su komercinėmis kainomis, buvo taip pat sumažintos, vidutiniškai daugiau kaip tris kartus.

„Tokiu būdu dėka pinigų reformos, kortelių panaikinimo ir perėjimo į atvirą prekybą vieningomis kainomis, gyventojai, vietoj dabar kursuojančio rublio su sumažinta perkamąja galia, gaus pilnavertį rublį. Piniginės apyvartos sutvarkymas, plačiojo vartojimo prekių gamybos ir mažmeninės prekių apyvartos pakilimas įgalins mažinti kainas ir toliau, t. y. atves į naują realaus uždarbio ir kolektyvinių ūkių valstiečių pajamų padidėjimą."[8]

Lietuvos KP(b) VI suvažiavimo rezoliucijoje buvo atkreiptas dėmesys ir į tarybinės prekybos plėtojimą LTSR: „Laikydamas respublikos partinės organizacijos ypač svarbiu uždaviniu rūpintis tolesniu darbo žmonių materialinių buitinių sąlygų gerinimu, suvažiavimas įpareigoja Lietuvos KP(b) CK ir Lietuvos TSR Ministrų Tarybą:

1. Visokeriopai didinti plataus vartojimo prekių išleidimą, plėsti jų asortimentą ir gerinti jų kokybę. Panaudoti visas valstybinės ir kooperatinės pramonės įmonių galimybes papildomai plataus vartojimo prekių gamybai ir siekti jų savikainos sumažinimo. Išplėsti buitinio aptarnavimo įmonių tinklą, nupiginti ir pagerinti vartotojo aptarnavimo kokybę.

2. Išplėsti miesto ir kaimo vietovių prekybos įmonių tinklą, padidinti prekių apyvartą ir užtikrinti vartotojų kultūringą aptarnavimą. Išplėsti prekių asorti-

[7] Tarybinio darbuotojo vadovas. – V., 1948. – P. 597–598.
[8] Ten pat. – P. 698.

mentą ir sustiprinti prekiaujančių organizacijų pramonės tiekiamos produkcijos kontrolę. Sustiprinti prekybos aparatą patikrintais kadrais ir padaryti galą valstybinio ir kooperatinio turto išeikvojimams bei grobstymams. Pagerinti vadovavimą vartotojų kooperacijai, sustiprinti kaimo darbo žmonių kooperavimo darbą, įtraukti į aktyvų darbą kooperacijos pajininkus, atkreipti ypatingą vartotojų kooperacijos dėmesį į kolektyvinių ūkių aptarnavimą".

Suvažiavimas konstatavo, kad „per pokarinį laikotarpį žymiai pakilo Respublikos darbo žmonių materialinė gerovė ir pagerėjo kultūrinis-buitinis aptarnavimas. Piniginės reformos įvykdymo, kortelinės tiekimo sistemos panaikinimo ir kainų sumažinimo dėka realusis darbininkų ir tarnautojų darbo užmokestis pakilo 1948 metais, palyginti su 1947 metais, daugiau kaip dukart. Pagerėjo darbo valstiečių ekonominė padėtis. Žymiai praplėstas prekybos ir viešojo maitinimo įmonių tinklas".

Suvažiavimas įpareigojo Lietuvos TSR Ministrų Tarybą: „išplėsti žemės ūkio tiekimo kontoros sandėlių ir bazių tinklą respublikoje ir pagerinti jų darbą aprūpinant kolektyvinius ūkius žemės ūkio mašinomis, atsarginėmis dalimis ir mineralinėmis trąšomis. Ryžtingai pagerinti Lietuvos vartotojų kooperatyvų sąjungos darbą aprūpinant kolektyvinius ūkius geležies prekėmis, anglimi, pasagomis, vinimis ir kitomis prekėmis bei medžiagomis, reikalingomis žemės ūkiui"[9].

Lietuvos TSR vyriausybė, besiruošdama kortelių sistemai panaikinti, įpareigojo Lietuvos TSR prekybos ministeriją, Lietuvos kooperacijos sąjungą ir daugelį pramonės ministerijų bei valdybų papildomai prie 1947 m. liepos 1 d. buvusių prekybos įmonių atidaryti 393 prekybos įmones, iš jų valstybinės prekybos sistemoje – 165, Lietuvos kooperacijos sąjungos – 219 ir atskirų pramonės valdybų – 9 (vadinamasis firmų prekybos tinklas).

Iki 1948 m. sausio 1 d. buvo naujai atidaryta iš viso 388 prekybos įmonės, iš jų valstybinės prekybos sistemoje – 177, Lietuvos kooperacijos sąjungos – 210 ir viena firminė parduotuvė. Tuo būdu iki 1948 m. sausio 1 d. LTSR mažmeninės prekybos tinklas padidėjo 137 proc., palyginti su 1947 01 01, o visuomeninių maitinimo įmonių tinklas – 157,6 proc.

Stiprindama ir plėsdama valstybinę ir kooperatinę prekybą, LTSR vyriausybė nepamiršo ir valstiečių prekybos turgavietėse. Turgavietėms sutvarkyti buvo atliktas didelis darbas. Vien 1947 m. tam tikslui buvo išleista daugiau kaip 800 tūkstančių rublių. Buvo pastatyta daugiau kaip 3 tūkstančiai metrų nedengtų stalų padidinant jų skaičių dvigubai; pastatyta 400 dengtų stalų. Išgrįsta daugiau kaip 10 tūkst. kvadratinių metrų turgaviečių ploto. Tai toli gražu ne viskas. Ypač atsilieka Kauno miestas, kur trūksta kultūringai organizuotos prekyvietės[10].

[9] Lietuvos komunistų partijos (bolševikų) VI suvažiavimo rezoliucija pagal drg. A. Sniečkaus ataskaitinį pranešimą apie Lietuvos KP(b) CK darbą (1949 m. vasario 15–18 d). – V.: Tiesa, 1949. – P. 14.

[10] *Ivaškevičius A.* Išplėstinė tarybinė prekyba Tarybų Lietuvoje. – V., 1948. – P. 29, 34.

Žemės ūkio produktų realizavimas, kuris buržuazinėje Lietuvoje sudarė didžiausią prekybos šaką, tarybinės santvarkos metais įgavo visiškai kitonišką pobūdį. Iki kolektyvizacijos didelę savo žemės ūkio produktų dalį valstiečiai turėjo atiduoti privalomų pristatymų valstybei – valstybinių paruošų pavidalu. Naujakuriams valstiečiams, valstiečiams, kurių nariai dalyvavo Tėvynės kare, buvo daromos tam tikros lengvatos, o buožiniams ūkiams, norint buožes sunaikinti kaip klasės priešus, tos prievolės kaip ir mokesčiai buvo smarkiai didinami.

Perėjus nuo 1950 m. į kolektyvinius ūkius, žemės ūkio produktų paruošos buvo atliekamos kolektyviniams ūkiams nustatyta tvarka.

Nuo 1940 m. buvo nustatyta, kad kolektyviniai ūkiai turi valstybei pristatyti laukininkystės produktų nuo ariamos žemės hektaro, o gyvulininkystės produktų – nuo hektaro žemės, priklausančios kolektyviniam ūkiui.

Sutinkamai su VKP(b) CK vasario plenumo 1947 m. nutarimu, TSRS vyriausybė patvirtino diferencijuotas grūdų pristatymų valstybei normas kiekviename rajone pagal kolektyvinių ūkių grupes. Vėliau diferencijuotos normos buvo patvirtintos ir daugeliu kitų pristatomų produktų.

Kolektyviniams ūkiams privalomieji pristatymai valstybei buvo nustatyti pagal žemės ūkio produkcijos rūšis. Lietuvos TSR kolūkiams: grūdai (iš jų kviečiai, rugiai, ankštiniai, grikiai, miežiai, avižos, aliejinės kultūros, saulėgrąžos, sėmeniniai linai), bulvės, daržovės, šienas, žolių sėklos, mėsa, avių ir ožkų vilna, stambiųjų raguočių, kiaulių, avių ir ožkų odos, pienas ir sviestas, kiaušiniai ir kt. Iki 1948 m. kolektyviniams ūkiams taip pat buvo privaloma pristatyti ilgūnėlių linų pluošto ir sėmenų, tabako ir machorkos. Nuo 1948 m. valstybinės šių produkcijos rūšių paruošos pristatomos pagal kontraktaciją, o žolių sėklos, kurios anksčiau buvo pristatomos pagal kontraktaciją, nuo 1948 m. turi būti atiduodamos valstybei privalomai.

Visas paruošas priima tam tikros sąjunginės organizacijos: „Zagotzerno“, „Zagotskot“, „Zagotlion“ ir kt.

1946–1950 m. penkmečio planas Lietuvos TSR liaudies ūkiui atkurti ir plėtoti prekybos srityje buvo sėkmingai vykdomas. Daugėjo prekybos taškų, parduotuvės prisipildė darbo žmonėms reikalingų prekių. Baigus vykdyti planą, tarybinė prekyba pasiekė didelių laimėjimų. Per 1947–1950 m. Sąjungos vyriausybė tris kartus sumažino masinio vartojimo prekių kainas ir paruošė sąlygas naujam kainų sumažinimui nuo 1951 m. kovo 1 d. „Tai užtikrino rimtą darbininkų, tarnautojų bei inteligentijos realaus darbo užmokesčio padidėjimą ir sumažino valstiečių išlaidas perkant nupigintas pramonines prekes. Mažmeninė prekių apyvarta 1950 m. viršijo 1940 m. lygį. Valstybinėse ir kooperatinėse parduotuvėse padidėjo pardavimas gyventojams masinio vartojimo prekių ir ypač pramoninių prekių: audeklų, siūlų dirbinių, avalynės, baldų bei kitų kultūrinių ir ūkinės apyvokos prekių.“[11]

[11] LTSR valstybinės plano ir statistikos valdybos pranešimas apie 1946–1950 metų LTSR pokarinio penkmečio plano įvykdymo rezultatus // Tiesa, 1951 m. birželio 12 d.

1951 m. mažmeninių prekių apyvartos planas buvo įvykdytas 99 procentais, iš jų prekybos tinklo mažmeninių prekių – 97 ir visuomeninio maitinimo tinklo – 106 procentais.

Prekybos tinklo ir visuomeninio maitinimo tinklo mažmeninių prekių apyvartos planą atskiros prekybos organizacijos įvykdė taip (procentais):

Lietuvos TSR prekybos ministerijos organizacijos, trestai	– 97,0
Vyriausioji universalinių parduotuvių valdyba	– 87,0
Respublikinė gastronominių parduotuvių kontora	– 97,0
Geležinkelio transporto restoranų valdyba	– 108,0
Lietuvos vartotojų kooperatyvų sąjunga	– 100,1
Žvejų vartotojų kooperatyvų sąjunga	– 110,0
Lietuvos TSR invalidų kooperatyvų sąjunga	– 120,0
Lietuvos TSR vietinės pramonės ministerija	– 106,0
Darbininkų aprūpinimo skyriai	– 92,0
Kiti	– 100,0

1951 m. buvo išplėstas mažmeninės prekybos tinklas: parduotuvių – 18, visuomeninio maitinimo įmonių – 20 procentų. Po TSRS vyriausybės nutarimo dėl naujo, ketvirtojo iš eilės valstybinių mažmeninių kainų sumažinimo masinio vartojimo prekėms 1951 m. labai padidėjo pramonės ir maisto prekių pardavimas[12].

Transportas ir ryšiai

Plėtojant pramonę ir žemės ūkį, reikėjo tobulinti transportą ir ryšius. Tad 1946–1950 m. penkmečio plane liaudies ūkiui plėtoti ir atkurti buvo numatyta atstatyti ir praplėsti visas transporto rūšis, tiltus, geležinkelio stotis, sutaisytus kelius. Šiems darbams per penkmetį buvo numatyta išleisti iki 500 milijonų rublių. Geležinkelio transporto srityje buvo įpareigotos tam tikros įstaigos atstatyti kelių ūkį, ryšius, riedmenis ir statinius, juos praplėsti ir įrengti, greičiau atstatyti geležinkelio liniją Šeštokai–Alytus, nutiesti antruosius bėgius Turmanto–Marcinkonių ruože, atstatyti penkiolika geležinkelio stočių, tarp jų Vilniaus, Kauno, Virbalio ir Kaišiadorių.

Reikėjo smarkiai išplėtoti jūros bei upių transportą, atstatyti ir praplėsti jūrų prekybos uostą Klaipėdoje, padidinti krovinių apyvartą 1950 m. iki 1,5 milijono tonų, daugiau pervežti krovinių (nuo 63 tūkstančių tonų 1945 m. iki 140 tūkstančių tonų 1950 metais), atstatyti Kauno laivų statybos gamyklą, sutvarkyti vandens kelių ir Nemuno baseino krantų įrengimus.

[12] Lietuvos TSR statistikos valdybos pranešimas „Dėl 1951 metų valstybinio plano Lietuvos TSR liaudies ūkiui išvystyti įvykdymo rezultatų“// Komjaunimo tiesa. 1952 m. vasario 1 d.

Naujajame penkmetyje turėjo didėti krovinių, keleivių ir pašto vežimai oro transportu; todėl turėjo būti išplėtotas oro paštas ir keleivinių linijų tinklas respublikoje iki 5000 kilometrų ilgio, turėjo būti sujungta respublikos sostinė Vilnius su apskričių centrais, atstatytas oro uostas Vilniuje ir įrengtos nutūpimo aikštės respublikos apskričių centruose.

Reikėjo smarkiai plėtoti autotransportą. 1950 m. vien Vyriausiosios autotransporto valdybos krovininių automašinų skaičius turėjo padidėti 6 kartus, palyginti su 1945 m., o autobusų parkas išsiplėsti iki 500 mašinų. Reikėjo, kad autobusai reguliariai važinėtų Vilniuje, Kaune, Šiauliuose, Panevėžyje. Atstatyti tarpmiestinį autobusų susisiekimą ir pastatyti naujų autogaražų, aptarnavimo stočių, benzinui pardavinėti stotelių ir autostočių. Vyriausiosios autotransporto valdybos krovinių pervežimas 1950 m. turėjo padidėti iki pusantro milijono tonų.

Normaliam autotransporto darbui laiduoti reikėjo greičiau atstatyti ir rekonstruoti bendrojo 2400 kapitalinių remontų per metus pajėgumo autoremonto gamyklas Vilniuje ir Kaune, garažus su dirbtuvėmis Šiauliuose, Panevėžyje, Marijampolėje ir Raseiniuose.

Didėjant automobilių transportui, reikėjo gerinti ir automobilių kelius.

Per penkmetį buvo numatyta visiškai sutvarkyti visus kelius, tinkamus važiuoti automašinomis ir arkliais, kapitaliai suremontuoti 963 kilometrus kelių ir pastatyti 5600 išilginių metrų tiltų. Būtinai reikėjo padidinti kelių tiesimo darbų mechanizavimą, organizuojant kelių mašinų stotis ir didinant kelių ūkyje traktorių, automobilių ir kelių mechanizmų skaičių.

Vietiniai tarybų vykdomieji komitetai turėjo teikti nuolatinę pagalbą Vyriausiajai kelių valdybai tvarkant kelius, tinkamus važiuoti automašinomis ir arkliais.

Buvo numatyta visiškai atstatyti ir toliau plėtoti respublikos **ryšių** priemones, sujungti Vilnių su visais apskričių centrais, įrengti telefono ryšius tarp apskričių, valsčių ir apylinkių, pastatyti Vilniuje, Kaune ir Klaipėdoje automatines telefono stotis, kurių bendras montuotas imlumas būtų 700 numerių. Telefonizuoti apylinkių tarybas, mašinų traktorių stotis ir tarybinius ūkius, pastatyti 50 naujų pašto agentūrų kaimo vietovėse ir sutvarkyti reguliarų laikraščių ir korespondencijos pristatymą gyventojams.

Radiofikacijos srityje buvo numatyta pastatyti 70 radijo mazgų ir padidinti respublikiniuose miestuose, apskričių ir valsčių centruose, taip pat stambesnėse apylinkių gyvenamosiose vietovėse radijo transliavimo taškų skaičių 70 tūkstančių.

Buvo numatyta Kaune atstatyti dirbtuves automobilių kėbulams gaminti ir remontuoti, tinkamai sutvarkyti visus respublikinius ir vietinius plentus. Atkreipti ypatingą dėmesį į kietosios dangos kelių remontą[13].

[13] 1946–1950 metų penkmečio plano Lietuvos TSR liaudies ūkiui atkurti ir išvystyti įstatymas. – P. 37.

Lietuvos komunistų partijos (bolševikų) VI suvažiavimo rezoliucijoje 1949 m. pažymėta: „Visokeriopai pagerinti transporto ir ryšių darbą. Didinti geležinkelių pervežimų apimtį ir užtikrinti vagonų apyvartą pagal valstybinį planą. Sustiprinti siaurųjų geležinkelių eksploatavimą. Pagerinti kelių, tiltų, stočių, depo ir priestatinių įrengimų statybą ir atstatymą. Paleisti Vilniaus–Kauno linijoje dyzelinį traukinį, praplėsti Nemuno upės laivininkystę, pagerinti kelių tinklą ir sustiprinti kelių darbo mechanizaciją. Praplėsti miesto ir tarpmiestinių autobusų susisiekimą. Didinti keleivių pervežimus, pakelti keleivių aprūpinimo kultūrą".

„Aprūpinti telefono ryšiais visas stambias apylinkių tarybas ir kolektyvinius ūkius, taip pat baigti valsčių centrų, MTS ir tarybinių ūkių telefonizavimą ir radiofikavimą."[14]

[14] Lietuvos komunistų partijos (bolševikų) VI suvažiavimo rezoliucija... – P. 19.

Žemės ūkio produktų pardavimo organizavimas Lietuvoje 1919–1944 metais

Lietuvoje jau nuo senų laikų būta žemės ūkio produktų pertekliaus, kurį tekdavo eksportuoti į kitus kraštus. Nuo XVI a. antrosios pusės pradedama iš Lietuvos daugiau eksportuoti javų. Taip pat nuo senų laikų Lietuva buvo žinoma kaip linų eksportininkė. Rusų okupacijos laikais (1795–1915 m.) prie tų žemės ūkio produktų prisideda daugelis kitų: arkliai, kiaulės, žąsys, odos, kiaušiniai, kailiai, sviestas. Ilgainiui žemės ūkio produktų realizavimo būdai kito, kol pagaliau juos išimtinai ėmė realizuoti pirkliai. Viena vertus, jie buvo tarpininkai tarp ūkininkų ir dvarininkų, kita vertus, tarp vietos vartotojų bei užsienio eksportininkų. Kaip ir kitose šalyse, privačių pirklių tarpininkavimas labai dažnai būdavo nuostolingas žemės ūkio produktų gamintojams, nes numušdavo kainas, jie nesistengdavo tobulinti eksporto būdų. Gamintojai gaudavo šiek tiek teisingesnę kainą tiesiogiai palaikydami ryšius eksporto vietose su vienų ar kitų produktų pirkliais, pvz., parduodami linus Rygoje, Liepojoje, Klaipėdoje. Carinė Rusija menkai rūpinosi eksportu ir žemės ūkio produktų prekyba. Dėl geležinkelių tarifų pakraščiams, kur buvo intensyvesnė žemės ūkio gamyba, susidarė blogesnės sąlygos negu centrinės Rusijos gubernijoms su derlingesne dirva ir pigesnėmis gamybos sąnaudomis. Privačios prekybininkų iniciatyvos nebepakako, kad žemės ūkio produktai būtų superkami pagal pasaulinės rinkos reikalavimus. Rusų produktai turėjo užsienyje labai blogą vardą dėl eksportininkų nesąžiningumo ir pačių gamintojų menko kultūrinio lygio. Pvz., Finansų ministerijos tyrimai parodė, kad vietiniuose turguose parduodamuose grūduose priemaišų būdavo ne daugiau kaip penki procentai, į Anglijos rinkas patenkantys Rusijos javai iš Juodosios jūros uostų jau turėjo nuo 6 iki 30 ir net 42 proc. šiukšlių. Neaukštai buvo vertinami ir kiti Rusijos žemės ūkio produktai. Pvz., sviestas, gabenamas iš Sibiro į Londoną, buvo vertinamas 30 proc. žemiau už visas kitas sviesto rūšis. Lietuvai, įėjus į Rusijos ribas, teko tas pats vardas, kurį dėl apsileidimo ir nekultūringumo jau buvo gavę tos valstybės nerūpestingai pateikiami rinkai produktai. Norint to vardo išvengti, tekdavo naudotis aplinkiniais keliais, pvz., Žemaičių sviestą gabenti į sviesto eksporto šalį – Daniją, iš kur jis jau galėdavo pakliūti į Londoną. Tik prieš pat Didįjį karą (1914–1918 m.) carinėje Rusijoje imta daugiau rūpintis eksporto tvarkymu; pradėta statyti elevatoriai grūdams pilti, šal-

dytuvai, šaltieji vagonai ir t. t. Deja... Visos tos priemonės mažai telietė Lietuvą. Žemės ūkio organizacijos mėgino kelti žemės ūkio produktų supirkimo ir pardavimo organizavimą kooperatiniais pagrindais. Tačiau iš visų tų pastangų iki Didžiojo karo pradžios praktiškai kaip ir nieko nebuvo įvykdyta. Žemės ūkio produktų supirkime viešpatavo vien tik savanaudis privačios prekybos gaivalas.

Didžiajam karui pasibaigus ir susidarius Lietuvos vyriausybei, eksportas iš šalies pradėtas tvarkyti palyginti naujais pagrindais. Finansiniais sumetimais, paskubomis buvo sukurtas linų monopolis, taip pat imami muitai už išvežamus iš Lietuvos žemės ūkio produktus. Kadangi valstybės sienų apsauga nebuvo tobula, o valstybinis aparatas neišmėgintas ir nepatyręs, tai daug prekių eidavo per žaliąją sieną. Pirmųjų Lietuvos nepriklausomybės metų (iki savo valiutos įvedimo) eksporto netvarką ir akiplėšišką ūkininko gamintojo išnaudojimą didino ir spekuliacija, sukelta tais laikais buvusios Lietuvoje vokiečių valiutos kritimo. Kadangi, krintant valiutai, prekių kainos kildavo, eksportininkai visiškai nerizikuodavo. Leidimų sistema demoralizuojančiai veikė visą eksportą. Susidarė privačių pirklių kadrai iš buvusių Didžiojo karo spekuliantų, kurie pelnėsi tik iš leidimų gavimo ir tolesnio jų perleidimo. Taip pat atsirado tariamų ūkininkų organizacijų, kurių eksporto veiklą sudarė leidimų gavimas ir tuojau pat jų pardavimas privačiam spekuliantui, t. y. vyko prekyba leidimais be jokio ryšio su pačiais gamintojais. Kooperatinės organizacijos („Lietuvos kooperacijos bendrovių sąjunga“ ir „Šiaulių srities vartotojų bendrovių sąjunga“) su savo sąjungomis, atsiradusios nuo 1919 m. vidurio, būdamos jaunos organizacijos, darė, ką pajėgė, kad žemės ūkio produktų supirkimą įstatytų į sveikesnes vėžes, bet ne visados sulaukdavo palankaus traktavimo ir pajėgdavo pramušti privačių pirklių įstaigų apgulimą.

Pagaliau spekuliacijos laikai baigiasi, įvedus savo valiutą. Dėl siaučiančios infliacijos užsidaro vokiečių rinka, į kurią iki tol buvo vežami beveik visi (išskyrus Rygos ir Liepojos tarpininkavimą) žemės ūkio produktai. Pinigų defliacija pasireiškia „litų trūkumu“. Tuomet pradėta ieškoti Lietuvos žemės ūkio eksportui naujų rinkų ir ūkininko interesais pagrįstų žemės ūkio produktų supirkimo ir pardavimo būdų. 1922 m. rudenį buvo pasiųsti atstovai į Angliją ištirti eksporto galimybių. Paaiškėjo, kad Anglijoje Lietuvos prekės iš viso buvo mažai žinomos, o turėjusios su Lietuva prekybinius ryšius firmos skundėsi, kad linai blogai rūšiuojami, sėmenys netinkamai išvalyti, kiaušiniai visiškai nerūšiuoti, nešvarūs ir netinkamai supakuoti. Apie Lietuvos kiaulieną, sviestą ir javus Anglijoje iš viso nieko nebuvo žinoma.

Sugrįžę iš Londono atstovai įteikė žemės ūkio ministrui savo tyrimų rezultatus ir nurodė, jog būtina skubiai pradėti tvarkyti eksportą. 1922 12 14 įvyko pasitarimas eksporto reikalais Prekybos ir pramonės ministerijoje. Jame, be suinteresuotų ministerijų atstovų, dalyvavo kooperatyvų atstovai ir žymesnieji prekybininkai bei eksportininkai. Susirinkusiems buvo pranešti

Anglijos rinkos tyrimo rezultatai. Paaiškėjus, kad eksportininkai savo noru nesiima tvarkyti eksporto, kai kurie susirinkimo dalyviai pasisiūlė skubiai įvesti eksporto kontrolę, nustatant eksportuojamų prekių kokybę, rūšį, jų įpakavimo būdą ir kt. 1923 03 19 įvyksta Žemės ūkio ir valstybės turtų ministro J. Aleksos sudarytos žemės ūkio tarybos suvažiavimas, kuriame dalyvauja savivaldybių žemės ūkio skyrių, žemės ūkio draugijų, kooperatyvų sąjungų, politinių ūkininkų atstovybių (partijų) – žemdirbių ūkininkų sąjungos, valstiečių sąjungos ir ministerijos atstovai. Jame plačiai svarstomos priemonės eksportui sutvarkyti, ypač javų prekybos, elevatorių statymo, javų sėklos gerinimo ir kt. Tai buvo pirmosios žemės ūkio organų pastangos rimčiau įsikišti į žemės ūkio produktų realizavimo ir žemės ūkio gamybos reikalus.

Žemės ūkio produktų supirkimą ir pardavimą jau nuo 1919 m. vidurio įtraukia į savo uždavinius prekybinių kooperatyvų sąjungos Kaune ir Šiauliuose. Abi jos imasi žemės ūkio produktų supirkimo. Pirmoji daugiausia superka grūdus ir mėsos produktus vietos reikalams, ypač kariuomenės intendantūrai, o įsteigus Panevėžyje skerdyklą, daro pirmuosius mėginimus eksportuoti mėsos produktus į Vokietiją ir Šveicariją. Antroji gana plačiai imasi linų ir kiaušinių supirkimo eksporto reikalams. Iš neprivačių organizacijų abi šios kooperatyvų sąjungos jau turėjo eksportui nors ir jauną, bet pakankamai besivystantį aparatą ir visoje šalyje platų kooperatyvų tinklą, kuris sąjungoms galėjo padėti supirkinėti produktus vietose. Ūkiškai samprotaujant, šį rimtai pradėjusį veikti kooperatinį žemės ūkio produktų aparatą reikėjo tik plėsti ir stiprinti, kad iš jo išaugtų stambi ir pajėgi kooperatinė organizacija. Deja... tuo keliu nenueita. Priežasčių tam būta įvairių – ekonominių, politinių ir kultūrinių. Ūkininkai, kuriems tai pirmiausia turėjo rūpėti, nebuvo tiek susipratę, kad sudarytų savo pačių kontroliuojamas organizacijas, kuriomis turėjo būti prekybų kooperatyvai, tais laikais daug kur vadinami vartotojų bendrovėmis. Prekyba eksporto leidimais įpratino kai kurių politinių organizacijų žmones lengvai gauti pinigus už tariamą eksportą. Tam dalykui atkritus, kai kam atrodė, kad tai gali pakeisti kooperatyvai. Politinės varžybos persimetė į pradėjusius plačiai veikti, bet dar vaikiškų ligų nepersirgusius kooperatyvus. Be to, žemės ūkio kėlimo darbas, pradėtas platesniu mastu žemės ūkio draugijose, ypač įsisteigus Žemės ūkio rūmams, sudarė paralelinį darbą, siaurindamas ir griaudamas buvusių organizacijų veiklą. Tačiau bene svarbiausia priežastis buvo pačio darbo lietuviams naujumas ir prekybinio galvojimo stoka.

Užuot sustiprinus senąsias kooperatines organizacijas (Šiauliuose „Gamintoją“ 1922 m. pradžioje, „Lietūkį“ – tų pat metų pavasarį), imtasi steigti naujas žemės ūkio draugijas ir joms pavesti ir tas operacijas, kurias sėkmingai galėjo plėsti jau nuo 1919 m. vidurio pradėjusios veikti kooperatinės organizacijos. „Gamintoją“ tenka laikyti Lietuvos žemės ūkio eksporto racionaliza-

vimo pionieriumi, 1926 m. sustabdžiusį savo veiklą dėl per plačių užmojų, kurių be didelės paramos valstybinėmis lėšomis nebuvo galima įvykdyti, ir dėl ekonominių priežasčių (kainų kritimo). Ūkininkų sąjungos prekyba, nustojusi valdinės paramos po 1926 12 17, taip pat žlugo. Ilgainiui liko tik dvi stambios kooperatinės prekybos organizacijos – *Lietuvos kooperacijos bendrovių sąjunga* ir *Lietuvos žemės ūkio kooperatyvų sąjunga („Lietūkis")*, kurios 1930 m. susijungė į vieną, tuo būdu imdamosi 1919 m. viduryje pradėto darbo, būtent, plataus įvairių, ypač sodžiui reikalingų, prekių asortimento ir žemės ūkio produktų supirkimo. 1927 m. pradžioje „Lietūkis" išleido pirmąjį spiečių. Iš jo pienininkystės skyriaus atsirado Centrinė Lietuvos pieno perdirbimo bendrovių sąjunga – „Pienocentras". Tuo būdu gana brangių mėginimų kaina vingiuotu keliu buvo prieita prie prekybinių kooperatyvų, užsiimančių žemės ūkio produktų supirkimu, centralizacijos viršūnėje ir periferijose. To reikalavo ir ekonominiai įmoninė žemės ūkio produktų supirkimo organizacija ir valstybės užmojai savo agrarinės politikos priemonėmis pakelti žemės ūkio gamybą ir didinti eksportą.

Įvairių žemės ūkio kooperatyvų centralizacija Lietuvoje įvyko kaip tik prasidėjus pasaulinei ūkio krizei. Tad Lietuvos vyriausybei buvo patogiausia ir pigiausia žemės ūkio kooperatyvų aparatą panaudoti kovai su žemės ūkio krizės padariniais – kainų kritimu. Turint centralizuotą žemės ūkio produktų supirkimo ir žemės ūkio produktų perdirbimo aparatą („Lietūkį", „Pienocentrą") nereikėjo sudaryti naujo prekybinio aparato. Prie šių dviejų didžiausių kooperatinių organizacijų žemės ūkio produktams realizuoti tenka priskirti ir „Maisto" akcinę bendrovę, kuri 1925 m. rudenį pateko kooperatyvų centrų kontrolėn, po 1928 m. – Finansų ministerijos. Jos tikslas buvo organizuoti ir plėsti bekono gamybą ir pardavimą, taip pat kitų gyvulių ir paukščių prekybą bei eksportą. Šių trijų ūkinių organizacijų („Lietūkio", „Maisto", „Pienocentro") rankosna pakliūva didžiuma to darbo, kurį iki tol atlikdavo eksporto požiūriu labai netobulai arba visiškai nepajėgdavo atlikti privatūs pirkliai arba įvairios spekuliacinės bendrovės, turėjusios tikslą gerokai pasipelnyti. Tam reikalui net privatūs akciniai bankai, pvz., „Ūkio bankas" buvo įsteigęs Kauno ūkio kooperacijos bendrovę „Eksimportas" tam, kad naudotų kooperacijos vardą ten, kur jis galėjo turėti tam tikro panašumo. Visa tai buvo anų pokarinių nenormalių laikų padarinys.

Nei privatinė, nei kooperatinė iniciatyva nebūtų pasiekusi Lietuvos eksporto perversmo, kuris įvyko po 1930 m., jei nebūtų padėjusi valstybė. Jei Lietuvos ūkininkui sunkią naštą ir milijoninius nuostolius padarė privatus eksportas, netobulai ir savanaudiškai veikęs, tai eksporto sutvarkymas prieš krizę yra kainavęs valstybei nemažai lėšų (1930–1937 m. „įvairių ūkio gaminių kainoms palaikyti" – 134 134 07 Lt, Žemės ūkio rūmams – 49 440 739 Lt (nuo 1926 m. iki 1937 m.) – iš viso Žemės ūkio ministerijos išlaidų (1928–1937 m.) – 300 764 804 Lt).

Didelių lėšų pareikalavo ne tik netiesioginiai darbai žemės ūkio produktų eksportui didinti – žemės ūkio švietimas, žemės reforma, sodžių skirstymas vienkiemiais, melioracijos, žemės ūkio kultūros kėlimas, bet ir tiesioginiai darbai, be kurių racionalus žemės ūkio produktų supirkimas bei perdirbimas būtų neįmanomas: elevatorių grūdams laikyti, žemės ūkio produktams perdirbti įmonių (pieninių, skerdyklų, cukraus fabrikų, lininių), sandėlių vietiniams kooperatyvams statymas. Dalis tų lėšų buvo duodama tiesiog iš iždo lėšų (elevatoriams), tačiau didžiausia dalis buvo gaunama kaip kreditas iš valstybės kontroliuojamų bankų, taip pat buvo sudaromos ir iš pačių ūkininkų organizacijų kapitalų. Nemažai lėšų kainavo ir parengimas žemės ūkio produktų supirkimo bei perdirbimo specialistų, ypač iš pradžių naudojant brangiai apmokamus užsieniečius (pvz., bekono meistrus). Be šių pagrindinių investicijų, vargu ar būtų įmanomas racionalus eksporto plėtimas, kokį jis pasiekė Nepriklausomybės laikais. Ilgainiui toliau tobulinti žemės ūkio produktų supirkimui bei perdirbimui buvo galima panaudoti didele dalimi pačių ūkinių organizacijų lėšas arba normaliu būdu gaunamus kreditus. Ūkininkai, negalėdami sudėti reikalingų jų bendroms įmonėms steigti lėšų, turėjo imtis savo turtu atsakomybės už duodamus kreditus arba privalomai dalyvauti sudarant įmonių kapitalus („Maiste“ – atskaitymais iš bekonų kainos, „Lietuvos cukruje“ – atskaitymais iš cukrinių runkelių kainos).

Žemės ūkio produktų supirkimo bei perdirbimo eksportą teko derinti su pasaulio agrarinės rinkos reikalavimais. Tai buvo nelengva, nes patyrimo ar tradicijų iš senesnių laikų kaip ir nebūta. Be to, pasaulinė rinka buvo ypač nepastovi po Didžiojo karo, o visiškai chaotiška virto po 1929 m. dėl pasaulinės krizės, kol kontingentų, kvotų, licencijų sistemos įstatė ją į šiokią tokią pakenčiamesnę vagą. Tačiau tai dar nereiškė, kad ir pati žemės ūkio gamyba greitai pritaps prie naujų sąlygų. Lietuvos ūkininkas, tiesa, parodė daug lankstumo, tačiau senoviškoji tradicija vis dar nebuvo išnykusi ir, pvz., grūdus tekdavo eksportuoti labai nepatogiomis sąlygomis, nes gyvulininkystė ir paukštininkystė nebuvo tiek išplėtota, kad galėtų pašarams sunaudoti atliekamus laukininkystės produktus.

Grūdai, sėmenys ir sėklos

Šie produktai jau nuo senų senovės buvo Lietuvos žemės ūkio teikiami parduoti. Jų kainos priklausė nuo pasaulinės rinkos kainų, na, žinoma, ir nuo vietinių derlių. Rusams priėjus prie Baltijos uostų, taip pat pradėjus gausų eksportą iš Juodosios jūros uostų, Lietuvos, anuo metu kartu su Lenkija, kaip Vakarų maitintojos reikšmė sumažėja. Tai paskatina dvarininkus steigti degtinės varyklas. Iš grūdų gaminamos degtinės daugiausia sugirdoma baudžiauninkams. Iki geležinkelių atsiradimo daugiausia grūdais prekiavo berods pa-

tys dvarininkai, gabendami juos upėmis į pajūrio uostus, dažniausiai – į Dancigą, Karaliaučių, Rygą. Vėliau grūdų prekyba pakliūva į privačių pirklių, beveik išimtinai žydų rankas, tarpininkaujančių užsienio (Karaliaučiaus, Dancigo, Rygos, Liepojos) firmoms, kurios savo sandėliuose valo, rūšiuoja ir toliau siunčia nedideliais kiekiais gaunamus grūdus. Aišku, kad už tuos patarnavimus pirkliai atskaito iš mokamos gamintojui kainos. Prasidėjus grūdų importui į Europą iš pigiomis sąnaudomis gaminamų sričių (JAV, Kanados, Argentinos), Lietuvos grūdų, ypač rugių, kviečių, kokybė pasirodė kur kas menkesnė dėl mūsų drėgno klimato. Grūdų džiovinimas jaujose ir kūlimas spragilais, įvedus javų kūlimą mašinomis, be to, pabrangus miško medžiagai kaip kurui, pradėjo nykti. Drėgnų grūdų eksportavimas buvo nepatogus ir rizikingas.

Duoninių grūdų vertinimas priklauso nuo grūdų vartotojų statomų reikalavimų. Grūdų vartotojus, į kurių pageidavimus tenka atsižvelgti atiduodant grūdus, galima suskirstyti į tris grupes: malūnus, kepyklas ir vartotojus. Kiekvieno jų reikalavimai šiek tiek kitoniški. Malūnininkas pirmiausia atsižvelgia į malūną, nes jam svarbu, ar rugiai ar kviečiai tinka malti ir, ar mažiausiai dedant jėgos, duoda kuo daugiau miltų. Kepėją, atvirkščiai, mažai domina malūnas. Jam rūpi turėti daug tešlos ir gerai ją iškepti. Vartotojui svarbiausias dalykas yra malonus akiai ir skanus kepinys. Tačiau malūnininkui tenka atsižvelgti ir į kepėjo, ir į vartotojo pageidavimus, nes jis savo malimo produktus parduoda kepėjui. Pirklys tėra visų šių pageidavimų tarpininkas ir jam tenka atsižvelgti į įvairius gamintojo ir vartotojo reikalavimus.

Pirmiausia javai turi būti *švarūs*. Šis, kaip atrodo, paprastas, bet praktiškai ne visada paisomas reikalavimas, malūnams turi labai didelės reikšmės. Atsižvelgiant į tai, kad malant grūdų valymas ir paruošimas atima pusę malūno darbo, o tik antrą pusę pats malūnas, tai nesunku suprasti, kokios ūkinės naudos ar žalos malūnams turi gerai ar blogai išvalyti grūdai. Tačiau niekada negalima reikalauti iš ūkininko, kad jis taip švariai išvalytų grūdus, kad jie tuojau pat tiktų valcams. Tačiau grūdai prieš pardavimą turi būti tokie švarūs, kad juose neturi būti jokių stambių akmenukų, smėlio, piktžolių grūdų ir kitokių priemaišų. Be to, ūkininkas esti nepatenkintas, radęs sėlenose sumaltų žolių. Norėdamas gauti švarias sėlenas, jis turi arba statyti grynus grūdus, arba nereikalauti, kad iš sėlenų būtų atskaitomas piktžolių sėklų procentas, nes iš žolių sėklų malūnininkas negali pagaminti miltų. Tad abi pusės yra suinteresuotos, kad būtų parduodami tik gryni grūdai, be priemaišų kitų grūdų, sudygusių, pasturlakų ir pan.

Ne mažesnės reikšmės taip pat turi *drėgnumas*. Normaliu drėgnumu laikoma apie 15 proc. Jei grūduose yra daugiau vandens, tai malūnininkas perka ne miltams medžiagą, bet bevertį vandenį. Daugiau per 15 proc. vandens ne tik nenaudinga, bet esant per 17–18 proc. netgi žalinga, nes nuo to nukenčia malimo procesas, nes, esant drėgniems grūdams, valcai gali užsitepti; be to,

tokių drėgnų malimo produktų laikymas dėl jų menko patvarumo yra susijęs su dideliais nuostoliais arba visiškai neįmanomas. Tad suprantama, dėl ko malūnininkas esti priverstas, imdamas drėgnus grūdus, numušti tam tikrą procentą. Žinoma, daug geriau, jei ūkininkas pats rūpinasi, kad į rinką pakliūtų tik sausi grūdai. Lietuviškiems grūdams kaip tik ir daromas priekaištas dėl didelio drėgnumo. Ypač jei grūdai anksti iškuliami, dar ant lauko, jie esti drėgnesni negu pastovėję varpose. Tačiau ūkiniai sumetimai vis labiau verčia kulti ant lauko arba net kertant. Tada grūdai privalo būti dažniau perkasami, kol jie pasieks 15 proc. drėgnumą. Tačiau, esant drėgnumui mažesniam nei 15 proc., parduodant nepriimta pakelti kainą, o tai būtų visiškai teisinga.

Didelės reikšmės malūnams turi grūdų pirkimas pagal hl (hektolitro*) svorį, nes tai gali būti lengvai atlikta. Hl svoris leidžia malūnininkui apytikriai spręsti apie išmalimą. Hl svoris pirmiausia parodo grūdų subrendimą, nuo kurio vėlgi priklauso išmalimas (malumas). Tarp pirklių ir malūnininkų yra paplitusi nuomonė, kad hl svoris jau duoda tikrą vaizdą apie keplumą. Tačiau hl svoris to dar neparodo. Tai priklauso nuo įvairių veiksnių – grūdų specifinio svorio, formos, dydžio ir paviršiaus. Didelis hl svorio skirtumas gali priklausyti ir nuo drėgnumo, atseit, esamo grūduose vandens kiekio. Drėgnus, bet labai subrendusius grūdus išdžiovinus, hl svoris turi pakilti, nes ištraukus vandenį turi padidėti specifinis svoris. Kas kita su susitraukusiais, neišaugusiais grūdais. Viduje jie turi mažai tuštumos, kuri normaliai esti pripildyta oro. Esant drėgniems grūdams, toje tuštumoje esti vanduo. Išdžiovinus tokius grūdus, jų specifinis ir hl svoris mažėja. Kadangi hl svoris turi didelės reikšmės visam grūdų pardavimui, tai kiekvienas ūkininkas turėtų turėti tam tikras 1/4 l svarstykles, kurias paprastai turi kiekvienas pirklys ar malūnininkas.

Malūnininkai taip pat kreipia dėmesį ir į luobelės plonumą. Tokia ji ypač esti lengvų dirvų rugių, nes plonaluobius grūdus lengviau sumalti ir jie mažiau duoda sėlenų. Tad esti rugių malūnų, kurie dėl to perka grūdus iš lengvesnių žemių.

Sunkiau yra patenkinti kepėjo keplumo reikalavimus (Bäckfähigkeit), nes vidaus keplumas yra sunkiai nustatomas. Keplumas pagal iki šiol įsigalėjusią nuomonę, bet dabar mokslo nebepalaikomą, priklauso nuo baltymo kiekio grūde. Apie įvairų baltymų kiekį galima apytikriai spręsti iš miltuose esančio klijų kiekio, priklausančio nuo didesnio ar mažesnio grūdų *stiklingumo* arba *miltingumo*. Dėl to stiklingi kviečiai mieliau perkami ir už juos brangiau mokama. Tačiau daugelis bandymų yra parodę, kad apie baltymų ir klijų turinį, sprendžiant vien iš stiklingos ar miltingos grūdų išvaizdos, dar negalima susidaryti tikro keplumo vaizdo. Keplumą šiandien tiksliai tegalima nustatyti tik

* 1 hektolitras = 100 litrų (hekto = šimtas).

tam tikrais kepimo bandymais sumalant 2–3 kg grūdų ir juos iškepant. Tokie kepimo mėginimai, kuriuos daro moksliniai institutai ir malūnų laboratorijos, kasdienei praktikai yra per brangūs ir atima daug laiko. Tad tenka tenkintis supaprastintais netiesioginiais būdais nustatyti keplumui, kuris pagaliau nėra vienodai suprantamas. Svarbiausi yra trys skirtingi ypatumai – ne tik kaip iki šiol – klijų kiekis, bet ir klijų kokybė bei ruglumas (Gärfähigkeit). Šiuos atskirus veiksnius, vertinant grūdus, tenka turėti galvoje.

Keplumą gali veikti įvairios vidinės ir išorinės įtakos. Pirmiausia keplumas yra *paveldimas rūšies ypatumas*. Tad, propaguojant atitinkamiems organams vienas ar kitas grūdų rūšis, tektų į tai atsižvelgti. Geriausias keplumas yra Pietų Rusijos ir Manitabos kviečių, po to – JAV ir Northern Spring bei Hardwinter, o menkas ir dar menkesnis – Argentinos ir Australijos. Kartais prie vietinių kviečių arba ir atvežtinių primaišius didelio keplumo kviečių jau galima iškepti patenkinamą kepinį. Tam turi įtakos ir kepimo technikos pažanga.

Taip pat keplumui svarbus yra klimatas ir oras. Geriausios kviečių rūšys išauga stepių srityse, kur būna sausros periodai. Pvz., Pietų Rusijoje ir JAV vidurinėse valstijose. Blogiausios rūšys paprastai išauga drėgnose srityse, kur gausiai iškrinta kritulių, pvz., Vakarų Europoje, taip pat ir Lietuvoje. Trešimas berods daugiausia veikia ruglumą. Mūsų kviečių rūšių ypatumų tuo požiūriu ištyrimas turėtų sudaryti tam tikrą laboratorinių tyrimų objektą.

Pasaulinėje prekyboje kviečių rūšys skirstomos į tris stambiąsias *kokybės grupes*. Geriausios grupės kviečiai, kuriai priskiriami Ukrainos ir Manitabos kviečiai, paprastai vieni nekepami, o maišomi su paprastesniais. Vidurinės rūšies kviečiai, kuriems tenka priskirti ir geriausias vietines kviečių rūšis, gali būti kepami be priemaišų. Paskutinės ir menkiausios rūšies kviečiai turi būti pagerinami aukštesnės grupės kviečiais, kurie veikia juos kaip vaistas.

Įvairios kvietinių miltų rūšys gali turėti skirtingą pasisekimą įvairiose vietose pagal iš seno nusistovėjusį paprotį. Tačiau viena reikia atminti, kad didelis rūšių mišinys neigiamai veikia tinkamą išmalimą, nes miltai būna nevienodi, todėl vietiniams kviečiams sunkiau konkuruoti su tokios pat rūšies užsienietiškais kviečiais.

Prekyboje kviečiai vertinami įvairiai. Vertinimas priklauso nuo vienos ar kitos šalies biržų reikalavimų. Pvz., Vokietijos produktų biržos neturėjo tvirtų, bendrai pripažintų nuostatų dėl švarumo, drėgnumo, malumo. Pasitenkinama bendrais požymiais: sveiki ir sausi arba „geri, sveiki ir sausi“. Jei pavyzdžiuose priemaišų per daug arba rasta kitų prieštaraujančių sutarčiai trūkumų, tai sprendžia trečiųjų teismas. Menkavertiškumas nustatomas pripažintų bandymo stočių tyrimais arba esant nepakankamam keplumui kepimo bandymais. Dažniausiai neprieinama iki trečiųjų teismo sprendimo, kadangi jau iš anksto su partneriu susitariama dėl menkavertiškumo, nes tai esti pigiau. Aukščiausia drėgnumo riba praktiškai yra 17–18 proc., pageidaujama – 15 proc. Tačiau hl svorį priimta nustatinėti visiems javams, nes iš šio požy-

mio sprendžiama apie kokybę. „Gerais" paprastai laikomi kviečiai, sveriantys per 75,5 kg hl, rugiai – per 71 kg.

Po kiekvienos pjūties įvairios biržos nustato vidutinę rūšį. Vidutiniai skaičiai sudaro stebimų ūkio metų vertinimo pagrindą, nuo kurio daromi nuskaitymai nuo kainos pagal hl svorio trūkumą: trūkstant vieno kg iki vidurkio, atskaitomas nuo kainos 1 proc., dviejų kg – 1,5, vadinasi, 2,5 proc. ir kitiems po 2 proc., todėl trūkstant 3 kg – atskaitomi 4,5 proc.

Kitur grūdų biržos nustato kasmet grūdų *standartus*. Tuomet pirkėjas turi garantijas, kad gaus pažymėtos standarte rūšies prekę. Jei, pvz., panaudojant kviečių partiją, pažymėta, kad tai yra klijiniai kviečiai ir priklauso I grupei, tai pirkėjas žino, kad 50 proc. kviečių bus stiklingi arba 75 proc. pusstiklingi ir ne mažiau kaip 12 proc. turės klijinio baltymo. Priemaišų bendras kiekis neturi būti didesnis kaip 3 proc., sudygusių grūdų negali būti daugiau kaip 0,5 proc. Aišku, kad tokių duomenų žinojimas ir gamintojams, ir pirkėjams labai palengvina prekybą.

Pašariniais javais vadinami visi javai, kurie netinka žmonių maistui. Aukščiausią jų rūšį sudaro žemiausia duoninių grūdų ir salyklinių miežių riba. Žemiausiai rūšiai ribų nėra pačiame ūkyje, bet prekyboje be to išsiversti negalima. Pirmiausia ir čia reikalaujama, kad drėgnumas ne daug būtų didesnis už 15 proc., nes kitaip sunku juos laikyti. Sudusę ar paplėkę javai net ir padžiovinti nustoja savo vertės. Taip pat ir pašariniuose grūduose negali būti akmenukų, smėlio ir kitų pašalinių priemaišų. Prekyboje tenka atsižvelgti į luobelių ir pelų kiekio santykį su angliavandeniais. Grūdai negali taip smarkiai susitraukti, kad, pvz., miežiuose ar avižose liktų tik luobelės. Menkos vertės yra salyklų fabrikų sąšlaviniai miežiai, bet per trijerį perleisti kapoti miežiai yra geras pašaras. Prekiaujant avižomis, dabar taip pat daugiau dėmesio pradedama kreipti į hl svorį. Normaliai jos turėtų sverti 47–48 kg, tačiau to dar praktiškai nepasiekiama. Pastebėtina, kad mieliau perkamos baltosios negu geltonosios avižos. Tačiau pašarinė vertė yra didesnė geltonųjų avižų, nes luobelės sudaro mažesnę jų dalį. Svarbus taip pat yra santykis tarp pilnų, vidutinių ir pasturlakų grūdų. Vienodi vidutiniai grūdai yra geriau negu pilnų ir pasturlakų mišinys. Pašariniai miežiai, priešingai, negu salykliniai, yra tuo vertingesni, kuo juose didesnis baltymo kiekis. Smėlio kiekis pašariniuose grūduose neturi būti didesnis negu 1 proc. Tačiau ir turintys didesnę smėlio priemaišą pašariniai grūdai iš prekybos nepašalinami. Pašariniai grūdai laikomi švariais, jei juose žolių sėklų procentas nesiekia 1,5 proc. Pašarinių grūdų hl svoris pageidaujamas maždaug toks: kviečių – 72 kg, rugių – 67, miežių – 60, avižų – 38 kg. Tačiau ir menkesnės rūšies javai iš prekybos nepašalinami. Svarbiausia, kad jie būtų aukštesnio hl svorio.

Pramoniniams tikslams javai, išskyrus salyklinius miežius, mažai tevartojami. Vartojami daugiausia spirito varyklose, krakmolui, o žaliagrūdžiai – kruopoms ir avižiniams dribsniams gaminti. Spiritas gaminamas tik iš rugių, alus –

iš miežių, o krakmolas – iš kviečių. Žaliagrūdės kruopos (Grünkorn) gaminamos iš neprinokusių grūdų ir vartojamos sriuboms. Miežinės kruopos yra išlukštenti ir poliruoti miežių grūdai, kurie į prekybą pakliūva įvairaus didumo. Taip pat ir iš smulkintų miežių grūdų gaminamos kruopos. Gaminant avižinius dribsnius, pirmiausia avižos garu užplikinamos, išdžiovinamos ir po to išlukštenamos. Po antro garinimo jos suspaudžiamos ir pagaliau išdžiovinamos. Iš avižinių miltų taip pat gaminami įvairūs valgomieji ir vaikų miltai.

Šiems tikslams vartojami grūdai privalo būti švarūs ir sausi kaip ir duoniniai grūdai, ypač vartojami maistui gaminti. Spirito varyklose ir krakmolui gaminti svarbiausia yra kuo didesnis krakmolo kiekis kviečiuose ir rugiuose. Stambūs, pilni, miltingi grūdai, jeigu galima, vienodo didumo ir čia pageidaujami, nes paprastai tokie turi ir gerą hl svorį. Sudygusių grūdų negali būti, nes grūdas į gamybą turi eiti nepasikeitęs. Stiklingi grūdai su dideliu klijų kiekiu yra nevartotini, nes duoda per daug nepageidaujamų atmatų. Taip pat ir avižos turi būti pilnagrūdės, plona luobele, kuri lengvai atsiskiria.

Alaus salyklo gamyba, taip pat ir pačio alaus darymas reikalauja miežių, pasižyminčių tam tikrais vidiniais ir išoriniais ypatumais. Priešingai negu pašariniai miežiai, salykliniai grūdai neturi prašokti tam tikro baltymo kiekio – atvirkščiai, baltymo kiekio ribą sudaro 10,5 proc. Mažesnis baltymo kiekis didina kokybę, o didesnis – daugiau kaip 11 proc. gerokai mažina miežių vertę. Taip pat labai yra svarbus kuo didesnis daigumas. Jis neturi būti mažesnis už pirmos rūšies sėklinių miežių. Vandens kiekis neturi būti mažesnis kaip 15 proc. Miežiai, savaime aišku, neturi būti sudygę ir su kvapu. Patys grūdai turi būti kuo vienodesnio didumo – labai vertinami pilnagrūdžiai, didesni kaip 2,5 mm grūdai. Vertinimui taip pat svarbūs yra žvilgančiai šviesios, šiaudiniai geltonos spalvos ir lengvai susiraukšlėjusios luobelės miežiai. Salyklinių miežių kokybę itin gadina du dalykai – per ankstyvas nunokimas, kurį specialistai lengvai atspėja iš grūdų spalvos. Per anksti nupjauti miežiai, nors šiaip būtų geri, nelabai vertinami. Dar žalingesnis dalykas yra blogas apdirbimas. Sutrupinti grūdai, žolės ir kitų javų priemaišos net geriausius miežius daro blogos išvaizdos ir menkaverčiais. Blogiausi yra tie miežiai, kurių kuliant smarkiai sužalojami daigai. Tik tam tikromis dirvos ir klimato sąlygomis gali būti pagaminti pirmarūšiai salykliniai miežiai. Ši priklausomybė nuo dirvos ir klimato kai kurias sritis daro itin tinkamomis salykliniams miežiams gaminti. Tačiau ir čia daug kas priklauso nuo oro sąlygų, tinkamos sėklos parinkimo, gausaus azotinio tręšimo, ankstyvos sėjos, vėlyvos pjūties ir atsargaus kūlimo.

Alaus salyklo gamyba gali sudaryti atskirą perdirbimo verslą, kuris savo produktą – salyklą perduoda alaus fabrikams. Tačiau Lietuvoje dažniausiai alaus daryklos pačios gamindavosi salyklą. Alaus daryklos salyklo, reikalingų salyklinių miežių pirkdavosi tiesiog iš gamintojų arba iš grūdų pirklių. Svarbiausia, kad prekė būtų kuo vienodesnė. Prekių vienodumas greičiausiai gali

būti pasiektas didesnėje teritorijoje sėjant vienodos veislės miežius, stengiantis miežių veisles suvienodinti ir nustatyti pačių grūdų tam tikrus standartus.

Pirmaisiais nepriklausomybės metais (1919–1922 m.) grūdų eksportas dėl aukštų pasaulinės rinkos kainų ir vokiečių valiutos, kuri buvo ir Lietuvoje palikta, kritimo vyko labai gyvai. Grūdai buvo gaudyte gaudomi. Fiskaliniais sumetimais teko apdėti žemės ūkio produktus, taip pat ir javus, išvežamaisiais muitais ir įvesti leidimų sistemą. Didelė eksporto dalis pakliuvo į spekuliantų rankas.

Kooperatyvai, būdami jauni, mažai ką begalėjo padėti. Tačiau buvo daromi pirmieji mėginimai pratinti vietinius kooperatyvus supirkinėti žemės ūkio produktus. Daug tam padėjo statymas kariuomenės intendantūrai. Lietuvos kooperacijos bendrovių sąjunga jau 1922 m. eksportavo 2330, o 1923 m. – 5055 tonas įvairių žemės ūkio produktų, daugiausia grūdų, o kariuomenei pristatė 1922 m. – 3042, o 1923 m. – 4337,8 tonos taip pat daugiausia įvairių grūdų. Taip pat ir Šiaulių srities vartotojų bendrovių sąjunga mėgino užsiimti žemės ūkio produktų supirkimu ir eksportu. Deja... ir kooperatyvų sąjungoms trūko vietinio personalo ir teko kartais naudotis privačių supirkėjų patarnavimais.

Kadangi grūdų, taip pat ir kitų produktų, kainos nebuvo pastovios, tai kooperatyvų sąjungoms, sudarant su kariuomenės intendantūra sutartis tvirtomis kainomis, tekdavo prisiimti ir riziką dėl kainų kritimo, o tai versdavo kooperatyvus arba skaičiuoti aukštesnėmis kainomis, arba rizikuoti, tad buvo pereita į produktų statymą tvirtomis kainomis. 1923 12 22 buvo paskelbtas „Karo įstatymo rinkinio VIII knygos II straipsnio pakeitimas“ (Valstybės žinios, Nr. 146/1060), kuriuo Ministrų kabinetui buvo duota teisė žemės ūkio produktų gamintojų organizacijoms leisti pristatinėti kariuomenės reikalams krašto gamybos produktus be varžytynių. Produktų kainas ir pristatymo sąlygas turėjo nustatyti komisija, sudaryta iš Krašto apsaugos ministerijos (pirmininko) atstovų ir narių: Žemės ūkio ir valstybės turtų, Finansų, Prekybos ir pramonės, Vidaus reikalų ministerijų ir Valstybės kontrolės atstovų. Kadangi kariuomenė buvo stambiausias žemės ūkio produktų pirkėjas Lietuvos vidaus rinkoje, tai šį įstatymą tenka laikyti pirmuoju, kuris įgalino žemės ūkio organizacijas tvirčiau įkibti į žemės ūkio produktų supirkimo operacijas. Be to, šis įstatymas davė progos vyriausybei aktyviai kištis į kooperatyvų veiklą ir, esant reikalui, tą ar kitą nepageidaujamą organizaciją paspausti, pašalinant iš statymų kariuomenei. Tuo įstatymu statymai kariuomenės intendantūrai buvo suskirstyti į tris dalis: 1/3 Lietuvos kooperacijos bendrovių sąjungai, o likusieji 2/3 – Lietuvos žemės ūkio kooperatyvų sąjungai („Lietūkiui“) ir Ūkininkų sąjungai. Įstatymu šalia LKBS, kuri statymais kariuomenei buvo užsiėmusi jau nuo 1919 m. (kaip „Pakaunės kooperacinių bendrovių sąjunga“), buvo duota patogiomis sąlygomis žemės ūkio produktų supirkimu užsiimti ir kultūrinėms organizacijoms, susiaurinant LKBS operacijas šioje srityje. Neūki-

niais, bet politiniais sumetimais, 1925 m. žemės ūkio ministras M. Krupavičius nepripažino LKBS kaip žemės ūkio organizacijos. Iš jos tos operacijos, kurioms atlikti buvo pritaikytas ir jos aparatas, buvo atimtos. Tai sudarė nepageidaujamą precedentą, kuriuo priešingoji politinė srovė pasinaudojo vėliau likviduodama Ūkininkų sąjungos kooperatyvus. Tai būta politikai ekonomikos aukų, kurios dažnai esti bergždžios, tačiau tuo ar kitu momentu esti neišvengiamos, nors pačiai momento politikai gali turėti pragaištingų išdavų. Šiaip ar taip, greta privataus prekybos sektoriaus, superkant Lietuvos žemės ūkio produktus, pradėjo įsigalėti žemės ūkio kooperatinės organizacijos.

Pirmaisiais Lietuvos nepriklausomybės metais javų ūkis sudarė pagrindinį ūkininkų pajamų šaltinį, nes kitos žemės ūkio šakos ir jų produktų perdirbimas dar nebuvo išplėtotas. Grūdų kainos, neskaičiuojant svyravimų dėl valiutos nepastovumo, nuo 1919 iki 1922 m. laikėsi apie pusantro karto aukštesnės negu prieš Didįjį karą. Lietuvos grūdų kainų judėjimą galime suskirstyti į du laikotarpius: nuo 1923 iki 1929 m. ir nuo 1930 iki 1939 metų. Mūsų vidaus kainoms darė įtakos pirmąjį laikotarpį vidaus rinkos sąlygos, o antrąjį – prasidėjusi žemės ūkio pasaulinė krizė.

Iš pateiktos lentelės matome, kad rugių kainos per kelerius metus buvo net dvigubai didesnės už prieškarines. Taip pat kur kas aukštesnės už prieškarines buvo ir kviečių kainos. Truputį žemesnės buvo pašarinių grūdų (miežių, avižų) kainos. Lietuvos javų palyginti aukštas kainas 1922–1929 m. tenka aiškinti nedidele gamyba – jos vos užtekdavo vietos reikalams.

Tačiau jau 1935 ir 1936, 1938–1939 m. buvo išvežama į užsienį gana daug grūdų.

Varpinių javų ir miltų eksportą parodo ši lentelė[1]:

1923–1929 m. kainos, litais 1 centneriui: 1913 m. = 100[2]

Metai	Rugiai		Kviečiai		Miežiai		Avižos	
	kaina	indeksas	kaina	indeksas	kaina	indeksas	kaina	indeksas
1923	14,40	107,9	21,71	116,6	13,24	90,3	13,37	91,6
1924	22,88	171,4	32,05	172,2	19,64	133,9	17,57	120,3
1925	27,33	204,7	36,76	197,4	24,14	164,6	21,43	146,8
1926	22,33	167,2	27,74	148,9	19,57	133,5	19,88	136,2
1927	27,11	203,1	33,83	181,7	23,07	157,4	22,91	156,9
1928	27,70	207,5	32,15	172,6	25,75	175,6	24,00	164,4
1929	22,80	170,8	28,10	150,9	22,20	151,4	19,80	135,6
1923–1929	23,22	176,1	30,38	162,9	21,09	143,8	19,85	135,9

[1] Duomenys iki 1937 m. imtinai – iš „Žemės ūkio ministerijos metraščio 1918–1938". – P. 66.

[2] Lentelė iš Žemės ūkio ministerijos metraščio 1918–1938. – P. 65.

Metai	Kiekis, 1000 t	Vertė, 1000 Lt	% viso eksporto vertės
1924	22,81	9257,1	3,47
1925	5,78	2845,9	1,17
1926	4,81	2464,6	0,97
1927	3,76	1593,0	0,64
1928	5,20	2788,9	1,68
1929	1,65	548,7	0,17
1930	33,79	9117,8	2,73
1931	22,51	6202,9	2,27
1932	2,17	554,8	0,29
1933	2,25	501,4	0,31
1934	17,13	2740,9	1,81
1935	150,08	17 412,5	11,43
1936	120,80	12 232,4	6,42
1937	–	–	–
1938	126,15	2025,9	4,20
1939	96,21	12 043,3	5,90

Paskutinių ketverių metų, išskyrus 1937 m. derlių padidėjimą tenka aiškinti pasėlių plotų išplėtimu, ypač kviečių ir miežių (nuo 175 tūkst. ha 1923 m. iki 214 tūkst. ha 1929 m. miežių ir nuo 82 tūkst. ha 1923 m. iki 217 tūkst. ha 1935 m. kviečių). Rugių ir avižų pasėlių plotai buvo maždaug pastovūs: rugių – 583 tūkst. ha ir avižų 330 tūkst. ha. Gyvulių ūkiui gerėjant ir plintant, susidarant dėl to didesniems kiekiams natūralių trąšų, didėjo ir javų derliai. Galimas daiktas, kad 1935–1939 m., išskyrus 1937 m., derliams turėjo įtakos ir išsiskirsčiusių į vienkiemius ūkių atsigavimas bei didesnis jų derlingumas. Be to, užsienio prekybos kvotos (Anglijoje bekonų) ir kontingentai kliudė sunaudoti vietoje atliekamus grūdus kaip pašarą gyvuliams.

Grūdų realizavimas iki 1930 m., išskyrus pirmuosius po savo valiutos įvedimo metus (1923 m.), ypatingų sunkumų nesudarė, nes 1924–1930 m. javų buvo išvežama mažiau negu įvežama (per tą laiką buvo išvežta 44 tūkst. tonų varpinių javų ir miltų, o įvežta 56 tūkst. tonų).

Nuo 1930 m., kaip esame matę, vis dažniau atsiranda grūdų perteklių, kurių vidaus rinka nebepajėgia suvartoti. Tačiau tie metai sutampa su prasidėjusia pasauline ūkio krize, taigi ir žemės ūkio produktų kainų kritimu pasaulinėje rinkoje.

Vidutines metines javų kainas ir kainų indeksus 1930–1937 m. galime matyti iš lentelės (litais vienam grūdų centneriui, o 1913 m. = 100)[3]:

[3] Duomenys iki 1937 imtinai iš ten pat. – P. 67; o 1938–1940 m. – iš „Žemės ūkio kalendoriaus". 1942.

Metai	Rugiai		Kviečiai		Miežiai		Avižos	
	kaina	indeksas	kaina	indeksas	kaina	indeksas	kaina	indeksas
1930	13,00	84,6	16,30	87,5	10,90	74,4	9,10	63,3
1931	12,60	94,4	13,70	73,6	11,30	77,1	10,20	69,9
1932	12,30	92,1	14,00	75,2	10,40	70,9	9,00	61,4
1933	9,10	68,1	12,80	68,9	8,70	59,0	7,90	53,9
1934	9,00	67,6	12,10	64,9	8,40	57,0	7,70	52,5
1935	6,20	46,6	7,90	42,4	6,05	41,2	5,60	38,2
1936	7,20	53,9	8,90	47,9	6,85	46,7	6,45	44,2
1937	9,81	73,9	14,20	76,8	10,45	68,5	9,54	65,4
1930–1937	9,91	72,6	11,10	67,1	9,13	61,6	8,18	55,1
1938	8,05		12,10		7,90		7,40	
1939	8,00		10,45		8,00		7,25	
1940 (I–IX)	10,40		14,45		11,00		11,40	

Ypač ryškų kainų kritimą (palyginę šią lentelę ir lentelę 310 p.) matome tarp 1929 ir 1930 m.: rugių kaina nukrito beveik dvigubai, kviečių maždaug pusantro karto, o miežių ir avižų daugiau kaip du kartus. Kainos krito iki 1936 m., kai pasiekė žemiausią lygį. Apskritai 1930–1937 m. grūdų kainos buvo daugiau kaip pusantro karto žemesnės negu prieš Didįjį karą, o 1935–1936 m. net daugiau kaip dvigubai. Palyginus jas su 1927–1928 m. vidutinėmis kainomis, jos buvo vidutiniškai nuo 3 iki 4,5 karto žemesnės.

Kaip jau buvo minėta, žemės ūkio produktų realizavimo problema Lietuvoje pasidarė ypač aktuali 1922 m. rudenį įvedus litą. Ūkininkų organizacijų, ypač šiauliečių „Gamintojo“, eksportą pradėjo remti ir vyriausybė. Nuo 1923 m. ima supirkinėti grūdus vietos rinkai ir eksportui be LKBS ir naujai atsiradusios žemės ūkio organizacijos. Tačiau racionaliam grūdų supirkimui reikėjo tam tikrų sandėlių. Vyriausybė, žemės ūkio organizacijų padedama, pastato Kaune ir Šiauliuose (1924–1925 m.) elevatorius su moderniais įrengimais grūdams valyti ir laikyti. Tačiau iki 1930 m., sumažėjus javų eksportui, elevatoriai gana menkai naudojami. Dėtos viltys į karantiną nepasiteisina. Jis daugiau tarnauja vietos reikalams negu eksportui.

Pradėjus kristi grūdų kainoms, o tai katastrofiškai veikė ūkininkų pajamas, ypač tų Lietuvos sričių, kur ūkininkai turėjo intensyvų javų ūkį. Vyriausybei jau 1929 m. rudenį teko imtis priemonių grūdų kainoms palaikyti, būtent buvo leista Krašto apsaugos ministerijai supirkti javus iš ūkininkų per žemės ūkio organizacijas tvirtomis kainomis. Vėliau tais pačiais metais (1929 10 26) buvo leista sudaryti atsargas perkant javus iš smulkiųjų ir vidutinių ūkių. Be to, Žemės ūkio ministerijai buvo pavesta sudaryti „javų supirkimo planą ir atliekamų javų likvidavimo būdus“. Pagal tą planą 1929 m. javų derlių buvo pavesta supirkti žemės ūkio kooperatyvams valdžios nustatytomis kainomis iš ūkininkų, valdančių ne daugiau kaip 80 ha žemės. Iš tarpininkų javus pirkti buvo užginta.

Grūdams buvo nustatytos tokios kainos (litais už 1 cnt)[4]:

Javų	Švarumas,%	Natūralus svoris 1/4 litro pagal Berlyno purką gramais	17% drėgnumo grūdų kaina	18% drėgnumo grūdų kaina
Kviečiai	97	194	24,00	23,50
	94	194	22,30	21,80
Rugiai	97	180	18,00	17,60
	97	180	16,70	16,30
Miežiai	97	178	18,00	17,60
(darykliniai)	95	178	16,70	16,30
Miežiai	97	168	17,00	16,60
(pašariniai)	96	168	15,30	14,90
Avižos	97	133	16,50	16,20
	92	133	14,00	13,70

Šias kainas ir sąlygas, vis labiau krintant javų kainoms, valdžia keitė: buvo sumažinti kokybės reikalavimai ir kainos (1930 09: kviečiams nat. sv. 187 – 17,50 Lt, nat. sv. 182 – 16,00 Lt, rugiams nat. sv. 178 – 12,00 Lt, nat. sv. 173 – 11,00 Lt). 1929 m. ir 1930 m. javų derliaus supirkimas nustatytomis kainomis ir jų pardavimas užsieniui davė 7342,8 tūkst. Lt nuostolių, kuriuos apmokėjo Žemės ūkio ministerija. Tuo laiku buvo išvežta 44,76 tūkst. tonų, ūkininkams sumokėta 13,90 mln. Lt plius 4,35 mln. Lt supirkimo ir pardavimo išlaidų, gauta iš užsienio 10,90 mln. Lt.

1931–1933 m. javų buvo išvežta menkai, nes perteklių buvo galima suvartoti vietoje. 1934 m., derliui padidėjus, vėl teko susirūpinti grūdų realizavimu užsienyje ta pačia tvarka tik dar žemesnėmis kainomis, taikantis prie kritusių grūdų kainų pasaulinėje rinkoje. Taip pat buvo reikalaujama geresnės kokybės (javai, kuriuose buvo didelis priemaišų proc. ir kūlėti kviečiai nebuvo priimami). Kad vienu laiku neužgrūstų javais rinkos, buvo nustatytos nevienodos kainos visiems mėnesiams, pvz., 1935 m. rugsėjo mėn. – 7,50 Lt už cnt, spalio mėn. – 8, lapkričio mėn. – 8,10, gruodžio mėn. – 8,20, 1936 m. sausio mėn. – 8,30, vasario mėn. – 8,40, kovo mėn. – 8,50, balandžio mėn. – 8,50, gegužės mėn. – 8, 50 Lt; rugiams atitinkamam laikui – nuo 6,50 iki 7,50 Lt, miežiams – nuo 6 iki 7 Lt ir avižoms – nuo 5,50 iki 6,50 Lt. Esant tokiai grūdų realizavimo tvarkai, 1929–1937 m. išvežta 320,86 tūkst. tonų grūdų, už kuriuos ūkininkams sumokėta 55,71 mln. Lt plius supirkimo išlaidų 17,82 mln. Lt. Tad iš viso 73,54 mln. Lt. Gauta iš užsienio 44,05 mln. Lt. Valstybės primokėta 29,48 mln. Lt[5]. Tai sudarė didelę sumą, tačiau sunkiai išvengiamą dėl jau minėtų priežasčių: būtino reikalo palaikyti ūkininkų pajamas, negalėjimo kitaip suvartoti grūdų pertekliaus, pakitusių tarptautinės pre-

[4] Žemės ūkio ministerijos metraštis. 1918–1938. – P. 68.

[5] Ten pat. – P. 71.

kybos metodų. Tačiau tokia eksporto ir supirkimo tvarka išugdė kooperatinę organizaciją, kuri organizavo eksportą racionaliais pagrindais, nustatydama objektyviai grūdų kokybę ir mokėdama už tai nevienodą kainą, sukūrė reikiamą aparatą ir pagaliau skatino apsirūpinti reikalingais sandėliais.

„Lietūkis" nuo 1930 10 14, kai buvo patvirtintos jam pavedamo javų supirkimo taisyklės, tampa vieninteliu varpinių grūdų supirkėju ir pardavėju užsieniui tvirtinamomis Žemės ūkio ministerijos kainomis. Daugiausia jis supirkinėjo grūdus per vietinius kooperatyvus 1940 m. pradžioje buvo apie 200 prekybinių kooperatyvų. Turėjo 4 elevatorius, 2 malūnus, pagelbėjo kooperatyvams apsirūpinti sandėliais (pastatė 22 naujoviškus sandėlius grūdams laikyti su geležinkelio šakomis privažiuoti).

Sėmenys, dobilų sėklos, ankštiniai grūdai Lietuvoje didesniais ar mažesniais kiekiais sudarydavo vietinės ir užsieninės rinkos objektą. Juos supirkdavo ir parduodavo primityviu būdu smulkūs kooperatininkai vietiniuose turguose iš gamintojų arba net važinėdami po ūkius, o vėliau parduodami, jei smulkus supirkėjas nebuvo stambesnio tų produktų supirkėjo agentas – didmeniniam supirkėjui. Pastarieji dažnai blogai surūšiuotą medžiagą parduodavo eksporto firmai Karaliaučiuje, Liepojoje ar Rygoje, kuri parengusi tuos produktus pagal pasaulinės rinkos reikalavimus (surūšiavusi, išvaliusi ir pan.) parduodavo toliau. Iš tokio tarpininkavimo, žinoma, daugiausia naudojosi tie, kurie juos parengdavo pasaulinei rinkai, turėdavo atitinkamas valomąsias mašinas ir kt. Jie faktiškai diktuodavo ir kainas. Privatinį prekybinį aparatą šioje srityje kooperatyvai (LKB sąjunga, „Šiaulių vartotojų bendrovių sąjunga") jau mėgina pakeisti nuo 1920 m., tačiau nauji supirkimo būdai, kurie leido eksportuoti šiuos produktus iš Lietuvos, atsiranda tik pastačius elevatorius ir sandėlius ir apskritai kooperatyvams išplėtus supirkimo ir pardavimo aparatą. Šias operacijas lygiagrečiai atliko privatūs pirkliai ir kooperatyvai. Iki 1940 m. „Lietūkiui" jau buvo pavykę supirkti daug ankštinių grūdų, dobilų sėklų ir kt. (1939 m. ankštinių grūdų – 3054, dobilų sėklų – 1664, sėmenų – 8240 tonų).

Kadangi Žemės ūkio ministerija stengėsi gerinti sėklą, „Lietūkis" sudarydavo sutartis dėl sėklų auginimo su ūkininkais, aprūpindavo juos pagerinta sėkla, paskui paimdavo iš tų sėklų derlių ir vėl paskirstydavo ūkininkams.

Po 1941 06 21 dienos, vokiečių kariuomenei užėmus Lietuvą, civilinė vokiečių valdžia 1941 09 11 išleidžia dėl kainų ir atlyginimų nustatymo Rytų krašte (Amtsblatt, 1941, 36) bendrą potvarkį, kuriuo buvo paliktos buvusios prie bolševikų kainos iki 1940 06 20, draudžiamas ir netiesioginis kainų keitimas. Tačiau 4§ buvo palikta teisė Reicho komisarui Rytų kraštui ar jo įgaliotiems organams nustatyti skirtingas negu nuo 1941 06 20 galiojusios kainos ir atlyginimai. Potvarkis turėjo įsigalioti nuo 1941 m. rugsėjo 16 d. Remiantis tuo potvarkiu buvo pradėta nustatinėti kainas žemės ūkio produktams Rytų krašte. Pirmas skelbimas buvo išleistas 1941 09 12 „dėl kainų žemės ūkio

gaminiams Rytų krašte (Amtsblatt, 1941, 38–43 p.). Jis apėmė javų, javų gaminių, bulvių, mėsos ir jos gaminių, pieno ir pieno gaminių, paukščių ir įvairių maisto produktų kainas.

Po to sekė skelbimas Nr. 2 dėl kainų žemės ūkio gaminiams Rytų krašte (Amtsblatt, 1941, 43–45). Jis apėmė dobilų ir žolių sėklas, javus, ankštinius, aliejinių ir pluoštinių augalų grūdus. Kainos buvo nustatytos bendros Lietuvai ir Latvijai. Apskritai jos tesudarė 50 proc. Reiche nustatytų tvirtų kainų už žemės ūkio produktus. Jei ūkininkai būtų galėję gauti bent reikalingiausių prekių taip pat žemomis kainomis, tai tokios žemos kainos nebūtų trukdžiusios gamybos. Kadangi, vykstant karui Vakarų Europoje, prekių atsargos Lietuvoje sumažėjo, taip pat ir vokiečių kariuomenė, žygiuodama per Lietuvą, laisvai galėjo pirkti parduotuvėse patinkamas prekes, tai prekių atsargos pasibaigė. Ūkininkas ir už tas negausias markes negalėjo gauti bent minimalaus jam reikalingo prekių kiekio. Tad paskatinimui teko imtis premijavimo sistemos.

Savaitinių turgų tvarkymas buvo nustatytas Reicho komisaro Rytų kraštui 1941 11 21 potvarkiu (Amtsblatt, 1941, Nr. 10), kuriuo generaliniams komisarams buvo suteikta teisė nustatyti vienodas savaitinių turgų dienas, turgų pobūdį ir vietą, uždrausti išstatyti ir pardavinėti įvairių rūšių prekes už nustatytų turgaus aikščių arba tam pardavimui nustatyti specialias sąlygas. Jie buvo įpareigoti „atsižvelgti į teisingo prekių paskirstymo principus ir į kuo didžiausią prekių judėjimo papiginimą ir suprastinimą".

Bulvių pristatymo tvarka buvo nustatyta 1942 10 16 potvarkiu (Amtsblatt, 1942, 692 p.). Bulvių pristatymo kiekius ir tvarką gamintojams nustatinėjo maitinimo ir žemės ūkio tarėjas. Priėmimas ir tolesnis bulvių naudojimas priklausė „Lietūkiui" ir jo skyriams bei kooperatyvams. Tik vienas „Lietūkis" turėjo teisę tiesiog pirkti iš gamintojo, išskyrus spirito varyklas ir krakmolo bei sirupo fabrikus.

Linų augintojai turėjo pristatyti **sėmenis** „Lietūkio" kooperatyvams. Už kiekvieno 100 kg pristatymą statytojas iš „Lietūkio" už atlyginimą turėjo gauti: 1 butelį degtinės, 15 kg sėmenų išspaudų.

Pieno produktai

Pieno produktai – šviežas ir raugintas pienas, varškė, sviestas ir sūris jau nuo senų senovės žinomi lietuvių maisto produktai. Jau XVI–XVIII a. dvarų inventoriuose aptinkame net specialius pastatėlius sūriams džiovinti, nes tais laikais sūris kartu su rūkytais lašiniais sudarė ilgai negendantį konservuotą produktą, kuris labai praversdavo ilgose kelionėse, karo žygiuose ir t. t. Senosios Lietuvos eksporto dokumentuose (muitinių kvituose) taip pat randame žinių, jog buvo eksportuojami nedideli kiekiai sūrio ar sviesto. Tačiau pieno produktų

rinka Lietuvoje atsiranda tik Lietuvos ekonominiam gyvenimui įstojus į naujas vėžes – maždaug nuo praėjusio amžiaus septintojo dešimtmečio, kai Lietuvoje, panaikinus baudžiavą, pradeda kurtis pramonė, tiesiami geležinkeliai, pradeda augti miestai. Tai skatina žemės ūkio ryšius su vidaus rinka. Ūkininkas pradeda vis daugiau produktų gabenti į vietos rinką, kur juos dažniausiai tiesiog nuo vežimo parduoda miestiečiams. Tuo tarpu dvarininkai pradeda ieškoti naujų pajamų šaltinių, ypač pradėjus pigti javams ir nustojus pajamų iš degtinės varymo. Pradėta daugiau dėmesio kreipti į gyvulininkystės produktus, ypač į pieninkystę. Susidarius pieno produktų pertekliui, pradedama pienu girdyti ilgesnį laiką (keletą mėnesių) veršius ir siųsti juos į tolesnes rinkas geležinkeliais. Tačiau ir to nepakanka. Vakarų Europoje susidaro rinkos pieno produktams, ypač patobulinus jų gamybą (išradus centrifugą). Dvarininkai, kurie seniau kaip ir kitur pieną parduodavo vadinamiesiems paktoriams, imasi steigti savo dvaruose pienines. Ypač tuo pasižymi Žemaitijos raseiniškiai dvarininkai. Įsisteigus dvaruose daugiau pieninių ir pradėjus gaminti sviestą, iškilo problema. Sviesto gamybos didėjimą galime matyti iš pakrovimo duomenų geležinkelio stotyse: iš Šiaulių stoties – nuo 170 pūdų 1892 m. pakilo ligi 16 929 pūdų 1901 m., Kuršėnų – nuo 727 pūdų – iki 3212 pūdų. Vidaus rinkos (Vilniuje, Kaune, Varšuvoje) pasirodo nepatogios dėl iš viso kaip ir nebuvimo (miestiečiai apsipirkdavo turguose) miesto pieno produktų prekybos. Teko mėginti ieškoti rinkų užsienyje. Kadangi dvarų pieninės buvo mažos, tai norom nenorom teko dvarininkams dėtis bendrai ir kreiptis į rygiškę vokiečių baronų organizaciją, kuri užsiimdavo pieno eksportu. Tačiau tie patarnavimai pasirodė per brangūs, tad pradėta rūpintis savo kooperatinės organizacijos sviestui parduoti įsteigimu. Tomis pastangomis 1901 m. išdygo Kauno gubernijos pieno ūkių bendrovė „Birutė“, kurios svarbiausia užduotis buvo pardavinėti pieno produktus ir teikti įvairiopą pagalbą savo nariams. „Birutės“ patarnavimais naudojosi ne visos Kauno gubernijos dvaro pieninės (1913 m. sviestą „Birutei“ tiekdavo 39 statytojai iš 40 narių). Sviestas buvo parduodamas į Daniją, iš dalies – į Angliją (1913 m. buvo parduota 961 statinaitė), vidaus rinkoje (Vilniuje, Varšuvoje, Lodzėje).

Prieš pat Didįjį karą žemėtvarkos komisijoms padedant pradedamos steigti ūkininkų kooperatinės pieninės. Tačiau jų veiklą plėtoti sukliudo Didysis karas. Šioms pirmosioms ūkininkų kooperatinėms pieninėms teko susidurti su sunkumais realizuojant pagamintą sviestą. Didžiojo karo metu buvusių pieninių veikla buvo sužlugdyta. Nepriklausomybės laikais teko pradėti iš naujo. Kadangi pieno perdirbimo įmonėms steigti reikia tam tikrų specialistų ir lėšų, tai vyriausybei teko jų steigimą paskatinti įvairiomis priemonėmis. Tam tikslui jau 1919 m. Žemės ūkio ministerija laikė pieninkystės instruktorių. Tačiau, trūkstant lėšų, pieninkystės reikalą finansiškai buvo galima pradėti remti tik nuo 1923 m., kai vyriausybė pasinaudojo švedų siūlomu pieninkystės įtaisams kreditu.

Kooperatinių pieninių steigimo parama buvo teikiama nuo 1924 m. „Lietūkiui" ir Lietuvos ūkininkų sąjungai. Su šiomis organizacijomis Žemės ūkio departamentas sudarė sutartis (su „Lietūkiu" – 1924 06 27, o su Ūkininkų sąjunga – 1924 07 12). Jis pažadėjo už įgabenamus iš Švedijos pieninėms mašinų komplektus duoti tokias pašalpas: a) sumokėti 25 proc. mašinų vertės Švedijoje, b) grąžinti mašinų vežimo išlaidas iš Švedijos iki Klaipėdos uosto ir c) sumokėti švedams 6 proc. palūkanų už kreditą. Tačiau pašalpos negalėjo būti didesnės kaip 9000 Lt už garinės ir 1500 Lt už rankinės pieninės komplektą. Toliau buvo sutartimi nustatyta, kad sąjungos mašinų komplektus pieninėms skirstytų su departamento žinia ir sutikimu. Pieninės turėjo pasižadėti: a) iki visiško už mašinas atsiskaitymo niekam jų neperleisti, b) duoti veiklos ataskaitas ir c) laikytis departamento leidžiamų pieninėms taisyklių. Vėliau prie šių pašalpų dar buvo pridėta pašalpa trobesiui remontuoti arba naujam statyti – garinėms pieninėms – 5000 Lt ir rankinėms pieninėms 1000 Lt. Tačiau ir tų pašalpų pasirodė per mažai. 1927 m. jos buvo padidintos: garinėms pieninėms steigti iki 10 000 Lt mašinoms įsigyti ir 60 proc. išlaidų trobesiui remontuoti, bet ne daugiau kaip 7500 Lt, naujiems mūriniams namas statyti – 50 proc. išlaidų, bet ne daugiau kaip 10 000 Lt.

Nuo 1928 m., perėjus pieninių šelpimo reikalui Žemės ūkio rūmams, buvo padidintos pašalpos rankinių pieninių mašinoms įsigyti ligi 2000 Lt. Nuo 1930 m. pradėtos duoti pašalpos ir arteziniams šuliniams gręžti: iki 60 m gylio apmokama 50 proc. išlaidų, o per 60 metrų – 60 proc., bet ne daugiau kaip 10 000 Lt. Kadangi tinkamas vanduo sudarė vieną iš pagrindinių sąlygų sviesto kokybei pakelti, tai buvo duodamos pašalpos vandeniui įsivesti iš šaltinių ir filtrams įrengti geležies junginiams iš vandens pašalinti.

Be pašalpų pieninėms įkurti, buvo duodamos ir pašalpos pienininkų algoms mokėti: garinių pieninių – po 250 Lt ir rankinių pieninių – po 180 Lt kas mėnesį pirmaisiais įsisteigimo metais ir dar kitus dvejus metus. Trečiaisiais darbo metais buvo duodama pusė tos normos, o vėliau pašalpos nebeduodavo. Nuo 1927 m. pradėta duoti pašalpas ir grietinės nugriebimo punktams steigti. Iki 1935 m. po 750 Lt, vėliau – 600–500 Lt. Punktų steigimas pradėtas skatinti, nes mūsų sąlygomis pieninės tegali apimti dėl blogų kelių tik nedidelį rajoną ir dėl to negali surinkti daug pieno. Be to, paaiškėjo, kad ir iš grietinės nugriebimo punktų surinktos grietinės galima pagaminti gerą sviestą. Punktų vedėjus laikyti taip pat buvo išduodama pašalpa – 50 Lt mėnesiui įsisteigimo metais ir dar per kitus dvejus metus.

Be šių pašalpų, Žemės ūkio ministerija davė pašalpas šioms sąjungoms laikyti pienininkystės, atskaitomybės ir technikos instruktorius.

Kooperatinės pieninės kredituotis galėjo Žemės ir Lietuvos bankuose.

Tokiomis sąlygomis „Lietūkis" ir Ūkininkų sąjunga ėmėsi steigti kooperatines pienines. Kadangi abi sąjungos laikėsi nevienodo nusistatymo – „Lietūkis" buvo neutralus, o Ūkininkų sąjunga krikščioniškos kooperacijos, tai tarp

jų kilo varžybos ir dėl steigimo, ir dėl centrų veikimo. 1923–1926 m. „Lietūkis" įsteigė 211 pieno perdirbimo bendrovių, iš jų buvo įrengta 93 garinės ir 93 rankinės pieninės. 1924–1926 m. Ūkininkų sąjunga įsteigė 176 bendroves, iš kurių 56 turėjo garines pienines, o 93 – rankines[6]. Tokia lygiagretė veikla netrukus pasirodė nenormali, nes: 1) Abiem organizacijoms besistengiant užbėgti viena kitai už akių, pieninės buvo steigiamos per daug skubiai, nenustačius, ar pieninė patogioje susisiekimo atžvilgiu vietoje, ar yra tinkama patalpa ir pakankamai tinkamo vandens, ir ypač, ar bus jai veikti reikalingas pieno kiekis. Be to, pasitaikydavo, kad pieninės buvo steigiamos per arti viena nuo kitos. Tiesa, buvo nustatyta, kad su Žemės ūkio departamento parama garinės pieninės negalėjo būti steigiamos viena nuo kitos arčiau kaip per 12 km ir rankinės – 8 km (vėliau 8 ir 6 km). Tačiau ir šiuos nedidelius atstumus dėl įvairių spaudimų ne visada pasisekdavo išlaikyti. Dėl to daugelio pieninių veikla nepateisino jų įsteigimo.

2) Tik pradėjusiam kurtis Lietuvos pieno ūkiui buvo per brangu išlaikyti du centro aparatus su atskirais instruktorių kadrais. Dar 1926 m., kai pieninin-kystė jau buvo gerokai pasistūmėjusi pirmyn, centrams išlaikyti nuo kiekvieno eksportuoto sviesto kg buvo atskaitoma – Pieno sąjungoje (įsteigtoje 1926 m.) apie 35 ct ir „Lietūkyje" – 30 ct.

3) Negausios to laiko kvalifikuotos pieninin-kystės jėgos buvo suskaldytos tarp dviejų centrų ir neproduktyviai naudojamos – į tą pačią apylinkę važiuodavo ir vieno, ir kito centro instruktoriai.

4) Pasidalijus sviesto eksportui tarp dviejų įstaigų, į užsienį buvo eksportuojamos smulkios sviesto partijos. Tai neleido užmegzti su užsienio pirkliais patvaresnių ryšių, sviestą pagerinti ir gauti už jį geresnes kainas. Kartais abu centrai užsienio rinkose imdavo konkuruoti ir dirbtinai numušdavo mūsų sviesto kainą.

5) Pagaliau pasaulėžvalginis pieno ūkio darbuotojų susiskaldymas trukdė ir vietose racionalizuoti pieninių darbą, rūpintis produktų kokybės gerinimu ir pan. Toks susiskaldymas neigiamai veikė ir pačius pieno tiekėjus, keldamas tarp ūkininkų negeistiną vienų kitais nepasitikėjimą"[7]. Taip oficialiai argumentuojamas pieninių darbo susiskaldymo žalingumas. Su juo ūkišku požiūriu visiškai galima sutikti.

1926 m. pradžioje Lietuvos ūkininkų sąjungos pieninin-kystės skyrius virto Lietuvos pieno perdirbimo bendrovių sąjunga „Pienosąjunga", kuri savo įstatais liko susieta su Lietuvos ūkininkų sąjunga. Tas ryšys truputį vėliau formaliai buvo panaikintas. Tačiau paralelizmas neišnyko. 1926 m. antrojoje pusėje buvo pasiūlyta sudaryti visai naują centrinę organizaciją, į kurią įeitų „Pienosąjunga" ir „Lietūkio" pieninin-kystės skyrius su visomis jiems priklausančio-

[6] Žemės ūkio ministerijos metraštis. 1918–1938. – P. 55.
[7] Ten pat. – P. 55–56.

mis pieninėmis. Toks pasiūlymas buvo priimtas Žemės ūkio rūmų pieninių sukviestame suvažiavime, kuris išrinko tam tikrus atstovus iš abiejų organizacijų įstatams parengti. Taip atsirado „Centralinė Lietuvos pieno perdirbimo bendrovių sąjunga" – „Pienocentras". Pakitusioms politinėms sąlygoms veikiant (kalbama apie 1926 m. gruodžio perversmą), nuo 1927 m. sausio 1 d. pradėjusi veikti nauja sąjunga pagaliau tapo vienintele centrine kooperatinių pieninių sąjunga, kurios svarbiausias uždavinys buvo organizuoti sviesto eksportą. Taip sunkiai atsirado pieninių centralizacija, kuri mūsų sąlygomis sudarė būtiną normalaus jų veikimo sąlygą.

Kooperatinės pieninės ilgainiui tampa vienintelėmis gamyklomis, gaminančiomis sviestą eksportui, o „Pienocentras" – stambiausia kooperatine organizacija žemės ūkio pramonės srityje. Daugiau kaip trečdalis Lietuvos ūkininkų stato pieninėms pieną, kuris perdirbamas bendroje įmonėje, paskui pakliūva į „Pienocentro" sandėlius (centriniai sandėliai buvo Klaipėdoje), čia patikrinamas, jei reikia, atitinkamai laikomas, jei ne – kraunamas į laivus arba į vagonus ir siunčiamas į užsienio rinkas.

Pieninių veiklos raidą galima matyti iš šios lentelės[8]:

Metai	Pieninių skaičius	Nugriebimo punktų skaičius	Pieno statytojų skaičius	Karvių skaičius	Priimta pieno (1000 kg)	Sviesto eksportas (1000 kg)
1923	3	–	–	–	83,0	162,0
1924	24	–	–	–	1730,7	523,9
1925	97	–	–	–	9454,4	932,3
1926	211	–	–	–	25 894,2	1746,8
1927	245	251	–	–	32 340,8	2051,8
1928	254	327	17 293	56 400	402 474,7	2642,6
1929	266	660	30 338	96 772	74 712,8	4083,7
1930	272	1238	60 173	177 868	155 857,2	7356,8
1931	273	1610	71 485	216 894	196 924,0	8705,2
1932	263	1868	81 745	254 717	250 543,7	9925,7
1933	251	1825	69 496	232 721	239 307,5	9579,7
1934	221	1768	69 741	243 275	261 539,7	9671,1
1935	209	1771	76 394	274 863	315 131,1	12 154,5
1936	202	1945	85 213	306 225	388 996,5	14 629,3
1937	193	2052	91 491	311 775	420 771,5	15 058,4
1938	185	2105	101 348	353 008	484 231,8	17 238,9
1939	176	2159	106 605	367 951	499 297,1	16 332,2
1940	186	2196	90 032	310 790	382 317,3	10 685,9
1941	181				273 803,3	10 468,0

Iš lentelės matome, kad daugiausia pieninių būta 1931 metais. Po to jų skaičius mažėja ir 1936 m. pieninių lieka 176. Tik 1940 m. jų skaičius padidėja iki 186, įskaičiuojant ir Vilniaus sritį. Tačiau tai nereiškia, kad pieninių ga-

[8] Iki 1937 m. imtinai duomenys imti iš „Žemės ūkio ministerijos metraščio 1918–1938" (p. 56), o 1938–1941 m. duomenų šaltinis nenustatytas. – *Parengėjas.*

mybinis pajėgumas būtų sumažėjęs. Vietoj rankinių pieninių įsigali garinės. 1929 m. būta rankinių pieninių 138, o garinių – 118, o 1940 m. garinių būta 156, o rankinių – 7, ir 23 motorinės. Pieno surinkimui daug patarnauja pieno nugriebimo punktai, kurių skaičius nuo 1927 m. buvusio 151, 1930 m. pasiekia 1238, o 1940 m. jau buvo 2196 punktai. 1940 m. punktuose buvo priimta 74,4 proc. viso pieninėms pristatyto pieno, o tiesiog pieninėms buvo pristatyta tik 25,6 proc. 1927 m. tas santykis atrodė atvirkščiai – punktuose buvo priimta 14,3 proc., o pieninėse – 85,7 proc. pieno.

Greitomis įsteigtų pieninių likvidavimą arba sujungimą paspartino užėjusi žemės ūkio krizė ir jos sukeltas žemės ūkio gaminių kainų kritimas. Pieninei, kaip ir kiekvienai įmonei, reikia tam tikrų pastovių išlaidų – administracijos ir tarnautojų, amortizacijos, palūkanų už paskolintą kapitalą ir kt., kurios nėra proporcingos perdirbamam pieno kiekiui. Juo mažiau pieninė perdirba pieno, tuo daugiau tų išlaidų tenka vienam kg perdirbamo pieno. „Pienocentro“ surinktais duomenimis, 1000 kg pieno perdirbimas įvairiose pieninėse kainavo: 1934 m. nuo 19,43 iki 114,91 Lt; 1935 m. nuo 20,70 iki 97,43 Lt; 1936 m. nuo 17,12 iki 68,70 Lt. Gamybos išlaidų sumažinimo tikslais, pradėjus valstybei primokėti prie eksporto kainų, buvo nustatytos 1000 kg perdirbimo išlaidos 31,25 Lt. Tos bendrovės, kurių darbo išlaidos buvo didelės, turėjo jas sumažinti arba anksčiau ar vėliau likviduotis, kad nenukentėtų ūkininkai, prisijungti su aktyvais ir pasyvais prie stipresnių pieninių (1932–1937 m. iš viso susijungė arba likvidavosi net apie 100 pieninių).

Kooperatinių pieninių veiklos valstybine priežiūra ir planavimu rūpinosi 1927 m. prie Žemės ūkio departamento sudaryta vadinamoji Paruošiamoji komisija, į kurią įėjo Žemės ūkio departamento, Žemės ūkio rūmų ir „Pienocentro“ atstovai, o nuo 1933 m. ir Viešojo atsiskaitymo įmonių ir įstaigų inspekcijos bei „Žemės banko“ atstovai. Joje buvo sprendžiami pieninių ir jų punktų steigimo ir tam reikalui pašalpų skyrimo, silpnai veikiančių pieninių stiprinimo ir bevilčių pieninių likvidavimo, pieninių tarnautojų atlyginimo ir kitų išlaidų reguliavimo, grynojo pelno sunaudojimo ir veikimo rajonų nustatymo klausimai.

Ypač keblus buvo pieninių veiklos rajono reguliavimas. Iki 1933 m. pradžios punktams steigti pieninės turėdavo gauti Paruošiamosios komisijos leidimą tik tuo atveju, jei punktai norėjo gauti pašalpą. Priešingu atveju pieninės steigdavo punktus laisvai ir kartais įsibraudavo į kaimyninių pieninių veikimo sritį, tuo kenkdamos kaimyninėms pieninėms. Kadangi visiems ūkininkams aptarnauti, turint omeny ir ateitį, reikėjo išlaikyti tam tikrą pieninių tinklą, tai 1933 m. visų grietinės nugriebimo punktų priklausomumas buvo peržiūrėtas ir nurodyta, į kurią pieninę reikia vežti grietinę. Dėl konkurencijos ne vietoje įsteigti punktai buvo likviduoti. Nuo to laiko ir be pašalpų steigiami punktai turėjo gauti Paruošiamosios komisijos leidimą. Taip pat buvo užginta perkelti veikiančius punktus į naujas vietas ir priiminėti grietinę iš tų

punktų, kurie priskirti kitos pieninės rajonui. Šis pertvarkymas turėjo teigiamos įtakos pieninių veiklai, tačiau negalėjo visų silpnesnių bendrovių pastatyti ant kojų. Jos turėjo arba savo veikimą sustabdyti ir likviduotis, arba gauti didesnę paramą krizės sunkumams šalinti. Kadangi iš sąmatinių kreditų tos pieninės bendra tvarka jau buvo gavusios pašalpas, tai šiems reikalams lėšų teko ieškoti kitu būdu. 1933 09 05 Ministrų taryba nutarė sudaryti fondą silpnesnėms pieninėms remti. Į tą fondą nuo 1933 07 01 turėjo būti atskaitoma po 5 ct, vėliau iš stipresnių pieninių iki 10 ct nuo kiekvieno išvežto ar vietos rinkoje parduoto sviesto kg. Tokie atskaitymai į fondą buvo daromi iki 1935 m. spalio 1 d. ir per tą laiką buvo surinkta 1 383 155,46 Lt. Faktiškai šie atskaitymai buvo daromi iš iždo paramos pieno ūkiui remti, bet formaliai buvo atskaitomi iš sviesto kainos. Stipresnėms pieninėms reiškiant nepasitenkinimą, to fondo sudarymas buvo nutrauktas. Sudaryto fondo krizės bėdoms pašalinti nepakako, be to, atsilikusio žemės ūkio srityse buvo pajaustas tokio fondo reikalingumas pieno ūkiui plėsti. Todėl fondo sudarymas 1937 10 18 vyriausybės nutarimu buvo vėl atgaivintas. Į tą fondą iždas įmoka po 5 ct už kiekvieną išvežtą sviesto kg, o pieno perdirbimo bendrovės turi mokėti 5 ct už kiekvieną vidaus rinkoje parduotą sviesto kg. Fondas padėjo nusilpusioms bendrovėms lengviau likviduotis, o pajėgiančioms veikti – sustiprėti. Žemės bankas taip pat parėmė bendroves, nurašydamas iki 1938 m. pradžios skolų ir palūkanų už 1,45 mln. Lt. Visos tos priemonės finansiškai sustiprino pienines ir padėjo išgyventi. Pašalpų iš žemės ūkio departamento kreditų pieninėms ir jų punktams nuo 1923 m. iki 1927 m. pabaigos buvo išduota 2 957 306,41 Lt. Nuo 1928 m. pašalpos tiems reikalams buvo duodamos per Žemės ūkio rūmus, kurie nuo 1926 01 01 iki 1938 01 01 pašalpų išdavė 4 089 777,59 Lt[9]. Vadinasi, be minėtų fondų sumų ir Žemės banko nurašymų, pieninėms ir jų punktams steigti nuo 1923 iki 1938 m. pradžios išduota 7 047 084,00 Lt.

Iki 1929 m. krizės kainos už sviestą buvo gaunamos aukštos, kartais jos net prašokdavo 11 Lt už kg, o už kg pieno siekdavo 30 ct. Po to prasidėjo sviesto kainų kritimas, kuris jau skaudžiai pradėjo būti juntamas nuo 1930 m., ypač 1934 m., kai sviesto kainos pasiekė pasaulinėje rinkoje katastrofišką lygį. 1939 m. už sviestą būdavo gaunamos tokios kainos, kad atskaičius iš jų pardavimo išlaidas pieninėms likdavo tik 1,70–1,80 Lt, o ūkininkams už pieną, reikalingą 1 kg sviesto pagaminti, palikdavo nepilnas litas arba apie 3,6 ct už kg pieno. Aišku, kad tokios kainos galėjo sužlugdyti pieno ūkį. Tad, kaip ir kitose valstybėse, Lietuvos vyriausybei teko imtis priemonių sviesto kainoms palaikyti. Pirmiausia buvo susirūpinta kuo labiau mažinti pieno perdirbimo ir sviesto pardavimo išlaidas, kad gaunamos už sviestą kainos kuo didesnė dalis tektų išmokėti už pieną. 1 kg sviesto perdirbimo išlaidos buvo sumažintos iki

[9] Žemės ūkio ministerijos metraštis. 1918–1938. – P. 58–59.

1 Lt, vėliau – iki 75 ct. Taip pat buvo mažinamos ir pardavimo išlaidos – geležinkelių tarifai, šaldytuvų rinkliavos ir kt. Be to, buvo sumažintas iki 6 ct už 1 kg sviesto ir centro komisas.

Tačiau visų tų priemonių nepakako palaikyti sviesto kainai tokio lygio, kad jos nesustabdytų gamybos. Teko nustatyti pieninėms mokėtiną už pieną minimalią kainą, o gautą iš sviesto pardavimo nuostolį prisiimti iždui.

Kadangi apie 90 proc. Lietuvos sviesto būdavo eksportuojama, o tik likusioji dalis ėjo vidaus rinkai, tai vyriausybei teko imtis priemonių, kurios užsienyje pakeltų ir išlaikytų gerą Lietuvos sviesto vardą. Be pačių kooperatyvų pastangų – rūšies („rūtos“) nustatymo ir nuolatinio gamybos tobulinimo, vyriausybei teko imtis nuo 1927 11 02 sviesto kontrolės. Juridinį sviesto eksporto kontrolės pagrindą sudarė finansų ministro muito rinkliavos nustatymo už išvežamas iš Lietuvos prekes pakeitimo įsakymas (Valstybės žinios, Nr. 261, 262 ir 442). Tuo įsakymu buvo nustatyti Lietuvos eksportinio sviesto standartinių reikalavimų pagrindai.

Pagal tą įsakymą iš Lietuvos į užsienį be muito buvo galima išvežti sviestą, kuris: 1) turi ne daugiau kaip 16 proc. vandens, 2) neturi konservuojančių priemaišų, išskyrus valgomąją druską, 3) nedažytas anilo dažais, 4) neturi pasukų ir išrūgų priemaišų, 5) yra įpakuotas į standartines, švarias, naujas medines statines, dėžes arba kartonines dėžutes, 6) pilnos statinės, dėžės ir dėžutės turi nustatytą standartinį svorį ir eksportuojančios firmos ženklus bei numerius. Pagal šias taisykles paruoštą eksportui sviestą be muito buvo leidžiama išvežti per Kauno, Klaipėdos, Joniškio, Virbalio ir Panemunės muitines. Už sviestą, kuris neatitinka šių reikalavimų arba vežamas per kitas muitines imamas išvežamasis 50 Lt už 100 kg muitas. Ši tvarka nelietė pasienio gyventojų, kurie turėjo teisę be muito išsigabenti į užsienį kiekvieną kartą ne daugiau kaip 5 kg sviesto.

Sviesto eksportui prižiūrėti Žemės ūkio ministro 1927 11 02 įsakymu buvo įsteigta Valstybinė sviesto kontrolė. Tuo pat laiku buvo paskelbtos eksportuojamam sviestui įvertinti taisyklės (Valstybės žinios, Nr. 308, 325, 525 ir 590). Tomis taisyklėmis buvo nustatyta naujai įkurtos įstaigos darbo sritys ir pareigos. Valstybinei sviesto kontrolei buvo uždėta pareiga: 1) Žiūrėti, kad eksportuojamas sviestas nebūtų kuriuo nors būdu falsifikuotas; 2) Žiūrėti, kad eksportui parengtas sviestas savo rūšimi, sudėtimi, spalva, konsistencija, svoriu ir pakuote atitiktų pasaulinės rinkos nustatytus standartinius reikalavimus; 3) Teisingai nustatyti eksportuojamo sviesto rūšį ir kuo tiksliau apibūdinti jo trūkumus, apie juos informuoti pienines ir eksportininką; 4) Žymėti sviestą tam tikrais kontroliniais ženklais, kurie pasaulinėje rinkoje jį skirtų nuo kitų kraštų sviesto.

Pagal šias taisykles sviestas buvo skirstomas į tris rūšis, kurias buvo galima eksportuoti. 1936 02 17 trečios rūšies, vadinamasis ūkiškasis sviestas, į užsienį buvo uždraustas eksportuoti.

1932 09 09 buvo išleistos laikinosios sviesto ištvermingumui tirti taisyklės. Pagal jas kasmet bent vieną kartą buvo tiriamas kiekvienos pieninės sviesto ištvermingumas. Tam tikslui imamos sviesto statinės arba dėžės ir 2 savaites laikomos specialiai tam reikalui įrengtoje prie šaldytuvų kameroje pastovioje 9°C temperatūroje. Šiuo tyrimu norėta nustatyti, kaip pasikeičia sviesto kokybė, kol jis pasiekia pirkėją užsienyje, nes tiek maždaug reikia laiko, kad sviestas iš pieninės pasiektų mažmeninę parduotuvę. Be to, sviesto paklausai svarbu, kad jo gera kokybė išliktų, kol jis pateks vartotojui. Jei sviesto tyrimas parodo, kad kurios nors pieninės sviesto kokybė per 2 savaites labai pablogėja, tenka ieškoti priežasčių ir jas šalinti.

Iš pradžių sviesto kontrolės įstaiga, įsteigta Kaune, sviestą kontroliavo trijuose punktuose – Kaune, Šiauliuose ir Panemunėje. Pastačius sviesto šaldytuvus Klaipėdoje, nuo 1929 05 01 ji buvo perkelta Klaipėdon prie šaldytuvų, nes sviesto eksportas be šaldytuvų neįmanomas, todėl visas eksportui skirtas sviestas, prieš jį eksportuojant, koncentruojamas šaldytuvuose.

Kontroliuojamojo sviesto kokybė išreiškiama tam tikru punktų skaičiumi. Čia taip pat gali būti įvairių atsitikimų: punktai gali būti nurodomi kiekvieno veiksnio atskirai arba visi kartu, ir bendras punktų skaičius gali būti didesnis ar mažesnis. Tai yra vadinamasis daniškasis metodas. Pagal šią sistemą tiriant sviestą, visi kokybės veiksniai vertinami bendrai, punktų maksimumą sudaro – 15.

Valstybinė sviesto kontrolė nuolatiniais sviesto kokybės trūkumų konstatavimais paskatino pienines nuolatos tobulinti gamybą ir gerinti sviesto kokybę. Tą rodo ir kontrolės duomenys[10]:

Metai	I rūšies, %	II rūšies, %	III rūšies, %	Netinkamas eksportuoti, %
1928	16,85	45,30	36,28	1,57
1932	45,34	45,53	8,10	1,03
1937	87,25	11,88	–	0,87
1939*	80,3	19,2	–	0,5
1940*	83,4	16,2	–	0,4
1941*	72,7	22,4	3,7	1,2

* Sviesto kontrolės biuletenis, 1941 m. X–XII, Nr. 10–12. 26 p.

Pieno perdirbimas į sviestą Lietuvoje nuo 1923 m. iki 1940 m., nors valstybei kainavęs nemažai lėšų, padarė didelę pažangą. 1924–1939 m. už eksportuotus pieno produktus, daugiausia sviestą, gauta 502,3 mln. litų. Tai buvo antroji suma po kiaulienos ir gyvų kiaulių eksporto sumos (650,9 mln. Lt) per tą laiką. Už eksportuojamą linų pluoštą bei sėmenis buvo gaunama daugiausia pinigų. Bendrojo eksporto požiūriu, pieno produktų eksporto vertė išaugo

[10] Žemės ūkio ministerijos metraštis. 1918–1938. – P. 74.

nuo 1,6 proc. bendrojo eksporto sumos 1927 m. ir 4,1 proc. – 1928 m. iki 21 proc. (1936 m. – 19, 1937 m. – 20, 1938 m. – 22, 1939 m. – 21 proc.).

Iš sąskaitybinių ūkių duomenų matyti, kad pajamos iš gyvulių ūkio sudarė 1937–1938 ir 1938–1939 m. 59–54 proc. visų ūkio bruto pajamų ir 64–63 proc. visų kasos pajamų. Pajamos vien tik iš pieno ūkio sudarė 18–17 proc. visų bruto pajamų ir 23–22 proc. kasos pajamų. Pajamos iš gyvulių ūkių buvo didžiausios, o pieno ūkio pajamos, nors ir nebuvo didžiausios, bet gaunamos daugiausia vasarą, kai iš kitų ūkio šakų pajamos sumažėja.

Sūrio gamyba. Iš pieno gaminamas Lietuvoje ne tik sviestas, bet ir kiti produktai. Iš jų svarbiausią vietą užima sūrio gamyba. Tačiau palyginti su sviesto gamyba sūriams gaminti tenka labai maža dalis. 1941 m. sūriams gaminti sunaudota 2,98 mln. kg, arba 1,09 proc. statomo į pienines pieno. Žinoma, čia neįskaičiuotas tas pieno kiekis, kurį ūkininkai sunaudoja naminiam (daugiausia baltajam) sūriui gaminti. Kadangi sūriai ūkininkui yra vienas svarbiausių maisto produktų, tai ir pieno jiems gaminti nemažai suvartojama. Naminius sūrius parduodavo tik vietos rinkoje gamintojai tiesiogiai vartotojui.

Sūrių gamyklų Lietuvoje prieš Didįjį karą buvo keletas. Tuomet net buvo siūloma atgaivinti „lietuviškojo sūrio“ gamybą, kuris „turi gerą skonį ir žinovų labai vertinamas, kaip maloniai pikantiškas ir kvapnus“. Po Didžiojo karo ir Lietuvoje atsirado daugiau sūrinių, kurios gamino daugiausia olandiškuosius (Edamo) ir bakšteino sūrius. Dėl nepalankių sūrio eksporto sąlygų sūrių gamyba neišsiplėtė ir jie daugiausia buvo parduodami vietos rinkoje.

Iš Lietuvos (daugiausia Klaipėdos krašto) nuo 1927 m. buvo eksportuota tokie sūrių kiekiai:

Metai	Tonos	Vertė, 1000 Lt	Metai	Tonos	Vertė, 1000 Lt
1927	628,9	2418,0	1934	997,4	2312,6
1928	698,5	2719,5	1935	225,1	396,7
1929	582,0	2378,0	1936	441,1	817,0
1930	876,0	3170,0	1937	416,6	739,6
1931	1136,3	3555,1	1938	908,9	1665,4
1932	789,5	1975,2	1939	108,3	198,7
1933	742,1	1911,5			

1939 m. sūrio eksporto sumažėjimą tenka aiškinti Klaipėdos krašto atkirtimu. Iš eksportuojamų kiekių „Pienocentrui“ tekdavo palyginti nedideli kiekiai, kuriuos jis pats gamindavo savo pieninėse.

1941 m. pradžioje be „Pienocentro“ nuosavų ir nuomojamų (2–4) sūrinių Lietuvoje veikė apie 70 privačių sūrinių. Sovietiniais laikais, pradėjus įmones nacionalizuoti, privačių sūrinių savininkai, pabūgę nacionalizacijos, pradėjo sūrines likviduoti. Geresnes privačias sūrines nupirko pieno perdirbimo bendrovės. Likusioms privačioms sūrinėms buvo nustatyta tvarka registruo-

tis ir veikti. Tačiau sūrinių savininkai, visą laiką dirbę be jokios iš šalies kontrolės, pabūgo šio nutarimo ir dar sparčiau ėmė savo sūrines likviduoti. Per trumpą laiką dalis jų buvo visiškai likviduota, o apie 30 jų perėmė pieno perdirbimo bendrovės. 1941 m. gruodžio 31 d. pieno perdirbimo bendrovės ir „Pienocentras" turėjo 32 sūrines, o 1939 m. gruodžio 31 d. – vos tik 3. Daugumas tų sūrinių buvo mažos, be specialiai pritaikytų pastatų, su blogais techniniais įrengimais ir be pieno pasterizacijos. Didelę modernišką sūrinę 1942 m. „Pienocentras" baigė rengti Šėtoje (Kėdainių apskr.).

Daugiausia sūrių iš Lietuvos buvo eksportuojama į Vokietiją. Mėginta siųsti taip pat į JAV, Prancūziją, Palestiną, Belgiją. Kadangi sūrių gamyba tiek Klaipėdos krašte, tiek Lietuvoje nebuvo centralizuota, tai, eksportuojant sūrį, teko susidurti su dideliu sūrių spalvos, formos, pagaminimo laiko ir skonio įvairumu bei pakuotės netobulumu. Iš sūrinių gautus sūrius tekdavo surūšiuoti ir perpakuoti.

1941 m. kooperatinėse sūrinėse buvo pagaminta 240,2 tonos išnokusio sūrio. Buvo gaminamas vien tik olandiškasis sūris, tik trys sūrinės gamino bakšteino sūrį.

Iš kitų iš pieno gaminamų produktų tenka paminėti kazeiną, gaminamą iš nugriebto pieno klijams ir galalitui, iš kurio gaminami įvairūs galanterijos dalykai (sagos, šukos, elektros jungtukai ir kt.) gaminti. Lietuvoje buvo gaminamas rūgštus kazeinas, tinkamas tik klijams, fanerai klijuoti gaminti. 1939 ir 1940 m. veikė prie pieninių keturios, 1941 m. – trys kazeino gamyklos, kurioms nereikėjo sudėtingų įrengimų.

1940 m. prie Kauno „Pienocentro" pieninėse, veikusiose Kelmės, Klausučių ir Pandėlio kazeino gamyklose, pagaminta 49, o 1941 m. – 47,45 tonos kazeino.

Kauno „Pienocentras" gamino pieno miltelius, kondensuotą pieną, valgomuosius ledus, kefyrą, jogurtą. Šie produktai buvo tiekiami vien tik vidaus rinkai, nors pieno milteliai ir kondensuotas pienas galėjo būti ir eksportuojami.

„Pienocentras" ir kai kurios vietinės bendrovės turėjo savo mažmeninio paskirstymo aparatą didesniuose centruose, kur produktai būdavo tiesiogiai parduodami vartotojams 1932 m. Kaune buvo parduota 2520 tūkst. kg pieno, 501,6 tūkst. kg sviesto, 305,6 tūkst. kg grietinės, 40,9 tūkst. kg sūrio, 1,62 mln. kiaušinių; 1940 m. – 5270 tūkst. kg pieno, 1629,9 tūkst. kg sviesto, 1,111 tūkst. kg grietinės, 178,7 tūkst. kg sūrio ir 9,29 mln. kiaušinių. 1941 m. Vilniuje pieno buvo parduota – 3125 tūkst. kg, sviesto – 2646,9 tūkst. kg, grietinės – 251,8 tūkst. kg, sūrio – 47,53 tūkst. kg, kiaušinių – 7,27 mln.

Vietinio pieno produktų tinklo organizavimas, be abejonės, prisidėjo prie vidaus pieno produktų paklausos padidėjimo, o ypač jų kainų suvienodinimo įvairiais sezonais.

Pieno produktų geresniam suėmimui 1941 11 21 buvo išleistas potvarkis (Amtsblatt, 1941, Nr. 10) „dėl pieno separatorių ir sviestui gaminti prietaisų

konfiskavimo", pagal kurį pieno gamintojai turėjo iki 1941 12 31 atiduoti atitinkamoms pieninėms visus pieno separatorius ir sviestui gaminti įrankius arba bent separatorių būgnus. Atidavimą turėjo prižiūrėti „Pienocentras". Pieninės tuos įrankius turėjo tinkamai saugoti ir laikyti užrakintus.

Kiaušiniai

Kiaušiniai tarpvalstybinės ir net vidaus platesnės rinkos objektu tampa tik susidarius dideliems stambiems vartojamiems centrams ir patobulėjus susisiekimui. Kiaušiniai vartojami maistui, maisto pramonei ir ypač cheminės pramonės reikalams. Jų pardavimas reikalauja tam tikros organizacijos, kuri pagaliau susidarė daugiausia Danijoje ir buvo perimta kitų šalių. Dar rusų carinės okupacijos laikais Lietuvos ūkininkai augino vištas ir jų kiaušinius pardavinėdavo gana primityviais būdais, panašiai kaip ir Vakarų Europos šalyse prieš sutvarkant kiaušinių gamybą ir pardavimą. Pats pardavimas priklausė moterims, kurios kiaušinius mainydavo karabelninkams, keliaujantiems žydeliams už įvairius menkniekius arba nešdavo į artimiausią miestelį ir ten išmainydavo į reikiamus daiktus. Aišku, kad tokiomis sąlygomis apie teisingą kainą kalbėti netenka. Kiaušiniai būdavo parduodami pagal skaičių, neatsižvelgiant į jų rūšį. Tokia tvarka buvo visoje Rusijoje, kur kiaušinių eksportas užėmė labai svarbią vietą (trečią vietą – po grūdų ir miško medžiagų) ir išveždavo už dideles sumas. Pvz., 1909 m. kiaušinių buvo išvežta už 62,27 mln. rublių. Carinėje Rusijoje kiaušinių eksportas nebuvo sutvarkytas. Menkas produktas – menka buvo gaunama už jį kaina. 1903 m. Londone Rusijos kiaušinis kainavo 1,5 kapeikos (= 7,5 cento). Jis buvo pigesnis už Danijos. Tarpininkai gaudavo nemenką pelną (kai kuriais skaičiavimais per brangus buvo tarpininkų patarnavimas – valstiečiams jis kainuodavo apie 14 mln. rb, be to, už menką kiaušinių ruošimą rinkai ūkininkai negaudavo apie 9 mln. rb). Anais laikais panaši kiaušinių pardavimo tvarka buvo ir Lietuvoje. Ne ką geresnė tapo ir pirmaisiais nepriklausomybės metais, kai kiaušiniai turėjo neblogą kainą ir lengvai galėjo būti eksportuojami. Kiaušinių eksportą iš Lietuvos gali parodyti ši lentelė[11]:

Metai	Eksportuota kiaušinių (1000 vnt.)	Jų vertė (1000 Lt)	% bendrojo eksporto vertė
1922	100 849	3587,2 Lt ir 997 mln. markių	25,0
1923	85 985	15 102,6	10,3
1924	84 720	19 938,1	7,7

[11] Žemės ūkio ministerijos metraštis. 1918–1938. – P. 60.

P. S. 1938–1941 m. duomenys imti iš nenustatyto šaltinio. – *Parengėjas.*

Metai	Eksportuota kiaušinių (1000 vnt.)	Jų vertė (1000 Lt)	% bendrojo eksporto vertė
1925	64 976	14 872,0	6,2
1926	69 442	13 575,1	5,4
1927	64 193	10 943,6	4,5
1928	64 653	14 435,4	5,7
1929	55 509	12 793,8	4,0
1930	55 188	11 891,6	3,9
1931	60 998	10 044,6	4,1
1932	45 790	6278,4	3,3
1933	28 796	3285	2,0
1934	19 247	1744,1	1,2
1935	27 798	2116,7	1,4
1936	67 184	4870,7	2,6
1937	77 064	5922,8	2,9
1938	88 515	7832,6	3,4
1939	99 263,5	8196,0	4,0
1940	76 905,7	8295,9	–
1941	29 700	–	–

Iš šios lentelės matome, kad 1922 m. kiaušinių eksportuota net per 100 mln. Jų vertė sudarė 25 proc. viso Lietuvos eksporto vertės. Po to kiaušinių eksportas ima mažėti ir 1934 m. išvežta tik 19,24 mln. kiaušinių už 1,74 mln. Lt, o jų bendrojo eksporto vertė pradeda taisytis ir 1939 m. pasiekia maksimalią sumą 99,26 mln. vienetų už 8,20 mln. Lt ir 4,0 pasiekia maksimalią sumą 99,26 mln. vienetų už 8,20 mln. Lt ir 4,0 proc. eksporto vertės.

Eksporto sumažėjimui turėjo reikšmės ne tik prasidėjus ryšium su pasauline ekonomikos krize bendras kainų kritimas, bet ir nepatenkinama eksporto organizacija: 1) supirkinėjimas kiaušinių vienetais, neatsižvelgiant į kiaušinių rūšį; 2) nenustatyta kiaušinių rūšis ir nepritaikyta rinkos reikalavimams ir 3) eksporto koncentravimas vienoje rinkoje, nekreipiant reikiamo dėmesio į kitas rinkas. Po Didžiojo karo Lietuvoje kiaušinius supirkinėjo ir eksportavo apie 30 privačių eksporto firmų per daugelį agentų. Superkami kiekiai pasiskirstydavo tarp daugelio pirklių mažais kiekiais, o tai didino supirkimo išlaidas. Už visokius kiaušinius buvo mokamos vienodos kainos, dėl to rinkon pakliūdavo daug netinkamų kiaušinių. Eksportininkai kiaušinius taip pat nepatenkinamai gerai paruošdavo eksportui. Kol pasaulinėje rinkoje buvo jaučiamas kiaušinių trūkumas, buvo galima parduoti ir netinkamus rinkai kiaušinius. Atsiradus pasaulinėje rinkoje didesnei kiaušinių pasiūlai, pirkėjas kaskart pradėjo kelti didesnius reikalavimus kiaušinių rūšiai, o neatitinkančius reikalavimų kiaušinius neproporcingai žemai vertindavo. Taigi lietuviški kiaušiniai užsienyje pigiai kainuodavo. Atmetus tarpininkavimo išlaidas, ūkininkui tekdavo tokia kaina, kuri neskatindavo kiaušinių gamybos ir jų rinkoje turėjo mažėti.

Eksporto koncentravimas vienoje rinkoje taip pat nepalankiai veikė gaunamas kainas. Esant krašte daugybei eksportininkų, buvo labai sunku kiaušiniams

nius geriausiai paskirstyti atskiroms rinkoms. Dažniausiai kiaušiniai buvo siunčiami ten, kur atsitiktinai gaudavo geresnę kainą. Todėl mūsų krašto kiaušinių eksportas priklausydavo nuo vienos kurios rinkos. Be to, tarp Lietuvos kiaušinių eksportininkų geresnėse rinkose pasireikšdavo tarpusavio konkurencija, o tai kiaušinių kainas dar labiau numušdavo. Kiaušinių eksportą neigiamai veikė dar ir tai, kad kiaušinių supirkimas ir jų eksportas nebuvo vienodai pastovus. Užsienio rinkose konjunktūrai pagerėjus, kiaušinių supirkimas atgydavo, konjunktūrai pablogėjus – vėl sustodavo. Toks kiaušinių pardavimo netikrumas taip pat vertė ūkininkus mažinti jų gamybą.

Kiaušinių prekybos nenormalumus, kaip jau buvo minėta, iškėlė deleguoti į Angliją Žemės ūkio ministerijos atstovai. Šiuos nenormalumus šalinti ir racionaliais pagrindais tvarkyti kiaušinių eksportą 1923 m. ėmėsi šiauliškis „Gamintojas". Kooperatyvai „Gamintojui" kiaušinius turėjo pirkti ne vienetais, kaip iki tol buvo daroma, bet pagal svorį, – kainos buvo nustatomos už kiaušinių kilogramą. Kooperatyvo surinkti kiaušiniai buvo siunčiami į „Gamintojo" priėmimo punktą, kur jie būdavo peršviečiami tam tikrais aparatais, norint atskirti šviežius nuo senų. Eksportui jie buvo rūšiuojami pagal Anglijoje priimtą sistemą. Kiaušiniai buvo skirstomi į 6–7 rūšis, atsižvelgiant į jų didumą, kartais ir lukšto spalvą. Kiekvienas kiaušinis buvo žymimas. Visas kiaušinių eksportas buvo taikomas Anglijos rinkai. Taip tvarkomas eksportas greitai davė teigiamų rezultatų. 1924 m. už „Gamintojo" eksportuojamus kiaušinius Londone buvo mokama iki 3 šilingų už 120 kiaušinių brangiau negu už kitus iš Lietuvos importuojamus kiaušinius. Tie trys šilingai tuomet sudarė apie 5 centų skirtumą vienam kiaušiniui. Iš to aišku, kiek tautos ūkis turėjo nuostolių dėl nesutvarkyto kiaušinių eksporto. Kiaušiniams tikrinti ir rūšiuoti buvo įsteigti du punktai – Šiauliuose ir Mažeikiuose. 1923 m. buvo išvežta Londonan 399 dėžės (po 1440 kiaušinių), 1924 m. – 1844, 1925 m. – 2587 ir 1926 m. – 804 dėžės. Mažne visą tą laiką kiaušiniai buvo eksportuojami su nuostoliais, nors jų kainos buvo aukštesnės. 1) „Gamintojui" brangiai kainavo eksporto aparatas; 2) Svetimtaučiai specialistai buvo brangiai apmokami, o dar nepatyrę darbininkai dirbo neproduktyviai; 3) Įpakavimo medžiaga buvo daug geresnė, bet ir kur kas brangesnė už privačių firmų vartojamą; 4) Didelis procentas senų, sugedusių kiaušinių ir 5) Bene svarbiausia priežastis buvo didelė konkurencija, kurią sukėlė kiaušinius eksportuojančios firmos, nenorėdamos užleisti „Gamintojui" savo vietos. Mūsų ūkininkės tuomet dar nesuprato kooperatyvų pastangų padėti joms, – labai dažnai jos parduodavo didesnius kiaušinius pirkliams vienetais, o pirklių atrinktus, mažesnius, nešdavo kooperatyvui. Be to, pasirodė neaiškumų ir svetimšalių specialistų darbe ir juos teko atleisti. 1926 m., nepakeldamas finansinių sunkumų, „Gamintojas" nutraukė kiaušinių eksportą, atlikęs kiaušinių pardavimo racionalizacijos pionieriaus vaidmenį.

Tolesnės teigiamos įtakos kiaušinių eksportui turėjo prisitaikymas jau „Gamintojo" pramintais takais prie užsienio rinkos standartinių reikalavimų, o tai buvo padaryta įvedus valstybinę kiaušinių eksporto kontrolę.

Kiaušinių eksporto kontrolė pradėta 1929 metais. Iki 1936 m. kovo 15 d. jį formaliai kontroliavo Prekybos departamentas, o faktiškai – Prekybos ir pramonės rūmai per tų rūmų kiaušinių sekciją. Vadinasi, kiaušinių eksporto kontrolė pateko į tų pačių kiaušinių eksportininkų rankas, dėl to ir kiaušinių eksporto kontrolieriai priklausė nuo kiaušinių eksportininkų. Tai kėlė abejojimų kontrolės objektyvumu. Todėl, susitarus su finansų ministru, kiaušinių eksporto kontrolė nuo 1936 03 15 buvo perduota Žemės ūkio departamentui.

Kiaušinių, kaip ir sviesto, kontrolė buvo atliekama pagal finansų ministro 1929 05 01 įsakymą apie muitų rinkliavos pakeitimą (Valstybės žinios, Nr. 298) ir to įsakymo 1931 ir 1933 m. papildymą – pakeitimą (Valstybės žinios, Nr. 358, Nr. 414 ir Nr. 426) bei pagal žemės ūkio ministro 1936 02 25 išleistąsias kiaušinių kontrolei atlikti taisykles. Kiaušinių eksporto kontrolės pagrindą sudarė finansų ministro 1929 m. įsakymas, kuriuo nustatomos sąlygos kiaušiniams išvežti be muito. Svarbiausios tų sąlygų buvo šios:

1. Kiaušiniai turėjo būti išvežami per Kauno, Virbalio, Klaipėdos, Pagėgių, Panemunės, Smalininkų, Joniškio, Lūšės muitines ir Lietuvos pereinamąjį punktą;

2. Jie turėjo būti surūšiuoti pagal svorį ir rūšį;

3. Turėjo būti įpakuoti naujose, sausose, be kvapo medžio drožlėse ir sudėti į naujas šablonines švarias dėžes su tam tikrais įrašais;

4. Turėjo būti vežami ne mažesnėmis kaip 25 dėžių arba 50 pusdėžių partijomis nuo balandžio 1 d. iki spalio 31 d. ir 10 dėžių arba 20 pusdėžių nuo lapkričio 1d. iki kovo 31 dienos.

Kiaušiniai turėjo būti surūšiuojami į dvi rūšis: a) pirmąją rūšį, t. y. šviežį, sveiki, be gedimo dėmių ar dėmių, švarūs, neplauti, permatomi, nusekę ne daugiau kaip 5 mm; trynys neprislinkęs prie kevalo plėvės, lukštas netrūkęs; kiekvienas kiaušinis ne lengvesnis kaip 45 g; b) antroji rūšis – t. y. šviežį, sveiki, švarūs, neplauti, be gedimo dėmių ar žymių, permatomi, nusekę ne daugiau kaip 8 mm; lukštas netrūkęs, kiekvienas kiaušinis ne lengvesnis kaip 45 g. Be to, kiaušiniai turėjo būti surūšiuoti pagal vienodą svorį, laikantis nustatytų standartų (120 kiaušinių svoris Anglijos svarais – libsais), būtent[12]:

18	lbs	–	per	66	g	svorio	kiekvienas	kiaušinis
17	„	–	„	61–66	g	„	„	„
15,5	„	–	„	55–61	g	„	„	„
14	„	–	„	50–55	g	„	„	„
13	„	–	„	47–50	g	„	„	„
M	rūšis	–	„	45–47	g	„	„	„

[12] Žemės ūkio ministerijos metraštis. 1918–1938. – P. 75.

Kiaušiniai turėjo būti pakuojami į nustatyto didumo dėžes. Dėžių talpumas: pilnos dėžės – 1440 kiaušinių, pusdėžės – 720 ir ketvirtadalio dėžės – 360 kiaušinių. Dėžės turėjo būti visai naujos, nenaudotos, švarios, sausos, padarytos iš sausų, lygiai ir švariai pjautų arba obliuotų lentų. Ant dėžės turėjo būti pažymėta kiaušinių rūšis („I Quality" arba „II Quality"), markė (120 kiaušinių svoris lbs), taros svoris ir kiti reikalingi įrašai. Taip pat ant kiekvienos dėžės turėjo būti pažymėta Prekybos departamente įregistruotos firmos ženklas ir lietuviška kiaušinių kilmė žodžiais – „Lithuanian eggs". Kiaušinių kilmė taip pat turėjo būti pažymima ir ant kiekvieno kiaušinio žodžiu „Lietuva" arba „Lithuania".

Kiaušinių rūšiavimą ir pakavimą turėjo prižiūrėti firmos sandėliuose tam reikalui skirti asmenys – kontrolieriai. Kontrolieriai dėl tų kiaušinių, kurie surūšiuoti ir supakuoti pagal nurodytus reikalavimus ir juos atitinka, duoda eksportininkams eksporto liudijimus, o ant pakuotės prilipina kontrolės ženklą. Ant ženklų turi būti lietuvių ir anglų kalbomis šie įrašai – „Valstybės kiaušinių kontrolės tikrinta". Kiaušinių partijos, apklijuotos tokiais kontrolės ženklais ir turinčios kontrolės liudijimus, leidžiamos išvežti be muito. Kontrolės išlaidos už kiekvieną dėžę 1,20 Lt, pusdėžę – 0,60 ir ketvirtadalį dėžės – 0,30 Lt apmokamos eksportininkų.

Tačiau vien kontrolės įvedimas kiaušinių eksporto nepataisė ir pastebimiau iš vietos neišjudino. Teko imtis kainų reguliavimo priemonių. Tam tikslui Ministrų tarybos 1935 03 15 ir 1936 02 11 nutarimais buvo pavesta žemės ūkio ir finansų ministrams nustatyti kiaušinių supirkimo tvarką ir nustatinėti mokėtinas ūkininkams už kiaušinius įvairiais sezonais, atsižvelgiant į rinkos konjunktūrą, kainas taip, kad tos kainos ūkininkams nebūtų nuostolingos. Be to, kiaušinių supirkimą nustatytomis tvirtomis kainomis leista pavesti „Pienocentrui". Remiantis tuo nutarimu žemės ūkio ir finansų ministrų buvo išleistos kiaušinių supirkimo ir realizavimo taisyklės.

Pagal tas taisykles „Pienocentras" turėjo supirkinėti kiaušinius tiesiog iš ūkininkų per steigiamus prie žemės ūkio organizacijų kiaušinių supirkimo punktus. Supirkimo punktuose kiaušiniai iš ūkininkų turėjo būti supirkinėjami pastoviose, dengtose patalpose. Iš ūkininkų turėjo būti pastoviai perkami visų dydžių, tinkantys eksportui, bet tik švarūs, švieži ir neplauti I rūšies kiaušiniai. Be to, kiaušiniai turėjo būti perkami ne pagal skaičių, bet pagal svorį. Todėl kiaušinių supirkimo punktai turėjo turėti prietaisų kiaušiniams peršviesti ir sverti.

Kiaušinių supirkimo punktuose ūkininkams už kiaušinius turėjo būti mokamos nustatytos kainos. Mokėtinos ūkininkams kainos nustatomos atskirais įstatymais, atsižvelgiant į kiaušinių rinkos konjunktūrą, žemės ūkio ministrui susitarus su finansų ministru. Taisyklių vykdymo priežiūra buvo pavesta apygardų, apskričių ir rajonų agronomams.

Supirktus kiaušinius „Pienocentras" realizuodavo vidaus rinkoje ir eksportuodavo. Vidaus rinkoje „Pienocentras" kiaušinius turėjo realizuoti kainomis ne žemesnėmis už jų savikainą. Kiaušinių perteklių „Pienocentras" turėjo eksportuoti kuo patogiausiomis kainomis. Apie rinkų konjunktūrą „Pienocentras" turėjo informuoti Žemės ūkio ministeriją ir kiaušinius parduoti tik gavęs jos pritarimą. Vadinasi, buvo nustatyta tokia pat tvarka kaip ir grūdams parduoti „Lietūkiui".

Už kiaušinių supirkimą, į sandėlius surinkimą ir pardavimą kiaušinių supirkimo punktams ir „Pienocentrui" buvo nustatytas toks minimalus uždarbis, kad apmokėtų būtinas išlaidas su nedideliu pelnu. Toks uždarbis kiaušinių supirkimo punktams buvo nustatytas nuo 1935 03 17 iki 1935 05 19 po 1,25 ct ir nuo 1935 05 20 iki 1935 05 31 po 1 centą kiekvienam į „Pienocentro" sandėlius pristatytam kiaušiniui; pradedant nuo 1935 06 01 iki 1936 08 26 – po 17,5 ct, 1935 08 26 iki 1937 05 18 – po 20 ct, o nuo 1937 05 18 ir toliau – po 19 ct kiekvienam į „Pienocentro" sandėlius pristatytam kiaušinių kilogramui. „Pienocentrui" šioms išlaidoms apmokėti buvo nustatyta: nuo 1935 03 17 iki 1935 05 31 po 0,75 ct už kiekvieną kiaušinį, o pradedant nuo 1935 06 01 iki 1936 02 27 – po 13,13 ct, nuo 1936 02 27 iki 1936 05 18 – po 13 ct, nuo 1937 05 18 iki 1937 07 01 – po 14 ct ir nuo liepos 1 d. mokama po 15,5 ct už kiekvieną kiaušinių kilogramą. Be to, kiaušinius eksportuojant, iš gaunamos už juos kainos „Pienocentrui" leidžiama imti faktines pardavimo išlaidas nuo centrinių eksportinių sandėlių iki pirkėjo užsienyje: frachto, draudimo, muito, įvairių rinkliavų ir kt. išlaidas. Likusi gaunamos kainos dalis turi tekti ūkininkams už kiaušinius mokėti.

Atsižvelgiant į sezono ir užsienio rinkos konjunktūrą, ūkininkams už kiaušinius buvo mokama: 1935 m. nuo kovo 17 d. iki birželio 1 d. – nuo 4 iki 6 ct už kiaušinį, o nuo birželio 1d. iki metų pabaigos – nuo 0,85 Lt iki 1,70 Lt už kilogramą, 1936 m. – nuo 1 iki 2 Lt ir 1937 m. – nuo 1,15 iki 1,75 Lt už kilogramą[13]. 1935–1939 m. „Pienocentras" supirko kiaušinių:

Metai	Supirkimo punktai	Kiaušinių skaičius (1000 vnt.)
1935	196	34 247,2
1936	240	78 349,0
1937	291	88 095,0
1938	305	101 593,0
1939	322	114 403,0
1940	307	100 227,0
1941	252	49 368,0

[13] Žemės ūkio ministerijos metraštis. 1918–1938. – P. 61.

Vietinių kiaušinių supirkimo aparatą sudarė šios organizacijos:

Metai	Pieninės	Žemės ūkio kooperatyvai	Kiti	Iš viso
1935	109	55	28	196
1936	120	71	49	240
1937	120	89	82	291
1938	109	111	85	305
1939	133	98	91	322
1940	94	100	113	307
1941	117	131	4	252

Iki 1940 m., kaip matome iš lentelių, kiaušinių supirkimas didėjo, taip pat didėjo ir vietinis surinkimo aparatas. 1940 m. kiaušinių supirkimo sezonas dėl šaltos žiemos prasidėjo vėlai, tik apie balandžio mėn. Vėlesniam kiaušinių supirkimui jau darė neigiamos įtakos bolševikų patvarkymai ir ištikęs karas. „Pienocentras“, atkritus Klaipėdai, kiaušiniams laikyti, rūšiuoti ir paruošti pardavimui turėjo 6 kiaušinių centrinius sandėlius: Kaune, Vilniuje, Šiauliuose, Panevėžyje, Tauragėje ir Kretingoje. Metų pabaigoje, bolševikams užėmus Kretingos kiaušinių sandėlį, iš Kretingos jis buvo perkeltas į Mažeikius.

1940 m. „Pienocentras“ Kaune ir Šiauliuose įrengė kiaušiniams konservuoti 5,5 mln. kiaušinių talpumo duobes.

Paskutiniais metais kiaušiniai buvo eksportuojami į Angliją, Vokietiją, Italiją, Čekoslovakiją, Šveicariją ir Sovietų Sąjungą. Nuo 1940 m. rugsėjo mėn. kiaušiniai buvo eksportuojami tik į Sovietų Sąjungą.

Ne visose Lietuvos srityse vienodai buvo paplitęs vištų ūkis. Daugiausia kiaušinių būdavo superkama Žemaitijoje – Tauragės, Raseinių, Mažeikių, Šiaulių, Kretingos ir Telšių apskrityse, mažiausiai – Kauno, Seinų, Trakų ir Zarasų apskrityse.

Lietuviškų eksportinių kiaušinių rūšį gali apibūdinti šie duomenys:

	1936 m.	1937 m.
17–18 lbs	24,9	27,3
15,4 „	42,1	43,4
14 „	27,8	26,6
13 „	4,6	2,5
M rūšis	0,6	0,2
Iš viso	100	100

Apie 70 proc. eksportuojamų kiaušinių buvo didesnio svorio – 50–55 g ir tik apie 3 proc. – mažo svorio – 45–50 g. Nors kiaušinių eksporto taisyklės leido eksportuoti be muito I ir II rūšies kiaušinius, bet šiais metais kontrolės buvo rasti ir eksportuoti tik I rūšies kiaušiniai.

Kiaušinių tvirtų kainų palaikymas valstybės iždui yra kainavęs (1000 Lt)[14]:

1935 m.	211,4 Lt
1936 m.	1594,8 Lt
1937 m.	1667,4 Lt

Šias sumas taip pat kaip ir sviesto kainoms palaikyti, tenka laikyti žemės ūkio racionalizacijai aukomis, kurios ilgainiui turėjo būti lengvai amortizuojamos, tautos ūkio pajamų padidėjimu iš paukščių ūkio, kuris Lietuvoje turi plačių perspektyvų plėstis, palyginti su artimų žemės ūkio sąlygų šalimis. Pvz.: 1938 m. Danija eksportavo 93 484 tonas kiaušinių (1928–1932 m. vidutiniškai per metus 54 158 tonas), Airija – 32 702 tonas, Olandija – 88 288, Lenkija – 29 092, Lietuva – 4788 tonas (1928–1932 m. vidutiniškai per metus 3031 t). Tad mūsiškis kiaušinių eksportas po keliolikos metų galėjo būti bent dešimteriopai didesnis. Kiaušinių eksporto vertė 1924–1939 m. pagal dydį užėmė ketvirtąją vietą ir siekė 148,6 mln. Lt.

Reicho komisaras Rytų kraštui 1941 11 21 potvarkiu (Amtsblatt, 1941, Nr. 10) pavedė surinkti kiaušinius „Pienocentrui" panašia tvarka kaip gyvulius. Kiaušiniai turėjo būti superkami pagal svorį, jei nepadarytos išimtys iš tos taisyklės.

Nuo 1941 m. lapkričio 15 d. iki 1942 m. sausio 22 d. kiaušinių gamintojo kaina buvo nustatyta visoms kiaušinių rūšims (nerūšiuotiems) 1,20 Rm už 1 kg. Kiaušinių prekybai buvo nustatytos tokios kainos:

	Didmeninė kaina už 100 vnt.	Mažmeninė kaina už 100 vnt.
a) Visai šviežiems		
Dideli, daugiau kaip 60 g	8,0	9,0
Vidutiniai, 50–60 g	7,5	8,5
Maži, mažiau kaip 50 g	6,5	7,5
b) Šviežiems		
Dideli, daugiau kaip 60 g	7,5	8,5
Vidutiniai, 50–60 g	7,0	8,0
Maži, mažiau kaip 50 g	6,0	7,0

„Gamintojo kainos" turėjo būti suprantamos kaip „franko surinkimo punktas". „Didmeninės kainos" – „franko mažmenininko namai".

[14] Žemės ūkio ministerijos metraštis. 1918–1938. – P. 62.

Gyvuliai ir paukščiai

Pajamos iš gyvulių ūkio Lietuvos ūkininkams sudaro didžiausią pajamų šaltinį. 1939–1937 m. Žemės ūkio rūmų sąskaitybos ir Ekonomikos biuro duomenimis, jos siekė 59–57 bruto pajamų ir 64–56 proc. kasos pajamų, įskaičiuojant į jas ir pajamas iš pieno ūkio. Todėl jau vien dėl to gyvulių ir gyvulininkystės produktų supirkimas sudaro svarbią mūsų tautos ūkio problemą. Be to, šių produktų gamybos plitimas neišvengiamai yra susijęs su tinkamo jų pardavimo organizavimu, dažnai neišvengiamai susijusiu su tam tikru perdirbimu ir gyvulių produktų išlaikymu. Kaip pieno produktų, taip pat ir kitų gyvulių produktų ir pačių gyvulių rinkos likimas labai priklauso nuo artimo eksportininkų ar pirklių santykio su pačiu gamintoju. Kartais perdirbėjui ar eksportininkui tenka daryti įtakos arba tiesiog padėti gamintojui pateikti tinkamą produktą.

Gyvulių ir jų produktų (apie pieno produktus kalbėjome atskirai) prekybos carinės Rusijos okupacijos laikais ir pirmaisiais nepriklausomybės metais buvo vien tik privačių pirklių žydų rankose. Mugėse ir gyvulių turguose jie sudarydavo kompaktinį bloką ir savo noru diktuodavo kainas. Visos pastangos įsiterpti kitiems į tą rinką visados sutikdavo smarkų pasipriešinimą. Kadangi raguočių mėsos prekyba buvo taip pat žydų rankose, tai gamintojui iškildavo tikra nenugalima tvirtovė. Vienas iš Lietuvos kooperacijos pionierių (J. Ivanavičius) dar prieš Didįjį karą tuo reikalu teisingai kalbėjo: „Stipriai organizuota supirkinėtojų falanga, į kurios kišenę patenka visas ūkininko pelnas, sudaro ne tik smulkių ūkių žaizdą. Norint pakelti kultūrą, padidinti mūsų ūkių pelningumą, prieš ją reikia pastatyti tokią pat stiprią žemės ūkio pardavimo organizaciją kooperatiniais pagrindais. Kaip sunku rungtis smulkiam ūkininkui su ta falanga aiškiai įrodys šis, visiškai neišimtinas faktas: praėjusiais (1910 m.) metais į Kamajų miestelį (Zarasų apsk.) buvo iškviestas iš Rygos stambus mėsos pirklys pirkti iš ūkininkų mėsinius gyvulius. Pirklys iš tikrųjų atvyko ir mokėjo už gyvulius geras kainas. Tačiau nieko nekaltam pirkliui vos pavyko išsisukti nuo smūgių, kuriuos jam parengė vietiniai tarpininkai, o paskui tie patys tarpininkai pranešė, kur reikia, kad toje vietoje atsirado gyvulių ligos. Nors nieko į tai panašu nebuvo, vis dėlto mėsininko supirkti gyvuliai išbuvo sulaikyti per visą savaitę Kalkūnuose. Po visų šių kliaudžių ir nuostolių, žinoma, neatsiras nė vieno svetimo pirklio, kuris drįstų čia vėl pasirodyti“[15]. Ne kitaip būta ir kitose šalyse, kol patys gamintojai organizuotai įsikišo į savo auginamų gyvulių pardavimą.

Gyvulių pardavimą sunkina ir tai, kad gyvą gyvulį sunku ir brangu esti gabenti į tolesnes rinkas. Dėl to gyvulius tenka perdirbti į tam tikras tolesnio

[15] Lietuvos ūkininkas. 1910, Nr. 50. – P. 493.

transporto išlaidas padengiančius produktus. O tam reikia tam tikrų gana brangių įtaisymų: skerdyklų, apdirbimo įmonių (bekoninių), konservų fabrikų, šaldytuvų, šaltų vagonų bei laivų ir t. t. Viso to prieš Didįjį karą Lietuvoje nebūta, išskyrus kiaulių skerdyklą Liepojoje, kur būdavo siunčiamos perdirbti kiaulės į bekonus. Tas fabrikas mėgino priiminėti kiaules iš Lietuvos ir nepriklausomybės pradžioje. Nebuvo ir žmoniškų raguočiams pjauti skerdyklų miestuose. Aišku, kad tokia padėtis negalėjo skatinti gyvulininkystės. Dvarininkų pastangos penėti pienžindžius veršius ir toliau išvežti taip pat pasisekimo neturėjo. Tiesa, į Prūsus būdavo vežamos žąsys, kiaulės, kartais ir raguočiai. Tačiau Vokietija, norėdama palaikyti savo gyvulininkystę, mieliau buvo linkusi gauti iš Rusijos, taigi ir iš Lietuvos, pigius pašarus nei pačius gyvulius. Dėl to ir mėsos kainų skirtumas Lietuvoje ir kaimyniniame Karaliaučiuje buvo didelis, pvz., 100 kg kiaulienos Lietuvoje 1901–1905 m. kainavo 64–63 markes, o Karaliaučiuje – 105–86.

Gyvulių ūkyje svarbiausias buvo kiaulių ūkis, raguočių buvo nedaug auginama mėsai. Žinoma, gyvulių ir jų produktų rinka labai priklauso nuo pačių gyvulių kokybės, todėl Lietuvoje ypač reikšmingas buvo kiaulių ūkis.

Kiaulių, ypač bekoninių, ūkiui Lietuvoje, kaip ir kitose šalyse, didelės reikšmės turėjo pieno ūkio plitimas ir nugriebto pieno vartojimas kiaulėms penėti.

Kiaulių vislumas yra didelis. Tad jų, esant patogiai rinkai, gali greitai padaugėti. Lietuvoje po Didžiojo karo kiaulių skaičius greitai pralenkė prieškarinius laikus. Jau 1922 m. kiaulių buvo 1414 tūkst., palyginti su 1913 m., kai jų buvo tik 1338 tūkst. Tačiau racionaliam kiaulių ūkiui buvo svarbu ne tiek jų skaičius, kiek kokybė, kuri Lietuvoje nebuvo patenkinama. Lietuvoje buvo laikomos vėlai bręstančios vietinės kiaulės, kurios duodavo neblogų lašinių, bet menkai tiko šviežiai mėsai ir bekonui gaminti. Kol buvo eksportuojamos tik gyvos kiaulės, ši jų blogybė buvo mažiau jaučiama. Pradėjus plėsti kiaulių ūkį ir numačius eksportuoti mėsą, pirmiausia teko susirūpinti kiaulių veislės pagerinimu. Vietines kiaules pradėta gerinti greitai bręstančiomis ir daugiau geros mėsos duodančiomis didžiųjų jorkšyrų (Anglijos didžiųjų baltųjų) veislės kiaulėmis. Tam tikslui Žemės ūkio departamentas jau 1922 m. pabaigoje importavo daug veislinių kiaulių iš Anglijos, vėliau ir iš Švedijos. Buvo steigiami kergimo punktai ir grynos veislės kiaulių lizdai valstybiniuose ir pažangesniuose ūkiuose. Šių lizdų tikslas buvo išauginti veislinės medžiagos, reikalingos toliau vietinėms kiaulėms gerinti ir skleisti gryno kraujo didžiuosius jorkšyrus. Nuo 1926 m. pradėta ūkininkams duoti pašalpą įsigyti veislinei gryno kraujo medžiagai (50 proc. veislinių paršelių vertės). Šią priemonę Žemės ūkio departamentas vartojo ir 1927 m., o vėliau kelerius metus ją teikė ir Žemės ūkio rūmai. Tai labai paskatino veislinių kiaulių plitimą ir pagreitino pirmykštės vietinės kiaulių veislės nykimą.

Tačiau maža buvo gerinti kiaulių veislę ir jų skaičių. Reikėjo organizuoti pastovų ir racionalų kiaulių supirkimą ir pardavimą. Pasenusių privačios gy-

vulių prekybos metodų čia nepakako. 1923 m. įsteigta pirmoji Lietuvos eksporto, skerdyklų ir šaldytuvų bendrovė „Maistas“. Tačiau mėginimas platesniu mastu organizuoti gyvulių ir gyvulių produktų rinką 1924 m. pasibaigė nesėkmingai – dėl darbo pradžios, neįgudimo ir kainų kritimo susidarė dideli nuostoliai. Tad teko ieškoti naujų kelių. Lietuvos kooperacijos bendrovių sąjunga Panevėžyje jau 1920 m. turėjo įsteigusi skerdyklą, kuri 1923 m. buvo išplėsta ir pradėjo mėsos produktus eksportuoti į užsienį. Tačiau, suvaržius jos kreditus, galbūt dėl to, kad ji „nekliudytų“ veikti „Maistui“, jos veikla negalėjo išsiplėsti.

Kadangi į „Maistą“ buvo investuotos didelės tais laikais politiškai įtakingo „Lietuvos ūkio banko“ lėšos, kuriomis buvo suinteresuotas ir Lietuvos bankas, tai pasirodžius labai nuostolingai „Maisto“ veiklos pradžiai, teko ieškoti priemonių įmonei ir bankams gelbėti nuo galimų nuostolių. Tad „Maistas“, Lietuvos bankui tarpininkaujant, 1925 m. pabaigoje buvo parduotas: Ūkininkų sąjungai 45 proc. akcijų, „Lietūkiui“ 40 ir 15 proc. Lietuvos ūkio banko įsteigtai ūkio kooperacijos bendrovei „Eksimportas“. Nauji akcininkai turėjo sumokėti Lietuvos bankui proporcingai 6 mln. litų (iš bendros 7 milijonų litų skolos) per 34 metus po 3 proc. kasmet. Žemės bankas garantavo, kad 7 mln. Lt su palūkanomis bus sumokėti ir kaip garantiją gavo „Maisto“ fabriką su žeme kaip įkaitą. Tuo būdu „Maistas“, nors ir ne rinkos verte, perėjo juridiškai į žemės ūkio organizacijų rankas.

Iki 1925 m. pradžios iš Lietuvos buvo eksportuojamos tik gyvos kiaulės, galima sakyti, vien tik į Vokietiją. 1925 m. pradėta eksportuoti ir bekonus į Angliją. Iki 1930 m. kiaulių supirkinėjo ir eksportavo, be „Maisto“ akcinės bendrovės, ir daugelis privačių pirklių. Kiaulių kainos iki tų metų pabaigos nebuvo reguliuojamos ir įvairiose Lietuvos vietose jos buvo nevienodos. Kainų skirtumas susidarė dėl tų vietų atstumų nuo pasienio stočių ir atskirų pirklių tarpusavio konkurencijos. Pastoviau ir reguliariau kiaules pirkdavo „Maistas“. Privačių pirklių pirkimai labai svyruodavo. Tat priklausė nuo rinkos konjunktūros. Esant blogai rinkos konjunktūrai, jie beveik jų nepirkdavo. Pirkliai, neturėdami eksportinių skerdyklų, galėdavo aptarnauti tik artimiausias užsienio rinkas, kuriose buvo galima parduoti gyvas kiaules. Tačiau gyvulių rinkai blogėjant, to laukti jau nereikėjo. Kadangi perorganizuoto „Maisto“ skerdyklos buvo per mažos ir nepakankamai pritaikytos eksporto reikalams, tai į šį reikalą teko aktyviai įsikišti vyriausybei.

1928 m. buvo įsteigta „Lietuvos eksporto“ akcinė bendrovė, kurios daugumą akcijų nupirko Finansų ministerija. Ši bendrovė pastatė eksportines kiaulių skerdyklas Klaipėdoje. 1929 m. Lietuvoje jau veikė dvi eksportinės kiaulių skerdyklos. Daugėjant parduodamų kiaulių, jau ir tos dvi skerdyklos nebepajėgė jų apdirbti. Reikėjo statyti daugiau eksportinių kiaulių skerdyklų ir vieną kartą sudaryti stiprią kiaulių ir kiaulienos prekybos organizaciją. 1930 m. „Maisto“ akcinė bendrovė buvo perorganizuota. Prie jos buvo pri-

jungta „Lietuvos eksporto“ bendrovė ir dauguma jos akcijų perėjo į Finansų ministerijos rankas. Akcinis kapitalas buvo padidintas, o vėliau jos akciniam kapitalui sudaryti buvo pritraukti ir bekonų augintojai. Nuo 1932 m. pradžios iš kiaulių augintojų už kiekvieną „Maistui“ parduodamą kiaulę buvo atskaitoma po 5 Lt, o nuo 1935 m. antrojo pusmečio pradžios – po 2,5 Lt „Maisto“ akcijoms pirkti. Šitie atskaitymai buvo nutraukti 1938 m. pradžioje. 1937 m. kiaulių pardavėjų įnašai akcijoms pirkti jau sudarė 6 748 648,50 Lt, už kuriuos akcijų dar nebuvo paimta. Faktiško „Maisto“ 9 664 350,0 Lt akcinio kapitalo tais metais 69,8 proc. priklausė valstybei ir 30,2 proc. ūkininkams ir kooperatyvams[16].

1930 m. „Maistas“ perėmė Lietuvos eksporto Klaipėdos skerdyklas, 1931 m. praplėtė Kauno bekono fabriką. 1931 m. pastatė Panevėžio, 1932 m. – Tauragės ir 1933 m. – Šiaulių skerdyklas. Padaugėjus skerdyklų, paspartėjo kiaulių supirkimas. Nuo 1931 m. pradžios „Maistas“ pasidarė vienintelis kiaulių ir kiaulienos eksportininkas, kuris plėtė galvijų, paukščių ir triušių prekybą.

Pradėjus kristi kiaulienos kainoms, 1930 m. vyriausybė išleido įstatymą kiaulių kainoms palaikyti (Valstybės žinios, Nr. 324) ir tais pačiais metais tam įstatymui vykdyti taisykles (Valstybės žinios, Nr. 332). Šiuo įstatymu buvo nustatyta, kad kiaulių kainos palaikomos ne mažesnės už gamybos išlaidas, o pačias kainas nustato žemės ūkio ministras, susitaręs su finansų ministru.

Taisyklėmis buvo nustatyta mokėtina ūkininkams už kiaules kaina ir kiaulių supirkimo tvarka. „Maistas“ kiaules pastoviai perka žemės ūkio ministro patvirtintuose kiaulių supirkimo punktuose ir visuose punktuose ūkininkams moka vienodai nustatytas kainas. Tuo būdu visų rajonų ūkininkams buvo sudarytos vienodos pardavimo ir kiaulių auginimo sąlygos. Superkamas kiaules skirstė į tris rūšis. Iš pradžių jos buvo rūšiuojamos gyvos pačiuose supirkimo punktuose. Kadangi gyvų kiaulių rūšiavimas nebuvo tobulas, tai 1930 07 06 taisyklės buvo pakeistos ir nustatyta, kad supirkimo punktuose tik žiūrima, ar kiaulės turi reikiamą svorį ir ar tinka bekonui. Pats rūšiavimas atliekamas skerdyklose kiaules paskerdus. Ūkininkams supirkimo punktuose išmokamas tik tam tikras avansas, o visiškai atsiskaitoma skerdykloje nustačius kiaulės rūšį. Lašininės kiaulės rūšiuojamos supirkimo punktuose ir už jas tuojau pat turi būti sumokama.

Tokia supirkimo tvarka veikė, kol bolševikai nacionalizavo „Maistą“. Kiaulių kainos, atsižvelgiant į pasikeitusias gamybos išlaidas, keičiamos ir iš anksto trumpesniam ar ilgesniam laikui skelbiamos viešai. Be to, nustatant kainas, siekiama paskatinti ūkininkus vienodžiau paskirstyti kiaulių auginimą per metų sezonus. Todėl tiems laikotarpiams, kuriais daugiau kiaulių nebuvo įprasta auginti, buvo nustatoma aukštesnė mokama kaina.

[16] Žemės ūkio ministerijos metraštis. 1918–1928 m. – P. 63.

Tokia kiaulių supirkimo tvarka suteikė kiaulių auginimui ir pardavimui daugiau aiškumo ir pastovumo, bet kiaulių ūkio palaikymas ir pardavimo racionalizavimas pareikalavo nemažai valstybės lėšų. Iš Žemės ūkio departamento sąmatos tam reikalui išmokėta[17]:

1931 metais	–	20,78	mln.	litų
1932 „	–	14,05	„	„
1934 (?) „	–	2,69	„	„
1935 „	–	2,90	„	„

Nuo 1936 m. gaunamos už kiaules ir kiaulieną kainos maždaug susilygino su kiaulių auginimo išlaidomis. Tad nuo tų metų kiaulių kainoms palaikyti valstybė neskyrė savo lėšų.

Ilgainiui, realizuojant kiaulių ūkio produktus, svarbiausia tapo vadinamoji bekono gamyba. Bekonu (angliškai – a bacon – tariama „beikeh") vadinama specialiu būdu paruošta kiauliena, gaunama iš tam tikru būdu užaugintų ir nupenėtų ir net tam tikros veislės kiaulių. Tai yra paklausiausias produktas Anglijoje ir anglų gyvenamosiose kolonijose.

Bekonui tinka angliškos jorkšyrų veislės baltos kiaulės. Tai yra didelės, greitai augančios ir duodančios minkštus lašiniukus su stora minkštų raumenų perdanga. Gerai auginami jorkšyrų paršai jau per 6–7 mėnesius sveria 80–100 kg. Toks svoris geriausiai tinka bekonui. Šiek tiek menkesnės veislės kiaules reikia ilgiau auginti ir daugiau penėti. Jos daugiausia penimos miežiniais miltais, sėlenomis ir nugriebtu pienu. Paršams duodama dar kraujo arba mėsos miltų. Tokie miltai ypač svarbūs baigiant penėti kiaules. Žinoma, Lietuvos ūkininkams, kurie buvo pratę auginti ilganoses, kuprotas, dažnai deglas kiaules, teko prisitaikyti prie šių Anglijos rinkos reikalavimų.

Parduodant gyvulius ir paukščius, labai svarbus supirkimo organizavimas. Juk tenka supirkti šimtus tūkstančių iki milijonų vienetų įvairių gyvulių ir paukščių ir jų daug sugabenti į pardavimo ir perdirbimo vietas. Jei tokių vietų yra netoli gamintojų, kaip, pavyzdžiui, bekonų supirkimo ir perdirbimo vietų Danijoje (1939 m. – 62), tai nėra didelio vargo juos atgabenti ir supirkti. Ūkininkai patys savo transporto priemonėmis atveža, pvz., kiaules tiesiog į skerdyklas. Dėl to jų kišenėje lieka išlaidos, susijusios su laikymu supirkėjų iš tolimų vietų gabenti geležinkeliais bekonines kiaules, kurios dažnai susižaloja perkeliamos iš siaurųjų geležinkelių vagonų į plačiųjų, nustoja svorio ir kt.

Lietuvoje pastatytos didelės bekoninės. Jose gyvulių gabenimo minusus gali atsverti kai kurie pliusai (mažesnės vadinamosios pastovios išlaidos), tad supirkimas ir transportavimas yra labai svarbus.

Žinoma, senoviškas tradicinis supirkimas, kai ūkininkai gabendavo į turgų ar mugę nupenėtas įvairaus amžiaus ir didumo kiaules, o pirkliai dažniausiai

[17] Žemės ūkio ministerijos metraštis. 1918–1928 m. – P. 64.

iš akies, nesverdami, nustatydavo kainą, masiškai kiaulių ar net paukščių gamybai netiko. Be to, kaina dažnai būdavo numušama susitarusių laikytis tam tikros kainos pirkėjų. Toks supirkimas dar šiaip taip buvo galimas eksportuojant gyvas kiaules į Vokietiją. Iš užsienio atvykdavo pirkliai, susitardavo su vietiniais mėsininkais, kurie savo ruožtu pritraukdavo įvairių agentų agentėlių ir turguose pirkdavo už pirklių pinigus kiaules, gaudami tam tikrą atlyginimą už kiekvieną nupirktą kiaulę, o kartais pirkdami už savo pinigus ir paskui parduodami užsienio pirkliams.

Pradėjusi veiklą „Maisto" bendrovė ėjo sena vaga – naudojosi agentų patarnavimais, duodama jiems supirkimui avansus. „Maistui" perėjus į žemės ūkio organizacijų rankas, pradėta galvoti apie naują kiaulių supirkimo būdą. Pirmiausia buvo nuspręsta perkant mokėti už visą gyvąjį svorį be jokių atmetimų. Nuo 1928 m. kiaulės turėjo būti superkamos tam tikruose supirkimo punktuose prie geležinkelių stočių. Šitas supirkimo būdas pasirodė gana tinkamas, patogus ūkininkams, todėl jis ir buvo priimtas kaip tinkamiausias, nes tik maža ūkininkų dalis tegalėjo atvežti kiaules savo transporto priemonėmis. Supirkimo dienos būdavo iš anksto nustatomos (net per radiją skelbiamos). Skirtą dieną apylinkės ūkininkai į punktą sugabendavo kiaules. „Maisto" bendrovės agentas arba rūšiuotojas iš eilės priimdavo kiaules, pasverdavo, išduodavo kortelę su svorio pažymėjimu pinigams gauti. Pinigus mokėdavo arba žemės ūkio draugijos, arba kitas agentas, atvykęs kartu su rūšiuotoju. Vėliau supirkinėti buvo pavesta žemės ūkio kooperatyvams. Nupirktos kiaulės būdavo kraunamos į vagonus ir gabenamos į skerdyklas, arba ten, kur nurodydavo centras arba skyrius. Kiaules pakraudavo pačių agentų pasamdyti arba žemės ūkio draugijos darbininkai. Esant vėsiam orui, į vagonus pakratydavo šiaudų, o esant šiltam orui – pabarstydavo smėlio. Esant labai šiltam orui, palikdavo atviras ir vienas, ir kitas duris. Kad kiaulės negalėtų iššokti, durų angą retai apkaldavo lentomis. Vagonų langai visuomet būdavo paliekami atviri.

Kiaulių supirkinėtojas agentas turėdavo atsižvelgti į vagonų rūšį ir tik tiek pakrauti, kiek normaliai į jį telpa. Nupirktos kiaulės būdavo sunumeruojamos į abi ausis. Numeracijos tikslas – patikrinti ar agentas gerai atlieka savo darbą. Į kiaulės ausį įdėtas numeris įrašomas į supirkimo lapą, ir pagal jį visada galima patikrinti gyvos kiaulės rūšį ir svorį, o ne pagal sąrašą.

Iš pradžių *kiaulės būdavo rūšiuojamos* pagal gyvą svorį ir pagal jį būdavo mokami pinigai. Nuo 1931 m. įvestas rūšiavimas pagal bekoninės kiaulės rūšį ir skerdenos svorį ir už tai mokama ūkininkams (Danijoje jau nuo 1887 m. ūkininkams mokama pagal skerdienos svorį ir kokybę). Tą darbą atlikdavo Žemės ūkio departamento skirti rūšiuotojai, svėrėjai, kuriuos prižiūrėdavo tam tikri revizoriai. Toks bekonų rūšiavimas buvo atliekamas pagal žemės ūkio ministro 1931 12 20 (Valstybės žinios, Nr. 324) paskelbtas kiaulių kainoms palaikyti įstatymo taisykles ir 1931 12 29 žemės ūkio ministro išleistą

bekoninėms kiaulėms skirstyti į rūšis ir joms įvertinti laikinąją instrukciją. Šiose taisyklėse buvo nustatytos normos eksportinėms skerdykloms atsiskaityti su ūkininkais už kiaules. Instrukcijoje buvo nustatyti pagrindiniai rūšiavimo dėsniai. 1932 03 20 buvo nustatytos, dalyvaujant Žemės ūkio departamento, Žemės ūkio rūmų ir „Maisto" atstovams, tam tikros techniškos sąlygos svorio grupėms ir lašinių sluoksnio storumui nustatyti ir konkrečiai nurodyti kumpių ir papilvės privalumai.

Kad ūkininkas, gaudamas primokėjimus, kurie dažniausiai būdavo išmokami per žemės ūkio kooperatyvus, būtų tikras, nuo 1932 m. gegužės mėnesio buvo siunčiamos kartu ir ištraukos iš kiaulių supirkimo ir skerdenos įvertinimo sąrašų. Šiose ištraukose būdavo žinių apie kiekvienos bekoninės kiaulės skerdenos kokybę ir primokėjimą. Tokios žinios pašalindavo daugelį nesusipratimų, kylančių dėl kiaulių augintojų neišmanymo bekono skerdenų rūšiavimo, ir padėdavo gauti daugiau tinkamesnio svorio bekonų; be to, tai turėjo įtakos ir pačios rūšies gerėjimui.

Parduodamą bekoną rūšiuodavo bekono meistrai ir brokeriai. Jų visą darbą tikrindavo ir instruktuodavo vyriausiasis bekonų meistras. Parduodami bekonai būdavo rūšiuojami pagal Anglijos vartotojų tradicinius reikalavimus, kuriems lemiamos reikšmės turėjo skerdenos svoris, raumenų su riebalais santykis ir prekės kokybė.

Pagal svorį bekonų paltys buvo skirstomos į tris pagrindines grupes: *sixes* – šešiukes (tas pavadinimas kilęs iš to, kad šio svorio bekono paltys buvo pakuojamos po 6 į vieną paką), *sizeable* – tam tikras svoris ir *heavy* – sunkus svoris.

Aukščiausiai buvo vertinamos „sizeable" svorio bekono paltys. Tačiau šio svorio pogrupių kaina taip pat skiriasi. „Sizeable medium", t .y. 55/60 lbs (Anglijos svarų) yra brangiausia. Todėl bekoninės reikalauja iš ūkininkų, kad pristatinėtų tokio gyvo svorio kiaules, kurių paltys būtų 55–60 lbs. Tai maždaug atitinka 88–95 kg, arba skerdenos svorį, pagal kurį ūkininkams mokama, t. y. 63–70 kg. Bekoninės paltys, kurios sveria daugiau kaip 70 lbs ir mažiau kaip 50 lbs yra sunkiai parduodamos.

Antras kriterijus, pagal kurį buvo vertinamos bekoninės paltys – tai raumenų ir riebalų santykis. Atsižvelgiant į šitą savybę, bekoninės paltys buvo skirstomos į 1 ir 2 svorio grupes ir pakuojamos ryšuliais po 4 ir 6 pagal mėsingumo grupes: *leanest* – mėsingiausia, *lean* – mėsinga ir *stout* arba *prime* – mažai mėsinga ir riebi. Brangiausiai buvo mokama už „leanest" bekoną. Mėsingumo laipsnis nustatomas pagal lašinių sluoksnio vidutinį storumą ir vienodumą.

Trečias kriterijus, pagal kurį buvo vertinamas bekonas, – prekės kokybė. Šitą kriterijų lemia spalva, kvapas, skonis ir bendra bekono išvaizda. Spalva turi būti rausva, be tamsių atspalvių, atseit šviežios mėsos spalva. Gauti gražią sūdytos palties spalvą nelengva. Tam turi būti tinkamas vanduo. Čia turi

įtakos druskos, salietros kiekiai, temperatūra ir kt. Tinkamai paruoštas bekonas neturi kvepėti druska. Bekono paltis turi būti nelabai sūri, švelni ir visai vienodo sūrumo.

„Maisto" veikla ypač aktyvi pasidarė nuo 1930 m., kai buvo supirkta jau apie pusė milijono kiaulių, o 1932 m. jau viršijo pusę milijono. Suvaržius bekono importą į Angliją, kiaulių supirkimas buvo pristabdytas. Tačiau suradus kitoms iš kiaulienos pagamintoms prekėms rinkas, kurios iš dalies pakeitė sumažėjusią bekono eksporto rinką, ir atsiradus galimybei užsienyje parduoti gyvas bekonines ir lašinines kiaules, „Maistas" vėl ėmė daugiau supirkinėti ir 1939 m. pasiekia rekordinį skaičių – 650 tūkst. vienetų. Nuo 1936 m. „Maistas" jau galėjo kur kas daugiau supirkti kiaulių negu ūkininkai jų pristatydavo. Labai trukdė kiaules realizuoti jų gamybos sezoniškumas. Žiemą jų pristatydavo daug, o vasarą – mažai. Toks kiaulių pristatymas neigiamai veikė „Maisto" turimas užsienyje rinkas, nes kliudė jas reguliariai ir nustatytu laiku atgabenti. Todėl teko kainas diferencijuoti pagal metų laikus – tuščiais sezonais nuspręsta mokėti brangiau, kad ūkininkai per metus vienodžiau jas tiektų. Be to, ir nepakankamai gerėjo kiaulių rūšis. „Maistas" rūpinosi paskleisti tarp ūkininkų daugiau veislinių kiaulių.

Kiaulių statymo sezoniškumą galime matyti iš šios lentelės (1940 m.)[18]:

Mėnuo	Bekoninių vnt.	Lašininių vnt.	Iš viso vnt.	Iš viso skaičiaus %
Sausis	99 202	16 780	65 982	11,7
Vasaris	34 977	11 979	46 956	8,3
Kovas	38 411	8752	47 163	8,3
Balandis	47 543	8734	56 277	10,0
Gegužė	61 984	9729	71 713	12,7
Birželis	47 869	6101	53 970	9,5
Liepa	34 796	5482	40 278	7,1
Rugpjūtis	24 018	2998	27 016	4,8
Rugsėjis	27 125	2404	29 529	5,2
Spalis	32 234	2348	34 582	6,1
Lapkritis	33 007	6301	39 308	6,9
Gruodis	40 987	12 040	53 027	9,4
Iš viso:	472 153	93 648	595 801	100

Galvijų ir kitų gyvulių pirkimas bei rūšiavimas nėra toks painus ir smulkmeniškas kaip bekoninių kiaulių ir jų palčių. „Maistas" tiekdavo galvijų mėsą kariuomenės intendantūrai, dešroms, konservams gaminti, šviežią jautieną į krautuves pardavinėti ir eksportuoti. Daugiausia raguočių būdavo perkama prie pačių „Maisto" skerdyklų Kaune. Tik rečiau jų pasitaikydavo pirkti kiaulių supirkimo punktuose. Galvijų rūšiavimas taip pat reikalauja patyrimo. Lietu-

[18] 1940 m. „Maisto" apyskaita.

vos galvijų veislės ir rūšys yra labai įvairios, todėl ir jų mėsingumas labai nevienodas – mėsingumo procentas svyruoja tarp 30–75 proc. jų svorio, – vadinasi, atmetus odą, vidurius, galvą, kojas, plaučius, kepenis, širdį ir gerklę. Karvių mėsingumas yra šiek tiek mažesnis už bulių ir jaučių mėsingumą. Mėsinių gyvulių kaina priklauso nuo jų mėsingumo. Todėl, perkant gyvą gyvulį, svarbu bent apytikriai numatyti jo mėsingumą. Tik seni galvijų pirkliai per ilgą laiką įpranta mėsingumą iš akies apytikriai atspėti.

Didžiausią mėsingų galvijų rinka Lietuvoje buvo prie „Maisto" skerdyklos Kaune. Čia atgabendavo galvijų iš visų Lietuvos kampų. Daug tų galvijų pirkdavo mėsininkai Kauno reikalams.

Raguočius pirkdavo taip pat pagal tam tikras taisykles. Galvijai, kaip ir kiaulės, perkant būdavo numeruojami ir pažymimi registracijos lapuose, kur būdavo užrašoma, kada ir iš kur gyvulys atgabentas, kokiais numeriais sunumeruotas. „Maistas" priimdavo galvijus komiso būdu parduoti eksporto ir vietos reikalams. Kol tų galvijų neparduodavo, jie būdavo pristačiusio savininko nuosavybė. Jų savininkas apmokėdavo ir visas komiso išlaidas, gyvulių šėrimą ir priežiūrą.

Paukščius „Maistas" supirkinėjo nuo pat jo įsteigimo pradžios kartu su daugeliu privačių firmų. Iš pradžių žąsys buvo pagrindinis supirkimo ir eksporto objektas. Iki 1937 m. „Maistui" tik retkarčiais pavykdavo supirkti paukščių daugiau kaip 100 vienetų. 1937 m. tas skaičius staiga pašoko net iki 439 tūkst. Tokį padidėjimą teko aiškinti tuo, kad paukščių ūkis, ypač vištų, iki to laiko padarė nemenką pažangą. Pradėjus daugiau perinti viščiukų, atsirado gana daug gaidukų, kuriuos ūkininkams reikėjo realizuoti. Tam tikslui „Maistas" pastatė ir įrengė paukščių peryklas ir skerdyklas, be kurių paukščių pirkimas ir paruošimas eksportui nebūtų buvęs įmanomas. 1939 ir 1940 m. „Maistas" supirkdavo daugiau kaip 1 mln. paukščių.

Paukščių supirkimą padidino ir tai, kad „Maistas" pats organizavo transportą iš tolesnių vietų, į kurias „Maisto" sunkvežimiai atvažiuodavo iš anksto nurodytomis dienomis ir supirkdavo iš ūkininkų paukščius. „Maistas" supirkdavo žąsis, antis, vištas, viščiukus, kalakutus. Juos penėdavo ir tam tikrais užsienio rinkoms pritaikytais būdais parengdavo eksportui į įvairias šalis.

Iš kitų gyvulių, be jau minėtų, „Maistas" šiek tiek daugiau supirkdavo avių. Tačiau jų rinka buvo nedidelė, nes eksporto galimybės buvo mažos. Norėdamas palaikyti avių ūkį, o tai tautos ūkio požiūriu buvo svarbu ne tiek dėl mėsos, kiek dėl vilnos, „Maistas" rudenį – didžiausios avių pasiūlos metu, pirkdavo avis, jas dėdavo į šaldytuvus ir po truputį parduodavo vidaus ir užsienio rinkose.

Gyvuliams ir paukščiams supirkti „Maistas" Lietuvą buvo suskirstęs į tam tikrus rajonus pagal veikiančius fabrikus. 1939 m. būta tokių rajonų: Kauno, Klaipėdos (iki 1939 03 25), Tauragės, Šiaulių, Panevėžio ir Vilniaus (nuo 1939 11 12). Kiaulių supirkimo punktų buvo:

	1939 m.	1940 m.
Kauno rajone	23	20
Klaipėdos rajone	22	–
Panevėžio rajone	19	18
Tauragės rajone	12	13
Šiaulių rajone	19	16
Naujosios Vilnios rajone	5	13

Supirktoms kiaulėms ir paukščiams skersti, perdirbti ar gyviems paruošti eksportui „Maistas“ 1940 m. pradžioje turėjo 5 fabrikus: Kaune, Panevėžyje, Tauragėje, Klaipėdoje ir Šiauliuose. Kiekviename fabrike buvo šie bendri skyriai: 1) bekonų, 2) dešrų, 3) taukų, 4) destrukcijos (techninių taukų ir maistmilčių gamybos skyrius) ir 5) techninės dirbtuvės ne tik smulkiems remontams, bet kai kuriose buvo gaminamos konservams skardinės, medinės dėžės konservams ir kitiems produktams pakuoti, krautuvių inventorius ir kiti dalykai. Be šių skyrių, Kauno ir Panevėžio fabrikas turėjo konservų skyrius, Kauno, Šiaulių ir Panevėžio – paukščių peryklas. Kaune veikė insulino ir žarnų fabrikai. Prie Kauno fabrikų buvo rengiamas albumino fabrikas ir speciali miesto reikalams skerdykla. Klaipėdos fabrike buvo pastatyti dideli šaldytuvai mėsai ir sviestui laikyti.

Supirktus gyvulius ir paukščius (šiek tiek triušių, kiškių) „Maistas“ naudojo įvairiai. Juos parduodavo gyvus arba perdirbdavo į įvairius mėsos produktus.

Daugiausia „Maistas“ gamino bekono. Tai galima matyti iš šios lentelės[19]:

Metai	Viso eksporto vertė (mln. Lt)	Eksportuoto bekono vertė, % (mln. Lt)	Bekono vertė „Maisto“ eksporte	Kiaušinių eksportas, vnt.
1923	0,40	–	–	–
1924	2,22	–	–	–
1925	1,30	–	–	–
1926	1,85	0,60	32,6	2938
1927	1,72	0,30	17,3	1692
1928	1,26	0,31	24,8	2056
1929	5,95	1,41	23,7	6977
1930	24,85	11,13	44,8	76 998
1931	42,90	30,30	70,6	343 820
1932	42,81	32,54	76,0	475 576
1933	42,32	37,66	89,0	398 420
1934	34,88	27,59	79,1	245 582
1935	32,73	15,01	45,9	162 761
1936	42,72	20,26	47,4	195 714
Iš viso:	324,81	197,92	60,9	2 113 055

1937 m. „Maisto“ eksporto vertė sudarė 22,5 proc. viso Lietuvos eksporto vertės.

[19] „Maisto“ akcinės bendrovės 15 metų veiklos apžvalga.

Iš lentelės matome, kad bekono vertė turėjo tendenciją mažėti. Atsirado kitų būdų sunaudoti superkamus gyvulius ir paukščius ir net kiaules, o ne vien į bekoną perdirbti. Daugiau buvo pradėta perdirbti gyvulių ir paukščių į konservus.

Konservai buvo gaminami įvairūs: kumpiai, Vienos, Frankfurto dešrelės, įvairūs paštetai – kepenų, smegenų, veršienos ir jautienos konservai, konservuoti kiaulių liežuviai, konservuotos vištos, viščiukai, antys, žąsys ir kt. Be mėsos, buvo pradėta gaminti ir daržovių (agurkų, morkų, pomidorų, pupelių) konservai. Konservų gamyba paplito nuo 258,2 tonos 1935 m. iki 697,5 tonos 1937 m. ir 606 tonų 1940 metais.

Dešros buvo gaminamos beveik tik vidaus rinkai. Daug jų būdavo parduodama „Maisto" parduotuvėse.

Gaminant bekoną, daug lieka įvairių mėsos valgomų ir nevalgomų liekanų. Valgomos liekanos būdavo iš dalies perdirbamos, iš dalies parduodamos vidaus rinkoje arba net eksportuojamos (žarnos – į Vokietiją, kiaulių sūdytos kojos – net į Pietų Afriką). Iš nevalgomų liekanų būdavo gaminami taukai. Per metus jų būdavo pagaminama 350 tonų (1940 m.). Tokius taukus naudodavo muilui gaminti. Iš tų pačių liekanų (mėsos, kaulų, kraujo) buvo gaminami mėsos, kaulų ir kraujo miltai, o vėliau – vadinamieji maistmilčiai.

Eksportuojamas į užsienį prekes „Maistas" stengdavosi tiesiogiai perduoti savo atstovams prižiūrėti. Nuolatinius atstovus jis turėjo Londone, Paryžiuje, Briuselyje, Berlyne, Niujorke. Be to, su „Lietūkiu" ir „Pienocentru" kartu buvo įsteigta „Lithuanian-American Import and Export Cooperation", kurios tikslas buvo padėti eksportuoti Lietuvos prekes į Ameriką.

„Maisto" eksportas 1937–1940 m. pagal valstybes pasiskirstė (mln. Lt ir rublių) taip:

	1937 m.		1940 m.	
	Lt	%	Rb	%
Anglija	23,29	54	–	–
TSRS	8,92	20,9	33,09	48,0
Vokietija	5,36	12,5	31,87	46,3
JAV	1,91	4,5	0,168	0,2
Kitos valstybės	3,26	7,6	3,83	5,5

„Maistas" naudojo savo automobilius, nuomojo vagonus, ledaines, tranzitinius vagonus kiaulėms vežti, savo geležinkelio šakas. Eksportui išsiplėtus, „Maistas" įsigijo ir savo jūros laivus, kurie vėliau buvo perleisti specialiai laivininkystės bendrovei „Lietuvos Baltijos Lloidas", į kurią „Maistas" įėjo kaip akcininkas. „Maistas" kartu su „Pienocentru" buvo dalyvis 1937 m. įkurtos anglų ir lietuvių laivininkystės bendrovės „English-Lithuanian Shipping Company Limited", kuri aptarnavo Klaipėdos–Londono liniją.

Dalį superkamų ir perdirbamų gyvulių produktų „Maistas“ suvartoja vidaus rinkai patenkinti. Jis parduoda savo produktus mėsos krautuvininkams ir pats laiko savo racionaliai įrengtas mėsos parduotuves. 1940 01 01 „Maistas“ turėjo 69 parduotuves. Kaune – 21, Vilniuje – 23, Panevėžyje – 9, Šiauliuose – 10, Tauragėje – 6. Bolševikams nacionalizavus mėsos parduotuves, nacionalizuotam „Maistui“ buvo perduotos ir privačios mėsos krautuvės, todėl jų skaičius 1941 01 išaugo iki 136; Kauno rajono fabrike – 55, Panevėžio – 15, Šiaulių – 19, Tauragės – 10, Vilniaus – 37. 1940 m. jų apyvarta rubliais siekė 38,78 mln. (1 rb = 1,11 Lt). Tai, kad laikė savo mažmeninio paskirstymo aparatą „Maistas“ aiškino tuo, jog jis reikalingas rinkos ir mažmeninėms kainoms reguliuoti. Mažmeninės prekybos krautuvės buvo laikomos rezervine priemone tais atvejais, kai susidarydavo didelės prekių atsargos, o svetimos parduotuvės nepakankamai sparčiai prisidėdavo prie produktų pardavimo. Kadangi Lietuvos miestai, ypač jų gyventojų skaičiui didėjant, pajuto moderniškiau sutvarkytų ir savo išvaizda, ir sanitariniu požiūriu mėsos parduotuvių naudingumą, tai „Maistui“ teko pačiam imtis ir daug pastangų padėti personalui parengti ir prekybos organizavimui patobulinti. Krautuvių apyvarta 1925 m. siekė 2,8 mln., 1927 m. – 4,4, o 1936 m. – 10,1, 1937 m. – 13,1 mln. litų.

Būdama stambi visuomeninė įmonė, kurios darbininkų ir tarnautojų skaičius siekdavo per 2 tūkstančius, „Maistas“ rūpinosi ir darbininkų dvasiniais bei materialiniais reikalais. Prie visų fabrikų buvo suorganizavęs šaulių būrius, knygynus, skaityklas, bendrojo lavinimosi kursus, specialias paskaitas, chorus, dūdų orkestrus, sporto organizacijas. Norint aprūpinti darbininkus butais, prie Kauno ir Klaipėdos fabrikų buvo pastatyta kelios dešimtys namukų. Tą darbą sukliudė Antrasis pasaulinis karas ir bolševikų okupacija.

Ūkininkams už kiaules kaskart vis daugiau buvo mokama. Už vieną bekoninę kiaulę vidutiniškai mokėta:

Metai	I rūšis (Lt)	II rūšis (Lt)	III rūšis (Lt)
1936	59,90	53,20	45,50
1937	73,7	67,00	56,95
1938	80,40	77,05	70,35
1939	85,76	82,41	75,71
1940	102,51	99,16	92,41

Lašininių kiaulių kainos atrodė taip (už 50 kg gyvojo svorio):

Metai	I rūšis (Lt)	II rūšis (Lt)
1936	35	30
1937	40	35
1938	45	40
1939	45	40
1940	65	58

Kiaulių kainos daugiausia pakilo 1940 m., nes tais metais pakilo kainos už grūdus.

Galvijų kainos taip pat pakilo paskutiniais metais. I rūšies eksportinių bulių kainos (už 50 kg grynojo svorio) pakilo nuo 35 iki 38 Lt, II rūšies – nuo 30 iki 33 Lt. I rūšies karvių kainos pakilo nuo 32 iki 40 Lt, II rūšies – nuo 28 iki 35 Lt. Vidaus rinkoje parduodamų A rūšies karvių kaina pakilo nuo 21–27 iki 21–30 Lt. Menkaverčių galvijų kainos paliko beveik tos pačios. Avių ir veršių kainos pakilo, nes pabrango kailiai ir odos. Paukščių ir triušių kainos laikėsi be didelių pasikeitimų.

Iš viso 1937–1939 m. „Maistas" eksportavo:

1937 m.	už	46 855 135 Lt
1938 m.	už	57 854 644 Lt
1939 m.	už	71 745 000 Lt

Jo veikla visose srityse buvo pažangi.

Paskutiniame balanse (1939 m.) litais matome, kad „Maisto" akcinis kapitalas siekė 11,14 mln. Lt, plius 5,57 mln. Lt sudarė kiaulių statytojų įnašai akcijoms įsigyti, amortizacijos fondas – 26,87 mln. Lt, speciali einamoji sąskaita Lietuvos banke – 26,87 mln. Lt, nekilnojamasis turtas – 23,45 mln. Lt, kilnojamasis turtas – 11,46 mln. Lt. Bendra balanso suma sudarė 62,17 mln. Lt.

Iki 1940 m. rugpjūčio 1 d. „Maistas" veikė kaip akcinė bendrovė, kurios kapitalo didžiąją dalį sudarė valstybinis kapitalas. Tą dieną „Maistas" buvo nacionalizuotas ir tapo valstybine įmone. Vėliau, rugsėjo–spalio mėn. prie „Maisto" dar buvo prijungta daug privačių ir komunalinių skerdyklų bei odų sandėlių ir Šiaulių odų fabrikas (Kauno rajone – Kauno fabrikas ir 17 skerdyklų, Panevėžio rajone – fabrikas ir 12 skerdyklų; Šiaulių rajone – fabrikas ir 12 skerdyklų; Tauragėje – fabrikas su elektros stotimi prie jos ir dvi skerdyklos; Vilniaus rajone – Vilniaus miesto skerdykla, Naujosios Vilnios rajone – Naujosios Vilnios fabrikas ir 2 skerdyklos – iš viso 5 fabrikai ir 46 skerdyklos). Odų sandėliai: Kauno fabriko rajone – 24, Panevėžio rajone – 11, Šiaulių – 12, Tauragės – 6, Vilniaus – 1, Naujosios Vilnios – 4.

Karo sąlygomis visiškai nustota eksportuoti į Angliją, Belgiją ir Prancūziją ir pradėta daugiau eksportuoti į TSRS ir Vokietiją. Nuo 1940 m. lapkričio 1 d. lietuviškoji valiuta – litas – buvo pakeista rubliu, santykiu 1 Lt = 0,90 rb.

Ryšium su vykusiu karu ir Lietuvos įjungimu į TSRS, prisitaikant prie pastarosios aukštesnių kainų, „Maisto" mokamos ūkininkams 1940 m. kainos už gyvulius ir už parduodamus gaminius nuolat kilo[20].

1940 m. rugsėjo 3 d. LKT nutarimu N 40[21] „Maistas" buvo įpareigotas visoje Lietuvos TSR teritorijoje: a) „pirkti gyvulius bei paukščius ir juos parduoti;

[20] Nepublikuota 1940 m. „Maisto" apyskaita.

[21] Lietuvos TSR vyriausybės nutarimų ir potvarkių rinkinys. – Nr. 1. – K., 1940.

b) skersti gyvulius bei paukščius, planuoti ir organizuoti mėsos perdirbimą, taip pat jos produktų didmenų bei mažmenų prekybą; c) organizuoti gyvulių žalių produktų surinkimą bei paskirstymą reikiamoms įmonėms". Tiems uždaviniams vykdyti „Maistui" suteikta teisė steigti skerdyklas, mėsos perdirbimo bei prekybos įmones, sandėlius ir kitas pagalbines įmones pagal iš anksto paruoštą planą, kurį tvirtina Maisto pramonės liaudies komisaras. „Maistas" buvo įpareigotas perimti savo žinion: a) visas savivaldybių žinioje esančias skerdyklas, b) visas privačias nacionalizuotas skerdyklas, c) visas nacionalizuotas mėsos ir jos produktų gamybos ir prekybos įmones. Kaip vykdomas nutarimas, buvo pavesta prižiūrėti Maisto pramonės liaudies komisarui.

Vokietijos reicho komisaro Rytų kraštui 1941 09 16[22] potvarkiu skerdžiamųjų gyvulių (raguočių ir veršių, kiaulių, avių, ožkų ir arklių), jei jie skerdžiami žmonėms maitinti, išimtinis supirkimas buvo pavestas „Maisto"organizacijai. „Maistas" turėjo nustatyti atskiroms apygardoms, apskritims ir valsčiams priėmimo vietas ir laiką ir apie tai tinkamu laiku paskelbti, pagal galimus generalinių ir apygardų komisarų nurodymus. Turėjo būti priimama tokia tvarka: svoris nustatomas tik gyvulio, atskaičiuojant 5 proc. bruto svorio kilogramais dėl sumažėjusio svorio, gyvuliui esant nešertam. Supirkti gyvuliai turėjo būti pristatomi į mėsos perdirbimo įmones ir suvartojimo vietas, kurios veikė pagal generalinių komisarų nurodymus.

Kiaušinių ir paukščių Reicho komisaro Rytų kraštui potvarkiu Nr. 1, 1941 11 21[23] išimtinis supirkimas buvo pavestas „Maistui" ir „Pienocentrui". Būtent: paukščius (vištas, gaidžius, kalakutus, žąsis, antis) supirkinėjo „Maistas", o kiaušinius (vištų, ančių) – „Pienocentras". Paukščių supirkimo tvarka buvo nustatyta tokia pat kaip ir gyvulių. Gyvų ir negyvų paukščių kainos buvo nustatomos civilinės valdžios. „Maistas" turėjo atsižvelgti į „leidimus, kuriuos išleis generaliniai komisarai dėl turinčio būti padaryto surašymo ir apyskaitinio plano prisilaikymo atskaitomybėje". Civilinių gyventojų reikmę tenkino „Maistas", pritraukdamas į tą darbą smulkiuosius paskirstytojus pagal generalinių komisarų arba jų įgaliotinių nurodymus. Atiduoti pjaunamus paukščius ir kiaušinius iš skerdyklų ir penėjimo įmonių arba rinkimo vietų vartotojams buvo uždrausta.

Linai

Lietuvos nepriklausomybės laikais (1918–1940 m.) linų, taip pat ir sėmenų supirkimas patenka į privačių pirklių, pratusių žiūrėti ne tiek bendro tautos intereso, kiek savojo pasipelnymo, rankas. 1918 m. derliaus vokiečių okupa-

[22] Amtsblatt. Kauen. 1941, Nr. 4.
[23] Ten pat. – Nr. 10.

cinė valdžia nespėjo nuimti, tad Lietuvoje liko gana daug eksportinių linų, galimas daiktas, užsilikusių ir nuo ankstesnių metų laukiant geresnių kainų. Šie linai atliko labai svarbų vaidmenį pačiais pirmaisiais (1919–1920 m.) Lietuvos nepriklausomybės metais, tvarkant finansus.

1919–1920 m., kai linų pluošto kainos buvo smarkiai pakilusios, jis pasidarė svarbiausia eksportinė Lietuvos prekė, kurios tuo laiku būta nemažai Lietuvoje. Linų pluoštas buvo gaudyte gaudomas. Linų importininkai gyvai pradėjo domėtis linų pirkimu, siūlydami Lietuvos vyriausybei įvairias finansines kombinacijas. Prekybos ir pramonės ministerija 1919 m. rugpjūčio 9 d. pasirašė sutartį dėl linų pardavimo su danų firma, kuri turėjo duoti 3 milijonus danų kronų kredito prekėmis. Linų kaina buvo nustatyta 133,5 svaro sterlingų už toną. Tačiau ta operacija sklandžiai nepavyko. Dar labiau pakilus linų kainoms, atsisakyta juos statyti.

Antra sutartis buvo sudaryta 1919 12 05 su anglų firma. Linų kainos buvo pakilusios net iki 360 svarų sterlingų už toną. Tačiau škotų tekstilės pramonę apėmus krizei, kainos pradeda kristi. Su firma dėl neaiškios sutarties įvyko daug ilgai užsitęsusių nesusipratimų. Iki 1920 m. gruodžio mėn. per Liepoją išgabenta 5,5 tūkst. tonų linų.

Juridinį pagrindą valdiniam linų supirkimui sudarė 1919 10 18 išleistas „Prekybos reguliavimo įstatymas“ (Valstybės žinios, 1919 10 08), kurio 1 § buvo pasakyta, kad „pirkimas ir pardavimas prekių Lietuvos valstybės sienose yra laisvas, išskyrus prekybą linais ir linų pakulomis, kuri leidžiama tik su tam tikrais Finansų, prekybos ir pramonės ministerijos leidimais“. Pastaboje prie to paties įstatymo buvo dar pridėta, kad „linų ir linų pakulų prekybai reguliuoti Finansų, prekybos ir pramonės ministras leidžia tam tikrą instrukciją“ (Valstybės žinios, 1920 04 20, Nr. 28). Remiantis šia pastaba ir buvo įvestas linų pardavimo monopolis, kuris veikė iki 1922 m. rugpjūčio 30 d., kai Prekybos ir pramonės departamentas paskelbė („Lietuvos aidas“, 1922 m. rugpjūčio 30 d.), kad leidimai linams supirkinėti, išduoti iki to laiko, nustoja galios.

Linų monopolio laikais buvo tokia linų supirkimo tvarka: valdžia nustatydavo tvirtas linų kainas pagal linų rūšis. Gamintojai statydavo linus į ministerijos linų sandėlius, kur juos rūšiuodavo ministerijos samdyti brokeriai. Ministerijos įgaliotiniai priimdavo linus į sandėlius, laikydavo juos ir prižiūrėdavo krovimą į vagonus ir muitinėse perduodavo firmų atstovams. Kad linai patektų į valstybės sandėlius, ministerija duodavo linams pirkti leidimus agentams, kurie supirktus linus turėjo pristatyti į linų sandėlius. Visa Lietuvos teritorija buvo suskirstyta į du linų supirkimo rajonus: Šiaulių ir Panevėžio. Linų rūšiavimą faktiškai turėjo savo rankose linų pirkliai. Linus supirkdavo ir po kaimus keliaujantys agentai, kurie galėjo rūšiuoti linus savo nuožiūra ir, perduodami supirktus linus sandėliams kaip aukštesnės rūšies, pelnytis. Tokia tvarka sukeldavo nemažai gyventojų nusiskundimų. „Bet visas dalykas taip

buvo pastatytas, kad čia tikrai buvo voratinklių tinklas, į kurį ūkininkas ar norėjo, ar nenorėjo – visuomet turėjo papulti su savo linais". Dėl valstybinio aparato nepajėgumo, žemės ūkio organizacijų jaunumo, monopolinė linų supirkimo tvarka, įvesta fiskaliniais sumetimais, gulė ant gamintojų pečių sunkesne našta, kaip iš tikrųjų turėjo būti, spekuliantams pelnytis ūkininko sąskaiton kelias nebuvo užkirstas, o valstybei teko įsivelti į labai painius santykius su užsienio firmomis.

Nuo 1922 m. antrosios pusės linų prekyba pereina vėl į laisvas privačių pirklių rankas. Kadangi linai galėjo sudaryti nemenką pasipelnymo šaltinį, tai privatūs pirkliai imasi steigti linų apdirbimo įmones, iš dalies naudodamiesi palankiu tų įmonių traktavimu centrinėje kredito įstaigoje.

1923 m. linų supirkimo imasi šiauliškis „Gamintojas". Norėdamas racionaliai gamintojų ir tautos ūkio požiūriu imtis linų supirkimo ir jo eksporto, jis pasikviečia iš Danijos specialistą, kuriam paveda „ne tik nustatyti krašto linų tinkamą, pastovų asortimentą, bet ir paruošti linams priiminėti specialistus – linų brokerius". Tą reikalą „Gamintojo" valdyba laikė ne mažiau svarbiu negu tinkamas linų rūšiavimas. Tokių specialistų ne iš žydų tarpo, neskaitant vieno kito žmogaus, tvarkiusio linų supirkimą Šiaulių srities vartotojų bendrovių sąjungoje, kooperatyvai neturėjo. Buvę krašte privatūs pirkliai žydai savo darbo metodais ir savo tikslais kooperatinei prekybai neatrodė tinkami.

„Gamintojas" linų supirkimo operacijas greitai išplėtojo. Linai buvo superkami Šiaulių, Biržų, Panevėžio, Rokiškio ir kt. apskrityse. Joniškyje buvo įtaisytas bene pirmas Lietuvoje linų apdirbimo punktas, kur netinkamai išdirbti linai buvo plukiami, valomi ir rūšiuojami. Joniškio punktas ir kai kurios žemės ūkio draugijos, kurios ėmėsi linų supirkimo, buvo aprūpinamos specialiomis mašinomis linams valyti. Specialistai instruktoriai per paskaitas aiškino ūkininkams, kaip reikėtų apdirbti linus.

1924 m. „Gamintojas" eksportavo 560 tonų linų į pasaulinės rinkos centrus – Belfastą, Dandį, Lilį, Gentą. Jis pradėjo prekiauti linais, kai užsienyje buvo labai aukštos kainos. Nepaisant didelės konkurencijos superkant linus iš ūkininkų, linų prekyba 1923 ir 1924 m. nebuvo nuostolinga. 1924 m. pabaigoje prasidėjo linų kainų kritimas. 1925 m. tas kritimas buvo dar smarkesnis. Linų verpyklos sustojo ar sumažino savo gamybą. Linų pirkliai patyrė didelius nuostolius dėl staigaus kainų kritimo (1924 m. „Gamintojas" pardavė 1 linų toną vidutiniškai už 4186,1 Lt, o 1925 m. – jau tik už 2077 Lt). Nuostolių neišvengė ir „Gamintojas". 1925 m. dėl finansinių sunkumų, kartu su kitomis operacijomis, linų supirkimą jis perleido „Lietūkiui".

Šių bendrovių atsiradimas yra susijęs su Žemės ūkio ministerijos pastangomis steigti linų apdirbimo punktus, išduodant žemės ūkio organizacijoms pašalpas (iki 50 proc. mašinų kainos). „Lietūkis" 1924 m. įsteigė 8 punktus su 9 „Helsingen" firmos mašinomis už 50,7 tūkst. Lt, gavęs 14,04 tūkst. Lt pašalpos iš žemės ūkio departamento. 1924 m. „Lietūkis" įsteigė 34 punktus su

34 „Helsingen“ ir 3 „Bauch“ firmos mašinomis ir 5 varikliais už 262,4 tūkst. Lt, gavęs 75,7 tūkst. Lt Departamento pašalpą.

„Lietuvos ūkininkų sąjunga“ 1924 m. įsteigė 6 punktus, o 1925 m. – 25 punktus su 28 „Helsingen“ ir 3 „Bauch“ firmos linams apdirbti mašinomis, gavusi 58,5 tūkst. Lt pašalpos ir savo pridėjusi 192 tūkst. Lt.

Tačiau tų firmų linų apdirbimo mašinos mūsų sąlygoms pasirodė netinkamos, todėl vėliau steigiami punktai nebuvo šelpiami. Be to, praktika parodė, kad tokie maži punktai tikslo nepasiekia. Todėl „Lietūkiui“ buvo pavesta įsteigti didesnį linų apdirbimo punktą su džiovykla, linų minamomis mašinomis ir pakulų mašina. Tokį fabriką „Lietūkis“ įsteigė 1927 m. Biržuose ir jo veikla buvo labiau patenkinama.

Be „Gamintojo“, linų apdirbimo punktus mėgino steigti ir savarankiškos linų apdirbimo bendrovės. 1925–1930 m. (1924 m. – 4, 1927 m. – 6, 1927 m. – 1, 1928 m. – 1, 1929 m. – 1, 1930 m. – 1) įsiregistravo net 14 linų ir sėmenų apdirbimo bendrovių (Kelmėje – 1925 ir 1928 m. Griškabūdyje, Rietave, Barzduose, Raguvoje, Gulbiniškiuose, Gedučiuose, Rokiškyje, Aukštadvaryje, Vabalninke, Kėdainiuose, Kaune, Linkuvoje). Tačiau 7 iš jų neįsisteigė, 6 buvo išbrauktos iš rejestro ir 1935 m. pradžioje liko tik viena kelmiškė ir tik 1939 m. pabaigoje susirūpinta kooperatinių lininių steigimu.

„Lietūkis“ pirmąsias linų supirkimo operacijas padaro 1925 m., parduodamas užsienin 10 tonų pluošto ir 107 tonas linų šiaudų. 1927 m. pradėjo intensyviau veikti pertvarkyti „Lietūkio“ Joniškio ir Biržų linų perdirbimo punktai ir galėjo daugiau parengti eksportui linų ir pakulų ir jau tais pačiais metais buvo išvežta 353,6 tonos linų ir pakulų už 562 848 Lt. 1928 m. linų pluošto gamyba dėl labai lietingų metų smarkiai nukentėjo, teko net Joniškio linų perdirbimo punkto veikimą sustabdyti. Nebuvo geresni ir 1929 m., kai kainų kritimas sulaikė ūkininkus nuo linų pluošto pardavimo. 1930 m. jau buvo galima sėkmingiau veikti, bet dėl kritusių kainų labai pasunkėjo menkesnių linų rūšių pardavimas. Dėl to „Lietūkiui“ prie Joniškio linų perdirbimo punkto teko įsteigti linų šukavimo skyrių ir pardavinėti šukuotus linus ir nuošukas, kurių pasaulinėje rinkoje buvo didesnė paklausa ir geresnė kaina. 1931 ir 1932 m. linų kainos yra minimalios. Dėl įvykusių gaisrų Joniškio ir Biržų apdirbimo punktuose „Lietūkis“ belieka su vienu linų apdirbimo fabriku Kudirkos Naumiestyje ir apdirbtus linų pluošto produktus parduoda vietinėms verpykloms maišams bei vraperiams (bekonams vynioti) gaminti. Tai vis būta pirmutinių „Lietūkio“ mėginimų eksportuoti linus, parengiant juos linų apdirbimo punktuose pagal rinkų reikalavimus. Tas pirmasis mėginimas „Lietūkiui“, kaip ir „Gamintojui“, kartais nepigiai kainavo. Jo išvežtas ir supirktas linų pluoštas bendroje linų pluošto apyvartoje buvo visai menkas. „Lietūkis“ labiau pradeda dalyvauti linų supirkimo operacijose tik nuo 1935 m., po to, kai pati valstybė po nevykusių linų monopolio operacijų vėl imasi daugiau dėmesio skirti linams supirkti ir eksportui tobulinti.

1929 02 18 (Valstybės žinios, Nr. 292/1926) finansų ministras, remdamasis Laikinųjų dėsnių prekėms iš Lietuvos išvežti 4§, išleido „Linams išvežti į užsienį taisykles". Jomis buvo nustatyti menkesnės rūšies linams muitai. Buvo nustatyta, kad apdirbti linai (šukuoti, brukti), kurie turi ne daugiau kaip 15 proc. spalių, taip pat ir pakulos su tokiu pat spalių procentu, leidžiami išvežti be muito. Neišdirbti linai (visokių pavadinimų ir rūšių nebrukti linai), brukti linai ir pakulos, turinčios daugiau kaip 15 proc. spalių, linų šiaudai buvo apdėti 20 Lt už 100 kg muitu, nuobrukos – 2 Lt už 100 kg. Tačiau nustatyti muitai buvo taikomi tiems linams, kurie dar atitiko šias sąlygas: linų pundeliai aprišti virve, pakai surišti tam tikros kokybės lininėmis virvėmis, prie pakų prikabintos lentelės su firmos, kuri turėjo būti įsiregistravusi prekybos departamente, pažymėjimu ir pirmoje lentelės pusėje įrašu „Lithuanian flat". Linai galėjo būti vežami be muito tik per nustatytas muitines ir registruotų eksportininkų, turinčių nuolatinius sandėlius eksporto linams rūšiuoti ir tinkamus linų rūšiuotojus. Kaip iš taisyklių turinio matome, jų tikslas buvo pakelti Lietuvos eksportuojamų prekių kokybę ir pašalinti iš eksportininkų tarpo gastrolierius, neturinčius jokių priemonių linams eksportuoti.

Tolesnis, jau daug radikalesnis linų eksporto ir supirkimo tvarkymo linkme žingsnis buvo padarytas išleidžiant 1934 11 03 „Išvežamųjų linų ir pakulų prekybai tvarkyti įstatymą" (Valstybės žinios, Nr. 460/3214). Pagal šį įstatymą linai ir pakulos buvo rūšiuojami finansų ministro nustatyta tvarka. Be to, įstatymu buvo įvesta koncesinė linų eksporto tvarka: išvežamus linus ir pakulas pirkti ir išvežti gali tik tie asmenys, kurie gauna finansų ministro leidimą. Buvo nustatytos gana aukštos baudos už įstatymo nesilaikymą. Pats įstatymas, būdamas labai trumpas (vos iš 5§§), davė teisę finansų ministrui leisti linų ir pakulų prekybai ir išvežimui tvarkyti taisykles.

1934 12 06, remiantis minėtu įstatymu, buvo išleistos gana plačios „linų ir pakulų prekybai ir išvežimui tvarkyti taisyklės" (Valstybės žinios, Nr. 462/3244). Jose buvo nurodyti 5 pagrindiniai linų prekybos dalykai: 1) leidimų išdavimo tvarka, 2) rūšiavimas, 3) linų ir pakulų rajonai, 4) linų ir pakulų supirkimas ir 5) linų ir pakulų išvežimas.

1. Leidimu linų prekybai tiesiogiai ar per agentus ir jiems išvežti gali naudotis tik asmenys, kurie 1) turi sandėlius ne mažesnius kaip 250 tonų linų ar pakulų sukrauti ir laisvai juos išrūšiuoti, 2) turi pakankamai kapitalo tam prekių kiekiui supirkti, 3) turi pakankamą linų supirkinėtojų skaičių ir 4) pasižada tvarkyti nustatyta tvarka linų ir pakulų supirkinėjimo ir išvežimo atskaitomybę ir mokėti nustatytą rinkliavą. Linų pirkliai turi registruotis Finansų ministerijoje ir suteikti minimalias žinias. Leidime nurodomas supirkimo punktas. Leidimai išduodami operaciniams metams nuo spalio 1 d. iki rugsėjo 30 dienos.

2. Taisyklėse nustatyta, kad turi būti *rūšiuojama* pagal nustatytą *standartą*, o nerūšiuotų linų ir pakulų išvežti neleidžiama. Standarto reikalavimas buvo įvestas nuo 1935 m. sausio 1 dienos.

Išvežamų linų ir pakulų standartas turėjo būti nustatomas sezono pradžioje, bet ne vėliau kaip iki gruodžio 1 d. Asmenys, norintys gauti linus ir pakulas supirkinėti ir išvežti leidimus, privalo kiekvienais metais iki lapkričio 15 d. pateikti savo centriniam sandėliui Linų ir pakulų standarto komitetui pakankamai medžiagos standartui nustatyti.

Linų ir pakulų standartą turėjo nustatyti Linų ir pakulų standarto komitetas, kurį sudarė: vyriausiasis linų ir pakulų prekybos kontrolierius, linų kontrolieriai, Žemės ūkio rūmų atstovas ir du Prekybos ir pramonės rūmų atstovai iš linų eksportininkų tarpo. Komitetui pirmininkavo Finansų ministerijos vyriausiasis linų ir pakulų prekybos kontrolierius. Linų ir pakulų standartas atitinkamam linų rajonui ir to rajono linų ir pakulų rūšims buvo nustatomas centriniame linų ir pakulų eksporto sandėlyje. Kiekvieno rajono linų ir pakulų rūšiai buvo sudaromi du standartiniai pavyzdžiai po 150 kg kiekvienas. Vienas pavyzdys turėjo būti supresuotas, supakuotas ir užplombuotas Finansų ministerijos plombomis, antrasis – palaidas. Pavyzdžiai po 5–10 kg buvo laikomi linų ir pakulų prekybos kontrolėje, kiekviename linų ir pakulų supirkinėjimo punkte, linų ir pakulų supirkinėtojo ir eksportininko kontoroje ir, be to, galėjo būti laikomi Prekybos ir pramonės rūmuose, Žemės ūkio rūmuose ir kitur linų prekybos kontrolės nurodymu. Linų ir pakulų standartas buvo nustatomas atitinkamo rajono kiekvienai rūšiai: buvo atsižvelgiama į spalių procentą, pluošto spalvą ir minimalią grynojo pluošto išeigą ant šukų.

3. Linų ir pakulų rajonai. Mirkytiems linams buvo nustatyti Šiaurės Lietuvos rajonai: Joniškio, Biržų, Rokiškio, Panevėžio ir Anykščių apylinkės. Klotiniams linams rajonai nebuvo nustatyti.

4. Turintys leidimus asmenys galėjo supirkinėti linus ir pakulas iš gamintojų, laikydamiesi Finansų ministerijos nurodymų ir patvirtintų punktų. Supirkinėtojas turėjo turėti atitinkamą Finansų ministerijos liudijimą, kurį gaudavo tik patikrinus jo kvalifikaciją. Supirkimo punktai turėjo tvarkyti ir pakulų supirkimo apskaitas. Kiekvienam pirkimui turėjo išduoti linų ar pakulų priėmimo orderį, kuriame turėjo būti nurodytas linų ir pakulų pristatytojas (gamintojas), jo gyvenamoji vieta, prekės rūšis, svoris ir kaina. Orderis turėjo būti išrašomas 4 egzemplioriais, kurių originalas turėjo būti išduodamas gamintojui, vienas nuorašas siunčiamas Finansų ministerijai, linų ir pakulų prekybos kontrolei, vienas egzempliorius turėjo būti siunčiamas centriniam eksporto sandėliui, o šaknelė turėjo likti supirkimo punkte. Orderiuose gamintojas pasirašydavo, kad pinigus gavo.

Priimant linus ar pakulas linų supirkimo punkto sandėlyje, prekės turėjo būti tuojau pat išrūšiuojamos pagal nustatytą standartą ir sudedamos atskirai rūšimis. Punktas turėjo registruoti žiniaraštyje, kiek kokios rūšies yra prekių.

Supirktus linus ir pakulas punktas turėjo siųsti į centrinį sandėlį kartu su apyskaita, kurioje turėjo būti nurodoma, kokiais priėmimo orderiais sudaryta pristatomoji partija.

Centriniame eksporto sandėlyje linų ir pakulų išrūšiavimas turėjo būti peržiūrėtas ir patikrintas, linai ir pakulos laikomos išdėstytos pagal rūšis sulig standartu ir tvarkoma jų apskaita. Linų kontrolės atstovai galėjo tikrinti išrūšiavimą.

5. *Eksporto* teisę turėjo tik tie pirkliai, kurie buvo įsiregistravę Finansų ministerijoje. Linai ir pakulos buvo leidžiamos išvežti tik su linų ir pakulų prekybos kontrolės žinia ir kontrolės liudijimais, kurie būdavo duodami linų partijai ne mažesnei kaip 8, o pakulų ir nuošukų – 5 tonos. Išvežamieji linai ir pakulos turėjo būti: 1) surūšiuoti pagal nustatytas šiose taisyklėse rūšis ir turėjo atitikti linų ir pakulų standarto pavyzdžius; 2) visų rūšių linai ištisai (galuose ir viduryje) turėjo būti vienodai išbrukti ir tvirtai surišti į pundelius dviem lininėmis susuktomis virvelėmis iš surišamųjų linų, ne storesnėmis kaip 1 cm; saujos neturėjo būti ilgesnės kaip atskiras lino pluoštas, pridėjus 4 cm; pundelis neturėjo būti ilgesnis kaip esamas jame atskiros saujos ilgis, pridėjus 5 cm; saujų galai turėjo būti nesuvelti; linai neturėjo būti dirbtinai sunkinami; 3) nepresuoti pakai turėjo sverti ne daugiau kaip 80 kg; 4) pakai turėjo būti stipriai surišti trimis lininėmis virvėmis; vidurinės virvės galas turėjo būti paliekamas ilgesnis; pakai turėjo būti rišami lininėmis virvėmis ne storesnėmis kaip 1,25 cm, pagamintomis iš gerų linų; pakuojant linų ir pakulų pakus į plaušus arba audeklą, galėjo būti naudojama ir ne storesnė kaip 4 mm viela; 5) linų ir pakulų supresuoti pakai galėjo sverti iki 260 kg; 6) kiekvienas paruoštas eksportui pakas turėjo būti ženklinamas etikete. Viena turėjo būti dedama į paką, o kita – numeruojama ir pritvirtinama kontrolieriaus plomba prie pako vidurinės virvės; 7) etiketės buvo nustatytos formos ir turėjo būti daromos iš faneros 15×5 cm. Vienoje etiketės pusėje aiškiai turėjo būti užrašoma išilgai viduryje „Lietuvos linai arba pakulos“ anglų arba tos šalies kalba, į kurią siunčiami linai; eksportininko pilnas adresas, linų rajonas, antroje etiketės pusėje – linų rūšies ženklas, rūšiuotojo pavardė.

Surūšiuotus pagal standartą centriniame eksportininko sandėlyje linus ir pakulas eksportininkas galėjo pakuoti į pakus ir eksportuoti. Prieš išvežant iš centrinio sandėlio linus ir pakulas, jie turėjo būti patikrinti Finansų ministerijos linų ir pakulų prekybos kontrolės atstovų. Eksportininkas keturias dienas prieš prekės išvežimą iš sandėlio turėjo pranešti raštu, kiek ir kokios rūšies prekių nori išvežti. Per 48 valandas nuo pranešimo gavimo turėjo atvykti į eksportininko sandėlį linų ir pakulų prekybos kontrolės atstovas (kontrolierius) ir patikrinti paruošų eksportui linų ir pakulų išrūšiavimą ir įpakavimą. Kontrolierius galėjo tikrinti visus eksportui paruoštus pakus, bet galėjo ir pasirinkti kas dešimtą paką. Tikrinimo išvados turėjo būti protokoluojamos. Neradęs trūkumų, kontrolierius turėjo paženklinti pakus plomba,

pritvirtindamas ta plomba numeruotą etiketę prie vidurinės pako virvės ir išduodamas tai partijai išvežimo liudijimą, kuriame nurodoma eksportininko firma, jos adresas, išvežamųjų linų ir pakulų partijos sudėtis (pakų skaičius ir bendras svoris), rūšiavimo duomenys, rūšis, rajonai ir pakų etikečių numeriai.

Kontrolierius nustatęs, kad linai ir pakulos neatitinka visų eksporto reikalavimų, neišduodavo eksporto liudijimo. Jeigu eksportininkas nesutikdavo su kontrolieriaus sprendimu, jis galėjo tam pačiam kontrolieriui įteikti skundą, kuris per 48 valandas nuo įteikimo turėjo būti svarstomas linų ir pakulų kontrolės komisijoje, kurią sudarė vyriausiasis linų ir pakulų prekybos kontrolierius, Žemės ūkio rūmų atstovas, Prekybos ir pramonės rūmų atstovas. Komisijos sprendimas buvo galutinis. Visas skundo išlaidas turėjo mokėti eksportininkas, jei ginčas nebuvo išsprendžiamas jo naudai.

Taisyklės nustatė, kad linų ir pakulų eksportininkai moka supirkinėjimo ir eksporto kontrolės rinkliavą po 1 centą nuo kiekvieno išvežamo kilogramo. Rinkliava turėjo būti mokama avansu į Finansų ministerijos pajamų sąskaitą.

„Linų ir pakulų prekybai ir išvežimui tvarkyti taisyklių" vykdymą turėjo prižiūrėti Linų ir pakulų prekybos kontrolė prie Finansų ministerijos. 1934 11 03 įstatymu ir 1934 12 06 jam vykdyti taisyklėmis buvo sudaryta galimybė Finansų ministerijai per Linų ir pakulų prekybos kontrolierius labai kištis į linų supirkimo ir eksporto reikalus. Kadangi taisyklėse aiškiai buvo suteikta pirmenybė stambesniems pirkliams (turėti 20 tonų sandėlius linų, o centriniams – 1000 tonų), tai iš buvusių Lietuvoje 1934 m. 9 eksportininkų ir 60 supirkimo punktų 1935 m. beliko 5 eksportininkai su tiek pat centrinių sandėlių, 106 supirkimo punktais, iš kurių 42 punktai priklausė „Lietūkiui".

Nuo 1935 m. kooperatinio sektoriaus linų supirkimo ir eksporto dalis pradeda smarkiai didėti. Tai galima matyti iš šios lentelės:

Apskaitos metai	Bendras eksportas, t	Kooperatyvų sąjungos		Privatūs pirkliai	
		tonos	viso eksporto, %	tonos	%
1935–1936	17 774	2914	16,4	14 860	83,6
1936–1937	18 540	3800	20,5	14 740	79,5
1937–1938	17 458	4116	23,6	13 322	76,4
1938–1939	16 378	7702	47,0	8676	53,0
1939–1940	17 781	10 320	58,0	8013	42,0
1940–1941	9911	9911	100	–	–

Kooperatyvų sąjungas iki 1940 01 01 sudarė „Lietūkis" su savo linų prekybos skyriumi, po to iš to skyriaus atsiradusi kooperatyvų sąjunga „Linas".

„Lietūkis" ypač pradėjo kreipti dėmesį į linų prekybą nuo 1935 m., nors linais prekiavo nuo 1926 m., perėmęs tas operacijas iš šiauliškio „Gamintojo". „Lietūkis" jau ir prieš 1935 m. stengėsi racionalizuoti linų prekybą ir pa-

daryti ją naudingesnę tautos ūkiui ir pačiam pluošto gamintojui – ūkininkui. „Lietūkio“ ir Žemės ūkio rūmų pastangomis buvo išleistas 1934 11 03 linų prekybos kontrolės įstatymas ir kiek vėliau jam vykdyti taisyklės. Tų priemonių tikslas buvo kelti Lietuvos lino vardą užsienyje, nustatant tikslesnį rūšiavimą ir pašalinant Lietuvos linų pirkėjų užsienyje nusiskundimus dėl netvarkingo Lietuvos linų statymo. Užsienio pirkliai vis tebesiskųsdavo, kad, nupirkę vieną rūšį, dažnai gaudavę kitą, o pakilus kainoms, kartais ir visai prekės nebūdavo pristatomos, nors buvo surašytos sutartys. Patyrimas rodė, kad viso to lengviau išvengiama centralizavus linų eksportą ir tinkamai juos paruošus rinkai – mechaniškai apdirbus linų pluoštą. Ryšium su Žemės ūkio rūmų bendru planu, „Lietūkis“ sudarė ir 5 metų linų paruošimo planą. Linų supirkimas pagal tą planą turėjo būti centralizuotas prie „Lietūkio“. Tai turėjo įgalinti išlaikyti pastovų standartą. Plane buvo numatyta sausaklotiems linams ir ūkiškoms bei mašininėms pakuloms gaminti ir eksportuoti steigti Kaune ir Telšiuose pakulų apdirbimo fabrikus, o Šiauliuose – linų apdirbimo fabriką su verpykla ir audykla. Taip pat buvo numatyta linų supirkimo punktų ir agentūrų skaičių padidinti iki 100. Juose turėtų dirbti 80 linų specialistų, kurie galėtų instruktuoti ūkininkus apie linų auginimą ir paruošimą rinkai, bet to, per supirkimo punktus platintų pagerintą linų sėklą ir linų apdirbimo mašinas.

Tą planą vykdyti „Lietūkis“ pradėjo nuo 1935 m. pradžios, gavęs linų supirkimą Rokiškio ir Biržų rajonuose su 6 punktais. 1935 m. „Lietūkis“ iš viso supirko 823 tonas bruktų linų už 1,10 mln. Lt.

Jau 1935 m. pradžioje „Lietūkiui“ pavyko išdirbti savo linų markę ir beveik panaikinti kainų skirtumą tarp Lietuvos ir Latvijos linų. 1935 m. pabaigoje „Lietūkis“ jau turėjo 42 punktus ir agentūras.

Kadangi „Lietūkiui“ trūko patyrusių linų prekyboje žmonių, kurie naujais pagrindais galėtų atlikti tą darbą, tai 1936 m. jis pasiuntė dvylika jaunų agronomų į Latvijos valstybinį linų monopolį susipažinti su linų gamyba ir prekyba. Šie agronomai linininkai, grįžę iš užsienio su reikiamomis žiniomis, žiemą dirbdavo linų supirkimo punktuose, o vasarą Žemės ūkio rūmuose rūpinosi linų kultūros kėlimo darbais. Taip pat buvo stengiamasi parengti jaunesnįjį supirkėjų personalą vietoje.

1937 m. „Lietūkis“ ėmė gerokai daugiau supirkinėti linų. 72 linų supirkimo punktai supirko iš ūkininkų jau 5634 tonas linų ir 583 tonas pakulų už 6,2 mln. Lt. Tačiau, superkant vis daugiau linų, paaiškėjo, kad daugiau kaip 1/3 viso parduodamo linų pluošto pereina per fabrikus, ypač gaminant pakulas, todėl teko susirūpinti savo stambesnio linų apdirbimo fabriko statymu. Tokį fabriką buvo nuspręsta statyti Šiauliuose (Gubernijoje). Jis buvo pradėtas statyti 1938 m., o tais pačiais metais buvo pastatyti linų supirkimo eksportui punktai Šiauliuose (Gubernijoje).

„Lietūkis“ linus supirkinėti stengėsi per kooperatyvus, kurie ilgainiui įsitraukė į linų supirkimo darbą ir galėjo jį tinkamai atlikti. Kadangi „Lietūkis“

norėjo linų supirkimą ir eksportą sutelkti į savo rankas, tai privatūs pirkliai pakėlė didelį triukšmą, kad jam nepavyktų to padaryti. Privatus linų supirkinėtojų sektorius 1939 m. taip pat konsolidavosi į dvi eksporto firmas: akcinę bendrovę „Lietuvos linas" ir akcinę bendrovę „Linų pluoštas". „Lietūkis" iš savo linų prekybos skyriaus, besiplečiant jo operacijoms, 1939 m., panašiai kaip 1926 m. iš pieninininkystės skyriaus, sukūrė atskirą kooperatinę organizaciją. 1939 m. pradėjo veikti linų apdirbimo fabrikas Šiauliuose. Tais metais „Lietūkis" eksportavo 41,5 proc. eksportuojamų linų.

„Lietūkio" linų prekybos skyrius nuo 1940 01 01 perėjo 1939 12 16 įregistruotai kooperatyvų sąjungai „Linas". Kadangi specialių kooperatyvų linams supirkti ir apdirbti nebuvo, tai 1940 m. „Lino" nariais tapo 57 žemės ūkio kooperatyvai, 15 pieno perdirbimo bendrovių ir 16 smulkaus kredito draugijų. „Linas" nuo 1940 01 01 perėmė visus linų ūkio specialistus ir to skyriaus tarnautojus, linų fabriką Šiauliuose (Gubernijoje) ir ten pat linų sandėlius. Be to, iš Finansų ministerijos išnuomavo linų apdirbimo fabriką Naujojoje Vilnioje ir iš žemės ūkio rūmų – modernią lininę Panemunėlyje, kur turėjo būti priiminėjami, mirkomi ir apdirbami linų šiaudeliai.

„Linas" turėjo organizuoti vietose specialius kooperatyvus linams apdirbti. Tokių bendrovių visame krašte tuo laiku buvo manoma steigti apie 30 su linams apdirbti įmonėmis. Lininguose rajonuose buvo numatoma steigti vieną įmonę maždaug dviem valsčiams, o nelininguose – vieną visai apskričiai. Tokios įmonės turėjo perdirbti apie 2500–3000 tonų šiaudelių ir apimti apie 25 km skersmens plotą. Tačiau kilęs Antrasis pasaulinis karas ir 1940 06 15 įvykiai „Lino" veiklą pakreipė kita linkme, nors jos nesustabdė, nes linų pluoštas ir sėmenys ypač didelę paklausą turėjo karo metu.

Finansų ministras, remdamasis „Nepaprastuoju metu tautos ūkiui tvarkyti" ir „Išvežamųjų linų bei pakulų prekybai tvarkyti" įstatymais, perskelbė įsakymą, kuriuo visi linų bei pakulų prekybos reikalai buvo pavedami nuo 1940 m. rugsėjo 1 d. kooperatyvų sąjungai „Linas". Taip buvo baigtas ginčas dėl linų eksporto tvarkymo. Nuo to laiko „Linas" gavo teisę supirkinėti iš gamintojų, prekiauti Lietuvos teritorijoje ir išvežti į užsienį linų šiaudelius, mintus, bruktus bei šukuotus linus ir pakulas. Vietinės linų verpyklos, audyklos ir virvių dirbtuvės galėjo pirkti reikalingus linų ir pakulų kiekius tiesiogiai iš gamintojų. Privatūs ir įvairių bendrovių fabrikai, kurie linų žaliavą perdirbdavo į pakulas ir bruktus bei šukuotus linus, galėjo veikti ir toliau, gavę finansų ministro leidimą. Žaliava juos aprūpinti turėjo „Linas" finansų ministro nustatytomis sąlygomis. Pagamintus bruktus bei šukuotus linus ir pakulas tie fabrikai turėjo parduoti „Linui". Už linų žaliavos apdirbimą fabrikai turėjo gauti finansų ministro nustatytą atlyginimą. Išleisti įsakymą paskatino noras „centralizuoti svarbesnių krašto gaminių eksportą, kad jį būtų lengviau kontroliuoti ir nukreipti kraštui pageidaujama kryptimi".

Tačiau neilgai „Linas“, kaip savarankiška sąjunga, galėjo naudotis išimtine supirkimo teise. Nuo 1940 m. pabaigos jis pereina į „Zagotliono“, o nuo 1941 m., vokiečiams okupavus, – į „Ostland-Faser GmbH“, kaip vienintelis linų supirkėjas Lietuvoje, rankas.

Kooperatinių lininių steigimas neapleidžiamas. Iki karo spėta jų suorganizuoti Mažeikiuose, Rietave, Linkuvoje, Pasvalyje ir Plungėje. 1941 m. lapkričio mėn. įsiregistravo Kupreliškio linų apdirbimo bendrovė. 1942 m. įsisteigė šios kooperatinės linų apdirbimo bendrovės: Papilės, Anykščių, Joniškio, Rokiškio ir Šeduvos, registravosi Kupiškio linų apdirbimo bendrovė. Visų jų tikslas buvo kuo racionaliau ir pelningiau sunaudoti auginamus linus, o konkrečiai tai reiškė: išvaduoti ūkininkus nuo sunkaus ir kenksmingo sveikatai darbo – linų mirkymo, klojimo, mynimo, brukimo ir net rovimo, pakeičiant jį mechanizuotu darbu. Lininės turėtų apdirbti 2000–2500 ha ploto linų šiaudelius. Lininėse linai turėtų būti mirkomi specialiai įrengtose šilto vandens mirkyklose. 1943 m. „Linas“ baigė rengti tokias linines Panemunėlyje, Pamūšyje ir Kartenoje. Kooperatinės lininės turėtų laikyti ir linų mašinų punktus sėklai paruošti, linams sėti ir derliui nuimti, o tai pašalintų visų svarbiausią kliūtį linų kultūrai plėstis. Šia proga reikia priminti, kad Žemės ūkio rūmai dėjo daug pastangų linų apdirbimui pagerinti. 1936–1938 m. visoje Lietuvoje jie buvo įrengę 273 pagerintas jaujas, išmokėdami joms pastatyti 490 500 litų pašalpų. Taip pat žemės ūkio rūmai skatino ūkininkus rengti pagerintas linmarkas, jaujas ir įsigyti automatines linų mynimo bei brukimo mašinas. Ilgainiui vietoj šių priemonių imtasi labai plačiai skatinti mechaninį linų apdirbimą, o tai galėtų duoti labai vertingą lininį pluoštą.

Linines įrenginėjo ir techniškai aprūpindavo pati kooperatyvų sąjunga „Linas“. Buvo suremontuoti ir įrengti „Lino“ fabrikai Gubernijoje (Šiauliai) ir Naujojoje Vilnioje. Jų metinės produkcijos pajėgumas buvo 5000 tonų. Panemunėlyje fabrikas buvo pradėtas statyti 1940 06 03. 1943 m. buvo pastatytos fabriko patalpos, 15 mirkyklų po 50 m^3 talpos, jėgainė, raštinė, ūkio trobesiai ir dvi daržinės, viena kanapių brukimo turbina ir kelios mašinos. 1941–1942 m. sezono metu fabrikas iš dalies jau veikė. 1942 12 20 buvo paleistos naujai sumontuotos pakulų mašinos. Baigus įrengti fabriką, jo metinė produkcija galės siekti 4000 tonų linų šiaudelių.

Pamūšyje fabrikas pradėtas statyti 1940 08 15. Buvo įrengta 13 šilto vandens mirkymo baseinų, sumontuotos kai kurios mašinos. Metinė šios lininės produkcija – 5000 tonų linų šiaudelių.

Kartenoje lininė pradėta statyti 1942 m. liepos mėn. 1943 m. tebuvo pastatyti trobesiai.

Kelmėje buvo perstatytas fabrikas vietoj 1928 m. įsteigtos „Kelmės linų ir sėmenų perdirbimo bendrovės“, kuri daugiau vertėsi medžio pramone negu linais.

Šiaulių (Gubernijos) „Lino“ įmonėse 1940 m. rugpjūčio mėn. pradėtas statyti didelis (13 345 m³ talpos) sandėlis eksportuojamiems linams krauti.

Kadangi tinkamas linų pluošto paruošimas yra glaudžiai susijęs su pačių linų tinkama gamyba ūkininkų ūkiuose, tai „Linas“ nuo pat savo įsisteigimo pradžios rūpinosi tuo darbu, kuriuo jau buvo pradėjęs rūpintis ir „Lietūkio“ linų prekybos skyrius kartu su Žemės ūkio rūmais. 1940 m. buvo paskirti linininkystės inspektoriai agronomai, kurie kontroliavo „Lino“ pirkyklas, skaitė žemės ūkio kursuose paskaitas apie linus, instruktavo linų apdirbimo bendroves ir prižiūrėjo ūkininkų atliekamus linų ūkyje bandymus.

Linininkams rūšiuotojams 1940 ir 1941 m. buvo surengti kursai, kuriuose buvo parengta apie 100 linų brokerių. Jie turėjo atlikti praktiką linų pirkyklose. 1943 m. Panevėžyje buvo įsteigta vidurinė linininkystės mokykla.

Tarybiniais metais linų supirkimas buvo perduotas centrinei sąjunginei įstaigai „Zagotlion“, kuri Lietuvoje buvo įsteigusi respublikinę kontorą su apygardinėmis kontoromis. Techniškai apdirbimas ir supirkimas beveik nepasikeitė.

Vokiečiams išvijus bolševikus, buvo atgaivinta kooperatyvų sąjungos „Lino“ veikla. „Linas“ vėliau buvo prijungtas prie „Ostland-Faser GmbH“ – Rytų krašto pluošto akcinės bendrovės, kuri pirkdavo „Lino“ turimus linus.

Linų supirkimas buvo pavestas „Linui“ per vietines linų pirkyklas, kurias jis pats steigė arba pavedė žemės ūkio kooperatyvams, išduodamas leidimus vienam sezonui, t. y. nuo spalio 1 iki rugsėjo 30 d., pasilikdamas sau teisę juos atšaukti ir anksčiau.

Linų perdirbimo bendrovės ir žemės ūkio kooperatyvai rūšiuotojus pasirinkdavo patys, susitarę su savo rajono linininkystės instruktoriumi ir pristatydavo „Linui“ tvirtinti. Linai buvo supirkinėjami „Lino“ nustatytomis kainomis pagal nustatytus standartus, kurių pavyzdžiai su rūšių kainomis turėjo būti iškabinti prekių priėmimo ir pinigų išmokėjimo patalpose.

Pristatomi į pirkyklas brukti linai turėjo būti surišti atskiromis rūšimis apie 8 kg svorio pundeliais. Pundelis turėjo būti surištas dviejose vietose raiščiais ne storesniais kaip 1 cm ir iš neprastesnių linų kaip pundelis. Linų pundelio galvutės turėjo likti nesurištos, nesusuktos ir nesuveltos, o atskiros saujos pundelyje – nesurištos ir nesusuktos.

Linų žaliava turėjo būti surišta į ne didesnius kaip 8 kg pundus. Pundai turėjo būti stipriai surišami dviem raiščiais iš neprastesnių linų kaip pats pundas. Linų šiaudelius reikėjo surišti raiščiais iš tų pačių linų šiaudelių 3–4 kg svorio pėdais. Pirkyklų rūšiuotojai turėjo akylai žiūrėti, kad priimami linai nebūtų sulieti vandeniu ir pundeliuose nebūtų pašalinių įkamšų ar falsifikacijų. Pirkyklose perkamų linų rūšis buvo nustatoma, prieš juos sveriant ir sukraunant į sandėlius.

Supirkti pirkykloje linai tuojau pat turėjo būti surišti pakais pagal atskiras rūšis. Rišant linų žaliavą pakais, reikėjo atskirti klotinius ir mirkytus linus.

Nepresuoti pakai turėjo sverti ne daugiau kaip 80 kg. Prie kiekvieno pako turėjo būti prisegta storo popieriaus etiketė arba lentelė su rūšies ženklu. Virvių parūpindavo „Lino" centriniai sandėliai arba „Linui" sutikus, jų pasigamindavo pati pirkykla.

Supakuoti linai sandėliuose turėjo būti sukrauti atskirai pagal rūšį. Jei buvo sandėlis be grindų arba grindys iš medžio, tai reikėjo padėti medinius skydus, kad linai nepūtų. Pirkyklos privalėjo žiūrėti, kad sandėlių stogai būtų sveiki. Supirktus linus ir žaliavą pirkyklos, jei negaudavo kitokio nurodymo, gabendavo į joms paskirtą fabriką geležinkeliais, sunkvežimiais arba vežimais. Į vagonus kraudavo tik vienos rūšies linus. Kraunant į vagoną kelių rūšių linus, reikėdavo juos tvarkingai rūšimis sukrauti ir nurodyti kiekvienos rūšies svorį.

Vokiečiams užėjus (1941 m. vasarą), linų standartui nustatyti buvo numatyta kitokia tvarka: jį nustatydavo Žemės ūkio valdybos atstovas, kuris pirmininkaudavo komisijoje. Standartų komisija nustatydavo įvairių linų rūšių standartus ir aprašydavo atskirų rūšių kokybę standarto protokole. Standartai būdavo nustatomi centriniuose linų sandėliuose ir fabrikuose. Kiekvienos prekių rūšies būdavo sudaromi 2 standartiniai apie 60 kg svorio pavyzdžiai, kurių vieną supresuodavo ir užplombuodavo Žemės ūkio valdybos plombomis, o antrasis pavyzdys būdavo laisvai surišamas, bet atskiri pundeliai užplombuojami.

Paruošimo eksportui (faktiškai „Osterland-Faser'ui GmbH" perduoti) taisyklėse taip pat randama tam tikrų pakeitimų, palyginti su 1934 m. linų eksporto taisyklėmis. Visų rūšių linai turėjo būti surišti tvirtai į pundelius dviem lininiais raiščiais, pagamintais iš linų ne žemesnės rūšies kaip surišamieji linai ir ne storesnių kaip 1 cm. Saujų galai turėjo būti nesuvelti. Nesupresuotas pakas turėjo sverti ne daugiau kaip 80 kg. Pakulų pundai būdavo pakuojami pagal spalvą, o linų pakai – dar ir pagal pundelių ilgumą. Linų pakai turėjo būti stipriai surišti trimis lininėmis virvėmis, vidurinės virvės galai būdavo paliekami ilgesni. Pakai turėjo būti rišami ne storesnėmis kaip 1,75 cm skersmens virvėmis. Presuoti pakulų ir nuošukų pakai būdavo rišami panašiomis virvėmis kaip ir linams rišti, tik pakai būdavo apvyniojami virve ne tris kartus, o tiek kartų, kiek reikėjo. Pakus buvo galima rišti ir ne storesne kaip 4 mm viela, bet tokius pundus reikėjo įpakuoti į pintines arba į audeklą. Be indaro su viela, buvo galima rišti tik nuobrukas. Eksportuojamų linų ir pakulų supresuoti pakai galėjo sverti iki 200 kg.

Paruošti parduoti pakai buvo ženklinami dviem etiketėmis K/s „Linas", kurių viena būdavo dedama į paką, o kita pritvirtinama plomba prie pako vidurinės virvės. Į šukuotų linų, pakulų ir nuošukų pakus etikečių nedėdavo, bet vietoj jų dėdavo rūšių ženklą ant inkaro. Etiketė turėjo būti iš faneros ir ne didesnė kaip 12×4 cm. Vienoje etiketės pusėje turėjo būti užrašyta „Osterland-Faser G.m.b.H." – „Flachs Verband „Linas" ir skersai viename gale –

linų rūšies ženklas (20 mm), antrame – derliaus metai. Antrojoje etiketės pusėje būdavo dedamas rūšiuotojo parašo antspaudas ir „Lino" prekybos ženklas, o skersai galuose žymima: viename gale – dar kartą dedamas linų rūšies ženklas (20 mm), o kitame – derliaus metai (20 mm). Dedama į paką etiketė galėjo būti ir iš stipraus popieriaus.

Linus ir pakulas parduoti paruošdavo ir juos išrūšiuodavo eksporto rūšiuotojai. Eksporto rūšiuotojai būdavo atsakingi už standartinį prekės rūšiavimą.

Linų pirkyklos veikė pagal „Lino" nustatytas taisykles. Priimant iš gamintojų linus, būdavo rašomi keturi orderių egzemplioriai, kur turėjo būti įrašyta: iš ko linai gauti, pavardė, gyvenamoji vieta – valsčius ir kaimas, priimtų linų rūšis, kiekis, kaina ir suma. Išduodamame ūkininkui orderyje pasirašydavo ūkininkas, pakvituodamas pinigų gavimą, ir jo išrašytojas – linų priėmimą, ant kitų trijų egzempliorių pasirašydavo brokeris.

Kadangi Lietuva yra stambus linų pluošto gamintojas, tai svarbu ne tik linus supirkti, bet ir juos perdirbti į siūlus ir audinius. Naminė linų pramonė saviems reikalams lietuvių tautoje žinoma nuo priešistorinių laikų ir šiandieną sutinkama beveik kiekvienoje ūkininko sodyboje*. Baudžiaviniais laikais ūkininkai turėdavo dvarams statyti verptus linų siūlus, kurie būdavo suaudžiami arba parduodami vietos reikalams ar net eksportuojami. Mėginimai fabrikiniu mastu organizuoti linų audimą Lietuvoje XIX amžiaus pirmojoje pusėje nepavyko.

Nepriklausomybės laikais pradeda kurtis ir linų tekstilinė pramonė. Iki 1938 m. linų audyklose ir verpyklose buvo sunaudojama vos 8 proc. linų pluošto (1937 m. linų audyklose ir verpyklose buvo sunaudota 596 t linų ir 2879 tonos pakulų, darbo turėjo apie 800 darbininkų; Latvijoje – 3000 ir 17 proc. linų derliaus). 1937 m. eksportuota viso linų derliaus Lietuvoje 51,4, Lenkijoje – 41,2, Latvijoje – 33,3 proc. Linų pluoštą naudoti savo tekstilės pramonei būtų pageidaujama ir dėl to, kad lietuviškasis pluoštas ilgą laiką buvo gerokai pigesnis negu kitų kraštų. 1939 m. sausio viduryje Didžiojoje Britanijoje tona linų kainavo:

TSRS „Slanetz" IV grupės	98–99 Lt,
Latvijos „Livonia L"	83–84 Lt,
Estijos „Voru Petzeri"	83–85 Lt,
Lietuvos „Oberkurisch"	73–75 Lt.

Tad gaunamos kainos verčia susirūpinti eksportuojamų linų kokybės kėlimu ir blogesnių rūšių sunaudojimu vietos pramonės reikalams. Linų augintojo pajamos nė kiek nesumažėtų, nes linų tekstilės fabrikai mokėtų už linus tomis pačiomis rinkos kainomis, kurias moka linų eksportininkai (Latvijoje

* Darbas rašytas prieš 50–60 metų.

linų tekstilės fabrikai gaudavo iš monopolio 10 proc. nuolaidą), nes kitaip niekas jiems žaliavos nepardavinėtų. Priešingai, frachtų, draudimo, komiso ir kitų tarptautinės prekybos išlaidų atkritimas ar minimalus sumažėjimas, taip pat fabrikų bandymai pirkti linus tiesiai nuo lauko įgalina mokėti net aukštesnes kainas.

Kadangi lietuviai nuo senų senovės yra pripratę prie lininės medžiagos, o paskutiniais laikais jos sodžiuje dėl darbo jėgos stokos vis mažiau išaudžiama, tai vietinei linų tekstilės pramonei galėtų susidaryti nemenka paklausa.

Vietinė linų tekstilės pramonė merdi, nes yra nedidelė vietinė paklausa, trūksta ilgalaikio kredito, o trumpalaikis kreditas brangus; be to, yra nepakankama apsauga nuo užsienio konkurencijos (šilko apsauga muitais siekė 163–230 proc. parduodamos kainos, medvilnės – 74–52, linų – 44–7 proc.). Palyginus mūsų buvusius apsaugos muitus linų verpalams ir audiniams su kaimyninėmis valstybėmis, pasirodo, kad Lietuva turėjo mažiausius apsaugos muitus:

		Verpalai	Audiniai
Lietuva	Lt/kg	2,0–3,0	4,5–10,0,
Latvija	Ls/kg	2,4–3,0	4,0–16,0,
Lenkija	Zl/kg	1,5–2,7	3,0–12,5.

Tiesa, lininių dirbinių importas buvo menkas (1937 m. – 106 000 Lt). Galimas daiktas, jis galėtų būti dar mažesnis, jeigu mūsiškių linų kokybė padidėtų, nes iš Lietuvos linų nepavyksta suverpti plonesnio kaip 30 numerio siūlo (atliekant bandymus, buvo suverpti ir plonesni siūlai). Būtų buvę tikslinga varžyti įvežimą tokių lininių medžiagų, kurioms siūlai gali būti gaminami vietoje.

Su linais, ypač menkesnės rūšies, konkuruoja vadinamieji egzotiški pluoštai – medvilnė, džiutas, Manilos kanapės, sizalis ir kitų atogrąžų augalų pluoštai. (1939 m. sausio viduryje Londone: linų „Livonikos ZK" tona kainavo 80 Lt, medvilnės „Rgyt" tona – 61 Lt ir džiuto tona – 20 Lt.) Tų pluoštų gaminius būtų galima lengvai pakeisti lininiais ir pakuliniais (1937 m. jų įvežta 1560,4 tonos už 1650 tūkst. Lt, iš jų daugiausia buvo džiutinių maišų – 874,4 t už 708,7 tūkst. Lt). Apribojus jų įvežimą, metinė linų tekstilės pramonė, nereikalaudama jokių investicijų, būtų galėjusi sunaudoti papildomai apie 2000 tonų linų žaliavos geresnėmis negu gaunamomis užsienyje kainomis. Tuo būdu pavyktų ypač išplėsti maišų ir brezentų gamybą.

Netekus Klaipėdos, kur buvo sukoncentruota daugiausia Lietuvos tekstilės pramonės (1937 m. – 44 proc.), linų tekstilės pramonė padarė didelę pažangą. 1939 04 29 muitų pakeitimu buvo pašalinta užsieninė konkurencija.

1935–1939 m. linų audyklų palyginamoji lentelė rodo:

	1939 m.	1938 m.	1936 m.	1935 m.
Įmonių skaičius	7	6	6	5
Darbininkų skaičius	1165	865	802	624
Gamybos vertė tūkst. Lt	8133	4133	3017	2220

Kaip matome iš lentelės, 1939 m. gamybos vertė išaugo net 100 proc. Tokį staigų linų audyklų gamybos kilimą iš dalies paskatino vilnų ir medvilnės audyklų konkurencija. Ypač padidėjo linų ir pakulų verpalų gamyba. Taip pat labai padidėjo įvairių lininių ir puslininių audinių gamyba.

1939 m. lininių ir plaušinių audinių, gaminių ir žaliavų įvežimas sumažėjo 55 proc. 1939 m. pradėti eksportuoti ir lininiai verpalai. Jų išvežta už 128 800 Lt, o per penkis 1940 m. mėnesius – už 70 700 Lt (1935 m. latviai eksportavo 1350 t už 2,7 mln. Lt, 1938 m. – 1653 t už 5,5 mln. Lt).

Palyginę kitų žemės ūkio produktų perdirbimą (pieno, mėsos), matome, kad linų realizavimas, tautos ūkio požiūriu, buvo labai atsilikęs tiek supirkimo technika, tiek perdirbimu ir jau gatavo produkto realizavimu – linų tekstilės pramonės plėtimu. Čia mūsų laukia dar didelės galimybės.

1942 02 13 potvarkiu (Amtsblatt, Nr. 8, 1942) buvo nustatyta tokia linų pristatymo tvarka: reikia pristatyti visą linų pluoštą, nenaudojamą savo ūkio reikalams. Linų gamintojas už bruktą pluoštą, pakulas, mintus linus, mirkytus ir klojėtus linus, kurių vertė sieks 100 Rm gaus premiją: 4 m medvilnės medžiagos ir 1/2 litro alkoholinio gėrimo. Premija turėjo būti duodama tik už linų pluoštą, kuris į punktus bus pristatytas iki 1942 04 30. Linų pluošto supirkimas pavestas bendrovei „Ostland Faser G.m.b.H." ir „Linui".

1942 06 27 skelbimu (Amtsblatt, 1942, 402 p.) linų augintojams buvo nustatyta premija už 100 Rm parduoto brukto pluošto 100 punktų leidimas, už minto pluošto 100 Rm – 75, už mirkytų ar klojėtų linų 100 Rm – 50 punktų, bet su sąlyga, kad pluoštas būtų pristatytas iki 1942 m. rugsėjo 30 d. į priėmimo vietas. Punktus išduoti pavesta „Linui" („Ostland Faser G.m.b.H."). 1942 10 19 (Amtsblatt, 1942, 695 p.) buvo nustatytos pristatymo normos linų augintojams: kiekvienas linų šiaudelių gamintojas turėjo nuo 1942 10 01 iki 1943 09 30 iš kiekvieno linais užsėto ha už atlyginimą pristatyti mažiausiai 120 kg vidutinės „K" rūšies bruktų linų 140 Rm vertės arba mintų, klojėtų ar mirkytų linų 90 Rm vertės. Kiekvienam gamintojui tenkančią dalį nustato maitinimo ir žemės ūkio generalinis tarėjas specialiais pristatymo pranešimais.

1943 03 01 nurodymu (Amtsblatt, 1943, 28 p.) buvo įvestas privalomas linų auginimas. Ūkiai, kurie augino linus 1942 m. ir 1943 m. turi mažiausiai pasėti tokį pat linų plotą. Be to, visi ūkiai, kurie gavo apie linų auginimo plotą pranešimą, turėjo užsėti linais tą plotą. 1943 m. derliaus linų pluošto pristatymo prievolė buvo nustatyta pagal paskirtą linams supirkti plotą, o ne pagal iš tikrųjų linais apsėtą plotą.

Vilna

Avių laikymas Lietuvoje žinomas nuo senų laikų. Iš avių vilnos ūkininkai pratę gamintis šiltesnį drabužį sau, savo šeimos nariams, taip pat ir samdiniams. Avių skaičius Lietuvoje buvo gana nusistovėjęs ir 1936–1938 m. su prieaugliu siekė apie 1210 tūkst., be prieauglio, žiemai paliekamų – apie 620 tūkst. Dauguma avių yra vietinės veislės, duodančios gana prastą vilną. Avių veislei pagerinti Žemės ūkio ministerijos rūpesčiu 1923 m. iš Švedijos buvo įvežta šropšyrų veislės avių ir paskirstyta ūkininkams vietinei avių veislei gerinti. 1930 ir 1937 m. buvo įvežta iš Rytprūsių juodgalvių veislės avių ir avinų. Šropšyrų ir juodgalvių avių vilnos jau tinka geresnėms vilnonėms medžiagoms.

Avis gerino ir veislinę medžiagą platino 1926 m. įsteigtoji Avių augintojų draugija, kuriai priklausė veislinių avių augintojai. Nuo 1934 m. ši draugija tvarko avių kilmės knygas. Perkantieji veislines avis gauna pašalpas per Žemės ūkio rūmus.

1939 m. mėginta įvežti dar geresnės vilnos avių, būtent: merinosų iš Rytprūsių. Tomis priemonėmis daug (apie 1/3), ypač juodgalvių, buvo pagerintos.

Apytikrė metinė vilnų produkcija galėjo siekti apie 1890 tonų. Ją galėjo sudaryti 400 tūkst. vietinių senių avių po 2 kg nuo avies vilna per metus – 800 t, juodgalvių ir jų metisų 2000 avių po 3 kg – 600, 700 tūkst. kerpamų vieną kartą per metus ėriukų po 0,7 kg – 490 tonų. Iš to skaičiaus apie 100–200 t galėjo pateikti vietiniams tekstilės fabrikams. Tuo tarpu įvežamų vilnonių verpalų, siūlų ir audeklų vertė per metus siekdavo apie 15–17 mln. litų. 1938 m. buvo įvežta 1420,7 t vilnų, vilnonių verpalų, siūlų ir audeklų, būtent 358 t vilnos (ir gyvulių pūkų). 123 t šukuotos vilnos, 33,3 t vilnų atmatų, 698 t vilnonių verpalų bei siūlų ir 207,7 t vilnonių audeklų. Tam kiekiui patenkinti reikėtų 3 tūkst. t neplautų vilnų, vadinasi, beveik dvigubai tiek, kiek buvo Lietuvoje gaminama. Tačiau reikia turėti omenyje, kad siūlus ir verpalus, įvežamus iš užsienio, daugiausia sudaro šukuotiniai (kamgaru) siūlai ir pluoštai, nes kamgarinių verpyklų Lietuvoje dar nebūta.

Tad, norint geriau aprūpinti vilnonių audinių tekstilinę pramonę žaliava, tektų kur kas labiau išplėsti avių ūkį ir sutvarkyti vilnos supirkimą, kuris Lietuvoje buvo ne mažiau apleistas kaip ir linų supirkimo tvarkymas.

Lietuvoje vilnos būdavo superkamos įvairiai: dalį jų atveždavo patys ūkininkai į fabrikus ir čia tiesiogiai parduodavo arba pakeisdavo į medžiagas. Daugiausia vilnų supirkdavo smulkūs pirkliai iš ūkininkų turguose arba važinėdami po kaimus. Supirkę didesnius jos kiekius, vilną pristatydavo į fabrikus. Kai kurie fabrikai mėgindavo patys siuntinėti savo supirkinėtojus į iš anksto paskelbtus supirkimo punktus. Tačiau toks supirkimo būdas neskatindavo ūkininko daugiau statyti vilnų į rinką, nes jų kaina buvo neaiški, dažnai mokama, ypač smulkių supirkinėtojų, ne pagal vilnų rūšį. Nebūdavo paten-

kinti tokiu supirkimu ir fabrikai, nes geresnės vilnos būdavo sumaišomos su blogesnėmis, o tai apsunkindavo vilnų rūšiavimą fabrike.

Gerėjant avių veislei ir daugiau vilnų pateikiant parduoti, buvo nuspręsta sutvarkyti vilnų supirkimą. 1937 m. Žemės ūkio rūmai, pasitarę su Prekybos, pramonės ir amatų rūmais bei tekstilės fabrikų atstovais, priėjo prie išvados, kad reikia steigti vilnų supirkimo įstaigą, kuri supirktų iš ūkininkų visas pristatomas vilnas, o mokėtų pagal vilnos kokybę. Kadangi tokią įstaigą steigti buvo per anksti, Žemės ūkio rūmai susitarė su daugiausia vietinių vilnų superkančia „Drobės" bendrove supirkinėti vilnas. Pradedami steigti vietose vilnų supirkimo punktai. Punktuose ūkininkų pristatytas vilnas įvertindavo „Drobės" vilnų supirkinėtojas, dalyvaujant Žemės ūkio rūmų atstovui. Punktuose būdavo superkama 2 kartus per metus: gruodžio–sausio mėnesį – rudeninio kirpimo ir gegužės–birželio mėn. – pavasarinio kirpimo. Už vieną kilogramą neplautų vilnų turėjo būti mokama taip: už juodgalvių, šropšyrų veislių avių kilogramą plonų, švelnių, be priemaišų vilnų – nuo 4,50 iki 5 Lt. Už pagerintų ir vietinių avių gerų vilnų kilogramą – nuo 3,50 iki 4 Lt. Už vietinių paprastų avių vilnų kilogramą – nuo 2,50 iki 3 Lt. Už pakojų ir sugadintų vilnų kilogramą – nuo 1,50 iki 2 Lt. Jei vilnų būtų buvę superkama daugiau negu vienas „Drobės" fabrikas gali jų sunaudoti, būtų reikėję ieškoti būdų įpareigoti kitus fabrikus naudoti tam tikrą kiekį vietinių vilnų. 1937–1938 m. vilnos buvo superkamos 63 supirkimo punktuose, kur buvo supirkta 9337,1 kg vilnų už 41 360,79 Lt. Daugiausia vilnų pristatė Alytaus, Jurbarko, Raseinių, Ukmergės, Pasvalio ir Linkuvos apylinkių ūkininkai, mažiausiai – Žiežmarių, Lazdijų, Varnių, Akmenės, Šilalės, Kupiškio ir Biržų ūkininkai.

Vos tik prasidėjus supirkimui, ūkininkai daugiausia parduodavo vietinės veislės avių vilnas. 1938 m. pradėta tiekti daugiau pagerintų avių veislių vilnos, dažniausiai juodgalvių avių. Tai buvo avių ūkio gerinimo padariniai. Pažymėtina, kad lietuviškos vilnos buvo kur kas švaresnės už kai kurias iš svetur atgabenamas (plaunamos vietinės vilnos nustodavo apie 45, o užsieninės – net iki 60 proc. svorio). Akcinė bendrovė „Drobė" taip pat supirkinėjo vilnas ir tiesiog iš ūkininkų. Taip iš viso buvo supirkta už 147 842 Lt 32 293 kg vilnų. Tad 1938 m. iš viso buvo supirkta 38 250 kg už 174 097,94 Lt. Tais pačiais metais iš viso buvo įvežta 523 tūkst. kg vilnų už 2 661 500, arba vietoje supirktos vilnos tesudarė apie 7,5 proc. viso importo. Avių auginimo specialistai spėjo, kad artimojoje ateityje pavyksią apsirūpinti 60 proc. visos vilnų tekstilės pramonei reikalingos žaliavos.

Avių ūkio plėtimu buvo rūpinamasi ypač savosios žaliavos apsirūpinimo sumetimais. Specialistai nurodė, kad Lietuvoje avių ūkis galėtų būti daug didesnis, jei tik jam, kaip ir kitoms žemės ūkio šakoms (pieno, kiaulių ūkiui), būtų sudarytos tinkamos rinkos sąlygos. Vien tik veislės gerinimo čia negali pakakti.

Pagaliau Žemės ūkio rūmų darbuotojai sumanė taip organizuoti vilnų supirkimą.

Turėtų būti įsteigta vilnoms supirkti bendrovė arba tas darbas pavestas kuriai nors ūkio organizacijai. Tai įstaigai turėtų būti suteikta monopolinė teisė supirkinėti vilnas tekstilės įmonių reikalams. Tiesiogiai iš ūkininkų vilnas galėtų pirkti tik sodžiaus darbininkai, ūkininkai, nelaiką avių ir kiti – tik namų darbo reikalams, taip pat mažoms amatininkiškoms verpykloms, velykloms iki tam tikro produkcijos kiekio. Ūkininkas, taip pat kaip iki tol, turėtų teisę tiesiogiai pristatinėti vilnas ir tokioms mažoms įmonėms, kurios priima vilnas ir grąžina ūkininkams suverptus siūlus.

Kadangi vilna yra sezoninė prekė ir palyginti nedaug jos pateikiama rinkai, tai supirkimų punktus tektų steigti, pvz., prie kooperatyvų, linų supirkimo punktų, kur vilnų supirkimas būtų ne pagrindinis darbas. Vilnos turėtų būti superkamos komiso pagrindais ir įvertinamos tam tikrų specialistų centriniuose vilnų supirkimo sandėliuose. Tam tikslui kiekvieno ūkininko pristatytos vilnos būtų atskirai superkamos ir pasiunčiamos į centrinį sandėlį. Ūkininkui punktas išmokėtų tik dalį kainos, o gavęs įvertinimą iš sandėlio, išmokėtų likusią dalį. Vilnoms vertinti komisiją turėtų sudaryti vilnų supirkimo įstaigos, tekstilės įmonių ir avių augintojų draugijos atstovai.

Supirktas vilnas punktas paskirstytų tekstilės fabrikams proporcingai jų gamybai, pirma jas išrūšiavęs ir išplovęs.

Vilnos turėtų būti supirkinėjamos nustatytomis kainomis, taip pat nustatytomis kainomis ir parduodamos fabrikams, pridėjus supirkimo išlaidas ir tam tikrą priedą avių ūkiui plėsti. Nustatomos kainos turėtų būti tokio dydžio, kad paskatintų ūkininkus veisti ir laikyti avis. Primokėjimų iš iždo nereikėtų, nes visas superkamas kiekis būtų sunaudojamas vietos rinkoje. Kainos turėtų būti mokamos pagal vilnų kokybę – jų plonumą ir švarumą, ilgį, stiprumą.

Norėdama pakelti avių ūkį, okupacinė vokiečių valdžia uždraudė avytes skersti namų ūkio reikalams arba parduoti (Amtsblatt, 1941 12 12, Nr. 16). Po to sekė potvarkis dėl avių laikymo ir avių vilnų gaminimo Lietuvos generalinėje srityje (Amtsblatt, 1941 12 30, Nr.19). Šiuo potvarkiu buvo nustatyta, kad kiekvienas avių laikytojas privalėjo nuo kiekvienos laikomos avies ir ėriuko už atlyginimą atiduoti tam tikrą minimalų vilnos kiekį, nustatomą atskiru vykdomuoju nuostatu. Tuo pat nuostatu turėjo būti nustatytos premijos pirkti vilnonėms prekėms už pristatytą didesnį negu minimalus vilnų kiekį. Avys ir ėriukai turėjo būti suregistruoti valsčiuose iki 1942 01 20.

Apmokamos įmonės, kurios iki tol verpė, audė ar mezgė vilnas, turėjo būti uždarytos iki atskiro nurodymo.

Pirmuoju vykdomuoju nuostatu prie minėto potvarkio (Amtsblatt, 1941 12 31, Nr. 19) buvo nustatytas atiduodamos vilnos minimalus kiekis: nuo avies mažiausiai , nuo ėriuko, jaunesnio negu vienerių metų, mažiausiai – 1/2 kg vilnos. Už visą pristatytą vilną turėtų būti išduodamas kaip premija leidimas

vilnonėms prekėms pirkti. Už didesnes normas buvo nustatomos ir didesnės premijos.

Vėliau (Amtsblatt, 1942 06 05, 392 p.) buvo vilnų suėmimo tvarka papildyta. Kiekvienas avių laikytojas iš 1942 m. pavasarinio kirpimo turėjo atiduoti po 1/2 kg nuo avies ir 1/4 kg nuo ėriuko. Už pristatytos vilnos kg = 8 punktai.

Sodų, daržų ir miškų vaisiai

Vadinamųjų smulkių ūkio šakų produktų realizavimas Lietuvoje, kaip ir kitose šalyse, sudaro gana nemenką problemą. Nuo atsitiktinio ir primityvaus pardavimo, kuris būdingas pusiau autarkiniam žemės ūkiui, tenka pereiti į labiau racionalų tų produktų rinkos organizavimą, kuris, viena vertus, padidintų pasiūlą, o kita vertus, galėtų geriau patenkinti paklausą. Iš šios grupės žemės ūkio produktų reikėtų pastatyti pirmon vietón sodų vaisius. Sodais užimtas žemės plotas Lietuvoje padidėjo nuo 30 176 ha iki 38 340 ha 1936 m. ir 43 223 ha – 1941 m. Vadinasi, padidėjo 27,6 proc. Vaisių eksportas iš Lietuvos 1930–1939 m. atrodė taip:

Metai	Obuolių t	Žalių uogų t	Vertė 1000 Lt	Metai	Obuolių t	Žalių uogų t	Vertė 1000 Lt
1930	13 232	207	5307	1935	11	68	59
1931	237	10	191	1936	1869	60	743
1932	1868	104	1160	1937	1075	99	470
1933	338	459	451	1938	145	64	111
1934	684	55,9	334	1939	2416		1400

Tiksliai apskaičiuoti vidutinį metinį mūsų sodų derlių dėl derliaus gana didelių svyravimų ir statistikos duomenų stokos gana sunku. Apytikriais specialistų apskaičiavimais, vidutiniškai Lietuvoje 1 vaismedžio metinis derlius svyruodavo nuo 25 iki 75 kg vaisių. Tačiau, paėmus 25 kg vidurkį visai Lietuvai (be Klaipėdos ir be Vilniaus sričių), apie 1,7 mln. obelų, 413 tūkst. kriaušių, 432 tūkst. slyvų ir 1430 tūkst. vyšnių per metus derlius būtų: obuolių – 41,5 mln. kg, kriaušių – 10,3, slyvų – 10,8 ir vyšnių – 35,7 mln. kg, arba iš viso apie 90 mln. kg sodų vaisių. Priskaičiavus dar miškų uogas (apie 10 mln. kg), apytikris vaisių derlius galėtų siekti apie 100 mln. kg, turint omenyje tai, jog per 1929 m. šaltą žiemą bei kitas žiemas (1939–1940 m.) iššalo daug, ypač kriaušių ir slyvų, medžių. 1943 m. 43 tūkst. ha sode apytikriai galėjo augti apie 1,5 mln. medžių: 0,954 mln. obelų, 0,019 – kriaušių, 0,018 – slyvų ir 0,570 mln. vyšnių. Be abejo, iš tokio skaičiaus visada susidarytų perteklius eksportui.

Sodų vaisiams realizuoti didelės reikšmės gali turėti ir jų perdirbimas į sultis, vaisvynį, džiovintus vaisius, o tai labai padidintų šių nelengvai transportuojamų produktų sunaudojimo galimybę.

Vaisių perdirbimo punktais pradėta rūpintis Lietuvoje nuo 1925 m., kai, Žemės ūkio ministerijai remiant, pradėta steigti vaisių ir daržovių džiovinimo ir vaisių perdirbimo įmones. Tais metais „Lietūkis" įsteigė 9 punktus, kuriems buvo išduota 19 tūkst. Lt pašalpa, o Lietuvos ūkininkų sąjunga įsteigė 15 punktų, pašalpos gaudama 16 326 Lt. Tačiau bandymai parodė, kad tokių punktų darbas dėl mažos produkcijos ir didelių eksploatacijos išlaidų nepatenkinamas.

1927 m. bandymui buvo įsteigtos 2 didesnės vaisių perdirbimo įmonės. Vieną buvo įsteigusi Vabalninko vaisių perdirbimo bendrovė Vabalninke, kuriai buvo duota 10 tūkst. Lt pašalpa su sąlyga, kad ji pati pridės taip pat bent tiek, ir antrą „Lietūkis" Biržuose, kuriai duota taip pat 50 proc. įrengimo išlaidoms kompensuoti 9775 Lt pašalpa. Šiose įmonėse buvo ir vaisvynių gamybos skyriai. Tačiau ir šios įmonės veiklos neišplėtė ir užsidarė daugiausia dėl vaisių brangumo ir stokos.

Be vidaus rinkos, sodų vaisiai gali sudaryti nemenką eksporto objektą, ypač augant naujiems mūsų kaimų sodams.

Visuose kraštuose vaisių kasmet suvartojama vis daugiau. Todėl smarkiai išaugo tiek pačių vaisių prekyba, tiek padaugėjo įvairių priemonių jiems transportuoti (specialūs išlaikymo sandėliai, šaldytuvai ir kt. specialios priemonės vaisiams laikyti). Pvz., apelsinų, mandarinų, citrinų ir bananų pasaulinė prekyba, palyginti su metais prieš Didįjį karą, išaugo 70 proc.

Lietuvoje sodų vaisių supirkimas ilgai buvo gana primityvus privataus verslo objektas. Nuo XIX a. pradžios, pradėjus po karų ir suiručių atsigauti žemės ūkiui, Lietuvoje jau matome nemažų sodų, ypač dvaruose, kur jų plotas kartais siekdavo iki 20 ha. Sodus veisia ir ūkininkai. Sodų vaisiai realizuojami vidaus stambesniuose miestuose, miesteliuose, turguose, mugėse bei atlaiduose, kur vaisiai pristatomi ir parduodami gamintojų tiesiogiai vartotojams. Stambesni dvarų ir ūkininkų sodai būdavo dar „ant žiedo" išnuomojami dažniausiai žydeliams arba burliokams (rusų sentikiams) už apvalią sumą. Jau apie XIX a. antrąją pusę sodų nuomos siekdavo iki 300, o kartais net 1000 rb sidabru.

Prieš Didįjį karą ypač gražių sodų būdavo panemuniais, kur vaisiai baržomis būdavo superkami eksportui į Vokietiją. Į Kauną suplaukdavo obuoliai ir iš tolesnių vietų.

Panašiai vaisiai buvo realizuojami ir nepriklausomybės laikais. Realizavimą sunkino ir tai, kad mūsų vaisių soduose per daug buvo įvairių rūšių, o tai kliudė sudaryti vienodas vaisių partijas rinkai. Taip pat vaisiai būdavo netvarkingai skinami. Vaisiai turėjo būti pakuojami pagal užsienio rinkų reikalavimus. Vokiečių vaisių rinka, pvz., reikalauja, kad vaisiai būtų surūšiuoti. Kiekviena rūšis turėjo būti suskirstyta pagal vaisių didumą. Negalima siųsti vaisių pažeistų arba užkrėstų grybeliu. Dėl spalvos ir rūšių Vokietija nekėlė reikalavimų. Obuoliai į Vokietiją būdavo siunčiami palaidi vagonuose. Atvežti sausumos keliais rūšiuoti obuoliai, prieš pilant juos į vagoną, būdavo dar kartą

surūšiuojami, atrenkant visus pakeliui pažeistuosius. Pirmos rūšies obuoliams skirtas vagonas būdavo skirstomas į penkis skyrius, antros – į tris. Į skyrių pilama tik viena rūšis. Nebuvo galima vagono skirstyti į daugiau skyrių, nes tuomet būdavo taikomas muitas kaip dėžėse supakuotiems vaisiams.

Anglijos vaisių rinka daugiausia būdavo aprūpinama vaisiais iš JAV. Čia vaisiai būdavo rūšiuojami, atsižvelgiant į vaisių patvarumą, skonį, dydį, spalvą. Jei kurios nors vaisių rūšies rinka daugiau reikalaudavo, ta rūšis būdavo laikoma geresnė ir jos kaina aukštesnė. Be to, esant didesnei paklausai, vaisių rūšies kaina pakildavo vienu laipsniu. Vadinasi, esant normalioms sąlygoms, antroji rūšis laikoma pirmąja ir t. t. Vaisiai, kurie gali ilgai negesdami laikytis, skiriami į aukštesnę rūšį, jei jie turi ir kitų gerų ypatybių. Vaisiai yra deserto produktas, jų skonis turi didelės reikšmės, todėl daugiau vertinami skanesni vaisiai. Stalo vaisiai yra labiau vertinami vidutinio didumo, nes didelius vaisius vartoti taip pat nepatogu, kaip ir visiškai mažus. Vaisių spalva vilioja ir žadina apetitą, todėl gražios spalvos vaisiai brangesni. Rūšiuojami vaisiai būdavo skirstomi į dvi pagrindines grupes: normalius (be trūkumų) ir su mažais trūkumais. Pirmai grupei skiriami vaisiai turi būti visiškai švarūs, laiku nuskinti, taisyklingos formos, visiškai tipiški savo rūšiai, gražiai spalvoti ir be jokių pažeidimų, su koteliais. Antrai grupei priklauso vaisiai su mažais nelygumais, be kotelių, su mažomis dėmelėmis ir kitais nedideliais trūkumais, kurie neturi įtakos jų laikymui. Vaisiai su didesniais trūkumais eksportui į Angliją visiškai nebetiko.

Pagal didumą vaisiai Anglijoje būdavo skirstomi į 4 rūšis: ekstra (labai dideli), rinktinius (taip pat stambūs), pirmos rūšies (vidutinio didumo) ir antros rūšies (mažesni už vidutinius). Kai kurie brangūs vaisiai rūšiuojami net į penkias rūšis. Tuomet patys didieji vadinami parodiniais. Amerikoje normalus rūšiavimas dideliuose soduose atliekamas tam tikromis mašinomis, o baigiamas – rankomis.

Kaip matome iš skirtingų Vokietijos ir Anglijos vaisių rinkos reikalavimų, pirmoji pritaikyta daugiau vaisiams, skirtiems perdirbti į marmeladą, o antroji – importui stalo obuolių.

Vaisių pakavimas svarbus ne tik eksportuojamiems obuoliams, bet taip pat ir vidaus rinkai. Ypač geresnių veislių vaisius, norint gera kaina parduoti, reikia tinkamai supakuoti. Čia svarbu žinoti, ar vaisiai pasiekę rinką, bus dar perrenkami ar ne. Vienu ir kitu atveju vaisiai turi būti pakuojami skirtingai. Reikia atminti, kad ir geriausios veislės vaisiai, bet netinkamai paruošti, neturės rinkoje pasisekimo. Jei vaisiai, pristatyti į galutinę didmeninę rinką nebus perrenkami, juos reikia tvarkingai sudėti, parinkti vienodo didumo bei kokybės ir rūpestingai juos supakuoti. Kitaip vaisiai gali būti vertinami kaip blogesnės rūšies arba kaip išrankos.

Uogos renkamos tuojau joms sunokus ir tuojau pat teikiamos vartotojams arba perdirbti. Uogų kokybė priklauso nuo jų rinkimo laiko ir būdo. Uogos

rūšiuojamos jas renkant: jų negalima pilstyti iš vieno indo į kitą, vėliau iš jų išrinkti blogąsias, kitos rūšies uogas arba šiukšles. Uogos renkamos esant sausam orui, be rasos. Renkamos tiesiai į tuos krepšius, su kuriais pateikiamos rinkai. Surinktų uogų negalima pilti į krūvas. Į vieną indą renkamos vienos rūšies, vienodos spalvos uogos: žalios, įpuvusios, sumaigytos, neprinokusios ir kenkėjų apgadintos uogos atskiriamos. Atsižvelgiant į tai, kaip ilgai uogos turės išbūti kelionėje, jos renkamos nevisiškai prinokusios. Uogos turi būti laikomos pavėsyje, drėgnoje patalpoje, gabenamos naktį uždengtuose vežimuose, saugant jas nuo dulkių.

Superkamos uogos turi būti sveikos, nesuspaustos renkant ar gabenant, jose negali būti pašalinių priemaišų ar kitos rūšies uogų, jų spalva turi būti natūrali, jos turi būti vienodo nunokimo ir vienu laiku nuskintos, švariai surinktos, bet jokiu būdu neplautos, natūraliai kvepėti – be jokių kitų kvapų.

Serbentai ir avietės pakuojamos tik į balaninius 2–3 kg talpos krepšiukus arba dėžutės 6–12 kg talpos. Jei uogos skiriamos perdirbti ir artimiausiu laiku bus pristatytos į fabrikus, jas galima pilti į sandarias, švarias statines.

Obuolius rūšiuoti reikia pradėti jau skinant. Vaisiai dedami į du krepšius: į vieną krepšį dedami vaisiai stalui, o į antrąjį – perdirbti. Skirti stalui vaisiai dedami atskiromis veislėmis. Jie rūšiuojami dar pagal vaisių didumą ir nusidažymą (spalvotumą). Pirmos rūšies vaisiai turi būti ne mažesni kaip 6 cm skersmens ir 25 proc. nusidažę. Antros rūšies – 5 cm ir trečios rūšies – mažesni, bet ne mažiukai. Visi stalo vaisiai turi būti sveiki. Perdirbti skirtus vaisius galima pilti didesnėmis krūvomis ir maišytų veislių. Į šią grupę pakliūva maži, kenkėjų pažeisti, susidaužę, nukritę vaisiai. Šie vaisiai daugiau nerūšiuojami, ypatingai nepakuojami, bet kuo greičiau pristatomi į vaisių perdirbimo fabrikus.

1932 08 20 buvo išleistos „Laikinosios obuolių išvežimo kontrolės taisyklės" (Valstybės žinios, Nr. 394/2696), kuriomis leista išvežti iš Lietuvos tiktai tokias obuolių siuntas, kurios turi obuolių išvežimo kontrolierių liudijimus. Obuolių išvežimo kontrolierių institutas buvo įsteigtas prie Žemės ūkio ministerijos ir turėjo veikti pagal jos leidžiamas instrukcijas.

Pagal taisykles kontrolierių patikrinti obuoliai buvo leidžiami išvežti: a) surūšiuoti pagal rūšį ir didumą ir nerūšiuoti, jei išvežėjas deklaruoja, kad obuoliai išvežami perdirbti – vynui arba marmeladui gaminti; 2) supakuoti dėžėse bei statinėse ir rūšiuoti pagal rūšį arba didumą. Panašia tvarka gali būti leidžiami eksportuoti ir obuoliai, sukrauti į baržas. Vagonai, į kuriuos pilami rūšiuoti obuoliai, turėjo būti suskirstyti medinėmis pertvaromis nuo 3 iki 5 skyrių po ne daugiau kaip 150 kg. Vagono pertvaros turi būti iš lygių ir švarių lentų, o sienos išklotos švariu vyniojamuoju popieriumi. Nerūšiuoti obuoliai pilami į vagonus be pertvarų, bet jų grindys ir sienos taip pat turėjo būti išklotos popieriumi. Vagone rūšiuotus obuolius leidžiama pilti ne aukščiau kaip 1,25, nerūšiuotus – ne aukščiau kaip 1,75 m.

Išvežami į užsienį rūšiuoti obuoliai turėjo būti natūraliai išnokę, bet ne pernokę, neturėti pašalinio kvapo ar prieskonio; kenkėjų ar grybelių apgadintų obuolių arba su mažomis įmušimo, įspaudimo ar įpuvimo dėmėmis negalėjo būti daugiau kaip 30 proc. Kiekviename vagono skyriuje galėjo būti tik tos pačios rūšies ir vienodo didumo obuoliai, t. y. jei tūrio ir svorio skirtumas tarp didesnių ir mažesnių obuolių buvo ne didesnis kaip 30 proc.

Nerūšiuoti obuoliai, kurie eksportininko pareiškimu buvo gabenami perdirbti, turėjo būti nesupuvę, švarūs ir neturėti jokio pašalinio kvapo bei prieskonio; įpuvusių obuolių negalėjo būti daugiau kaip 20 proc. Obuoliai, vežami supilti vagonais, nuo lapkričio 1 d. iki kovo 15 d. turėjo būti apsaugoti nuo šalčių (šiaudais, vyniojamuoju popieriumi ar kita kokia nors medžiaga).

Vežami obuoliai dėžėse ir statinėse turėjo būti taip kraunami: a) kiekvienoje dėžėje ar statinėje turėjo būti tik viena obuolių rūšis ir vieno didumo; b) sugadintų (ligų, kenkėjų ar įmušimo dėmių) obuolių procentas turėjo būti ne didesnis kaip 6 proc.; c) turėjo atitikti jau minėtus kitus obuolių kokybės reikalavimus; d) vienoje dėžėje bei statinėje neturėjo būti daugiau kaip 50 kg obuolių neto; e) ant dėžės bei statinės turėjo būti žymima eksportininko pavardė ar ženklas, kuris turėjo būti praneštas Prekybos departamentui, ir žodis „Lietuva“ arba „Lithuania“. Eksportininkas turėjo registruotis Prekybos departamente.

Pagal Finansų ministro įsakymą (Valstybės žinios, 1932 08 20, Valstybės žinios, Nr. 394/2698) obuoliai, išvežami su kontrolės liudijimais, turėjo būti išleidžiami be muito, priešingu atveju turėjo būti mokamas muitas už 50 kg 1,5 Lt.

1932 08 31 žemės ūkio ministras išleido „Laikinąsias obuolių kontrolei vykdyti taisykles“ (Valstybės žinios, 1932 08 31, Nr. 395/2705), kuriomis obuolių eksporto kontrolę pavedė Žemės ūkio rūmams – jų sodininkystės arba kitiems specialistams (prie apskrities agronomo įstaigų). Kontrolės tvarka buvo nustatyta tokia: apie paruoštus išsiųsti obuolius eksportininkas turėjo pranešti kontrolieriui raštu, telegrama, telefonograma arba žodžiu. Pranešime turėjo būti pažymėta kontroliuotinų vagonų, dėžių arba statinaičių skaičius ir kuriam tikslui (vartoti žalius arba perdirbti) kontroliuotini obuoliai siunčiami. Ne vėliau kaip per 24 valandas nuo eksportininko pranešimo gavimo, kontrolierius turėjo išvežamuosius obuolius dar kartą patikrinti. Kontrolierius kiekvienai kontroliuojamų obuolių partijai rašydavo kontrolės protokolą. Nustatęs, kad paruošti išvežti obuoliai atitinka išvežimo kontrolės taisyklių reikalavimus, kontrolierius išduodavo eksportininkui nustatytos formos pažymėjimą, su kuriuo obuoliai leidžiami išvežti be muito, dviem egzemplioriais, iš kurių vienas būdavo skirtas įteikti muitinei, kitas – pirkėjui.

Obuolių surūšiavimui pagal didumą patikrinti būdavo imama iš įvairių vietų (iš viršaus, vidurio ir apačios) po 100 vienetų didesnių ir mažesnių obuolių ir atskirai didesnius ir mažesnius obuolius suvėrus, išvedamas mažesnių ir

didesnių obuolių svorio skirtumo procentas. Įpuvimo, spaudimo ar įmušimo dėmėms, kenkėjų pažeidimams bei ligų pagadintų obuolių procentui nustatyti būdavo imama iš bet kurios vietos 10 kg obuolių ir atrinkus sveikuosius išvedamas apgadintų obuolių procentas.

Kontrolės išlaidoms apmokėti Žemės ūkio rūmai turėjo teisę imti po 20 Lt už kiekvieną pilną ar nepilną kontroliuotų obuolių vagoną, už obuolius pakrautus baržose – po 10 ct už 50 kg, o už supakuotus dėžėse ar statinėse – po 20 ct už 50 kg. Mokestis turėjo būti sumokamas kontrolieriui, kuris turėjo išduoti pinigų gavimo kvitą. Darbo jėgos kontrolei atlikti turėjo duoti eksportininkas. Kilus ginčui tarp eksportininko ir kontrolieriaus, eksportininkas turėjo teisę prašyti skirti arbitražo komisiją; pirma jis turėjo paprašyti kontrolieriaus užantspauduoti kontroliuotinas partijas. Arbitražo komisiją sudarė: pirmininkas – Žemės ūkio ministerijos atstovas ir nariai – vienas Finansų ministerijos ir vienas Prekybos ir pramonės rūmų atstovas. Prašymas skirti arbitražo komisiją būdavo paduodamas žemės ūkio departamentui. Ginčas turėjo būti išspręstas per 36 valandas. Ginčą atmetus, arbitražo komisijos išlaidos (II kl. geležinkelio bilietus arba faktines automobilio išlaidas ir po 20 Lt dienpinigių kiekvienam nariui) turėjo apmokėti eksportininkas Žemės ūkio rūmams.

Taip 1933 m. buvo patikrinti 4 vagonai eksportuojamų obuolių, 1934 m. – 1, 1936 m. – 172 vagonai ir 649 dėžės, 1937 m. – 112 vagonų, 1938 m. – 221 vagonas ir 130 dėžių ir 47 vagonai vyšnių; 1939 m. – 263 vagonai obuolių ir 44 vagonai vyšnių.

Daugiausia buvo eksportuojama į Vokietiją. Obuolius eksportavo „Sodyba“ ir privatūs pirkliai, o vyšnias – „Pienocentras“. Kaip matome, gyvesnis obuolių ir uogų eksportas prasidėjo tik 1936 m. Iš kooperatyvų sistemingiausiai obuolių eksportu šalia privačių pirklių užsiėmė „Pienocentras“, išveždamas

1936 m.	426 tonas	už	153 400 Lt,
1937 m.	260 tonas	už	96 000 Lt,
1938 m.	706 tonas	už	398 000 Lt.

1938 m. „Pienocentras“ eksportavo tik uogas: vyšnias ir juoduosius serbentus. Vyšnių iš bendro Lietuvos eksporto 426 tonų 343,8 t išvežė Vokietijon, už kurias gavo po 30,38 Rm ir 19,40 Lt už 100 kg. Daugiausia vyšnių buvo supirkta Marijampolės, Vilkaviškio ir Kybartų rajonuose. Kiek mažiau Žagarėje. Už vyšnias ūkininkams 1939 m. buvo mokama 25 Lt už 50 kg. Juodųjų serbentų buvo išvežta 73,3 t – visos Anglijon.

Obuoliai daugiausia buvo eksportuojami į Vokietiją. Tik palyginti maži kiekiai kai kuriais metais būdavo išvežami į kitus kraštus. Eksportuota daugiausia antaniniai obuoliai, kurie yra nebrangūs ir labai tinka perdirbti. Vokietija yra didžiausias pramoninių obuolių importininkas ir nuo seno jau žino Lietu-

vos obuolius. Eksportą labai palengvina ir jos artumas, o tai mažina transporto išlaidas. Be antaninių, Vokietijoje taip pat mielai pirkdavo gravenšteinus. Obuolių kainos priklausydavo nuo derliaus.

„Pienocentras" obuoliams supirkti panaudodavo kiaušinių sandėlius, taip pat atidarydavo specialius obuolių supirkimo sandėlius. Obuolius supirkdavo ir vietos kooperatyvai. Obuolius superkant, būdavo kreipiamas dėmesys į tinkamą jų surūšiavimą ir išmokėjimą pagal jų rūšį, nes užsienio pirkėjams tai labai svarbu. Taip pat svarbu, kad obuoliai būtų tinkamai nuskinti ir jau soduose surūšiuojami.

Vidaus sodų vaisių rinkai reguliuoti ir eksporto reikalams „Pienocentras" 1935 m. Kaune pastatytuose šaldytuvuose įrengė didelį vaisių laikymo skyrių, kuriame buvo galima gana ilgą laiką išlaikyti didesnius vaisių kiekius bent vidaus rinkai aprūpinti. 1936 m. „Pienocentras" baigė rengti ir paleido į darbą **vaisių sulčių** gamybos įmonę, kuri 1936 m. pagamino apie 5000 litrų vaisių sulčių. 1937 m. vaisių sultims gaminti sunaudota 98,1 t obuolių ir 24,35 t uogų, kurių dalis ėjo ir uogienėms gaminti. Iš tų vaisių pagaminta įvairių sulčių 54 175 l (apie 72 232 buteliai) ir 12 517 butelių kitokių vaisių gėrimų.

1938 m. vaisių sulčių tepagaminta 38 400 l (apie 51 200 butelių), 2879,8 kg marmelado ir jam gaminti paruošta 18 340 kg pusgaminio, 11 252 kg įvairių uogienių užkandinių reikalams.

1938 m. „Pienocentras", norėdamas išplėsti perdirbimą vietoje, pradėjo statyti vaisių perdirbimo fabriką, kurį baigti sukliudė prasidėjęs karas.

Be „Pienocentro", sodų, daržų, miškų, bičių ūkio reikalais rūpintis 1934 m. buvo įsteigta „Lietuvos žemės ūkio smulkiųjų šakų ir specialių kultūrų draugijų sąjunga" – „Sodyba". Ji turėjo susidaryti ir savo vietinį tinklą. Tačiau daugumą jos narių sudarė tik kultūrinės draugijos. „Sodybai", kaip kooperatyvų sąjunga su mažais kapitalais, nepavyko plėsti jos užsibrėžtos veiklos, kurios didelę dalį buvo perėmęs „Pienocentras" (vaisių supirkimą ir perdirbimą), dalį „Lietūkis" (sėklų prekybą), daržų ir pievų sėklomis – „Sėklininkas". Dėl tokios necentralizuotos veiklos susidarydavo nepatogumų ir paralelizmo. Dėl to 1939 m. pradžioje Žemės ūkio ministerijos iniciatyva tas darbas turėjo būti pertvarkytas, būtent: „Sėklininkas" visai likviduotas, visa sėklininkystė pavesta „Lietūkiui", vaisių, uogų, bičių ir kitų smulkiųjų ūkio šakų sritį pavesti „Sodybai", ją perorganizuojant į akcinę bendrovę su didesniais kapitalais ir jai pavedant visą sodų vaisių eksportą. Tokį nutarimą patvirtinus finansų ministrui ir pritarus Ministrų tarybai, 1939 09 08 buvo įsteigta „Sodybos" akcinė bendrovė, kurios akcijas pasiskirstė tik kooperatinės organizacijos su vienu milijonu litų akcinio kapitalo. Privatūs asmenys „Sodybos" akcijų negalėjo įsigyti. Akcinė bendrovė „Sodyba" perėmė senosios kooperatinės „Sodybos" aktyvus ir pasyvus, be sėklininkystės, iš „Pienocentro" – sulčių fabriką ir kitus vaisiams perdirbti įrengimus. Akcinės bendrovės „Sodybos" tikslą sudarė: suorganizuoti sodų vaisių, miškų uogų ir grybų, medaus

supirkimą, organizuoti surinkimą ir auginimą krašte vaistingųjų augalų, aprūpinti sodų laikytojus reikalingais įrankiais ir preparatais sodams prižiūrėti ir kovai su kenkėjais, bitininkams parūpinti reikiamų įrengimų ir korių, rūpintis daržų ir kitomis smulkiųjų ūkio šakų kultūromis.

Akcinė bendrovė „Sodyba" savo veiklą pradėjo 1939 m. rudenį, supirkdama apie 1700 t obuolių ir 43 t uogų, iš kurių 373,3 t perdirbo vietoje, o kitus eksportavo į užsienį. Perdirbimo reikalams turėjo fabriką su vaisių sulčių, marmelado, vaisių džiovinimo ir saldainių skyriais, turėjo įrengusi dirbtinių korių dirbtuvę, laikė Kaune sodininkystės, bitininkystės ir daržininkystės reikmenų krautuvę ir didmeninį sandėlį.

„Sodyba" ėmėsi organizuoti ir vietinį kooperatinį supirkimo tinklą.

Daržovių supirkimas vos buvo pradėtas 1939 m. rudenį „Sodybos".

Sovietiniais laikais 1941 m. sausio 20 d. buvo išleistas nutarimas[24], kuriuo buvo sudarytas valstybinis „Sodybos" trestas „vaisių , daržovių, uogų, grybų, saldainių, vaisvynių, medaus, vaško ir kt. pramonės įmonių organizaciniam-operatyviniam ir gamybiniam-techniniam vadovavimui koncentruoti ir planuoti". Trestas turėjo priklausyti Maisto pramonės liaudies komisariatui. Jam turėjo būti perduotos visos nacionalizuotos išvardytų šakų įmonės. Jis turėjo veikti kaip savarankiškas ūkio vienetas juridinio asmens teisėmis ir ūkinio apskaičiavimo pagrindais. Jo įstatus turėjo patvirtinti Maisto pramonės liaudies komisariatas, kuris, susitaręs su finansų liaudies komisaru, turėjo nustatyti įstatinį kapitalą. Nutarimas buvo priimtas 1940 m. spalio 22 d., Nr. 251.

Nors akcinė bendrovė „Sodyba" priklausė kooperatyvams, kurių nuosavybė tarybinės konstitucijos buvo pripažįstama, tačiau tai nekliudė „Sodybą" nacionalizuoti. Prasidėjo naujas jos veiklos laikotarpis.

Cukriniai runkeliai

Cukrinių runkelių kaip cukrui gaminti žaliavos auginimas ir pardavimas buvo susijęs vien tik su cukraus fabrikų buvimu. Jei kiaulių, paukščių, pieno ūkį, linų auginimą ir kitų žemės ūkio produktų gamybą tinkama pardavimo ir eventualiai perdirbimo organizacija gali gerokai paskatinti, o tam tikrais atvejais ir smarkiai išplėsti, tai cukrinių runkelių auginimas bent kiek didesniu mastu be perdirbimo įmonių visiškai neįmanomas. Be to, ekonominiam gyvenimui miestėjant, cukraus vartojimas turėjo tendenciją tapti masiniu dalyku. Nesant vietinės gamybos, tenka dideles lėšas išmesti į užsienį už importuojamą cukrų apmokėti. Lietuvoje dar palyginti nedaug cukraus vartojant (1937 m. 1 žmogui Lietuvoje teko 11 kg cukraus, Latvijoje, Estijoje, Vokie-

[24] Lietuvos TSR vyriausybės nutarimų ir potvarkių rinkinys. – K., 1941. – Nr. 1(4).

tijoje – apie 25 kg, Švedijoje – 48,8, Danijoje – 55,9, Lenkijoje, kur sodžius kaip ir Lietuvoje cukrų vartojo beveik tik per didžiąsias šventes - 11,5 kg), cukraus importas sudarydavo nuo 14,5 tūkst. tonų 1924 m. iki 31,2 tūkst. tonų 1930 m., kurio vertė nuo 14,35 mln. Lt 1924 m. pakilo iki 20,5 mln. Lt 1927 m. ir nukrito pasaulinėje rinkoje kainoms krentant iki 14,5 mln. Lt 1930 m. Tad jau vien prekybinio balanso ir valiutos sumetimai turėjo spirte spirti ir Lietuvoje susirūpinti cukrinių runkelių kultūros plėtimu ir jos perdirbimu į cukrų.

Cukrinių runkelių auginimas ir jų perdirbimas į cukrų Lietuvoje jau nebe naujas dalykas. Pirmieji mėginimai sodinti cukrinius runkelius ir juos perdirbti istorinės Lietuvos teritorijoje jau buvo daromi 1827 m., pietinėje Gardino gubernijos dalyje įsteigiant cukraus fabriką. 1830 m. toje pačioje srityje buvo įsteigtas antras fabrikas ir Naugarduko apskrityje – 2 fabrikai. 1840 m. buvo pastatytas dar vienas cukraus fabrikas. Iš tų fabrikų ilgiausiai išsilaikė (iki 1870 m.) Kareličių fabrikas Naugarduko apskrityje. XIX a. pirmojoje pusėje Vilniuje buvo įsteigta akcinė bendrovė cukraus fabrikui statyti, kuriai savo tikslo nepavyko pasiekti. Bene svarbiausia to priežastis buvo Rusijos valdžios nepalankumas vietiniams bajorams dėl jų politinio Rusijos valdžiai nepatikimumo.

Be stambesnių fabrikų, Lietuvoje buvo mėginta steigti ir vadinamuosius naminius cukraus fabrikus, arba teisingiau dirbtuves, kurios per sezoną pagamindavo po keliasdešimt centnerių cukraus. 1840–1850 m. įvairiose Lietuvos vietose būta 25 tokių naminių cukrinių, tarp jų Plungėje, Vaitkuškyje. Tačiau šios cukrinės, neišlaikydamos stambių Ukrainos fabrikų konkurencijos, turėjo užsidaryti.

1860 m. buvo sumanyta steigti didelį cukraus fabriką prie Dubysos žiočių, bet 1863 m. įvykiai ir tą sumanymą sukliudė.

Tolesni sumanymai steigti cukraus pramonę, iškyla jau tik XX a. pradžioje, kai Švenčionių apskrityje ir Baisogalos tyrimo stotyje pradedami bandymai auginti cukrinius runkelius ir iš jų gaminti cukrų. 1912 m. Vilkaviškio apskrityje keli stambesni ūkininkai buvo pradėję auginti cukrinius runkelius ir pardavinėti juos Lenkijos cukraus fabrikams. Paaiškėjus, kad cukriniai runkeliai Lietuvoje gali būti sėkmingai auginami, Kauno dvarininkai 1914 m. viduryje vėl suskato steigti cukraus fabriką, bet ir šiam sumanymui nebuvo lemta įsikūnyti.

Po Didžiojo karo nepriklausomoje Lietuvoje Žemės ūkio ministerija cukrinių runkelių auginimu pradėjo rūpintis jau nuo 1919 m. Iki 1922 m. gauti bandymų rezultatai (ministerijos ir atskirų asmenų) rodė, kad cukrinius runkelius Lietuvoje galima auginti, o jų cukringumas pakankamas.

Toliau cukraus pramone ima domėtis Ūkio bankas, kuris 1923 m. apsiima finansuoti cukrinių runkelių auginimą ir prie „Ūkio banko“ sudaro tam tikrą cukraus komisiją, kuri sudomina 26 cukraus augintojus ir iš jų tais metais

gauna 41 vagoną cukrinių runkelių, kurie buvo perdirbti Rytų Prūsijos Rastenburgo fabrike. Tačiau ta operacija buvo nuostolinga ir viskas sustojo.

1925 m. tuo reikalu vėl susirūpina valdžia ir paveda rūpintis Žemės ūkio ministerijai cukraus fabriko steigimu. Prie Finansų ministerijos prekybos departamento buvo sudaryta cukraus komisija, į kurią perėjo dirbti personalas iš jau minėtos Ūkio banko komisijos. Cukrinių runkelių augintojai gaudavo kreditan trąšas ir sėklas ir už kiekvieną runkelių hektarą grynaisiais 200 Lt avanso. Už runkelius buvo nustatyta pastovi kaina – 4 Lt už 50 kg pakrautų į vagoną cukrinių runkelių.

1926 m. cukraus komisija prie Prekybos departamento buvo panaikinta, o cukrinių runkelių kultūros darbas pavestas Lietuvos ūkininkų kooperatyvų sąjungos žinion. Tačiau ir šiai sąjungai cukrinių runkelių auginimas davė nuostolių, tad 1927 m. prie Žemės ūkio rūmų buvo suorganizuota cukrinių runkelių augintojų draugija, kuri savo darbą pradėjo 1928 m. pradžioje. Vyriausybė runkelių sėjos ir auginimo reikalams paskyrė draugijai beprocentinį kreditą už kiekvieną cukriniais runkeliais apsėtą ha po 300 Lt sėkloms ir trąšoms pirkti ir po 200 Lt cukrinių runkelių auginimo priežiūrai. Šiuos kreditus draugija paskirstydavo cukrinių runkelių augintojams. Runkelių augintojams už pristatytus cukrinius runkelius buvo mokama po 4 Lt už 50 kg, pakrautų į vagoną bet kurioje geležinkelio stotyje ir po 3,5 Lt už 50 kg, pakrautų į garlaivį arba baržą. Cukriniai runkeliai iš Lietuvos šiaurės buvo vežami perdirbti į Mintaujos (Jelgavos) cukraus fabriką Latvijoje, o iš Lietuvos pietų į Rastenburgo cukraus fabriką Rytų Prūsijoje. Reikalingas lėšas mokėti augintojams už pristatytus runkelius, transporto ir runkelių perdirbimo išlaidas draugija skolinosi iš Žemės banko bendromis sąlygomis, mokėdama bankui už kreditus palūkanas. Kreditus teko garantuoti savo turtu cukraus gamybos steigimo entuziastui inž. J. Jankauskui. Tačiau 1928 m. draugija turėjo nuostolių dėl cukraus kainų kritimo pasaulinėje rinkoje ir nepakankamos jų apskaitos muitais Lietuvoje. 1929 10 18 buvo gauta pašalpa nuostoliams padengti ir buvo pakeltas muitas už įvežamą cukrų iki 45 ct už kilogramą. Kitų žemės ūkio produktų kainoms pradėjus kristi, atsiranda daugiau ūkininkų, norinčių sodinti cukrinius runkelius. Tarp augintojų smulkūs (iki 20 ha ir vidutinių iki 50 ha) ūkininkai sudarė 68 proc. gamintojų ir jiems teko 39 ha apsėto ploto. 1930 m. iš cukrinių runkelių jau buvo pagaminta 1655,4 t cukraus, kurio 1 kg atvežtas į Kauną kainavo 88 ct. 1930 12 31 muitas už įvežamą cukrų buvo pakeltas iki 60 ct už kg.

Taigi, įpratinus ir paskatinus ūkininkus auginti cukrinius runkelius, buvo parengta dirva saviems cukraus fabrikams veikti. 1931 01 16 buvo įsteigta akcinė bendrovė „Lietuvos cukrus“, kurios tikslas buvo plėsti ir tobulinti cukrinių runkelių kultūrą, gaminti iš jų cukrų, melasą bei kitus cukrinių runkelių produktus, perdirbinėti cukraus žaliavą, taip pat prekiauti cukrumi ir iš cukrinių runkelių pagamintais produktais. Bendrovės akcinis kapitalas steigiant

buvo nustatytas 3 mln. Lt iš 30 000 akcijų po 100 Lt. Mažomis akcijomis buvo manyta pritraukti cukraus gamintojus į akcininkų tarpą. Tačiau jie nelabai susidomėjo bendrovės akcijomis (paėmė apie 5 proc.), tad daugiausia akcijų teko paimti Finansų ministerijai. Prieš nacionalizaciją (1940 m.) bendrovės akcinis kapitalas siekė 6 mln. Lt.

„Lietuvos cukrus" perėmė pirmojo fabriko Marijampolėje statybą iš 1930 m. rudenį Ministrų kabineto sudarytos tarpžinybinės komisijos cukraus fabrikui statyti sąlygoms tirti. Marijampolės fabrikas buvo baigtas statyti ir pradėjo veikti 1931 m. Antras fabrikas buvo pastatytas ir pradėjo veikti 1935 m. Pavenčiuose, 1940 m. buvo baigtas statyti trečiasis cukraus fabrikas Panevėžyje ir tais pačiais metais pradėjo veikti.

Vyriausybė, nusprendusi leisti statyti pirmąjį cukraus fabriką ir norėdama jam garantuoti pakankamą kiekį žaliavos, garantavo cukrinių runkelių gamintojams kainą 4 Lt už 50 kg trejiems metams. Darbams, susijusiems su cukriniais runkeliais, buvo palikta vadovauti Cukrinių runkelių augintojų draugijai. Augintojų skaičius smarkiai didėjo, o tai vertė rūpintis naujų cukraus fabrikų statyba. Kadangi valstybės iždas neteko stambių sumų dėl importuojamo cukraus muitų, tai antro cukraus fabriko neskubėta statyti, o buvo ieškoma kokių nors šaltinių susidariusioms iždo pajamų spragoms užkaišioti.

Kaip klostėsi tolesnis cukraus importas, pradėjus veikti pirmajam cukraus fabrikui, galima matyti iš šios lentelės:

Metai	Importuota 1000 tonų	Vertė, mln. Lt	1 kg vertė centais	1 kg gamybos vertė savo fabrike
1930	26,26	12,46	44	–
1931	22,63	8,09	36	86,3
1932	13,51	3,77	38	85,9
1933	1,88	0,50	26	62,3

Vadinasi, savo cukrus kainavo dvigubai negu importuotas, be to, valstybės iždas neteko muito už cukrų. 1932 06 12 cukraus muitas buvo pakeltas iki 90 ct už kg, o cukraus akcizas už savo cukrų nuo 1932 10 15 nustatytas tik po 30 ct už kg. Kadangi savikaina buvo didelė, tai akcizo didinti nebuvo galima, nes cukraus kaina ir taip pakilo nuo 1 Lt už kg 1930 m. iki 1,30 Lt už kg 1932 m. Žinoma, tai turėjo mažinti cukraus vartojimą. Teko ieškoti priemonių cukraus kainai mažinti. Kadangi 1930 m. buvo nustatyta cukrinių runkelių kaina 4 Lt už 50 kg aiškiai buvo per didelė, tai 1933 m. ji buvo sumažinta iki 2,75 Lt, iš kurių 2,5 Lt buvo išmokami grynaisiais, o 0,25 Lt turėjo eiti bendrovės akcijoms pirkti. 1933 m. sutarčių su cukrinių runkelių augintojais sudarymą ir visą kitą darbą perima pati bendrovė, sutartyse vietoj ploto, kuris turėjo būti užsėjamas cukriniais runkeliais, žymėdama cukrinių runkelių kiekį. Pastarosios priemonės imtis paskatino tai, kad, žymint sutartyse runkelių

plotus, sutarto ploto sąskaiton imta pristatinėti fabrikui ir be sutarčių išaugintus runkelius. Buvo manoma, kad 1 ha turi duoti 400 cnt (skaičiuojant 1 cnt = 50 kg) runkelių. Ūkininkai turėjo teisę cukriniais runkeliais apsėti iki 10 proc. dirbamos žemės, bet ne daugiau kaip 20 ha.

1935–1936 m., norint sumažinti cukraus kainą, teko cukrinių runkelių augintojams kainą numušti iki 2 Lt už 50 kg grynaisiais ir 0,2 Lt akcijoms įgyti, be to, iždui atsisakyti nuo dalies akcizo už cukrų, kuris 1934 m. liepos mėnesį buvo pakeltas iki 45 ct už kg, o 1935 m. vasario mėn. – iki 50, sumažinant jį iki 37 ct. Dėl to nuo 1936 12 16 cukraus mažmeninė kaina buvo nustatyta 1 Lt už kg.

Cukrinių runkelių auginimas ir cukraus pramonė aiškiai parodo, kiek tam tikrais atvejais tautos ūkio sumetimais (gyventojams darbo suteikimo, žemės ūkio kėlimo ir kt.) yra pravartu atsisakyti pigaus užsienio produkto ir pradėti jį gaminti savo šalyje, nors produkto savikaina būtų ir brangesnė.

1941 12 12 potvarkiu (Amtsblatt, 1941, Nr. 16) „Dėl užtikrinimo Lietuvos generalinės srities aprūpinimo cukrumi 1942–1943 metais" buvo nustatyta, kad tos žemės ūkio įmonės, kurios iki tol augino cukrinius runkelius, privalomai turėjo auginti cukrinius runkelius tokiame plote, kaip 1940–1941 ir ankstesniais metais. Toms įmonėms, kurios iki tol neaugino runkelių ir kurios buvo ne toliau kaip 12 kilometrų nuo cukraus fabrikų ir kurių žemė tiko runkeliams auginti, turėjo 1942 m. cukrinių runkelių pasodinti ne mažiau kaip:

Įmonės iki 5 ha ploto nuo tos prievolės buvo atleidžiamos,			
„ nuo 5 iki 10 ha ploto	–	mažiausiai	0,25 ha,
„ nuo 10 iki 20 ha ploto	–	„	0,50 ha,
„ nuo 20 iki 30 ha ploto	–	„	0,75 ha,
„ nuo 30 ir daugiau	–	„	1,00 ha.

Šie cukrinių runkelių augintojai turėjo sudaryti tam tikras sutartis su fabrikais. Kaip kompensaciją augintojai, skirstant bulves ir avižas, galėjo gauti lengvatų.

1942 02 14 skelbimu (Amtsblatt, 1942, Nr. 11) buvo nustatytos tokios cukraus kainos vartotojui už 1 kg: smulkaus – 0,48 Rm, pudros – 0,53, gabalinio – 0,58 Rm; gamintojui (fabrikams) už toną Rm: smulkaus – 432, pudros – 477, gabalinio – 522.

Cukrinių runkelių kainos tos pačios dienos skelbimu už 1941 m. derliaus cukrinius runkelius buvo nustatytos tokios: Latvijai 2,70 Rm už 100 kg, Lietuvai 3,00 Rm už 100 kg. Be to, runkelių augintojai nemokamai turėjo gauti 2,5 kg cukraus už kiekvienus pristatytus 100 dvigubų centnerių runkelių, 2 proc. melasos ir 40 proc. drėgnų išspaudų. Tokios kainos buvo taikomos pristatant į iškrovimo vietą. Kainos už 1941 m. derliaus runkelių išspaudas ir melasą buvo nustatytos tokios: už toną šviežių išspaudų – 2,00 Rm, raugintų – 2,50,

džiovintų – 45,00, džiovintų išspaudų su melasa – 43,00, melasos žemės ūkio reikalams – 30,00, melasos pramonės reikalams – 60,00. Tokios buvo kainos atsiimant iš fabriko.

Medus

Nuo seniausių laikų Lietuva buvo garsi bičių ūkiu ir jo produktais – medumi ir vašku. Pastarasis buvo ir vienas seniausių eksporto objektų. Tai buvo natūralus bičių ūkis, daugiausia buvęs pačiame miške – drevėse. Nykstant miškams, mažėjo ir bičių ūkis ir jų produktai, tačiau Lietuvoje jis niekados nebuvo visiškai išnykęs.

Dabartinis bičių ūkis taip pat turi tendenciją didėti. Iš 1935 06 20 surašymo matome, kad pilnų bičių avilių būta:

	1935 m.	1930 m.
Rėminių	98 830	75 164
Kelminių ir kitų	49 890	53 482
Iš viso	148 720	128 646

Tad bičių avilių skaičius nuo 1930 m. surašymo yra padidėjęs 20 tūkstančių arba 15,6 proc. Mažiau racionalūs kelminiai ir kitų rūšių aviliai sumažėjo 9,3 proc., o rėminių avilių skaičius net visu trečdaliu (31 proc.) padidėjo.

Bičių šeimų skaičius per paskutinį penkmetį buvo toks: 1931 m. – 135 888, 1932 m. – 157 155, 1933 m. – 172 819, 1934 m. – 175 320, 1935 m. – 148 720. Medaus kiekis priklauso nuo medonešio sąlygų ir gali, esant geroms sąlygoms, pasiekti iki 25 kg iš vieno avilio, jau nekalbant apie didelę naudą, kuri tenka žemės ūkiui dėl kultūrinių augalų apvaisinimo. Blogais metais galima ir visiškai medaus negauti. Bičių medus sudaro pageidaujamą vidaus vartojimo prekę, taip pat ir eksportinę. Iš Lietuvos buvo išvežta medaus:

Metai	Kiekis, tonomis	Vertė, tūkst. Lt
1937	47,9	125,1
1938	52,3	144,4
1939	19,2	49,8

Užsienio rinkose, Europoje, daugiausia buvo perkamas užjūrio šalių medus. Po Didžiojo karo Vokietija buvo gana didelė importininkė, pvz., 1929 m. buvo įvežta net iki 10 000 t medaus, bet paskutiniais metais avilių skaičius padidėjo iki 2 500 000, vidaus gamyba patenkino apie 80 proc. Medų eksportuoja JAV, Kuba, Čilė, Haitis, Gvatemala. Medaus eksportas padidėja gerokai patobulinus jo pateikimą rinkai.

Medus gali būti parduodamas koriuose arba skystas. Koriuose medaus parduodama mažai dėl transporto sunkumų. Medaus rūšis priklauso nuo žiedų, iš kurių jis imamas. Juo įvairesnė augmenija, iš kurios žiedų medus imamas, tuo jis yra įvairesnis ir spalvingesnis. Medaus pateikimą rinkai mėginama standartizuoti JAV. Žemės ūkio departamentas išleido tam tikras taisykles dėl medaus švarumo, pribrendimo, skonio, kvapo ir specifinio svorio, taip pat rūpestingo įpakavimo. Valstybės inspektoriai buvo įpareigoti žiūrėti, kad bitės būtų tinkamai prižiūrimos ir medus tinkamai išimamas, taip pat būtų laikomasi pardavimo taisyklių ir, radę viską tvarkoje, galėtų išdavinėti liudijimus dėl medaus grynumo. Importą skatina ir pigus transportas – siekė vos 4–5 proc. medaus vertės.

Vokietijoje bitininkų organizacijos po Didžiojo karo mėgino įvesti vienodą medui parduoti stiklinį indą su tam tikru uždarymu ir specialią markę. Pažymėtina, kad Vokietijoje buvo pradėta medų pardavinėti koriuose, standartizuojant medų pagal tam tikrus požymius. Pagaliau 1930 09 01 buvo išleistas potvarkis (RGBl, 1930; S. 101) dėl medaus rūšiavimo pagal augmeninę kilmę, gamybos vietą (užsienio, vietinis), gavimo būdą (korinis, skystas), taip pat pagal paskirtį (valgomasis, kepamasis).

Lietuvoje bitininkyste rūpinosi Žemės ūkio rūmai, išduodami pašalpas medsukėms įsigyti. Skatino įsigijimą rėminių avilių, facelijos sėklų, dirbtinių korių, laikė 5 bičių stebyklas.

Prekybiniai bičių ūkio reikalai priklausė „Sodybai". Be to, bitininkai turėjo ir savo kultūrinę organizaciją Kaune – Bitininkų draugiją Lietuvoje. Draugija padėdavo nariams įsigyti bičių motinų, teikė patarimų.

Rūmai laikė 3 bitininkystės instruktorius.

„Sodybos" veikla 1943–1944 metais

„Sodybos" veikla šiuo metu yra pritaikyta karo ūkio reikalavimams. Jai pavestas monopolinis daržovių, vaisių, uogų, grybų, medaus, vaško ir vaistažolių supirkimas, tų gėrybių perdirbimas ir konservavimas, taip pat šių gėrybių, žalių ar perdirbtų, pateikimas kariuomenės reikalams ir gyventojams.

Kadangi surenkamų gėrybių didžioji dalis ilgai negali laikytis, tenka jas užkonservuoti arba, pridėjus kitų medžiagų, perdirbti į naują gaminį. „Sodybai" daugiausia teko rūpintis kopūstų konservavimu. Tą darbą atlikdavo didelės raugyklos Kaune, Vilniuje, Šiauliuose, Panevėžyje ir mažesnės kitur. Be kopūstų, dar buvo rauginami agurkai ir pomidorai. Antras konservavimo būdas – džiovinimas. Čia pirmą vietą užėmė grybai. Jie būdavo džiovinami surinkimo vietose, o fabrikuose buvo džiovinamos prieskoninės daržovės bei vaisiai. Be šių dviejų konservavimo būdų, dar buvo sūdymas (daugiausia grybų) ir konservavimas chemikalais. Puikiausia medžiaga marmeladui gaminti

buvo uogos. Tačiau jos sunkiai transportuojamos, greitai genda. Ko nesuspėjama nugabenti tuojau į fabrikus – laikinai užkonservuojama vietoje chemikalais, verdant tyres, ir tik vėliau gabenama į fabrikus visiškai perdirbti į marmeladą, uogienes ir pan.

Savo ir ne savo gėrybėms perdirbti „Sodyba" turėjo net 19 įmonių, kurios gamino saldainius, marmeladą, dirbtinį medų, vyną, actą, bulvinius miltus, dekstriną, kavą, makaronus, garstyčias ir kt.

Peržvelgiant 1943 m. daržovių ir vaisių derlių, tenka pažymėti, kad jis ne visiems augalams buvo vienodas. Iš daržovių menkai užderėjo pomidorai ir agurkai. Labai geras buvo šakniavaisių derlius, morkų, sėtinių ir burokėlių. Iš sodo vaisių, kaip žinome, kriaušės ir slyvos buvo iššalusios. Nedaug liko ir vyšnių. 1943 m. obuolių derlius buvo geras. Labai geras derlius buvo uogų, tiek soduose, tiek ir miškuose. Ypač gausu buvo mėlynių. 1943 m. grybų taip pat buvo daug.

Šioms gėrybėms suimti „Sodyba" turėjo gana didelį skyrių, poskyrių ir supėmimo punktų tinklą, apimantį 180 vietovių. „Sodybos" skyriai buvo Kaune, Vilniuje, Šiauliuose, Panevėžyje, Kėdainiuose ir Švenčionyse. Poskyriai – daugiausia apskričių miestuose, o punktai – didesniuose gamintojų rajonuose. Personalas daugiausia buvo naujas, ne visur įgudęs, tačiau dirbo, nepaisant nedidelių išimčių, gana gerai, atsidavusiai. Gėrybės buvo vežamos sunkvežimiais, geležinkeliais ir šiek tiek vandens keliais. „Sodybai" sunkvežimių toli gražu nepakako. Teko naudotis „Stralo" mašinomis.

Lyginant gėrybių derlių 1943 m. su 1942 m., pažymėtina, kad jis bendrai paėmus, buvo keturis kartus didesnis. 1943 m., palyginti su 1942 m., buvo surinkta: daržovių – 24 613 t (1942 m. – 5956 t), vaisių – 371 (71), sodo uogų 1543 (140), šermukšnių – 1 t (865), džiovintų grybų – 90,2 (2), žalių grybų – 247 (56), medaus – 27 (37), vaško – 13 (11), vaistažolių – 997 (31) t. Šermukšnių 1943 m. beveik visai nepirkta, nes užteko geresnių uogų. Dėl to suprantama, kad šiemet pagerėjo ir gaminamo marmelado kokybė.

Tokiam derliaus padidėjimui daugiausia įtakos turėjo premijos. Premijos buvo duodamos ir 1942 m., bet praėjusiais metais jos buvo gerokai padidintos ir savo laiku paskirtos. Be ūkininkų, premijomis pasinaudojo daug vargingesnių žmonių, rinkusių grybus, miško uogas, vaistažoles. Taip pat turėjo įtakos teisė įskaičiuoti daržoves į ūkio prievoles. Šis įskaičiavimas ypač buvo svarbus smulkiesiems ūkininkams – mažažemiams, kuriems paprastai būdavo sunkiau atlikti prievoles kitais produktais. Šią generalinio komisaro įvestą naujovę ūkininkai labai įvertino.

Daržovių sėklų auginimas mūsų krašte buvo mažai paplitęs. Iš užsienio buvo nupirkta daržovių sėklų ir pigiomis kainomis platinama augintojams. Tai buvo labai reikšmingas dalykas daržų ūkiui. Daržovių augintojai taip pat gavo azotinių trąšų ir šiek tiek įrankių. Bitininkams už vašką buvo duodama korių. Augalų apsaugos preparatai buvo parduodami dideliais kiekiais ir be jokių leidimų.

Miesto gyventojai aprūpinami daržovėmis buvo taip: pirmiausia buvo aprūpintos įmonių ir įstaigų valgyklos pagal profesinės sąjungos pateiktus sąrašus. Toliau labai daug daržovių buvo duota įstaigų ir įmonių darbininkams ir tarnautojams pasidaryti atsargas žiemai. Ruduo buvo šiltas, tai šiam darbui sąlygos buvo palankios. Autovežimais, geležinkeliu ir vandens keliais plaukė daržovės į miestus ne tik dienomis, bet ir naktimis. Čia „Sodybos" tinklui teko atlikti didelį darbą.

Ar nebūtų buvę geriau palikti daržovėms laisvą rinką? Pati „Sodyba" šio supirkimo monopolio nenorėjo. Karo ūkio sąlygos to reikalavo. 1943 m. rudenį šis organizuotas daržovių suėmimas visai save pateisino. Esant dabartiniam susisiekimo sunkumui, tokio milžiniško daržovių kiekio didieji miestai nebūtų gavę. O kiek būtų permokėję spekuliantams. „Sodyba" ėmėsi net specialių priemonių, kad numuštų kainas laisvojoje rinkoje. Žuvų rinkoje Kauno skyrius du kartus per savaitę pasistatydavo stalus ir pardavinėdavo daržoves valdžios nustatytomis kainomis.

1943 m. „Sodyba" gerokai išplėtė vaistažolių supirkimą. Lietuvoje prieš karą vaistažoles tik pradėta rinkti. 1943 m. vaistažolių buvo surinkta tikrai rekordinis kiekis. „Sodyba" Švenčionyse turėjo net specialią įmonę vaistažolėms rūšiuoti, džiovinti ir įvairiai apdirbti.

1944 m. „Sodyba" buvo pasiryžusi taip pat rūpintis daržovių auginimo ir vartojimo didinimu. Karo metu, kai mityba gyventojams buvo labai opi, daržovės buvo vertinamos. Jos buvo ne tik sveikiausias, bet ir pigiausias maistas, taip pat didele dalimi pavadavo tuos produktus, kurių karo metu buvo ir bus didelė stoka. 1944 m. gabenamos sėklos ir trąšos[25].

[25] „Sodybos" darbas: Iš pasikalbėjimo su „Sodybos" valdytoju J. Petroniu // Ateitis, 1944 m. vasario 10 d. (Nr. 34).

Priedai

Lietuvos prekybos istorijos papildoma medžiaga

Lietuvos finansų ministro įsakymas

Kaunas, 07 16. Elta. Finansų ministras, susitaręs su Valstybės kontrolieriumi skelbia šį įsakymą: 1. Atsiradus būtinam reikalui sutvarkyti pinigų apyvartą ir užkirsti kelią spekuliacijai, nuo š. m. (1940 m.) liepos 17 dienos visos pirmaeilių ir antraeilių miestų prekybos įmonės, turinčios verslo liudijimus I ir II rūšies, visi eksportininkai ir importininkai ir tie prekybos tarpininkai, kurie laiko savo žinioje prekes pardavimui, ir ekspeditoriai, taip pat visi fabrikai, dirbtuvės ir kitos įmonės, turinčios verslo liudijimus I–IV rūšies, turi savo dienos pajamas, gaunamas už parduotas prekes arba už patarnavimus, kasdieną įnešti į banką, į savo einamąją sąskaitą. Mokėjimus už perkamas žaliavas, kurą, pagamintus dirbinius ir prekes, daryti pervedimo keliu iš vienos einamosios sąskaitos į kitą einamąją sąskaitą.

2. Griežtai draudžiama laikyti įmonės kasoje pinigų:

a) I rūšies prekinės įmonės – daugiau kaip 5 proc. vienos dienos pajamų, gautų grynaisiais pinigais, b) II rūšies prekybos įmonės – daugiau kaip 10 proc. vienos dienos pajamų, gautų grynaisiais pinigai, c) I–IV rūšies pramonės įmonės – daugiau kaip 5 proc. vienos dienos pajamų, gautų grynaisiais pinigais, d) I ir II rūšies restoranai, valgyklos, bufetai ir panašios įmonės – 30 proc. vienos dienos pajamų, gautų grynaisiais pinigais.

3. Visos kredito įmonės, kuriose yra prekybos ir pramonės įmonių sąskaitos, įpareigojamos išplėsti einamųjų sąskaitų operacijas ir aprūpinti klientus jų sąskaita, atitinkamais mokėjimo (pervedimo) blankais.

Kredito įmonių vadovybės įpareigojamos tikrinti pervedimo teisingumą.

4. Už šio įsakymo vykdymą atsako įmonių vadovybės, savininkai arba jų įgaliotiniai ir buhalteriai, jei jie yra.

5. Už šio įsakymo vykdymą be valstybės kontrolės taip pat seka įmonių darbininkų ir tarnautojų komitetai, kurie apie pastebėtus nukrypimus praneša Valstybės kontrolei.

6. Nusižengusieji šiam įsakymui bus baudžiami nepaprastuoju metu tautos ūkiui tvarkyti įstatymo (Valstybės žinios, Nr. 704) 14 str. arba bus atiduoti teismui teisti už sutrikdymą laisvos Lietuvos Respublikos ūkiškojo gyvenimo.

7. Šis įsakymas veikia nuo 1940 m. liepos 17 d.

J. Vaišnoras – finansų ministras[1].

[1] Tiesa, 1940 m. liepos 17 d.

Valstybės kontrolieriaus įsakymas

Kaunas, 07 16. Elta. Valstybės kontrolierius, susitaręs su finansų ministru, skelbia šį įsakymą: 1. Visos prekybos įmonės, turinčios verslo liudijimus I ir II rūšies, visi importininkai ir eksportininkai ir tie prekybos tarpininkai, kurie laiko savo žinioje prekes parduoti, taip pat fabrikai ir dirbtuvės ir kitos prekybos įmonės, turinčios verslo liudijimus I–IV rūšies, turi ne vėliau kaip š. m. (1940 m.) liepos 22 d. pristatyti Valstybės kontrolei (Kaunas, Putvinskio g. Nr. 27) prekių atsargų (žaliavos, medžiagų, kuro, pusgaminių ir kitų prekių) iki š. m. liepos 17 dienos sąrašus. Sąrašuose turi būti nurodytos visos prekės, esančios įmonėse, krautuvėse, sandėliuose, taip pat kredito įmonių, ekspeditorių ir muitinių žinioje ir esančios kelyje. Sąrašuose turi būti nurodyta, kur prekės yra, tikslus kiekvienos prekės pavadinimas, kiekis, kaina ir bendra suma pagal prekės pavadinimą. Įmonės, esančios ne Kaune, siunčia sąrašus registruotais laiškais.

2. I punkte nurodytieji sąrašai turi būti pasirašyti įmonės vadovybės, savininko arba jo įgaliotinio ir buhalterio, jei jis yra. Pasirašę sąrašus asmenys atsako už žinių tikrumą.

3. I punkte nurodytos įmonės turi vesti tikslią savo įmonės sąskaitybą, pagrįstą tikrais dokumentais. ...

5. Šio įsakymo vykdymą, be Valstybės kontrolės, taip pat seka įmonių darbininkų ir tarnautojų komitetai, kurie apie pastebėtus nukrypimus praneša Valstybės kontrolei.

6. Nusižengę atsako .... (kaip ir Fin. min. 6§).

Šis įsakymas veikia nuo 1940 m. liepos 17 d.

L. Adomauskas – valstybės kontrolierius[2].

Pirmieji tarybinės prekybos žingsniai 1940 m.

Prekybos liaudies komisaras M. Gregorauskas rašė:

„Siekiant tinkamesnio vartotojų reikalų tenkinimo, tarybinė prekyba organizuojama taip, kad didesniųjų miestų gyventojai bus aprūpinami prekėmis iš valstybinės prekybos ir kooperatyvų įmonių, o valstiečiai – iš kooperatyvų. Valstybinė prekyba organizuojama šiuose didesniuose miestuose: Vilniuje, Kaune, Šiauliuose, Panevėžyje, Marijampolėje ir Ukmergėje. Tuose miestuose gyventojai bus aprūpinami valstybinės prekybos įmonių. Tačiau Vilniuje ir Kaune šalia valstybinių prekybos įmonių dar palikti gerai veikę kooperatyvai: Vilniuje „Rūta“ ir Kaune „Parama“, kurie dar sustiprinti priskiriant joms nemažą dalį nacionalizuotų prekybos įmonių. Kituose paskirti inspektoriai ir t. t. (...) apskričių miestuose ir didesniuose miesteliuose bus plečiamas kooperatyvų veikimas.

[2] Tiesa, 1940 m. liepos 17 d..

Tokiu būdu organizuojant tarybinę prekybą, jai iškyla nauji dideli uždaviniai. Pirmiausia teks didžiausią dėmesį atkreipti į tinkamo prekybos įmonių tinklo sudarymą. Ligi šiol prekybos įmonės koncentruodavosi tam tikruose rajonuose. Dabar prekybos įmonių tinklas bus sutvarkytas taip, kad vartotojams būtų patogiau prekėmis apsirūpinti. Antras skubiai tvarkytinas klausimas yra prekybos sukultūrinimas. Ligi šiol buvusios privačios prekybos įmonės buvo apleistos, nešvarios, pirkėjai rūšiuojami. Tarybinė prekyba turi būti kultūringa. Čia pirkėjas turi rasti geriausią savo reikalų tenkinimą.

Šiandien tarybinėje prekyboje dar mes nesame pasiviję kitų sąjunginių respublikų (...)"[3].

Kooperatyvinis sektorius tarybinėje prekyboje

J. Pakalkos, Lietuvos respublikinės vartotojų kooperacijos sąjungos organizacinio biuro pirmininko, pasisakymas spaudoje:

„Partija ir vyriausybė, norėdamos padėti per kooperatinę sistemą įsitraukti į socialistinę krašto statybą plačiausiems gyventojų sluoksniams, išleido atitinkamus patvarkymus LTSR kooperatyvų organizavimo reikalu.

Prisiderinti prie visasąjunginės kooperatinės sistemos, susijungusios į LTSR ir RTFSR „Centrosojuzą", ir Tarybų Lietuvoje, kaip ir kitose sąjunginėse respublikose, yra įsteigta Lietuvos respublikinė vartotojų kooperacijos sąjunga. Jos nariai yra apskričių vartotojų kooperacijos sąjungos, o šių nariai – miestų ir miestelių ir kaimų vartotojų bendrovės. Respublikinės vartotojų kooperacijos sąjungai statomi šie uždaviniai:

1. Vadovauti visos respublikos vartotojų kooperacijos organizacijų darbui, plečiant kultūringą tarybinę prekybą ir supirkinėjant žemės ūkio gaminius;

2. Pagal „Centrosojuzo" uždavinius planuoti vartotojų kooperacijos veiklą mūsų respublikoje, išsiaiškinant ir tvirtinant didmeninės ir mažmeninės apyvartos planus, paruošiant ir tvirtinant kepyklų, valgyklų, transporto, prekybinio tinklo išsiplėtimo, gyventojų kooperavimo, pajų padidinimo ir kadrų paruošimo planus;

3. Kontroliuoti ir revizuoti apskričių vartotojų kooperacijos sąjungas, užtikrinant socialistinės kooperatinės nuosavybės apsaugą;

4. Visokeriopai siekti gamybos didinimo, prekių asortimento išplėtimo ir kokybės gerinimo visų tų prekių, kurias gamina pramonė, artelės, ir stengiantis jas įtraukti į vartotojų kooperacijos apyvartą;

5. Duoti per „Centrosojuzą" užsakymus reikalingų respublikos gyventojams prekių;

6. Organizuoti darbo žmonių pritraukimą į kooperaciją;

[3] *Gregorauskas M.* LTSR prekybos naujieji keliai // Tiesa, 1940 m. lapkričio 1 d.

7. Vadovauti teisingai darbo organizacijai, apsaugoti darbo drausmę, taip pat vadovauti socialistinio lenktyniavimo ir stachanovietiško judėjimo išvystymui visose kooperatinėse įmonėse bei įstaigose ir t. t.

Šituos uždavinius bus galima įgyvendinti, jei visos kooperatinės grandys bus tinkamai į darbą įsijungusios.

Dabar baigiamas apskričių vartotojų kooperacijos sąjungų organizavimas, biurų sudarymas, o šie savo ruožtu turės padėti vietos kooperatyvams susitvarkyti, tiek prisitraukiant daugiau narių į jau veikiančius kooperatyvus, tiek kuriant naujus.

Kadangi tarybinėje santvarkoje miestelio ir kaimo kooperatyvas bus pats vyriausias vartotojų prekėmis aprūpintojas, tad ir jo nariu būti bus kiekvieno vartotojo interesas. O be to, kiekvienas kooperatyvo narys, tuo pačiu labiau įsitraukia į visuomeninį socialistinės Tarybų Lietuvos kūrybos darbą, nes kooperatyvai valdysis tikrais demokratiniais pagrindais: rinks valdybas ir revizijos komisijas, tvirtins kooperatyvo vedėją, sudarinės krautuvių komisijas, tikrins ir kritikuos valdybos veikimą savo narių susirinkimuose, kurie bus daromi 3 kartus per metus; tuose susirinkimuose tvirtins apyskaitas ir priimtus narius, galės nutarti, kurias prekes pirmoje eilėje tik nariams pardavinėti ir kt. Vienu žodžiu, bus savęs prekėmis apsirūpinimo šeimininkas.

Kad būtų patogiau gauti prekių, apskrities sąjungos turės savo prekių bazes visuose apskričių miestuose ir kitose, prekių transportavimo atžvilgiu, patogiose vietovėse. Bus stengiamasi, kad savarankiški kooperatyvai steigtųsi ten, kur didesnis jų darbui rajonas, kur daugiau narių – pirkėjų, nes kooperatyvui tinkamai tvarkyti reikės lėšų – pasamdyti vedėją, sąskaitininką ir kt. reikalams. Mažiau apgyventose vietovėse galės būti artimiausio kooperatyvo skyriai.

Uždarų kooperatyvų Tarybų Sąjungos kooperatinėje sistemoje nėra, jų, rodos, ir mūsų respublikoje nebus steigiama, nes jie savo paskirties nepateisino.

Miestų ir miestelių kooperatyvai turės įsteigti bent po vieną universalinę tik pramonės gaminiams pardavinėti krautuvę. Šios krautuvės nelaikys maisto gaminių ir žibalo. Jos turės būti visais atžvilgiais pavyzdingos: ir savo patalpomis, ir aptarnavimu, bei prekių sutvarkymu. Tiek kooperacijos sąjungoms apskrityse, tiek vartotojų bendrovėms miesteliuose ir kaimuose, teks iš anksto užsiplanuoti – užsisakyti numatomą kiekį prekių, tiek sezonui, tiek ir nuolatos einančių.

Kooperatinis sektorius turės būti ta vaga, kuria pramonės gaminiai ir kitos prekės galės pasiekti valstietį ir darbininką.

Jei kooperacija šitą atlikti sugebės, – baigia Pakalka, – ji bus verta to pasitikėjimo, kurį jai suteikia Lenino ir Stalino partija"[4].

[4] Tiesa, 1940 m. gruodžio 2 d.

Tarybinė prekyba 1940 m.

Prekybos liaudies komisaras M. Gregorauskas rašė:

„1940 m. XI.23 d. LKT padarė eilę istorinių nutarimų, kuriais jauna socialistinė LTSR galutinai įsijungia į visos Tarybų SSR ūkinį gyvenimą. Tarpe kitų nutarimų, kartu su įvedimu LTSR teritorijoje greta lito tarybinės valiutos, pirmą kartą Lietuvoje nustatytos vienodos ir tvirtos kainos pagrindinėms prekėms. Tai nepaprastos reikšmės dalykas... Prekių pardavimas aukštesnėmis kainomis kvalifikuojamas kaip spekuliacija ir baudžiamas visu įstatymų griežtumu...

Liaudies priešai skleidžia taip pat gandus esą pritrūksią svarbiausių prekių. Tai šlykščiausias melas. Nepaisant to, kad nuo pat birželio mėnesio buržuaziniai, ar pasiduodą panikai, sluoksniai atakuoja krautuves, sudarydami sau atsargas keleriems metams, nepaisant to, kad prekių apyvarta padidėjo apie 10 kartų, prekių mes turime ir vis didesnius kiekius leidžiame jų į rinką. O tai dėl to, kad mūsų pramonė dirba visu tempu, kad nuolat gaunama didžiuliai kiekiai prekių iš sąjunginių respublikų. Taip antai, 1939 m. mūsų tekstilės fabrikai iš viso pagamino apie 1 400 000 m vilnonių audinių, tuo tarpu vien per š. m. paskutinį ketvirtį – 500 000 m; avalynės per visus 1939 m. mūsų fabrikai pagamino apie 400 000 porų ir gavome iš užsienio apie 250 tūkst. porų, tuo tarpu vien per š. m. IV ketvirtį avalynės pagaminta 200 000 porų ir 300 000 porų gauname iš TSRS (3 vagonai avalynės jau gauti Kauno stotyje). Kaliošų ir kitos gumos avalynės 1939 m. pagaminta apie 800 000 porų, tuo tarpu vien š. m. IV ketvirtyje – 350 000 porų, iš Tarybų Sąjungos gauname 200 000 porų. Medvilnės audinių šiais metais iš kitų sąjunginių respublikų gauname 3 400 000 metrų (6 vagonai jau atėjo, visa likusi pakeliui).

Nepaprastai dideli prekių kiekiai užplanuoti ir patvirtinti 1941 m. Taip antai, 5 mln. metrų medvilninių audinių, 3 mln. porų avalynės ir t. t.

Maisto produktų mums niekada neteko įsivežti ir jų mums negali pritrūkti. Be to, nors mums netrūksta, jau iš brolіškų sąjunginių respublikų gavome 15 000 tonų javų ir šiomis dienomis gauname dar 25 000 tonų... Panikai nėra jokio pagrindo... Dabar vartotojų kooperacijai duodamas platus kelias, jai pavedama visa prekyba provincijoje. Po nacionalizacijos kooperatyvams pavesta per 1000 krautuvių, kooperatyvų krautuvių tinklas 1941 m. turės pasiekti 2000 krautuvių ir prieiti tiesiog prie valstiečio, steigiant kaimo kooperatyvus... Vilniuje, Kaune, Šiauliuose, Panevėžyje, Marijampolėje, Ukmergėje suorganizuotos valstybinės prekybos.

Šalia valstybinės ir kooperatinės prekybos leidžiama veikti ir privačioms parduotuvėms. Tačiau privatūs krautuvininkai turi žinoti ir suprasti, kad tarybinės prekybos tikslas – patarnavimas vartotojui, bet ne spekuliacijai..."[5].

[5] *Gregorauskas M.* Veidu į vartotoją // Tiesa, 1940 m. lapkričio 29 d.

Prekybos liaudies komisariato aktyvo susirinkime 1940 12 12: „Gregorauskas trumpais bruožais apibūdino nuveiktuosius darbus. Rugpjūčio mėnesį pradėta ruoštis nacionalizacijai. Buvo paskirta 1716 komisarų ir 20 apskričių komisarų. Šie kadrai pasirodė gerai ir nacionalizacijos metu be jokių praleidimų suvalstybino 125 milijonų litų turtą. Bet po nacionalizacijos pasirodė, kad „Lietūkis" ir „Parama" nebuvo pasiruošę priimti didelio jam pavestų įmonių skaičiaus (apie 750 parduotuvių). Nesugebėjome sutvarkyti urmo prekybos. Nebuvo tinkamo krautuvių komisarų instruktavimo. Lapkričio mėnesio pirmomis dienomis buvo įsteigta Valstybinė prekyba Vilniuje, Kaune, Šiauliuose, Panevėžyje, Ukmergėje ir Marijampolėje. O kituose miestuose buvo pavesta organizuoti prekybą vartotojų kooperacijai.

Lapkričio mėnesio antroje pusėje pravesta papildoma nacionalizacija, kuri aprėpė 441 įmonę. Antroji nacionalizacija nebuvo tinkamai įvykdyta. Daug kur paimta per daug krautuvių, o kitur dar liko didesnės parduotuvės nenacionalizuotos. Vienur paliko senus savininkus, nors jie nebūtinai reikalingi, o kitur pašalino savininkus specialistus. Prekybos tarnautojams teko daug dirbti, perkainuojant prekes. Perkainavimas vyko lėtais tempais. Panevėžyje, pvz., truko net dvi savaites. Be to, buvo užmiršta aprūpinti provinciją prekėmis, kad galėtų atlaikyti pirkėjų spaudimą...

Toliau drg. Gregorauskas nurodė esamus prekybos trūkumus. Daug kur matyti nerūpestinga pažiūra į darbą. Prie parduotuvės durų – didžiausia pirkėjų eilė, o viduje – du trys pirkėjai. Liepta visus įleisti. Kai žmonės vaikšto gatvėje ir pamato eiles, tai jie nusiramina ir nebeapgula daugiau krautuvių. Reikia pripažinti, kad mūsų prekybos tarnautojai neišlaikė šalto kraujo pirkėjų antplūdžio metu. Buvo taip pat neleistino drausmės laužymo, kai tarnautojai pardavinėjo pažįstamiems ar pagal išorinę išvaizdą ir tautybę. Tokios prekybos nepavadinsi tarybine, kultūringa. Šis reikalas dar nepasitaisė...

Visą laiką buvo kreipiamas dėmesys į deficitines prekes: manufaktūrą, avalynę ir kt. Tuo tarpu „Lietūkis", „Maistas" ir „Pienocentras" prileido maisto produktų stokos susidarymą, nes privačių pirklių neaprūpino produktais, o patys savo tinklo neišplėtė. Apskritai parduotuvių tinklas kaimuose ir priemiesčiuose nėra išvystytas, nors toks įsakymas jau buvo duotas rugpjūčio mėn...

...Opus yra kadrų klausimas. Komisariatui trūksta trečdalio savo etatų. Nauji įmonių vadovai dirba atsidėję, bet stokoja iniciatyvos ir savarankiškumo... Be to, ligi 1941 01 01 turi būti įvesta vienetinio-premijinio atlyginimo sistema. Apyvartos normas nustačius, iškils pasižymėję prekybos darbuotojai...

Buvo iškelta, kad Prekybos liaudies komisariate yra nemaža biurokratizmo. Štai atsiunčia anketą ir reikalauja žinias pristatyti per kelias dienas, kas yra tiesiog neįmanoma. Kol surenkami duomenys, praeina savaitė. Tuo būdu žmonės pripranta nevykdyti įsakymų...

...Paskutinį žodį diskusijoje tarė drg. Gurovas, kuris nurodė, jog mūsų prekyba atsilieka nuo kitų tarybinio ūkio sričių. Trūksta mums pagrindo – ūkio

plano! Tiesa, yra bendras LTSR prekybos planas. Bet paklausk kurį nors krautuvės vedėją, kokią apyvartą jis padarys 1941 m., kiek tarnautojų bus reikalinga, kokios patalpos – negausi aiškaus atsakymo. Tokiomis sąlygomis neįmanoma žengti pirmyn.

Štai Kauno valstybinėje prekyboje dirba 700 tarnautojų. Tai stambi įmonė, kurios masto ligi šiol nebuvo Lietuvoje. Reikia turėti žinių ir aparatą juos valdyti. Tuo tarpu bazėse tarnautojai dykinėja, vaikšto be darbo. Nėra tinkamos organizacijos, nėra ūkinio plano. Tarybų Sąjungoje duodami 4 proc. pelno mažmeninei prekybai medvilniniais audiniais, o Lietuvos TSR – 7 proc. Iš šito pelno turi prekybos įmonė apmokėti visas išlaidas bei atlyginimus, duoti pelną valstybei ir sutaupyti lėšų direktoriaus fondui, iš kurio premijuojami pasižymėję darbininkai ir suteikiamos nemokamos kelionės į vasarvietes ir t. t.

...Reikia rūpintis gauti kuo daugiau prekių vietinės ir kooperatinės gamybos...

...Gerai ir apgalvotai dirbantis tarnautojas padarys dvigubą apyvartą ir gaus ne 300 rb, o 600 rb..."[6].

„Vien Kauno valstybinė prekyba jau turi 150, Vilniaus valstybinė prekyba – 184 krautuves. Šių metų gale numatyta Kaune jų turėti 233 ir Vilniuje 320".

„Iš visų maisto produktų labiausiai padidėjo mėsos ir pieno suvartojimas. „Maistas" 1939 metais gruodžio mėn. Kaune pardavė 581 000 kg mėsos, o 1940 m. tą patį mėnesį – net 2 260 000 kg. „Pienocentras" 1939 m. XII mėn. sviesto pardavė (Kaune) 92 000 kg, o 1940 m. gruodžio mėnesį – 191 000 kg; sūrio 1939 m. XII mėn. Kaune parduota 10 500 kg, o 1940 m. – 312 000 kg[7].

Tarybinė prekyba 1941 m.

Vartotojų kooperatyvai

LKP(b) CK atstovas Maiminas sakė:

„Anksčiau į kooperaciją buvo sulindę buožės, apgavikai etc., kurie darė vekselines ir kitokias operacijas. Tarybų kooperacijoje nėra vietos spekuliacijai. Kalbėdamas toliau drg. Maiminas pamini keletą faktų iš kooperacijos apsileidimo ir visuomenės turto naikinimo"[8].

„TSRS vartotojų bendrovių sąjungos prezidiumas nutarė organizuoti Lietuvoje vartotojų bendrovių sąjungas. Tų sąjungų centrai bus Kaune, Rygoje ir Taline. Vartotojų kooperacijos organams leidžiama parengti ir išpirkti visų rūšių žemės ūkio gaminius, žaliavą ir atmatas. Be paprastų prekių, jie pardavinės gyventojams mineralines trąšas, žemės ūkio mašinas bei inventorių ir kt.

[6] Tiesa, 1940 m. gruodžio 14 d.
[7] Tiesa, 1941 m. sausio 26 d. – P. 5.
[8] Tarybų Lietuva, 1941 m. vasario 4 d.

Siekdama suteikti praktišką pagalbą jaunoms Pabaltijo vartotojų bendrovių sąjungoms, TSRS vartotojų bendrovių sąjunga siunčia į Lietuvą, Latviją ir Estiją keletą specialistų brigadų[9].

Drg. A. Sniečkus V LKP(b) suvažiavime 1941 m. vasario mėn. apie prekybą pareiškė:

„Nacionalizavus stambiąją prekybą, kuri susidėjo iš 1597 įmonių su 500 mln. litų apyvartos ir 211 milijonų litų aktyvo, privatus sektorius sudarė jau tik 20–25 proc., kai visuomeninei prekybai tenka 75–80 proc. Buržuazinėje Lietuvoje buvo gana stiprios vietinės organizacijos, kurios vadino save kooperatyvais, bet iš esmės jos mažai turėjo bendra su tikra kooperacija. Tikroji kooperacija pradeda kurtis tik Tarybų Lietuvoje. Tarybinėmis sąlygomis kooperacija įgavo visas sąlygas plėtotis. Prekybos uždavinys yra sudėtingesnis: jos pareiga yra organizuoti prekybą; jos uždavinys reikalauti iš pramonės prekių laiku ir tinkamos kokybės bei kiekybės, reikalauti taip pat iš transporto, kad jis laiku gabentų prekes, mokėti justi vartotojo reikalavimus ir perduoti juos pramonei...

Kai mūsų prekybos darbuotojai taip supras savo uždavinį, jiems atkris daug priekaištų.

Mūsų prekybinės įstaigos blogai paskirsto prekes. Ir čia ypač bloga tai, kad dėl blogo paskirstymo kaip tik nukenčia darbo žmonės, ypač darbo valstiečiai, kurie kartais palieka be būtiniausių prekių.

Kad prekių paskirstymas būtų geriau organizuojamas, būtinas uždavinys prekiaujančioms organizacijoms yra *plėsti* savo prekybos tinklą, ypač darbo žmonių rajonuose. Tai yra uždavinys ir valstybinei prekybai, ir kooperacijai (kaime), uždavinys, kuris ligi šiol atliekamas blogai. Prekybos aparate yra nemažai biurokratizmo, nemažai buržuazinės prekybos papročių...

Reikia skirti politinį darbą tarp šių kadrų, jų mokymą dirbti tarybiškai.

Prekyba organizacijoms yra rimtas uždavinys rūpintis savo transportu, kad jos pačios galėtų operatyviškai skirstyti savo prekes...

Labai svarbus uždavinys prekybinėms organizacijoms yra organizuoti visuomeninių maitinimo įmonių tinklą, kuriuo tos organizacijos ligi šiol labai mažai domisi...

Vartotojų kooperacija turi dar savo specialų uždavinį – būtent įvesti į tuos kooperatyvus darbo žmones. 1939-ais metais žemvaldžiai nuo 1,5 ha sudarė 54 proc. visų valstiečių narių; o vadovybė buvo dažnai visiškai buožių rankose. Vartotojų kooperacija turi stengtis masiškai įtraukti darbo valstiečius į kooperatyvų narių tarpą, perrinkti kooperatyvų vadovybę, kad ji būtų darbo valstiečių rankose..."[10].

[9] Tarybų Lietuva, 1941 m. vasario 6 d.

[10] Ten pat, vasario 12 d.

Prekybos klausimu V LKP(b) suvažiavimas 1941 m. vasario mėn. priėmė tokią rezoliuciją:

„Respublikinės prekių apyvartos srityje stambiųjų prekybos įmonių nacionalizacijos ir kaip tam tikras kooperacinės prekybos tinklo išplėtimo rezultatas, valstybinis-kooperatinis sektorius tapo lemiantis, suvienydamas visą urmo ir apie 70 proc. visos mažmeninės prekybos. Kartu su tuo suvažiavimas pažymi neleistiną PLK-to* ir vartotojų kooperacijos orgbiuro nepaslankumą pertvarkant ir gerinant prekybos tinklo darbą geresniam vartotojų aptarnavimui ypač kaime. Kaimo vartotojų kooperacija dar netapo masine organizacija ir dažnai yra rankose buožių, sąmoningai ardančių darbo žmonių aptarnavimą. Atskirų PLK aparato grandžių nerangumas eilėje atvejų sutrikdo gyventojų aprūpinimą plataus vartojimo prekėmis.

Suvažiavimas reikalauja sustiprinti LKP(b) CK ir LTSR LKT** vadovavimą PLK-tui ir vartotojų kooperacijai ir laiko vienu iš pirmiausių uždavinių prekybos srityje – pagrindinį kaimo vartotojų kooperacijos pertvarkymą naujųjų įstatų pagrindu, masiškai traukiant į ją biedniokus ir vidutiniokus, apvalant kooperatyvų valdybas nuo buožių, žymiai išplečiant prekybos tinklą kaime ir miestų pakraščiuose, organizuojant platų kursų tinklą prekybos kadrams paruošti, stiprinant auklėjamąjį darbą prekybos darbuotojų tarpe, stiprinant PLK ir vartotojų kooperaciją patikimais kadrais."[11]

Vartotojų bendrovių ir jų sąjungų veikla.

J. Pakalka – respublikinės vartotojų kooperacijos sąjungos prezidiumo pirmininkas 1941 m. birželio mėn. spaudoje rašė:

„Kooperatinės prekybos taškų tinklas diena iš dienos plečiasi. Numatytasai visiems metams planas – 2400 krautuvių – jau birželio 1 d. 96 proc. buvo įvykdytas, o visuomeninių maitinimo įmonių, kepyklų, vietoj planuotų visiems metams 170, šiuo metu jau turime 205 ir valgyklų-restoranų metinis planas jau įvykdytas 82 proc. (numatyta – 280, yra 230).

Prekių apyvarta taip pat eina su plano perviršijimu, nes per II ketvirtį 2 mėn. planas įvykdytas 86,7 proc.; tai pagal paskelbtus laikraštyje „Sovietskaja torgovlia" duomenis (06 10) tarp kitų respublikų ir sričių LTSR kooperacija yra 3-je vietoje (1 – Latvijos TSR, II – Estijos su 102,4 ir 101,5%)".

„O vis dėlto dar daug yra nusiskundimų – ir visiškai pagrįstų – kooperacijos darbu: trūksta krautuvių ir vartotoją kelis ar keliolika kilometrų (verčia) žygiuoti, kad nusipirktų būtiniausių prekių, reikia stovėti eilėse, nėra asortimento. Daug gėrimų, kosmetikos, nėra maisto dalykų. Valgyklos ir restoranai virsta nešvariomis smuklėmis. Valgiai blogai ruošiami. – Daug kur nešvara, netvarka."[12]

[11] Tarybų Lietuva, 1941 m. vasario 16 d.

[12] Ten pat, 1941 m. birželio 14 d.

* PLK – Prekybos liaudies komisariatas.

** LKT – Liaudies komisarų taryba.

Svarbiausios Lietuvos prekybos istorijos datos

I a. – Plinijaus žinios apie gintaro prekybą su Baltijos jūros rytinės pakrantės gentimis.
II–III a. – Prekybos išplėtojimas su Romos Padunojo provincijomis. Tų laikų Romos monetų radiniai Lietuvoje. Ryšiai su gotais.
VI–IX a. – Baltų genčių įsitraukimas į arabų, chazarų prekybą.
698–1110 m. – arabų sasanidų dinastijos monetos (sutinkamos Lietuvoje).
X–XI a. – Prekyba su Kijevo Rusia, Didžiuoju Naugardu ir Pamario slavų miestais.
XII a. pabaiga – Prasideda vokiečių agresija į baltų kraštus.
1198 m. – Vokiečiai įsitvirtina Dauguvos žiotyse.
1201 m. – Vyskupas Albertas pastato Rygos tvirtovę.
1208 m. – Vokiečių ordinas pradeda puldinėti Lietuvą.
1236 m. – Dancigui suteiktos Liubeko miesto teisės*.
1252–1253 m. – Vokiečiai užima Klaipėdą ir pastato pilį. Valdydami Nemuno žiotis, jie pakreipia prekybą į Dancigą ir Rygą.
1256 m. – Sembai atplaukia laivais ir užpuola Klaipėdą.
XIII–XIV a. – Plėtojama Lietuvos prekyba su Ryga.
1308 m. – Dancige iššudomi slavai pirkliai.
1313 m. – Iki tų metų silkės neršdavusios Latvijos pakrantėje.
1323 m. – Didysis kunigaikštis Gediminas sudaro prekybos sutartį su Livonija dėl laisvosios prekybos. Gedimino laiškai Vakarų miestams, kviečiantys į Lietuvą ir pirklius.
1330 m. – Rygą užima Ordinas ir sutrikdo jos prekybos ryšius su Lietuva.
1344 m. – Įsisteigia vokiečių Hanza.
1367 m. – Vysla keičia savo tėkmę. Tai nusmukdo Elbingą ir iškelia Dancigą.
1370 m. – Stralzundo taika. Prasideda Dancigo prekybos kilimas.
1385–1387 m. – Vilniaus pirkliams palengvinama prekyba su Ryga.
1387 m. – Vilniaus miestas gauna Magdeburgo teises.
1388 m. – Vytautas suteikia privilegijas Brastos ir Trakų žydams, karaimams ir 1389 m. – Gardino žydams.
1392 m. – Įteikiamas Tochtamyšo jarlikas didžiajam kunigaikščiui Jogailai dėl prekybos.
1398 m. – Vytauto Didžiojo sutartis Salyne dėl Žemaitijos perleidimo Ordinui, kur buvo sužymėti prekybos punktai.
XIV a. pabaiga – Bene Jogailos–Vytauto laikais atsirado kaltinės monetos – pinigėliai.
XIV a. pabaiga – Miestai gauna teisę rengti muges.

* Kitais duomenimis 1261–1263 m.

XIV a. – Didžiojo kunigaikščio Algirdo laikais (1345–1377 m.) Vilnius palaiko prekybos ryšius su Pskovu, Didžiuoju Naugardu, Smolensku, Kijevu ir Maskva.
XIV a. – Smolensko reikšmės sumažėjimas ir Polocko iškilimas.
XIV a. pabaiga – XV a. pradžia – Prekyba su Rytais per totorių kraštus.
XIV–XV a. pirmoji pusė – Lietuvos prekybos išplėtimas Narevo ir Bugo upėmis, o per Ščeciną – ir su Tartu, Didžiuoju Naugardu ir Pskovu, kompensuojant prekybos ryšių nutraukimą su Ordino uostais. Prekyba su Krokuva.
1404 m. – Racionžo sutartis su Ordinu, kur Vytautas Didysis uždraudė savo valdiniams prekiauti su Žemaitija.
1405 m. – Minimas miško eksportas Dancigan.
1415 m. – Pradedama eksportuoti pelenus.
1422 m. – Vytauto Didžiojo sutartis su prūsais dėl laisvosios prekybos.
1422 m. – Po Melno sutarties lietuviai vis daugiau plėtoja prekybą per Šventosios uostą.
1424 m. – Nešavos sutartyje minimas Lietuvos grūdų eksportas.
1424 m. – Nešavos sutartis dėl laisvosios prekybos *liber transitum* sąlygų su Prūsija patvirtinimo ir laisvo pirklių keliavimo per Lietuvos ir Prūsijos žemes.
1432 m. – Vilniaus pirkliai gauna bemuitės prekybos privilegiją.
1443 m. – Didysis kunigaikštis Kazimieras privilegija nustato laisvą laivų plaukymą Nerimi.
1445 m. – Pirmoji žinia apie Hanzos kontoros veikimą Kaune.
XV a. pirmoji pusė – Mėginama eksportuoti grūdus.
1453–1466 m. – Pasidaro reikšmingas Šventosios uostas.
1456 m. – Dancigo pirkliai sudegina Klaipėdos uostą.
1466 m. – Dancigas prijungiamas prie Lenkijos kaip laisvas uostas.
1470 m. – Priimamas Hanzos kontoros Kaune statutas.
1482 m. – Didysis kunigaikštis Kazimieras kontroliuoja grūdų eksportą.
1495 m. – Didysis kunigaikštis Aleksandras išveja žydus iš Lietuvos.
1495 m. – Atidaromi „Svečių namai“ rusų pirkliams Vilniuje.
XV a. – Prekyba su Pajuodmariu.
1501 m. – Petrikavo seimas nutarė suvienodinti Lietuvos ir Lenkijos monetų kaldinimą (svorio ir vertės požiūriu).
1508–1529 m. – Vilniuje veikė Abraomo Juzefovičiaus monetų kalykla.
1520 m. – Dancigiečiai apiplėšia Klaipėdos pirklius, o patį miestą sudegina.
1532 m. – Užsidaro Hanzos kontora Kaune.
1535 m. – Atidaroma nauja monetų kalykla Vilniuje.
1542 m. – Prasideda Maskvos prekyba su Narva.
1550 m. – Valoma Nemuno vaga.

1552 m. – Suteikiama privilegija M. Paleckiui gaminti ir pardavinėti stiklą.
1552 m. – Vilniaus pirkliai atleidžiami nuo prekių sandėliavimo Kaune.
1552 m. – Paskelbiami Labguvos muitų sąrašai.
1554 m. – Vilniaus seime svarstomas prekybos reglamentavimo klausimas.
1559 m. – Lietuvos bajorai gauna Seimo atleidimą nuo mokesčių pasienio muitinėse.
1563 m. – Bajorai atleidžiami nuo mokesčio už laivų su prekėmis praleidimą pro užtvankas („jazus“).
1563 m. – Vilniaus seime priimtas kainų normavimo įstatymas.
1565 m. – Hercogo Albrechto privilegija Karaliaučius paskelbiamas vieninteliu Prūsijos užjūrio prekybos uostu.
1565 m. – Atsiranda pašto susisiekimas Lietuvoje.
1566 m. – Antrasis Lietuvos Statutas atleidžia bajorus nuo mokesčių vidaus muitinėse ir tiltų mokesčio.
1566 m. – Žydų skaičius padidėja Lietuvoje iki 8–10 tūkstančių.
1566 m. – Antrasis Lietuvos Statutas uždraudžia žydams nešioti brangius drabužius.
1567 m. – Lietuvos žydams uždraudžiama verstis prekyba Prūsijoje.
1580 m. – Specialiu aktu Klaipėdos pirkliams buvo uždrausta turėti laivus.
1588 m. – Bajorai gauna teisę įvežti ir išvežti savo prekes be muitų.
1588 m. – Trečiasis Lietuvos Statutas uždraudžia didžiajam kunigaikščiui be Seimo sutikimo įvesti mokesčius bei monopolius.
1618 m. – Zigmantas III Vaza savo privilegija suvienodina Kauno, Vilniaus ir Karaliaučiaus svarsčius.
1623–1764 m. – Veikia Žydų seimai (vaad'ai).
1625 m. – Rygos pirklių įprašyti švedai sunaikina Šventosios uostą.
1627 m. – Seimas uždraudė Lenkijos ir Lietuvos respublikos pirkliams lankytis Ščecino, Karaliaučiaus, Rygos, Klaipėdos ir Kuršo uostuose.
1629–1639 m. – Klaipėdos uostas suklesti Švedų karo metu.
1633 m. – Vladislovas Vaza patvirtino dvi muges Vilniuje: Trijų karalių ir Dangun ėmimo.
1639 m. – Vladislovas Vaza suteikia Klaipėdos uostui privilegiją, Šventosios uosto nenaudai, išvežti žemės ūkio produktus. Po to Šventosios uostą sudegina užpuolę žemaičiai.
1643 m. – Komisija kainoms reguliuoti nustato taksas.
1655–1667 m. – Prekybos sunykimas karo metu su Maskva.
1660–1661 m. – Pradedamos kalti menkavertės monetos (boratinkos).
1676 m. – Lietuvai panaikintas taksų įstatymas.
1678 m. – Anglų pirkliai įsikuria Šventosios uoste.
XVII a. – Pagilinus Giliją ir iškasus Fridricho kanalą nuo Nemuno iki Labguvos, Klaipėdos uostui suduodamas skaudus smūgis.

XVII–XVIII a. – Sumažėja grūdų eksportas.
1756–1763 m. – Suklesti Klaipėdos uostas Septynerių metų karo laikais.
1764 m. – Panaikinta šlėktos privilegija nemokėti muitų už įvežamas prekes.
1766 m. – Rusijos imperatorės siūlymu, panaikinta muitų reforma.
1768 m. – Miestus prižiūrėti pavedama valsčių seniūnams.
1773–1775 m. – Seimas įveda generalinį muitą.
1775 m. – Karalius Stanislovas Augustas sudarė specialią komisiją Nemunui nuo akmenų valyti. Darbai buvo pavesti profesoriui jėzuitui Pranui Norvaišai.
1784 m. – Prasidėjo laivyba Oginskio kanalu.
1784 m. – Pradėta laivininkystė Dnepro–Vyslos kanalu (Pinos–Muchaveco upes sujungus).
1794 m. – Pasirodo Respublikos iždo lakštai ir Kosciuškos popieriniai pinigai.
1795–1806 m. – Lietuva padalijama tarp rusų ir prūsų.
1796 m. – Uždraudžiama įvežti į Lietuvą prancūzų prekes.
1805–1806 m. – Valomas Nemunas.
1816 m. – Rusijos imperatorius įsako žydus kraustyti iš sodžių.
1818 m. – Išleidžiamas įsakymas, apribojantis žydų teises.
1819 m. – Įvedamas liberalinis muitų tarifas su lengvatomis Lenkijai.
1820–1825 m. – Nemunas valomas nuo akmenų.
1820–1829 m. – Nutiesiamas plentas Kaunas–Marijampolė–Suvalkai su šaka Marijampolė–Virbalis.
1822 m. – Įvedamas protekcinis tarifas ir muitų siena tarp Lenkijos karalystės ir Rusijos imperijos.
1824–1825 m. Pradedamas kasti Ventos–Dubysos kanalas.
1824–1839 m. – Kasamas Augustavo kanalas.
1825 m. vasario 16 d. – Caras patvirtina Trečiojo Lietuvos Statuto (1588 m.) lietuviškų pinigų santykį (kursą) su rusiškaisiais.
1825 m. – Įvesti bendri visai Rusijai matai ir saikai.
1826 m. – Įsteigiama šv. Jurgio mugė Vilniuje.
1829 m. – Karo inžinierius atlieka Nemuno valymo darbus.
1830–1835 m. – Nutiesiamas Daugpilio–Kauno plentas.
1831 m. – Dėl sukilimo sustoja Ventos kanalo kasimo darbai.
1835 m. – Sustabdomas žydų kraustymas iš sodžių.
1836–1843 m. – Nutiesiamas Tauragės–Šiaulių plentas.
1839 m. – Nominaliai atstatyta sidabro valiuta Rusijoje.
1840 m. – Įsteigtos valsčių pašalpų kasos.
1841 m. – Išleisti kredito rubliai.
1843 m. – Išimtos iš apyvartos popierinės asignacijos.
1843 m. – Iš Vilniaus gubernijos išskiriama Kauno gubernija.

1843–1856 m. – Nutiesiamas plentas tarp Šiaulių ir Mintaujos (Jelgavos).
1848 m. – Pasirodo pašto ženklai markiruotų vokų pavidalu.
1853–1854 m. – Pagyvėja prekyba Kaune ryšium su Krymo karu.
1853–1856 m. – Perklojama Daugpilio–Kauno plento danga.
1853–1856 m. – Suklesti Klaipėdos uostas Krymo karo metu.
1854 m. – Vokiečių garlaiviai pradeda plaukioti Nemunu.
1854–1856 m. – Nemunu plaukioja 11 garlaivių, dauguma vokiečių.
1855 m. – Pasirodo pirmieji Lietuvos garlaiviai: „Kęstutis“ Nemune ir „Neris“ Neries upėje.
1857 m. – Įvedamas liberalinis muitų tarifas.
1857 m. – Įvedami pašto ženklai.
1858 m. – Tiesiamas geležinkelis Peterburgas–Varšuva Vilniaus apylinkėse.
1859 m. – Dvarininkai mėgina kurti bendrą prekybą – „Komiso namus“.
1860 m. rugsėjo mėn. – Atvyksta pirmasis traukinys iš Daugpilio į Vilnių.
1862 m. kovo 6 d. – Išvyksta pirmasis traukinys iš Vilniaus į Varšuvą.
1862 m. rugsėjo 6 d. – Išvyksta pirmieji traukiniai iš Vilniaus į Peterburgą.
1865 m. – Įsteigiamas Valstybės banko I rūšies skyrius Vilniuje.
1869 m. – Suvalkų gubernijoje įkuriamos valsčių kasos.
1869 m. – Įsteigiama pirmoji vartotojų bendrovė (valdinių) Vilniuje.
1869–1871 09 16 – Nutiesiamas ir pradeda veikti Liepojos–Radviliškio–Kaišiadorių (Liepojos–Romnų) geležinkelis.
1871 m. – Kasamas Klaipėdos kanalas Kuršių įlankai aplenkti.
1872 m. – Įvedami pašto atvirukai.
1872 m. – Vilniuje įsteigiama pirmoji savitarpio kredito draugija.
1872 m. – Kaune įkuriamas „Bajorų žemės banko“ skyrius.
1872 m. – Įsteigiamas privatus „Vilniaus žemės bankas“.
1872 m. – Įsteigiamas „Vilniaus komercijos bankas“.
1872 m. kovo 25 d. – Išleidžiamas įstatymas dėl Tilžės–Pagėgių–Klaipėdos geležinkelio.
1873 m. – Atidaromas geležinkelis Radviliškis–Panevėžys–Obeliai–Kalkūnai–Daugpilis.
1873 m. – Nutiesiamas Mintaujos (Jelgavos) – Mažeikių geležinkelis.
1873 m. – Kauno gubernijoje pasirodo pirmosios taupomosios skolinamosios bendrovės.
1881 m. – Įsteigiami Ivanavičiaus krikščioniškieji kromai (parduotuvės).
1882 m. – Uždraudžiama žydams pirkti žemę ir gyventi kaime.
1883 m. – Įsteigiamas Valstybės banko II rūšies skyrius Kaune.
1884 m. – Nutiesiamas geležinkelis Pagirių šaka–Vilnius–Seinai.
1884 m. – Atidaromas „Valstiečių žemės bankas“.
1885 m. – Įsteigiamas mokesčių inspektorių institutas.
1885 m. – Įsteigiamas Valstybės banko II rūšies skyrius Gardine. Jo veikla apėmė ir Suvalkų guberniją.

1887 m. – P. Liūtas (Petras Leonas) „Szviesoje“ ragina lietuvius užsiimti prekyba.
1889 m. balandžio 8 d. – Išleidžiamas įstatymas dėl Klaipėdos–Bajorų geležinkelio.
1892 m. – Kėdainiuose atidaromas „Kauno sindikato“ skyrius.
1894 m. sausio 1 d. – Valstybė išperka Peterburgo–Varšuvos geležinkelį.
1895 m. spalio 23 d. – Atidaromas siaurasis geležinkelis Švenčionėliai–Pastovys.
1895 m. – Pradeda veikti kredito bendrovės Lietuvoje.
1895 m. – Nutiesiamas strateginis geležinkelis Varėna–Alytus.
1897 m. – Nutiesiamas siaurasis geležinkelis Švenčionėliai–Panevėžys su šaka į Ukmergę.
1897 m. – Įvedama aukso rublių valiuta Rusijoje.
1898–1899 m. – Nutiesiamas geležinkelis Alytus–Suvalkai–Augustavas–Gardinas.
1899 m. – Raseiniuose atidaromas žemės ūkio draugijos prekybos skyrius.
1900 m. gegužės 25 d. – Išleidžiamas įstatymas dėl geležinkelio Pagėgiai–Lauksargiai.
1902–1903 m. – Svarstomi prekybos ir kredito klausimai žemės ūkio poreikiams tirti komitetuose.
1905 m. – Mėginama kurti vartotojų bendrovių sąjungą.
1907 m. – Nutiesiamas geležinkelis Molodečnas–Lyda–Gardinas.
1908 m. – Marijampolėje įsteigiama „Žagrė“.
1915 m. – Atidaromas Bajorų–Priekulės geležinkelis.
1915 m. – Įsteigiama vartotojų bendrovė „Kooperatorius“.
1915–1916 m. – Nutiesiamas Lauksargių–Radviliškio geležinkelis.
1915–1918 m. – Vokiečių okupacija, privalomas ūkis, prekybos sunykimas ir jos reguliavimas.
1915–1918 m. – Nutiesiami siaurieji geležinkeliai: Gubernija–Pasvalys, Jonava–Ukmergė, Kazlų Rūda–Pavilnys, Skapiškis–Suvainiškis.
1916 m. – Atidaromas geležinkelis Šiauliai–Joniškis–Mintauja (Jelgava).
1916 m. – Atidaromas geležinkelis Palemonas–Gaižiūnai.
1916 m. balandžio 17 d. – Įsteigiamas „Ostbank für Handel und Gewerbe“ su teise leisti skolinamuosius ženklus.
1917 m. – Tiesiamas geležinkelis Rugeliai–Naumiestis–Kvėdarna; Telšiai–Mažeikiai šaka (nebaigtas).
1918 m. liepos 30 d. – „Darlehenskasse“ suteikė Lietuvai 100 mln. markių paskolą.
1918 m. gruodžio 1 d. – Įsteigiamas „Lietuvos prekybos ir pramonės bankas“.
1918 m. gruodžio 30 d. – Lietuvos vyriausybė sudaro sutartį su „Darlehenskasse“ dėl tolesnio jos notų cirkuliavimo Lietuvoje. Baigėsi 1922 m. pabaigoje.

1918 m. gruodis – Vokietija suteikia Lietuvai 100 mln. markių paskolą.
1919 m. – Pirmoji vidaus paskola.
1919 m. – Įvedamas nekilnojamojo turto mokestis.
1919 m. – Priimamas draudimo draugijų įstatymas.
1919 m. – Priimamas muitų įstatymas, nustatantis muitus *ad valorem*.
1919 m. – Priimamas kooperacijos bendrovių ir jų sąjungų įstatymas.
1919 m. – Įsteigiama Prekybos ir pramonės ministerija.
1919 m. – Įvedamas linų monopolis.
1919 m. sausio 23 d. – Priimamas pagrindinio verslo ir papildomojo mokesčio įstatymas.
1919 m. vasario 4 d. – Lietuvos vyriausybė suvaržo Rusijos popierinių pinigų cirkuliavimą Lietuvoje.
1919 m. liepa – Vokiečių okupacijos pabaiga.
1919 m. rugsėjo 5 d. – Pradeda veikti „Lietuvos ūkio bankas".
1919–1920 m. – Veikia Kooperacijos departamentas.
1920 m. – Centralizuojama kooperatyvų sąjungos veikla.
1920 m. – Priimamas žemės valstybinio mokesčio įstatymas.
1920 m. – Įsteigiamas „Lietuvos ūkininkų sąjungos centralinis bankas".
1920 m. – Pradeda veikti „Lietuvos kooperacijos bankas".
1920 m. – Įsteigiamas „Centralinis žydų bankas" kooperacijai remti.
1920 m. rugsėjo 3 d. – Įsteigiamas „Lietuvos komercijos bankas".
1921 m. – Įvedamas amato, kredito ir prekybos bei pramonės įstaigų mokestis.
1921 m. – Įsteigiama centrinė draudimo draugija „Kooperacija".
1921 m. balandžio 15 d. – Atidaromas „Lietuvos kredito bankas".
1921 m. balandžio 20 d. – Patvirtinami „Lietuvos" įstatai.
1921 m. gegužės 15 d. – Atidaromas „Tarptautinis bankas".
1922 m. pabaiga – Masiškai steigiami kredito kooperatyvai.
1922 m. – Sudaroma prekybos sutartis su Didžiąja Britanija.
1922 m. kovo 16 d. – „Lietuvai" suteikiamas monopolis drausti turtą nuo ugnies miestuose.
1922 m. rugpjūčio 11 d. – Priimamas Lietuvos banko įstatymas.
1922 m. rugsėjis – Panaikinamas linų monopolis.
1922 m. rugsėjo 3 d. – Steigiamasis seimas priima įstatymą dėl piniginio vieneto.
1922 m. spalio 2 d. – Lietuvos banko veiklos pradžia.
1922–1923 m. – Tiesiamas geležinkelis Kazlų Rūda–Šeštokai.
1922–1925 m. – Lauksargės–Lyduvėnų–Šilėnų geležinkelis pervedamas į naują trasą.
1923 m. – Pradeda veikti spirito monopolis.
1923 m. gegužės 31 d. – Sudaroma sutartis su Vokietija dėl karo nuostolių ir „oberostų" likvidavimo.

1923–1939 m. – Tobulinamas Klaipėdos uostas.
1924 m. – Priimamas įstatymas dėl monetų išleidimo.
1924 m. – Spirito monopolis įvedamas visoje Lietuvoje.
1924 m. – Įvedamas prekybos, pramonės, kredito ir amato pelno mokestis.
1924 m. – Priimamas įstatymas dėl Žemės banko įsteigimo.
1924 m. balandžio 19 d. – Priimamas naujas muitų įstatymas.
1925 m. – Sudaroma prekybos sutartis su JAV.
1925 m. – Į apyvartą išleidžiamos metalinės monetos.
1925 m. balandžio 3 d. – Įvedami muito tarifai nuo prekių svorio.
1926 m. – Žemės ūkio draugijų sąjungų („Gamintojo“, „Lietūkio“) veiklos pradžia.
1926 m. gegužės 1 d. – Pensijų fondo veikimo pradžia.
1928 m. – Sudaromas provizorinis prekybos susitarimas su TSRS.
1928 m. – Sudaroma prekybos ir laivininkystės sutartis su Vokietija.
1930 m. – Centralizuojami prekybiniai kooperatyvai, susiejant Lietuvos kooperacijų bendrovių sąjungos veiklą su Lietuvos žemės ūkio kooperatyvų sąjunga „Lietūkio“ vardu.
1930 m. – Švediškoji degtukų monopolio paskola (45 mln. Lt).
1930–1932 m. – Nutiesiamas Telšių–Kretingos geležinkelis.
1929–1932 m. – Pasaulinė ekonominė krizė.
1931–1934 m. – Keliami muitų tarifai.
1932 m. – Įvedamas darbo pajamų mokestis.
1932 m. – Žemės bankas pradeda leisti įkaito lakštus.
1932 m. gruodžio 22 d. – Priimamas įstatymas dėl prekių importo licencijų.
1933–1934 m. – Ūkinės depresijos metai.
1934–1939 m. liepos 9 d. – Nutiesiamas Žemaičių plentas.
1935 m. – Šiaulių–Biržų siaurakelis iš 600 perdaromas į 750 mm vėžę.
1935 m. pabaiga – Įvedamas prekybos devizomis reguliavimas.
1936 m. – „Maistas“ įgyja pirmuosius prekybos laivus.
1936 m. – Priimamas naujas monetų įstatymas.
1936 m. – Įsteigiama „Lietuvos Baltijos Lloido“ akcinė bendrovė.
1939 m. – Pakeičiamas Lietuvos banko statutas dėl votų kontingentavimo.
1939 m. gegužės 20 d. – Sudaroma sutartis su Vokietija dėl „laisvosios zonos“ Klaipėdoje.
1939 m. liepos 19 d. – Įsteigiama Klaipėdos uosto bendrovė ir perduodama jai uosto „laisvoji zona“ 99 metams.
1939 m. pabaiga – Išplečiama lietuviška prekyba Vilniuje („Maisto“, „Pienocentro“, „Lietūkio“, „Rūtos“).
1940 m. – Pradeda veikti kelių fondas.
1940 m. liepos 22 d. – Lietuva „prisijungia“ prie TSRS.
1940 m. rugpjūčio 29 d. – Dr. Dz. Budrys atleidžiamas iš Lietuvos banko komisaro pareigų.

1940 m. rugsėjis – Nacionalizuojamos prekybos, kredito, draudimo ir kitos įmonės.
1940 m. spalio 10 d. – Nacionalizuojamos vaistinės.
1940 m. spalio 12 d. – Dr. Dz. Budrys paskirtas LTSR valstybinės plano komisijos pirmininko pavaduotoju.
1940 m. spalio 25 d. – Pradedama organizuoti valstybinė prekyba.
1940 m. pabaiga – Pereinama į tarybinę valiutą (1 rb = 1,11 Lt).
1940 m. pabaiga – 1941 m. – Sovietinami kooperatyvai.
1941 m. sausis – Lietuvos TSR draudimo operacijos buvo pervestos į valstybinio draudimo sistemą.
1941 m. antroji pusė – Fašistinės okupacijos metais tarybinė prekyba perduodama „Zentralhandel Ostland" (ZHO) bendrovei.
1944 m. antroji pusė – Atgaivinama tarybinė prekyba ir laikinai paliekamos privačios įmonės.
1946 m. lapkričio 30 d. – Priimamas LTSR MT nutarimas kooperatinei maisto prekybai plėsti.
1946–1950 m. – Vykdomas liaudies ūkiui atstatyti ir plėtoti planas.
1947 m. gruodžio 14 d. – Įvykdoma pinigų reforma ir panaikinamos kortelės maisto bei pramonės prekėms.
1948 m. – Panaikinama kooperatinė maisto prekyba.

PETRAS ŠALČIUS

R A Š T A I

LIETUVOS PREKYBOS ISTORIJA

SL 319. 1998 11 11. 32,25 sp. l. Tir. 1500 egz. Užsakymas 1031
Leidykla „Margi raštai", Laisvės pr. 60, 2056 Vilnius.
Spausdino AB „Vilspa", Viršuliškių sk. 80, 2600 Vilnius.
Kaina sutartinė